

वाचस्पतय

वृहत् संस्कृताभिधान

पञ्चदशखण्डम् ।

गवर्णमेष्टसंस्कृतविद्यालयस्य दर्शन-व्याकरणाध्यापकचर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम् ।

तेनैव संस्कृतम् ।

१८३७ संवत्सरे मुद्रितम् ।

V A C H A S P A T Y A

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TWENTY PARTS.—PART XV.

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

1880.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

শিল্পীরা যেভাবে চিত্র আঁকেন, সেভাবেই আমরাও চিত্র আঁকি।

প্রণ্টর প্রিন্টিংমোহন মুখোপাধ্যায় ।

২০ নং বামাপুকুর লেন ।

तोयविस्व न० तोयोत्थितं विस्वम् अर्द्धाडिस्वाकारं वस्तु ।
जलविस्वे जलोपरिभासमाने अर्द्धगोलाकारे पदार्थे ।
अयं शब्दः तोयवल्लीशब्दात् परं पाठः ।

तोयात्मन् पु० तोयमात्मा स्वरूपं यस्य तत्प्रकृतित्वात् ।
परमेश्वरे । “यस्य केशेषु जीमूताः । नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः” विष्णु स्तुतिः ।

तोयाधार पु० इत० । जलाशये । जलाशयोत्सर्गशब्दे ३०७५
पृ० तद्धेदादि दृश्यम् । “तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखा-
निष्यन्दरेखाङ्किताः” शकु० ।

तोयाधिवसिनी स्त्री तोयं तोयार्द्रं देशमधिवसति
अधि+वस-णिनि ङीप् । पाटलादृक्ते रत्नमाला ।

तोयेश पु० इत० । श्वरूपे तदधिदेवताके शशतभिधानक्षत्रे
च । तोयं जलमधिवेदोऽस्य । शपूर्वाभादानक्षत्रे न० ।

तोरण पु० न० । तुर-युच् आधारे ल्युट् तोलयत्यनेन
तुल-उन्माने करणे-ल्युट् लख रो वा । बहिः स्थिते
इदारे । “अथोच्चैस्तोरणसङ्गभङ्गेति” “गणो नृपा-
णामथ तोरणादुबहिः” माघः । “भासोऽज्ज्वलाञ्चन-
तोरणानाम्” कुमा० । तच्च द्वाराज्जे निखातस्तम्भो-
परिनिवद्धो धनुराकारः (फटक्) इति ख्यातः
पदार्थः । यागादौ मण्डपादुबहिर्द्वाररूपस्य तोरणस्य
काष्ठविशेषप्रमाणादिकं मण्डपशब्दे दृश्यं मत्कृततुलादा-
नादिपद्धतौ विस्तरो दृश्यः । शकम्बरायां न० हारा० ।

तोरश्रवस् पु० अङ्गिरोसुनौ ।

तोल पु० न० । चु० तुल-कर्म्मणि अच् । अशीतिरत्तिका-
माने शक्यं । “एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोल-
कम् । इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते भ्रूवम्”
आगमः । स्वार्थे क । तत्कार्ये “पलं तु लोकिकैर्मानैः
साष्टरत्तिद्विमापकम् । तोलकवितयं ज्ञेयम्” तिथित० ।

तोल्थ लि० तुल+उन्माने कर्म्मणि-गल्थत् । तोलनीये । भावे
गल्थत् । २तोलने न० । “जीवानां वयसां मौल्ये तोल्थे
वर्षस्य हेमनि” लीला० ।

तोश पु० तुश-वधे भावे घञ् । शङ्खसायाम् । कर्त्तरि अच् ।
शङ्खके “ले राय इन्द्र ! तोशतमाः” ऋ० ११६६।५।
“तोशतिर्वधकर्मा नितोशयति निवहेयतीति तद्भाससु
पाठात् तोशतमाः नाशयित्तमाः” भा० । “तोशा दृढहृषा
ह्वे” ऋ० ३।१२।४ । “तोशा वाधकौ” भा० ।
औस्थाने आच् । [भा० ७०३६अ० ।

तोष पु० तुष-भावे घञ् । सन्तोषे । “तोषपरो हि लाभः”

तोषण न० तुष-भावे ल्युट् । शसन्तोषे । तुष-णिच् भावे
ल्युट् । २सन्तोषोत्पादने । “एतावदेव पुरुषैः कार्यं हृद-
यतोषणम्” भा० सं० १६अ० । कर्त्तरि ल्युट् । ३सन्तोषजनके
ति० । “पशून् हृदयतोषणान्” भा० ७० ८३ अ० ।
करणे ल्युट् । ४तोषसाधने स्त्रियां ङीप् तोषणी ।

तोषल न० तोषं लूनाति लू-वा० ङ । अस्त्रभेदे शसुषलेऽस्त्रे
“क्षणास्तोषलसुदस्य गिरिकूटोपमं बली” हरिवं० ८७अ० ।

तौलिक पु० धनूराशौ दीपिका कौर्ष्यशब्दे २२७८पृ० दृश्यम् ।

तौतातिक न० तुतातभट्टेन निर्दत्तम् ङञ् । तुतात-
भट्टकृतशास्त्रे “नैवाश्रयि गुरोर्मतं न विदितं तौतातिकं
दर्शनम्” प्रबोधच० ।

तौतिक न० शसुक्तायां शसुक्तौ च राजनि० ।

तौदी स्त्री विघनाशके ओषधिभेदे दृढकुमार्याम् । “तौदी ना-
मासि कन्या दृताची वा अस्मि” अथ० १६।४।४२ ।

तौस्वरविन् पु० व० व० । तुम्बुरुणा कलाप्यन्तेवासिना प्रोक्त-
मधीयते इति । कलाप्यन्तेवासिना तुम्बुरुणा प्रोक्त-
शाखाध्येत्यु ।

तौर न० यागभेदे । “संवत्सरमहरहस्तौरेण यजेत” लाट्या०
श्रौ० १०।२०।१ । “दार्षद्वतौरयोर्ब्रतानि” १०।१८।१० ।
तत्रैव ।

तौरयान न० तृष्णं यानमस्य पृष्ठो० । तृष्णगमनयुक्ते ।
“स तौरयान उपयाहि यज्ञम्” निरुक्ते ५।२५। स्तुतिः

तौरयानः तृष्णयानः “तौरयान इत्यपि” निगमो भवति”
तौरश्रवस् न० तौरश्रवसाऽङ्गिरसा दृष्टं साम अण् । सामभेदे

“तौरश्रवसे साध्यन्दिने पवसामे तदावपनयुतेः” कात्या०
श्रौ० २५।१४।१४ । “तौरश्रवसे सामनी” कर्कः ।

तौर्य न० तृये सुरजादौ वाद्ये भवम् अण् । सुरजादि-
ध्वनौ ।

तौर्यलिक न० त्रयः परिमाणमस्य कन् तौर्योपलक्षितं
लिकम् । समुदितेषु नृद्यगीतवाद्येषु अमरः । “वनेऽपि
तौर्यलिकमारराध तम्” नैषधम् । “तौर्यलिकं दृष्ट्याद्या
कामजो दशको गणः” मनुः ।

तौल न० तुलैव तुला+स्वार्थे अण् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः
कचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इत्युक्तेः देवता-
दिवत् क्लीयता । मानभेदे शतुलायाम् २उन्मानदण्डे
शतलाराशौ च ज्यो० ।

तौलिक पु० तुल्या जीवति तुली+ठक् । चित्रकरे शब्दमाला ।

तौलिकिक पु० तुलिकया जीवति ठक् । चित्रकरे हेमच० ।

तौलिन् पु० तुल्यैव तौलं तत् विद्यतेऽस्य इति । तुलाराशौ
“तौलिनि चित्तान्यार्जं स्वातिः पादत्रयं विशाखायाः”

४००१०३५०। अस्य क्लीबत्वमपि “शक्ते तौलि कृताशनेऽ-
लिधनुषी यास्ये सृगो नैकते” ज्योःरात्रिलग्ननिर्णयः ।

तौल्य लि० तुलया परिच्छिन्नम् षज् । तुलया परिच्छिन्ने
लिका० । तुल्यमेव स्वार्थेऽण् । २तुल्ये न० ।

तौल्वलि पु० तुल्वलस्यापत्यम् इज् । तुल्वलाक्षरेपत्ये “सर्वेभ्य
एव निष्ठणीयादिति तौल्वलिः क्रियागुणत्वात्” आश्व०
श्रौ० २।६।१७ “अभक्ष्यमितरेषां तौल्वलिः कृता-
र्थत्वात्” ५।६।२४ । ततः इजन्तत्वात् यूनि फक् तौल्व-
ल्यादित्वात् युवप्रत्ययस्य न लुक् । तौल्वतायन-यूनि
तदपत्ये ।

तौल्वल्यादि पु० “न तौल्वलिभ्यः” पा० सूत्रोक्ते युवप्र-
त्ययस्य लुकि पत्युदस्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू०
उक्तो यथा

“तौल्वलि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि,
दैवति, वार्कलि, नैवकि, दैवमति, दैवयज्ञि, चाफट्टकि,
वैल्वकि, वैड्कि, आनुराहति, पौष्करसादि, आनुरो-
हति, आनुति, प्रादोहनि, नैमिषि, प्राडाहति, वा-
न्वकि, वैशीति, आसिनासि, आहिंसि, आसुरि, नै-
मिषि, आसिवन्वकि, पौष्करेणुपालि, वैकर्णि, वै-
रकि, वैहति ।

तौवरक लि० तुवर्या इदम् अण् स्वार्थे क । तुवरीस-
म्बन्धिनि ष्स्नेहादौ “कृते भक्तातकस्नेहात् स्नेहा-
त्तौवरकात्तथा” सुश्रुतः । स्वार्थे अण् । ततः स्वार्थे क ।
२तुवरके । “आयुष्कारं तौवरकं कषायं कटुपाकिकम् ।
उष्णं क्षमिज्वरानाहमेहावर्त्तविनाशनम्” सुश्रुतः ।

तौविलिका स्त्री ओषधिभेदे । तौविलिके ! ऽवेलयावाय-
मैलव रेलयोत्” अथ० ६।१६।३ ।

तौषायण लि० तृषस्यादूरदेशादि पक्षा० चतुरर्थ्यां फक् ।
तृषस्यादूरदेशादौ ।

तौषार लि० तृषारस्येदमण् । तृषारसम्बन्धिनि जले
राजनि० “तत्त्वान्निच्छं धारं कारं तौषारं हैममिति”
आन्तरिक्षजलविभागे सुश्रुतः । भावप्र० तल्लक्षणादि
उक्तं यथा “अपि नद्याः ससुद्रान्ते वज्रिरापञ्च तल्लवाः ।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तौषाराख्यास्तु ताः सृताः । अपथ्याः
प्राणिनां प्राथो भूरुहाणान्तु ता हिताः । तृषाराम्बु-
हिमं कृत्वा स्याद्वातलमपित्तलम् । कफोरुस्तम्भ-

कण्ठाग्निभेदोगण्डादिरोगनुत्” । नदीमारभ्य ससुद्र-
पर्यन्तं वज्रिरास्ते तल्लवा वज्रिभवाः धूमावयवनि-
र्मुक्ताः धूमांशरहिता अपः तौषाराख्या इत्यर्थः ।

त्मन् पु० आत्मन्+आलोपः । आत्मनि “त्मन्मूर्जं न
विश्वघ्नरध्वे” ऋ० १।६।१८ । तन्मात्मनस् ।
“आङोऽन्यत्वापि कन्दसि दृश्यते” पा० इत्यात्मन
आकारलोपः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपधादीर्घा
भावः” भा० । “त्मने तोकाय तनयाय सृड” ऋ०
१।१।१६ । “उप तन्व्या वनस्पते” ऋ० १।१।८८ ।
“त्मन्या आत्मना” भा० । तृतीयास्थाने या । “अश्वो
दृतेन तन्व्या” यजु० २६।१० । “वनस्पतिरवसृष्टो न
पाशैः तन्व्या” २०।४५ ।

त्यक्त लि० त्यज-कर्मणि क्त । कृतव्यागे उत्सृष्टे ससृज्जिते
अमरः “अट्टार्थत्यक्तद्रव्यस्वीकारः प्रतिपद्यः” शूलपाणिः
त्यजधातौ उदा०।२त्यक्तु सृद्यते च “मदर्थे त्यक्तजीविताः”
गीता “इत्युक्तः कर्ण्यं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः,
रामा० कि० ५४ अ० ।

त्यज हानौ दाने च भ्वा० सक० पर० अनिट् । त्यजति
अत्याचीत् तत्याज । त्यक्तव्यं त्याज्यम् त्यागः त्यक्तं त्यक्ता
त्यागो । “त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्ये पृथिवीं त्यजेत्” चाणक्यः
“थ्योऽत्याचीत् संयुगं भयात्” भा० द्रो० ८५ अ०
“तं तत्याजाहितं पुत्रम्” रामा० २।३६ अ० । “नैव
नीलिवर्णेन कदाचित् त्यज्यते” पञ्चत० । (शूराः) “मदर्थे
त्यक्तजीविताः” गीता “प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्नि-
र्वाङ्मुषिस्तथा” मनुः “न माता न पिता न स्त्री न
पुत्रस्वयामर्हति” मनुः “त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राङ्-
मनीषिणः । यज्जदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे”
गीता “ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः” मनुः
“चतुष्पदाः स्वयुधेभ्यस्त्यक्तव्याः परभूमिषु” ४००६० अ० ।
वेदे तु नि०। णलि तित्याज “यस्तित्याज सचि विदं सखा-
यम्” ऋ० १०।७।६ । त्यागश्च स्वत्वध्वं सानुकूलव्यापारः न
भेदेदमित्याकारः । स च सूर्त्तद्रव्याणां भवति असूर्त्त-
जीवनादेर्वियोजनरूपः । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गदो-
त्यार्थत्युक्तव्यागे इति भेदः ।

त्यजस् पु० त्यज-भावेऽसुन् । १त्यागे “इन्द्रश्च न त्यजसा वि-
हृणाति” ऋ० १।१६।१२ । “त्यजसा त्यागेन” भा० कर्त्तरि-
असुन् । २त्यागकर्त्तरि लि०। “चिद्धारयातेमहि । त्यजः” ऋ०

१०।१४४।६। त्यजो दुःखस्य वर्जयितृ भा० “न तं तिग्मं
चन त्यजो न” ऋ० ८।४७।७। करणे असुन् । ३क्रोधे च
क्रोधात् प्रयुज्यमानमायुधं सुच्यते इति तस्य तथात्वम् ।

त्यद् वि० त्यज—“त्यजितनिजजिभ्यो ङित्” ङ० अदि
ङित् । १प्रसिद्धे । अस्य सर्वनामतया त्यदादिकार्यम्, स्यः
त्यौ त्ये त्यस्मै त्यस्मात् त्येषां त्यस्मिन् । स्त्रियां स्या त्ये
त्याः । क्लीवे त्यद् त्ये त्यानीति भेदः । २सर्वदा परो-
क्षाभिधानार्हे वस्तुनि ।

“हे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च सत्यञ्चास्तञ्च
स्थितञ्च यञ्च सञ्च त्यञ्च । तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोश्वा-
न्नीरौक्षाञ्चैतन्मूर्त्तमेतत् स्थितमेतत् तस्यैतस्य मूर्त्तस्यै-
तस्य सत्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष
तपति सत्यो ह्येष रसः । अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं
चैतदस्तमेतदयदेतत्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यास्तस्यैतस्य यत
एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य
ह्येष रस इत्यभिधीयते” ङ० ङ० । “ते एते हे वाव
वावशब्दोऽवधारणार्थः । हे एवेत्यर्थः । ब्रह्मणो पर-
मात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परमब्रह्माविद्याध्या-
रोपणाभ्यां के ते हे । मूर्त्तञ्च एव मूर्त्तमेव च । तथा
अमूर्त्तञ्च एवामूर्त्तमेव चेत्यर्थः । अन्तर्नीतस्वात्मविशेषणे
मूर्त्तामूर्त्तं हे एवेत्यवधार्यते । कानि पुनस्तानि विशे-
षणानि मूर्त्तामूर्त्तयोरित्युच्यन्ते । सत्यं सरण-
घर्ष्यस्तञ्च तद्विपरीतम् । स्थितं परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं
यत् स्थाव्रम् । यञ्च यातीति यद्ग्राभ्यपरिच्छिन्नं स्थित-
विपरीतम् । सञ्च सदित्यन्वेष्यो विशेष्यमाणासाधारणध-
र्मविशेषवत् । तञ्च तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षा-
भिधानार्हम् । अथामूर्त्तमथाधुनाऽमूर्त्तमुच्यते । वायु-
श्चान्तरिक्षञ्च यत्परिशेषितं भूतद्वयं एतदस्तममूर्त्तत्वा-
दस्थितमतोऽविरूप्यमानं केनचिदस्तमसरणधर्मं तदयत्
स्थितविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यस्मादयदेतदन्येभ्योऽप्र-
रित्युज्यमानविशेषमतस्तत्रत्यदिति परोक्षाभिधानार्हमेव
पूर्ववत् । तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यास्तस्यैतस्य यत एतस्य
त्यस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्त्तस्यैव रसः । कोऽसौ । य
एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः
प्राण इत्यभिधीयते । यः स एषः अमूर्त्तस्य भूतद्वयस्य
रसः पूर्ववत् सारिष्ठः, एतत्पुरुषसारञ्चामूर्त्तं भूतद्वयं
हैरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृता-
त्तस्मात्तादर्थ्यात्तत् सारं भूतद्वयम् । त्यस्य ह्येष रसो

यस्मादो मण्डलस्यः पुरुषो मण्डलवज्रं गृह्यसारस्य
भूतद्वयस्य च साधर्म्यम् । तस्माद्युक्तं प्रसिद्धवङ्गेतपा-
दानं त्यस्य ह्येष रस इति” पा० भाष्यम् “सूतो
वा सूतपुत्रो वा यो वा स्यो वा भवास्यहम्” वेणी० ।

अव्ययीभावे श्दरा० अच् समासान्तः । उपत्यदम् ।

त्यदादि पु० पा० गणसूत्रोक्ते शब्दसमूहे । स च गणः
“त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद्
भवत् किम्” “त्यदादीनामः” पा० अत्र अच्चविधौ
द्विपर्यन्तस्यैव ग्रहणमिति भाष्यकारेणैः ।

त्याग पु० त्यज-भावे यञ् । उत्सर्गे मूर्त्तद्वयस्य स्वत्वध्वंसा-
सकृलव्यापारे न समेदमित्याकारे । “न माता न
पिता न स्त्री न पुत्रस्तप्रागमर्हति” “उन्नात्तं पतितं
क्लीवमवीरं पापरोगिणम् । न त्यागोऽस्ति द्विष-
न्यास न च दायापवर्तनम्” मनुः अमूर्त्तद्वयस्य २वि-
योगमात्रे च । त्यागश्चात्त्विकादिभेदात् त्रिविधः ।
यथाह गीता “नियतस्य तु सन्नप्रासः कर्मणो नोपप-
द्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ।
दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् । स
कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् । कार्यमि-
त्येव यत् कर्म नियतं कुरुतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा
फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः” । विशेषणाभावात्
विशेषणाभावात् उभयाभावाच्च पुनरपि सात्त्विकस्तप्रागः
त्रिविधः तथा हि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः सत्यपि
कर्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः । स च सात्त्विकत्वा-
दादेयः । सत्यपि फलाभिसन्धौ कर्मत्यागात् द्वितीयः ।
स च दुःखबुद्ध्या कृतो राजसः विपर्ययासेन कृतस्ता-
मसः इति भेदः । द्विविधोऽपि हेयो भवति । फलाभि-
सन्धेः कर्मणश्च त्यागात् तृतीयः । स च कर्मानधि-
कारिकर्तृको नैरुण्यरूपः । सोऽपि साधनफलभेदेन
द्विविधः । तत्र सात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्वककर्मानु-
ष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तःकरणस्योत्पन्नविविदिषस्य
आत्मज्ञानसाधनश्रवणाख्यं वेदान्तविचाराय फलाभिस-
न्धिरहितस्यान्तःकरणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य परित्यागः
स एकः साधनभूतो विविदिषासन्नप्रास उच्यते ।
जन्मान्तरकृतसाधनाभ्यासपरिपाकादस्मिन् जन्मनि आदा-
वेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकत्वस्य स्वत एव फलाभिसन्धेः
कर्मणश्च परित्यागः फलभूतः स विद्वत्सन्नप्रास इत्यु-
च्यते । “त्यागप्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात् । त्यागो

हि महतां पूज्यः सद्यो मोक्षमयो यतः । त्यागेन
युक्ता दिवसुत्पतन्ति त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति । न
त्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागो हि सर्वव्यसनानि
हन्ति” शब्दार्थचिं. धृतवाक्यम् ।

त्यागिन् त्रि० त्वज-घिणुन् । १ दातरि, २ श्रूरे, ३ वर्ज्ज-
शीले, ४ कर्मफलत्यागिनि च “न द्वेष्टकुशलं
कर्म कुशलेनानुपज्जते । त्यागो सत्त्वसमाविष्टो मेधावी
च्छिन्नसंशयः । न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्य-
शेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” गीता
“आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया” मनुः ।
त्यागिमन् त्रि० त्यागेन निष्पन्नं त्याग+इमन् । त्यागेन
निर्दत्ते ।

त्याज्य त्रि० त्वज+ण्यत् कृत्वाभावः । १ वर्ज्जनीये “तीरे
प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः” प्रा० त० ।
२ दात० योग्ये च । “त्याज्यो दृष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवो-
रगच्छता” रघुः । “सा तवाप्यान्यतो गर्भं त्याज्या
भवति पापिनी । महापातकदुष्टा च पतिगर्भविना-
शिनी” व्याससं० ।

तक् गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । तक्ते अतकिट् । तक्के ।
तख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् धातुपाठः । तखति अत-
खोत् अत्वाखोत् । तत्वाख । [अतङ्गीत् । ततङ् ।
तख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् धातुपाठः । तङ्गति
तग गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । तङ्गति अतङ्गीत् ।
ततङ्ग । अयं दिवा० धातुपाठः । तङ्गति ।
तङ्ग पुंस्त्री तगि-अच् । पुरभेदे हरिश्चन्द्रपुरे सौभे उङ्गङ्गे
प्रतिमार्गके त्रिका० ।

तद् चेष्टायां भ्वा० पर० अक० सेट् इदित् । तन्दति अत-
न्दीत् । ततन्द ।

तप लज्जायां भ्वा० आ० अक० वेट् । तपते अतपिष्ट अतप्त
तेपे । णिच् वा घ० । तपयति तापयति । पित् तपा ।
“कान्तया कान्तसंयोगे किसकारि नवोदया । अत्वापि
च क्रिया प्रज्ञोत्तरा गुप्ता न बुध्यते” विदग्धमुखं ।
“अपेक्षाभिचायासमपि किमपि चेतस्त्रययति” शान्तिश० ।
अप-अन्यतो लज्जायाम् “तस्माद्भूतैरपत्ने मे” भट्टिः । “लज्जा
सापत्नयान्तः” अमरः ।

तपा स्त्री तप-भावे अङ् । १ लज्जायाम् अमरः । कर्त्तरि
अच् । २ सलज्जे त्रि० । ३ कुलटायां स्त्री मेदि० । ४ कुले
५ कीर्त्तौ च शब्दच० ।

तपाक पुंस्त्री० तप-आक । स्नेच्छजातिभेदे उणादि० ।
तपारण्डा स्त्री तपायां रण्डा । लज्जाहीनायां वेश्यायां
जटा० शब्दक० वस्तुतः तपारण्डेति नामद्वयं मेदिनी
तपाशब्दस्य वेश्यार्थकत्वात्तः रण्डाशब्दस्य च तदर्थप्रसि-
द्धेस्तत्समानार्थकत्वौचित्यात् ।

तपिष्ठ त्रि० अतिशयेन तपः अतिशयने इष्टन् प्रियादि०
तपादेशः । तपतरे । [स्त्रियां डीप् ।

तपीयस् त्रि० अतिशयेन तपः ईयसुन् तपादेशः । तपतसे
तपु न० अग्निं ददा तपते लज्जते इव तप-उन् । १ सीसके
२ रङ्गे च मेदि० तस्य विकारः अण् “तपुजतनोः सुक् च”
पा० सुक् च । तापुष तद्विकारे त्रि० “तास्त्रायः कांश्यरै-
त्यानां तपुषः सीसकस्य च” मनुः । “सुवर्णस्य मलं रूष्यं
रूष्यस्यापि मलं तपु । त्र्येयं तपुमलं सीसं सीसस्यापि
मलं मलम्” भा० उ० १८ अ० । [लताभेदे ।

तपुकर्कटी स्त्री तपु इव शुभा कर्कटी । (ससा) इति ख्याते
तपुटी स्त्री तप-वा०-उटक् गौरा० डीप् । सृष्ट्या लायाम् ।
रत्नमाला ।

तपुल न० तप-वा० उल । रङ्गे द्विरूपकोषः ।

तपुष(स)न० तपुष्याः (प्राः) फलम् अण् फले तस्य लुप् । तपु-
षी(सी)फले । “तपुषं (घं) लघु नीलञ्च नवं तट्कमदाह-
जित् । स्वादु पित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम् । तत्-
पक्कमस्तुमुष्णं स्यात् पित्तलं कफघातनुत् । तद्गृह्णन्मूलं
शीतं रूक्षं पित्तास्रकच्छजित्” भावप्र० ।

तपु(ष)स न० तप-वा०-उस(घ) । १ रङ्गे द्विरूपकोषः । गौरा०
डीप् २ साहेन्द्रवारुणां कर्कटीभेदे (ससा) लताभेदे ।
सा च घीतपीष्ठा काण्डालुः बहुफला हृन्दिफला
कण्टकफला सुधावासा च ।

तप्सा स्त्री घनीभूतस्नेह्यादी । “क्षमिकीटपदक्षेपैर्दूषिता यत्न
मेदिनी । तपस्या कर्षणैः क्षिप्ता वान्धैर्वा दृष्टतां व्रजेत् ।
नखदण्डतनूजत्वक्तुषपांशुरजोमलैः । भृशपङ्कजयैर्वपि
प्रच्छन्ना मलिना भवेत्” “तप्सा घनीभूतस्नेह्यादि” शु० त० ।

तप्सा न० घनेतरदधनि अमरटीकायां विद्याविनोदः ।

तय न० स्त्री तयाणामवयवम् अयच् । त्रितये १ त्वित्वसंख्यायाम्
“वेदत्रयं निरुद्धत् भूर्भुवः स्वरितोति च” मनुः ।
स्त्रीत्वपक्षे डीप् । “व्याधोतिष्ट सभावेद्यामसौ
नरशिखितयी” माघः तयोऽवयवा अय्य अयच् । २ त्वित्व-
संख्यान्विते त्रि० स्त्रियां डीप् । “प्रत्यक्षमनुमानञ्च
शास्त्रञ्च विविधागमम् । त्वयं सुविदितं कार्यं” धर्म-

शुद्धिभोष्मताः” मनुः ङीपलः “ऋग्यजुःसामरूमे
श्वेदत्रये त्वित्वसंख्यान्वितेषु ऋगादिवेदेषु अमरः “एत-
द्विदलोविद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्त्रहम्” “विद्योभ्यस्तु
विद्यादृग्ङनीतिञ्च शाश्वतीम्” मनुः । “ब्रह्माऽथ पुरुषो
रुद्रस्त्वयमेतत् त्वयीमयम् । सर्गादावृङ्मयो ब्रह्मा
स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः । रुद्रः साममयोऽन्नाय तस्मात्
तस्याशुचिर्ध्वनिः” मनुः । ४ पुरश्चर्यां ५ सुमतौ स्त्री विश्वः
इसोमराजीवृक्षे स्त्री शब्दच० । ७ भवान्याम् दुर्गायाम् ।
यथा “ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि या । त्वयीति
पश्यते लोके दृष्टा दृष्टार्थाधिनीति” देवीपु० ।

तयःपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् त्रिंशदस्य तय
आदेशः । (तिपात्र) १ त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्यायां २ तत्संख्या-
न्विते च बहुत्वेष्येकत्वम् । एवं तयोदशतयोविंशतितय-
स्त्रिंशत् तयश्चत्वारिंशत् प्रष्टतयः त्र्यधिकदशादिसंख्यायां
तत्संख्ये ये च । इयांस्तु भेदेः अशीतिभिन्ने चत्वारिंश-
दादौ वा तय आदेशः । तेन पक्षे त्रिचत्वारिंशादित्यादि
तत्तार्थे अशीतौ नेति त्र्यशीतिः ।

तययाय्य पु० तयं जन्मत्रयं याति या-बा० आय्य । जन्म-
त्रयप्राप्ते “स्त्रुर्न तययाय्यः” ऋ० ६।२।७ । “तययायो
जन्मत्रयं प्राप्तः । जन्मत्रयं स्मर्यते । मातुरग्रेऽधि-
जननात् द्वितीयं भौञ्जिवन्मनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया
इति जन्मत्रयं स्मृतमिति” तादृशः पुत्र इति भा० ।

तयस्त्रिंश त्रि० तयस्त्रिंशत्+पूरणे डट् । त्र्यधिकत्रिंशत्-
संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप् ।

तयस्त्रिंशत्पति पु० तयस्त्रिंशतो देवानां पतिः । १ इन्द्रे
हेमच० । २ प्रजापतौ च तयोः त्र्यधिकत्रिंशतो देवानां
पतित्वात् तथात्वम् । देवानां तयस्त्रिंशत्त्वं तु

“अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव
द्यावा प्रथिवी तयस्त्रिंश्यौ तयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजा-
पतिश्चतुस्त्रिंशस्तदेनं प्रजापतिम्” शत० ब्रा० ४।५।६।२ ।
“कतमे ते तयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-
दित्यास्त एकत्रिंशत् इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च तयस्त्रिंशाविति”
शत० ब्रा० १।१।६।१५ । तु अन्यथोक्ता अस्मिन् पक्षे नि-
र्द्धारणसप्तम्यासमासात् इन्द्रप्रजापतिपरत्वम् तयो-
स्तेषां मध्ये अष्टत्वेन पतित्वात्तथात्वमिति बोध्यम् ।
“आदित्यांश्च वसूँश्चैव रुद्राँश्चैवाश्विनावपि” रामा० ३।
२० । अन्यथा संख्योक्ता ।

तयस्त्रिंशस्तीम पु० तयस्त्रिंशत् सोमा अरुष्टृषोः । यज्ञ-

भेदे । “तयस्त्रिंशस्तीमेन शोणः सात्वासाहः । आञ्जालो
राजा । तदेतद्वाययाऽभिगीतम्” सात्वासाहे यजमाने
अश्वमेधेन तोर्वशाः । उदीरते तयस्त्रिंशाः षट्सहस्राणि
वर्मिण्याम्” शत० ब्रा० १।१।४।१६ ।

तयस्त्रिंशिन् न० तयस्त्रिंशत् ऋचः सन्यस्त्रिन् इति
डिङ् । तयस्त्रिंशदृग्ङिगीयमाने सामभेदे । “तयस्त्रिंशि
नाम साम साध्यन्दिने पवमाने भवति” तैत्ति० १।२।२।४

तयीतनु पु० तयी वेदा एव तनुरस्य । १ स्त्रुथे० हला० ।
“सर्गद्वारं तय्या विद्याया भगवन् त्वयीमयं स्त्रुथं मात्मानं
यजन्ते” भाग० ५।२०।७ । तस्य त्वयीमयत्वोक्तात्तथात्वम् ।

तयीधर्म पु० तय्या वेदत्रयेण विधीयमानो धर्मः शाक० ।
वैदिके धर्मे ज्योतिषोभादौ अमरः ।

तयीमय पु० तय्यात्मकः मयट् । १ स्त्रुथे० तयीतनुशब्दे उदा०
२ तयीधर्मात्मके त्रि० । “एवं सुहृत्तेन चतुस्त्रिंशत्तु-
योजनान्यष्टशताधिकानि सौरो रथस्त्रयीमयोऽसौ चत-
सृष्टु परिवर्त्तते पुरीषु” भाग० ५ २।१।७ । “त्वयीमयं
रूपमिदञ्च शौकरम्” इत्युक्ते वाराहे ३ रूपे न० तद्रूपवि-
वृत्तिस्तत्रैव “सुक्तरुद्र आसीत् सुवईश । नासयोरिडो
दरे चमसाः कर्णरन्ध्रे । प्राशित्वासास्ते यस्य ते ग्रहास्तु ते
यजुर्वेणं ते भगवन्नग्निहोतम् । दीक्षानुजन्मोपसदः
शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयणीयदंष्ट्रः जिह्वाप्रवर्ग्य स्तव-
शीर्षिकं क्रतोः सत्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते । सोमस्तु
रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव । धातवः ।
सत्वाणि सर्वाणि शरीरसन्धयस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरष्टिवन्धनः ।
नमो नमस्ते ऽखिलमन्त्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने”
भाग० ३।१।४० । ४ परमेश्वरे च पु० । “स एष आत्मात्मव-
वतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः” भाग० २।४।१६ ।

तयीमुख पु० तयी मुखेऽस्य । विप्रे हेमच० ।

तयोदशन् त्रि० तयश्च दश च, त्र्यधिका वा दश शाक० तय
आदेशः । १ त्र्यधिकदशसंख्यायां २ तत्संख्यान्विते च ।
“कचित् द्वादश सासाः संवत्सराः कचित् त्रयोदश सासाः”
श्रुतिः म०त० । ततः पूरणे डट् । तयोदश तत्पूरणे त्रि०
“ज्यैष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत त्रयोदशदिनात् परम्” ज्यो०
स्त्रियां ङीप् । सा च चन्द्रस्य तयोदशकलाक्रियात्मके
तिथिभेदे सा च स्मरतिथिः तत्रैव तस्योत्पत्तेः । “तयो-
दशी पञ्चदशी च माघे” मन्वादिकथने “वसुधेन समायुक्ता
मघौ कृष्णा तयोदशी” वारुणीकथने च त्रि०त० ।

तय्यारुण पु० मात्मातृवंश्ये त्रिधर्मणः स्मृते ऋषभेदे “राज्ञ-

स्त्रिधर्मण्यशीत् विद्वांस्यारुणः सुतः” हरिवं० १२ अ० ।
लक्ष्म गतौ गृहे निष्ठे च चुरा० उभ० सक० सेट् । लक्षयति
ते अतिलक्षत् त ।

लक्ष भासे वा चुरा० उभ० पक्षे भा० पर० अक० सेट्
इदित् । लक्षयति ते लक्षति अतिलक्षत् त अलंसीत् ।
लक्ष भये वा दिवा० पक्षे आ० पर० अक० सेट् । लक्षति अत्वा-
सीत् अलसीत् लक्षास फणा० लक्षतः तलक्षतः ।
इदित् लक्षः । तस्य दिवादित्ये सार्धधातुके श्यत् ।
लक्षति । “लक्षनी चलशफरीविचक्रितोरः” भाषः “लक्ष-
चुरादिसुतासंभ्रमस्ययं हासो वसुखेन निष्क्रियाम्”
“सुल्ललक्षद्विपरि यत् गौरवात्” भाषः “लक्षन् वै जा-
यमानेभ्यः” भट्टिः । “ततो रामेति चक्रन्दुस्त्रेभ्यः
परिदिदेविरै” भट्टिः “कपेरत्वाशिषुनादान् सृगाः
सिंहध्वनेरिव” भट्टिः “राजसस्य न चात्वासीत् प्रनष्टु-
मयतिष्ठ च” भट्टिः ।

उट्+उत्कटत्वासे । “बालाहत्तलसयन्ति ह” हरिवं० १२७७ ।

लक्ष त्रि० लक्ष-भये आधारे वज्रर्थे क । १५ने त्रिका० लक्ष-
गतौ अच् । २जङ्गने त्रि० अमरः । लक्षरेणुः ।

लक्षदस्य पु० मान्वाटपौलभेदे । “तस्यासत्यादयामास मा-
न्वातः द्वौ सुतौ नृप ! । पुरुकुतसञ्च धमेजं सुसुकुन्दञ्च
धार्मिकम् । पुरुकुतसुतस्त्वासीत् लक्षदस्युर्महीपतिः”
हरिवं० १२ अ० । [श्वासयुक्ते त्रि० ।

लक्षन न० लक्ष-भावे ल्युट् । १भये २उद्देशे कर्तरि ल्यु ।
लक्षर पु० लक्ष-यरन् । तन्तुवायोपकरणभेदे (तासनी) अमरः
लक्षरेणु पु० लक्षः चलो रेणुः कर्म । “जालान्तरगते भानौ
स्रज्जं यदुदृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानां लक्षरेणुं
ब्रूयते” मनुके मवाद्यान्तर्गतसूर्यकिरणेषु १दोषूयमाने
रजसि २परमाणुषट्कात्मके द्रव्यकुलयात्मके रजसि “पर-
माणुद्वयेनाणुस्रसरेणुस्तु ते त्रयः” ब्रह्मवै० “जालान्तरगते
सूर्यकरे ध्वंसी विभोक्त्यते । लक्षरेणुस्तु विज्ञेयः
त्रिंशता परमाणुभिः” इति वैद्यकपरिभाषया त्रिंशत्-
परमाणुरूपे रजसि च । ४सूर्यपत्नीभेदे स्त्री त्रिका० ।

लक्षुर त्रि० लक्ष-उरच् । भीरौ संक्षिप्तसारः ।

लक्ष्म त्रि० लक्ष-क्त । १भीते २चकिते । ३भीष्टे न० । “लक्ष्मौ
ययासञ्चक्रेणुसृक्तात्” “लक्ष्मः समस्तजनहासकरः
करेणुः” भाषः “जुमोपात्मानसलक्ष्मः” रघुः ।

लक्ष्म त्रि० लक्ष-क्त । भीरौ लक्षशीले अमरः । “सीतां
श्रीमिलिष्या लक्ष्मां स भीर्ची लक्ष्मसकिकाम्” भट्टिः ।

“अत्र लक्ष्मिर्भुक्तधुरं तरङ्गैः” रघुवंशकाव्यम् ।
लक्ष पालने अदा० आ० सक० अनिट् क्रमदीश्वरः । ताते
अत्वात् । “कान्तारे ब्राह्मणान् गाव यः परिव्रजति
कौशिकः !” भा० अतु० ७२ अ० । आर्षत्वात् पदव्यत्ययः ।
लक्षण न० लक्ष-पालने भावे ल्युट् भावे क्त तस्य नो वा । १रक्षणे ।
कर्मणि क्त वा तस्य नः । २रक्षिते त्रि० श्वायमाणालतायां
न० मेदि० तत्पार्थे स्त्री राजनि० । “न कुर्यादात्मनस्त्राणं
मोरकत्वा तु शुक्तिनः” मनुः । [भावे क्त । ३रक्षणे न० ।
लक्ष त्रि० लक्ष-कर्मणि क्त वा तस्य नत्वाभावः । १रक्षिते
तापुष त्रि० लक्षपुषा निवृत्तम् अण् सुक् च । रङ्गमये पात्वादौ ।
लक्षन् त्रि० लक्ष-पालने मनिन् । १रक्षके “तव लक्षमिन्द्र !
तर्ध्यानम्” ऋ० १५२।१० ।

लायन्ती स्त्री लक्ष-सम्भ० भावे क्तिप् लाः तामयति गच्छति
भा० इ गतौ शट्-डोप् । लायमाञ्चालतायाम् अमरः ।
“लायन्ती तुवरा तिल्ला सरा पित्तकफापहा । ज्वर-
हृद्गुलमास्रभ्रममूलविषप्रसृत्” भावप्र० । “कलसी
दहती द्राक्षा लायन्ती निम्बगोक्षुरीः” सुश्रु० ।
स्वार्थे क । लायनिका तत्पार्थे “प्रियङ्गुनन्तायुधिका
पद्मात्रायनिकालो हतिकास्मृष्टादाडिभक्तक्षालपथीपद्म-
ल्लङ्केशरधातकीवकुलशालमलीश्रीवेष्टकमोचरस्रजिरानव-
स्फूर्तिर्बेहानासवान् कुर्वीत” सुश्रु० ।

लायमाण त्रि० लायते लक्ष-कर्मणि शानच् । १रक्षमाणायां
(बाला)ख्यातायां शलतायाम् अमरः । स्वार्थे क । तत्पार्थे
स्त्री राजनि० । [दशीभवे ।

लायोदश त्रि० त्रयोदश्यां भवं सन्निवेला० अण् । त्रयो-
लास पु० लक्ष-भावे वज्र् । १भये “लासाकुलः परिपतन् परितो
निकेतान्” भाषः । २सन्निदोषभेदे च मेदि० ।

लासन न० लक्ष-णिच् भावे ल्युट् । १भयोत्पादने कर्तरि ल्यु ।
२भयोत्पादके त्रि० ।

लक्ष त्रि० लक्ष व० व० तृ-ङि । लक्षसंख्याविशिष्टे । “इति
वेदास्त्रयस्त्रयो” अमरः “न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्” कुमा०
“त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादत्रयमदूडहत्” मनुः । स्त्रियां
गौण्ये सुख्ये च विभक्तौ परतः त्रिसंज्ञादेशः । तिस्रः
अतिसंज्ञा कैश्चित् प्रियतिसेत्तु दाहृतम् तच्चिन्त्यम् “त्रिसृ-
भिस्रमवस्थाभिर्महिमानसुदीरयन्” कुमा० । त्रयाणां
वेदे तु कचित् त्रीणांभिति रूपं “महि ! त्रीणामवो-
ऽस्तु दुक्तं मितस्त्रार्थमृणः” ऋ० १०।१८५।१ ।

लक्षि त्रि० त्रिशत्+पूरणे डट् । त्रिशत्पूरणे, त्रिशत्तमे

“त्रिंशंशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते” सू० सि० ।

त्रिंशक त्रि० त्रिंशता क्रीतः वुन् डिङ् । त्रिंशत्संख्यानित-
द्रव्येण क्रीते वस्तुनि ।

त्रिंशत् त्रि० त्रयोदशतः परिमाणमस्य नि० । १तिदशकसं-
ख्यायां २तत्संख्यानिते च । तत् संख्येये “निमेषा दश
चाष्टौ च काष्ठाः त्रिंशत् ताः कलाः । त्रिंशत् कला सङ्घर्तः
स्यादहोरात्रतु तावतः” “त्रिंशद्वर्षे वहेत् कन्यां हृदां
द्वादशवर्षिकीम्” मनुः “संख्यायां “तत्त्रिंशता भवे-
न्नासः” सू० सि० ।

त्रिंशत् त्रि० त्रिंशत्परिमाणमस्य कन् । १तिंशत्परिमाणे
व्ययने कन् । २तत्संख्यायाम् “अमावास्याः पृथक् तेषां
त्रिंशत् परिचक्षते” कामन्द० ।

त्रिंशति स्त्री त्रिंशत्+पु० । १तिंशत्संख्यायां २तत्संख्येये
च । “पञ्चकं मण्डलं जयं त्रिंशत्याञ्च मनीषिभिः” काम०

त्रिंशत् त्रि० त्रिंशतः पूरणः तस्य । १तिंशत्संख्यापूरणे
स्त्रियां ङीप् । “ततस्त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठन्”
शत० ब्रा० १०।४।२।२३ ।

त्रिंशत् त्रि० त्रिंशत्संख्यानि पलाणि दलानि प्रतिपुष्प-
मस्य । १कुसुमे शब्दमाला ।

त्रिंशंश पु० त्रिंशस्त्रिंशत्पूरणोऽंशः । राशेस्त्रिंशत्पूरणे
नगरे षट्कलात्मके भागे षड्वर्गान्तर्गतानां राशिभेदे
तेषामंशविशेषाणामधिपतयः ज्यो० उक्ता यथा

“पञ्च पञ्चाष्टाष्टिवाणा विषमे त्रिंशदंशकाः । माहे-
यशनिजीवज्ञशुक्राणां व्युत्क्रमात् समे” । विषमराशौ
कुजशनिगुरुबुधशुक्राणां पञ्च पञ्चाष्टसप्तपञ्चमितास्त्रिंशं-
शकाः क्रमात् ज्ञेयाः । समे राशौ व्युत्क्रमात् तेषां
विपर्ययेण त्रिंशंश ज्ञेयाः । यथा मेषो विषमराशिः
तत्र प्रथमाविधपञ्चांश भौमस्य । षष्ठांशमारभ्य दशमां-
शपर्यन्तं पञ्चांशः शनेः । एकादशांशमारभ्याष्टादशांश-
पर्यन्तमष्टांश गुरोः । जनविंशांशमारभ्य पञ्चविंशांश-
पर्यन्तं सप्तांश बुधस्य । ततः षड्विंशांशमारभ्य त्रिं-
शांशपर्यन्तं पञ्चांशः शुक्रस्य त्रिंशंशः क्रमात् ज्ञेयाः ।
मिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेष्वेवम् । समराशौ व्युत्-
क्रमादयथा । वृषे प्रथमांशमारभ्य पञ्चांश श्वगोः ।
ततो द्वादशांशपर्यन्तं सप्तांश बुधस्य, ततो विंशांश-
पर्यन्तमष्टांश गुरोः । ततः पञ्चविंशांशपर्यन्तं पञ्चांशः
कुजस्य त्रिंशंशः । एवं कर्ककन्यावृश्चिकमकरमीनेष्वपि
बोध्याः । त्रिंशदंशका इत्यत्र वृत्तौ विभागवत् पूरणार्थता

त्रिंशिन् त्रि० त्रिंशत् प्रमाणमस्य इति डिङ् । त्रिंशत्प्रमाणे
स्त्रियां ङीप् ।

त्रिक न० त्रयाणां संघः कन् । १तिवसङ्ख्यायाम् २पृष्ठवंशावो-
भागे, ३कटिभागे, ४त्रिफलायाम् (हरितक्यामलकीवयस्या-
फलत्रये) ५त्रिकटुनि, (शुण्ठीपिप्पलीमरिचत्रये) । वा-
तादिषु मिलितेषु त्रिषु कायति कैःक । इगोचुरे पु०
अमरः । ७त्रिपथसंस्थाने हेम० । दत्तिमदे “शुद्धी-
सारसंयुक्तात् त्रिकतृयसमन्वयात् । वातरक्तं नि-
हन्त्याशु सर्वरोगहरन्त्वयः” सुखबोधः त्रिकतृयं त्रिकटु-
त्रिमदम् त्रिफलम् चेति तृयमित्यर्थः । “युगं सङ्कल्कारवि-
वर्तितत्रिकः” माघः । “व्यपोदपाञ्चैरपवर्तितत्रिका”
किरा० । “त्रिफला तु फलत्रिकम् “कश्चिद्विद्वत्तति-
कभिन्नहारः” रघुः । “एकं द्विकं त्रिकं चैव
चतुष्कं पञ्चकं तथा” हरिका० । ततोयेण रूपेण
सहस्रं यस्य कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक् । ६ततीयके
त्रि० । तृयः अधिकाः शुलकं लाभो वृद्धिर्वा यत् शतादौ
१०तृयधिकलाभादियुक्ते शतादौ । “द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च
पञ्चकञ्च शतं समम् । मासस्य वृद्धिं षडङ्गीयात् वर्षाणा-
मनुपूर्वशः” मनुः । (शतकरा तिनटाका सुद) “स्त्रिगस्थोः
पृष्ठवंशास्थोः सन्निस्तत्त्रिकं स्मृतम्” इत्युक्ते
११सन्निभेदे न० ।

त्रिककुट्ट पु० तीणि ककुटदन्त्यानि शृङ्गाण्यस्य ककुटस्य
अन्यलोपः समा० । त्रिकुटाख्ये पर्वतभेदे अमरः । पर्वत
एवास्य अन्यलोपः नान्यत्र । तत् त्रिककुट ददुयुक्ते
त्रि० । २विष्णावपि पु० वा अन्यलोपः । “तद्येषां
त्रिककुटो वाराहं रूपमास्थितः । त्रिककुटं तेन विख्यातः
शरीरस्य प्रमाणमात्” भा० शा० ३४४ अ० । ३दशरातृ-
साध्ये यज्ञभेदेऽपि वा अन्यलोपः । “त्रिककुडा एष
यज्ञो यद्दशरातृः ककुत् पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्तृय-
स्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरातृण्य यजते त्रिककुट एव
समानानाम्” तै०स० ७।२।५।२ । “चतुष्टोमात् समूढा
त्रिककुटः शस्त्रम् अथ महात्रिककुटश्च, कन्दोमत्रिककुटश्च”
शा० श्रौ० १।२।२६।१४ । “यत् वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य
यदज्यासीत् गिरिं त्रिककुटमकरोत्” शत० ब्रा० १।१।१।
१२। “वर्षिष्ठः पर्वतानां त्रिककुटम ते पिता” अथ० ४।६।८।

त्रिककुम् पु० त्रेधा कं पीतसदकं स्फुत्ताति-स्फुत्तुम क्रिप्
कान्दस्यः सलोपः । १उदाने वायौ “उदानो वै
त्रिककुम्बन्दः” शत० ब्रा० ८।५।२।४। २नवरातृसाध्ये यज्ञ-

भेदे । त्रिककुम्भोऽप्यत्र । त्रिककुम्भार्द्धः पृष्ठः । महात्रिक-
कुम्भं व्यूहो नवरात्रिः । समुद्रत्रिककुम्भसमूहः । आश्व० श्रौ० १० ।
१।२१ नवरात्र इत्यनुवर्त्तते, नारा० “चतुष्टोम त्रिककुम्भवध्य-
र्द्धाभिप्लवः एतैश्चतुर्भिः स्नानां श्रौष्ठ्यकामो यजेत ।
२२ एतैस्त्रिककुम्भहात्रिककुम्भसमूहत्रिककुम्भचतुष्टोमत्रिक-
कुम्भभिः स्नानां श्रौष्ठ्यकामो यजेत । एतेषां दशमो वैश्वा-
नर एव भवति । कामश्चैतेषामेकैकेन सम्बध्यते” नारा० ।

त्रिककुम्भधामन् पु० सूङ्गावोमध्याभेदेन त्रिस्तूणां कुम्भां
दिशां समाहारः त्रिककुम्भं तत् धाम आश्रयो यस्य ।
विष्णो विष्णु स० । [गोलुरवृत्ते शब्दः०]

त्रिकट पु० त्रीन् वातादिदोषान् कटति आवृणोति अच् ।
त्रिकटु न० त्रयाणां कटुरसानां समाहारः । मिलितेषु
शुण्ठीपिप्पलीमरिचेषु हेम० । “विश्वोपकुल्यामरिचं
त्रयं त्रिकटु कथ्यते । त्रूषणं दीपनं हन्ति आसकास
त्वगामयान् । गुल्ममेहकफस्यौल्य मेदस्त्रीपदपोनसान्”
भावप्र० ।

त्रिकण्ट पु० त्रयः कण्टाः कण्टका अस्य । गोलुरे २ स्तुही-
वृत्ते, च रत्नमा० (टोङ्गरा) २ पत्तुस्यभेदे शब्दः० । ४ पत्तुपद्रे
शब्दः० । वृहत्समिन्दमनीदुःस्यर्शत्वेक ५ द्रव्ये राजनि० ।

त्रिकण्टक पु० स्त्री लघुगर्गमत्स्ये त्रिका० समा० द्वि० ।
२ कण्टकत्वे स्त्री । ततः परिमाणे रजताञ्ज् । त्रैक-
ण्टक तत्परिमाणे । त्रयः कण्टका अस्य । ३ गोलुर-
कटवृत्ते पु० हेमच० । ४ कण्टकत्वयान्विते त्रि० ।

त्रिकटुक पु० ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामके “अभिप्लवाहृतिके
“अभिप्लवत्रहं पूर्वं त्रिकटुका इत्याचक्षते” आश्व० श्रौ० ११ ।
१।११ त्रिकटुकेषु पाहिं सोममिन्द्र !” ऋ० २।१।१० “त्रिकटु-
केषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु अभिप्लविकेष्वहः स्युः
भा० “त्रहार्थे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकटुकाः” कात्या०
श्रौ० २४।१।६ त्रिकटुक इति ज्योतिरादीनां समुदितानां
संज्ञा संव्यवहारार्थां कर्कः “त्रिकटुकाः पृष्ठावलम्ब्य
इति पशुकामस्य” आश्व० श्रौ० १।१।१।६ ।

त्रिकर्मन् पु० त्रीणि कर्माणि यस्य । यजनं याजनञ्चैव तथा
दानप्रतिग्रहौ । अध्यापनञ्चाध्ययनं षट्कर्मा धर्मभाग-
द्विजः” भा० अयु० १११ अ० । उक्तेषु षट्सु कर्मसु
मध्ये दृष्ट्यर्थयाजनप्रतिग्रहाध्यापनभिन्नादृष्ट्यर्थदाने-
ज्याध्ययनरूपकर्मकारिणि द्विजे । “तैर्विदो ब्राह्मणो
विद्वान् न चाध्ययनजीवकः । त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो
मैत्र एष स्रुतः द्विजः” भा० अयु० १४१ अ० ।

त्रिकश न० त्रिस्तूणां कशानां तदाघातानां समाहारः । कशा-
घातत्रये । कशाघातत्रिकञ्च कशशब्दे १८२४ पृ० दर्शितम् ।

त्रिकशूल न० द्वत० । वातजन्ये त्रिकस्ये व्यथाभेदे । “स्फ-
गस्योः पृष्ठवंशास्योर्थः सन्धिस्तत्त्रिकं स्रुतम् । तत्
वातेन या पीडा त्रिकशूलं तदुच्यते” भावप्र० ।

त्रिका स्त्री त्रिधा कायति कै-क । कूपसमीपस्ये जलोद्धारके
त्रिदारुमये यन्त्रभेदे क्षीरस्वामी ।

त्रिकाण्ड पु० त्रीणि काण्डान्यस्य । स्वर्गवर्गादिकाण्डभूमि-
वर्गादिकाण्डसामान्यकाण्डरूपात्मके नामलिङ्गानुशासने
अमरसिंहकृते १ कोषभेदे तस्यैव शेषभूतस्त्रिकाण्डशेषः पुरु-
षोत्तमकृतः यथाह तदुपाद्वाते “अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे
न यानि नामानि समुल्लिखेत् । विलोक्य तैरप्यधुना प्रचा-
रमयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य” । २ निरुक्ते तदपि त्रिकाण्डं
तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम् यथा “आद्यं नैघण्टुकं
काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा । तृतीयं दैवतं चेति समा-
स्नायस्त्रिधा मतः” । त्रयाणां कण्डानां समाहारः ङीप् ।
त्रिकाण्डी ३ काण्डत्रये स्त्री । त्रीणि काण्डानि प्रमाण-
स्य सातृच् द्विगोस्तस्य लुकि जेतृपरत्वे ङीप् त्रिकाण्डी
चेतृभक्तिः । त्रिकाण्डभित्ते रज्ज्वादौ स्त्री टाप् ।

त्रिकाय पु० त्रयः काया अस्य त्रिकं दुःखत्रिकमेत्यस्मात् इ-
अपादाने अच् वा । बुद्धदेवे हेमच० ।

त्रिकार्षिक न० कर्षाय हितम् ठक् त्रयाणां वातपित्तक-
फानां कार्षिकम् । नागरातिविषासुस्तारूपे मिलिते
औषधभेदे राजनि० ।

त्रिकाल न० त्रयाणां कार्यकालभूतभविष्यत्कालानां समा-
हारः । १ भूतभविष्यद्वर्तमानकालत्रये २ प्रातर्मध्याह्न-
रूपकालत्रये च । “त्रिकालं पूजयेद्देवीम्” इति तन्त्रम् ।
त्रिकालज्ञः । त्रयः काला अस्य । ३ कालत्रयवर्त्तिनि
ति० । साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्”
सां० का० । करणस्य मनसः त्रिकालबुद्ध्यादिसाधनत्वं
यथा “नदीपुरभेदादभूदृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नग-
निकुञ्जे, असत्यु पघातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाङ्गविष्यति
वृष्टिरिति । तदनुकृपाश्च सङ्गस्याभिमानाध्यवसाया
भवन्ति” सां० कौ० ।

त्रिकालज्ञ पु० त्रिकालवर्त्तिपदार्थान् जानाति ज्ञा-क ।
१ सर्वज्ञे त्रिकालविदादयोऽप्यत्र । २ भूतभविष्यद्वर्त्तमान-
कालाभिज्ञे त्रि० । “युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादि-
श्यते त्रिकालज्ञैः” ङ० स० १७ अ० । त्रिकालवेत्ताप्युभयत्र ।

त्रिकालदर्शिन् पु० त्रिकालं तदतिवस्तु पश्यति दृश-णिनि ।
१३६० हारा० । २ त्रिकालज्ञे त्रि० “प्रध्वंसिन्यपि काले
त्रिकालदर्शी कलौ भवति” ४० स० २१ अ० ।

त्रिकूट पु० त्रीणि कूटानि शृङ्गाण्यस्य । लवणसमुद्रमध्यस्थे
लङ्कापुराधारे पर्वतभेदे अमरः । “तैरुहे केशरिक्कान्त-
त्रिकूटशिखरोपमा” भावः “स सागरमनाष्टयमतिक्रम्य
महाबलः । त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श
ह” रामा० सु० २ अ० । स आकरत्वेनास्त्यस्य अच् । २ तद्भवे
सासुद्रलवणे न० । ३ सुमेरुसुते क्षीरोदसमुद्रतीरस्थे
पर्वते च तत्कथा वामनपु० “सर्वरत्नमयः श्रीमान्
त्रिकूटो नाम पर्वतः । सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्कर
द्युतेः । क्षीरोदजलवीच्या यो धौतामलशिलातलः ।
उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः” इत्युपक्रमे
“तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्विवाकरः । नानापुष्प-
समायुक्तं नानागन्धाधिवासितम् । द्वितीयं राजतं
शृङ्गं सेवते यन्निशाकरः । पाण्डुरास्त्रुदसंकाशं
तुषारचयसन्निभम् । वज्रेन्द्रनीलवैदूर्यतेजोभिर्भासयन्
दिशः । तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकटं शृङ्गसुतमम् । न
तत् कृतज्ञाः पश्यन्ति न दृशंसा न नास्तिकाः । नातप्त-
तपसो लोका ये च पापकृतो जनाः । तस्य साधुमतः
पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम् । कारण्डवसमाकीर्णं राजहं-
सोपशोभितम् । गजोद्वाचलसंकाशो मदाक्षतलो-
चनः । तृपितः पातुकामोऽसाववतीर्णश्च तज्जलम् ।
संलीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतस्वरन् । गृहीतस्तेन रौद्रेण
ग्राहेणाव्यक्तमूर्तिना । गरुडस्थो जगन्नाथो लोका-
धारस्तपोधन ! । ग्राह्यस्तं गजेन्द्रं तं तच्च ग्राहं
जलाशयात् । उज्जहारामयेयात्मा तरसा मधुसूदनः ।
स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः । मोक्षया-
मास नामेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम्” ।

त्रिकूटलवण न० त्रिकूटं सासुद्रमिव लवणम् । द्रोणी-
लवणे राजनि० ।

त्रिकूटवत् पु० त्रीणि कूटानि सन्त्यस्य मनुष्यस्य वः । १ त्रि-
कूटपर्वते । “हिमवान् पारिपातञ्च सद्यः सुहृन्निक्कूट-
वान्” भा० आश्वमेधिकप० अ० ३ पर्वतकथने” ४३ अ० ।

त्रिकूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्त्रसा० ।

त्रिकूर्चक न० सुशुतोक्ते शस्त्रभेदे अर्द्धधारशब्दे ३७५ पृ०
दृश्यम् । “विशेषेण बालवृद्धकुमारभीरुनारीणां राज्ञां
राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विज्ञावयेत्” सुशु० ।

त्रिकोण त्रि० त्रयः कोणा यस्य । त्रिकोटियुक्ते १ पदार्थे
“विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशरयुग्मम्” तन्त्रे श्रीचक्रोक्तौ ।
ज्योतिषोक्ते लग्नात् २ नवमपञ्चमस्थाने न० । “त्रिकोणं
नवपञ्चमम्” दोषि० । “त्रिकोणगान् गुरुश्चैव पश्यन् पूर्ण-
फलप्रदः” ज्यो० त० । ३ भोक्ते शब्दकल्पतरुः । ४ त्रिभुजे
क्षेत्रभेदे न० । क्षेत्रशब्दे २३६१ पृ० समत्रिकोणविषमत्रिको-
णादिस्वरूपादिकसुक्तम् । ५ कामरूपपीठभेदे “करतोयां समा-
रभ्य यावद्दिक्रवासिनीम् । शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं
सर्वसिद्धिदम्” कामाख्यातन्त्रम् । त्रिकोणपदार्थाश्च
कतिचित् कविकल्पलतायां संचिप्य दर्शिताः । “हल-
हरनेत्रकामाख्यावज्रिमण्डलैकारवज्रशृङ्गाटशकटयोनि-
रूपाः” ।

त्रिकोणफल न० त्रिकोणं फलमस्य । १ शृङ्गाटके भावप्र० ।
इत० । त्रिभुजक्षेत्रफलं “लम्बगुणं भूजार्धं स्पष्टं” त्रिभुजे
फलं भवति” लीला० । [काचारयवचारटङ्कणचारेषु ।
त्रिचार न० त्रयाणां चाराणां समाहारः । मिलिते सर्जि-
त्रिचुर पु० त्रीणि चुराणीवाग्यायस्य । कोकिलाख्यवृक्षे रत्ना० ।
त्रिख न० त्रिधा स्वमाकाशोऽवकाशः फलेऽत । तपुषे शब्दच० ।
त्रिखट्ट न० त्रिखण्डां खट्टानां समाहारः । खट्टादये । ततः
वा डीप् । तत्तार्थे स्त्री अमरः ।

त्रिखर्व पु० सामवेदशाखाभेदाध्यायिनि “तामेतान्निखर्वा उपा-
सते तस्मात्ते स्रज्जमाना न वीयन्ते” ताण्ड्यब्रा० २।६।३।
“तामेतां दशसप्ताख्यां विष्टुतिं त्रिखर्वाः शाखिन उपा-
सते प्रयुज्जते” भाष्यम् ।

त्रिगङ्गा अव्य० त्रिस्रो गङ्गा नद्यो यत्र बहुब्रीह्यर्थे “नदी-
भिश्च” पा० अव्ययी० । १ तीर्थभेदे । “सप्तगङ्गे
त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन् । सुधां चैव लभेत्
भोक्तुं यो नरो जायते पुनः” भा० अमु० २५ अ० ।

त्रिगण त्रि० इत० । १ त्रिवर्गे अमरटोकायां नीलकण्ठः
“न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्” किरा० ।

त्रिगन्धक न० त्रयाणां गन्धकद्रव्याणां समाहारः । १ त्रि-
जातके त्रि० नैघण्टुपारस्करः । त्रिगुणगन्धकमयत् ।
त्रिजातकशब्दे दृश्यम् ।

त्रिगम्भीर पु० त्रिभिर्गम्भीरः । स्वरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरः
शिशुः शुभः” काशी० ११ अ० । उक्ते शुभलक्षणयुक्ते
“त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुद्धतश्चतुर्ह्रस्वः” इत्युप-
क्रमे “नाभिः स्वरः सत्वमिति प्रदिष्टं” गम्भीरमेतत्तत्त्वतयं
नराणाम्” ४० स० ६८ अ० ।

त्रिगर्तं पु० त्रीणि गर्तानि यत् । १ जालम्बरे देशे हेमच० ।

स च देशः ४० स० १४ अ० कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः “उत्तरतः कैलास” इत्युपक्रमे “आदर्शान्दीपतिगर्ततुरगाननाशसुखाः” सोऽस्याभिजनः, तस्य राजा वा अण् । त्रैगर्तं पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तद्गुप्ते च बहुषु अणो लुक् । २ तत्कार्ये व० व० । “द्रविडान्मृगत्रिगर्तसौराष्ट्रान्” ४० स० १४ अ० । “सुशर्मा च नरव्याघ्र ! त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः” भा० द्रो० १७ अ० । आर्षत्वात् एकत्वेऽपि अणो लुक् । “मद्राजश्च बलवान् त्रिगर्तानाघोश्चरः” हरिवं० ११ अ० । स्वार्थे क । तत्कार्ये त्रिका० ।

त्रिगर्तपष्ठ पु० व० व० त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो यस्य । १ आयुजीविसंघभेदे स च संघः सि० कौ० उक्तो यथा “आहुस्त्रिगर्तपष्ठस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी । क्रौष्टुकिर्जालभालिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः” “दामन्यादित्रिगर्तपष्ठाच्छः” पा० स्वार्थे तेभ्यः क । कौण्डोपरथीय इत्यादि ।

त्रिगर्ता स्त्री त्रयो योनिस्था गर्ताः अस्याः । कास्यकुङ्कुमायां भेदि० । एकयोनिकाया अपि तस्या सैथुनाचरणे त्रियोनिकतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

त्रिगुण न० त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः । समाहृता वा त्रयो गुणाः त्रयो गुणा अस्त्य वा । सांख्यमतसिद्धे सास्यावस्थापञ्चगुणत्रयात्मके १ प्रधाने । “त्रिगुणमविवेकविषयं सामान्यसचेतनं प्रसवधर्मि” सा० कौ० “त्रिगुणं त्रयो गुणाः सुखदुःखभोगा अस्त्येति त्रिगुणं तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम्” त० कौ० “शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाय्यम्” विष्णुपु० “सत्त्वरजस्तमसां सास्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगणः” सा० सू० “सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकवद्गुणाः संयोगवत्त्वात्, लघुत्वचलत्वशुक्लादिधर्मकत्वाच्च । तेऽतः शास्त्रे मृत्वादी च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात्पुरुषपशुबन्धकतिगुणात्मकमहदादिरञ्जुनिर्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या सास्यावस्था न्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूननाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् । अकार्यावस्थेति निषकर्षः । अकार्यावस्थोपलब्धितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैशेष्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् “सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा । एषैव संवृतिर्जनोरस्याः पारे

परं पदम्” इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वादीनामनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यावर्तनाय गुणेति । महदादिध्यावर्तनाय चोपलक्षितान्तमिति । महदादयोऽपि हि कार्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम्” भाष्यम् २ सत्त्वादिगुणयुक्ते त्रि० “महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च । विषयाणां महीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च” मनुः । त्रिभिर्गुण्यते गुण-धर्जर्थे क । इतिभिर्गुण्यते त्रि० “सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धारणोचितस्य” रघुः “व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम्” कुमार० “एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्थावनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम्” मनुः । त्रयो गुणा अस्याः । ४ मायायां स्त्री ५ तन्नामके (ह्रीं) वीजभेदे च “वेदादां त्रिगुणां रमामथ वदेत् कामेन संसेविताम्” तन्त्रसा० श्रीविद्यामन्त्रभेदोक्तौ इति शिखे त्रिगुणे “त्रिगुणपरिवारप्रहरणः” किरा० । “त्रिगुणः त्रिशिखः परिवार आकारो यस्य” मल्लि० । कर्षणशब्दे परेऽस्य लक्षणपरत्वे दीर्घत्वम् त्रिगुणौ कर्षणौ अस्त्य । त्रिगुणाकर्ष तथा लक्षणयुक्ते त्रि० । “पदैस्त्रिभिर्वर्णैर्विद्वो रागादि त्रिपदाथ वा । उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता” देवोप० ४५ अ० उक्तेः ७ दुर्गायां स्त्री ।

त्रिगुणाकृत त्रि० त्रिगुणं कृत्वा कष्टं डाच क-कृत । त्रिधा-हलेन कष्टे क्षेतादौ अमरः ।

त्रिगुणात्मक न० त्रयो गुणाः तेजोबद्धरूपा आत्मानोऽस्त्य । अज्ञाने । “गुणाश्च लोहितशुक्लकणाः अज्ञानकार्येषु तेजोबद्धेष्वान्तरप्रकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धाः । तथा च कार्यगत-त्रिरूपेण कारणमयज्ञानमव्यक्तात्मकं त्रिगुणात्मकम् । यद्वा रजःसत्त्वतमोलक्षणास्त्रयो गुणास्तद्युक्तमज्ञानं गुणगुणिनो-रभेदविवक्षया त्रिगुणात्मकं भवति ।

त्रिगुणित त्रि० त्रिभिर्गुणितः । त्रिराहते ।

त्रिगुणी स्त्री त्रयो गुणाः पत्नेऽस्याः गौरा० । विल्लहचे तस्य पतस्य त्रिगुणात्मकत्वात्तथात्वम् । “मूलं धार्यं त्रिगुणाः सवितरि विगुणे, क्षीरिकाभूलभिन्दौ” ज्यो० “त्रिगुणो श्रीफलवृक्षः” प्रमिता० ।

त्रिचक्र पु० त्रीणि चक्राण्यस्त्य । अश्विनीकुमारयोः रथे । “अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीवाश्वो अश्विनो र्यातुं कृष्टुतः” ऋ० ११।१५।७।३ ।

त्रिचक्षुस् पु० त्रीणि चक्षुष्यस्य । त्रिनेत्रे शिवे “त्रिचक्षुः
शम्भुरेकस्त्वं विभूर्दामोदरोऽपि च” भा० शा० ४३ अ० ।

त्रिचतुर त्रि० । त्रयो वा चत्वारो वा विकल्पार्थे बद्धं डच्
समा० । विकल्पेन त्रित्वचतुष्कसंख्यान्विते (तिन वा चार)
अर्थे । “सद्यः पुरीपरिसरे च शिरोघ्नद्व्यो गत्वा जघात्
त्रिचतुराणि पदानि सीता” सा०द० ।

त्रिचित् पु० तोन्+अग्नीन् चिनोति स चि-भूते क्तिप् ।
अतीताग्नि^१तयचयनकर्तरि ।

त्रिचित पुं त्रिभागेत्सेधाभिरिष्टाकाभिः चितः । गार्ह-
पत्येऽग्निभेदे । “त्रिचितमित्येके” कात्या० श्रौ० १७।
१।२२ । “गार्हपत्यं कुर्वन्ति तत् च त्रिभागेत्सेधा
इष्टका इति सख्यदायः । अस्मिंश्च पक्षे प्रथमचितिः लोक-
पृष्ठानां पूरणं सृग्यम्” कर्कः । “उपर्यैव चितित यात्मकं
चिनोति । अथ यो गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणाः
तं हैके त्रिचितं चिन्वन्ति” शत०ब्रा० ७।१२।१५ ।

विजगत् न० विगुणितं जगत् संज्ञात्वात् कर्मधारयः ।
 स्वर्गमर्त्यपातालरूपे लोकावये “तस्यां शिवस्त्रिजगतो
 जनको जनन्याः” भाग० ८।८।१६ श्लो० । विजगत्-
 यत्र स्त्री “अनुराज एव विजगत्यास्तु दक्षिणस्याम्”
 भाग० ५।२६।६ श्लो० ।

त्रिजटा स्त्री तिस्रो जटा यस्याः । शरणागतायस्ये सीतापन्न-
पातिराक्षसीभेदे “सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां
तदा । राक्षसी त्रिजटा दृष्ट्वा प्रबुद्धा याक्यमब्रवीत्” ।
“एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः” रामा० २७
अ० “हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्पतः । सीता-
यास्त्रिजटायाञ्च राक्षसानाञ्च गर्जितम्” ३० अ० ।
“सीतां भायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत्” रघुः ।
२ शिवे पु० । “त्रिजटाय त्रिशोषाय त्रिशूलायुधपा-
णिने । त्वत्प्रस्वकाय त्विनेताय त्विपुरघ्नाय वै नमः” भा०
अनु० २८६ । शिवस्त्वष्ट्रे पु० । “शृणु देवि !
प्रयच्छामि रक्षसं त्रिजटोत्तमम् । पत्नं ब्रह्मभयं देवि !
अङ्गुतं वरवर्णिनि ! । श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः
श्रीनिकेतनः । विष्णु प्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ।
ब्रह्मविष्णु शिवाः पते हन्ते च शक्तिरूपिणी । हनन्मूले
तु वज्रं स्यात् पत्नं ब्रह्मा त्विदं प्रिये ! । एवञ्च त्रिजटा-
पत्नैर्हरं वा हरिमर्चयेत् । जैवल्यं तस्य तेनैव शक्ति-
पूजां विशेषतः” ज्ञानभैरवीतन्त्रे ६ पु० ।

त्रिजात न० त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यरूपं सुन्दरद्रव्यं

संज्ञात्वात् कर्म० । । इत्युक्तभागे त्वगेलापत्वरूपे मिलिते-
सुगन्धिद्रव्यभेदे । स्वार्थे क । त्रिजातक तत्त्वार्थे “त्वगेला-
पत्तकैस्तुल्यैस्त्रिजातसुगन्धि विजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं
चतुर्जातकमुच्यते” राजनि० “एलादिभिः समुद्दिष्टं त्रिजातं
त्रिजातसुगन्धिकम् । चतुर्जातं सनागञ्च द्वयं वातकफापहम्”
“शीतं त्रिजाताक्तमथो विस्मृत्य योगानुरूपं गुटिकाः
प्रयोज्याः” “व्याघ्रं त्रिजातकं सुखा विडङ्गामलके
तथा” सुश्रु० ।

त्रिजीवा स्त्री त्रिषु राशिषु जीवा । त्रयाणां राशीनां ज्या-
३४३८ संख्यारूपे ज्यार्द्धरूपे पदार्थे “लम्बज्यान्-
त्रिजीवाप्तः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः” सह० सि० । “त्रिज्य-
या गजान्निवेदरास ३४३८ सितया भक्तः” रङ्गना० ।
त्रिजग्रादयोऽप्यत्र । “तच्छेषं विवरेणाथ हन्यात् त्रि-
जग्रात्यकस्य योः” सह० सि० । “त्रिज्यान्यकस्य योस्त्रि-
राशिज्याद्वितीयशीघ्रकस्य योः” रङ्गना० ।

त्रिण न० दृष्टांशप्रथमः । दृष्टांशप्रथमः शब्दरत्नाः । दृष्टांश-
द्वयत्पत्तौ रेफकारसंयुक्तमव्ययत्पदशब्दान्तरमस्मीति
उक्तवत् । “उत्तिप्रतिपत्तौ प्रशुविहगः सौम्यस्त्रनः
पूजितः” वराहः ।

त्रिणता स्त्री त्रिषु स्थानेषु नता संज्ञात्वात् पूर्वपदात् शत्वम् ।
 १ धनुषि त्रिका० । २ त्रिषु स्थानेषु नते त्रि० । असंज्ञायां
 न शत्वमिति भेदः । “खगुष्पैराफलाग्रान्नेराक्ष्य गणिका
 इव । काशुकानिव मालीकांस्त्रिणताः सहसाऽसृचन्”
 माघः । वेश्यानां मध्यमूषु त्रिषु स्थानेषु नतत्वात्
 त्रिणतत्वं लैषे शनकारयोरभेद इत्यालङ्कारिकाः । त्रि-
 णस्य भावः तल । इदृशभावे त्रिणत्वे च स्त्री ।

त्रिणव पु० तिरावृत्तानव षट्समा० संज्ञात्वात् खत्वम् ।
सप्तविंशदृत्ते सामस्तोमभेदे । “त्रिणवत्यस्त्रिंशौ स्तोमौ
हेमन्तशिशिरावृत्तः” यजु० १०।१४ । “त्रिणवस्तोम एव
मान्नातः” नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स
एकया” नवभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स
पञ्चभिः, नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृ-
भिर्वजो वै त्रिणव इति” श्रुतिः । “प्रथमपर्याये प्रथमां
त्रिगांयेत् मध्यमां पञ्चकत्वः उत्तमां सकत्, द्वितीयपर्याये
प्रथमां सकद्वायेन्मध्यमां त्रि, रुत्तमां पञ्चकत्वः, तृतीयपर्याये
प्रथमां पञ्चकत्वो, मध्यमां सकद्, दुत्तमां त्रिगांयेत् सोऽयं
तिरावृत्तनवसंख्योपेतत्वात् त्रिणवको वज्रसमानः स्तोमः”
वेददी० । “त्रिणवान्युक्त्यानेकविंशानि ष्टशनि षट्-

त्रिंशः” शतपथब्राह्मणे १३।५।४।२० । अध्यायादि ।
 त्रिणाचिकेत पु० त्रिःकत्वञ्चितो नाचिकेतोऽग्निर्वेन पृषो०
 संज्ञात्वात् णत्वम् । कथ्ययुग्मेदे “आयातपौ ब्रह्मविदो
 वदन्ति पञ्चान्नयो ये च त्रिणाचिकेताः” इति श्रुतिः
 “त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिषुपर्णः षडङ्गवित्” मनुः ।
 त्रित पु० १४६६।६० पृ० एकतशब्दोक्तो आप्तो देवभेदे ब्रह्म-
 णो मानसपुत्ररूपे शक्तिभेदे च त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु
 तायमानः ताय-ड । त्रिषु विस्तीर्णतमे श्रवणातकीर्त्तौ च
 त्रि० “यस्य त्रितो व्योजसा हवन् विपर्वमर्हयत्” ऋ० १।
 १८७।१। [तच्छां त्रितये । स्त्रीत्वे वा ङीप् ।
 त्रितत्त्व न० स्त्री त्रयाणां तच्छां समाहारः अच् समा०
 त्रितय न० स्त्री त्रयाणामवयवः त्रयोऽवयवा येषाम् वा तयप् ॥
 त्रयशब्दार्थे १ त्रित्वसंख्यायाम् “ब्रह्महत्याव्रतं वापि
 वत्सरत्रितयं चरेत्” याज्ञ० “उदूढलोकत्रितयेन साम्प्र-
 तम्” माघः । “वरमाप स दिष्टपिष्टपतितयानन्यसदृग्-
 गुणोदयाम्” नैष० । स्त्रियां ङीप् । शतब्रह्मत्रान्विते
 त्रि० । “पतिश्चश्रुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे । इतरेषु
 च पाञ्चाल्याः त्रितयं त्रितयं त्रिषु” उल्लटः । “त्रितयं
 ज्ञानमयेन चक्षुषा” रघुः । “प्रणवव्याहृतिभ्यां च
 गायत्र्या त्रितयेन च । उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्
 प्रतिष्ठितः” यो० याज्ञ० । [भिभौ त्रिकाधिदैविकरूपे दुःखत्रये ।
 त्रिताप न० त्रयाणां तापानां समाहारः । आध्यात्मिका-
 त्रिदण्ड न० त्रयाणां दण्डानां समाहारः । १ चतुरङ्गुलगो-
 बालवेष्टनादन्योन्यसंबन्धे यतेर्दण्डत्रये । २ वाङ्मनःकाय-
 दण्डत्रये च । तदस्मास्तीति अच् । ३ संन्यासाश्रमे पु० ।
 त्रिदण्डशब्दे दृश्यम् । “यस्त्वसंहतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रि-
 यसारथिः । ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डसपजीवति” भाग०
 त्रिदण्डिन् पु० त्रिदण्डमस्त्यस्य इति । सन्ध्यासाश्रमे । “वा-
 ग्दण्डेऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते नि-
 हिता बुद्धौ त्रिदण्डोति स उच्यते । त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य
 सर्वभूतेषु मानवः । कामक्रोधौ तु संयस्य ततः सिद्धिं
 निवर्त्तति” मनुः । “त्रिदण्डप्रहणादेव प्रेतत्वं नैव
 जायते । अहन्कोदादशे प्राप्ते पार्वण्यन्तु विधीयते”
 लिखि० सं० तस्यापि पार्वण्यं श्राद्धं विहितम् ।
 त्रिदला स्त्री त्रीणि त्रीणि दलानि प्रतिपत्तं यस्याः । (गो-
 बालिया) १ गोधापदोलतायाम् जटा० । २ विल्लहणे पु० ।
 त्रिदलिका स्त्री त्रीणि दलानि प्रतिपत्तेऽस्याः कप् कापि
 अत इत्वम् । चर्मा कसालतायां शब्दच० ।

त्रिदश पु० त्रिंशो दशा जन्मसत्ताविनाशाख्या न तु वृद्धि
 परिणामक्षया मर्त्यानामिव यस्य, त्रीन् तापान् दर्शति
 वा दश-धर्जर्थे संज्ञायां कर्त्तरि को वा । १ देवे अमरः ।
 अथ वा त्र्यधिकाष्टितराष्टताश्च दश परिमाणमेषां ङच्
 समा० शाक० अधिकाष्टतशब्दलोपः एकस्यैव त्रिशब्दस्य
 तन्त्रतयोच्चारणात् उभयार्धपरत्वम् । त्र्यस्त्रिंशन्मुख्य-
 गणवत्सु २ देवेषु अयमेव पक्षः श्रुत्यनुगुणः त्री च दश
 चेति आन्दोष्येऽभिहित्वात् त्र्यधिकाष्टतपरताद्योतन-
 तार्थं त्री चेति द्विवचनान्ततया निर्द्देशः । ते च देवाः
 “अर्का द्वादश, रुद्रा एकादश, वसवोऽष्टौ, अश्विनौ द्वा-
 विति । अश्विनीकुमारौ विहाय इन्द्रः प्रजापतिश्चेति वा
 द्वाभ्यां पञ्चान्तरे संख्यापूरणं त्र्यस्त्रिंशत्पतिशब्दे मूलं
 दृश्यम् “तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय” कुमा० ।
 “त्रिदशैर्दिशे नमः” मावः । त्रिंशो दशा जायदाद्यवस्था
 यस्य । २ जीवे त्रिदशाध्यक्षशब्दे दृश्यम् ।
 त्रिदशगुरु पु० इत० वृहस्पतौ । “धूमामेऽनाष्टिस्त्रिदशगुरौ
 नृपवधो दिवा दष्टे” वृ० स० ८ अ० ।
 त्रिदशगोप पु० त्रिदशो देवभेद इन्द्रः गोपो रक्षकोऽस्य
 तस्य वर्णभवात्वात् । इन्द्रगोपकीटे “अर्द्धे त्रिदशगोपमा-
 त्रके” रघुः । [आदयोऽप्यत्र ।
 त्रिदशदीर्घिका स्त्री इत० । गङ्गायां हेमच० । त्रिदशवा-
 त्रिदशपति पु० इत० । इन्द्रे त्रिदशेश्वरादयोऽप्यत्र ।
 त्रिदशमञ्जरी स्त्री त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्य संज्ञात्वात्
 न कप् । तुलस्याम् राजनि० ।
 त्रिदशबधू स्त्री इत० । अप्सरःसु त्रिदशवनितादयोऽप्यत्र
 “कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः” मेघ० ।
 त्रिदशवर्त्मन् न० इत० । नमसि शब्दार्थार्थि० । [नैष० पारस्करः
 त्रिदशसर्पप पु० त्रिदशप्रियः सर्पपः । १ देवसर्पे सर्पभेदे
 त्रिदशाङ्गुश पु० इत० वज्रे शब्दार्थचिन्तामणिः ।
 त्रिदशाचार्य पु० इत० । वृहस्पतौ हलायु० ।
 त्रिदशाधिप पु० इत० । शक्रे ।
 त्रिदशाध्यक्ष पु० विष्णौ “त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षः” विष्णुसं० ।
 अस्य व्युत्पत्तिर्माथ्ये दर्शिता यथा “गुणावेशेन संजाता-
 स्त्रिंशो दशा अयस्याजायदाद्यस्तासामध्यक्ष इति
 त्रिदशाध्यक्षः । त्रिदशानां वाऽध्यक्षः स्वामी” ।
 त्रिदशायन पु० त्रिदशानामयनं यत् । विष्णौ “नारायणाया-
 त्मभावायनाय लोकायनाय त्रिदशायनाय” हरिर० १५४ अ० ।
 त्रिदशायुध न० इत० । १ वज्रे त्रिकाण्ड० । २ इन्द्रधनुषि च ।

“अथ नभस्य इव त्रिदशायुधम् कनकपिङ्गतडिङ्गुणसं-
युतम्” रघुः ।

त्रिदशारि इतः । असुरे शब्दरत्ना० ।

त्रिदशालय पु० इतः । १ स्वर्गे अमरः । २ सुमेरुपर्वते हलायु०

त्रिदशावास पु० इतः । १ स्वर्गे हला० । २ सुमेरुपर्वते च ।

त्रिदशाहार इतः । अमृतं सुधायां हलायु० ।

त्रिदशेश्वर पु० इतः । १ इन्द्रे २ दुर्गायां स्त्री डीप् । “स-
राज्ञास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्मता । तेषाञ्च न-
न्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी” देवीपु० ४५ अ० ।

त्रिदिनस्यृश पु० त्रिदिनं स्यृशति स्यृश-किन् । १ त्रिदशस्यृशे
क्षयाहे अवमदिनभेदे यथा “तिय्यन्तद्वयमेको दिनवारः
स्यृशति यत्र तद्भवत्यवमदिनम् । त्रिदिनस्यृक् दिनत्रय-
स्यृशनादङ्गः” इति ज्यो० त० । अयनशब्दे ४३१ पु०
तदानयनादि दृश्यम् । अस्य किञ्चनत्वात् भलि पदान्ते
च कुत्वम् ।

त्रिदिव पु० त्रयो ब्रह्मादयो दीव्यन्त्यत्र घञर्थे आधारे क,
त्रिधा सत्त्वादिभेदेन दीव्यन्ति प्रकाशन्तेऽतः त्रिदिव-क वा
तृतीया द्यौः वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात्
पृषो० । लोकात् पुंस्त्वम् । १ स्वर्गे, अमरः २ आकाशे,
हेमच० । ३ नभसि ४ सुखे न० शब्दार्थचि० । ५ नदीभेदे
स्त्री भेदि० । “न हीष्टस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेः” । “त्रि-
दिवस्त्रेऽपि निसृजोऽभवत्” । “देवादिनाम त्रिदिवेऽपि
यस्य” रघुः । “अमूँ किल त्वं त्रिदिवादवातरः” माघः ।
त्रिदिवाधीश पु० इतः । १ इन्द्रे हेम० । २ देवमात्रे च । त्रि-
दिवेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिदिवेश पु० इतः । १ देवे अमरः ।

त्रिदिवोद्भवा स्त्री त्रिदिव उद्भवो यस्याः । १ स्यूलैलायां
राजनि० । २ गङ्गायाञ्च । ३ स्वर्गभवमात्रे त्रि० ।

त्रिदिवौकस् पु० त्रिदिव औको यस्य । १ देवे अमरः । “यस्या-
खेन सदाञ्जलि हव्यानि त्रिदिवौकसः” मनुः पृषो०
त्रिदिवौकसोऽपि तत्रार्थे ।

त्रिदृश पु० तिस्रः दृशोऽस्य त्रीणि भूतादीनि पश्यति वा
दृश-कर्त्तरि क्तिप् वा । १ त्रिनयने शिवे हेमच० ।

त्रिदोष न० त्रयाणां दोषाणां वातपित्तकफजानां समाहारः ।
१ वातपित्तकफजदोषत्रये त्रयो दोषाहेतुत्वेन यत्र ।
२ त्रिदोषजं रोगभेदे त्रिदोषजशब्दे दृश्यम् ।

त्रिदोषज त्रि० त्रिदोषात् जायते जन-ङ । दोषत्रयजाते
वातादिसन्निपातजं रोगभेदे “चिरञ्चरे वातकफोल्लेखे

वा त्रिदे षजे वा दशमूलमिश्रः । किराततित्तादिगणः
प्रयोज्यः शुद्धार्थिने वा त्रिवृताविमिश्रः” चक्रद० । अस्य
पूर्वरूपं “सर्वलिङ्गसमवायः” भावप्र० । ज्वरशब्दे दृश्यम् ।

त्रिधन्वन् पु० सुधन्वनः पुत्रभेदे “सुधन्वनः सुतश्चासीत् त्रि-
धन्वा रिपुमर्दनः । राज्ञस्त्रिधन्वर्णश्चासीद्विद्वांस्त्रय्यारुणः
सुतः” हरिवं० १२ अ० ।

त्रिधा अव्य० त्रि+प्रकारे धाच् । त्रिप्रकारे । “एकैकमूर्ति-
र्बिभिदे त्रिधा सा” कुमा० । “ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव
गुणभेदतः” गीता ।

त्रिधातु पु० त्रीन् धर्मार्थकामान् दधाति पुष्पाति धा-तुन् ।
१ गणेशे त्रिका० । समा० द्विगुः । २ धातु त्रये न० ।

त्रिधामन् पु० त्रीणि धामानि भूरादीनि स्थानानि, तेजांसि
सत्त्वादीनि वा यस्य । १ शिवे, २ विष्णौ, ३ अमनौ च ।
शब्दार्थकल्पतरुः । समाहारद्विगुः ४ धामत्रये न० स्त्री स्त्री-
त्वपक्षे वा डीप् । “स एवोक्तश्चक्रमिदं त्रिनाभिसम्प्राप्त्युक्तं
वहते वै त्रिधाम” भा० आनु० १५८ अ० । “त्रिधामानं
जपंस्तत्र स्मरन् विष्णुं सनातनम्” हरिवं० २७१ अ० ।
इत० । ५ त्रिसंस्थान्विते त्रि० ताति च कतिचित् संचिष्य
“त्रिगुणीकृतसर्वाङ्गी चिद्रूपा श्रियगेहिनी । प्रसूते”
इत्युपक्रमे “त्रिपुष्करं स्वरान् देवीर्ब्रह्मादीनां त्रयं
त्रयम् । वङ्गिकालत्रयं शक्तित्रयं वृत्तित्रयं महत् ।
नाडीत्रयं त्रिवर्गं सा यद्यदन्यत् त्रिधाम तत्” शा०
ति० उक्तानि । अन्यान्यपि त्रित्वसंस्थान्वितानि एका-
दिशब्दे दृश्यानि ।

त्रिधामूर्त्ति पु० त्रिधा मूर्त्तिरस्य । ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूप-
मूर्त्तित्रयान्विते परमेश्वरे ।

त्रिधार त्रि० तिस्रो धारा अस्याणि, त्रिषु स्थानेषु वा धाराः प्र-
वाहा अस्य अस्या वा । १ धारात्रयान्विते २ गङ्गायां स्त्री
तस्याः स्वर्गमर्त्य पातालेषु धारासत्त्वात् तथात्वम् २ स्त्री ही-
दृष्टे च शब्दार्थचि० । तस्य अग्रत्ववत्त्वात् तथात्वम् ।

त्रिधारक पु० तिस्रो धारा अस्याण्यस्य कप् संज्ञायां कन्
वा । गुण्डल्लेखे राजनि० ।

त्रिधारस्तुही स्त्री त्रिषु भागेषु धारा यस्याः कर्म० ।
(तेकांटासिजु) स्त्री हीभेदे राजनि० ।

त्रिधाविशेषः पु० त्रिधा त्रिप्रकारो विशेषः । सूक्ष्मादित्य-
रूपे विशेषे “सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैः
त्रिधा विशेषाः स्युः” सां० का० । “सूक्ष्मशरीरमेकः माता
पितृजो द्वितीयः महाभूतानि तृतीयो विशेषः । तेषां

मध्ये स्तुत्मानियताः सातापितृजा निवर्तन्ते कीटान्ता
वा भस्मान्ता वा विडुन्ता वेति" तं कौ० ।

त्रिधासर्ग पु० त्रिकारः सर्गः । १भूतादिसर्गे । "अष्टविकल्पो
दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । मानुषश्चैकविधः समा-
सतोऽयं त्रिधासर्गः" सां०का० । "ब्राह्मः प्राजापत्यः ऐन्द्रः
पैतः गार्ग्यः याज्ञः राजसः पैशाच इत्यष्टविकल्पो दैवः
सर्गः । पशुसृगपक्षिसरीसृपस्यावरा इति पञ्चविधस्तैर्य-
ग्योनः सर्गः । मानुषश्चैकविधः ब्राह्मणाद्यावान्तरजातिभेदा-
विवक्षया संस्थानस्य चतुर्विधं वर्णेष्वविशेषात्" सां०तं०कौ० ।

त्रिनयन पु० त्रीणि नयनानि यस्य "पूर्वपदात् संज्ञायामगः"
पा० णत्वे प्राप्ते लुभ्ना० पाठात् न णत्वम् । १महादेवे
"योग्यस्य त्रिनयनलोचनाङ्घ्रिः" "शोभां शुभ्रत्रिन-
यनवष्टोत्खातपङ्कोपमेयाम्" माघः । २पार्वत्यां स्त्री
"लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम्" तद्व्याने तस्या
नेत्रत्रयोक्तेः । ३लोचनत्रययुक्ते त्रि० "विभ्राणां विंशदप्रभां
त्रिनयनां वाग्देवनामाश्रये" सातकासरस्वतीध्यानम् ।
त्रिनेत्रत्रिलोचनादयोऽप्यत्र । इयांस्तु भेदः त्रिनेत्रशब्दस्य
महादेवपरत्वे संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वे प्राप्ते गिरि-
नद्या० वा नत्वम् । अन्यत्र न णत्वमिति । शिवस्य
तृतीयनेत्राविर्भावकथा भा० अतु० १० १४० । यथा

"सेवन्ती हिमवत्पार्श्वे हरपार्श्वे सुपागमत् । ततः
स्त्रयन्ती पाणिभ्यां नर्म्भार्थं चारुदर्शना । हरनेत्रे शुभे
देवी सहसा सा समावृणोत् । संवृताभ्यान्तु नेत्राभ्यां
तमो भूतमचेतनम् । निर्होसं निर्वषट्कारं जगद्वै स-
हसाऽभवत् । जनश्च विमनाः सर्वो भयत्वाससमन्वितः ।
निमीलिते भूतपतौ नष्टसूर्य इवाभवत् । ततो विति-
मिरो लोकः क्षणेन समपद्यत । ज्वाला च सहती दीप्ता
ललाटाक्षस्य निःसृता । तृतीयञ्चास्य सम्भूतं नेत्रमादि-
त्यसन्निभम्" इत्युपक्रमे उभोवाच "भगवान् सर्वभूतेश !
शृणुपाणे ! महाव्रत ! संशयो मे महान् जातस्तन्मे
व्याख्यातुमर्हसि । किमर्थं ते ललाटे वै तृतीयं नेत्र-
संस्थितम् । किमर्थञ्च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः ।
किमर्थञ्च पुनर्देव ! प्रकृतिस्य स्वया कृतः । तथैव द्रुमसं-
च्छन्नः कृतोऽयं तु पिता मम" महेश्वर उवाच । "नेत्रे मे
संवृते देवि ! त्वया बाल्यादनन्दिते । नष्टालोकस्तथा
लोकः क्षणेन समपद्यत । नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते
नगात्मजे ! । तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं मे रक्षता
प्रजाः । तस्य चाक्ष्णो महत्तेजो येनायं संस्थितो गिरिः ।

त्वत्प्रियार्थञ्च मे देवि ! प्रकृतिस्यः पुनः कृतः" । दुर्गायाः
त्रिनयनाशब्दवाच्यत्वे हेतुर्देवीपु० ४५ अ० उक्तो यथा

"पक्षिणां चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् । नयं
सम्पार्गधर्मत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता" देवीपु० ४५ अ० ।
"पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्" शिवध्यानम् । "निजत्रिनेत्रत्वाव-
तरत्वबोधिकाम्" नैष० साध्यगणभेदानां त्रिनेत्रत्वं
मत्स्यपु० उक्तं यथा "ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानसृ-
ष्टु पुनः । कोटयश्चतुरशीतिर्जराभरणवर्जिताः । कामं
सृजन्नमर्त्यांस्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः । नैवं विधा
भवेत् सृष्टिर्जराभरणवर्जिता" ।

त्रिनवति स्त्री त्र्यधिका नवतिः शा० तं० । १त्र्यधिक-
नवतिसंख्यायां २तत्संख्येये च । ततः पूरणे ङट् । त्रि-
नवत तत्संख्यापूरणे त्रि० तमप् वा । त्रिनवतितम तत्-
संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियासुभयतो ङीप् । पक्षे त्रय-
आदेशे त्रयोनवत्यादयोऽप्यत्र । तत्रायं भेदः "संख्या"पा०
त्रिनवत्यादौ पूर्वपदे प्रकृतिसवरः । त्रय आदेशोऽन्तो-
दात्त इति ।

त्रिनाक पु० नास्ति ध्वं दुःखं यस्मिन् नाकं पुण्यलोकः ।
तृतीयं नाकं वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात् ।
१तृतीये नाके २उत्तमस्थाने च । "यत्नाहुकामं चरणं त्रि-
नाके" ऋ० २।१।१।२ । "तावत्त्रिनाकं नष्टमः शशास"
भाग० ६।१।१।२ श्लोकः ।

त्रिनाभ पु० त्रयो लोका नाभौ यस्य अच् समा० । विष्णौ
"त्रिनाभाय त्रिष्टयाय शिपिविष्टाय विष्णवे" भा० ८।
१७।० । विष्णुस्तुती ।

त्रिनिष्क त्रि० त्रिभिर्निष्कैः क्रीतम् ठञ् तस्य वा लुक् ।
त्रिभिर्निष्कैः क्रीते लुगभावे ठञि उत्तरपदस्य वृद्धिः ।
त्रिनिष्कक तत्रार्थे त्रि० ।

त्रिनेत्रचूडामणि पु० ६तं० । चन्द्रे त्रिका० ।

त्रिपक्ष पु० तृतीयः पक्षः संख्याशब्दस्य वृत्तौ पूरणार्थत्वात् ।
तृतीये पक्षे "पक्षे साप्ति त्रिपक्षे वा" आ० तं० ।

त्रिपञ्च त्रि० व० व० । त्रिगुणिताः पञ्च । पञ्चदशसंख्यान्विते
"त्रिपञ्चारे पीठे" कर्पूरस्तवः ।

त्रिपञ्चाङ्ग पु० त्रिपञ्च पञ्चादशाङ्गान्यस्य । समाधिभेदे तद-
ङ्गानि च "यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशः सुकालता ।
आसनं मूलवन्द्यश्च देहसायश्च दृक्स्थितिः । प्राणसंयम-
नञ्चैव प्रत्याहारश्च धारणा । आत्मध्यानं समाधिश्च प्रो-
क्तान्यङ्गानि वै क्रमात्" शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्तानि ।

त्रिपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् शान्तं । शत्र्यधिक-
पञ्चापत्संख्यायां शतसंख्यान्विते च । ततः पूरणे ड् ।
इतिपञ्चाश तत्संख्यापूरणे लिं । पक्षे तमप् । त्रिपञ्चाश-
त्तम तस्मिन्नर्थे स्त्रियासुभयतो डीप् । पक्षे त्वय आदेशे ।
त्वयःपञ्चाशदादयोऽपि उक्तार्थेषु ।

त्रिपटु पु० काचे पारस्कारनिवण्टुः ।

त्रिपताक न० तिस्रः पताका इव यस्मिन् । पताकाकारवलि-
तयान्विते । ललाटे, हारा० मध्यमानामिकासङ्कोचेना-
वशिष्टाङ्गलितयोद्धतत्वेन । त्रिपताकाकारिते करे पु० ।
“त्रिपताकं करं कृत्वा” इत्यादि सा० द० जनान्तिकशब्द-
निर्वचने स्थितम् ।

त्रिपत् पु० त्रीणि त्रीणि पत्वाणि प्रतिपत्वं यस्य सप्रच्छदवत्
संख्याशब्दस्य वृत्तौ वीप्सार्थत्वम् । श्रुतिवृत्ते । तदीय-
पत्वेषु ब्रह्मादीनां स्थितिरुक्ता यथा “जड्वपत्वं हरो
ज्ञेयः पत्वं वामं विधिः स्वयम् । अहं दक्षिणपत्वं च
त्रिपत्तदलमित्युत” वृहज्जम्बु पु० ११ अ० । श्रुत्तत्त्वयुक्ते
लि० । समा० द्विगुः । श्रुत्तत्वे न० ।

त्रिपत्तक पु० त्रिपत्त+संज्ञायां कन् । श्रुत्तशब्दे राजनि० ।
त्वयाणां पत्वाणां समाहारः संज्ञायां कन् । “तुलसी
कुन्दमालूरपत्वाण्यास्तुत्रिपत्तकम्” देवीपु० उक्ते श्रुत्त-
त्वादिपत्तत्वे न० ।

त्रिपथ न० त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा० । “पथः
संख्याव्ययादेः” पा० क्लीबता । श्रुत्तार्थाणां त्रितये । त्वयः
पन्थानो यत्र अच् समा० । श्रुत्तार्थायुक्ते (तेमाथा
पथ) इति ख्याते स्थाने । “श्रुत्तार्थे श्रुत्तार्थे वा नि-
र्जने वा चतुष्टये । विल्वध्वान्तीद्मस्यान्तस्त्रिपथे वा
भजेक्षिणि । स भवेत् सर्वसिद्धीशः सर्ववेदविदां वरः”
गुप्ताधनतन्त्रम् ।

त्रिपथगा स्त्री त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा० तेन
गच्छति गम-ड । गङ्गायाम् । त्रिपथगादयोऽप्यत्र “गङ्गा
त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च । त्रीन् पथो
भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता” रामा० वा० ४४
अ० “तरास सरितां अष्टां पुण्यां त्रिपथगां नदीम्” ४५
अ० “तन्वी शरत्त्रिपथगा पुलिने कपोलौ लोले दृशौ
रुचिरचञ्चलचञ्चरीटौ” अमरुशत० “लिशिखां भ्रुकुटि-
ञ्चास्य दृष्टुर्दानवा रणे । ललाटस्यां त्रिकूटस्यां गङ्गां
त्रिपथगामिव” हरिवं० २३५ अ० । “त्रीन् पथो हेतुना
केन सावयेक्योक्तपावनो । कथं गङ्गा त्रिपथगा विस्तृता

सरितुत्तमा । त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ ! कर्मभिः कैः सम-
न्विता” इत्युपक्रमे रामप्रश्ने विश्वामित्रोत्तरम् रामा०
आ० ३६ अ० वाक्यं गङ्गाशब्दे दृश्यम् । णिनि डीप् ।
त्रिपथ गामिन्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिपदी स्त्री त्वयः पादा अस्याः अन्त्यलोपः समा० डीपि पङ्गावः ।
श्रुत्तपादयुक्तायां स्त्रियां श्रुत्तपादोच्छन्दश्चित्त तस्या अष्टा-
क्षरपादत्वेन चतुर्विंशत्यक्षरायास्त्रिपादत्वात् तथात्वम् ।
यथा “इदं विष्णुर्विचक्रमे त्वेषा निदधे पदम् । समूह-
सस्य पांसुरे” ऋ० १।२२।१७। “गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी
त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे” शत० ब्रा० १।४।८।
१५।१० । श्रुत्तितनां पादवन्वनाधरज्जुभेदे “नास्त्रसत्-
करिणां यैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि” रघुः ४ अर्थधारपात-
भेदे(तेपाद)तन्त्रवा० ५ गोधापदीलतायां रत्नमा० । स्वार्थे क
त्रिपदिकापि तत्त्वार्थे । भाषाकवितायां द्वन्द्वभेदे तल्ल-
क्षणं यथा “पञ्चभट्टिकान्ता यदि यमकान्ता द्वादशपरिण-
तमात्वा किञ्चरगीतस्तदिति नीवितिः स्याद्द्विसमाक्षर-
गात्वा । (स्यःपदान्तः) । यैषा सङ्गीतके नित्यं निवीतिः
किञ्चरास्थिका । सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति
परिस्थिता” इति काव्योदयः । “ढाट्टचि” पा० टापि
भत्वात् पङ्गावः । त्रिपद ७ गायत्र्याष्टचि ऋग्भेदे स्त्री तच्छ-
न्दस्के ऽच्छन्दःमात्रे स्त्री “त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं
ब्रह्मणो सुखम्” भनुः । “द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा
याश्च षट्पदाः” यजु० २३।३४ । “त्रीणि पदानि
पादा अस्याः “इतिपदशब्देन समासः” वेददी० ।
त्रिपदिक्रमे ऽपरमेष्टरे पु० त्रीणि पदानि विचक्रमे
इति स्मृतेस्तथात्वम् । “त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशङ्खः
कृतान्वकत्” विष्णु स० । अथर्ववेदश्रुतभागरूपपदत्वयुक्ते
प्रक्रमे पु० यथा । “पञ्चारत्नः पुरुषो दशपदो द्वादशा-
ङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः समविभक्तस्य” कात्या० श्रौ०
१।६।८।२१ “पञ्चारत्नयो यस्य सः पञ्चभिररत्नभिः पु-
रुषः दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्ये-
वमर्थो न भवति इतः प्रागरत्नप्रादीनां लक्षणस्यानुक्तत्वे-
नाभिज्ञत्वात् अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चभो
भागः सोऽरत्नः तस्य दशभो भागः पदम् पदस्य द्वा-
दशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः” कर्कः ।

त्रिपरिक्रान्त पु० त्रिषु वृत्त्यर्थं कर्मसु परिक्रान्तः चेष्टमानः ।
याजनाध्यापनप्रतिप्रहृष्टपञ्जीविकात्वयनिरते ब्राह्मणे ।
“तैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः । त्रि-

कर्मा त्रिपरिक्रान्तो सैव एष स्मृतो द्विजः” भा० अनु०
१४१ अ० ।

त्रिपर्ण ५० त्रीणि त्रीणि प्रतिपत्तं पर्णान्यस्याः । १ किंशुके ।
२ वनकापर्णां स्त्री राजनि० टाप् डीप् वा ।
३ शानपगर्ण्याम्, लतायां ४ पृश्निपर्णीभेदे च स्त्री डीप्
भावप्र० । संज्ञायां कन् । त्रिपर्णिका कन्दाज्ञौ “त्रि-
पर्णी मधुरा शीता श्वासकासविघ्नघ्नान् । विनाशयति
सा नित्यं पित्तकोपप्रशान्तिकृत्” राजनि० । समा० द्विगुः ।
५ पर्णत्रये स्त्री डीप् ।

त्रिपाठ ५० इत० । त्रयाणां पदक्रमसंहितानां पाठे ।

त्रिपाठिन् ५० त्रीन् पदक्रमसंहितारूपग्रन्थान् पठति
पठ-णिनि । वेदानां पदक्रमसंहितारूपग्रन्थाध्यायिनि ।

त्रिपाण न० त्रिःकत्वः पानं उदकपानं यस्य वृत्तौ
सुचो लोपः संज्ञात्वात् णत्वम् । त्रिःकत्वः पायिते
१ स्तम्भभेदे २ वलकले च “तार्थ्यं परिधापयति”
कात्या० श्रौ० १५।४।७। “तार्थ्यं शब्दं स्वयमेव व्या-
करोति “जौमम्” ८। जुमा अतसी तस्य विकारः ।
“त्रिपाणम्” ६ । त्रिःकत्वः पायितं वा सकृदिति
विकल्पः । वयनकाले उदकेन त्रिस्तर्पयित्वा यद्रूयते
स्तम्भं तत्तृप्यम् तस्य विकारस्तार्थ्यम् त्रिः पायितैस्तनु-
भिर्व्यूतमित्यर्थः । केचित्त्रिपाणं वलकलमित्याहुः “ककः”

त्रिपाद ५० त्रयः पादा अस्य संख्यापूर्वत्वेऽपि समासान्
विधेरनित्यत्वान्नान्यलोपः । १ परमेश्वरे “पादोऽस्य
सर्वा भूतानि त्रिपादस्यास्मृतं दिवि” का० उ० । भाष्य-
कारस्तु “त्रिपात् अस्यास्मृतः दिवीति” क्त्वा त्रिपाद-
त्रयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपादिति हलन्माह ।
“नमो द्विशोणे” त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्त्रे” भाग०
८।११।२६ । भत्वात् पादस्य पञ्चावः । २ ज्वरे च “ज्वर-
स्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः” हरिवं० १८१ अ०

त्रिपाद ५० त्रयः पादा अस्य संख्यापूर्वत्वादनन्तरलोपः १ त्रि-
क्रमे २ विष्णौ तस्य तथात्वकथा यथा “भूयश्चैवात्रवीदेनं
वामनं वटुरुपिणम् । स्वल्पैः स्वल्पमते ! किन्ते पादैस्त्रि-
भिरनुत्तमम् । कृत्स्नां ददामि ते विप्र ! पृथिवीं सागरै-
र्हताम्” वामन उवाच “न पृथ्वीं कामये कृत्स्नां
सन्तुष्टोऽस्मि पदैस्त्रिभिः । एष एव रुचिष्रो मे वरो
दानवसत्तम !” वैशम्पायन उवाच “तथाऽस्त्विति
बलिः प्रोच्य स्पर्शयामास दानवः । पदानि त्रीणि
देवाय विष्णवेऽमिततेजसे । तोये तु पतिते हस्ते

वामनोऽभूदवामनः । सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः ।
भूः पादौ द्यौः शिरश्चास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी । पा-
दाङ्गुल्यः पिशाचाश्च हस्ताङ्गुल्यश्च गुह्यकाः” हरिवं०
२६२ अ० “तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तना-
न्तरे । नभः प्रक्रममाणस्य पादमूले व्यवस्थितौ । वि-
ष्णोरमितवीर्यस्य वदन्तुर्वेवं द्विजातयः” २६३ अ०
“क्षितिं पदैकेन वलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च
बाहुभिः । पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिपिष्टं न वै तृतीयाय
तदीयमण्वपि । उरुक्रमस्याङ्गुरूपार्थ्युपार्थ्यघो महर्ज-
नाभ्यां तपसः परङ्गतः” भाग० ८।२०।२६ “बलि-
रुच “यद्युत्तमलोक ! भवन् समेरितं वचो व्यलीकं
सुरवर्य ! मन्यते । करोम्यृतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं पदं
तृतीयं कुरु शीर्ष्णं मे निजम्” ८।२२।१। “इदं विष्णु-
विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूहस्य पांसुरे” ऋ०
१।२२।१७। १ परमेश्वरे च त्रिपादशब्दे का० उ० वाक्यं
दृश्यम् । ४ त्रेतायुगधर्मरूपे दृष्टे “राघवः शिथिलं
तस्यो भुवि धर्मस्त्रिपादिव” रघु० ।

त्रिपादिका स्त्री त्रयः पदाः मूलान्यस्याः कप् टाप् । हं-
सपदीलतायां राजनि० ।

त्रिपिण्ड न० त्रीणि पिण्डानि देयान्यत्र । पित्रादित्यो-
द्देशेन कर्तव्ये १ पादेष्वप्राङ्गे “ततः प्रभृति संक्रान्ता-
वुपरागादिपर्वसु । त्रिपिण्डमाचरेत् प्राङ्गमेकोद्दिष्टं
स्मृताहनि” आ० त० भत्स्यपु० । समाहारद्विगुः डीप् ।
२ पित्राद्युद्देशेन पिण्डत्रये स्त्री ।

त्रिपिब ५० त्रिभिः कर्णभ्यां जिह्वया च पिबति स्पृशति
जलं पा-क । वाधीनसे लम्बकर्णे कागभेदे यथाह
निगमे “त्रिपिबन्तिन्द्रियलोचं अतः वृद्धमजापतिम् ।
वाधीनसन्तु तं प्राङ्ग्यौजिकाः पितृकर्मणि” “नद्यादौ-
पयः पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च
त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः” कुक्कु० ।

त्रिपि(वि)ष्टप न० मर्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पि(वि)ष्टपं
भुवनम् वृत्तौ त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् पूरणार्थता । १ स्वर्गे
अमरः “तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत” भा०
आ० २०६ अ० । २ आकाशे शब्दर० । [हला० ।

त्रिपिष्टप(व)सद् ५० त्रिपिष्टपे(वे) सीदति सद-क्विप् । देवे

त्रिपु ५० स्तोत्रे निघण्टुः । तृपुरित्यत्र पाठान्तरम् ।

त्रिपुट ५० त्रीणि पुटान्यस्य । (खेसारी) १ कलायभेदे २ शरे,
३ तालकयन्त्रे, ४ हस्तभेदे शब्दर० । ५ तीरे ६ गोकुलरुद्धे

रत्नमा० । ७मल्लिकायां दल्लक्ष्मलायां ६तिवृत्ति
(तेजोवि) च स्त्री मेदि० । १०कर्णस्फोटकतायां ११स्थू-
लैलायां १२रक्तविवृति च स्त्री राजनि० । १३देवी-
भेदे च स्त्री “अपिः सम्मोहनम्बन्दो गायत्री देवता
पुनः । त्रिपुटाख्या द्विरुक्तैस्तैर्जीरकानि षट् क्रमात्”
तन्त्रसा० तस्याध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् १४विवृति एरण्डे
वा डीप् । त्रयाणां पुटानां समाहारः । १५ पुटत्रये
स्त्री डीप् । त्रीणि पुटानि यस्य कप् । १६त्रयाकार-
भेदे “तवायञ्चतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटक इति सर्वत्रणसमासः”
सुश्रुतः । त्रिपुट+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । विवृति
वैदले “सुज्ञवनसुज्ञफलायमकुष्ठमस्त्रमसुज्ञल्यचणकसतीन-
त्रिपुटकहरेणवाङ्कीप्रभृतयो वैदलाः” सुश्रु० ।

त्रिपुटिन् पु० त्रीणि पुटानि सन्त्यस्य इति । एरण्डवृत्ते शब्दमा०

त्रिपुटी स्त्री त्रीणि पुटानि सन्तप्रस्थाः अच् गौरा० डीप् ।
विवृति भरतः ।

त्रिपुटीफल पु० त्रिपुटी पुटत्रयं फलेऽस्य । एरण्डवृत्ते हारा०

त्रिपुण्ड्र न० त्रयाणां पुण्ड्राणां इत्युपदाकाराणां समाहारः ।

१ललाटस्थे तिर्यग् रेखात्रयात्मके, “वक्राः ललाटगा-
स्तिस्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम्” इत्युक्ते तिलकभेदे “विना
भस्मस्त्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महा-
देवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटे-
ऽपि त्रिपुण्ड्रकम्” ति० त० ब्रह्माण्डपुराणम् । “ऊर्ध्वपुण्ड्रं
मृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा । तिलकं वै द्विजः
कुर्यात् चन्द्रेण यदृच्छया । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात्
क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम् । अर्धचन्द्रश्च वैश्यश्च वतुल
शूद्रयोनिजः” आ० त० । “शिवागमे दीक्षितस्तु धार्यं
तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्व-
पुण्ड्रं विधाययेत्” इति नागोजीभट्टवृत्तसूतसंहिता
“मृत्स्त्रया भस्मना वापि त्रिपुण्ड्रं विन्दुसंयु-
तम् । ललाटे तिलकं कुर्याद्वायव्यावद्वक्तुलः” इति
महानिर्वाणतन्त्रम् “येषां वपुर्मुमुक्षुराणां त्रिपुण्ड्रेण
विना स्थितम् । श्लेशानसङ्गं तत् स्थानं प्रेक्ष्यं पुण्ड्र-
कञ्जनैरिति” देवीभाग० । अपि च तत्रैव नारदं प्रति
नारायणवाक्यम् “त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति
शिवमेव ते । धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव
ते । तिर्यगेखाः प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम् ।
तथापि मानवा सूर्वा न कुर्वन्ति त्रिपुण्ड्रकमिति” ।

त्रिपुर स्त्री त्रिपुण्ड्रिताः पुरः समासान्तविधेरनित्यत्वात् आर्षे

न अच् समा० । पुराणां त्रये त्रिपुरशब्दे च पुरत्रयं
दृश्यम् । “ददाह तेन दुर्भेद्या हरौऽय त्रिपुरो नृप !”
भाग० ७।१०।५४ ।

त्रिपुर न० त्रयाणां पुराणां समाहारः । असुराणां १पुर-
त्रये । तत्पुरकथा भा० क० प० ३३ अ० ।

“ततस्ते संहिता राजन् ! संप्रधाय्यांसकद्वन्द्व । सर्वलोके-
श्वरं वाक्यं प्रणय्येदमथाब्रुवन् । अस्माकं त्वं वरं
देव ! प्रयच्छेभ्यं पितामह ! । वयं पुराणि त्रीण्येव
समास्थाय महीमिमाम् । विचरिष्याम लोकेऽस्मिंस्तत्-
प्रसादपुरस्कृताः । ततो वर्षमहच्छे त्वं समेष्यामः परस्पर-
रम् । एकीभावं गमिष्यामि पुराण्येतानि चानघ ।
समागतानि चैकत्वं यो हन्याद्भगवंस्तदा । एकेषुणा
देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति । एवमस्त्विति तान्देवः
प्रत्युक्त्वा प्राविशद्विषम् । ते तु लब्धवराः प्रीताः
संप्रधाय परस्परम् । पुरत्रयविस्तृष्टार्थं मयं वब्रुर्म्म-
हासुरम् । विश्वकर्माणमजरं दैत्यदानवपूजितम् ।
ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि च ।
त्रीणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं काष्णायसं तथा । काञ्चनं
दिवि तवासीदन्तरीक्षे च राजतम् । आयसञ्चाभव-
द्भौमं चक्रस्यं पृथिवीपते ! । एकैकं योजनशतं विस्ता-
रायामसंस्थितम् । गृहाष्टालकसंयुक्तं वृहत्प्राकारतोर-
णम् । गृहप्रवरसंवाचमसम्बाधमहापथम् । प्रासा-
दैर्विविधैश्चैव द्वारैश्चाप्युपशोभितम् । पुरेषु चाभवन्
राजन् ! राजानो वै पृथक् पृथक् । काञ्चनं तारकाक्षस्य
चित्रभासीन्महात्मनः । राजतं कमलाक्षस्य विद्युन्मा-
लिन आयसम् । त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्रींस्तो कानाशु
तेजसा । आक्रस्य तस्युद्धुश्च कश्च नाम प्रजापतिः ।
तेषां दानवसुख्यानां प्रयुतान्यर्बुदानि च । कोद्यश्वा-
प्रतिवीराणां समाजम्मुस्ततस्ततः । मांसादाश्च सुदृग्नाश्च
सुरैर्विनिक्षताः पुरा । महदैश्वर्यमिच्छन्स्त्रिपुरं दुर्ग-
माश्रिताः । सर्वेषाञ्च पुनस्तेषां सर्वयोगवहो मयः ।
तमाश्रित्य हि ते सर्वे वर्त्तयन्त्यङ्गतोभयाः । यो हि
यं मनसा कामं दध्यात् त्रिपुरसंश्रयः । तस्मै कामं
मयस्तं तं विदधे सायया तदा । तारकाक्षसुतो वीरो
हरिर्नाम महाबलः । तपस्ते मे परमकं येनातुष्यत्
पितामहः । सन्तुष्टमष्टगोद्वेवं वापी भवतु नः पुरे ।
शस्त्रैर्विनिहता यत्त्रिप्राः स्युर्वलवत्तराः । स तु
लब्ध्वा वरं वीरस्तारकाक्षसुतो हरिः । स ह्ये

तत्र वापीं तां मृतसञ्जीवनीं प्रभो ! । येन रूपेण
दैत्यास्तु येन योगेन चैव ह । मृतास्तुं परिचिन्ता-
स्तादृशेनैव जज्ञिरे । तां प्राप्य ते पुनस्तांस्तु सर्वान्
लोकान् ब्रवाधिरे । महता तपसा सिद्धाः सुराणां भयव-
र्जनाः । न तेषामभवद्वाजन्त्यो युद्धे कथञ्चन । “संगी-
यमानस्त्रिपुरावदानः” कुमा० । “गङ्गाव त्रिपुरद्विषः” रघुः
“त्रिपुरदाहसमापतिसेविनः” किरा० । त्रीणि पुराणि
शेषाम् । स्तारकाक्षसुतहर्ष्यादिषु अक्षुरभेदे पु० व० ३० ।
त्रीन् धर्माधिकामान् पिपत्तिं पृ-क । श्देवोभेदे स्त्री ।
“वैष्णव्याः मन्त्रसुख्येषु त्रिपुरायास्ततः शृणु”
तन्त्रसारः । “शृणु त्वं त्रिपुरामूर्त्तिः कामाख्या-
यास्तु पूजनम्” कालकापु० ६२ अ० । शतदिनगर्थां
त्रिपुराख्यदेशभेदे स्त्री डीप् हेमच० ।

त्रिपुरघ्न पु० त्रिपुरं हन्ति हन-टक् । महारादेवे तस्य
त्रिपुरहननकथा भा० क० ३१ अ० ।
“मूर्त्तिं सर्वां समाधाय त्रैलोक्यस्ततस्ततः । रथं
ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर ! महौजसम् । तथैव बुद्ध्या
विहितं विश्वकर्माकृतं महत् । ततो विबुधशार्दूलस्तं
रथं समकल्पयन् । विष्णुं सोमं कृताशञ्च तस्येषु
समकल्पयन् । शृङ्गमग्निर्वभूवास्य भक्तः सोमो विशा-
म्यते ! । कुङ्कुमज्वाभवद्विष्णुस्तस्मिन्निषवरे तदा । बभ्रुरं
पृथिवीं देवीं विशालपुरमालिनीम् । सपर्वतवनदीपां
चक्रुर्भूतधरां तदा । मन्दरः पर्वतश्चान्नं जङ्घा तस्य
महानदी । दिशश्च प्रदिशश्चैव परिवारो रथस्य ह ।
रैषा नक्षत्रवंशश्च युगः कृतयुगोऽभवत् । क्रूरश्च रथ-
स्यासीद्वास्तुकिर्भुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठानं हिम-
वान् विन्ध्यपर्वतः । उदयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः
सुरोत्तमाः । ससद्रमक्षमसृजन् दानवालयस्ततमम् ।
सप्तर्षिमण्डलञ्चैव रथस्यासीत् परिष्करः । गङ्गा सर-
स्वती सिन्धुधुरमाकाशमेव च । उपस्करो रथस्यासन्नापः
सर्वाश्च निम्नगाः । अहोरात्राः कलाश्चैव काष्ठाश्च
मृतवस्तथा । अनुकर्षं महा दीप्ता वक्ष्यन्नापि तारकाः ।
धर्माधिकामसंयुक्तं त्रिवेणुं दारुवन्धनम् । औषधीधी-
रक्षस्तत्र नानापुष्पफलोपमाः । सृष्ट्याचन्द्रमसौ कृत्वा
चक्रौ रथवरोत्तमे । पक्षौ पूर्वापरौ तत्र कृते रात्र्यहनी
युभे । दश नागपतीनीषां धृतराष्ट्रसुखान् दृष्टान् । द्यां
युगं युगचक्षुरीणि संवत्सैकवलाहकान् । सन्ध्यां धृतिञ्च
मेधाञ्च स्थितिं सन्नतिमेव च । अहनन्त्वताराभिश्चर्मा

चित्त्वं नभस्तलम् । सुरास्वप्रेतवित्तानां पतीक्षौ-
केश्वरान् हयान् । कालपृष्ठोऽथ नक्षत्रः कर्कोटकधन-
ञ्जयौ । इतरे चाभवन्नागा हयानां बालवन्धनाः ।
दिशश्च प्रदिशश्चैव रथस्यो रथवाजिनाम् । वषट्कारः
प्रतोदोऽभूत् गायत्री शीर्षवन्धनी । सिनीवालीमनुमतिं
कुहूँ राकाञ्च सुव्रताम् । योक्ताणि चक्रुर्वीहानां
रोहकांस्तत्र कण्टकान् । कर्म सत्यं तपोऽर्थश्च विहि-
तास्तत्र रथस्यः । अधिष्ठानं मनसासीत् परिरथ्या
सरस्वती । नानावर्णाश्च चित्वाश्च पताकाः पवनेरिताः ।
विद्युदिन्द्रधनुर्नङ्गं रथं दीप्तं व्यदोपयन् । यो यत्ने
विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः । संवत्सरो धनु-
स्तद्वै सावित्री ज्या महात्मना । दिवश्च वस्मं विहितं
महार्हरत्नभूषितम् । अनेद्यं विरजस्तां वै कालचक्र-
वहिष्कृतम् । ध्वजयष्टिरभून्मोरुः श्रीमान् कनकपर्वतः ।
पताकाश्चाभवन्नेषास्तडिङ्गिः समलङ्कृताः । रेजुरध्वर्यु-
मध्यस्था ज्वलन् इव पायकाः । क्लृप्तन्तु तं रथं दृष्ट्वा
विस्मिता देवताभवन् । सर्वलोकस्य तेजांसि दृष्ट्वैकस्यानि
मारिष ! । युक्तं निवेदयामासुर्देवास्तस्मै महात्मने ।
एवं तस्मिन् महाराज ! कल्पिते रथसत्तमे । देवैर्मानु-
जशार्दूल ! द्विपतामभिमर्दने । स्वान्यायुधानि दिव्यानि
न्यदधात् शङ्करो रथे । ध्वजयष्टिं वियत् कृत्वा
स्थापयामास गोष्ठसम् । ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रद-
ण्डस्तथा ज्वरः । परिष्कन्दा रथस्यासन् सर्वतोदिशश्च-
दाताः । अथर्वङ्गिरसावास्तां चक्ररक्षौ महात्मनः ।
ऋग्वेदः सामवेदश्च पुराणञ्च पुरःसरा । इतिहास-
धनुर्वेदौ पृष्ठरक्षौ बभूवतुः । दिव्या वाचश्च दिव्याश्च
परिपार्श्वचराः स्थिताः । स्तोत्रादयश्च राजेन्द्र ! वष-
ट्कारस्तथैव च । ओंकारश्च सुखे राजन्निति शोभा-
करोऽभवत् । विचित्रस्तुभिः पङ्क्तिभिः कृत्वा संवत्सरं
धनुः । कायामेवात्मनश्चक्रौ धनुर्ज्यामक्षयारथे । कालो
हि भगवान् रुद्रस्तस्य संवत्सरो धनुः । तस्माद्गौरी
कालरात्रिर्ज्यां कृत्वा धनुषोऽजरात् । दृष्ट्वास्याभवद्विष्णु-
ज्वलनः सोम एव च । अग्नीप्रोमं जगत् कृत्स्नं
वैष्णवञ्चोच्यते जगत् । विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्या-
मिततेजसः । तस्माद्भुज्यांसंस्पर्शं न विषेद्धर्हरस्य ते ।
तस्मिन् शरे तिष्ठन्मनुर्भुमोचाविषहं प्रभुः । शृङ्ग-
रोमन्युभवं क्रोधाग्निमतिदुःसहम् । स नीललोहितो
धूमः कृत्तिवासा भयङ्करः । आदित्यायुतसङ्काशस्तो-

ज्वालाढतोऽज्जलत् । दृष्ट्वाश्वरावनो जेता हन्ता
ब्रह्महिमं हरः । नित्यं ताता च हन्ता च धर्माधर्मा-
श्रिताक्षरान् । प्रसाधिभिर्भीमवलैर्भीमरूपैर्मनोजवैः ।
विभाति भगवान् स्यान्नुस्तेरेवात्मगुणैर्युतः तस्याङ्गानि
समाश्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत् । जङ्गमाजङ्गमं
राजन् । युयुमेऽङ्गुतदर्शनम् । दृष्ट्वा तन्तु रथं युक्तं
कवची स शरासनी । वाणमाटाय तं दिव्यं सोमवि-
ष्णुग्निसम्भवम् । तस्य राजंस्तदा देवाः कल्पयाञ्चक्रिरे
प्रभोः । पुण्यगन्धर्वहं राजन् । श्वसनं देवसत्तमम् ।
तस्मात्स्याय महादेवस्त्रासयन् देवतान्यपि । आरुरोह
तदा यत्तः कम्पयन्निव मेदिनीम् । तमारुरुक्षुं देवेशं
तुष्टुवुः परमर्षयः । गन्धर्वा देवसंवाञ्च तथैवाप्सर-
साङ्गणाः । ब्रह्मर्षिभिःस्तूयमानो वन्द्यमानश्च वन्दिभिः ।
तथैवाप्सरसाङ्गन्दैर्नृत्यङ्गिर्नृत्यकोविदैः । स शोभमानो
वरदः खड्गी वाणी शरासनी । हसन्निवात्रवीह्वेवान्
सारथिः को भविष्यति । तमब्रुवन् देवगणा यं भवान्
संनियोष्यते । स भविष्यति देवेश ! सारथिस्ते न
संशयः । तानब्रवीत् पुनर्देवो भक्तः श्रेष्ठतरो हि
यः । तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं सञ्चिन्त्य मा चिरम् ।
एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यसुक्तं महात्मना । गत्वा
पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन् । यथा
तत् कथिता देव ! त्विदं शरिर्विनिष्पद्ये । तथा च कृतम-
क्षाभिः प्रसन्नो नो हृष्यध्वजः । रथश्च विहितोऽ-
क्षाभिर्विचित्रायुधसंयुतः । सारथिश्च न जाभीसः कः
स्यात्तस्मिन् रथोचमे । तस्माद्विधीयतां कश्चित् सारथि-
दैवसत्तम ! सफलं तां गिरं देव ! कर्तुमर्हसि ।
नो विभो ! एवमक्षासु हि पुरा भगवन्नुक्तवानसि ।
हितं कर्तास्मि भवतामिति तत् कर्तुमर्हसि । स
देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावणः शालवाणाम् ।
पिनाकपाणिर्विहितोऽस्त्र योद्धा विभीषयन् दानवात्त-
द्यतोऽसौ । तथैव वेदाश्चतुरो ह्यवाग्राधरा सशैला
च रथो महात्मनः । नक्षत्रवंशानुगतो वरूथी हरो
हि योद्धा सारथिर्नाभिलक्ष्यः । तत्र सारथिरेष्टव्यः सर्वै-
रैतैर्विशेषवान् । तत्प्रतिष्ठो रथो देव ! हरो योद्धा
तथैव च । कवचानि सशस्त्राणि कार्मुकञ्च पितामह ! ।
त्वास्ते सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयम् । त्वं हि
सर्वगुणैर्युक्तो देवतेभ्योऽधिकः प्रभो ! । स रथं तूष्णमा-
कृष्ट संयच्छ परमान् हयान् । जयाय त्विदं शेरानां

वधाय त्विदं द्विषाम् । इति ते शिरसा नत्वा तिलो-
केशं पितामहम् । देवाः प्रसाद्यामासुः सारथ्यायेति
नः श्रुतम् । पितामह उवाच । “नात्र किञ्चिन्मृषा
वाक्यं यदुक्तं त्विदं वौकसः । संयच्छामि हयानेष
युध्यतो वै कपर्दिनः” ।

इत्युपक्रमे “तान् सोऽसुरगणान् दग्ध्वा प्राक्षिपत् प-
श्चिमार्णवे । एवन्तु त्रिपुरं दग्धं दानवाश्चाप्यशेषतः ।
महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा” भा० क० ३४ अ० ।
भा० द्रो० २०० अ० किञ्चिदन्यथोक्तं यथा

“गन्धमादनविन्ध्यौ च कत्वा वंशध्वजौ हरः ।
पृथ्वीं ससागरवनां रथं कत्वा तु शङ्करः । अक्षं
कत्वा तु नागेन्द्रं शेषं नाम तिलोचनः । चक्रे
कत्वा तु चन्द्राकौ देवदेवः पिनाकधृक् । अर्णीं कत्वा तु
पद्मञ्च पुष्पदन्तञ्च त्र्यम्बकः । युगं कत्वा तु मलयम-
वनाहञ्च तत्तकम् । योक्ताङ्गानि च सत्त्वानि कत्वा
शर्वः प्रतापवान् । वेदान् कत्वाथ चतुरश्चतुरोऽश्वान्म-
हेश्वरः । उपवेदान् खलीनांश्च कत्वा लोकतृपेश्वरः ।
गायत्रीं प्रपद्यं कत्वा सावित्रीञ्च महेश्वरः । कत्वो-
द्धारं प्रतोदञ्च ब्रह्माण्डेव सारथिम् । गाण्डीवं
मन्दरं कत्वा गुणं कत्वा च वासुकिम् । विष्णुं शरो-
त्तमं कत्वा शल्यमग्निं तथैव च । वायुं कत्वाथ
वाजाभ्यां पुष्टे वैवस्वतं यमम् । विद्युत् कत्वाथ निर्याणं
मेरुं कत्वाथ वै ध्वजम् । आरुह्य स रथं दिव्यं सर्वदे-
वमयं शिवः । त्रिपुरस्य बधार्थाय स्याणुः प्रहरतां
वरः । असुराणामन्तककरः श्रीमान्तुलविक्रमः । स्तूय-
मानः सुरैः पार्थ ! ऋषिभिश्च तपोधनैः । स्थानं महेश्व-
रं कत्वा दिव्यमप्रतिसं प्रभुः । अतिष्ठत् स्थाणुभूतः
स सहस्रं परिवत्सरान् । यदा त्रीणि समेतानि अन्त-
रीक्षे पुराणि च । त्रिपर्वणा त्रिशब्देन तदा तानि
बिभेद सः । पुराणि न च तं शेकुर्दानवाः प्रतिवीक्षितम् ।
शरं कालाग्निमयं युक्तं विष्णुसोमसमायुतम् । पुराणि
दग्धवन्तं तं देवा याता प्रवीक्षितम्” ।

तिपुरदहनादयोऽप्यत्र ।

तिपुरभैरवी स्त्री तिपुरा भैरवी कर्मा० । तिपुरास्त्वदेवी-
भेदे “आद्यं तिपुरभैरव्याः बीजआद्यं प्रकीर्तितम्” इति
“चिन्तेश्वरदां देवीमेवं तिपुरभैरवीम्” इति च तन्त्रशा०
तिपुरमल्लिका स्त्री त्रीणि पुराणीव पूर्याणि यस्याः कर्म० ।
तिपुरमल्लिकापुष्पदन्तभेदे त्रिका० ।

त्रिपुरान्तक पुं० त्रिपुरस्थानं करोति अन्त-णिच् ण्वुल् ।

शिवे अमरः ।

त्रिपुरारि पुं० इत० । शिवे “त्रिपुरारिशिरस्धारि” गङ्गास्तवः ।

त्रिपुरुष न० त्रयाणां पुरुषाणां समाहारः । १पितादि-
पुरुषत्रये । “क्रमान्त्रिपुरुषागता” स्मृतिः । त्रयः
पुरुषाः पितादयो भोक्तारो यस्य । २भोगभेदे पुं० । त्रि-
पुरुषादयोऽप्यत्र । व्यासः “प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्
पुत्रेण विना च तम् । तौ विना यस्य भोगः स्यात् स
विज्ञेयः त्रिपुरुषः । पिता पितामहो यस्य जीवेच्च
प्रपितामहः । त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेक-
पुरुषः” व्यव०त० । त्रयः पुरुषाः परिमाणमस्याः ठन् तस्य
लुक् । ३पुरुषत्रयपरिमिते त्रि० “अथ त्रिपुरुषां रज्जु मि-
मीते” शत०ब्रा०१०।२।१२ । वा डीप् । त्रिपुरुषीत्यप्यत्र ।

त्रिपुषा स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् पुष्पाति पुष्प-क ।
कण्णत्विटति (कालतेथोडि) शब्दच० ।

त्रिपुष्कर न० त्रयाणां पुष्कराणां समाहारः । १पुष्करत्रये
ब्रह्मकततीर्थभेदे २ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठभेदेषु त्रिषु पुष्क-
राभिधृतेषु । ३नक्षत्रतिथिवारयोगभेदे पुं० । “वाराः
क्रूरास्तिथिर्भद्रा नक्षत्रं भग्नपादकम् । जातेऽत्र जारजो
योगो मरणेऽत्र त्रिपुष्करः” ज्यो०त० । स्वार्थे न चण् ।
त्रैपुष्करोऽप्यत्र पुं० “भद्रातिथोरविजभूतनयार्कवारे
द्दीशार्थमाजचरणादितिविज्ञेयश्चे । त्रैपुष्करो भवति
मृत्युविनाशद्वौ त्रैगुण्यदो द्विगुणकद्वसुतर्चचान्द्रे”
सु० चि० ।

“अथ त्रिपुष्करयोगं सफलं वसन्ततिलकयाह
भद्रेति भद्रासंज्ञिका तिथिः द्वितीया सप्तमी द्वादशी
तथा शनिभौमसहस्रवारेषु तथाद्दीशं विशाखा अर्धभो-
त्तराफाल्गुनी अजचरणः पूर्वाभाद्रपदा अदितिः
पुनर्वसुः वज्रिः कत्तिका विश्वसुत्तराषाढा एषु षट्सु नक्ष-
त्रेषु उक्ततिथिवारनक्षत्ररूपे विशिष्टयोगे सति
त्रिपुष्कर एव त्रैपुष्करः प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण् । त्रि-
पुष्करयोगो भवतीत्यर्थः कीदृशः । मृत्युविनाशद्वौ-
त्रैगुण्यदः तद्दिने यदि कश्चिन् म्रियेत तदा तदोयास्तत्
संहितास्तयो म्रियेरन् यदि किञ्चिद्वस्तु विनष्टं तदा
तस्य वस्तुत्वनाशः तथा किञ्चिद्वस्तु लब्धं तदा त्रिगुण-
तद्वस्तुलाभः इत्यर्थः उक्तञ्च वसिष्ठेन । “रविरविज
भौमवारे भद्रायां विषमपादमृच्छेत् । त्रैपुष्कराख्य-
योगः त्रिगुणफलो यमलभैर्द्विगुणः” । नारदेनापि ।

“अर्कौर्कभौमवारे चेद्भद्रायां विषमाङ्गुलम् । त्रिपुष्करः
त्रिगुणदोद्विगुणो यमलाङ्गुलमे” । अत्र यस्मिन्नक्षत्रे
प्रथमपादान्ते तृतीयपादान्ते वा राशिसमाप्तिस्तद्विष-
मपादमृच्छस्यते तदेव स्पष्टं दीशार्थमेत्यादिनोपनिबद्धम्
अथ वासवोद्यनिष्ठा तच्चा चित्वा चान्द्रं मृगः एतानि
भानि भद्रास्तिथयः रविजभूतनयार्कवाराश्च अत्रापि
विशिष्टयोगे सति द्विपुष्करनामायोगो भवति तत्फलं
मृत्युविनाशद्वौ द्वैगुण्यकत् मृते नष्टे द्वाौ द्विगुणतां
करोतीत्यर्थः “द्विगुणो यमलाङ्गुलमे” इत्युक्तेः यन्नक्षत्रे
द्वितीयचरणान्ते राशिसमाप्तिस्तदायमलाङ्गुलं तच्च मृग-
चित्वाद्यनिष्ठारूपमेव । अथ दैवान्त्रिपुष्करादिके तिथि-
वारनक्षत्रात्मके विशिष्टयोगे सति कस्यचिन्मरणसम्भ-
वस्तदा तद्दोषशान्त्यर्थं दानं विधेयं यथाह वसिष्ठः “त्रि-
तयं गवां हि दद्याद्दोषस्यापनुत्तये विद्वान् । द्वितयं
द्विपुष्करेऽपि च तिलपिष्टैर्विप्रसुखेभ्यः” । द्वितयं गवा-
मिति शेषः अत्र तिथिवाराभावे केवलं विषमाङ्गु-
ले यमलाङ्गुले वा मरणसम्भवे दोषो नास्तीत्यर्थः ।
असमर्थं स्पष्टमाह नारदः “प्रदद्याद्दोषनाशाय गोत्रयं
मूल्यमेव वा । द्विपुष्करे द्वयं दद्यान्न दोषस्त्वृक्षमात्रतः”
इति । अत्र त्रिपुष्करयोगे काचिद्वृहस्पतिवारो-
ऽप्युक्तः यथाह कश्यपः “भद्रा तिथिः शनीज्यारवारे
चेद्विषमाङ्गुलम् । त्रिपुष्करं त्रिगुणदं द्विगुणं द्व-
िष्टमे मृताविति” इदमेव दृष्ट्वा श्रीपतिनाम्युक्तम् ।
“विषमचरणं धिष्णान्” भद्रा तिथिर्यदि जायते सुरगुरुश-
निच्छापुत्राणां कथञ्चन वासरे । सुनिभिरुदितः सोऽयं
योगः त्रिपुष्करसंज्ञितः त्रिगुणफलदो द्वाौ नष्टे मृते
च मृतेऽपि वा” । अस्य पूर्वोक्तवाक्यस्य चैकवाक्यतां देवाः
कर्तुमर्हन्ति । कश्यपवाक्ये मृताविति पदोपादानान्म-
रण एवायं विचारो न तु नष्टे द्वाौ च यदुक्तं ब्रह्म-
पुराणेऽपि “धनिष्ठापञ्चके जीवो मृतो यदि कथञ्चन ।
त्रिपुष्करे वास्यमे च कुलजान्मारयेत् ध्रुवम् । तदनि-
ष्टविनाशार्थं विधानं सद्यदीरयेदिति” पी० धा० ।

त्रिपुष्ट पुं० त्रयः धर्म्मार्थकामाः पुष्टा अस्व । १प्राजापत्ये
राजभेदे हेमच० । [स्थिते सत्यलोके हेमच० ।

त्रिपुष्ट न० त्रयाणां लोकानां पुष्टः समाहारः । त्रिपुष्ट-
त्रिपौरुष त्रि० त्रीन् पितादीन् पुरुषान् व्याप्नोति अण्
उत्तरपदद्विजः । पितादिक्रमेण पुरुषत्रयव्यापके
भोगादौ । त्रिपुरुषशब्दे दृश्यम् । स्त्रियां डीप्

यस्य वेदश्च वेदी च उत्सृज्या त्रिपौरुषी स वै दुर्वा-
क्ष्णः” कात्या० श्रौ० ८।२।१६ स्तुते कर्कः ।

त्रिप्रश्न पु० त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्नः । १ दिग्देश-
कालानां प्रश्ने २ तन्मूलके दिगादिनिरूपणे च । तदधि-
कारेण सि० शि० उक्तं यथा “जगुर्विदोऽदः किल
कालतन्त्रं दिग्देशकालावगमोऽत्र यस्मिन् । त्रिप्रश्न-
नान्नि प्रचुरोक्तिधानि” । सू० सि० “शिलातलेऽम्बु-
संयुज्ज” इत्यादिनोक्ता “इति त्रिप्रश्नाधिकारः” इत्युक्तम्
“दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्तिमाप्नोमि-
त्यर्थः । दिशां साधनं शिलातल इत्यादि नियतं, तत्-
सम्बन्धेन समकोणयास्योत्तरशङ्कुनां साधनान्यपि
दिगन्तर्गतान्यनियतानि । पलसालम्बादि साधनं देश-
निरूपणं नियतम् । अयाचरादि साधननियतम् ।
कालसाधनं तद्व्यायादि साधनं च कालनिरूपणमिति
विवेकः” रङ्गना० ।

त्रिप्रस्तुत पु० त्रिषु स्थानेषु प्रस्तुतः सेट्टकपोलनेत्रेषु त्रिषु
स्थानेषु क्षरितमदे मत्तगजे गजानां तु प्रभिन्नानां विधा
प्रसूवतां मदम् भा० व्या० २२१ अ० । “त्रिप्रस्तुतमदः
शृङ्गो षट्पदोऽसितङ्गराट्” १५१ अ० । “करात् कटाभ्यां
सेट्टाच्च नेत्राभ्यां च मदस्तुतिः” । पालकाव्ये तु मद-
प्रस्त्रावस्य सप्तस्थानत्वोक्तेरिह प्राधान्यात् त्रिस्थानत्वं
बोध्यम् ।

त्रिप्लक्ष पु० देशभेदे तद्देशविष्टतिः । “स्वभूयसमभ्यवयलि
यसुनां त्रिप्लक्षवहरणं प्रति” कात्या० श्रौ० २४।६।१८ ।
“यथा त्रिप्लक्षवहरणस्याज्येन यसुनामभ्यवयस्युपैति
तत्र च यसुनां प्राप्य त्रिप्लक्षवहरणे देशे त्रिप्लक्षं नाम
जनपदं प्राप्य तत्रैव यसुनायामभ्यवयस्युपैति तत्रैव
हि देशे दृष्टव्यो मनुष्योऽप्येतिरोभवति । बहूदकापि
सती तत्रैवानुहिता भवतोऽर्थः” कर्कः ।

त्रिफला स्त्री त्रयाणां फलानां समाहारः अजा० टाप् ।
“पञ्चा विभीतघातीणां फलैः स्यात् त्रिफला स्या”
इत्युक्ते हरीतक्यादित्ये । तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा
“फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता । त्रिफला
कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा शरा । चक्षुष्या दीपनी रुच्या
विषमज्वरनाशिनी” ।

त्रिफलाष्टत न० त्रिफलानां रसेन युक्तं द्रवम् शा० त० ।
चक्रदत्तोक्ते द्रवभेदे तच्च नानाविधं तत्रैवोक्तं यथा
“त्रिफलाष्टकमहौषधमध्याज्यज्जागपयसि गोमूत्रे ।

नागं सप्रनिधितं करोति गरुडोपमञ्जुः” अन्यदपि
“त्रिफलाकायकल्पाभ्यां सपयस्कं द्रवम् । त्रिभि-
राण्युचिराङ्गानि पीतमेतन्निशासुखे” ।

त्रिफलादिलौह न० भैषज्यरत्नावल्याक्ते लौहभेदे यथा
“त्रिफला सुस्तकं व्योषं विडङ्गं पुष्करं वचा । चित्तकं
मधुकञ्चैव पलाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् । अयश्चूर्णपलान्यष्टौ
गुग्गुलोस्तावदेव हि । आलोड्य मधुनोपेतं पलद्वादश-
केन च । प्रातर्विलिह्य भुञ्जानो जीर्णं तस्मिन् जयेद्भुजः ।
दुःसाध्यसामवातञ्च पाण्डुरोगं हलीमकम् । जीर्णांश्च
सम्भवं शूलं श्वयथुं विषमज्वरम्”

त्रिफलाद्यष्टत न० चक्रदत्तोक्ते द्रवभेदे तदपि लघुमहदभेदेन
द्विविधं तत्र लघु यथा

“फलत्रिकं भीरुकायसिद्धं कल्केन यष्टीमधुकस्य
युक्तम् । सर्पिः समं चौहचतुर्थभागं हन्यात् त्रिदोषं
तिमिरं प्रवृद्धम्” महत् यथा

“त्रिफलाया रसप्रस्यं प्रस्यं शृङ्गरसस्य च । वृषभस्य
रसप्रस्यं शतावरीश्च तत्समम् । अजाक्षीरं गुडुच्याश्च
आमलकारसन्ध्या । प्रस्यं प्रस्यं समाहृत्य सर्वैरेभि-
र्चृतं पचेत् । कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रि-
फला नीलसुत्पलम् । मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी
निदिग्धिका । तत्प्राधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे नि-
धापयेत् । ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्यपानञ्च शस्यते । या-
वन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति । शरक्ते रक्त-
दुष्टे च रक्ते चातिल्लुतेऽपि च । नक्ताम्ये तिमिरे
काचे नीलिकापटलावृद्धे । अभिप्रन्देऽधिमन्ये च
पक्षकोपे सुदारुणे । नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु
च । अदृष्टिं सन्दृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम् । स्वतो
वातपित्ताभ्यां सकण्डूचक्षुदूरदकं । गृध्रदृष्टिकरं सद्यो
बलवर्णाग्निवर्द्धनम् । सर्वनेत्रामयं हन्यात्त्रिफलाद्यं
महद्द्रवम्” ।

त्रिःफलीकृत त्रि० त्रिः त्रिवारं फलीकृतः वितुषीकृतः ।
त्रिधा वितुषीकृते तण्डुलादौ । “दक्षिणोत्तराभ्यां पा-
णिभ्यां त्रिःफलीकृतांस्तण्डुलांस्त्रिदेवताभ्यः प्रक्षालयेत्”
गोभिलः “त्रिःफलीकृतान् त्रिधा वितुषीकृतान् सं० त०
रघुनन्दनः ।

त्रिबन्धन पु० हृथ्यश्वपौत्रे श्वभेदे । “हृथ्यश्वस्तत्सुतस्या-
सीदुरगोऽथ त्रिबन्धनः” भाग० ७।४ । त्रीणि बन्धनानि
यस्य । २ जाग्रदाद्यवस्थात्रययुक्ते जीवे पु० ।

त्रिवली(लि) स्त्री त्रिगुणिता ब(ली)बलिः । १ उदरस्थे बलीत्वये “त्रिवलीबलियोपेतां श्रुकुटीभीषणाननाम्” दुर्गाध्यानम् । तिसृणां बलीनां समाहारः । २ त्रिवलि तत्तार्थं न० उज्ज्वलदत्तः । [तस्य बलीत्वयवत्त्वात्तथात्वम् ।

त्रिवलीक न० तिस्रो बल्यो यत्र कप् । पायौ हेम० ।

त्रिबाहु पु० त्रयो बाहवोऽस्य । १ रुद्रानुचरभेदे “त्रिबाहुः पञ्चबाहुश्च व्याघ्रवक्त्रः सिताननः” हरिवं० २७७ अ० । २ अस्मियुद्धाकारभेदे । “त्रिबाहुस्तुङ्गबाहुश्च” हरिवं० ६१६ अ० । खड्गशब्दे २४६० दृश्यम् ।

त्रिभ न० त्रयाणां भानां राशीनां समाहारः । १ लग्नादि-राशित्वये । “त्रिभं त्रिभं लग्नभतः क्रमेण स्त्रीणां नृणां रातिदिनेषु तेषु” नील०ता० । २ राशितयमात्रे च । “रुत्रिभमृजक्रान्तिभागग्नः ज्येष्ठलिपिकाः” सू०सि० । त्रीणि भानि नक्षत्राणि यत्र । ३ नक्षत्रत्वययुक्ते “कात्ति-क्यादिषु संयोगे कत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिभं सासत्वं स्मृतम्” सू०सि० । “अत्र कार्ति-कस्यादित्वेन यहादन्य आश्विनः उपान्त्यः भाद्रः चतुसः फाल्गुनः । सासत्वं त्रिभिः स्मृतम् । रेवत्यश्विनीभर-णीतिनक्षत्रतयसम्बन्धादाश्विनः । शततारापूर्वोत्तराभाद्र-पदेति चक्षतयसम्बन्धाद्भाद्रपदः पूर्वोत्तरफाल्गुनीहस्तेति चक्षतययोगात् फाल्गुनः” रङ्गना० ।

त्रिभङ्गी स्त्री “प्रथमं यदि दशमं वदति विरामं तदनु निरामं वसुकम् । वसुविमलतुरङ्गममतिहृदयङ्गमहृषि-तभुजङ्गमन्तपतिलकम् । त्रिशद्विकलासुविहितनि-वासं सततविलासं हृदयसुदेति मदसुदितभुजङ्गी मोहन-रङ्गी वदति त्रिभङ्गीवत्तमदः” इत्युक्ते सावाहते कन्दोभेदे ।

त्रिभजीवा स्त्री इत० राशितयधनुराकारक्षेत्रस्य जीवायाम् त्रिज्यायां त्रिज्याशब्दे दृश्यम् । “शङ्कुः सत्रिभजी-वान्नः” सू०सि० । त्रिभज्यायत् । “त्रिभज्याया भवे-च्छङ्कुस्तद्वर्गं परिशोधयेत्” सू०सि० ।

त्रिभङ्गी स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति भण्ड-परि-भाषथे अण् । त्रिष्ठति (तेकोडि) अमरः ।

त्रिभद्र न० त्रिषु दन्तक्षतालिङ्गनमर्दनेष्वपि भद्रं यत्र । सुरते त्रिका० ।

त्रिभाग पु० तृतीयो भागः वृत्तौ संख्याशब्दस्य पूरणार्थ-त्वम् । तृतीये भागे “त्रिभागशेषास्तु निशास्तु च क्षणम्” कुमा० । “अथयुक्क्षणाप्ये त आहं कुर्यात् दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं तर्जमेव वा” ११४० ब्रह्मपु० । त्रिभानु पु० त्वंस्ववंशे नृपभेदे । “त्वंसोस्तु सुतो वज्रिर्वज्रे-भर्गोऽथ भातुमान् । त्रिभानुस्तु सुतोऽस्यापि करन्ध्रम उदारधीः” भाग० ६।२३।४ ।

त्रिभाव पु० त्रिषु कालेषु भावोऽस्य । त्रैकालिके पदार्थे तस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणा० ध्यज् । त्रैभाव्य तद्भावादी न० ।

त्रिभुक्ति पु० त्रिषु भुक्तिरस्य । (तीरुडत) देशभेदे त्रिका० ।

त्रिभुज न० त्रयो भुजा यत्र । त्रिबाहुके त्रिकोणे क्षेत्रभेदे क्षेत्रशब्दे दृश्यम् । “त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भू-वा हृतो लब्धा” “सप्त त्रिभुजे फलं भवति” लीला० । “योनिं कृत्वा त्रिभुजं शयानः” अथ० ८।६। अत्र योनिं त्रिभुजमिव कल्पेत्यर्थः तेन न स्त्रीत्वम् । अतः त्रिभुज इति शब्दान्तरकल्पनं प्रामादिकम् ।

त्रिभुवन न० त्रयाणां भुवनानां लोकानां समाहारः पाता० न डीप् । त्रिभोक्यां मिलितेषु स्वर्गमर्त्यपाता-लेषु । “त्रिभुवनजये सा पञ्चभोः करोति सहायताम्” सा०द० “त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य” मेघ० ।

त्रिभूम पु० तिस्रो भूमयः जङ्घाधोमध्यस्था अस्य अच्-समा० । (तेताला) प्रासादभेदे ।

त्रिमण्डला स्त्री लूताभेदे “लूतास्तु द्विविधा स्मृताः” “तासा-मष्टौ कच्छसाध्यावज्यास्तावत्य एव त । त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पितिका तथा । आलम्बितविषा रक्ता कमला चाष्टमी स्मृता । तामिर्दष्टे शिरो दुःखं कण्डू-र्दंशे च वेदना । भवन्ति च विशेषेण गदाः स्त्रैश्चिक वातिकाः” । “त्रिमण्डलया दंशेऽष्टकं कृष्णं स्रवति दीर्यते” इति च सुशु० ।

त्रिमद पु० त्रिगुणितो मदः सञ्ज्ञात्वात् कर्म० । “विद्यामदो-धनमदस्तथैवाभिजनो मदः । एते मदा मदान्वानां त एव हि सतां दमाः” इत्युक्ते गर्वत्वये “नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां मर्ही सुहृन्नालयतां चमूभिः” भाग० ३।१४३ । २ सुस्ताचितकविङ्कणेषु च वैद्यकम् ।

त्रिमधु न० त्रिगुणितं मधु सञ्ज्ञात्वात् कर्म० । “दुग्धं सिता सात्त्विकञ्च विज्ञेयं मधुरत्वयम्” इत्युक्ते १ दुग्धादित्वये । २ ऋग्वेदैकदेशे पु० । ३ तद्वत्तमेदे तदाचरणेन ४ तद्वेदाध्या-यिनि पु० सिता० “मधुवाता इति त्रयः मधुशब्दा यत्र । मधुवाता इत्यादिके ऋक्त्वये पु० । “वेदार्थवित् ज्येष्ठ-सामा त्रिमधुस्त्रिषुपर्णकः” याज्ञ० । “त्रिणाचिकेतस्त्रि-मधुस्त्रिषुपर्णः शङ्कविट्” मनुः । ६ मधुशब्दत्वये च

“गायत्रीं त्रिः सकृदपि जपेद्वाहृतिपूर्विकाम् । मधु-
वाता इति त्वचं मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत्” इति पार-
स्करः । ७ आचम्य मधुसितावये न० “कमलैश्च त्रिमध्वकै-
र्जनेदष्टोत्तरं शतम्” तन्त्र० ।

त्रिमधुर न० त्रिगुणितं मधुरं संज्ञात्वात् कर्म० । दुग्ध-
सितामाजिकरूपे मधुरत्वये त्रिमधुशब्दे दृश्यम् । त्रिम-
धुरेणाध्यव्येक्षागान्” वृह० ४८ अ० ।

त्रिमातृ त्रि० त्रयाणां लोकानां माता निर्माता । लोकत्रय-
निर्मातरि “उत त्रिमाता विदधेषु सच्चाट्” ऋ० ३।५।६।७ अ० ।

त्रिमातृ पु० तिस्रः माता उच्चारणकालेऽस्य । मृतस्य
“एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमा-
तस्तु मृतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्” शिखा० “प्रणवस्य
अष्टिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते । गायत्रश्च भवेच्छन्दो
नियोगः सर्वकर्मसु । त्रिमातस्तु प्रयोक्तव्यः पारश्वे
सर्वकर्मणाम्” संवर्त्तः । भोजदेवेन तु तस्य सार्द्ध-
त्रिमात्रकतोक्ता यथा “तज्जपस्तर्द्धभावनम्” पा० सू०
“तस्य सार्द्धं त्रिमात्रिकस्य प्रणवस्य जपः” वृत्तिः । युक्त-
ञ्चैतत् ओकारस्य मृतत्वेन त्रिमात्रत्वेऽपि तदुत्तरम-
कारस्य व्यञ्जनत्वादर्थमात्रत्वेन सार्द्धं त्रिमात्रत्वं संवर्त-
वचने त्रिमात्रपदं सार्द्धं त्रिमात्रे लाक्षणिकमिति बोध्यम् ।
वस्तुतः मकारान्तत्वे सार्द्धं त्रिमात्रत्वम् अन्तस्तरान्तत्वे
त्रिमात्रत्वमिति भेदः । तदभिप्रायेणैव तस्य त्रिमात्रतया
जपफलं प्रश्नोपनिषद्युक्तं तच्च ओम् शब्दे १५६० पृ०
दर्शितम् ।

त्रिमार्गगा स्त्री त्रिभिर्मागैर्गच्छति गम-ड । शृङ्गायां
हेमच० । “त्रिमार्गगावीचिविस्मर्त्तशीतः” रघुः । “अन्व-
र्थसंज्ञैव परं त्रिभागगा” भाषः । गम-णिनि । त्रिमार्ग-
गमिन्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिमार्गा स्त्री त्रयो मार्गा अस्याः । शृङ्गायां “त्रिमार्गयेव
त्रिदिवस्य मार्गः” कुमा० । (तेमाता) २ पृथि । “त्रयाणां
मार्गाणां समाहारः । शमार्गत्वये स्त्री ङीष् । [हेमच०]

त्रिमुकुट पु० त्रीणि मुकुटानीव शृङ्गाणि यस्य । त्रिमुटपर्वते

त्रिमुख पु० त्रीणि मुखानि अस्य । शक्रसुनौ त्रिका० ।

गायत्रीजपाद्दे चतुर्विंशतिसुह्रान्तर्गते सुह्रभेदे तल्लक्षणं
विधानपारिजाते उक्तं यथा “संस्त्रासक्तयोः पाण्ड्योः
कनिष्ठाद्वययोगतः । शेषाङ्गुलीनां वैरल्यात् सुह्राः
सुह्रिंसुह्रादयः” “संस्त्रासक्तपाण्ड्योः कनिष्ठाद्वय-
योगेन शेषाङ्गुलीनां विरलत्वेनाङ्गुष्ठद्वयसारभ्यानामि-

कान्तं यावत् द्विसुखत्रिसुखचतुर्ष्वपञ्चसुखाः सुह्राः
स्युः” तद्व्याख्या । तथा चाङ्गुष्ठतर्जनीनां वैरल्ये त्रि-
सुखसुह्रा । २ बुद्धदेवीभेदे मायादेव्यां स्त्री त्रिका० ।

त्रिमुनि न० त्रयाणां मुनीनां समाहारः । पाणिनिकात्या-
यनपतञ्जलिरूपे मुनित्वये । त्रयो मुनयो वंश्याः “संख्या
वंशेन” पा० सू० । पाणिन्यादिमुनित्वप्रणीते व्याकरणे
विद्यातद्वतामभेदविवक्षया तस्य तथात्वम् “वंशश्च जन्मना
विद्याया वा तत्र भवः वंशः” इति सि० कौ० ।

त्रिमूर्ति पु० त्रिस्तो मूर्तयोऽस्य । ब्रह्मविष्णुशिवरूपमूर्तिव-
ययुक्ते परमेश्वरे । “नमस्त्रिमूर्तये त्वभ्यं प्राक् सृष्टेः केव-
लात्मने” कुमा० । त्रिमूर्तियः सर्गस्थितिविलयकर्माणि
तनुते चिन्तामणिः २ ब्रह्मशक्तिभेदे स्त्री । “एकमूर्ति-
रपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपालनक्षये । काच्यु-
तेश्वरतया विवर्तते ब्रह्मशक्तिसम्भ्रमानतोऽस्मि ताम्”
शब्दार्थचि० पृ० वाक्यम् । २ बुद्धदेवीभेदे स्त्री त्रिका० ।

त्रिमूर्ध्व पु० त्रयो मूर्द्धानोऽस्य ष समा० । मूर्ध्वतययुक्ते ।
“वज्रमूर्ध्नो द्विमूर्ध्नां च त्रिमूर्ध्नां स्नाहतां ऋधे” भट्टिः ।

त्रियम्बक पु० त्रीण्यम्बकानि दृष्टयो यस्य । “ह्रन्द्स्यु मयथा”
पा० वा इयङ् । त्रिनेत्रे । कचिल्लोकेऽपि इयङ् “त्रिय-
म्बकं संयमिनं ददर्श” कुमा० तद्व्याख्यायां सन्निनाथेन
महाकविप्रयोग एव तत्र मूलतथोक्तः ।

त्रियव न० त्रयो यवाः परिमाणमस्य । कण्ठले “सर्वपाः षट्-
यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककण्ठलम्” मनुः ।

त्रियष्टि स्त्री त्रिषु वातादिषु यष्टिरिव विद्रावकत्वात् ।
(क्षेत्तपापङ्ग) । क्षुपभेदे रत्नमा० । त्रिस्तो यष्टयो यस्य ।
२ त्रिगुच्छे हारभेदे पु० । [एवुल् । पापे शब्दमा० ।

त्रियामक न० त्रिषु कालेषु यमयति अन्तर्भूतगण्यर्थे यम-

त्रियामा स्त्री त्रयो यामा अस्याः आद्यान्ययोरर्द्धयामयो-
श्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । शनिशायाम् अमरः
“त्रियामां रजनीं प्राङ्मुख्याद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां,
तदुभे सन्ध्ये द्विसाद्यन्तसंज्ञिते” ति० त० । “रुतिष्येत
क्षणमिव कथं दीर्घयामा त्रियामा” मेघ० । “कचिदसमेत-
परिच्छदस्त्रियामाम्” रघुः । “ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रि-
यामा” कुमा० २ हरिद्रायाम् अमरः । कण्ठत्वात् इयसु-
नायां ङनील्यां ५ कण्ठविष्टति च उणादिको० ।

त्रियुग पु० त्रीणि युगानि आविर्भावाकालोऽस्य । १ यज्ञपुरुषे
तस्य ऋतयुगे आविर्भावाभावात् कलौ कृत्तत्वात् वा ।
“इत्यं नृतिर्यं नृतिदेवभूपावतारैर्लोकान् विभावयसि

हंसि जगत् प्रतीपान् । धर्मं सहापुरुष ! पांसि युगा-
नुत्तं कृत्तः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम्” भाग०
७।१।३८ “कलौ तु तन्न करोसि यतस्तदा त्वं कृत्तोऽ-
भवः यतस्त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भावात् स एवम्भूतस्त्वं
त्रियुग इति प्रसिद्धः” श्रीधरस्वामी । २वसन्तादिकाल-
त्रये । “या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा”
यजु० १२।७५ “युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां
समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्राष्टपि शरदि च ।
वेददी० ।

त्रियूह पुंस्त्री कपिलाश्चे हेमच० स्त्रियां ङीप् ।

त्रिरात्र न० त्रिष्टुपां रात्रीणां समाहारः अच् समा० ।

“अङ्गाहान्ताः स्त्रोडभेदाः रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः”
इत्यमरोक्तेः संख्यापूर्वत्वात् क्लीवता । १रात्रित्वये २तदुप-
लक्षिते दिनत्रये च । “उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं
सूतम्” “अतिक्रान्ते दशाष्टे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्”
मनुः । त्रिभिः रात्रिभिः निर्दृष्टम् ठञ् तस्य लुक् । तद्वि-
तार्थद्विगुत्वात् अच् समा० । ३दिनत्रयोवाससाध्ये व्रतभेदे
न० । “एकरात्रं त्रिरात्रं वा षड्रात्रं वा विधीयते” प्रा०
वि० धृतवचनम् । रात्रित्वयसाध्ये ४गर्गवेदादौ यज्ञभेदे
पु० “सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे” कात्या० श्रौ० ११।४।१५ ।
गर्गत्रिरात्रशब्दे २५४५ पु० दृश्यम् । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रिरूप पु० त्रीणि रूपाण्यस्य । अश्वमेधीये अश्वभेदे अश्वमेध-
त्रिरेख पु० तिस्रो रेखा यत् । १शङ्खे हेमच० । समा० द्वि० ।
२रेखात्रये न० । [“त्रिलोकोऽष्टौ” दृ० र० ।

त्रिल पु० त्रयो लाः लघुवर्णा यत् । लघुवर्णयुक्ते नगणे
त्रिलघु त्रि० त्रयो लघवः यत् । कन्दोऽन्यमसिद्धे नगणे
“त्रिलघुश्च नकारः” कन्दोम० । त्रिभिर्लघुः । २शुभलक्षण-
भेदान्विते स्थानत्रयक्षेत्रे पुरुषे “त्रिष्टुलघुगम्भीर”
इत्युद्देशे “ग्रीवाजङ्गामेहनैश्च त्रिभिर्ह्रस्वोऽयमीडितः”
काशो० ११ अ० । दृ० सं० ६८ अ० चतुर्ह्रस्वस्यैव शुभत्वमुक्तं
यथा “ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं ग्रीवा च जङ्घे च
हितप्रदानि” तत्र ह्रस्वे षष्ठाधिक्यमिति भेदः ।

त्रिलवण न० त्रयाणां लवणानां समाहारः पात्वा० न
ङीप् त्रियुणितं लवणं वा संज्ञात्वात् कर्म० वा । “सै-
न्धवश्च विड्ज्ञैव रुचकं च तृतीयकम् । मिलित्वैतत् त्रि-
लवणम्” इत्युक्ते लवणत्रये राजनि० ।

त्रिलिङ्ग त्रि० त्रीणि लिङ्गान्यस्य । १पुंस्त्वादित्रिङ्गत्रययुक्ते
शब्दे । समा० द्वि० ङीप् । २लिङ्गत्रये स्त्री “त्रिलिङ्गां

त्रिष्विति पदम्” अमरः । त्रीणि सत्त्वादीनि लिङ्गानि
अनुमापकान्यस्य । ३अहङ्कारादौ त्रि० “रजःप्रधानान्ध-
हतस्त्रिलिङ्गो देवनोदितात् जातः ससर्ज्जं भूतादिविद्य-
दादीनि पञ्चशः” भाग० १।२०।१४ । ४वातादिधातुदोषजे
रोगे च त्रि० सुश्रुतः ।

त्रिलोकधृत् पु० त्रयाणां लोकानां धृत् धृतिरस्य, धृ-सम्प०
भावे क्तिप् उत्तरपदद्विगुः । लोकत्रयस्यापतनानुकूलप्रय-
त्नविशेषरूपधारणशालिनि परमेश्वरे “लोकस्वामी त्रि-
लोकधृत्” विष्णु सं० ।

त्रिलोकनाथ पु० त्रयाणां लोकानां नाथः उत्तरपदद्विगु-
घटितस्तत्पुरुषः । त्रयाणां लोकानां नाथे परमेश्वरादौ ।
“त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विषः” रघुः । “त्रिलोकनाथः
पितृसङ्गोचरः” कुमा० । त्रिलोकपत्न्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोकात्मन् पु० त्रयो लोकाः आत्मानः स्वरूपाणि यस्य
कार्यकारणयोरभेदात् उत्तरपदद्विगुघटितस्तत्पुरुषो वा ।
१परमेश्वरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा
हरिः” विष्णु पु० ।

त्रिलोकी स्त्री त्रयाणां लोकानां समाहारः ङीप् । स्वर्गम-
र्त्यपातालरूपे लोकत्रये “यदि त्रिलोकी गणनापरा
स्यात्” नैष० । “अत्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव” माघः ।

त्रिलोकेश पु० त्रयाणां लोकानामीशः उत्तरपदद्विगुघटित-
स्तत्पुरुषः । १परमेश्वरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः” विष्णु० ।
२सूत्र्ये शब्दच० । त्रिलोकेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोचन पु० त्रीणि लोचनानि यस्य । १शिवे “त्रिलो-
चनैकांशतया दुरासदः” रघुः । “त्रिलोचनस्तापचक्र-
मे च” कुमा० । २काशीस्थे चतुर्दशमहालिङ्गान्तर्गते
लिङ्गभेदे न० । “द्वितीयं च त्रिलोचनम्” ७५ अ० ।
तन्माहात्म्यं च तत्रैव दृश्यम् । २लोचनत्रययुक्ते त्रि०
“सुखेन पूर्णन्दुनिभस्त्रिलोचनः” माघः । ३दुर्गायां स्त्री ।
“लोचनत्रयसंयुक्ताम्” दुर्गाध्यानोक्तेः ।

त्रिलोचनाष्टमी स्त्री गौणचान्द्रज्यैष्ठ्याष्टम्याम् “ज्यैष्ठे-
मासि ऋषभेष्ट ! कृष्णाष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति
देवेशमीशलोकं स गच्छति” संवत्सरकौस्तुभधृतभविष्य-
पुराणम् । “ज्यैष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्याञ्च महेश्वर ! ।
शिवार्चने च तत्लोकं लभते नात्र संशयः” उत्तरकामा-
ख्यातन्त्रे ११ पटले ।

त्रिलीहक त्रि० त्रीणि लौहानि धातवो यत् कपसंज्ञायां
कन् वा । सुवर्णरजतताम्रमेव पात्वादौ ।

त्रिलोही स्त्री लीणि लौहानि साधनत्वेनाख्यस्याः
गौरा० डीप् । सुवर्णरजतताम्रपरिमाणभेदेन निर्मिते
सुद्राभेदे “अथ मन्त्रिणां हितार्थाय त्रिलोही सुद्रा
निरूप्यते । सोमसूर्याग्निरूपाः सूर्याणां लौहत्वयं
तथा । रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेम सूर्यास्ताम्रो
ह्युताशनः । लौहभागाः ससुहृदाः स्वराख्यर-
संख्यया । तैर्लोहैः कारयेन्मुद्रामसङ्कलितसङ्कताम् ।
एषु स्वराः स्मृताः सौम्याः स्पर्शाः सौराः शुभोदयाः ।
आन्तेया व्यापकाः सर्वे सोमसूर्याग्निदेवताः । स्वराः
भोद्धव्य विख्याताः स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः । व्यापका दश
ते कामधनधर्मप्रदायिनः । साष्टं सहस्रं संजघ्य स्मृद्वा
तां जुहुयात्ततः । तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्व-
संख्यया । निःक्षिप्य कुम्भे तां सुद्रामभिषेकोक्त
वर्त्मना । आवाह्य पूजयेद्देवीसप्तचारैर्विधानतः । अभि-
षिच्य विनीताय दद्यात्तां सुद्रिकां गुरुः । इयं सुद्रा
सुद्ररोगविप्रमज्जरनायिनी । व्यालचौरभृगादिभ्यो
रक्षां कुर्याद्विशेषतः । युद्धे विजयमाप्नोति धारयन्
मनुजेश्वरः । मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्वर्गफलप्रदा ।
धारयन् मनुजो नित्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि” तन्त्रसा० ।
त्रिवत्स पु० । तयो वत्सा वत्सरा वयोयस्य पृथो० । त्रिवर्षं
वयस्ये ह्ये । स्त्रियां तु टाप् त्रिवत्सा । “त्रिवत्स्य मे
त्रिवत्सा च मे” यजु० १८।२६ । “वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा
यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो ह्येषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा”
वेदरी० । “सोमक्रयणस्त्रिवत्सः साण्डः” कात्या० श्रौ०
२१।१४० । “त्रिवत्सस्त्रिवर्षः साण्डः अण्डसंयुक्त
ऋषभः” कर्कः ।

त्रिवर्ग पु० । त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गः । १ धर्मार्थकामरू-
पेषु पुरुषार्थेषु, अमरः २ त्रिफलायां, शकुतिके, मेदिनि
साङ्गोक्ते ४ सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रये । “क्षयः स्थानं च
वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्” अमरोक्ते राज्ञाभायव्यय-
वृद्धिरूपेषु ५ पदार्थेषु च । “त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तम्”
भट्टिः । “धर्मार्थाद्युच्यते अयः कामार्थो धर्म एव च ।
अर्थ एवेह तु अयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः” । “तं
राजा प्रणयन् सत्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्जिते” मनुः ।

त्रिवर्णक न० । तयो वर्णाः पुष्पेष्वस्य कप् । १ गोक्षुरे । २ त्रि-
फलायां, श्लिकटौ । सभा० द्वि० पात्वा० स्वार्थे कन् ।
३ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यरूपे द्विजातिवर्णत्रये न० मेदि० ।
४ श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च ।

त्रिवर्त्तु न० । त्रिषु वसनादिषु ऋतुषु वर्त्तते हत-उज् । वस-
नादिके ऋतुत्रये प्रातरादिकात्रे अतिशयेन वर्त्तमाने
आदित्यनैजसि । “लीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ते
प्रातर्धीमे मध्यन्दिने शरद्वपराह्णे” इति श्रुतेस्तस्य वस-
नादिषु प्रातरादिकात्रभेदेऽतिशयेन वर्त्तमानत्वात् तथा-
त्वम् । “त्रिवर्त्तु ज्योतिःस्वमिष्टम्” अ० ७।१०।१२
“त्रिवर्त्तु त्रिष्वृत्तुष्वतिशयेन वर्त्तमानम्” भा० ।

त्रिवर्त्मन् पु० । त्रीणि वर्त्तमान्यस्य । देवयानपितृयानदक्षि-
णायानरूपमार्गतययुक्ते लोके “स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रि-
वर्त्ता प्राणाधिपः स करोति स्वकर्मभिः” श्वेता०
५।७ । त्रीणि वर्त्तानि देवयानादयो मार्गभेदा अत्येति
त्रिवर्त्ता धर्माधर्मज्ञानमार्गभेदान् अर्हति वा” भा०
२ गङ्गायां स्त्री । त्रिगुणितं वर्त्त । श्वर्गमर्त्यपातालस्थे
मार्गे “जह्वावर्तो महापुण्यां मधुवर्तो त्रिवर्त्तगाम्” ।
भा० आनु० २६ अ० ।

त्रिवर्ष त्रि० । त्रयो वर्षा वयोऽस्य । त्रिवर्षवयस्ये १ प्राणिनि ।
“न त्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया” मनुः । २ त्रिहा-
यण्यां गवि स्त्री “त्रिहायणी त्रिवर्षा गौः” अमरः ।
स्वार्थे क । त्रिवर्षिका तत्वार्ये । त्रिगुणितो वर्षः शा० त० ।
श्वर्षत्रये पु० न० “न सिद्धप्रत्यर्हितं वाढं त्रिवर्षं वपनस्य
च” सुश्रुतः ।

त्रिवर्षीय त्रि० । त्रिवर्षे भवः गङ्गा० छ । त्रिवर्षमवै “एकैकं
वै त्रिवर्षीयं तेन पीवान् शुना सह” भा० आनु० ८ अ०
त्रिवार त्रि० । त्रयो वारा अस्य । १ वारत्रययुक्ते । २ गङ्गात्मजभेदे
पु० । “त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिदीपकस्तथा” भा०
ल० १०० अ० गङ्गात्मजोक्तौ ।

त्रिविक्रम पु० । त्रयो विक्रमाः पादन्यासा अस्य । १ विष्णौ
अमरः त्रिक्रमशब्दे दृश्यम् । “आनन्दो नन्दनानन्दः
सत्यधर्मस्त्रिविक्रमः” विष्णुस० । “त्रयो विक्रमास्त्रिषु लो-
केषु विक्रमः क्रान्तं यस्य स त्रिविक्रमः” त्रीणि पदानि
विक्रमे” श्रुतेः त्रयो लोका विक्रमाः क्रान्ता येनेति
वा । “त्रिरित्येवं त्रयो लोकाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः ।
क्रमसे तांस्तथा सर्वास्त्रिविक्रमो जनार्दन !” विष्णुसं०
भाष्येष्टहरिवंशवाक्ये तन्नाम निरुक्तिर्दर्शिता । इतः ।
२ लोकत्रयक्रमणे पु० “त्रिविक्रमे यथा विष्णुः सर्वदेवत्वधे
पुरा” रामा० ल० ७८ अ० ।

त्रिविद्य पु० । त्रिषु विद्याऽस्य । त्रिवेदज्ञे द्विजे ।

त्रिविध त्रि० । त्रिषु विधा अस्य । त्रिप्रकारे “अथ त्रिविध-

दुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” सां० सू० । “ति-
विषदुःखञ्चाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपम् । “देवत्वं
सात्त्विकं यान्ति मनुष्यत्वं राजसाः । तिर्यक्त्वं ता-
मसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः” मनुः । परद्रव्ये-
ष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च
त्रिविधं कर्म मानसम्” मनुः । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
त्रिविधं स्नानमिषप्रते” दक्षसं० । सात्त्विकादिभेदेन
अज्ञादितैविध्यं गीतायास्तुतं यथा

“त्रिविधा भवति अज्ञा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । सत्त्वा-
तुरुपा सर्वस्य अज्ञा भवति भारत । अज्ञामयोऽयं
पुरुषो यो यच्छब्दः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका
देवान् यच्चरन्त्यासि राजसाः । भूतान् प्रेतगणान्श्चान्ये
यजन्ते तामसा जनाः । अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते
ये तपो जनाः । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबला-
न्विताः । कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतयाममचेतसः । सां
चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्वद्ग्रासुरनिश्चयान् ! आहार-
स्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा
दानं तेषां भेदमिमं शृणु । आयुःसत्त्वबलारोग्यसुख-
प्रीतिविवर्द्धनाः । रक्षाः क्षिप्धाः स्थिरा हृद्या आ-
हाराः सात्त्विकप्रियाः । कटुस्तुलवणाल्युष्णतीक्ष्णरूक्ष-
विदाहिनः । आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकासय-
प्रदाः । यातयामं गतरसं पूतिपथ्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् । अफला-
काङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति
मनः समाधाय स सात्त्विकः । अभिसन्धाय तु फलं
दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं
विद्धि राजसम् । विधिहीनमदृष्टाच्च मन्त्रहीनमद-
क्षिणम् । अज्ञाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते । देव-
द्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च
शारीरं तप उच्यते । अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रिय-
हितञ्च यत् । स्वाध्यायः श्रमश्चैव वाङ्मयं तप
उच्यते । मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते । अज्ञया परया
तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सा-
त्त्विकं परिचक्षते । सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन
चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलसम्भ्रुवम् ।
मूढाह्वेषात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्मो-

सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् । दातव्यमिति यद्दानं
दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं
सात्त्विकं स्मृतम् । यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलसद्दिश्य वा
युनः । दीयते च परिरक्षितं तद्दानं राजसं स्मृतम् ।
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमव-
ज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् । यो तत्त्वादिति निर्देशो
ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च
विहिताः पुरा । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः-
क्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ।
तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च
त्रिविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः । सद्भावे साधुभावे
च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः
पार्थ ! युज्यते । यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति
चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ।
अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । असदित्युच्यते
पार्थ ! न च तत् प्रेत्य नो इह” १७ अ० ।

“संज्ञासस्य महाबाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्या-
गस्य च हृषीकेश ! पृथक् केशिनिस्तदन ! भगवानुवाच ।
काम्यानां कर्मणां न्यासं संज्ञासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफल-
त्यागं प्राङ्मुख्यानां विचक्षणानां । त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म
प्राङ्मूर्खानीषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति
चापरे । निश्चयं शृणु मे तत् त्वयागे भरतसत्तम ! ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः । यज्ञदा-
नतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव
पावनानि मनीषिणाम् । एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं
त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पाथे ! निश्चितं
मतस्तत्तमम् । नियतस्य तु संज्ञासः कर्मणो नोपपद्यते !
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः । दुःखमित्येव
यत् कर्म कायक्लेशभयात्तपोजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं
नैव त्यागफलं लभेत् । कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं
क्रियतेऽर्जुन ! सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सा-
त्त्विको मतः । न द्वेष्टतृकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी किञ्चनशंयः । न हि देह-
भृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यलशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी
स त्यागोऽभ्यभिधीयते । अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं
कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां
कश्चित् । पञ्चेमानि महाबाहो ! कारणानि निबोध
मे । सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ।

अविष्टानं तथा कर्ता करणञ्च पृथग्विधम् । विविधाश्च
पृथक् चेष्टा देवं चैवात्र पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभि-
र्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते
तस्य हेतवः । तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलन्तु यः ।
पश्यत्यक्षतबुद्धित्वाच्च पश्यति स दुर्मतिः । यस्य नाह-
ङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमा
ल्लो कान् न हन्ति न निबध्यते । ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता
तिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्त्ताति त्रिविधः
कर्मसंग्रहः । ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तावपि । सर्वभूतेषु
येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं
विद्धि सात्त्विकम् । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्
पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राज-
सम् । यत्तु क्षत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सत्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमिति स्मृतम् । नियतं सङ्ग-
रहितमरागद्वेषतः क्षतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्
सात्त्विकमुच्यते । यत्तु कामप्रेप्सुना कर्म साहङ्कारेण
वा पुनः । क्रियते बद्धलायासं तद्वाससमुदाहृतम् ।
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादार-
भ्यते कर्म यत्तामसमुच्यते । सत्तमङ्गोऽनहंवादी धृत्य-
त्याहसमन्वितः । सिद्धप्रसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक
उच्यते । रागी कर्मफलप्रेप्सुर्बुद्धौ हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः । अयुक्तः
प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूती
च कर्त्ता तामस उच्यते । बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रि-
विधं शृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ! ।
प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्याकार्ये भयाभये । वयं भोजञ्च
या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी । यया धर्ममधर्मञ्च
कार्यञ्चाकार्यमेव च । अयथायत् प्रजानाति बुद्धिः
सा पार्थ ! राजसी । अधर्मं धर्ममिति या मन्यते
तमसाहता । सर्वार्थान् विपरीतान् बुद्धिः सा पार्थ !
तामसी । धृत्या यया धारयते मनःप्राणैर्न्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ।
यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ! । प्रसङ्गेन
फलकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ ! राजसी । यया रूढं
भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा
धृतिः सा पार्थ ! तामसी । सुखं त्विदानीं त्रिविधं
शृणु मे भरतर्षभ ! । अभ्यासाद्रभते यत्तु दुःखान्तञ्च

निगच्छति । यत्तदग्रे विप्रमिव परिणामेऽस्त्वतोपमम् ।
तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् । विप्रये-
न्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽस्त्वतोपमम् । परिणामे विप्र-
मिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् । यदग्रे चानुबन्धे च
सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोद्यं तत्तामस-
मुदाहृतम् । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतजैर्मुक्तं यदेभिः स्थाप्तिभिर्गुणैः” १८ अ० ।
त्रिविवार्यश्च विष्णुर्ज्ञोऽर्थशब्दे ३६७ पृ० उक्तः ।
अन्यस्य त्रैविध्यं यथायथं यथास्थाने उक्तं वक्ष्यते च ।
उत्पातशब्दे उत्पातत्रैविध्यमुक्तम् । तस्य भावः प्रपञ्चः ।
त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वे “एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव
इष्यते” भाषा० । “त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रि-
विधा मता” सा० द० ।

त्रिविष्टप न० विशन्त्यस्मिन् सुकृतिनः विश-कपन् तद-
पत्तञ्च । “विष्टपविष्टपविशिपोलपाः” उणा० उज्ज्वल-
दत्तेन विष्टपेत्यत्र पिष्टपेति पठितम् । अन्ये तत्र दन्त्यो-
ष्ट्रादितया मेढुः । “यत्र ब्रह्मस्य विष्टपमित्यादि-
प्रयोगात् “विष्टपं भुवनं जगत्” अमरग्रन्थे विष्ट-
पेति पाठस्य क्षीरस्वामिप्रभृतिसम्मतत्वाच्च । तृतीयं
विष्टपम् दृष्टौ त्रिभागवत् संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम् ।
१४ अ० अमरटीकायां स्वामी । “त्रिविष्टपस्येव पतिं
जयन्तः” रघुः । “स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः” भा० ख० १ अ० । समा० द्वि० । ३ त्रिभुवने न०
त्रिविष्टपसदृ प० त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदति सद-किप् । देवे
हला० ।

त्रिविष्टप न० त्रीणि विष्टपानि यत्र । त्रिदण्डरूपे अय-
दृष्टमात्रये “य इमां कुण्डिकां भिन्द्यात्त्रिविष्टपं च यो
हरेत् । वासश्चापहरेत् तस्मिन् कथं ते मानसं भवेत्” ।
“त्रयीञ्च नाम वाक्ताञ्च त्यक्त्वा पुत्रान् व्रजन्ति ये । त्रि-
विष्टपञ्च वासश्च प्रातिगृह्यन्त्यबुद्धयः” भा० शा० १८ अ० ।
त्रिविस्त त्रि० त्रीणि विस्तानि स्वर्णकर्ममूल्यान्यनर्हति ठक्
तस्य वा लुक् । स्वर्णकर्मत्वमूल्याहं । लुगभावे त्रैविस्तिक
तत्त्वार्थे त्रि० ।

त्रिविस्तीर्ण प० त्रिभिः विस्तीर्णः । शुभलक्षणभेदान्विते
पुरुषे । “त्रिपृथुलघुगम्भीरो हातिं शल्लक्षणन्विति” ऊप-
क्रमे “ललाटकटिवक्षोभिस्त्रिविस्तीर्णो यथाह्लादौ ।
सर्वतजोऽतितिगैश्चर्यं तथा प्राप्स्यति नान्यथा” काशी०
११ अ० । त्रिपृथुशब्दोऽप्यत्र दृ० स० ६८ अ० तु “उरो

ललाटे वदनञ्च पुंसां विस्तीर्णमेतच्चित्तयं प्रशस्तम्”
विस्तीर्णचतुष्कप्रशस्ततयोक्तमिति भेदः । [साके राजनि० ।

त्रिवीज पु० त्रीणि त्रीणि बीजानि प्रतिफलं यस्य । श्रा-
त्रिवृत्(ता) पु० त्रीन् अवयवान् दृष्टोति दृ-किप् त्रिभिरव-
यवैर्हता वा । १(तेचोडि) औषधिभेदे, अमरः “श्वेता
त्रिवृद्रोचनी स्यात् स्वादुरुष्णा समीरहृत् । रुक्षा
पित्तज्वरह्ने घ्नपित्तशोथोद्रापहा । श्वेतकृष्णप्रभेदेन
द्विविधा त्रिवृदुच्यते । श्राप्ता त्रिवृत्ततो ह्रीनगुणा
तीव्रा विरेचिका । सूक्ष्मादाहमदभ्रान्तिकराटोत्कर्षण-
कारिणी” भावप्र० । वर्तनं दृत् त्रिः तिस्रः दृतो यत् ।
एकस्य त्रिशब्दस्य त्रिवारे त्रिसंख्यानिते च दृत्तिः
तन्त्रोच्चारणात् । २ त्रिधात्रिगुणिते त्रि० “विप्रस्योर्द्वद्वतं
त्रिवृत्” इति मनुः त्रिगुणितसूत्रतयस्यैवोपवीतरूपत्वा-
न्मथार्थता । त्रिवर्त्तते दृत्-किप् । मिश्रितेषु ३ तेजोजलाक्षेपु
च । “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि” छा० उ०
४ त्रिगुणिते “यजेत वाश्वमेधेन खर्जिता गोषवेन वा ।
अभिजिह्विजिह्विभ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा” मनुः ।
त्रिभिर्हृग्यजुःसामभिर्वर्त्तते दृत्-कर्तरि क्तिप् । ५ यज्ञे
पु० । “यः सुपथो यजुर्नाम अन्द्गोलास्त्रिवृत्किराः”
भा० शा० ४७ अ० । “त्रिवृत् यज्ञः शिरोऽस्य” नीलक०
त्रिस्त्रिवर्त्तते सुजग्भस्य त्रिशब्दस्य वीपसार्थत्वम् ।
इह त्रिविधेषाणां नवके । यथोक्तं सामसंहिताभाष्ये

“लौकिको वाक्यगोवार्थस्त्रिवृदादेः समत्वतः । उभौ
विध्यवाक्येकवाक्यत्वादस्त्रिहान्तिमः । “त्रिवृद्वह्निष्प्र-
वमानम्” इति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकसिद्धो-
ऽर्थः वाक्यशेषादक्-तयात्मकेषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहि
अवमानात्मक-स्तोत्र-निष्पादन-क्षमायाम् “उपास्ते गा-
यता नरः (उ १५०१२, १६०) इत्यादीनामृचां नव-
कैर्यः तत्तु धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पद-पदार्थ-
निर्णये लोकवेदयोः समान-बलवत्त्वात् उभावधौ विक-
ल्पेन गृहीतव्यौ, इति चेत्—मेवम्, लौकिकार्थ-स्तो-
कार-पक्षे विधिववाक्ये त्रैगुण्यमर्थः, अर्थवाद-वाक्ये
स्तोत्रियाणां नवकम्, इत्येवं विध्यवृत्तयोर्वैयर्थ्य-
करण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात्, अतः एकवाक्यत्वाय स्तो-
त्रियाणां नवकमेव विधिववाक्ये नियतोऽर्थः” ।

त्रिवृत्करण न० इत० । तेजो जलाक्षानां त्रिप्रात्मककरणे
तत्प्रकारश्च छा० उ० भाष्ये दर्शितो यथा

“तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवते-

मास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरोत् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा
तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्तद्वत्तद्वदेकैका भवति
तन्मे विजानीहीति । यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं
यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचा
रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।
यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां,
यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचार-
रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।
यज्ञन्द्रमसो रोहितं रूपं, तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां,
यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादज्ञन्द्राज्ञन्द्रत्वं वाचाररम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यद्विद्युतो
रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचाररम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।

“सेवं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूतेऽ
व्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतीक्ष्णत्वा तासाञ्च तिसृणां
देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः
त्रिवृत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोरुपभावेऽ
न्यथा हि रज्जा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् । न तु
तिसृणां पृथक् त्रिवृत्करणमिति । एवं हि तेजोबद्धानां
पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्याच्चेज इदमिमा अपोऽन्मिद-
मिति च । प्रथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सत्यग्व्यव-
हारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सेयं देवते
मास्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तं नैव जीवेन सूर्यबिम्ब-
वदनः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च
पिण्डाननुप्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौ-
नामायमिदं रूपं इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन
त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् कृतवती देवता । त्रिवृतं ताव-
द्देवतादिपिण्डानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां, तोजोबद्ध-
मयत्वेन त्रिधात्वं यथा तु खलु बहिरिमाः
पिण्डेभ्यस्तिस्रो देवतास्तद्वत्तद्वदेकैका भवति तन्मे मद्य
निगदतो विजानीहि विस्मयमवधारयोदाहरणतः ।
यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणसुक्तं तत्सैवदाहरणमुच्यते ।
उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्धाशेषप्रसिद्धार्थसुदाहृत्यत
इति । तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं
प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि ।
तथा च यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानाम्

यत्कृष्णं तस्यैवाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अतिवृत्कृ-
ताया इति विद्धि । तत्रैवं सति रूपत्वव्यतिरेकेणाग्नि-
रिति यन्मन्यसे त्वं तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादप-
गतम् । प्राप्पू पतयविवेकविज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासी-
त्तेजसाग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः । यथा दृश्यमान
रक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मारागोऽयमिति
शब्दबुद्धयोः प्रयोजको भवति प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेक
विज्ञानात्, तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मारागशब्दबुद्धी निवर्त्तते
तद्विवेकविज्ञानात्तद्वत् । ननु किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया
क्रियते प्राप्पू पतयविवेककरणादग्निरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं
रोहितादिरूपविवेककरणादपागादिति युक्तम् । यथा
तन्त्वपकर्षणे पटाभावः । मैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्नि-
र्यत आह वाचारम्भणमग्निर्नाम विकारो नामधेयं
नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्निबुद्धिरपि सृष्टैव । तर्हि किं तत्
सत्यं ? त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं नाणुमात्रमपि रूपतय-
व्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थः । तथा यदादित्यस्य
यक्ष्मभसो यद्विद्युत इत्यादि समानम् । ननु यथा तु
खलु सोम्येमास्तिष्ठो देवतास्त्रिष्टुष्टदेकैका भवति
तन्मो विजानीहीत्युक्त्वा तेजस एव चतुर्भिरेषुदाहरणै-
रग्न्यादिभिस्त्रिष्टुष्टदेकैका दर्शितं नावन्नयोर्दाहरणं दर्शितं
त्रिष्टुष्टकरणे । नैष दोषः । अब्रह्मविषयाख्येषु दाहर-
णान्येवमेव च द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदा-
हरणमुपलब्धार्थम्, रूपवत्त्वात् स्पष्टार्थत्वोपपत्तेश्च ।
गन्धरसयोरनुदाहरणं त्रयाणामसम्भवात् न हि गन्ध-
रसौ तेजसि स्तः । स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन
दर्शयितुमशक्यत्वात् । यदि सर्वं जगत्त्रिष्टुष्टकृतमित्य-
ग्न्यादिवत्त्रिणी रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागा-
ज्जगतो जगत्त्वम् । तथाऽज्ज्ञस्यापि अप्रशुद्धत्वादाप
इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमन्नम् । तथाप्यापि तेजः-
शुद्धत्वाद्वाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यम् । तेजसोऽपि
सच्छुद्धत्वाद्वाचारम्भणत्वं, सदित्येव सत्यमित्येवोऽर्थो
विवक्षितः । ननु वायुनरिजे त्वत्रिष्टुष्टकृते तेजःप्रभृति-
ज्वनन्तर्भूतत्वादविशिष्टे । एवं गन्धरसशब्दस्पर्शाश्वा-
वशिष्टा इति । कथं ? सतो विज्ञानेन सर्वमन्यद्विज्ञातं
भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम् । नैष दोषो रूपव-
द्द्रव्ये सर्वस्य दर्शनात् । कथं, तेजसि तावद्रूपवति शब्द-
स्पर्शयोरप्युपलब्धत्वाद्वायुनरिजयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः
सङ्गावोऽनुमीयते । तथावन्नयो रूपवतो रसगन्धान-

भाव इति । रूपवतां त्रयाणां तेजोऽवज्ञानां त्रिष्टुष्टकरण
प्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्विकारत्वात्त्रिणीत्येव रूपाणि
विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि मर्त्तं रूपवत् द्रव्यं
प्रत्याख्याय वायुकाशयोस्तद्गुणयोगैर्गन्धरसयोर्वा ग्रहण-
मस्ति । अथ वा रूपवतामपि त्रिष्टुष्टकरणं प्रदर्शनार्थमेव-
मन्यते श्रुतिः यथा तु त्रिष्टुष्टकृते त्रीण्येव रूपाणीत्येव
सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो न्याय इत्यतः सर्वस्य
सद्विकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्सदेक-
मेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति" भाष्यम् ।

क्षित्यादित्रयाणां प्रत्येकं द्वेधा विभागे द्वितीयाङ्गस्य पुन-
र्द्वेधा विभागे च एकैकस्मिन् स्वस्वेतरद्वितीयांशार्थो-
जनरूपं पञ्चीकरणवत् त्रिष्टुष्टकरणम् "द्विधा वि-
धाय चैकैकं द्विधा च प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्यो-
जनात् तत्रात्मकाश्च ते" इत्युक्तरीत्या कल्प्यम् ।

त्रिष्टुष्टवर्णी स्त्री त्रिषु दोषेषु वर्त्तते नाशनाय त्रिष्टुष्ट त्रिदोष-
न्नम् पर्णमस्याः । (हेलञ्चा) हिलभोचिकायाम् शब्दच० ।

त्रिष्टुष्टा स्त्री त्रिराष्टता । त्रिष्टुष्टति अमरः । त्रि-
राष्टते त्रिगुणे त्रि० "त्रिष्टुष्टा (सेखला) यन्त्रिनैकेन
त्रिभिः पञ्चभिरेव वा" मनुः ।

त्रिष्टुष्टिका स्त्री तिस्रः वृत्तयोऽस्याः कप् । त्रिष्टुष्टति
राजनि० । त्रिष्टुष्टावृत्तियुक्ते त्रि० ।

त्रिष्टुष्टेद पु० ऋगाद्यात्मना त्रिर्वर्तते त्रिष्टुष्ट कर्म० । त्रिष्टुष्टां
वेदतये तदुत्पत्ते २प्रणवे च । "ऋचो यजूंषि चान्यानि
सामानि विविधानि च । एष (प्रणवः) ज्ञेयस्त्रिष्टुष्टेदो
यो वेदैर्न स वेदवित् । आद्यं यत् त्रिष्टुष्टं ब्रह्म त्रयी
यस्मिन् प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिष्टुष्टेदोयस्तं वेद स
वेदवित्" मनुः ।

त्रिवे(णि)णी स्त्री तिस्रः वेणयः प्रवाहाः विच्छिन्नाः सं-
युक्ता वा यत् ततः इदन्तत्वात् वा डीप् । गङ्गा-
यसुनासरस्वतीनां विच्छिन्नप्रवाहे त्रिदक्षिणप्रयागे युक्त-
प्रवाहे २प्रयागे तीर्थभेदे च दक्षिणप्रयागसीमा च
यथा "प्रद्युम्नस्य हृदात् यास्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
तद्दक्षिणप्रयागन्तु गङ्गातो यसुना गता" प्रा० त० ।
त्रिवेण्या इदम् शिवा० अण् । त्रैवेण । तदोये त्रि० ।

त्रिवेण पु० त्रयो वेणवी यत् । रथसुखस्येऽवयवभेदे शब्दार्थ-
चि० । "अस्यांस्त्रिवेणु" तत्पञ्च तिलशोव्यधमच्छरैः"
भा० व० २४१अ० ।

त्रिवेद पु० त्रीन् वेदान् वेत्ति विद-अण् उप० स० त्रयो वेदा

अधीतत्वेन सन्त्यस्य अच् वा । श्वेदत्रयवेत्तरि । “नाय
न्द्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वांशी सर्वविक्रयी” मनुः ततः
स्वार्थे ब्राह्मन् ध्वज् । त्रैवेद्य तदर्थे “त्रैवेद्याः शुच-
योदान्ताः” गीता । त्रिगुणितो वेदः शा०त० । श्वेदत्रये
श्तद्विहितकर्मणि च “त्रिवेदसंयोगाच्च” कात्या० श्रौ०
२५।१४।३७ । “वेदत्रयविहितकर्मयोगो ब्राह्मणः” कर्कः ।

त्रिवेला स्त्री त्रितो वेला सोमानोऽस्याम् । त्रिवृति (तेजोहि)
राजनि० ।

त्रिशक्ति स्त्री त्रिगुणिता शक्तिः । १कालीतारातिपुरारूपे
तन्त्रोक्ते देवीतये “त्रिशक्तिविषये देवि ! क्रमदीक्षा
प्रकीर्तिता” तन्त्रसा० इच्छाज्ञानक्रियारूपे ऐश्वरे शक्तितये
प्रभावोत्साहमन्त्रजे राज्ञां शक्तितये । व० ब्री० ।
४त्रिगुणात्मके प्रधाने च [१परमेश्वरे २विजिगीषुन्त्रे च ।

त्रिशक्तिष्टत् पु० त्रिशक्तिं इच्छादिशक्तित्वं धरति धृ-क्तिप् ।
त्रिशङ्कु पु० त्रयः शङ्कुव इव यत्न । १माज्जारे २शूलभे
मेदि० । ३चातकखगे शब्दच० । ४खद्योते शब्दमा० ।
५सूर्यवंश्ये नृपभेदे । तस्य नामनिरुक्तिः हरिवं० १३५०
दर्शिता यथा

“अविद्यमाने मांसे तु वशिष्ठस्य महात्मनः । सर्वका-
मदुघान्दोग्ध्रीं ददर्श स नृपात्मजः । तां वै क्रोधाच्च
मोहाच्च अमाच्चैव क्षुधार्दितः । दशधर्मगतो राजा
जघान जनसेजय । सतः प्रसक्त उन्मत्तः आलः क्रुद्धो
बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च भोरश्च लुब्धः कामी च ते दश ।
तच्च मांसं स्वयञ्चैव विश्वामितस्य चात्मजान् । भोजया-
मास तच्छ्रुत्वा वशिष्ठोऽप्यस्य चक्रुधे । क्रुद्धस्तु भगवान्
वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् । वशिष्ठ उवाच । पातयेय-
महं क्रूर ! तव शङ्कुमसंशयम् । यदि ते द्वाविभौ
शङ्कु न स्यातां वै पुनः कृतौ । पितृश्चापरितोषेण गुरो-
र्दोग्ध्रीबधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यति-
क्रमः । वैशम्पायन उवाच । एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि
दृष्ट्वा महातपाः । त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन
स स्मृतः” । तस्य सशरीरस्वर्गयानकथा रामा० आ० ५७स०

“सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ।
अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः । अत्रवीत्
स महात्मानः सर्वानेव कृताञ्जलिः । शरणं वः प्रपन्नोऽहं
शरण्यान् शरणं गतः । प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो
वशिष्ठेन महात्मना । यदु कामो महायज्ञं तदनुज्ञा-
तुमर्हथ । गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये ।

शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणान् तपसि स्थितान् । ते मां
भवन्तः सिद्धार्थं याजयन्तु समाहिताः । सशरीरो
यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् । प्रत्याख्यातो वशिष्ठेन
गतिमन्यां तपोधनाः । गुरुपुत्रान्वते सर्वाङ्गाहं
पश्यामि काञ्चन । इच्छाकृणां हि सर्वेषां पुरोधाः
परमा गतिः । तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो देवतं मम” ।

“ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधममन्वितम् । ऋषि-
पुत्रशतं राम ! राजानमिदमब्रवीत् । प्रत्याख्यातोऽसि
दुर्मन्धो ! गुरुणा सत्यवादिना । तं कथं समतिक्रम्य
शाखान्तरसपेयिवान् । इच्छाकृणां हि सर्वेषां पुरोधाः
परमा गतिः । न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्य-
वादिनः । अशक्यमिति होवाच वशिष्ठो भगवान् ऋषिः ।
तं वयं वै समाहृतुं क्रतुं शक्ताः कथञ्च न । वालि-
शस्त्रं नरञ्छेष्ट ! गम्यतां स्वपुरं पुनः । याजने भगवान्
शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ! अवमानं कथं कर्तुं तस्य
शज्यामहे वयम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपथ्याकुला-
क्षरम् । स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् । प्रत्या-
ख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि । अन्यां गतिं
गमिष्यामि खल्वि वोऽस्तु तपोधनाः । ऋषिपुत्रास्तु
तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोरामिसंहितम् । शेषः परमसंक्रुद्धा-
श्चण्डालत्वं गमिष्यसि । इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः
स्वं स्वमाश्रमम् । अथ राक्षसां व्यतीतायां राजा
चण्डालतां गतः । नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्त-
मूर्ध्निजः । चितामात्याङ्गरागश्च आयासाभरणोऽभवत् ।
तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् ।
प्राद्वन् संहिता राम ! पौरा येऽस्यानुगामिनः । एको
हि राजा काकुत्स्थ ! जगाम परमात्मवान् । दहमानो
दिवारात् विश्वामित्रं तपोधनम् । विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा
राजानं विफलीकृतम् । चण्डालरूपिणं राम ! मुनिः
कारुण्यमागतः । कारुण्यात् स महातेजा वाक्यं परम-
धार्मिकः ! इदं जगाद् भद्रन्ते राजानं घोरदर्शनम् ।
किमागमनकार्यं ते राजपुत्र ! महाबल ! अयोध्या-
धिपते ! वीर ! शापाच्चण्डालताङ्गतः । अथ तद्वाक्यमा-
कर्ण्य राजा चण्डालताङ्गतः । अत्रवीत् प्राञ्जलिर्वीक्यं
वाक्यञ्चो वाक्यकोविदम् । प्रत्याख्यातोऽसि गुरुणा
गुरुपुत्रैस्तथैव च । अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो
विपर्ययः । सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन ! ।
मया चेष्टं क्रतुशतं तथा तन्नाथ्यते फलम् । अन्दतं

नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन । वक्ष्येऽपि गतः
सौम्य ! क्षत्रधम्मेण ते शपे । यज्ञैर्बद्धविधैरिष्टं प्रजा-
धम्मेण पालिताः । गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन
तोषिताः । धम्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहन्तु भिक्षतः ।
परितोषं न गच्छति गुरवो सुनिपुङ्गव ! । देवमेव परं
मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् । दैवेनाक्रस्यते सर्व्वं दैवं
हि परमा गतिः । तस्य मे परमार्त्तस्य प्रसादमभिका-
ङ्क्षतः । कर्त्तुमर्हसि भद्रान्ते दैवोपहृतकर्मणः । नान्यं
गतिं गमिष्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे । दैवं पुरुषकारेण
निवर्त्तयितुमर्हसि” ५८ सं ।

“उक्तवाक्यं तु राजानं क्षपया कुशिकात्मजः ! अत्र-
वीत् मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालताङ्गतम् । इत्याको !
स्वागतं वत्स ! जानामि त्वं सुधार्मिकम् । शरणं ते
प्रदास्यामि मा भैषीन्टं पपुङ्गव ! । अहमाभ्यन्तरे सर्वान्-
न्महर्षीन् पुण्यकर्म्मणः । यज्ञसाक्षिकान् राजंस्ततो
यज्यसि निर्द्वैतः । गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वत्
वर्त्तते । अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ।
हस्तप्राप्नमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ! । यस्त्वं कौ-
शिकमागम्य शरण्यं शरणागतः । एवमुक्त्वा महातेजाः
पुत्रान् परमधार्मिकान् । व्यादिदेश महाप्राज्ञान्
यज्ञसम्भारकारणात् । सर्वान् शिष्यान् स चाह्वय
वाक्यमेतदुवाच ह । सर्वान्दृष्ट्वा सवाशिष्ठानानयध्वं
समाज्ञया । सशिष्यान् सुहृदश्चैव सर्वत्रैव स ब्रह्मसुतान् ।
यदन्यो वचनं ब्रूयान्महाक्यबलनोदितः । तत्सर्वमस्त्रिले-
नोक्तं समाख्येयमनाहतम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो
जग्मुस्तदाज्ञया । व्याजसुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्म-
वादिनः । ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेज-
सम् । जक्षुश्च वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् । श्रुत्वा
ते वचनं सर्वे समायाजन्ति द्विजातयः । सर्वदेशेभ्य आग-
च्छन् वर्जयित्वा महोदयम् । वाशिष्ठं यच्छतं सर्वं
क्रोधपथ्याङ्कुलान्तरम् । यथाह वचनं सर्वं शृणु त्वं
मुनिपुङ्गव ! । क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य
विशेषतः । कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ।
ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चण्डालभोजनम् । कथं
स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः । एतद्वचन-
नैष्ठुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः । वाशिष्ठा मुनिशार्दूल !
सर्वे सहमहोदयाः । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनि-
पुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् । यद्गुण-

यन्त्यदुष्टं सा तप उग्रं समास्थितम् । भस्मीभूता दुरा-
त्मानो भविष्यन्ति न संशयः । अद्य ते काष्ठापाशेन नीता
वैवस्वतक्षयम् । सप्त जातिशतान्येव मृतप्रा सन्भवन्तु
ते । श्वमांसनियताहारा सुष्टिका नाम निर्दृष्टाः ।
विक्रियाश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्वमी । महोदयश्च
दुर्बुद्धिर्मांसदुष्यं ह्यदूषयत् । दूषितः सर्वलोकेषु निषा-
दत्वं गमिष्यति । प्राणातिपातनिरतो निरस्तु क्रोश-
ताङ्गतः । दीर्घकालं मम क्रोधात् दुर्गतिं वर्त्तयि-
ष्यति । एतावद्वक्ता वचनं विश्वामित्रो महातपाः । विर-
राम महातेजा ऋषिमध्ये महासुनिः” ५६ सं ।

“तपोवल्हतान् ज्ञात्वा वाशिष्ठान् समहोदयान् ।
ऋषिमध्ये मृहातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत । अथ-
मिक्षाकुदायादस्त्रिंशद्भुरिति विभ्रुतः । धर्मिष्ठश्च वदा-
न्यश्च सां चैव शरणं गतः । स्नेनानेन शरीरेण देव-
लोकजिगीषया । यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमि-
ष्यति । तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ।
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्वे एव महर्षयः । ऊचुः समे-
ताः सहसा धर्मज्ञा धर्मसंहितम् । अयं कुशिक-
दायादो मुनिः परमकोपनः । यदाह वचनं सम्य-
गेतत् कार्यं न संशयः । अग्निकल्पो हि भगवान्
शापं दास्यति रोषतः । तस्मात् प्रवर्त्यतां यज्ञः सश-
रीरो यथा दिवि । गच्छेद्विक्षाकुदायादो विश्वामित्रस्य
तेजसा । ततः प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे सममतिष्ठत ।
एवमुक्त्वा च ऋषयः संजह्नुस्ताः क्रियास्तदा । याज-
कश्च मृहातेजा विश्वामित्रोऽभवत् क्रतौ । ऋत्विजश्चाव-
पूर्वेण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः । चक्रुः सर्वाणि कर्माणि
यथाकल्यं यथाविधि । ततः कालेन मृहता विश्वा-
मित्रो मृहातपाः । चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्व-
देवताः । नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं तांश्च देवताः ।
ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो मृहासुनिः । स्रुव-
सद्यस्य सक्रोधस्त्रिंशद्भुमिदमब्रवीत् । पश्य मे तपसो
वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ! । एष त्वां स्वशरीरेण
नयामि स्वर्गभोजसा । दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ
नरेश्वर ! । स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः
फलम् । राजंस्त्वं तेजसा तस्य शशरीरो दिवं व्रज ।
उक्तवाक्ये सुनौ तस्मिन् शशरीरो नरेश्वरः । दिवं
जगाम काकुत्स्थ ! सुनीनां पश्यतां तदा । स्वर्गलोकं
गतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कं पाकशासनः । सह सर्वैः सुरगणै-

रिदं वचनमब्रवीत् । त्रिशङ्को ! गच्छ भूयस्त्वं नास्ति
स्वर्गकृतालयः । गुरुशपहतो मूढ ! पत भूमिमवाक्-
शिराः । एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत् पुनः ।
विक्रोशमानस्ताहीति विश्वामित्रं तपोधनम् । तच्छ्रुत्वा
वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः । रोषसाधारयत्
हीनं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । ऋषिमध्ये स तेजस्वी
प्रजापतिरिवापरः । सृजन् दक्षिणमार्गस्यान् सप्तर्षी-
नपरान् पुनः । नक्षत्रवंशमपरमसृजत् क्रोधमूर्च्छितः ।
दक्षिणं दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशः । सृष्ट्वा
नक्षत्रवंशञ्च क्रोधेन कलुषीकृतः । अन्यमिन्द्रं करि-
ष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः । देवतान्यपि स क्रो-
धात् सृष्टुं ससृपचक्रमे । ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्षि-
सङ्घाः सुरासुराः । विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सालुनयं
वचः । अयं राजा महाभाग ! गुरुशपपरिचतः ।
सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ! । तेषां तद्वचनं
श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः । अब्रवीत् सुमहद्वाक्यं
कौशिकः सर्वदेवताः । सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य
भूपतेः । आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्तुं सुतमहे ।
स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः । नक्षत्राणि
च सर्षाणि सामकानि ध्रुवाण्युत । यावत्लोकं धरि-
ष्यन्ति तिष्ठन्वेतानि सर्वशः । मत्कृतानि सुराः सर्वे
तदनुज्ञातमर्हय । एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रयूचुर्मुनि-
पुङ्गवम् । एवं भवतु भद्रन्ते तिष्ठन्वेतानि सर्वशः ।
गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथादुर्वहिः । नक्षत्राणि
मुनिश्रेष्ठ ! तेषु ज्योतिषु जाज्वलन् । अवाक्शिरास्त्रि-
शङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः । अनुयास्यन्ति चैतानि
ज्योतीर्षि नृपसत्तमम् । कृतार्थं कीर्त्तिमन्तश्च स्वर्गलोक-
गतं यथा । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिपुतः ।
ऋषिमध्ये महातेजा वाढमित्येव देवताः । ततो देवा
महात्मानं ऋषयश्च तपोधनाः । जन्मयथागतं सर्वं
यज्ञस्थान्ते नरोत्तम ! । ६० स०

त्रिशङ्कोरपत्यम् अण । त्रिशङ्कव हरिश्चन्द्रे “तस्य (त्रिशङ्कोः)
सत्यरथा नाम पत्नी कैकयवंशजा । कुमारं जनयामास
हरिश्चन्द्रमकलमपम् । स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्वैशङ्कव
इति स्मृतः” हरिवं० १३ अ० । (हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम् ।

त्रिशङ्कुज पु० त्रिशङ्कोर्जायते जन-ड । हरिश्चन्द्रे नृपे
त्रिशङ्कयाजिन् पु० त्रिशङ्कुं याजयति यज-णिनि ।
विश्वामित्रे हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम् ।

त्रिशत न० त्रिगुणितं शतम् शा० त० । त्रिगुणिते शते ;
“चतुर्विंशतिसंयुक्तं मण्डलं त्रिशतं स्मृतम्” कामन्दकी ।
“नरकं त्रिशतं प्राप्य स विद्यासुपजीवति” भा० अनु०
१०१ अ० । समा० द्वि० डीप् । २शतत्रये स्त्री ।

त्रिशरण न० त्रीणि शरणान्यस्य । बुद्धदेवे त्रिका० ।
त्रिशर्करा स्त्री त्रिगुणिता शर्करा शा० त० । मिलितगुडो-
त्पन्नाहिमोत्या मधुरेति मधुरत्विके राजनि० ।

त्रिशला स्त्री अर्हन्मातृभेदे हेमच० ।

त्रिशाख त्रि० तिस्रः शाखा अग्राणि यस्य । शिखाकाराग्र-
त्रययुते । “कृत्वा त्रिशाखां भृकुटीं ललाटे” भा०
कर्ण० ८५ अ० । [विल्ले राजनि० ।

त्रिशाखपत्र पु० तिस्रः शाखा अस्य तादृशं पत्रं यस्य ।

त्रिशाण त्रि० त्रयः शाणाः परिमाणमस्य तैः क्रीतं वा अण्य-
तस्य वा लुक् । त्रिशाणपरिमिते स्तत्क्रीते च । पक्षे न
लुक् । त्रैशाण तत्त्वार्थे पक्षे यत् त्रिशाण्य तत्त्वार्थे एवं
द्विशाणद्विशाण्य द्वैशाण द्विशाणक्रीते तत्परिमिते त्रि०

त्रिशालक न० तिस्रः शाला यत्र वा कप् । हिरण्यना-
भाख्ये वास्तुभेदे तत्फलदादिकं दृ० स० ५३ उक्तं यथा
“उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धन्यम् ।
प्राक्शालया वियुक्तं सुचेत्तं दृष्टिदं वास्तु । यास्याहीनं
चुक्ती त्रिशालकं वित्तनाशकरमेतत् । पक्ष्ममपरया-
वर्जितम् सुतध्वंसवैरकरम्” ।

त्रिशिख न० तिस्रः शिखा अस्य । त्रिशिखले अस्त्रभेदे शकिरीटे
च हेमच० । शशिखालययुक्ते त्रि० ।

“त्रिशिखां भृकुटिञ्चास्य ददृशुर्दानवा रणे” हरिवं०
२३५ अ० । “त्रिशिखां भृकुटीं कृत्वा सन्दृश दशन-
च्छदम्” भा० आ० १६३ अ० । ४रावणपुत्रे राजसभेदे पु०

त्रिशिखिदला स्त्री तिस्रः शिखाः सन्त्यत्र इति तादृशं
दलमस्य । मालाकन्दे राजनि० ।

त्रिशिरस् पु० त्रीणि शिरांस्यस्य । १कुबेरे हेमच० । २राव-
णपुत्रभेदे शखरसेनापतिभेदे च । त्रिशिरस्ते ४ज्वरे च ।
“त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येत ते सज्ज्वराङ्गयम्” भाग० १०
अ० वाणयुद्धे । अस्य अदन्तत्वमपि “सर्वे सान्ता अदन्ताः
स्युः” इत्युक्तेः “खरत्रिशिरदूषणसुख्यवन्धून्” भाग० ८।
१०।१० “ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः”
हरिवं० १८१ अ० । त्रयो वेदाः शिरांसीव यस्य ।
५ज्वरे रथे पु० । “सबन्धुरस्तस्य रथस्त्रिचक्रस्त्रिदृक्किरा-
स्त्रिशिराश्च त्रिनाभिः” भा० आनु० १८८ अ० । नील-

कण्डस्तु “हृहच्छिराश्चतुरश्रस्त्रिणाभिः” इति पठित्वा
“चतुरश्रः कालाट्टे श्वरेच्छास्त्रसंकल्पाश्चत्वारोऽश्वा अ-
स्येति” व्याचक्षौ । “अतोव हि त्रिशिरसं समुच्छिन्द्यात्
कतत्वरः” कामन्दकी । त्रिशिर्षकादयोऽप्यत्र । तच्च
त्रिशूले न० हेमच० ।

त्रिशुच् पु० तिस्रः शुचो दीप्तयः शोका वाऽस्य । स्वर्गान्तरि-
ष्टथिवीस्यदीप्तिप्रययुते चर्मे । “धर्मस्त्रिशुक् विराजति वि-
राजा” यजु० ३८।२७ । “ताः शुचश्च तत्रैव १८ मन्त्रे उक्ता
यथा” या ते चर्मे ! दिवा शुभ्या गायत्र्यां हविर्धाने । सा
तं व्याप्यायतां निष्टप्रायतां तस्यै ते स्वाहा । या ते चर्मा-
न्तरिक्षे तस्याः त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे सा त व्याप्यायतामिव्यादि
या ते चर्मे ष्टथिव्यां तस्या जगत्यां सदस्या । सा त व्या-
प्यायताम्” इत्यादि । २ आध्यात्मिकादिशोकत्रययुक्ते च ।

त्रिशूल न० त्रीणि शूलानीव अग्राणि यस्य । खनामख्याते
अस्त्रभेदे हेमच० । “त्रिशूलं दक्षिणे हस्ते खड्गं चक्रं
क्रमादधः” दुर्गाध्यानम् “त्रिशूलडमस्करं व्याघ्रकृन्तिं
वसानम्” शिवध्यानम् ।

त्रिशूलखात न० त्रिशूलेन खातम् । तीर्थभेदे “त्रिशूलखातं
तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ! । तत्राभिषेकं कुर्वीत पि-
तृदेवाञ्च न रतः । गणपत्यञ्च लभते देहं त्यक्त्वा न शं-
शयः” भा० भ० ८४ अ० ।

त्रिशूलमुद्रा स्त्री त्रिशूलमाकारत्वेनास्तस्याः कर्म० । मुद्राभेदे
“अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु बद्धा शिष्टाङ्गुलीतयम् । प्रसारये-
त्त्रिशूलाख्या मुद्रैषा परिकीर्तिता” तन्त्र । तल्लक्षणमुक्तम्
त्रिशूलिन् पु० त्रिशूलमस्तस्य इति । शिवे “त्रयोऽभेद्यस्त्रि-
शूली च दृष्टकेतुर्महाबलः” स्कन्दपु० शिवस्तवः । २ दु-
र्गायां स्त्री डीप् । “त्रिशूलिनीं नमस्यासि सहिषासुर-
घातिनीम्” हरिवं० १६६ अ० ।

त्रिशूङ्ग पु० त्रीणि शूङ्गाण्यस्य । त्रिकूटपर्वते शब्दरत्ना० ।
“त्रिशूङ्गः पर्वतश्चैव कुमारी च सरिद्धरा” हरिवं० २३७
अ० । २ त्रिकोणे । “कुरङ्गेण हीनस्त्रिशूङ्गस्तदनः” सा-
रसमुच्चयः । [मत्स्ये शब्दार्थकल्पतरुः ।

त्रिशूङ्गिन् पु० त्रीणि शूङ्गाणि सन्त्यस्य इति । रोहित-
विशोक पु० त्रयः आध्यात्मिका रयः शोका अस्य । १ जीवे
२ कण्ठपुत्रे कृषिभेदे च । “अनु विशोकः शतमावह-
न् नृन्” ऋ० १०।२६।२ । विशोको नामर्षिः” भा० । “या-
भिस्त्रिशोक उभ्रिया” ऋ० १।१।२।१२ “कण्ठपुत्रस्त्रिशोक
कृषिः” भा० ।

त्रिषंयुक्त त्रि० त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं वेति छन्दसीति
चातुष्टयौ “पूर्वपदात्” पा० वा वेदे षत्वम् । त्रिभिर्हविर्भिः
संयुक्ते इष्टिभेदे । “ऐन्द्रावैष्णवं चरुं, वैष्णवं त्रिक-
पालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन त्रिषंयुक्तेन यजते”
शत० ब्रा० ५।२।५।१ । “त्रिषंयुक्तेषु” कात्या० श्रौ० १५।
२।११ । “त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं कर्म त्रिषंयुक्तम्” संप०
व्याख्या । २ त्रिभिः संयुतमात्रे त्रि० । “दक्षिणेऽग्नौ
पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिषंयुक्ताभिः” शत० ब्रा० १२।६।
२२।१२१ । लोके तु न षत्वम् ।

त्रिषंवत्सर न० त्रयः संवत्सराः साधनकाला अस्य वेदे वा
षत्वम् । त्रिषर्षसाध्ये सत्त्रभेदे । “त्रिषंवत्सरं षष्टिदी-
क्षम्” कात्या० श्रौ० २५।५।१।२ “त्रिषंवत्सरं सत्त्वं तच्च
षष्टिदीक्षं भवति” सं० व्या० त्रिगुणितः संवत्सरः । २ त्रिषर्षे
च । “महातापश्चितं त्रिषंवत्सरोपसत्कम्” कात्या० श्रौ०
२५।५।६ । “त्रयः संवत्सरा उपसदो यत्र” कर्कः । लोके
तु न षत्वम् । ३ त्रिषर्षसाध्ये वस्तुनि त्रि० ।

त्रिषन्धि त्रि० त्रयः सन्धयोऽस्य वेदे वा षत्वम् । १ त्रिसन्धियुक्ते
“चातुर्मास्यानि त्रिषन्धीनि द्विसमस्तानि तस्मादिसानि
पुरुषस्याङ्गानि त्रिषन्धीनि द्विसमस्तानि” शत० ब्रा० ११।५।
२।७ । “त्रयः सन्धयोऽन्तरालकालाश्चत्वारश्चत्वारो मासा
येषां तानि त्रिषन्धीनि द्विसमस्तानि सुनासीरीयवैश्वदेव
योः फाल्गुनस्य शुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा पौर्वाष-
थ्येणाव्यवहितानुष्ठानात् द्वाभ्यां पर्वभ्यां समस्तानि स-
न्धिर्दानि पादतलादधस्तनोपरितनसन्धोरुभयोः प्रत्यास-
ञ्जत्वाद्द्विसमस्तत्वम्” भा० । [पाठान्तरम् ।

त्रि(ह)षम त्रि० हस्ते निघण्टुः सायुषेत्यत्र तथा, हृषमेति च
त्रिषवण न० स्त्रयते सोमोऽत्र सु-आधारे ल्युट् “पूर्वपदात्” पा०
वा षत्वम् । त्रिकाले प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपे काले “उपसृ-
शंस्त्रिषवणं पितृन् देवांश्च तर्पयेत् । दान्त्रिषवणस्त्रायी
निदृष्टश्च प्रतिग्रहात्” “कुर्यात् त्रिषवणस्त्रायी कच्छं
चान्द्रायणं तथा” याज्ञ० । षत्वाभावे लोके च त्रिषवनमप्यत्र

त्रिषष्टि स्त्री बहुल्वेऽपि एकवत्पुत्रधिका षष्टिः शा० त० । १ पुत्र-
धिकषष्टिसंख्यायां २ तत्संख्येये च । “चतुःषष्टिस्तृषष्टिर्वा
वर्णाः सम्भवतो सताः” शिञ्जा । पक्षे त्रय आदेशे त्रयः षष्टि-
रप्यत्र । त्रयश्च षष्टिश्च इति विग्रहेऽपि तदर्थे । “संख्याः”
पा० त० पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति भेदः । इयांस्तु
भेदः त्रय आदेशे व्यनोदात्तः । त्रिषष्ट्या युतं शतादि
ड । त्रिषष्ट त्रिषष्टियुतशतादौ त्रि० ततः पूरणे तस्य ।

तिष्ठितम तयःषष्टितम तत्संख्यापूरणे ति० । स्त्रियां
डीप् । पूरणे डट् । तिष्ठ तयःषष्ट तिष्ठितपूरणे
ति० । स्त्रियां डीप् ।

तिष्ठु(सु)पर्ण पु० तयः सुपर्णास्तदाचक्रशब्दा यत् । १वहृ-
चनेदभागभेदे तिसौपर्णशब्दे दृश्यं २तद्व्रते च तद्यो-
गात् ३तद्व्रतधारिणि पुरुषे “तिष्ठाचिकेबः पञ्चा-
ग्निस्त्रिष्ठु(सु)पर्णः षड्ग्नित्वि” मनुः । वा कप् ।
ततार्थे “वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा तिमधुस्त्रिष्ठुपर्णकः” याज्ञ० ।

तिष्ठुम् स्त्री तिष्ठु स्थानेषु स्तुभ्यते स्तुभ्-किप् षत्वम् ।
एकादशाक्षरपादके वर्णवृत्ते छन्दोभेदे “गायत्र्युष्णिगनु-
ष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च । तिष्ठुप् च जगती चैव”
ट० र० । प्रस्तावे तस्याः २०४८ भेदाः । “एकादशाक्षरा
वै तिष्ठुप् गायत्री क्षत्रं तिष्ठुप् शत० ब्रा० १।३।५।५। “तथैव
माध्यन्दिनं सवनमतन्वत” इत्युपक्रमे “एकादशाक्षरा
तिष्ठुम् तस्मादाहुस्त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनमिति”
शत० ब्रा० ४।३।२।८ । २तच्छन्दोऽभिमानिदेवतायाश्च ।
“इन्द्र एकादशाक्षरेण तिष्ठुभसुदजयत्” यजु० ६।३० ।
“इन्द्रो देवः एकादशाक्षरेण छन्दसा तिष्ठुभं तिष्ठुप्
छन्दोऽभिमानिनीं देवतासुदजयत्” वेददीपः । प्रसङ्गात्
छन्दोऽभिमानिदेवताः सर्वास्तुक्तमणिकायां ४ अ० उक्ताः
प्रदर्शन्ते । “अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्नि-
रुष्णिहः सविताऽनुष्टुभः सोमोऽवहत्या वृहस्पतिः, पङ्-
क्तेर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्याविश्वे देवा विराजो
मित्रः, खराजो वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो
वायुर्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा
ऋचः आग्नेय्यः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि
सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च । स्वा-
हाकरस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वे देवाः । कमरिम्भे
मन्त्राणां देवता वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां
ततो हविर्ह्वयते देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य
हविर्न जुषन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवतज्ञः
सोऽसृष्टिन् लोके देवैरपीक्यते । तस्माच्च देवता वेद्या
मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः । मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थम-
धिगच्छति” । शब्दब्रह्मात्मनः सांसात् तस्या उत्पत्तिः
भाग० ३।१२।२६ श्लो० उक्ता यथा “तस्योष्णिगासीत्सोमभ्यो
गायत्री च त्वचो विभोः । तिष्ठुम्सांसात् स्रुतोऽनुष्टुज-
त्वस्यः प्रजापतेः । मज्जातः पङ्क्तिरुत्पन्ना वृहती
प्राणतोऽभवत्” ।

तिष्ठोम पु० तयः सोमा यत् षत्वम् । क्षत्रधृतियज्ञस्य उ-
भयतः कर्त्तव्ये यज्ञभेदे । “क्षत्रधृतिः” कात्या० श्रौ० १५।६।
२४ सू० “तसुभयतः एके तिष्ठोमज्योतिष्ठोमौ” २५ सू० ।
“एके तं क्षत्रधृतिस्तुभयतः तिष्ठोमज्योतिष्ठोमौ कुर्वन्ति”
सं० व्या० ।

तिष्ठ पु० तिष्ठु चक्रेषु तिष्ठति स्या-क अन्वाम्बेत्यादिना
षत्वम् । चक्रत्वस्थिते रथे । “तिष्ठं वां सृरे दुहितारु-
हृष्टयम्” ऋ० १।३४।५ । “तिष्ठं चक्रत्वयेऽवस्थितं
रथम्” भा० ।

तिष्ठिन् ति० तिष्ठु विद्यादानयज्ञेषु तिष्ठति स्या-वा० इनि
सुषामः० षत्वम् । विद्यादिशील्युक्ते । “उत्कृन्नि कृते-
भ्यस्त्रिष्ठिन्” यजु० ३०।१४० । “तिष्ठु विद्यादिषु स्थितं
शीलवन्नस्” वेददी० ।

तिस्र् अव्य० त्रि+यारे सुच् । त्रिवारे “वेन त्रिःसप्तजत्वो नृपव-
हलवशामांसस्तिष्कपङ्केति” प्रबोधच० । “अनेन विधिना
आहुं त्रिरव्दस्य हि निर्वपेत्” मनुः । “त्रिजपेद्वधमर्षणम्”
सूतिः ।

तिसन्धि स्त्री तयः सन्धयोऽन्तरकाला विकाशेऽस्याः ।
(फागनिया) १पृष्ठभेदे राजनि० । सा त्रिविधा मिता-
ऽमिता रक्ता च । समा० हि० । २पूर्वापरमध्यसन्धौ न० ।

तिसन्ध्र न० समाहारहि० । प्राह्मपराह्ममध्याह्नरूपे स-
न्ध्रात्वे । “सान्निध्यं पुष्करे येषां तिसन्ध्रं कुरुनन्दन !”
भा० व० ८२ अ० । “करैस्त्रिसन्ध्रं त्रिदशैर्दिशे नमः”
माघः । “तिसन्ध्रव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा
तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्” ति० त०
पराशरः । कुसुमे (फागनिया) राजनि० ।

तिसन्ध्रकुसुमा स्त्री तिसन्ध्रं कुसुमं यस्याः । तिसन्धि-
तिसप्तति स्त्री एकप० त्र्यधिका सप्ततिः शा० त० तयश्च सप्ततिश्च
द्वन्द्वसंवा । १त्र्यधिकसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्येये च पक्षे वा
त्रयव्यादेशे तयःसप्तति त्वार्थं । तत्र त० पूर्वप्रकृतिस्ररः
तय व्यादेशे अन्तोदात्त इति भेदः । ततः पूरणे तमप् ।
तिसप्ततितम तयःसप्ततितम तत्पूरणे त्रि० स्त्रियां डीप् ।
पूरणे डट् । तिसप्तत त्वार्थं त्रि० स्त्रियां डीप् ।
“भीमसेनं तिसप्तत्या नकुलं सप्तभिः शरैः” भा० ग० २३ अ० ।

तिसप्तत्या युतं शतादि ड । तिसप्तत तद्युते शतादौ त्रि० ।
तिसप्तन् त्रि० व० व० त्रिगुणिताः सप्त । १एकविंशतिसंख्यायाम्
२तत्संख्येये च । “विह्वा चैनं तिसप्तभिः भा० ग० १३ अ० ।
“तिसप्तजत्वः पृथिवीं योजिगाय भृगूत्तमः” हरिवं० ३०४ अ० ।

त्रिसम न० त्रयः समा यत् । समहरीतकीनागरगुडरूपे
पदार्थे राजनि० । समा० द्वि० । २३७ त्रये न० ।

त्रिसर पु० कसर+प्रपो० । कशरे हेमच० ।

त्रिसरक न० त्रिवारं सरकम्, त्रयाणां सरकाणां शोधुपा-
नानां समाहारः पात्वा० न डीप् वा । त्रिवारे मधुपाने
“प्रातिभं त्रिसरकेण गतानाम्” माघः ।

त्रिसर्ग पु० त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां सर्गः । सत्त्वरजस्तमसां
सर्गे । “यत् त्रिसर्गौ सृष्टा” भा० १।१।१ ।

त्रिसामन् पु० त्रीणि सामानि स्तुतिसाधनानि यस्य ।
१परमेश्वरे । “त्रिसामा सामगः साम त्रिवर्णो भेषजं
भिषक्” विष्णु सं० । “त्रीणि वेदव्रतसामाख्यानि तै-
स्त्रिसामभिः स्तुतस्त्रिसामा” भा० वेदव्रतसामानि च ।
“अधिपताइ मित् ! पताइ सुरपताइ” इत्येवमादीनि
त्रीणि सामानि । २महेन्द्राद्रेः क्षरन्त्यां नद्याम् स्त्री टाप्
शब्दार्थचि० । “अधिक्षुल्या त्रिसामा कौशिकी इत्यादि”
भाग० ५।१६।१८ । भारतवर्षमहानद्युक्तौ ।

त्रिसाहस्र त्रि० त्रीणि सहस्राणि परिमाणस्य अथ
उत्तरपदद्वयः । त्रिभिः सहस्रैः १परमिते । स्त्रियां
डीप् । “त्रिसाहस्रमुत्तमा” कात्या० श्रौ० १७।७२३।
“उत्तमा चितिः त्रिसाहस्री लोकस्मृत्यानां भवति” कर्कः ।
त्रिसिता स्त्री त्रिगुणिता सिता शा० त० । त्रिशर्कराशब्दार्थे
राजनि० । [सीतया कष्टेने व्यमरः ।

त्रिसौत्य न० त्रिवारं सीतया समितम् यत् । त्रिःकत्वः
त्रिसुगन्धि न० त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समाहारः । “त्वगे-
लापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्” इत्युक्ते तुल्य-
भागे एलादित्रिके राजनि० । “पिबेद्रसं पुष्पफलोद्भवं
वा सितामधूकतिरुसुगन्धियुक्तम्” सुश्रुतः ।

त्रिसुवर्चक पु० आङ्गिरसे च्यवनरूपे वज्रौ “अग्निराङ्गिरस-
श्चैव चत्रवनस्त्रिसुवर्चकः” भा० व० २१६ अ० ।

त्रिसौपर्ण्यं न० त्रिः सुपर्णेन ऋषिणा कृतमण्यं दत्तौ त्रिशब्दस्य
सुजयता उत्तरपदद्वयः । सुपर्ण्यर्षिणा चरिते व्रतभेदे ।

“सुपर्ण्यं नाम तद्वृषिः प्राप्तवान् पुरुषोत्तमात् ।
तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च । त्रिः परि-
क्रान्तवानेतत् सुपर्ण्यं धर्मसुत्तमम् । यस्मात्तस्मादुन्नतं
द्योतत् त्रिसौपर्ण्यमिहोच्यते । ऋग्वेदपाठपठितं
व्रतमेतद्वि दुश्चरम् । सुपर्ण्यं ज्ञाप्यधिगतो धर्म एष
सनातनः । वायुना द्विपदां श्रेष्ठः कथितो जलदायुधा ।
वायोः सकाशात् प्राप्तश्च ऋषिभिर्विचसाश्रिभिः । ततो

महोदधिश्चैव प्राप्तवान् धर्मसुत्तमम् । अन्तर्दधे ततो
भूयो नारायणसमाहितः” भा० शा० ३५० अ० ।
सुपर्ण्यं एव स्वार्थे अथ त्रयः सौपर्ण्यं यत् ।
ऋग्वेदे १० । ११४ । ३ । ४ । ५ । मन्त्रलिके । ते च
मन्त्राः “चतुष्कपदां युवतिः सुपेशा दृतप्रतीका
वयुनानि वस्ते । तस्यां सुपर्ण्यं दृष्ट्वा निषेदतुल्यं
देवा दधिरे भागधेयम्” । ३ “एकः सुपर्ण्यः स ससृ-
माविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे । तं पाकेन मनसा
पश्यमन्तितस्तं माता ह्नि स उरेह्नि मातरम्” । ४ “सुपर्ण्यं
विप्राः कवयो वचोभिरैकं सन् बद्ध्वा कल्ययन्ति ।
छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु यजान् सोमस्य भिमते
द्वादश” । ५ सुपर्ण्यपदघटिते मन्त्रे विदितं अथ उत्तर-
पदद्वयः । १परमेश्वरनामभेदे “त्रिसौपर्ण्यं तथा ब्रह्म
यजुषां शतरुद्रियम्” भा० शा० २८६ अ० । “त्रिसौपर्ण्यं विदितं
नाम त्रिसौपर्ण्यमिति तदर्थः” श्रीधरः । त्रिसौपर्ण्येति
याठः लिपिकरप्रमादात् ।

त्रिस्तम्भ न० त्रयः स्तम्भा इवप्रयया अथ । ज्योतिःशास्त्रे
ह० स० १ अ० तस्य स्तम्भत्रयमुक्तं यथा
“ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्तम्भत्रयाधिष्ठितम् तत्-
कार्त्तुस्तोपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता ।
स्तम्भेऽस्मिन् गणितेन या यज्जगतिस्तन्नाभिधानस्तसौ
होराऽन्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्तम्भस्तृतीयोऽपरः” ।
तेन तन्त्रहोराङ्गनिर्णयाख्यास्तस्य त्रयः स्तम्भाः ।

त्रिस्तन न० त्रयःस्तना दोह्यायत् । तद्व्याधौ यज्ञे
प्रथमायासुपसदि दोह्यत्रिस्तनरूपे १व्रतभेदे “त्रिस्तनं
प्रथमायां दोहयति” कात्या० श्रौ० ८।२।१ त्रयःस्तना
अस्या डीप् । स्तनत्रययुक्ते २राक्षसीभेदे स्त्री “त्रिस्तनी-
मेकपादाश्च त्रिजटामेकलोचनाम्” भा० व० २७६ अ० ।

त्रिस्तावा स्त्री त्रिगुणिता तावती वेदिः । “द्विस्तावा
त्रिस्तावा वेदिः” पा० अच् समा० टिलोपः
समासश्च निपात्यते । प्रकृतौ यावती वेदिः ततस्त्रिगुणे-
ऽश्वमेधाद्यङ्गे वेदिभेदे । वेदिभिन्ने तु त्रिस्तावती रज्जुः”
इत्येव सि० कौ० ।

त्रिस्थली स्त्री त्रयाणां गयाकाशीप्रयागरूपस्थलानां समा-
हारद्वि० । काशीगयाप्रयागरूपस्थललिके । तदधिकृत्यैव
त्रिस्थलीसेतुनामा ग्रन्थः अन्वभङ्गेन कृतः ।

त्रिस्थान त्रि० त्रीणि स्थानान्यस्य । १सर्गमर्त्यपातालस्य
परमेश्वरे २जायदाद्यवस्थात्रयसाक्षिणि जीवे च ।

त्रिस्रोतस् स्त्री त्रिषु लोकेषु स्रोतो यस्याः । गङ्गायाम्
“त्रिस्रोतसः कान्तिसतीत्य तस्यौ” कुमा० । “कृताभिषेकै-
र्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः” रघुः ।

त्रिस्रोतसी स्त्री त्रीणि स्रोतांसि सन्त्यस्याम् अच् गौरा०
ङीप् । स्रोतस्त्वययुक्ते नदीभेदे “तथा सद्यद्राश्वत्वारः ।
नदी भागोरथी च सा” इत्युपक्रमे “लघ्वन्ती गोमती
चैव सन्ध्या त्रिस्रोतसी तथा” भा० स० ६७० । वरुण-
सभास्थतीर्थभूतनद्यादिकथने ।

त्रिसृशा स्त्री त्रीणि चान्द्रदिनानि एकस्मिन् सावने
दिने सृशति सृश-क । एकादशीभेदे “यदा
पूर्वदिने दशमी परदिने चैकादशी खल्पा ततो द्वादशी
रात्रिशेषे त्रयोदशी सा चैकादशी त्रिसृशा” रघु०
“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र
क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारयेत्” एका० त० धृत
वचनम् । “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
त्रिसृशा नाम सा ज्ञेया ब्रह्महत्यां व्यपोहति” संवत्-
वचनम् । अष्टसु महाद्वादशीषु वासरत्रयस्त्रिण्यां
द्वादश्याञ्च द्वादशीशब्दे दृश्यम् ।

त्रिज्ञान न० त्रिषु कालेषु ज्ञानमत्र । त्रिकालज्ञानाङ्गे
व्रतभेदे । तच्च वानप्रस्थाङ्गं प्रायश्चित्ताङ्गञ्च । तत्राद्यां
कामन्दकीनीतिशास्त्रे उक्तं यथा “वनवासः पयो-
मूलनीवारफलवृत्तता । प्रतिपहनिवृत्तिश्च त्रिज्ञानं
व्रतचारिता । देवातिथीनां पूजा च धर्मोऽयं वन-
वासिनः” द्वितीयन्तु त्रिष्ववशब्दे दर्शितम् । [चेत्ते अमरः

त्रिहृत्वे न० त्रिः हलेन कष्टे चेतस् । त्रिवारं हलेन कष्टे
त्रिहायण त्रि० त्रयो हायना वयोऽस्य शत्वम् । त्रिवर्षे
गवादी “अथ संस्कारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान्”
भा० व० २३१ अ० । स्त्रियान्तु ङीप् । “त्रिहायणी
त्रिवर्षा गौः” अमरः । “वत्सतयश्च त्रिहायण्योऽप्रीताः
पञ्चवर्णा राजीवपृश्नयो नवनीतपृश्नयोऽरुणाः पिशङ्गप्रः
सारङ्गप्रः” कात्या० श्रौ० २२।६।१२ द्रोपद्यां ब्रह्मवै०
“कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा । द्वापरे द्रौप-
दी च्छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी” जन्मखण्डम् ।

तृषु त्रि० त्रय इषवः परिमाणस्य कन् तस्य लुक् । १३पुत्रय-
मिते स्थाने । त्रयः इषवो यत् कप् । २वाणतययुक्ते
धनुषि न० । “तृषुकं धनुर्दक्षिणा” कात्या० श्रौ० २५।४।
४७। अस्यां त्रिहृत्विक्कायामिष्टौ त्रिभिरिषुभिरूपेतं धनुर्द-
क्षिणेत्यर्थः” सं० व्याख्या ।

तृष्टक पु० त्रिस्तः ऋगादिरूपा इष्टका यस्य । अग्नि-
भेदे “स एष तृष्टको अग्निः । ऋगेका यजुरेका सामैका
तद्यां कां चानर्चोपदधाति रुक्म एव तस्या आयतन-
मथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या आयतनमथ यां साम्ना
पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं तृष्टकम्” शत० ब्रा०
१०।५।२।२१ ।

तुट छेदने वा दिवा० पक्षे तदा० कु० पर० अक० सेट् । तुट्यति
तुटति अतु(तो)टीत् । तुतोट । छेदश्चात्र अवयवद्विधा-
भाव मातृस् “यावन्मे दन्ता न तुट्यन्ति” हितो० “तुटितं
पयोधरतटे हारं पुनर्योजय” सा० द० । “तुटित इव
सुक्तामणिसरः” उत्तर० ।

वि+विरुजीकरणे सक० । “कण्टकैरेना विरुजेयुः” कात्या०
श्रौ० २३।३।२२ । “विरुजेयुः वितु ज्येयुः” सं० व्याख्या ।

तुट छेदने चुरा० आ० सक० सेट् । तुटयते अतुतुटत ।

तुटि(टी) स्त्री कुटा० तुट-इन् वा ङीप् ।
१। स्त्रज्ज्वायां २। अत्ये ३। शंशये ४। कालभेदे च अमरः
स च “योऽज्जोर्निमेषस्य खरासंभागः स तत्परस्त-
च्छतभाग उक्ता । तुटिर्निमेषैर्धृतिऽभिश्च काष्ठा तन्नि-
शता सङ्गणकैः कलोक्ता” सि० शि० उक्तेः तत्परस्य
शतभागकालरूपः । “क्षणद्वयात्मकः कालस्तुटिरिति
'भरतः तन्मूल्यं’ मृग्यम् । तदपेक्षया क्षणस्य भाग०
अधिककालतोक्तेः तस्यामूर्त्तत्वात् क्षणस्य मूर्त्तत्वाच्च तथा
हि “प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्तुट्राद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः”
सू० सि० “तुटिराद्या यस्य तादृशः कालः एकप्राणा-
न्तर्गततुटितत्परादिकोऽमूर्त्तसंज्ञकः व्यवचारायोग्यत्वे-
नास्यामूर्त्तत्वम् । माग० ३।१।५५, ६। अन्यथा मानसुक्तं
यथा “अथ द्वौ परमाणुः स्यात् तसरेणुस्त्वयः स्मृतः ।
ज्वालाकारश्च त्रयगतः स्वमेवानुपतन्नात् । तसरेणुतयं
भुङ्क्ते यः कालः सः तुटिः स्मृता । शतभागस्तु वेधः
स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः । निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय
आम्नातस्ते त्रयः क्षणः” । “भरतः सह पञ्चन्याः
कलास्तुटिलवक्षणाः” हरिवं० १६८ अ० । “शुक्लस्त्वञ्जलस्त्वञ्च
कला काष्ठा तुटिस्तथा” मा० आ० २५ अ० । “प्राण-
तुटितुअवयवाद्यकालस्य चेतस्य च वेत्ता” ट० सं० २ अ० ।
२। कुमाराहुचरमाहभेदे “केशयन्त्री तुटिर्नाम क्रोशना
तु तडित्प्रभा” भा० ग० ४७० माहगणितौ । भावे
इन् । ३। अवयवादिहीनतायाम् ।

तुटिवीज पु० तुटिरित्यं योजस्य । कचौ मूलभेदे शब्दभा० ।

पक्षो यदेकस्तिविधः कृतः” हरिवंशे २१३ अध्याये ।

तैताय पु० तैतानामकोऽयः । द्यूतभेदे कृतायशब्दे दृश्यम् ।
तैतिनी स्त्री तैता अस्तत्र इति ङीप् । तैतामि-
साध्यक्रियायाम् “ऊर्ध्वं यत्ते तैतिनी भूत्” ऋ० १० ।
१०५।६।

तैधा अव्य० लि+प्रकारे एधाच् । लिप्रकारे “इदं विष्णु-
र्विचक्रमे तैधा निदधे पदम्” ऋ० १।२२।१७ “एक-
स्त्रेधा विहितो जातवेदाः” अथ० १८।४।११। “तुभ्यं
तैधा स्थितात्मने” कुमा० ।

तै पालने भ्रा० आ० सक० अङित् । तायते अत्तास्त् । तायः
तूतः । “स्त्वोरात्मानं तायते” शत० ब्रा० २।२।४।७ ।
“गायन् तायते यस्मात् गायत्री तेन कीर्तिता” स्तुतिः
“पुत्रान्नो नरकाद्यस्मात् पितरं तायते सुतः” मनुः ।
“ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे ! भयात् तायस्व राघवम्”
भट्टिः । [त्रिंशदध्यायपरिमिते ब्राह्मणभेदे ।

तैश न० त्रिंशदध्यायाः परिमाणस्य ब्राह्मणस्य ड ।
तैककुद न० त्रिककुद नाम पर्वतः तत् भवः अण् । सौरा-
ज्जने । “वृत्तस्थेय्यावनक्ति त्रैककुदाज्जनेनाभावेऽन्यद्विद-
क्षिणं त्रिरुत्तरं पराकसजत्सजन्मन्तः शरेणीकया सागया”
कात्या० श्रौ० ७।२।१४ । “अध्वर्युः सागया शरेणीकया
शरस्याप्यशलाकया त्रैककुदाज्जनेन सौवीराज्जनेन यज-
मानस्य अक्ष्यौ चक्षुषौ अक्षिणौ पराक् अनादृत्यमनक्ति-
नेतश्चासुतश्च तत् दक्षिणं चक्षुर्द्विरनक्ति उत्तरं त्रिवा-
रम् । तत्राज्जनेनमन्तः सजत् सजत्पठनीयः । त्रिककुत्
पर्वतस्तत्र भवमज्जने त्रैककुदं सौवीरमिति यत् प्रसि-
द्धम् । त्रैककुदाभावेऽन्यत् लोकप्रसिद्धं यत् कज्जलादि ।
आपस्तम्बः “वृत्तस्थ कनीनिकासीति त्रैककुदेनाज्जनेनाङ्ग-
यदि त्रैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव केनाज्जनेनाङ्गीतेति”
कर्कः । “त्रैककुदं भवति । यत्र वा इन्द्रो वृत्तमहंस्तस्य
यदक्ष्यासीत् गिरिं त्रिककुदमकरोत्तद्यद्वैककुदं भवति
चक्षुष्यैवैतच्चक्षुर्दधाति तस्मात्त्रैककुदं भवति यदि त्रैक-
कुदं न विन्देदयत्रैककुदमेव स्यात् समानी ह्येवाज्जनेन
बन्धुता” शत० ब्रा० १।१।१।२ ।

तैकालिक लि० त्रिकाले भवः ङञ् । भूतभविष्यद्वर्तमान-
कालवर्तिनि “तैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं तथे-
प्सितम्” भा० शा० ३४२ अ० । २। त्रिसव्यव्यापके च ।

तैकाल्य न० त्रिकाल+स्वाथे ष्यञ् । भूतादिषु त्रिषु कालेषु ।
“कृणालवाश काशाश्च कलास्त्वैकाल्यमेव च” हरिवं०

४१ अ० । “तैकाल्यसन्वाकरणात् तत् सर्वं विप्रण-
शति” याज्ञ० ।

तैगर्त्तक लि० त्रिगर्त्तस्य देशभेदस्यादूरदेशादि चतुरर्थ्यां
अरीहणा० वुञ् । त्रिगर्त्तदेशस्यादूरदेशादौ ।

तैगुणिक लि० त्रिगुणार्थं द्रव्यमेकगुणं प्रयच्छति । “तत्
“प्रयच्छति गह्वरम्” पा० ठक् । त्रिगुणमादात्मकगुण-
द्रव्यप्रयोक्तारि वाङ्मयिकभेदे ।

तैगुण्य न० त्रिगुणानां भावः कर्म वा स्वार्थे ष्यञ् तेन नि-
र्हृत्तं वा । इत्वादिगुणत्वये शतज्ञावे शतत्वाध्वे संसारे च
“तैगुण्यविषया वेदानिस्त्वैगुण्योभवाज्जुन !” गीता ।
“अविवेक्यादेः सिद्धिस्त्वैगुण्यात्तद्विपर्ययेऽभावात्” “पुरु-
षबलत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव” सा० का० ।

तैत पु० त्रीन् वत्मान् तनोति युगपत् तन-वा० ड त्रितो
गर्भभेदस्तत्र भवः अण् । युगपज्जन्माधायकगर्भजाते प्रथौ ।
“रूपेणैवावरुद्धे सौमापौष्णं त्रैतमालभेत पशुकामो
द्वौ वा अजायै स्तनौ नानैव द्वावभिजायेते कर्जं पुष्टिं
तृतीयः” तै० स० २।१।१।६ “तयाणां वत्मानां युगप-
ज्जातानां तः समुदायस्त्रितः तत्र भवस्त्रैतः तेषामन्य-
तमः इत्यर्थः । तयाणांमुत्पत्तौ प्रयोजनमेवमुद्धेयम् अजाया
स्तावद्द्वौ स्तनौ प्रसिद्धौ तौ नानैव दृष्ट्यगेव पातुं
द्वौ वत्मा जायेते मातरूपायामजायां येयमूर्क् पयःसारं
या च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं स्थापयितुं तृतीयो
वत्स उत्पन्नः द्वावेव हि सर्वत्र जायेते तृतीयस्तु कचि-
देव तथा सति यस्यां तृतीयो जातस्तस्याः शरीरे वीर्या-
धिक्यं पुष्ट्याधिक्यञ्चास्तीति लक्षयितुं शक्यते” भा०
अत्र भाष्ये समुदेत्यस्मिन् इत्याधारे अचि गर्भपरतेति
बोध्यम् ।

तैतन पु० अत्यन्तनिर्दोषे दासभेदे । “शिरो यदस्य त्रैतनो
वितच्छत् स्वयं दासः” ऋ० १।१५।८८।५ । “त्रैतन एतन्ना-
मको दासोऽत्यन्तनिर्दोषः” भा० ।

तैदशिक न० त्रिदशा देवता अस्य ङञ् । दैवे अङ्गुल्यग्ररूपे
तीर्थे । “ब्राह्मणे विप्रस्तीर्थेन नित्यकालरूपसृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पितृण्य कदाचन” मनुः ।

तैधस् अव्य० लि+प्रकारे धसुञ् । लिप्रकारे “व्रताशक्तौ
वा त्रैधं तण्डुलान् विभज्य” कात्या० श्रौ० २५।४।४०
“सर्वमेव हठैर्नैके दैवेनैके वदन्युत । पुंसः प्रयत्नजं
किञ्चित्तेधमेतच्चिरुच्यते” भा० व० ३२ अ० ।

तैधर्म्य न० त्रयाणां वेदानां धर्मान् ह्यौत्वाध्वर्थ्यौज्ञात्मान-

हति पत्रम् । ऋगादिवेदसम्बन्धित्वौत्तम्यवैज्ञान्यार्हे
ज्योतिषोमादौ काव्यकर्माणि ।

तैधातवी स्त्री उदवसानीयाख्ये इष्टिभेदे “तस्य योनि-
राशय आस । तमनु परास्यस्य संलुप्याच्छिनत् संप्रेष्टिर-
भवत् तदादेतस्मिन्नाशये विधातुरिवैषाविद्याशेत तस्मा-
त्तैधातवी नाम” शत० ब्रा० ५।५।५।६। “सर्वा इष्टी-
रपि दर्विहोमान्यो राजसूत्रेण यजते देवसूत्रो वा एषे-
ष्टिर्यत्तैधातवी” ११ । “तैधातव्युदवसानीयासावेव
बन्धुः” शत० ब्रा० १३।६।२।७ । “तैधातव्युदवसा-
नीया सर्वत्र” कात्या० श्रौ० १३।४।८ ।

तैधातवीय न० विधातवी+गङ्गा० ङ । इष्टिभेदाङ्गकर्मभेदे
“सर्वो वा एष यजो यत्तैधातवीयम्” तैत्ति० स० २।४।१।२।

तैधातुक लि० लिभिः धातुभिः स्वर्णरौप्यताम्रैः निर्दत्तः
ठञ् । स्वर्णादिधातुत्वयनिष्पाद्ये ।

तैनिष्किक लि० लिभिः निष्कैः क्रीतम् ठक् । त्रिनिष्क-
क्रीते । तस्य वा लुक् । त्रिनिष्क व्यप्यत ।

तैपारायणिक लि० लिः पारायणमावर्तयति ठञ् । लि-
वारं वेदपारायणकारके ।

तैपुर पु० त्रिपुर+स्त्रार्थे अण् । १ त्रिपुरदेशे हेमच० । त्रि-
पुरोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । २ पितादिक्रमेण
तद्वासिनि ३ त्रिपुराधीशे च वङ्गषु अणो लुक् । “मेल-
कैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छलैश्च समन्वितः” भा० भौ० ८८ अ० ।
व्यापित्वात् वङ्गषु अणो न लुक् । त्रिपुरं पुरत्वमस्यस्य
अण् । त्रिपुरस्त्रामिषु ४ अक्षरभेदेषु त्रिपुरशब्दे दृश्यम् ।
“येनोद्भूतास्त्रैपुरा मायिनो वै दम्भाचोरेण वितथान्ताः
शरेण” हरिवं० १३१ अ० ।

तैपुरुष लि० त्रीन् पुरुषान् व्याप्नोति अण् आषे पूर्वपद-
द्विजिः । त्रिपुरुषव्यापके । “ब्राह्मणानिन्दिता राजन् !
हन्युस्त्रैपुरुषं कुलम्” भा० आनु० ६० अ० । लोके तु
उत्तरपदद्विजिः त्रिपौरुष इत्येव ।

तैफल न० त्रिफलानां तदाद्यद्व्याणामिदम् अण् ।
चक्रदत्तोक्ते इतभेदे । यथा “त्रिफलं त्रूप्रथमं
द्राक्षां मधुकं कटुरोहिणीम् । प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलां
शिङ्गुं नागकेशरम् । नीलोत्पलं शारिखे द्वे चन्दनं
रजनीद्वयम् । कार्ष्णिकं पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफला-
रसम् । इतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम् । ति-
मिरं दोषमास्त्रावं कामलां काचमर्बुदम् । वीसर्पं
प्रदरं कण्डू रक्तं श्वयधुमेव च । खालित्वं पलित-

ञ्चैव केशानां पतनन्तथा । विषमज्वरमर्माणि शुक्र-
श्चाशु व्यपोहति । अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा ये च
वर्त्मजाः । तान् सर्वान् नाशयत्याशु भास्करस्त्रिभिरं
यथा । न चैवास्मात् परं किञ्चिद्विषभिः काश्यापादिभिः ।
दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात् तैफलं इतम्” ।

तैवलि पु० ऋषिभेदे “दामोष्णीषस्त्रैवलिश्च पर्णादो वर-
जातुकः । मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्यश्च शारिकः”
भा० स० ४ अ० ।

तैमातुर पु० तिसृणां मातृणामपत्यम् अण् मातृरुत् ।
तिसृणां कौशल्यकैकयीसुमित्राणां स्नेहभाजनत्वेन
तदीयांशपायसभोजनेन जगिते लक्ष्मणे “तैमातुरः
कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः” भट्टिः । “सहि सुमित्रया,
स्त्रांशपिण्डद्वयप्रदानात्ताभ्याञ्च जनितः” जयम० ।
तत्कथा रामायणे दर्शिता यथा “पायसं प्रति-
गृह्णीथाः पुत्रीयं त्विदमात्मनः । कौशल्यायै नरपतिः
पायसाङ्गं ददौ तदा । अङ्गादङ्गं ददौ चापि सुमि-
त्रायै नराधिपः । कैकेय्यै चावशिष्टाङ्गन्ददौ पुत्रार्थ-
कारणात् । प्रददौ चावशिष्टाङ्गं पायसस्यामृतोपमम् ।
अनुचिन्त्र सुमित्रायै पुनरेव महाभक्तिः । एवन्तासां
ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक् । तास्यैव पायसं
प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः । सस्नानं मेनिरे सर्वाः
प्रहृष्टा दितचेतसः । ततस्तु ताः प्राप्य तसुतमस्त्रियो
महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् । कुताशनादित्यसमानतेज-
सोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा” आ० १६ स० ।

तैमासिक लि० त्रिमासं तृतीयमासं भूतः स्वसत्तया प्राप्तः
“तमधीष्टो भूतो भावी” पा० ठञ् दत्तौ त्रिशब्दस्य पूरणा-
र्थत्वेन संख्यावाचकत्वाभावात् न द्विगुलं तेन “द्विगो-
र्लुगनपत्ये” पा० न लुक् । स्वसत्तया जन्मतस्तृतीय-
मासव्यापके त्रिमासवयस्के “तोकेन जीवहरणं यदु-
लूकिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपहतः” भाग०
२।७।२८ । २ त्रिमासभवे च ।

तैमास्य न० त्रिमास+स्त्रार्थे अण् । त्रिमासे “अङ्गमास-
मासत्रैमास्यमास्यो चैके” का० श्रौ० २०।१।६ ।

तैयम्बक लि० त्रियम्बको देवता अण् । “त्रयम्बकदेवताके
१ पशुभेदे । “पृथन्तस्त्रैयम्बकाः” यजु० ३४।१८ । “विंशे
यूपे त्रियम्बकदेवताकाः पृथन्तः” वेददी० । २ होमभेदे पु०
“तैयम्बकान् यज्यामि” इत्युपक्रमे कात्या० श्रौ० २ ।
१०।१० । “निर्वपति रौद्रानित्यादिना ते होमाः दर्शिताः

रुद्रदेवताके ३ धनुर्विद्याभेदे च । “वेदं षडङ्गं वेदाह-
मर्थविद्याञ्च सानवीम् । त्वयिम्बकमयेष्वस्त्रमस्त्राणि
विविधानि च” भा० द्रो० १७ अ० । ४ रुद्रदेवताके
बल्यादौ त्रि० “निशायां नैत्यिकं चैतैशं त्वयिम्बकं
बलिम्” भा० द्रो० ७६ अ० ।

तैराहावक त्रि० त्राहावे देशभेदे भवः घूमा० वुञ् । “न
व्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वं ताभ्यामैच्” पा० दृष्टिनिधैवात्
येच् । त्राहावदेशभवे ।

तैराशिक त्रि० त्रीन् राशीन् अधिपत्य प्रवृत्तम् ठञ् ।
लीलावत्युक्ते राशित्वाधिकारेण अनुपातरूपे गणित-
भेदे तत्प्रकारश्च क्रमव्यस्तभेदसहितो लीला० उक्तो यथा
“तैराशिके करणसूत्रं” इतम् । प्रमाणमिच्छा च
समानजाती धातुन्योस्तः फलमन्यजाति । मध्ये,
तद्विच्छाहतमाद्यहृत् स्याद्विच्छाफलं व्यस्तविधिविलोमे ।
उदाहरणम् । कुङ्कुमस्य सदलं पलद्वयं निष्कसप्र-
मलवैस्त्रिभिर्वदि । प्राप्यते सपदि मे वणिग्वर ! ब्रूहि
निष्कनवकेन तत्किंयत् । न्यासः ३/७ । ५/२ । ८/१ ।
लब्धानि कुङ्कुमपलानि । ५२ । कर्षौ । २ ।
अपि च प्रकटकपूर्वपलत्रिपट्त्रा चेत्तुभ्यते निष्कचतुष्क-
युक्तम् । शतं तदा द्वादशभिः सपादैः पलैः किमाचक्ष-
सखे ! विचिन्त्य । न्यासः ६३/१ १०४/१ ४६/४ ।
इच्छागुणितम्फलम् । ५०८६/४ । छेदभक्तम् । १२७४ ।
आद्येन । ६३ । हृतं लब्धा निष्काः । २० । शेषम् ।
१४ । षोडशगुणितम् । २२४ । आद्येन भक्तं जा-
ताद्रम्भाः । ३ । एवं पणाः । ८ । काकिण्यः । ३ ।
वराटकाः । ११ । भागाश्च १/८ । पुनश्च ।
द्रुमद्वयेन साष्टांशा गालितण्डुलखारिका । लब्धा चेत्-
पणसप्तत्या तत्किं सपदि कथ्यताम् । अत्र प्रमाणेच्छयोः
सजातीयकरणार्थं द्रुमद्वयस्य पण्यीकृतस्य न्यासः
३३/१ । ८/८ । ७०/१ । लब्धे स्वायौ । २ । द्रोणाः ।
७ । आटकाः । ११ । प्रस्थौ । २ । इति क्रमतैराशिकम् ।
अथ व्यस्तं तैराशिकम् । इच्छाद्वयौ फले ह्मासो ह्मासे
दृष्टिश्च जायते । व्यस्तं तैराशिकं तत्र त्रयेयं गणित-
कोविदैः । यत्र इच्छाद्वयौ फले ह्मासः ह्मासे वा फले
दृष्टिस्तत्र व्यस्तं तैराशिकं स्यात् । तदथा । जीवानां
वयसोमौल्ये तोल्ये वर्षस्य हेमनि । भागहारे च
राशीनां व्यस्तं तैराशिकं भवेत् । जीववयसूल्ये
उदाहरणम् । प्राप्नोति चेत् षोडशवत्सरा स्त्री द्वावि-

शतं विंशतिवत्सरा किम् । द्विधूर्वहो निष्कचतुष्कसुखा
प्राप्नोति घूःषट्कवत्सदा किम् । न्यासः । १६ । १२/२० ।
लब्धं २५/३/५ । द्वितीयन्यासः । २ । ४ । ६ । लब्धं
१/१/३ । वर्षीयसुवर्णतोल्या उदाहरणम् । दशवर्षं
सुवर्णं चेद्दद्यानकमवाप्यते । निष्केण तिथिवर्णान्तु तदा
वद किंयन्मिदम् । न्यासः १०/११ । १५ । लब्धं २३/२/३ ।
राशिभागहरणे उदाहरणम् । सप्तादकेन मानेन
राशौ शस्यस्य मापिते । यदि मानशतं जातं तदा
पञ्चादकेन किम् । न्यासः ७/१००० । ५ । लब्धम् १४० ।

“अस्ति तैराशिकं बीजं पाटी च विमला मतिः ।

किमज्ञातं सुबुद्धीनामतो मन्दार्थसूच्यते” लीला० ।

तैरूप्य न० तिरूपस्य भावः षण् । त्रिधा रूपे “चात् यत्
तेन तैरूप्यम्” सि० कौ० ।

तैलिङ्ग न० त्रीणि सत्वरजस्तमांसि पुंस्त्रीलीवरूपाणि वा
लिङ्गान्यस्य, तस्येदम् वा अण् । त्रिलिङ्गप्रधानकाव्ये ।
“पुमांश्चैवाऽपुमांश्चैव तैलिङ्गं प्राकृतं स्मृतम् । न वा-
ऽपुमान् पुमांश्चैव तैलिङ्गीत्यभिधीयते” भा० शा० ३०७ अ० ।

तैलोक्य न० त्रिलोक्येव स्वार्थे षण् । स्वर्गमर्त्यपाताल-
लोके । “तपसैव प्रपश्यन्ति तैलोक्यं सचराचरम्”
भनुः । “तैलोक्ये यानि रत्नानि शस्यन्तं भान्ति ते गृहे”
देवीमा० । “प्रसूतिं चकमे तस्मिन् तैलोक्यप्रभवोऽपि यत्”
रघुः । अपि तु कश्चित् स्वार्थे अण् । तैलोक्यं तत्त्वार्थे ।
“तत् प्रेक्ष्य तादृशं रूपं तैलोक्येनापि दुर्जयम्” भा० शा०
२८२ अ० ।

तैलोक्यमोहन न० तैलोक्यं मोहयति सुहृ-णिच्-ल्यु ।
तन्मोक्ते ताराकवचभेदे । “तारापूजा श्रुता नाथ !
विद्याश्च सकलास्ततः सास्मत् ओतुमिच्छामि कवचं मन्त्र-
विग्रहम् । तैलोक्यमोहनं नाम सर्वापद्भिर्निवारकम् ।
पुरैव सूचितं नाथ ! लपया मे प्रकाशय” भैरव उवाच
“देवदानवविद्याधृक्पूजिते ! प्राणवल्गुभे ! । तैलोक्यमो-
हनं नाम कवचं अयतां वरम्” । इत्युपक्रमस्य दर्शितम् ।
तैलोक्यविजया स्त्री तैलोक्यं विजयते सेवने स्वाधीनं
करोति वि+जि-अच् । भङ्गायाम् (भाङ्) शब्दच० ।

तैवण त्रि० त्रिवणस्य वनत्रयस्येदम् शिवा० अण् त्रिवणस्य-
न्निनि सोऽस्यास्तीति उत्तरा० ङ् । तैवणीय तद्युक्ते त्रि०
तैवणि स्त्री त्रिवणस्य कक्षेरपत्यम् इज् । त्रिवणस्यर्षेर-
पत्ये । “तैवणेस्त्वैवणिः” शत० ब्रा० १४।५।१२१ ।

तैवर्गिक त्रि० त्रिवर्गाय हितं वा० ठञ् । १५वर्षाधिकम-

साधने कर्मादौ । “संख्यां विज्ञाय संन्यस्य कर्मा तैव-
गिकञ्च यत्” भा०ग० २।४।५। स्त्रियां ङीप् । “सिद्धि-
स्त्रैवर्गिकी यतः” भा०ग० ३।१४।१५ । त्रिवर्गे प्रसृतः
ठञ् । २। त्रिवर्गरेते । “तैवर्गिकास्तो पुरुषा विमुखा हरि-
मेधसः” भा०ग० ३।३२।१४ ।

तैवर्ग्यं त्रि० त्रिवर्गे साधुः षण् । त्रिवर्गसाधने धनादौ
“तैवर्ग्यार्थो यतो नित्यं कृतान्तभयसंयुतः” भा०ग०
४।२।१२३ ।

तैवर्णिकं त्रि० त्रिषु वर्णेषु विहितः ठञ् । १। ब्राह्मणा-
दित्ययद्रूपद्विजातिधर्म्मः । स्त्रार्थे ठञ् । २। द्विजातौ च
“तैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परराष्ट्रपरचक्रागमना-
दिजनिते स्त्रीसङ्गरादौ प्राप्ते” कुल्लू० । “तैवर्णिकाना-
मधिकारः” ककेः ।

तैवर्षिकं त्रि० त्रिवर्षे भविष्यति ठञ् । “वर्षस्याभविष्यति”
पा०नोत्तरपदद्विजः । त्रिवर्षे भविष्यति वस्तुनि “तैवर्षिकं
तापश्चित्तं तस्य सौम्यं संवत्सरः” व्यास० श्रौ० १।२।५।
१२ । अभविष्यति तु तैवर्षिक इत्येव ।

तैवार्षिकं त्रि० त्रिवर्षे भूतो भवति वा ठञ् अभविष्य-
त्वात् उत्तरपदद्विजः । १। त्रिवर्षभूते २। तत्र भवति वा ।
“यस्य तैवार्षिकं भक्तं पथ्याप्तं षट्यष्टये” मनुः ।
“तैवार्षिकाधिकाज्ञेयः स तु सोमं पिबेत् द्विजः” याज्ञ० ।

तैविक्रमं त्रिविक्रमस्येदम् अण् । १। त्रिविक्रमसम्बन्धिनि ।
“तैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः” रघुः २। त्रिविक्रमावतारे
च । “वर्ज्यस्य महाबाहो ! पुरा तैविक्रमे यथा”
हरिवं० ५।६ अ० ।

तैविद्यं पु० त्रिस्रो विद्याः समाहृताः ऋग्यजुःसामरूपा-
स्त्रिविद्यां तदधीते वेद वा अण् । १। वेदत्रयाभिन्ने ।
“तैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः । त्रयश्चात्र-
मिणः पूर्व्ये परिषत् स्नाद्वावरा” व्यव० तं नारदः ।
“चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्यद् तैविद्यमेव वा” “राजा
कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्यस्य तत्र तु । तैविद्यां वृत्ति-
मदुम्रयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति” याज्ञ० । त्रिविद्यां
विद्यानां समाहारः त्रिविद्यां स्त्रार्थे अण् । २। त्रिविद्यु
विद्यासु । “धर्म्मं भागवतं शुद्धं तैविद्यां च गुणाश्रयम्”
भा०ग० ६।२।२४ । ताश्च त्रिस्रो नानारूपाः “ऋचो यजूंषि
सामानि तैविद्यं तत्र तिष्ठति” सा०भ्य० । “स्वाध्यायेन
अतैर्होमैस्तैविद्योनेज्यया सुतैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च
ब्राह्मण्यं क्रियते तद्गुः” मनुः “कर्षकाणां क्षत्रिर्हतिः

पण्यं विपणिजीविनाम् । गावोऽस्माकं परा वृत्तिरेत-
तैविद्यमुच्यते” हरिवं० ७।३५० । “त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदा-
स्त्रैविद्यां कौस्तुभो मणिः” हरिवं० १।६८ अ० । “त्रयो
लोकास्त्रयो वेदास्त्रैविद्यां पावकत्रयम्” मार्कण्डेयपु० ।

तैवि(पि)ष्टप पु० त्रिविष्टपे वसति अण् । देवे शब्दार्थाच्च० ।
“तैविष्टपानामपि दूरदर्शनम्” भा०ग० १।१।७ ।

तैविष्टपेयं पु० त्रिविष्टपे वसति वा० ठञ् । देवे “गन्धर्व-
सिद्धासुरयक्षचारणतैविष्टपेयादिषु नातुविन्दत” भा०ग०
८।८।१३ ।

तैवृष्णं पु० त्रिवृष्णस्यापत्यं वा० अण् । राजभेदे “तैवृष्णो
अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानर ! त्वप्ररुणसिकेत” ऋ०५।
२७।१ ।

तैवेदिकं त्रि० त्रिषु वेदेषु तदध्ययनार्थं विहितः ठञ् । वेद-
त्रयाध्ययनार्थे व्रतादौ । “षट् त्रिंशदावदिकं चर्थी”
श्रुतौ तैवेदिकं व्रतम्” मनुः । [शब्दे दृश्यम् ।

तैशङ्कव पु० त्रिशङ्कोरपत्यम् अण् । हरिश्चन्द्रे त्रिशङ्कु-
तैशोक न० त्रिशोकेन ऋषिणा दृष्टं साम । “विश्वा पृतना,”
इत्यादिकायान्द्वि गेये ब्रह्मस्रोतके सामभेदे ।

तैसानु पु० त्वंशुवंशे गोभातुसुते ऋषभेदे “गोभानेशु
सुतो राजा तैसानुरपराजितः । करममस्तु तैशानो-
र्मस्तस्य चात्मजः” हरिवं० १२ अ० ।

तैस्वर्यं न० त्रिस्वर+चतुर्व० स्त्रार्थे षण् । उदात्तानुदात्त-
स्वरितरूपस्वरितके । तत्र यत् स्वरः तत् उदात्ता-
नुदात्तशब्दयोक्तं स्वरितशब्दे वक्ष्यते च तस्याप-
वादः एकश्रुतिशब्दे १४८४४८ उक्तः ।

तैहायणं त्रि० त्रिहायणस्येदम् हायनान्तत्वात् अण् । १। त्रि-
वर्षसम्बन्धिनि । स्त्रियां ङीप् । भावे अण् । २। तद्भावे न० ।
तोडकं त्रि० त्रिोडयति चु० लुट्-एवुल् । १। छेदके । “सप्ता-
दनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयम् । तोटकं नाम तत् प्राङ्गः
प्रत्यङ्गं सविदूषकम्” सा० ८० उक्ते २। दृश्यकाव्यभेदे
प्रत्यङ्गं सविदूषकत्वात् षड्ङ्कारोऽन्वाङ्गीति बोध्यम् । तत्र
सप्ताङ्गं कान्तिरम्भम् । पञ्चाङ्गं विक्रमोर्वशी ।

तोटि(टी) स्त्री चु० लुट्-इ वा ङीप् । १। कटफले,
२। चञ्चाम्, (पल्लिर ठोट) ३। पक्षिभेदे ४। मत्स्यभेदे च
मेदिनि० । [खगे शब्दच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

तोटिहस्तं पुंस्त्री तोटिहस्त इव यच्छणसाधनं यस्य ।
तोतल न० १। तोडलतन्त्रे (तोतला) २। खलहाक्ये त्रि० ।
तोत्र न० त्रायतेऽनेन तै-उत्र । प्राजने तोदने गथादेः

प्रेरणासाधने ऽदृष्टभेदे (पाचनी) अमरः। २ अस्ते सिं-
कौ० । ३ आरूपक्रियायाम् ४ व्याधिभेदे च संचित्तत्वात्।

लौकिक गत्यां चुरा० आ० सक० सेट् । लौकिकते ऋदि-
त्यतलौकिकतः ।

तत्र प्र० तृतीयोऽंशः । १ तृतीये अंशे । “सर्वस्मिन् विधु-
पापयुक्ततनुलवावर्द्धं निशाङ्गोर्ध्वोत्तमं वै कुनयांशकं
महणतः पूर्वं दिनानां त्वयम्” उच्छ्रुत्वा २ त्रिगुणितोऽंशे च
“तत्र शं दयाद् हरेर्दिप्रो द्वावशौ क्षतियासुतः” मनुः

तत्र प्र० त्रीण्यक्षीण्यस्य प समा० । त्रिनेत्रे शिवे त्रिका०
“तत्र च पत्न्या समादिष्टः सदृशः सज्जनः प्रीतिः” हरिवं०
१७६ अ० । २ नेत्रत्रययुक्तमात्रे त्रि० । “चेदिराजकुले
जातस्त्रपुच्छ एष चतुर्भुजः । रासभारावसदृशं ररास च
ननाद च” भा० सं० ४२ अ० । स्त्रियां डोष् । “द्वर्ची
तत्रर्ची ललाटार्ची दीर्घजिह्वामज्जिह्वाम्” भा० व०
२८६ अ० । राक्षसीभेदोक्तौ । आर्षे कचिव न प
समा० । तत्र चि शिवे । “तत्र च्छे पूष्णा दन्तभेदे वाम-
नाय शिवाय च” भा० आश्व० ८ अ० शिवस्तुतौ ।

तत्र चर प्र० त्रीणि अकारोकारसंकाररूपाणि अक्षराणि
यत् । १ प्रणवे “आद्यं यत् तत्र चरं ब्रह्म त्रयो यत्
प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्तिष्ठद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्”
मनुः । त्रीण्यक्षराणि वर्णा यत् । मध्यानामके
२ कन्दभेदे न० । “विष्णुस्त्रपुच्छरेण (कन्दसा) त्रीको-
कालुदजयत्” यजु० ६।११ । “विष्णुस्त्रपुच्छरेणाक्षर-
त्वयात्मकेन कन्दसा त्रीन् भूरादीन् लोकान् उदजयत्”
वेददी० । त्रिवर्णात्मके तन्त्रोक्ते ३ मन्त्रभेदे तन्त्रसारे भूरि-
प्रयोगः । ४ विद्यायां स्त्री गौरा० डोष् । पूर्वस्त्वययुक्त-
मात्रे त्रि० । “तदेतत् तत्र चरं सत्यमित स इत्येक-
मक्षरं त्रयोक्कमक्षरमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे
सत्यं मध्यतोऽन्यत् नदेतदन्तं सत्येन परिगृहीतं सत्य-
भूयमेव भवति नैव विद्वांसमन्त्रतं हिनस्ति” शत० ब्रा०
१४८।४।२ । इच्छते त्रिका० । [२६२] प्र० हेमच० ।

तत्र (ङ्)ट न० । १ शिकभेदे २ धौताङ्गने च सेदि० ।
तत्र प्र० त्रीणि अक्षान्यस्य । और्विष्टकते हविषि “मध्यं
सुह्रं द्वेधा कृत्वाऽवद्यत्तुषिण त्रपुच्छे” शत० ब्रा०
१।८।१।८ । “तत्र प्रपुच्छ दोषो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति
तत्र प्रपुच्छ ओषेरथ हरिणश्चकलावदध्याति” १६ ।
तत्र प्रपुच्छ इति यत् तत्र प्रपुच्छ तत्साधनद्वये ।

तत्र प्र० त्रि० त्रिषोऽङ्गुल्याः प्रमास्यस्य तद्विषयार्थि० इत्यस्य

तस्य लुकि अच् समा० । १ अङ्गुलित्वयमिते “द्वपुच्छं
तत्रपुच्छं वा तद्व्यतिक्रान्तं यूपस्य” कात्या० श्रौ० ६।
२।१।२ तथाभूतखातान्ति च स्त्रियां टाप् सा च सोम-
यज्ञस्य वेदिः । “तं खनन् इवाप्नीषुस्तं त्रपुच्छेऽन्वयिन्तं
स्तस्मात् त्रपुच्छला वेदिः स्यात्तदु ह्यापि पाश्चिस्त्रपुच्छलामेव
सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे” शत० ब्रा० १।२।५।६ ।
“पाश्चिः सोमयागस्यापि वेदिं त्रपुच्छलात्तमेव मेने” भा०

तत्र प्र० न० समा० द्वि० । कालाङ्गनराङ्गनपुष्पाङ्गनरूपे
मिचिते अङ्गनत्वे राजनि० ।

तत्र प्र० (लि) न० त्रयाणामङ्गुलीनां समाहारः वा टच् स० ।
१ समाहृते अङ्गुलित्वये “तत्रिभिरङ्गुलिभिः क्रोतः तद्विषयार्थ-
दिगौ तु तद्वितलुकि न टच् । तत्र प्र० लि इत्येवेति
भेदः सि० कौ० ।

तत्र प्र० त्रीणि मनोवाक्शरीराणि अधिष्ठानान्यस्य
तिष्ठणं जापदादीनामधिष्ठानं वा इत० । १ जीवे तत्पुरुष-
पक्षे न० “तस्येह त्रिविधस्यापि त्रपुच्छानस्य देहिगः”
मनुः जापदाद्यावस्यातयसाक्षिणि कूटस्थे २ चैतन्ये न० ।

तत्र प्र० स्त्री त्रिभिरध्वभिर्गच्छति गम-इत० । गङ्गायाम्
त्रिका० ।

तत्र प्र० त्रीणि उष्णवर्षशीताख्यानि अनीकानि शुभा
अस्य । संवत्सराभिमानिदेवभेदे “त्रिपाजस्तो दृष्टमो विश्व-
रूप उत त्रपुधा पुरुष प्रजावान् । त्रपुच्छः पत्यते मा-
हिनावान्त्सरेतोधादृष्टमः शश्वतीनाम्” ऋ० २।५।६।३ ।
“त्रपुच्छः स्त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यै रनीकैर्युगैरुपेतः” भा० ।
२ हस्तप्रश्नरथाङ्गे सेनाभेदे स्त्री ।

तत्र प्र० त्रयाणां तिथिवारनक्षत्राणामन्ततत्त्वो
योगः । तिथिनक्षत्रवारभेदानां योगभेदे । स च योगः
ज्यो० उक्तो यथा “नन्दा भौमार्कवारे अवयवशतभिषाङ्गान्य-
चित्राग्निभूलासायै र्भूद्रा समेता, शशिनि भृगुसुतं फल्-
गुयुगभाद्रयुग्मैः । सोम्याहे वै जया स्थान्मृगशुक्लहरिभेन्द्रा-
श्रियाभ्यामिजिज्जिजीवे रिक्ता च विश्वादि त्रिवर्षा विशा-
खातुराधामघाभिः । सौरे पूर्णा धनिष्ठाकरकसलजन्म-
युक्ता यदि स्याद् योगं प्राप्नुस्त्रिपूर्वं सततशुभकरं चा-
न्ततत्त्वोऽनीन्द्राः” ।

तत्र प्र० न० त्रीणि अक्षकानि त्रयान्यस्य, त्रयाणां
लोकानां अक्षकः पितेति वा, त्रीन् वेदान् अक्ष्यते
शब्दायते वा अवि-शब्दे ओङ्प्रोपधः कर्मण्यस्य
संज्ञायापिति कः । त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अक्ष्यः

शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा, अम्बनम् अम्बः शब्दः। त्रयोऽकारोकारमकाराः अम्बाः शब्दाः प्रतिपादकाः वाचका वा अम्बेति वा, तीणि पृथिव्यन्तरीक्षद्युलोकास्थानि अम्बकानि स्थानानि यस्येति वा। शिवे अम्बरः “तृप्त्वकंयजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् यजु० २।१० “जङ्घीकृतस्त्रप्त्वकवीक्षणो” महेश्वरस्त्रप्त्वक एव नापरः” रघुः। २दुर्गायां स्त्री “सोमसृष्ट्यान्नाक्षत्वात् तृप्त्वका सा स्मृता बुधैः” देवीपुरा०।

त्रप्त्वकसख पु० इत० टच् समा०। कुबेरे अम्बरः कुबेर-शब्दे तस्य तथात्वम् दृश्यम्। [क्यादिकं दृश्यम्।

त्रप्त्वण पु० त्रिदृष्टणपुत्रे राजर्षिभेदे त्रैदृष्टणशब्दे ऋ० वा-
त्रप्त्वषि वि० तीणि अरुषोणि रोचमानानि शुभ्राणि ककुपृष्टपाश्वस्थानानि यस्य। रोचमानशुभ्रपृष्ठा-
दित्ययुक्ते गवादौ। “त्रप्त्वषीणां दश गवां सहस्रा”
ऋ० ८।४६।२२।

त्रप्वि पु० षण्मासात्मकः कालः अविः त्रिस्तोऽवयोऽस्य।
अष्टादशमासवयस्ते पशौ। “त्रप्विर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दः”
यजु० १४।१०। त्रीन् लोकान् अवति अव-रक्षणादिषु
इन्। वेददी० “तस्यौ त्रप्वि रेरिहाणा” ऋ० २।५५।१४।
“त्रप्विं सार्द्धं संवत्सरवयस्को वत्सस्त्रप्विर्व्यच्यते तत्
प्रमाणमादित्यम् त्रीन् लोकानवति स्ततेजसा व्याप्नो-
तीति वा” भा० उक्तेः २तैलोक्यव्यापके च।

त्रप्व न० समा० द्वि० पात्वा०। षष्ठ्यन्ते “त्रप्वन् चरेद्वा नियतो
जदो ब्रह्महणो व्रतम्” मनुः। त्रयोऽव्दावयोमानं यस्य
तद्वितार्थद्विगुः आर्होऽथिष्ठञ् अथ्यज्ञेत्यादि पा० तस्य
लुक्। २तत्रिष्ववयस्ते त्रि०।

त्रप्वीति स्त्री त्रप्विकाऽशीतिः शक० त० त्रयश्च अशीतश्च
समा० द्व० वा। (त्रिराशी) १ त्रप्विकाशीतिसंख्यायां
२तत्संख्येये च। ततः पूरणे ङट्। त्रप्वीत तत्पूरणे
वि०। स्त्रिवां ङीप् तमप्। त्रप्वीतितम तत्पूरणे
त्रि०। त्रप्वीत्या युतं शतादि ङ। त्रप्वीत तद्युतशतादौ।

त्रप्वक न० सुश्रुतोक्ते जलनिक्षेपणस्थानभेदे। पञ्च निक्षेप-
णानि भवन्ति। तद्यथा फलकं त्रप्वकं सुञ्जवलय उदक-
मञ्जिका शिख्येति सुश्रु०।

त्रप्वन् त्रि० त्रिगुणिताः अष्ट। १ चतुर्विंशतिसंख्यायां २तत्-
संख्येये च। “त्रप्वर्षोऽष्टवर्षीयां प्रज्ञो वीदति सत्वरः”
मनुः।

त्रप्व न० तिस्रः अक्षयः कोषा यस्य ङच् समा०। १ त्रिंशो

राजनि०। “प्रथमतृप्ते द्वितीयतृप्ते इत्यादि” काशी-
पूजापद्धतिः।

त्रप्व पु० त्रयाणामङ्गां समाहारः टच् समाहारद्विगुत्वात्
नाङ्गादेशः। “अङ्गाङ्गाः पुंसिः” पा० पुंस्त्वम्। दिनत्रये।
उत्तरपदद्विगौ तु अङ्गादेशः तृप्त्वप्रिय इत्यादि। “तृप्वं
न कीर्तयेत् ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च स्तुतके” “तृप्वं
प्रातस्तृप्वं सायं तृप्वमद्याद्याचितम्। तृप्वं परञ्च
नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” मनुः।

त्रप्वस्य पु० तृप्वं चान्द्रदिनत्रयं सृशति सृश-अण्।
१ तिथित्रयस्य शिन्त्येकसावनदिने तृप्वस्य शिनि २ दिनजये च
त्रप्वस्य पु० “एकं दिनं यत् तिथित्रयं च सृशेत्तमाहुर्जन-
योऽवमाख्यम्। एका तिथिस्त्रीणि दिनानि यत् सृशेत्त-
दाहस्त्रिदिनसृशन्तु” इत्युक्ते सावनदिनत्रयस्य शिनि
एकस्मिन् तिथौ “त्रप्वस्य” नाम यदेतदुक्तं तत् प्रयत्नः
कृतिभिर्विधेयः। विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्मैः सर्वं न कार्यं
त्रिदिनसृशेत् त्रि० त०। किन्। तृप्वस्य किञ्च
नत्वात् ऋणि पदान्ते च कुः। तत्रार्थे “तिथिर्वार-
त्रये चैका तृप्वस्य सदाहता”। “एकादशी द्वा-
दशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। तृप्वस्य तदहो रात्र-
सुषोषा सा सदा तिथिः” स्मृतिः। [कृतभेदे।

त्रप्वीन पु० त्रिभिरहोभिः निर्दत्तः ख। त्रिदिनसाध्यो
त्रप्वैहिक त्रि० ईहा चेष्टा तस्यां भवं ठण् ऐहिकम् धनादि-
तृप्वपर्याप्तमैहिकं धनं यस्य। दिनत्रयनिर्वाहोचितधन-
शालिनि। “त्रप्वैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा” मनुः।

त्रप्वायण पु० त्रप्वस्य युवाऽपत्यम् फज् ऐककारिण्ये
“द्वात्रायण त्रप्वायणेति निर्देशात्” न व्याभ्यां पदा-
नाभ्यां पूर्वौ ताभ्यामैच् पा० सूत्रोक्तं कार्यं न। त्रप्वस्य
शिशुपालहरादेर्युन्यपत्ये। तस्य विषयो देशः ऐषुका०
भक्तम्। त्रप्वायणभक्त तदीये विषये।

त्रप्वयुष न० त्रयाणां बाल्ययौवनस्याविराणासायुषां समाहारः
वेदे अच् समा०। बाल्याद्यायुक्ष्ये। “त्रप्वयुषं जमदग्निः
कश्यपस्य त्रप्वयुषम्” यजु० २।६२।

त्रप्वैय पु० त्रयः आर्षेयाः ऋषयः यत्। त्रिपर्वरे १ गोतृभेदे
आर्षेयशब्दे दृश्यम्। ऋषेरयम् टक् आर्षेयः ऋषि-
धर्मः त्रयः आर्षेया धर्मयिषाम्। २ अम्बवधिरमूकेषु
तेषाञ्च यथा ऋषिधर्मवत्तथा समर्थितं तत्त्वबोधिन्याम्
यथा “एतन्प्रायमूलक एव तिर्यक्पञ्चतृप्वैयदेवतानां
यामेषु नाधिकार इति प्रवादः। त्रप्वैयास्तय ऋषि-

अर्थां अन्वत्ववधिरत्वसूक्तानि येषां ते ऋषीणां हि पर-
द्रव्यदर्शनेन तत्र रागोत्पत्तिसम्भावनाया चक्षुर्नि-
मीलनेनाम्बलं, परनिन्दाम्रवणशङ्कया श्रोत्रनिग्रहेण
बधिरत्वं मिथ्याकथनशङ्कया वाक्यसंयमनान्मौक्त्यम्” ।
अन्वादीनां कर्मानधिकारे हेतुश्च “मनुष्याणां वा आर-
म्भसामर्थ्यात्” ४ “अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्डशूद्रवर्जम्” कात्या-
श्री० १।१।५। सूत्राभ्यां निरूपितः अत्र कर्कष्याख्या
“अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्डशूद्रान् वर्जयित्वा मनुष्याणा-
मधिकारः कर्मसु भवति । मनुष्या अपि ये अङ्गहीना
अङ्गेन चक्षुरादिना हीना अन्वपङ्क्तसूक्तवधिरादयः
अश्रोत्रिया अनधीतवेदाः षण्डा नपुंसकाः शूद्राश्च
नैतेषामधिकार इत्यर्थः । आरम्भसामर्थ्यादित्यत्राप्यनु-
वर्तते न चैतेऽङ्गहीनादयो यथाश्रुतं कर्माख्यं कर्तुं
शक्नुवन्ति तद्यथा न ह्यन्व आज्यावेक्षणं कर्तुं
शक्नोति सूक्तं सन्धोद्धारणम्, पङ्क्तुश्च विष्णुक्रमम् ।
बधिरश्च प्रैषम्रवणम् अनधीतवेदोऽश्रोत्रिय इत्युच्यते
स च किमपि मन्त्रसाध्यं कर्तुं न शक्नोति षण्डो नपुं-
सकः तस्याप्यनधीतवेदत्वादित्यत्वादशुचित्वाच्च नाधि-
कारः शूद्रस्य चानधीतवेदत्वादनधिकारः । आज्यावेक्षणा-
भिश्च विना कर्मणो वैगुण्यं भवत्येव । ननुक्तम्
अशक्याङ्गरहितकर्मानुष्ठानादधिकारो भविष्यतीति ।
अतोच्यते । भवेदेवं यदि आज्यमवेक्ष्यत इत्यादीन्यङ्ग-
वाक्यानि स्वातन्त्र्येण पुरुषैः सम्बध्येरन् प्रधानवाक्य-
शेषत्वात्तेषाम्, तदङ्गयुक्तेन प्रधानवाक्येन तदङ्गयुक्तः
ऋतुः पुरुषैः सम्बध्यमानोऽसमर्थान् परित्यज्य समर्थान्
प्रतिज्ञायते तेनाम्बलं ऋतुरेवाविहितो न त्वाज्या-
वेक्षणमेवाविहितमितरञ्च विहितमिति मन्त्रव्यम् । न च
प्रधानवाक्यविरोधः सर्वाधिकारानिश्चयात् विशेष-
भाषाद्धि सर्वाधिकारः स्यात् अस्ति च विशेषः आरम्भ-
सामर्थ्यम् अतः समर्थानामेवाधिकारः । यत्तु प्रधान-
वाक्यविरोधो यावज्जीवं यजेतेत्यादौ तत्र यथाशक्ति-
प्रयोगादपि फलं भवति तदविरोधे तु सर्वाङ्गयुक्त-
कर्मानुष्ठानादेव फलम् । ननु आरम्भसामर्थ्यादित्यनेनैव
मयादीनामिवाङ्गादीनामप्यधिकाराभावशङ्केः किमर्थं
पुनरङ्गहीनादिवर्जमित्युक्तम् उच्यते नियमार्थम् यतेषा-
मेवानधिकारो न निर्धनस्य तस्य चाधिकारो भवत्येव
न त्वारम्भसामर्थ्याभावादनधिकारः अतो निर्धनोऽपि
ऋत्वर्थं धनमर्जनादिना सम्पाद्यावश्यं यजेतेति । एव-

सम्पादिरपि यद्योषधिशस्त्रादिनाम्बत्वादिकं स्फोटयितुं
शक्नोति तस्याप्यधिकारो भवत्येव पूर्वमनङ्गहीनत्वाव-
स्थायामाहिताग्निश्वेत पश्चाद्दोगादिनाङ्गवैकल्ये जाते
कायध्वेषधिकारो न भवति नित्येषु तु यथाशक्ति कुर्व-
न्नाधिक्रियत एव अङ्गवैकल्ये सति अग्न्याधेयं न भवत्येव”
त्रीणि आर्षेयाणि यस्य । श्रित्गोत्रोत्पन्ने माधवः ।
अत्रेदमभिधीयते तत्त्वबोधिण्याम् तत्रार्षेयशब्दस्याङ्गादि-
परत्वकल्पनं सूत्रभाषप्रविरुद्धम् । तथाहि “अङ्गहीनश्च
तदङ्गम्” ६।१।४१। जै० सू०। “अग्निहोत्रादिषु एवाङ्ग-
हीनं प्रति सन्देहः किम् असावधिक्रियते, उत न इति ।
तत्राप्यधिकरणातिदेशः । असमर्थः इति क्त्वा पूर्वः पक्षः
शक्तेर्विद्यमानत्वात् उत्तरः । तदिदम् अभिधीयते
अङ्गहीनश्च तदङ्गम् । किंमर्थं अङ्गवैकल्यं” श्व०भा० ।
“उत्पत्तौ नित्यसंयोगात्” जै० ६।१।४२ “यस्य तु
अप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं तं प्रति विचारः किं अधि-
क्रियते न, इति पूर्वाधिकरणेन अधिक्रियते इति प्राप्ते
ब्रूमः न अधिक्रियते इति । कुतः ? शक्तप्रभावात्
न असौ केनचित् अपि प्रकारेण शक्नोति यष्टुम्, तस्मात्
तस्य अधिकारो न गम्यते । ननु यत् शक्नोति तत्र
अधिक्रियते इति चक्षुर्विकलो विना आज्यावेक्षणेन,
विना विष्णुक्रमैः पङ्क्तुः, विना प्रैषादिम्रवणेन च बधिरः,
एतान् पदार्थान् प्रति चक्षुर्विकलादीनामनधिकारः इति
यदि हि तं प्रति निर्दिश्येत ततो विकलोऽप्यधिक्रियते
ऋतुम् प्रति । एषाम् उपदेशः प्रकरणाविशेषात् पुरुषस्य
च आख्यातेन अनभिधानात् इति उक्तमेतत् । “विधि-
र्वां संयोगान्तरात् (१।४।१२) इत्यत्र । तेषु विना
विगुण्यं कर्म प्रयुक्तमपि न फलं साधयेत् । तस्मात् तस्य
अनधिकारः” भा०। “अत्रार्षेयस्य स न स्यात्” जै० ६।१।४२
“दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, “आर्षेयं दृषीते एकं दृषीते
द्वौ दृषीते त्रीन् दृषीते न चतुरो दृषीते पञ्चाति
दृषीते इति । तत्र सन्देहः किम् अत्रार्षेयस्य अधि-
कारः उत न इति किं प्राप्तम् । अत्रार्षेयोऽप्यधि-
क्रियते” इति कुतः आर्षेयं दृषीते इति सामान्यवचनम्
तस्मात् एकं वरिषप्रति द्वौ वा तच्च दर्शयति एकं
दृषीते इति तथा प्रतिषेधति न चतुरो दृषीते इति ।
न हि अप्राप्तश्च प्रतिषेधोऽवकल्पते । तस्मात् अत्रार्षे-
योऽप्यधिक्रियेत ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः यो न तत्रार्षेयः स न अधिक्रियते ।

कुतः ? त्रीन् दृषीते इति विशेषवचनात् विधिस्य अ-
प्राप्तत्वात् । ननु एकं दृषीते इत्यपि विशेषवचनमस्ति ।
न इत्युच्यते, विधायिकाया विभक्तेरभावात् । ननु
स्तुत्या विधासन्ते यथा त्रीन् दृषीते इति । उच्यते
तयाणांमेव स्तुतिः सा त्वित्वं विधासति । एकं दृषीते
इत्यवयुल्लादोऽयं तयाणांमेव, तत्रापि त्वित्वमेव अयते
विधातुम् । एवम् एकवाक्येन विधानं भविष्यति
इति । न चतुरो दृषीते न पञ्चातिदृषीते इति
नित्यानुवादो भविष्यति । तस्मात् तत्रार्थेयस्य अधिकारो
नान्यस्य इति शब्दभा० । न्यायमात्रायां माधवस्तु “ऋषि-
गोत्रपवर्त्तकः कश्यपभरद्वाजादिस्तस्य सम्बन्ध आर्षेयस्तं
दृषीते उच्चारयति कश्यपगतोऽहं भरद्वाजगतोऽह-
मिति एवम् उपमन्युर्विश्वामित्रोऽहमिति द्विगतोऽच्चार-
णम् । आङ्गिरसवाहेस्यभरद्वाजगतोऽहमिति त्रि-
गतोऽच्चारणम्” । एवञ्च सूत्रभाष्यादिग्रन्थेषु तत्रा-
र्षेयशब्दस्य अन्यार्थपरत्वात् जालन्वादेः सूत्रान्तरेण
अनधिकारस्य प्रतिपादनात् तत्रार्षेयशब्दस्य न अन्यार्थ-
परत्वमिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

तत्राशिर तिस्रः दधितक्रपयोरूपा आशिरः अधिअपण-
साधनभूता यस्य । अग्नेर्दृष्टभेदे । “यस्य सा परुषाः
शतसुद्वयान्युक्ष्णः । अश्वमेधस्य दानाः सोमा इव
तत्राशिरः” ऋ० ५।२।७।५ ।

तत्राहण पुंस्त्री त्रिभिः चञ्चुपादैराहन्ति आ+हन्-अच्
पूर्वपदात् संज्ञात्वात् णत्वम् । विस्कारे पक्षिभेदे । “चको-
रकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्नकतित्तिरि-
कुररवाङ्ककयवलपश्टतयस्त्राहनाविष्कारालघवः शीत-
मधुराः कषायादोषशमनाश्च” सुश्रुतः ।

तत्राहाव पुं देशभेदे तत्र भवः वुज् । त्रैयाहावक तत्रार्थे
तत्राहिक त्रि० तत्रहे भवः ठज् । आर्षत्वात् तत्राचायणेति
निर्देशाद्वा व्याख्यां पूर्व न ऐच् । तत्रहभवे ज्वरादौ ।
“ऐकाहिको द्वाहिकश्च त्र्याहिकश्चातृधिकेत्यादि अप-
राजितास्तोत्रे । तत्रहपथ्याम्रं धनं अण् तत्राहम् तद-
स्यास्ति ठन् । तत्रहपथ्याम्रधनयुक्ते त्रि० । “कुश्लकुम्भी-
धान्योवा तत्राहिकोऽश्नन्तोऽपि वा” याज्ञ० । क्रोके तु
व्याख्यां पूर्वमैजेव त्रैयाहिक इत्येव तत्रहभवे वस्तुनि ।

तुप्रदय न० त्रिषु सवनेषु उदयो गतिरस्य । सोमाख्ये
द्रव्ये । “तुप्रदयं देवाहितं यथा वः” ऋ० ४।३७।३ ।

तुप्रधन् पु० त्रिभिः वसन्तशरद्वेसन्तुर्द्धुभिर्द्रव्योऽस्य अनङ्

सुखस्य । वसन्तादिरूपोऽधोयुक्ते वत्सरूपे दृष्टमे । “उत
तुप्रधा पुरुष प्रजावान्” ऋ० ३।५६।३ ।

तुप्र(तु)षण न० तयाणां सुप्रणानां समाहारः दृष्टो वा
दीर्घः । भिजितशुण्ठोपिप्पलीमरिचविके अमरः भर-
तस्तु दीर्घमध्यं पपाठ ।

तुप्रच न० त्रिष्टुषाष्टचां समाहारः अच् समा० । ऋक्तये ।
“उदितुप्रचा वा वारुण्णा तुप्रचेनावदेवतेन वा”
“अथ तुप्रचं जपेद्वद्म्” मनुः । पक्षे संप्रसारणे ढच-
मथ्यत ।

त्रेष्णी स्त्री त्रीणि एतान्यस्य सिंको० त्रिषु स्थानेषु एतः
कर्तुरो यस्याः ब० व० माधवः “वर्णादनुदात्तात्” पा० ङीप्
तस्य नञ् णत्वम् । त्रिषु स्थानेषु कर्तुरायां स्त्रियाम् ।
“तत्रेष्णी शलली भवति लोहः क्षुरः सा या त्रेष्णी
शलली सा त्वयै विद्यायै रूपं लोहः क्षुरो ब्रह्मणो
रूपमग्निर्हि ब्रह्मणो हित इव ह्यग्निस्तस्माल्लोहः क्षुरो
भवति” शत० ब्रा० २।६।४।५ । “त्रेष्णीति त्रिषु
स्थानेषु एतः श्वेतः वर्णो यस्याः सा त्रेष्णी” भा० ।
“अथास्यै युग्मेन शलातुग्लपसेन त्रेष्णया च शल्ल्या”
आश्व० गृ० १।१४।४ । त्रीण्येतानि यस्याः सेयं त्रेष्णी
शलली । एतः शुक्ल इत्यर्थः” नारा०

त्व त्रि० तन-विच् अनञ्च वः । १भिन्ने अन्यार्थे
सर्वनामकार्यं सर्वनामगणे त्वन्त्वसमसिमेति पठित्वा
“त्वत्वेति द्वावप्यदन्तौ अन्यपथ्याद्यौ एक उदात्तोऽपरो-
ऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यपरे” सि० कौ० उक्तेः
तान्त्वमपि तच्च किपि तुकि रूपमिति विवेकः । “ऋचां
त्वः षोडशास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्न-
रीषु । ब्रह्मा त्वो वर्द्धति जातविद्यां यज्ञस्य साक्षां
विभिमीत उत त्वः” ऋ० १०।७।११ त्वशब्दः
सर्वनामसु पठितः एकशब्दपर्यायः भा० उक्ते २एक-
शब्दार्थे माधवः । “प्रजायै त्वस्यै यदशिक्ष इन्द्र !”
ऋ० १०।५।४।१ । “त्वस्यै एकस्यै प्रजायै” भा० । “उत
त्वः पश्यन्न ददर्श वाचसुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्ते जायेव पत्य उशती सुवासाः”
ऋ० १०।७।१।४ । “त्वशब्द एकवाची । एकः । उत-
शब्दोऽप्यर्थः । पश्यन्नपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं
न ददर्श दर्शनफलाभावाच्च यश्रति । त्व एकः
शृण्वन्नप्येनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात् ।
इत्यनेनाङ्गेनाविद्वानभिहितः । तृतीयपादेन विदित-

वेदार्थमाह । त्वक्षा एकक्षा अपि तन्वमात्मीयं शरीरं
वि सन्ने, स्वयं वाग्विविधं गमयति" भा० । अस्या
एव क्वचामर्थव्याख्याने ऋग्वेदोपहादे माधवः त्वग्नस्य
अन्यायेतामभिप्रेत्याह, यथा "त्वः अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय
व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि भीमांसाराहृत्यादेनां
वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति" अत उभयायेता
"विश्वं शृणोतीमभिरूपां विराजं पशुन्ति त्वे न त्वे
पशुन्त्येनाम्" अथ० ८।६।६ । सर्वनामत्वात् जसः सोभावः

त्वक्कण्डुर पु० त्वचः कण्डुं राति रा-क । व्रणे हारा० ।
त्वक्क्षीरा स्त्री त्वचः वंशत्वचः क्षीरमस्यस्याः व्याकरत्वेन
अच् । १०शरोचनायां । १२तत्त्वार्थे गौरा० डोप् राजनि० ।
"सिताजगन्वा त्वक्क्षीरी विदारो विवृता ममा" सुशु०
त्वक्कृद् पु० त्वगेव कृदोऽस्य । क्षीरीशब्दे (क्षीरकञ्चुकी)
प्रसिद्धे वृत्ते रत्नमा० ।

त्वक्तरङ्ग पु० त्वचस्तरङ्ग इव । कण्डुपदार्थे पार० निवण्टुः ।
त्वक्पञ्चक न० त्वचं पञ्चकम् । "न्यमोषोदुम्बराश्वत्थशि-
रोपञ्चपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्-
पञ्चकं मतम्" इत्युक्ते न्यमोषादिवल्कले । केचित्तु
शिरोपस्थाने वेतसं परे पारिशस् वदन्तीति शेषः "त्वक्-
पञ्चकं हिमं याहि व्रणशोथविसर्पजित् । विदम्भा-
ध्मानजित् तिक्तं कषायं लघु लेखनम्" भावप्र० ।

त्वक्पत्र न० त्वगिव पत्रमस्य । १गुडत्वचि (दारचिनि)
२तेजपत्रे च अमरभरतौ । "चन्दनागुरुसख्यानि त्वक्-
पत्राणां वनानि च" भा० शा० १७०अ० । शङ्खुपत्रासु
स्त्री गौरा० डोप् अमरः ।

त्वक्पाक पु० त्वचः पाको यत् । शुकदोषनिमित्ता
दश् चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते" इत्युपक्रमे "त्वक्पाकः
शोणितार्बुदम्" इत्यादिना च तान् विभज्य "पित्तरक्तगतो
क्षेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान्" सुश्रुतोक्ते शुकदोषनिमित्ते
व्याधिभेदे ।

त्वक्पाकस्थ न० त्वचः पाकस्थं कठोरता । त्वचः काठिन्ये
"तस्य पूर्वरूपाणि त्वक्पाकस्थमकस्मात् रोमहर्षः" सुश्रुतः ।
त्वक्पुष्प न० त्वचः पुष्पमिव । १रोमाश्चे त्रिका० २किलासे
(कुली) ख्याते हेमच० । त्वचि पुष्पं यस्याः गौरा०
डोप् । शकिलासे स्त्री जटा० स्वार्थे क । त्वक्पुष्पिका
किलासे त्रिका० ।

त्वक्ष तनूकरणे आ० पर० सक० सेट् त्वक्षति अत्वक्षीत् । "त्वटा
तर्गमश्नुते इति नैरुक्तास्त्रिषेर्वा स्यात् त्वक्षतेर्वा स्यात्"

निरुक्ते ८।१२ उक्तत्वात् तथा धातुरस्तीति गम्यते ।
"प्रत्वक्षाणो अतिविश्वो महं स" ऋ० १०।४४।१ । "प्रत्व-
क्षाणः प्रकर्षेण तनूकुर्वन्" भा० ।

त्वक्षस् न० त्वक्ष्यतेऽनेन त्वक्ष-करणे अक्षुन् । बले निवण्टुः ।
"सप्रविक्षा त्वक्षसा प्लो दिवश्च" ऋ० १।१००।१५ ।
"त्वक्षसा बलेन" भा० ।

त्वक्षीयस् त्रि० अतिशयेन त्वक्षिता इयसुन् वक्षो लोपः । दीप्ते
"मरुत्वान् त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम्" ऋ० २।३३।५ ।
"त्वक्षीयसा दीप्तेन" भा० ।

त्वक्सार पु० त्वचि सारोऽस्य । १वंशे अमरः । त्वगेव सारो-
ऽस्य । २गुडत्वचि (दारचिनि) ख्याते पदार्थे शब्दच० ।
३शोणवृत्ते ४रन्मुप्रधानवशे (तलतावाश) राजनि० ।
"त्वक्साररन्मुपरिपूरणलक्ष्मीतिः" माधवः । "चण्डा-
लात् पाण्डु सोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्" मनुः । "शि-
शूनां शतभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्-
सारादिचतुर्वर्गं द्वेष्टे भेदो च बुद्धिमान्" सुश्रु० ।
त्वक्सारः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्याः अच् । ५वंशरोच-
नायां स्त्री राजनि० । [डीप् । सुद्रचञ्चु वृत्ते राजनि० ।

त्वक्सारभेदिनी स्त्री त्वचः सारं भिनत्ति भिद-णिनि
त्वक्सुगन्ध पु० त्वचि फलत्वचि सुगन्धोऽस्य । नारङ्गे
(नेवु) भेदे भावप्र० । २एलवालुकाख्यगन्धद्रव्ये स्त्री
शब्दार्थचि० । [त्वचि शब्दार्थचि० ।

त्वक्खाद्री स्त्री त्वचि खाद्री । (दारचिनि) ख्याते गुड-
त्वग गतौ आ० सक० पर० सेट् ईदित् । त्वङ्गति अत्वङ्गीत्
तत्वङ् ।

त्वगङ्गुर पु० त्वचः अङ्गुर इव । रोमाश्चे हारा० ।
त्वगाक्षीरी स्त्री त्वचः आक्षीरं सत्वक्षीरं यस्याः गौरा०
डोप् । वंशरोचनायाम् जटा० ।

त्वगन्ध पु० त्वचि फलत्वचि गन्धोऽस्य । नागरङ्गे राजनि०
त्वगज न० त्वचो जायते जन-ड । १रोमणि २रुधरे च
राजनि० ।

त्वग्दीप पु० त्वचं दूषयति दूष-णिच्-अण् । कोठरोगे
राजनि० "श्वयधुं पाण्डु रोगञ्च त्वग्दीपमविपाचिताम्"
सुश्रु० । "प्रियः प्रजानामपि स त्वग्दीपेण प्रदूषितः" भा०
८०।४८अ० । ततः अस्त्वर्थे इति तदुक्ते त्रि० । "देवापि सु
महातेजास्त्वग्दीपो राजसत्तमः !" भा० ८०।४८अ० ।

त्वग्दीपापहा स्त्री त्वग्दीपमपहति अप+हन्-ड । वाङ्-
चाम् राजनि० ।

त्वग्दोषारि पु० इत० । हस्तिकन्दे राजनि० त्वग्दोषान्तो-
ऽयत् । [अत्वचीत् । तत्वाच । तक् ।

त्वच संवरणे तु० पर० सक० सेट् । त्वचति अत्वाचीत्
त्वच(चा) स्त्री त्वचते संव्रियते देहोऽनया त्वचति सं-
व्रियति वा देहम् त्वच-क्लिप् । १ गुडत्वचि
(दारचिनि) २ वल्कले ३ चर्मणि च मेदि० । ४ स्पर्शमाहने
वाह्येन्द्रियभेदे वा च देहव्यापिनी त्वचिस्थिता रुद्धा-
वायोः सत्त्वांशेनोत्पन्ना वाताभिष्टादयताका वेदा०
शा० दृश्यम् । तत् “उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि
च त्वचः । रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कार-
णम् । द्रव्याध्यक्षे, त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्”
भाषा० चर्मन् शब्दे २६०३ पु० दृश्यम् ।

चर्मणि “त्वचं समेधां परिधाय रौरवीम्” रघुः
“आयूषि त्वचु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्” भट्टिः ।
“त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्” कुमा० । वल्कले “मुर्जत्वचः
कुञ्जरविन्दुशोणाः” कुमा० । गुडत्वचि “त्वगेलापलकै-
स्तुल्यैः लिङ्गगन्धि त्विजातकम्” राजनि० । हलन्तत्वात्
वा टाप् । तत्त्वार्थे शब्दरत्ना० त्वचापलम् । “सुक्तत्वच
इवोरगः” भा० शा० ३५० अ० । “श्रीयत्साङ्कोऽरविन्दाज
जर्हुरोमा महत्त्वचः” हरिवं० १७६ अ० ।

त्वच न० त्वच-अच् । वल्कले “त्वचवेष्टितमस्थिपङ्क्तिरम्”
उज्ज्वलद० । गुडत्वचम् इत्यादि । प्रशस्ता त्वगस्त्यस्य अच् ।
२ त्वकपत्वे न० । “त्वचं लघूष्णं कटुकं खादु तित्तञ्च
कृत्तकम् । पित्तलं कफवातघ्नं कण्डूमाहचिनाशनम् ।
हृदस्तिरोगवातार्शःक्षमिपीनसशुकहृदि” । [त्वचयति ।

त्वच त्वचं करोति सत्यपाशेत्यादि० पा० स्वार्थे-णिच् नामधातुः ।
त्वचस् न० त्वच-अद्युन् । त्वचि । त्वचसि हितम् यत् । त्व-
मिन्द्रियहिते “यक्ष्मं त्वचस्यं ते वयम्” अथ० २।३१।७ ।
त्वचापल न० त्वचा त्वक् पलमिवास् । (दारचिनि) त्वक्-
पलेशब्दार्थे चि० ।

त्वचिष्ठ त्रि० अतिशयेन त्वग्वान् इष्टन् महपो लुकि न
पदान्तकार्यम् । अतिशयत्वग्युक्ते । द्रैयद्युन् त्वचीयस्
तत्त्वार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

त्वचिसार पु० त्वचि सारोऽस्य हलन्तत्वात् वा सप्रत्यया न
लुक् । वंशे कमरः । [लायाम् चारा० ।

त्वचिसुगन्धा स्त्री त्वचि सुगन्धोऽस्याः अलुक् समा० । जुष्टे-
त्वच्य त्रि० त्वचि हितं यत् भत्वात् न पदान्तकार्यम् । त्वचि-
हिते । “त्वचम्” इष्यं मधुरविपाकम्” सुश्रु० ।

त्वत् त्रि० तन-क्लिप् अनो वः लुक् च । अन्यार्थे सर्वनामा-
यम् । त्वय्यद्दे दृश्यम् । सर्वनामत्वात् टेरकच् त्वकत् ।
इति बोध्यम् । [काशादिन्याद्यर्थे “त्वत्तः सर्वं प्रवर्तते” ।
त्वत्तस् अय्य० एकार्थदत्तेः युष्मदः तसिन् त्वदादेशः । त्वत्स-
त्वदीय त्रि० तव इदम् त्वदादित्वेन वृद्धत्वात् छ त्वदादेशः ।
एकवचनार्थदत्तियुष्मदर्थसम्बन्धिनि । “पितृस्त्वदीयस्य भवा-
ऽपहारितः” रघुः ।

त्वन्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । त्वञ्चति अत्वञ्चीत् ।
‘त्वञ्च । उदित् । त्वञ्चित्वा त्वञ्चा । त्वक्तः

त्वन्च सङ्कोचे रुधा० पर० सक० वेट् । त्वनक्ति अत्वा-
ञ्चीत् मतान्तरे उदित् । क्वा वेट् । अन्यत्र सेट् । त्वक्तः ।
त्वद्विध त्रि० तवेव विधा प्रकारो यस्य । त्वत्प्रद्वे ।

त्वम्पदलक्ष्यार्थ पु० त्वमिति पदस्य लक्ष्योऽर्थः । अज्ञानादि-
व्यञ्जुपाध्युपहितधारभूते अद्युपहितप्रत्ययानन्दरूपे
तरीयचैतन्ये । [जीवस्तु त्वम्पदाभिधः” वेदान्तप्र० ।
त्वम्पदवाच्य त्रि० इत० । त्वम्पदाभिधे । “देहादिभिः परिच्छिन्नो
त्वम्पदवाच्यार्थ त्रि० त्वम्यर्थार्थे अज्ञानादिव्यष्टिः एतदुपहि-
तात्यजत्वादिविशिष्टं चैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्च ।
एतत्तत्रयं तन्नायः पिण्डवदेकत्वेनावभासमानः त्वम्पदवा-
च्यार्थो भवति” वेदान्तसा० ।

त्वम्पदाभिध पु० त्वम्पदमभिधा यस्य । त्वम्पदवाच्ये जीवे
“आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः । अल-
करणसम्भिन्नबोधः स त्वम्पदाभिधः” इत्युक्तेः ।

त्वयता स्त्री त्वया दत्तम् शुभो० त्वया दत्ते इत्यर्थे “मन इन्द्र !
त्वयताया इमे” ऋ० ७।२०।२० । “त्वयतायै इमे त्वया
दत्तावै इमे अन्नाय” भा० अन्नाय अन्नं भोक्तुमित्यर्थः ।
त्वर वेगे भ्वा० आत्म० अक० सेट् । त्वरते अत्वरिष्ट ।
चटा० । णिच्-त्वरयति । पितृ त्वरा । जीत् त्वरितो-
ऽस्ति । “गच्छावः सहितौ तत्त्व समापि त्वरते मनः”
रामा० आर० ७८ स० । “यस्य वा त्वरते बुद्धिः”
भा० स० १५५ श्लो० । “दूता हि त्वरन्ति माम्” रामा०
वा० “अतस्त्वरञ्च तान् योऽङ्गुम्” भट्टिः ।

त्वर स्त्री त्वर-अङ् । १ वेगे, २ अधीष्टलाभायै विलम्बासङ्गे
च “औत्सुक्येन कृतत्वरं सहभुवा व्यावर्त्तमाना
क्षुधा” रत्नावली ।

त्वरायण त्रि० त्वरा अयनमस्य अत्वम् । त्वरासक्ते अमरः
त्वरायस् त्वरणे कण्ठा० आकृतिमयः पर० अक० सेट् ।
त्वरायसति ।

त्वरि स्त्री त्वरं-वेगे भावे इन् । त्वरायां हेमचन्द्रकोषः ।
त्वरित न० त्वर-क्त । शीघ्रे । २तद्वति त्वि० । “पथोऽभि-
सक्तु स्वरितं चमूचराः” भावः “त्वरितगतिर्जयुवतिः”
छन्दोम० । श्देवीभेदे स्त्री “अथाभिधास्ये त्वरितां
त्वरितं फलदायिनीम्” इत्युपक्रमे तन्वसा० तद्गानादिक-
मुक्तं दृश्यम् ।

त्वरितक पु० त्वरितं कायति प्रकाशते जायते कै-क ।
त्रोहिभेदे (तोरी) क्षणत्रोहीत्याद्युपक्रमे “त्वरितक-
कुक्कुटाण्डकेत्यादि” सुशु० ।

त्वरितगति स्त्री “त्वरितगतिश्च नजनगैः” छ० म० उक्ते
दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे । [वचसि अमरः ।

त्वरितोदित न० त्वरितमुदितम् । शीघ्रोच्चारिते निरस्ते
त्वलग पु० जलग+पृषो० । जलसर्पे पारस्करनि० ।

त्वष्टृ त्वि० त्वक्ष-तनूकरणे क्त । तनूकृते तदृशब्दार्थे अमरः
त्वष्टि पु० “मत्स्याघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवक्ष्य च”
मनूक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे ।

त्वष्टीमती स्त्री त्वष्टा तदनुग्रहोऽस्त्यस्याः सतृप् पृषो० ।
त्वष्टुरनुग्रहोपेतायां स्त्रियाम् “स्त्रीपुरुषमिदुनरूपाणां
पशुमनुग्रहादीनां शरीरनिर्माता त्वष्टा तथा च अग्न्यु-
पस्थानप्र० अयुते “यावच्छो वै रेतसः सित्तस्य त्वष्टा
रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायते” तादृशस्य
त्वष्टुरनुग्रहोपेता” भा० ।

त्वष्टृ पु० त्वक्ष-तृच् । “एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो
विष्णुरुच्यते” भा० आ० ६५ अ० उक्ते १द्वादशादित्य-
मध्ये १आदित्यभेदे । “निर्मिते अक्षिणी त्वष्टा लोक-
पालोऽविशत् विभोः । चक्षुषांशेन रूपानां प्रतिपत्ति-
र्यतो ऋणाम्” भाग० २१६ १४ श्लो० । उक्तेस्तस्य नेत्रोपकार-
कतया नेत्राधिष्ठातृत्वम् । २देवशिल्पिभेदे अमरः “विश्वकर्मा
च त्वष्टा च चक्राते ह्यायुधं वज्रं” हरिव० ३१६ अ० ।
“आहूये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च” रामा०
वा० ६१ स० । “त्वष्टा तथैवोर्जितविश्वकर्मा” हरिव०
२४३ अ० इत्यादिषु तयोर्भेदेन निर्देशात् न पथ्या-
यता । ३ तद्देवताके चित्तानक्षत्रे । ४ स्तवधरे
तच्छके वर्णसङ्करभेदे च । ५ तच्चणकर्तारि त्वि० स्त्रियां
ङीप् । ६ पशुमनुष्यादीनां गर्भान्तःस्थरेतोरूपविकारकारके
देवभेदे त्वष्टीमतीशब्दे दृश्यम् ।

त्वष्टृमत् त्वि० त्वष्टृ+अस्त्यर्थे सतृप् । वीर्याधिष्ठातृदेवभेदयुक्ते
“त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम” यजु० ३७।२० । “त्वष्टा रेतसामधि-

ष्ठाता तत्सहिताः । मैथुनार्थोपस्यर्थे वीर्याधिष्ठाता-
मेचित्तोऽत एतद्युताः” वेददी० ।

त्वाम्कामा स्त्री त्वां कामयते कम्-णिङ् अण् वेदे द्विती-
यायाः न लुक् । त्वामभिलषन्त्याम् । “अग्ने ! त्वांका-
मया गिरा” ऋ० ८।१।७ । लोके तु त्वत्काम इत्येव ।

त्वायु त्वि० त्वामात्मन इच्छति क्यच् युष्मदस्त्वदादेशे क्वाच्छ-
न्दसि” पा० उ । आत्मनः त्वां मयमाने । “सुता
इमे त्वायवः” ऋ० १।३।४ ।

त्वावत् त्वि० तवेव दर्शनमस्य युष्मदु-वतृप्प्रकरणे “युष्मद-
सङ्ग्रां छन्दसि सादृश्ये उपसंस्थानम्” उक्तेः सादृश्ये
वतृप् त्वादेशः “आ सर्वनाम्नः” पा० आ । त्वत्सदृशे
“आ च त्वावान् त्वानाम्” ऋ० १।३०।१४ ।

त्वावसु पु० त्वं वसुव्यापकोऽस्य त्वादेशः वेदे पृषो० आ ।
तथा व्याप्ते । लोके तु त्वदसुः इत्येव ।

त्वाष्टी स्त्री दुर्गायाम् । “तृप्तृष्टौ सृष्टौ धातुस्तस्य तृष्टी-
निपातने । सृजत्येषा प्रजासृष्टी त्वाष्टी तेन प्रकी-
र्तिता” देवीपु० ४५ अ० ।

त्वाष्ट्र त्वि० त्वष्ट्र देवता अस्य अण् । त्वष्ट्र देवताके १आज्यादीं
श्चित्तानक्षत्रे स्त्री । त्वष्टुः आदित्यभेदस्य उपत्यम् अण् ।
३विश्वरूपे ४वृत्तासुरे च । “त्वाष्टस्य चिद्विश्वरूपस्य गोना-
माचक्राणः त्रीणि शीघ्रांपरावर्के” ऋ० १।०।८६ । “विवस्वान-
र्यमा पूषा त्वष्टाय सविता तथा” इत्युपक्रमे विवस्वदादीनां
वंशमभिधाय । “त्वष्टुर्देव्याभवत् भार्या रोचना नाम
कन्यका । सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपस्य वीर्यवान् ।
तं वज्रिरे सुरगणाः स्वकीयं द्विषतामपि” भाग० ६।६ अ०
३३ श्लो० इति विश्वरूपोत्पत्तिकथा । वृत्तासुरोत्पत्तिकथा च
“हृत्पुत्रस्ततस्त्वष्टा जुह्वावेन्द्राय शत्रवे । इन्द्रशत्रो !
विवर्द्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम्” इत्युपक्रमे तदुत्-
पत्तिसुपवर्ण्य “वेनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमू-
र्तिना । स वै वृत् इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः”
भाग० ६।६ अ० दृष्ट्या । त्वष्टुः स्तृप्पत्यम् अण् ङीप् ।
संज्ञानामनि ४स्तर्यपत्यां स्त्री शब्दरत्ना० । कायाशब्दे
२६८५ पृ० दृश्यम् । ५ चुद्ररथे त्रिका० । ६ सामभेदे ।
“इन्द्रो वृत्ताद्विभ्यद्वां प्राविशत् तं त्वाष्ट्रेऽब्रुवन् जन-
यामेति तमेतैः सामभिरजनयन्” पञ्चमीश्रवा० ।

त्विष दीप्तौ भा० उभ० अक० अनिट् । त्विषति ते । अत्वि-
क्षत् अत्विक्षत । तित्वेष तित्वषे । त्विच्छीष्ट । “ओजस-
दस्य तित्विषे” ऋ० ८।६।५ । “समचक्रन् वृजनाति

पङ्क्तिद्वयप्राने चत्वारो दन्तभेदा दंष्ट्रा इति प्रसिद्धिः ।
द्विगुणाकृतदन्तावलिरित्येके “दंष्ट्राकरालानि च ते सुखानि”
मोता । “दंष्ट्रायां घर्षणनखे दितिसुताधीशः पदे रो-
दयी” भा० द० । “दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन्” रघुः
दंष्ट्रानखविष ए० दंष्ट्रायां नखे च विषं यस्य ।

माज्जारादौ यथाह सुश्रुतः ।

“तत्र दंष्ट्रनिश्वासं दंष्ट्रानखमूलपुरीषशुक्रलालार्त्तवसुख-
मन्दश्विशर्द्धितगुदास्थिपित्तशूकश्वानीति” विषस्थानो-
पक्रमे “माज्जारश्चानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधा-
शम्बूकप्रचलाकण्टहगोषिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रा-
नखविषाः” ।

दंष्ट्राल त्रि० दंष्ट्रा+अस्यर्थे चूडा० ल । दंष्ट्रायुक्ते “धूमकेधो
हरित्प्रसमुदंष्ट्राबौष्टुपाननः” हरिवं० ४७ अ० ।

दंष्ट्राविष ए० दंष्ट्रायां विषमस्य । भौमे सपे “भौमास्तु
दंष्ट्राविषाः” सुश्रुतः २ लूताभेदे स्त्री । यथाह सुश्रुतः

“विषन्तु लालानखमूलदंष्ट्रारजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेभ्यः ।
सप्रप्रकारं विस्फुजन्ति लूतास्तदुपमध्यावरणीयं युक्तम् ।
सकण्डूकोटं स्थिरमल्पमूलं लालाकृतं मन्दरुजं वदन्ति ।
शोफश्च कण्डूश्च पुलानिका च धूमायनं चैव नखापदंशे ।
दंशन्तु मूलेषु सकण्ठमध्यं सरक्तपर्यन्तमवेहि दीर्घम् ।
दंष्ट्राभिरुपं कठिनं विवर्यं जानीहि दंशं स्थिरमण्डलञ्च” ।
लालाविषादयोऽप्यत्र । [युधादयोऽप्यत्र

दंष्ट्रास्त उ० स्त्री दंष्ट्रास्तमिवास्त्र । यराहे शब्दार्थचि० । दंष्ट्रा-
दंष्ट्रिका स्त्री दंष्ट्रा स्त्रार्थे क कापि ह्रस्वे अत इत्त्वम् ।
दाडिकायां दंष्ट्राशब्दार्थे । दंष्ट्रा+ब्रीह्या० वा ठन् ।
दंष्ट्रायुक्ते त्रि० ।

दंष्ट्रिन् ए० दंष्ट्रा अस्तप्रर्थे ब्रीह्या० इति । श्रुकरे अमरः
२ सपे शब्दर० । ३ दंष्ट्रायुक्ते त्रि० “दंष्ट्रिभिः श्लक्लिभिर्वापि
हतास्तेज्यैश्च तस्करैः” शु० त० अग्निपु० ।

दंसना स्त्री चु० दन्त-भावे युच् । १ कर्माणि निरुक्ते दंशस्
इति शब्दस्य कर्मपर्यायतोक्तेस्तथार्थत्वम् । “तव क्रत्वा
तव तद्दंसनाभिः” ऋ० ६।१७।६ । “दंसनाभिः कर्मभिः”
भा० । “शची वस्तव दंसना” ऋ० १।२८।२ ।

दंसस् न० दन्त-वचनम् । कर्माणि निघण्टुः “चारुतम-
नस्ति दंसः” ऋ० १।६२।६ । “अवर्द्धयो बलिनो अस्य
दंससा” १०।१२८ । “दंससा कर्माणा” भा० । “सजोषा-
वश्विना दंसोभिः” यजु० १२।७४ ।

दंसि ए० दन्त-वचनम् । कर्माणि । “कुत्साय मन्मथद्वयं दं-

सयः” ऋ० १०।१२८।१ । “दंसयः कर्माणि” भा० । “दं-
सयः कर्माणि दंसयत्येनानि” निरुक्ते ४।२५ ।

दंसिष्ठ त्रि० दन्त-वचनम् दंसयिता अतिशयेन सः इष्टन्
वचनो लुकि णिन्लोपः । १ अत्यन्तकर्मकर्त्तरि । “दक्षा
दंसिष्ठा रय्या रथीतमा” ऋ० १।१८२।२ । “दंसिष्ठा अति-
शयितकर्माणो” भा० औस्थाने आच् । २ दर्शनीयतमे
३ अतिशयेन शत्रुहिंसके च । “येना दंसिष्ठ ! कल्पने”
ऋ० ८।२४।२५ । “हे दंसिष्ठ ! दर्शनीयतम ! यद्वा शत्रूणां
क्षपयितः !” भा० । अत्र द्वयोः दंसे वा घातोरूपं पृथो० ।
दक न० उदक+पृथो० दैप्-शोधे क ततः संज्ञायां कन् वा ।
जले त्रिका० दकोदरम् । दकागंलम् ।

दकोदर न० दकं जलस्तीतमुदरं यत्र । सुश्रुतोक्ते
जलोदरापरनामके उदररोगभेदे यथा “यः क्षेहपीठो-
ऽप्यनुवासितो वा बालो विरिक्तोऽप्यथ वा निरुद्धः ।
पिबेज्जलं शीतलमायु तस्य सोतांसि दुष्यन्ति हि तद्-
हानि । क्षेहोपलम्बेऽप्यथ वापि तेभ्यो दकोदरं पूर्ववद-
भ्युपैति । क्षिग्धं महत्सम्परिहृत्तनाभि भृशोद्धतं
पूर्णमिवाश्वना च । यथा वृत्तिः क्षुभ्यति, कम्पते च शब्दा-
यते चापि दकोदरं तत् । “नाभेरधश्चतुरङ्गुले खेचन्या
वामपाश्वे दकोदरे” “वेध्याः शिरा बद्धविधा मूलद्वि-
दकोदरम्” सुश्रु० ।

दक्ष इदौ शोषार्थं च भ्वा० आत्म० अक० सेट् । दक्षते अद-
क्षिष्ट । ददक्षे । दक्षः । “त्वमिनो शतह्रस्वांसि दक्षसे”
ऋ० २।१।११ ।

दक्ष हन्यर्थे (गतौ बधे च) भ्वा० आत्म० सक० सेट् । दक्षते
अदक्षिष्ट ददक्षे । मित् तत्करणसामर्थ्यात् अनुपधाया
अपि दीर्घे णिणि अदाक्षि अदक्षि णस्राञ्चि
दक्षं दक्षम् दाक्षं दाक्षमिति रूपं भित् भावे अ । दक्षा ।
दक्ष ए० दक्ष-कर्त्तरि अच् । १ ताम्रचूडे दक्षसंहिताकर्त्तरि
२ सुनिभेदे शशिवद्वेषभे ३ वृक्षभेदे ४ अम्नौ च विश्वः ।
५ महेश्वरे शब्दरत्ना० । ब्रह्मणो दक्षिणाहुष्ठजाते ७ प्रजा-
पतिभेदे । ८ चतुरे त्रियेषु कर्त्तव्येषु चोपस्थितेषु
सद्य एव ज्ञातं कर्त्तुं च समर्थं पटौ त्रि० सेदि० ।

“दक्षस्त्वजायताकुण्डादुदक्षिणाङ्गवान् ऋषिः । ब्र-
ह्मणः पृथिवीपाल ! शान्तात्मा सुमहातपाः । वासादजा-
यताकुण्डाङ्गायां तस्य महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः
स एवाजनयन् सुनिः । ताः सर्वास्त्वनयद्याङ्गप्रः कन्याः
कमललोचनाः । एतिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः । इ.जा

शुभं वधे स्वा० पर० सक० सेट् । श्रूयति अश्रूयति । तुभूय ।
शुभे अय्य० ये-ये इत्यव्ययशब्दात्तुकरणशब्दभेदे संगीतदामो० ।
थो(शु)ङ्गन न० शुङ्ग-भावे ल्युट् कुटादित्वेऽपि बा० गुणः ।
संवरणे । वस्तुतः शुङ्गमन्त्रेव तत्तार्थं साधु शब्दकल्प-
द्वये थोङ्गनशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव । [शब्दार्थचि० ।
थीणेय त्रि० स्थूणायां हितादि ढक् प्रथो० । स्थूणाहितादौ

इति वाचस्पत्ये थकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

द

दकारः तवर्गीयद्वितीयवर्णः व्यञ्जनवर्णभेदः अस्थो-
च्चारणस्थानं दन्तमूलम् । दन्तमूलेन सह जिह्वा-
ग्रेण स्पर्शनादस्य उच्चार्यत्वात् स्पर्शवर्णता । अस्थो-
च्चारणे बाह्यभयत्नाः संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च । तस्य
वाचकशब्दा वर्णाभिधानोक्ता यथा ।

“दोऽद्रीशोधातकि धाता दाता दासः कलत्वकम् ।

दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिरावहनी धरा । सुषुम्णा
योगिनी सदाःकुललो वामगुल्फकः । कात्यायनी शिवा
दुर्गाऽनङ्गनामा त्रिकण्टकी । स्वस्तिकः कुटिलारूपः क्षणः
श्यामा जितेन्द्रियः । धर्मकृद्दामदेवश्च समरेहः सुचञ्चला ।
हरिद्रापुरवेदी च दक्षपाणिस्त्रिरेखकः” अस्याधिष्ठातृदेवता
ध्यानादि यथा “ध्यानस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्वति ।।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंश्रिताम् । अनेकरत्न-
चटितहारानुपूरणोभिताम् । एवं ध्यात्वा दकारान्तु
तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिवि-
न्दुमङ्गितं तथा । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं दकारं प्रणमा-
स्यहम्” वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य स्वरूपं यथा “दकारं
शृणु चार्वाङ्गि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् । यज्ञदेवमयं वर्णं
पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिविन्दु-
सहितं नृदा । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली ।
रक्तविद्युज्जताकारं दकारं हृदि भावयेत्” कामधेनुतन्त्रम् ।

काव्यादौ अस्य प्रयोगे सौख्यं फलम् । दोषः सौख्यं

सुदं नः” उक्तं र० टी० उक्तेः । मातृकान्यासेऽस्य

वामगुल्फे न्यासः ।

द पु० दैप्-शुद्धौ दा-दाने दो-खण्डने वा क दद-दाने
बा० ङ वा । श्रूयते श्रूयते श्रूयति च मेदि० ।

४कलत्वे न० एकाक्षरकोषः । दो-खण्डने सम्प० भावे
क्लिप् । ५खण्डने हरक्षणे च स्त्री मेदि० ।

“दाददोदददददोदादादोदददोददोः । उदादं दददे उद-
ददादददोददः” भाचः अस्य सङ्गिनाथवाख्यायामर्थ

विशेषा बोध्याः । “क्षरशापावधिदां सरस्वतीम्” कुष्मा०
“करिणां सुदे सनलदा नलदाः” किरा० । “सादस्या-

नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः” “दे !
वःपतिविदुषि नैषधराजमत्याः” नैषधम् । हे विदुषिदे

विद्वज्जने दाति ! वो वरुणः इति वरुणपक्षे ज्ञेयः ।

दंश पु० दन्श-अच् भावे घञ् वा । (डाश) प्रसिद्धे कीट-
भेदे सञ्चदहने (वर्मणि) श्दंशने च मेदि० । ४दोषे

हृसर्पक्षते च विश्वः करणे घञ् । ७दन्ते पु० हेमच०
“सर्वज्ञ दंशमशकं स्याद्विरञ्च पृथग्विधम्” “स्वेदजा दंश-

मशकं यूकामलिकमत्कुणम्” मनुः । “कण्डूयनेदं श-
निवारणैश्च” रघुः । गौरा० ङीष् जुहोदंशः अत्यार्थं

ङीष् वा । ८जुहोदंशे (मशक) भेदे स्त्री अमरः ।
दंशक पु० दन्श-ण्वल् । (डाश) शमलिकाभेदे चारा० ।

२दंशनकर्त्तरि त्रि० ।
दंशन न० दन्श-भावे ल्युट् । (कामङ्गान्) (ऊनवसान)

श्रुत्वादिना खण्डने “दष्टास दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति
थोषितः” सा० द० २वर्ष्मणि न० । “धृष्टदुस्त्रमहत्वा तु

न विभोक्ष्यामि दंशनम्” भा० क० ५७ अ० ।
दंशनाशिनी स्त्री दंशं नाशयति नाशि-णिनि-ङीप् ।

तैलकीटभेदे राजनि० ।
दंशभीरु पु० दंशात् भीरुः । महिषे हेमच० ।

दंशमूल पु० दंशते कर्मणि घञ् दंशं मूलमस्य । शिष्यौ
(सजिना) राजनि० ।

दंशित त्रि० दंशः वर्म संजातोऽस्य तार० इतच् । श्रुतसञ्ज्ञाहे
धृतवर्मणि “सूर्या यत्र च सौवर्णासूयो भासन्ति

दंशिताः । तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुस्तमम्” भा०
वि० ४२ अ० “ऊवाणि च विराजन्ते दंशितानि सि

तानि च” हरिवं ५४५४ श्लो० ।
दंशूक त्रि० दन्श बा० ऊक । दंशनशीले । “तस्मात् क्लीवाः

दन्दंशूका दंशूकाः” तैत्ति० ब्रा० १/७/२ ।
दंष्ट्रा स्त्री दंश-एन् गौरादिषु मातामहशब्दस्य पाठात्

पितृत्वात् ङीषोऽनित्यत्वात् टाप् । स्थूलदन्तभेदे । दन्त-

पङ्क्तिद्वयप्रान्ते चत्वारो दन्तभेदा दंष्ट्रा इति प्रसिद्धिः ।
द्विगुणाकृतदन्तावलिरित्येके “दंष्ट्राकरालानि च ते सुखानि”
गता । “दंष्ट्रायां धरणिर्नखे दितिसुताधीशः पदे रो-
टसी” सा० द० । “दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन्” रघुः
दंष्ट्रानखविष पु० दंष्ट्रायां नखे च विषं यस्य ।

माज्जीरादौ यथाह सुश्रुतः ।

“तत्र दृष्टनिश्वासं दंष्ट्रानखमूतपुरीषशुक्रलालार्तवसुख-
मन्दशविशर्द्धितगुदास्थिपित्तशूकशवानीति” विषस्थानो-
पक्रमे “माज्जीरश्चवानरसकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधा-
शम्बूकप्रचलाकटहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रा-
नखविषाः” ।

दंष्ट्राल ति० दंष्ट्रा+अस्त्वर्थे चूडा० ल । दंष्ट्रायुक्ते “धूमकेधो
हरित्प्रसमुदंष्ट्रालोष्टपुटाननः” हरिवं० ४७ अ० ।

दंष्ट्राविष पु० दंष्ट्रायां विषमस्य । भौमे सपे “भौमास्तु
दंष्ट्राविषाः” सुश्रुतः २ लूताभेदे स्त्री । यथाह सुश्रुतः

“विषन्तु लालानखमूतदंष्ट्रारजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेण ।
सप्तप्रकारं विष्टजन्तु लूतास्तदुभयध्यावरवीर्ययुक्तम् ।
सकण्डूकोष्ठं स्थिरमल्पमूलं लालाकृतं मन्दरुजं वदन्ति ।
शोफश्च कण्डूश्च पुलानिका च घृमाबनं चैव नखापदशे ।
दंशन्तु मूलेण सकण्डूमध्यं सरक्तपर्यन्तमवेहि दीर्घम् ।
दंष्ट्राभिरुप्यं कठिनं विवर्यं जानीहि दंशं स्थिरमण्डलञ्च” ।
लालाविषादयोऽप्यत्र । [युधादयोऽप्यत्र

दंष्ट्रास्त पुंस्त्री दंष्ट्रास्त्रिधास्य । वराहे शब्दार्थचि० । दंष्ट्रा-
दंष्ट्रिका स्त्री दंष्ट्रा स्त्रार्थे क कापि ह्रस्वे व्यत इत्त्वम् ।
दाडिकायां दंष्ट्राशब्दार्थे । दंष्ट्रा+ब्रीह्या० वा ठन् ।
दंष्ट्रायुक्ते ति० ।

दंष्ट्रिन् पु० दंष्ट्रा अस्त्यर्थे ब्रीह्या० इति । शूकरे अमरः
२ सपे शब्दर० । शंष्ट्रायुक्ते ति० “दंष्ट्रिभिः शङ्किभिर्वापि
हतास्तेच्छैश्च तस्करैः” शु० त० अग्निपु० ।

दंसना स्त्री चु० दन्स-भावे युच् । कर्मणि निरुक्ते दंशस्
इति शब्दस्य कर्मपर्यायतोक्तेस्तथार्थत्वम् । “तव क्रत्वा
तव तद्दंसनाभिः” ऋ० ६।१७।६ । “दंसनाभिः कर्मभिः”
भा० । “शची वस्त्व दंसना” ऋ० १।२८।२ ।

दंसस् न० दन्स-असुन् । कर्मणि निघण्टुः “चारुतम-
मस्ति दंसः” ऋ० १।६।२।६ । “अवर्द्धयो बलिनो अस्य
दंससा” १०।१२८ । “दंससा कर्मणा” भा० । “सजोषा-
वश्विना दंसोभिः” यजु० १२।७४ ।

दंसि पु० दन्स-इन् । कर्मणि । “कुत्साय मन्मद्वद्वत्स दं-

सयः” ऋ० १०।१३८।१ । “दंसयः कर्माणि” भा० “दं-
सयः कर्माणि दंसयत्येनानि” निरुक्ते ४।२५ ।

दंसिष्ठ ति० दन्स-ठन् दंसयिता व्यतिशयेन सः इठन्
लृणो लुकि णिन्लोपः । १ अत्यन्तकर्मकर्त्तरि । “दक्षा
दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा” ऋ० १।१८२।२ । “दंसिष्ठा व्यति-
शयितकर्माणी” भा० औस्थाने आच् । २ दर्शनीयतमे
३ व्यतिशयेन शत्रुहिंसके च । “येना दंसिष्ठ ! कृत्वने”
ऋ० ८।२४।२५ । “हे दंसिष्ठ ! दर्शनीयतम ! यद्वा शत्रूणां
क्षपयितः !” भा० । अत्र दृशेः दंसे वा धातोरूपं प्रथो० ।

दक न० उदक+प्रथो० दैप्-शोधे क ततः संज्ञायां कन् वा ।
जले त्रिका० दकोदरम् । दकामूलम् ।

दकोदर न० दकं जलस्तीतसदरं यत्र । सुश्रुतोक्ते
जलोदरापरनासके उदररोगभेदे यथा “यः स्नेहपीतो-
ऽप्यनुवाञ्छितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरुद्धः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्नोतांसि दुष्यन्ति हि तद्व-
हानि । स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदरं पूर्ववद-
भ्युपैति । स्निग्धं महत्सम्परिहृत्तनाभि श्लेशोन्नतं
पूर्णमिवाश्वना च । यथा दतिः क्षुभ्यति, कम्पते च शब्दा-
यते चापि दकोदरं तत् । “नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्त्या
वामपाश्वे दकोदरे” “वेध्याः मिरा वज्रविधा मूलद्वि-
दकोदरम्” सुश्रु० ।

दक्ष इद्वौ शीघ्रार्थे च भ्वा० आत्म० अक० सेट् । दक्षते अद-
क्षिष्ट । ददक्षे । दक्षः । “त्वमिनो शताहमासि दक्षसे”
ऋ० २।१।११ ।

दक्ष हन्त्यर्थे (गतौ बधे च) भ्वा० आत्म० सक० सेट् । दक्षते
अदक्षिष्ट ददक्षे । मित् तत्करणसामर्थ्यात् अनुपधाय
अपि दीर्घे णिणि अदाक्षि अदक्षि णर्णलि
दक्षं दक्षम् दाक्षं दाक्षमिति रूपं पित् भावे अ । दक्षा ।
दक्ष पु० दक्ष-कर्त्तरि अच् । १ तावच्चूडे दक्षसंहिताकर्त्तरि
२ सुनिभेदे शशिवदृषभे ४ वृक्षभेदे ५ अग्नौ च विश्वः ।
६ महेश्वरे शब्दरत्ना० । ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठजाते ७ प्रजा-
यतिभेदे । ८ चतुरे क्षेत्रेषु कर्त्तव्येषु चोपस्थितेषु
सदा एव ज्ञातुं कर्त्तुं च समर्थे पटौ ति० मेदि० ।

“दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठादुदक्षिणाङ्गवान् ऋषिः । ब्र-
ह्मणः प्रथिवीपाल ! शान्तात्मा सुमहातपाः । वामादजा-
यताङ्गुष्ठाङ्गायां तस्य महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः
स एवाजनयन् सुनिः । ताः सर्वास्त्वनवदाङ्गुः कन्याः
कमललोचनाः । पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजा-

शुर्व्वं वधे स्वा० पर० सक० सेट् । शूर्वति अथूर्व्व । तथूर्व्व ।
थैथै अथै० थै-थै इत्यथैशब्दोत्तराण्यशब्दभेदे संगीतदामो० ।
थो(थु)ङ्गन न० थुङ्-भावे ल्युट् कुटादित्वेऽपि वा० गुणः ।
संवरणे । वस्तुतः थुङ्गनमित्येव तत्त्वार्थं साधु शब्दकल्प
द्वमे थोङ्गनशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव । [शब्दार्थचि० ।
थीणेय त्रि० स्पर्णायां हितादि ढक् प्रथो० । स्पर्ण हितादौ

इति वाचस्पत्ये थकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

द

दकारः तवर्गीयद्वितीयवर्णः व्यञ्जनवर्णभेदः अस्त्रो-
च्चारणस्थानं दन्तमूलम् । दन्तमूलेन सह जिह्वा-
योश्च स्पर्शनादस्य उच्चार्यत्वात् स्पर्शवर्णता । अस्त्रो-
च्चारणे बाह्यभयत्नाः संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च । तस्य
वाचकशब्दा वर्णाभिधानोक्ता यथा ।

“दोऽद्वीयोघातकि धाता दाता दासः कलत्रकम् ।
दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिरावहनी धरा । सुषुम्णा
योगिनी सदाःकुललो वामगुल्फकः । कात्यायनी शिवा
दुर्गाऽनङ्गनामा त्रिकण्टकी । स्वस्तिकः कुटिलारूपः क्षणः
श्यामा जितेन्द्रियः । धर्मकहामदेवश्च अमरेहः सुचञ्चला ।
हरिद्रापुरवेदी च दक्षपाणिस्त्रिरेखकः” अस्याभिष्टाददेवता
ध्यानादि यथा “ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्वति ।।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंश्रिताम् । अनेकरत्न-
चटितहारनुपूरशोभिताम् । एवं ध्यात्वा दकारान्तु
तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिवि-
न्दुमङ्गितं तथा । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं दकारं प्रणमा-
म्यहम्” वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य स्वरूपं यथा “दकारं
शृणु चार्चिह्नि । चतुर्वर्गप्रदायकम् । पञ्चदेवमयं वर्णं
पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिविन्दु
सहितं यदा । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली ।
रक्तविद्युत्प्रताकारं दकारं हृदि भावयेत्” कामधेनुतन्त्रम् ।
काव्यादौ अस्य प्रयोगे सौख्यं फलम् । दोषः सौख्यं
सुदं नः” उक्तं र० टी० उक्तेः । मातृकाव्यासेऽस्य
वामगुल्फे न्यासः ।

द पु० दैप्-गुडौ दा-दाने दो-खण्डने वा क दद-दाने
वा० ड वा । शृण्वते शृण्वते शृदातरि च मेदि० ।
४कलत्रे न० एकाक्षरकोषः । दो-खण्डने सम्भ० भावे
क्षिप् । ५खण्डने इरक्षणे च स्त्री मेदि० ।
“दाददोडददोडदोदादादोदददोददोः । उदादं दददे उद-
ददादददोऽददः” माघः अस्य मन्त्रिनाथवाख्यायामर्थ
विशेषा बोध्याः । “सरशापावधिदां सरस्वतीम्” कुजा०
“करिणां सुदे मनलदा नलदाः” किरा० । “सादस्या-
नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः” “दे !
वःपतिविदुषि नैषधराजगत्याः” नैषधम् । हे विदुषिदे
विद्वज्जने दाति ! वो वरुणः इति वरुणपत्ने ऋदः ।

दंश पु० दन्श-अच् भावे घञ् वा । (डाश) प्रसिद्धे कीट-
भेदे ऽसन्नदहने (वर्मणि) दंशने च मेदि० । ४दोषे
हृषर्पक्षते च विश्वः करणे वञ् । ७दन्ते पु० हेमच०
“सर्वज्ञ दंशमशकं स्यावरञ्च पृथग्विधम्” । “खेदजा दंश-
मशकं यूकामल्लिकमत्कुण्डम्” मनुः । “कण्डूयनेदं श-
निवारणैश्च” रघुः । गौरा० डीश् चुद्रोदंशः अल्पायं
डीप् वा । दन्तदंशे (मशक) भेदे स्त्री अमरः ।

दंशक पु० दन्श-खुल् । (डाश) शक्तिभावेदे हारा० ।
दंशनकर्त्तरि त्रि० ।

दंशन न० दन्श-भावे ल्युट् । (कामङ्गान्) (ऊलवसान)
शृङ्गादिना खण्डने “दष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति
योषितः” सा० द० २२वर्ष्मणि न० । “छृष्टदन्तमहत्वा तु
न विभोक्ष्यामि दंशनम्” भा० क० ५७ अ० ।

दंशनाग्निनी स्त्री दंशं नाशयति नाशि-ग्निनि-डीप् ।
तैलकीटभेदे राजनि० ।

दंशभीरु पु० दंशात् भीरुः । महिषे हेमच० ।

दंशमूल पु० दंशते कर्मणि वञ् दंशं मूलमस्य । शिष्यो
(सजिना) राजनि० ।

दंशित त्रि० दंशः वर्म संजातोऽस्य तार० इतच् । शतसन्नाहे
भूतवर्मणि “सूय्यां यत्नं च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति
दंशिताः । तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्भुतुत्तमम्” भा०
वि० ४२ अ० “अन्त्याणि च विराजन्ते दंशितानि सि-
तानि च” हरिवं ५४५४ स्तो० ।

दंशूक त्रि० दन्श वा० ऊक् । दंशनशीले । “तस्मात् स्त्रीवाः
दन्द्-युक्ता दंशूकाः” तैत्ति० ब्रा० १७/५/२ ।

दंष्ट्रा स्त्री दंश-एन् गौरादिषु मातामहशब्दस्य पाठात्
पितृत्वात् डीभोऽनित्यत्वात् टाप् । श्यूलदन्तभेदे । दन्-

चक्रं चक्रिणमच्युतम् । सहाक्रतुपदेष्टारं यज्ञपूरुष-
मेव च । तस्यैर्विजोऽभवन् सर्वे ऋषयो ब्रह्मवादिनः ।
प्रावर्त्तत ततस्तस्य दक्षस्य च महाध्वरः । दूरादेव
निकायाञ्च तस्मिन् दक्षमहाध्वरे । अनीश्वरास्ततो
येषां व्याजं कृत्वा गृहं ययौ । दधीचिरथ संवीक्ष्य सर्व-
स्वैर्लोक्यवासिनः । दक्षयज्ञे समेयातान् सतीश्वरविव
र्जितान् । प्राप्सन्मानसम्भारान् वासोऽलङ्कृतिपूर्वकम्”
इत्युपक्रमे तत्र दधीचिना सह दक्षस्य उक्तिप्रत्युत्ती यथा

“तं विदन्ति वशिष्ठाद्यास्तवात्विज्यं भजन्ति ये । एको
रुद्रो न द्वितीयः संविदानाग्रधीति हि । प्रावर्त्तन्तर्षयो-
ऽन्येऽपि गौरवात्तव च क्रतौ । यदि मे ब्राह्मणस्यैकं
ऋषोऽपि वचनं हितम् । तदा क्रतुफलाधीशं विश्वेशं
तं समाह्वय । विना तेन क्रतुरसौ कृतोऽप्यकृत एव हि ।
सति तस्मिन् महादेवे विश्वकर्मेकसाक्षिणि । तवापि
चैषां सर्वेषां फलिष्यति मनोरथः । यथा जडानि बी-
जानि न फलन्ति स्वयं तथा । जडानि सर्वकर्माणि न
फलन्तीश्वरं विना । अर्थहीना यथा वाणी धर्महीना
यथा तनूः । पतिहीना यथा नारी शिवहीना तथा
क्रिया । गङ्गाहीना यथा देशः पुत्रहीना यथा गृहाः
दानहीना यथा सम्पत् शिवहीना तथा क्रिया । मन्त्र-
हीनं यथा राज्यं स्तुतिहीना यथा द्विजाः । योषाहीनं
यथा सौख्यं शिवहीना तथा क्रिया । दर्भहीना यथा
मन्या तिलहीनं तु तर्पणम् । हविर्हीनो यथा होमः
शिवहीना तथा क्रिया । इत्थं दधीचिनाख्यातं जप्याह
वचनं न तत् । दक्षो दक्षोऽपि तत्रैव शम्भोर्मायावि-
मोहितः । प्रोवाच च श्वश्रुं क्रुद्धः का चिन्ता तव
मे क्रतोः । क्रतुसुख्यानि सर्वाणि यानि कर्माणि
सर्वशः । तानि सिध्यन्ति नियतं यथार्थकरणादिह ।
अथार्थविधानेन सिद्धयेत् कर्माणि नेशितः ।
स्वकर्मसिद्धये वाथ सर्व एव हि चेश्वरः । ईश्वरः
कर्मणां साक्षी यत् त्वयापीति भाषितम् । तत्तथास्तु परं
साक्षी नार्थं दद्याच्च कुतचित् । जडानि सर्वकर्माणि न
फलन्तीश्वरं विना । यदुक्तं भवता तत्तायहो दृष्टान्तया-
भ्यहम् । जडान्यपि च बीजानि कालं संप्राप्य चात्मना ।
अङ्कुरयन्ति कालाञ्च पुष्पान्ति च फलन्ति च । विना-
ऽपीशं यथा कर्म स्वयं काले फलत्यहो । किमीश्वरेण ते-
नात्र महामङ्गलमूर्त्तिना । दधीचिरुवाच । यथार्थकर-
णात् सिद्धमपि कार्यं कदाचन । ईश्वरप्रातिकूल्याञ्च

सिद्धमेवाशु नश्यति । ईश्वरेच्छाबलात् कर्म कृतमप्यविधा-
नतः । संसिध्येत्तदधीनाश्च कथं सर्व ईश्वराः । सामा-
न्यसाक्षिवक्ष्येः सर्वेषां सर्वकर्मणाम् । साक्षी भवेदस-
न्दिग्धं फलस्य प्रतिभूरपि । भूजलादिस्वरूपेण विद-
ध्यादङ्कुरोदयम् । यत् त्वयोक्तं विनापीशं काले कर्म फलेत्
स्वयम् । स एव कालो भगवान् सर्वकर्त्ता सहेशिता ।
अन्यच्च भवता प्रोक्तं यदेकं तथ्यमेव तत् । किमीश्वरेण
तेनात्र महामङ्गलमूर्त्तिना । ये महान्तो भवन्तेऽत्र ये
च मङ्गलमूर्त्तयः । ईश्वराख्या च ये सन्ति किन्तैरत्र
तवान्तिके । उत्तरादुत्तरञ्चेति प्रत्युत्तरयति द्विजे ।
दधीचौ चुकुपेऽत्यन्तं दक्षो गभीरं हताश्रया । आदिदेश
समीपस्थानालोक्य परितस्त्विति । ब्राह्मणाप्रसदं चासुं
परिदूरयताशु वै । असद्वाध्वरश्चेष्टादनादिष्टात्मनाऽऽग-
तम् । इत्थं दधीचिराकर्ण्य प्रोवाच प्रहसन्निव । किं मां
दूरयसे भूढ ! दूरीभूतो भवानपि । सर्वेभ्यो मङ्गलेभ्यश्च
सर्वैरेभिः समं ध्रुवम् । अकारुण्डे क्रोधजो दण्डस्तव
मूर्त्तिं पतिष्यति । सहेशितुस्त्रिजगतीपुत्रीशास्तुः प्रजा-
पते ! । इत्युक्त्वा निर्जगामाशु यज्ञवाटात् ततो द्विजः ।
तस्मिन्निर्याति नियतो दुर्वासाश्च प्रवनो महान् । उत्तङ्क
उपमन्युश्च ऋचीलोहालकावपि । माण्डव्यो वामदेवश्च
गालवो गङ्गगौतमौ । शिवतत्त्वविदोऽन्येऽपि दक्ष-
यज्ञादिनिर्ययुः” । दक्षयज्ञादयोऽप्यत्र । दक्षाः कुश-
लाः क्रतवः संकल्पायेषाम् । रचक्षुरादीन्द्रियरूपेषु
प्राणेषु “ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रत-
वस्ते नोऽवन्तु” यजु० ४ ११ । “ये देवा ईदृशाः दी-
व्यन्ति द्योतन्ते इति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः ।
“इमे वै प्राणाः वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्राव-
रुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति” शत०
ब्रा० ३।२।१।१ इत्युक्त्वाः । किन्भूताः मनोजाताः
दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः इच्छोत्पत्तौ
तेषां प्रवर्त्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शन-
कालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते अन्यमनस्तस्य रूपा-
दिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते
ते मनोयुजः । तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः
संकल्पाः येषां ते सङ्कल्पितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा
नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः
प्राणरूपेभ्यः स्वाहा इदं चीरं हतमस्तु” वेददी० ।

दक्षक्रतुध्वंसिन् पु० दक्षक्रतुं ध्वंसयति ध्वंस-विघ्न-

ग्निनि । १ महादेवे तदंशाविभूते श्वीरभट्टे च तत्कथा
क्रतुध्वंसिन् शब्दे २२८४ पृ० दृश्यम् ।

दक्षजा स्त्री दक्षात् जायते जन-ड । सतीरूपायां १ दक्षक-
न्यायां महेशकलत्रे दुर्गायाम् २ अश्विन्यादौ च । दक्षजा-
तादयोऽप्यत्र ।

दक्षजापति पु० इत० । १ शिवे २ चन्द्रे च हेमच० ।

दक्षतनया स्त्री इत० । दक्षप्रजापतेर्दुहितरि १ अश्विन्यादौ
२ दुर्गायाम् । ३ वेदिरूपायां भूमौ च । “अदितिर्ह्यजनिष्ट
दक्ष ! या दुहिता तव” ऋ० १०।७।५ । दक्षस्य भूमि-
जत्वेऽपि तज्जनकत्वासम्भवमाशङ्क्य निरु० ११।१२ ।
समाहितं यथा “अदितेर्दक्षो अजायत” “दक्षाददितिं
परीति” च तत्कथसुपपद्येत ? समानजन्मानौ स्यातामि-
त्यपि वा देवधर्मण्येतरतरजन्मानौ वेतरेतरप्रजती ।
पृ० ० दक्षतनायत् “दक्षस्य पितरं तना” ऋ० १।२७।६
“दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया” भा० ।

दक्षपितृ पु० दक्षः दक्षप्रजापतिः पिता उत्पादकोऽस्य स-
मासान्तविधेरनित्यत्वात् न कम् । दक्षप्रजापतिजातमा-
णाभिमानिदेवे “ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षाः
दक्षपितारस्तै नः पान्तु” तैत्ति० १।२।११ । दक्षपितार इत्यत्र
गौणत्वात् ऋद्धिः । चक्षुरादिप्राणाभिमानिनो ये देवाः सन्ति
तेऽस्मान् पयःपानरूपव्रतानुष्ठायिनोऽन्तर्बर्हिश्च शुद्धि-
सम्पादनेन पालयन्तु । कीदृशा देवाः । उत्पत्तिकाले
मनसा सहोत्पन्नाः । व्यवहारकालेऽपि मनसा युज्यन्ते ।
अन्यमनस्कस्य चक्षुरादिभिः सन्निहितविप्रयाणामप्यनव-
गमात् । सति तु मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः
कुशलाः । दक्षः प्रजापतिरुत्पादको येषां ते दक्षपितारः”
भा० । लोके तु कम् । दक्षपितृका अश्विन्यादिषु स्त्री ।
दक्षस्य वीर्यस्य पिता पालक ! । श्वीर्योत्पादके दक्षशब्द-
शेषे उदा० दृश्यम् ।

दक्षविहिता स्त्री १ गीतिकाभेदे । “ऋग्गाथा पाणिका
दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयसेतत्तदभ्यासकरणा-
न्मोक्षसंज्ञितम्” याज्ञ० । “ऋग्गाथाद्यास्तस्यो गीतिकाः”
मिता० । २ दक्षकृते त्रि० ।

दक्षस् न० दक्ष-करणे अस्नु । बले । “दृष्ट्वा दक्षसे यतुः”
ऋ० २।२५।६ । २ । “दक्षसे बलाय” भा० ।

दक्षसावर्णि पु० मनुभेदे नवमे मनौ । “नवमो दक्षसावर्णि
मनुर्वरुणसम्भवः । दृष्टकेतुर्दीप्रिकेतुरित्याद्यास्तत्सुता
वृष । परे मरीचिर्गर्भाद्या देवा इन्द्रः श्रुतः सुतः । द्युति-

मत्प्रसुखाः सप्त भविष्यन्तृप्रयस्ततः । आयुश्चतोऽम्बुधा-
रायामृषभो भगवान् किल । भविता येन संराजं
विचोकीं भोक्ष्यते ऽङ्गुतः” भाग० ८।१२३।६ । “दसावर्णि
६र्दक्षसावर्णि १० ब्रह्मसावर्णि कस्ततः । ११ धर्मसावर्णिको १२
रुद्रपुत्रो १३ रौच्यश्च १४ भौत्यकः” पुराणान्तरम् । हरिवंशे
तु नवमस्य रोहितत्वदुक्तं यथा “व्यवनश्चैव काशिक
आत्तौ हव्यवाहनः । पौलहः सत्य इत्येते सुनयो
रौहितेऽन्तरे । देवतानां गणास्तत्र त्वय एव नराधिप ! ।
दक्षपुत्रस्य पुत्रास्तौ रोहितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो
दृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः । पृथुश्च भूरिधामा
ऋषीकोऽष्टहोत्रो गयः । प्रथमस्य तु सावर्णेर्नैव पुत्रा म-
हौजसः” ७ अ० । कल्पभेदादविरोधः ।

दक्षसुत पु० इत० । १ देवे शब्दार्थचि० ।

देवस्य दक्षसृष्टत्वात् नष्टपुत्रेण दक्षेण पुत्रिकाधर्मेण
दक्षायामादितावुत्पन्नत्वेन तस्य पुत्रिकापुत्रत्वाच्च तत्सुत-
त्वम् यथाह हरिवं० २ अ० ।

“प्रजाः कृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्रग्भुवा । यथा
स्रग्भुवो भूतानि तथा ऋणु महीपते ! । मनसा चैव
भूतानि पूर्वमेवासृजत् प्रभुः । ऋणोन् देवान् सगन्धर्वान-
सुरानथ राजसान्” । २ हर्यश्वादिषु तत्कथा “दक्षस्य
पुत्रा हर्यश्वा विवर्जयिषवः प्रजाः । समागता महा-
वीर्या नारदस्तानुवाच ह । वालिशा वत यूयं
वै नास्या जानीथ वै भुवः । प्रमाणं स्रष्टु कस्मा वै
प्रजाः प्राचेतसात्मजाः । अन्तरुद्धमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ
वै प्रजाः । ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशः ।
अद्यापि न निवर्तन्ते ससृष्टेभ्य इवापगाः । हर्य-
श्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः । वैरण्यामेव
पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभुः । विवर्जयिषवस्तु तु शव-
न्नाश्वाः प्रजास्तदा । पूर्वोक्तं वचनं तात ! नारदेनैव चो-
दिताः । अन्योन्यमूचुस्ते सर्वे ससृग्गाह महासुनिः ।
भ्रातृणां मदर्वी ज्ञातुं गन्तव्यं नात्र संशयः । ज्ञात्वा
प्रमाणं पृथ्वाश्च सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः । एकाग्र्याः
स्रक्ष्यमनसो यथावदनुपूर्वशः । तेऽपि तेनैव मार्गेण
प्रयाताः सर्वतो दिशम् । अद्यापि न निवर्तन्ते ससृष्टेभ्य
इवापगाः । नष्टेषु शवन्नाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ।
नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च । तदा प्रष्टवै वै
भ्राता भ्रातुरन्वेष्टणे नृप ! । प्रयातो नश्यति क्षिप्रं तन्न
कार्यं विपश्चिता । तांश्चैव नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः

प्रजापतिः । षष्टिं ततोऽष्टजत् कन्यां वैरग्यामिति न
श्रुतम् ।

३ अश्विन्यादौ च स्त्री “तमोऽपहं दक्षसुता इवावभुः” रघुः ।

दक्षाध्वरध्वंसक दक्षसाध्वरं ध्वंसयति ध्वन्स-णच-
ण्वल् । १ शिवे २ वीरभट्टे च दक्षाध्वरनाशकादयोऽप्यत्र ।

दक्षाथ्य पु० दक्ष-आथ्य । १ गरुडे २ मृगश्रगे च उणादिवृत्तौ
सि० को० । दक्ष-वृद्धौ अन्तर्भूतण्यर्थे ण्वल् । श्वर्जके
ति० “मितो दक्षाथ्यो अर्थमेवासि सोम !” ऋ० २।६।२।३।
“दक्षाथ्यः सर्वेषां वर्जकः” भा० ।

दक्षिण ति० दक्ष-इनन् । १ परच्छन्दानुवर्त्तिनि पराभिप्रा-
यानुवर्त्तिनि २ सरले । ३ दक्षभागस्थे च भेदि० ।
४ अवामे अपभ्रष्टे देहभागभेदे (डाहिन) ख्याते भागे
हेमच० । “एष त्वनेकमहिंसासु समरागो दक्षिणः
कथितः” सा० द० उक्ते पुनायकभेदे यथा “स्नाता
तिष्ठति कुलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुद्यूतै राति-
रियं जिता कमलया, देवी प्रासाद्याद्या च । इत्यन्तः पुर-
सुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते देवेनाऽप्रतिप-
त्तिमूढमनसा द्विताः स्थितं नाडिकाः” । खापेक्षया मेरु-
गिरितो विप्रकटायां इदिशि स्त्री ७ तद्वर्त्तिनि ति० ।
दयज्ञदानान्ते दाने दप्रतिष्ठायां स्त्री यज्ञा-
दान्तदक्षिणानामनिरुक्तिः” शत० ब्रा० २।२।२।२।
“स एष यज्ञो हतो न ददक्षे । तं देवा दक्षिणाभिरद-
क्ष्यंस्तदादेनं दक्षिणाभिरदक्ष्यंस्तस्माद्दक्षिणा नारम तद्यदे-
हात् यज्ञस्य हतस्य व्यथते तदस्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्ष्यत्यथ
समुद्भ एव यज्ञो भवति तस्माद्दक्षिणा ददाति” । दक्षि-
णाविशेषनिर्णयः हेष्ठा० दा० यथा

भविष्यपुराणे “अदत्तदक्षिणं दानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ! ।
विफलं तद्विजानीयाद्भूखनीव कृतं हविः” । षट्तिश-
न्मतात् “अद्यायुक्तः शुचिर्दानो दानं दद्यात् स-
दक्षिणम् । अदाज्ञयन्तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं
भवेत्” । मैत्रायणीयपरिशिष्टम् “दक्षिणालाभे सुलागां
भक्ष्याणां ददाति न त्वेवं यजेत्” । तथा शतपथ-
श्रुतिः “तस्माच्चादक्षिणं हविः स्यादिति” । भविष्योत्तरे
“काम्यं यद्दीयते किञ्चित्सत्समम् सुखावहम् । अस-
मपन्तु दोषाय भवतीह परत्र च । तस्मान्न दक्षिणा-
हीनं विधानविकलं न त्र । देयं दानं सहाराज !
अमयफलकाङ्क्षया । अन्यथा दीयमानं तदपकाराय
कोवचम् । प्रत्यक्षतद्वार्थहानिर्न च तत् फलदं भवेत्” ।

आह भगवान् व्यासः “सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं
दक्षिणा परा । सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणे-
ष्यते ।” एतच्च, विशेषविहितगोवस्तादिदक्षिणकदान-
वर्जं सामान्यविहितदक्षिणेषु दानेषु व्यवतिष्ठते तत्रापि
परा श्रेष्ठतमेति प्राशस्त्यं दर्शयति न त्वन्यां दक्षिणां
निराचष्टे आनन्यार्थत्वाद्दक्षिणायाः सुवर्णस्य प्रकटत्वात्
सर्वदानेषु सुवर्णं दक्षिणेतित्वचनार्थः, अन्यदपि
पुरुषस्याहारौपयिकं तण्डुलादिकं दक्षिणार्थेन योज्यं
शक्तु श्रूयते “अन्येषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणा
स्यता । सुवर्णं दीयमाने तु रजतं दक्षिणेऽप्युते”
इति तदेतच्छ्रौतस्मै न्यं परिज्ञाय अज्ञातव्यम् । “सुवर्णं
रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव च । नित्यश्चाङ्गं
देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम्” । स्कन्दपुराणे । “देय-
द्रव्यतृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् । अनुक्तदक्षिणे
दाने दशांशं वापि शक्तितः” । तुलापुरुषादिदानानि
अधिकृत्य लिङ्गपुराणे “दक्षिणा च शतञ्चाङ्गं
तदङ्गं वा प्रदापयेत् । ऋत्विजाञ्चैव सर्वेषां दश
निष्कान् प्रदापयेत्” । भविष्योत्तरे “ज्ञेयं निष्कशतं
पार्थ ! दानेषु विधिरुतमः । मध्यमस्तु तदङ्गेन तदङ्गे-
नाधमः स्मृतः । मेघप्राञ्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्-
व्यपि । एवं वृक्षे तथा द्वे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च ।
अशक्तस्यापि क्लृप्तोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः । अतो-
ऽप्यत्नेन यो दद्यान्महादानं नराधमः । प्रतिगृह्णाति वा
तस्य दुःखशोकावहं भवेत्” ; जयामिषेकमुदाहृत्य लिङ्ग-
पुराणे “अष्टषष्टिपलान्मानं दद्याद्दक्षिणां शुरोः ।
होतृणाञ्चैव सर्वेषां त्रिशतपलमुदाहृतम् । अध्येतृणां
तदङ्गेन द्वारपानां तदङ्गेन तः” । एतेनान्यत्रापि, शुरो-
रङ्गम्, ऋत्विजां तदङ्गं, जापकानां तदङ्गं द्वारपा-
नानां तदङ्गमिति दक्षिणाविभागोऽवगन्तव्यः । अन्या
अपि दक्षिणाः तत्र ततोक्ता वेदितव्याः । यज्ञभेदे दक्षि-
णाभेदः कात्या० श्रौ० सू० उक्तः कातीयशब्दे दर्शितप्रायः
विशेषतोऽदृश्यः । सर्वत्र दक्षिणाया अदाने कालविलम्बभेदे
च दोषा दक्षिणानामनिरुक्तिमहिता उक्ता यथा ।
“कार्त्तिक्यां पूर्णमास्यान्तु रासे राधामहोत्सवे । आवि-
र्भूता दक्षिणांश्चात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा” । यज्ञो दक्षि-
णया चाङ्गं पुत्रेण च फलेन च । कर्मिणां फलदात्री
चेत्येवं वेदविदो विदुः । कृत्वा कर्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च
दक्षिणाम् । तत् कर्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं सुने ! ।

कर्त्ता कर्मणि पूर्णे च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम् । न
दद्याद्ब्रह्मणेभ्यश्च दैवेनाज्ञानतोऽथ वा । सङ्गते
समतीते तु दिगुणा सा भवेद्भुवम् । एकरात्रे व्यतीते
तु भवेत् शतगुणा च सा । विरात्रे तद्दशगुणा सप्ताहे
द्विगुणा ततः । मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च
वर्जते । संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटिगुणा
भवेत् । कर्म तद्यजमानानां सर्वञ्च निष्फलं भवेत् । स च
ब्रह्मस्वापहारी न कर्माहोऽशुचिर्नरः । दरिद्रो
व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी । तद्गृहहादुयाति
लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम् । पितरो नैव गृह्णन्ति
तद्दत्तं श्राद्धतर्पणम् । एवं सुराश्च तत्पूजां तद्गता-
भग्निराहुतिम् । दाता न दीयते दानं ग्रहीता च न
याचते । उभौ तौ नरकं यातुश्चरन्त्युत्था घटः ।
नार्पयेद्यजमानश्चेदुयाचितृषु च दक्षिणाम् । भवेद्ब्रह्म
स्वापहारी कुम्भीपाकं ब्रजेद्भुवम् । वर्षलक्षं वसेत्तत्र
यमदूतेन ताडितः । ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधि-
युक्तो दरिद्रकः । पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्वांश्च सप्त-
जन्मतः” ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । प्राणिरूप-
दक्षिणाद्रव्यग्रहणे मन्त्रभेदेनाभिमन्त्रणम् अप्राणिरव्य-
ग्रहणे तु अभिमर्शनमात्रम् यथाह आश्व० श्रौ० सू०
५।१३।१५ । “क इदं कक्षा अदात् कामायादात् कामो
दाता कामः प्रतिग्रहीता कामं ससुद्रमाविश कामेन त्वा-
प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते दृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु प्रथिवी
प्रतिगृह्णातिव्यतीतास्तनुमन्त्रयेत् प्राणि” । सू० “वि-
हारदेशमतीत्य नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु तन्मध्ये यत् प्राणि-
द्रव्यं तदेतेनानुमन्त्रयते” नारा० । “अभिष्टशेदप्राणि”
सू० “तन्मध्ये यदप्राणि तदभिष्टशेत् नारा० । सा च
यज्ञपत्नी तथाह “दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा
सर्वत्र पूजिता । यया विनापि विश्वस्य सर्वं कर्म
तु निष्फलम्” भाग० २६।२।२।२८। १० नायि-
काभेदे स्त्री यथा “या गौरवं भयं प्रेम सङ्गावं
पूर्वनायके । न सुञ्चत्यन्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणाबुधैः”
इति विष्णुपु० टीकायां स्वामी” ११विष्णुपु० । “अक्रूरः
मेशलो दक्षो दक्षिणः दक्षिणास्वरः” विष्णुसु० । अस्य
दिग्देशादिव्यवस्थायामेव सर्वनामता तेन दक्षिणे गा-
यकाः अन्यत्र दक्षिणाः (कुशलाः) इत्येव । “दिशः सपत्नी
भव दक्षिणस्याः” रघुः “दक्षिणीयमवगम्य पङ्क्तिशः
पङ्क्तिपावनमथ द्विजत्रजम् । दक्षिणः क्षितिपति-

व्यशिश्रयदक्षिणाः सदसि राजसूयकीः” माघः ।
अन्ततादौ दक्षिणकर्णस्पर्शनं पराशरो विधत्ते । “क्षुते
निषीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽन्तते । पतितानाञ्च
सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्मृशेत् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च
सोमः सूर्योऽनलस्तथा । ते सर्वे चापि तिष्ठन्ति कर्णं
विप्रस्य दक्षिणे” । १२आचारभेदे दक्षिणाचारशब्दे
दृश्यम् । १३दक्षिणाग्नौ पु० “दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्
आश्व० गृ० ४।२।३ ।

दक्षिणकालिका स्त्री दक्षिणा कालिका । १शिवहृदये न्यस्त-
दक्षिणपादायां कालिकायाम् ।

दक्षिणगोल पु० कर्म० । विषुवरेखातो दक्षिणस्थिते
तुलादिराशिषट्के यथाह सि० शि० “ससौम्यगोलो भदलं
यदाद्यं यास्योऽपरं सायनभागभानोः” दक्षिणायनशब्दे
रङ्गनाथ व्याख्या दृष्ट्या ।

दक्षिणतस् अव्य० दक्षिणा-तस्मिन् सर्वनाम्नोदत्तिमात्रे
पुं वङ्गावः । १दक्षिणस्यां दिशि । २दक्षिणभागे च “पितृभ्यो
बलिशेषन्तु सर्वदक्षिणतो हरेत्” मनुः ।

दक्षिणतस्तपई ति० दक्षिणतः शिरसो दक्षिणभागे कप-
देखूडा यस्य । दक्षिणभागचूडायुक्ते “श्वित्यञ्चो मा
दक्षिणतस्तपदाः” ऋ० ७।३३।२ चूडाकर्मणि दक्षिणतो
वशिष्ठानामिति स्मर्यते” भा० । [दक्षिणस्थितेरे ।

दक्षिणतीर न० कर्म० तीरस्य तारभावः । नद्यादे
दक्षिणत्वा स्त्री दक्षिण+वेदे नि० ता । दक्षिणभागादौ ।
“धिव्र वज्रं हस्त आ दक्षिणताभिः” ऋ० ६।२८।६ ।

दक्षिणदिक् स्त्री दक्षिणा दिक् । स्वामेच्छया मरुतो वि-
प्रकटदिशि । तदधिपः भौमः यथाह
“सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्तिदशमन्तो च प्राच्यादिदिग्धीश्वराः” ज्यो०त० ।
तत्र बलिनो ग्रहौ भास्करभूमिजौ यथाह
तत्रैव “प्राच्यां सौम्यसुराचार्यौ यास्यां भास्करभूमि-
जौ । प्रत्यक् सौरिरुदीच्यां तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ”
तद्विष्णुपतिः शक्रः “इन्द्रो वज्रिः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो
मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्”
इत्युक्तेः । तद्विग्वलिनो राशयश्च अजदृष्टगसिंहाः ।
“ऐन्द्रे मानुषराशयस्तु पशवो यास्ये सवीर्याश्चलि-
वारुणान् बलयुक् तथैव बलिनः पानीयजाश्चोत्तरे” ज्यो०
त० उक्तेः । तद्विष्णुपतिराशयः दृष्टकन्यामकरराशयः
यथाह ज्यो० त० “प्रागादिकजुभां नाथा यथासंख्यं

प्रदक्षिणम् । मेघाद्याराशयो ज्येष्ठास्त्रिराष्ट्रत्या परि-
भ्रमात् । । तद्दिङ्मुखनक्षत्राणि च मघादिसप्तकम् ।
“क्षत्तिकाद्यास्तु पूर्वार्धे सप्त सप्तोदिताः क्रमात्”
ज्यो० त० उक्तेः । दक्षिणदिग्भागस्या देशाश्च कूर्म वि-
भागश्च द्वे द्वे ० सं० १४ अ० उक्ताः “अथ दक्षिणेन लङ्का”
इत्युपक्रमे दर्शिताः ।

दक्षिणपश्चात् अथ० दक्षिणस्याः परायाश्च दिशः अन्नराला
दिक् बङ्ग० आति परस्य पश्चदेशः । प्रथमापञ्चमी
सप्तम्यर्थदत्तौ दक्षिणपश्चिमाशब्दार्थे नैर्ऋतकोणे ।

दक्षिणपश्चिमा स्त्री दक्षिणस्याः पश्चिमाया दिशोऽन्नराला-
दिक् । “दिग्नामान्यन्नराले” पा० बङ्ग० पुं वत् । १ नै-
र्ऋते कोणे । “जम्बुभरतशार्दूल ! दिशं दक्षिण
पश्चिमाम्” भा० महाप्र० १ अ० । २ तद्देशवर्त्तिनि त्रि०
“दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्” आश्व० ग्ट० १।२।१३ ।

दक्षिणपूर्वा स्त्री दक्षिणस्याः पूर्वस्या दिशोऽन्नराला दिक्
बङ्ग० पुं वत् । १ अग्निर्कोणे २ तद्दिग्भागस्ये त्रि० “दक्षि-
णपूर्वे उद्धृतान् आहवनीयं निदधाति” आश्व० ग्ट० ४।२।१३ ।

दक्षिणमानस न० मयास्थिते तीर्थभेदे “तस्य दक्षिणभागे
तु तीर्थं दक्षिणमानसम् । दक्षिणे मानसे चैव तीर्थतय-
सुदाहृतम्” वायुपु० गयाभा० ।

दक्षिणमार्ग पु० १ तन्त्रोक्ते आचारभेदे २ पितृयागे मार्गभेदे
“निर्विण्णोऽहं दक्षिणमार्गेण गतागतलक्षण्येन”
ईशोपनिषद् भाष्यम् । [लवणाम्बुधौ ।

दक्षिणसमुद्र पु० कर्म० । दक्षिणदिक्स्थे समुद्रे
दक्षिणस्थ त्रि० दक्षिणे भागे तिष्ठति स्या-क ७ त० ।
१ दक्षिणभागस्थिते २ सारथौ पु० अमरः ।

दक्षिणा अ० दक्षिणा+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आच् । प्रथमा-
द्यर्थवृत्तिके दक्षिणाशब्दार्थे दक्षिणा वसति आगच्छति
रमणीयं वा “अयं दक्षिणा विश्वकर्मा” यजु० २१।५५

दक्षिणांसत्रणिन् पु० दक्षिणांसे दक्षस्तन्त्रे व्रणोऽस्तस्य
इति । दक्षिणस्तन्त्रस्य व्रणयुक्ते “पितृस्तत्रभिगमनात्
दक्षिणांसत्रणी भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्या अजा-
दानेन शक्तिः” पराशरः ।

दक्षिणाग्नि पु० दक्षिणोऽग्निः । अन्वाहार्यपचनाख्ये यज्ञा-
ग्निमध्येऽग्निभेदे । “अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति”
कात्या० श्रौ० २।५।२७ “हीनं यज्ञस्यान्वाहरतीत्यन्वा-
हार्यः अध्वर्युरन्वाहार्यसंज्ञकं दक्षिणार्थं तण्डुल-
रूपभोदनं दक्षिणाग्नावधिश्रयति चतुर्णाम्भुविजां

तृप्तिर्वायता सम्भाव्यते तत्परिमाणं ततोऽधिकं
वान्वाहार्यभोदनं कुर्यात्” कर्कः ।

“उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमा-
नीय विट्कुलाद्विचित्रतो वैकथोनय इत्येके प्रियमाणं
“वा प्रज्वाल्यारणिमन्नं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहव-
नीयं ज्वलन्सुहरेत्” आश्व० श्रौ० २।२।१ “उत्सर्गे
अजस्त्रीह्यर्गे अग्निहोतृहोमार्थं विहरेत् नाजस्त्रेषु ।
होमस्त्वजस्त्रेष्वपि भवतीत्युक्तम्, एवं स्थिते विहरण-
सहितमग्निहोतृहोमप्रयोगं वक्तुकाम उत्सर्ग इत्युक्त-
वान् । अत्रापराह्णशब्देन अङ्गवृत्त्यर्थभागो गृह्यते ।
विहरणकाले गार्हपत्यं प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षि-
णाग्निं वैशुगुह्यादानयेत् । चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य
द्रव्यवतो वा गृह्यात्, गार्हपत्याद्वा । धार्यं स्येत् प्रज्वल-
येत् । काले काले यदि निर्मन्थ्यः तदा सन्थेत् । एषां
प्रकाराणास्तत्पत्तिवशाद्भवस्या । तेषामन्यतमप्रकारेण
दक्षिणाग्निं साधयित्वा ततो गार्हपत्यात् ज्वलन्मग्नि-
माहवनीयार्थसुहरेत् पात्रान्तरेण पृथक् कुर्यादित्यर्थः”
नारा० । तस्य स्थापनञ्च नैर्ऋतकोणे “दक्षिणपश्चिमे
दक्षिणम्” आश्व० ग्ट० ४।१३ । उक्तेः ।

दक्षिणाग्र पु० दक्षिणस्यामयस्य । दक्षिणदिग्भागस्याग्रे
कुशादौ “अथ यान्यमून्युदीचीनाग्राणि हृणानि भवन्ति
दक्षिणाग्राणि तानि करोति पितृदेवत्वमेवैनत्तत्करोति”
शत० ब्रा० १२।५।१।१२ । “उदगग्रान् दक्षिणाग्रान्
करोतीति श्रुतेः” कात्या० श्रौ० ४।१०।१५ ।

दक्षिणाचल पु० दक्षिणस्थितोऽचलः । मलयपर्वते हेमच०
दक्षिणपर्वतादयोऽप्यत्र ।

दक्षिणाचार पु० कर्म० १ तन्त्रोक्ते आचारभेदे । “स्वधर्मनि-
रतो भूत्वा पञ्चतन्त्रेन पूजयेत् । स एव दक्षिणाचारः
शिवो भूत्वा शिवां यजेत्” आचारभेदतन्त्रम् । २ यांस्तु
तत्र भेदः सद्यस्थाने विजयारसः । “चतुर्भकाराः
सन्त्येव पञ्चमो विजयारसः” इत्युक्तेः । दक्षिणा दक्षि-
णस्यां चारो गतिरस्य । २ दक्षिणदिग्गतिशालिनि
त्रि० । “दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः”
भा० वि० ५ अ० ।

दक्षिणाज्योतिस पु० दक्षिणा दक्षिणस्यां ज्योतिरस्य ।
पञ्चौदने आगभेदे । “योऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्यो-
तिर्षं ददाति” अथ० ६।५।२२।२३।२४।२५।६ । तद्दान-
फलशक्तम् ।

दक्षिणात् अयम् दक्षिण+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आति ।
प्रथमाद्यर्थादन्तौ दक्षिणशब्दार्थे दक्षिणात् रमणीयम् आ-
गच्छति वसति वा ।

दक्षिणान्तिका स्त्री “षड्विंशमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे
स्तुर्नोनिरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते
रन्तौ गुरुः” इत्युपक्रमे “तृतीययुग्मदक्षिणान्तिका
समस्तपादेषु द्वितीयतः” इ० र० उत्तलक्षणे वैतालीयभेदे
भावात्तत्तभेदे । “समस्तपादेषु द्वितीयतः यदि तृती-
ययुक् द्वितीयमात्रातृतीयमात्राभ्यामेको गुरुश्चेत् शेषं
वैतालीयवत् तदा दक्षिणान्तिका नाम च्छन्द इत्यर्थः ।

दक्षिणापथ पु० दक्षिणा (आजन्तः) पन्थाः अच् समा० ।
देशभेदे तद्देशवर्त्यनं भा० व० ६१ अ० यथा

“एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् । अ-
न्तीरुत्तयन्तश्च समतिक्रम्य पर्वतम् । एष विन्ध्यो महा-
शैलः पयोणी च समुद्रगा । आश्रमाश्च महर्षीणां
बहुमूलफलान्विताः । एष पन्था विदर्भाणामभी ग-
च्छन्ति कोशलाम् । अतः परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षि-
णापथः” । “दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरा-
न्मृकाः । गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुचका मद्रकैः सह”
भा० शा० २०७ अ० । “युयुधे पाण्डुराजेन दिवसं
नकुञ्जानुजः । तं जित्वा स महाबाहुः प्रययौ दक्षिणा-
पथम्” भा० स० २० अ० । “तथापरे जनपदा दक्षिणा-
पथवासिनः । पाण्डुराश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव
च । सेतुका सुख्यकाश्चैव क्षपथाचारवासिकाः । नवराष्ट्रा
साहिपकाः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः । कालेराश्च सहैषी-
कौराटव्याः शवरास्तथा । पुलिन्दा विन्ध्यमूषिका वेदर्भा-
दण्डकैः सह । कुलीयाश्च मिरालाश्च रूपसास्तापसैः
सह । तथा तैत्तिरकाश्चैव सर्वे कारस्करास्तथा । नासि-
काद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः । भानुकच्छाः
समाहेयाः सह सारस्तैस्तथा । कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च
आनर्त्ताश्चार्बुदैः सह” मत्स्यपु० । २ दक्षिणास्थितमार्ग-
मार्गे पु० । “क्षणाजिनानि धुन्वन्तः स्वयमेव दक्षिणापथं
यान्ति” आश्व० श्रौ० ५।१३।१२ । दक्षिणापथोऽस्त्यस्य
स्वामित्वेन आवासत्वेन सम्बद्धत्वेन वा ठत् । दक्षिणा-
पथिक तद्देशेन्यपे तत्त्व वासिनि तत्त्वम्बद्धे च । “एते
चान्ये च बहवो दक्षिणपथिकान् पथः” हरिवं० ११० अ० ।

दक्षिणापरा स्त्री दक्षिणाया अपराया दिशोऽन्तराभा दिक्
? नैक्यं तत्रोक्ते “दक्षिणपूर्वस्यां दिशि दक्षिणपरस्यां वा”

आश्व० गृ० ४।१।६ । २ तत्संस्थिते त्वि० “पुनर्दक्षिणापरे-
ऽध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानः” कात्या० श्रौ० ८।५।१६ ।
दक्षिणायां परः । ३ यज्ञपूर्त्यर्धद्रव्यदानरूपदक्षिणा
तत्परे त्वि० ।

दक्षिणाप्रवण त्वि० दक्षिणा (आजन्तः) दक्षिणस्यां प्रवणं
निम्नम् । उत्तरापेक्षया दक्षिणतो निम्ने आङ्गादिदेशे
“दक्षिणाप्रवणम्” कात्या० श्रौ० २२।३।६ । “दक्षिणाप्रवणं
देवयजनं भवति” कर्कः “शुचिदेशं विविक्षं च गोमयेनो-
पलेपयेत् । दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्” मनुः ।
“दक्षिणाश्रयनमथवा परिश्रुते शुचौ देशे दक्षिणाश्रवने
तथा” याज्ञ० आङ्गदेशोक्तौ ।

दक्षिणाप्रष्टि पु० धुव्यांमेक्षया प्रकटं देशमश्नोति प्र+अश-
क्तिच् प्रष्टो० दक्षिणा दक्षिणभागे प्रष्टिः वाह्यः । धुव्यं-
मध्ये दक्षिणस्थे प्रष्टाङ्के प्रकटदेशस्थे वा अश्व-
भेदे “दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्त इति” कात्या० श्रौ०
१४।३।८ । “रथे तृतीयसम् युनक्ति धुव्यांमेक्षया प्रकटं
देशमश्नोतीति प्रष्टिर्वाहो युग्मः” सं० व्या० । दक्षिणस्यां
स इव इति विग्रहे २ दक्षिणस्थे प्रष्टिसदृशेऽश्वे च ।
“अथ दक्षिणा प्रष्टिं युनक्ति सव्यप्रष्टिं वा” शत० ब्रा०
५।१।४।२ । “प्रष्टिर्नाम पादवयोपेतो भोजनपात्रादिका-
धारः” (तेषां) भा० ।

दक्षिणावन्ध पु० दक्षिणायां वन्धः अनुवन्धः । गृह-
स्यादीनां दक्षिणावन्धभेदे यथा “दक्षिणावन्धो नाम
गृहस्य ब्रह्मचारिभिक्षुवैखानसानां कामभोहोपहृतचे-
तसामभिमानपूर्विकां दक्षिणां प्रयच्छतां दक्षिणावन्ध इत्यु-
च्यते” तत्त्वसारः ।

दक्षिणाभिमुख त्वि० दक्षिणा दक्षिणस्यामभिमुखसम् ।
दक्षिणदिङ्मुखे । “दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन् प्रयोश्च
यथा दिवा” आङ्गि० त० । दक्षिणासुखादयोऽप्यत्र ।
“आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणासुखः” ।
“उदकेनैव विधिना निर्वपेत् दक्षिणासुखः” मनुः ।
“यद्वेष्टितशिराभुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणासुखः” मनुना
आङ्गीयविप्रस्य तथा भोजनं निषिद्धम् । दक्षिणा दक्षिणस्यां
सुखम् । दक्षिणदिक्स्थे सुखे न० । “अमात्राङ्गं गया-
आङ्गं दक्षिणासुखभोजनम् । न जीवत्यतृकः कुय्यात्
क्ते च पितृहा भवेत्” ति० त० ।

दक्षिणामूर्ति(क) पु० दक्षिणा अलङ्कृता मूर्तिरस्य वा
कप् संज्ञात्वात् न पुं वत् । शिवमूर्तिभेदे तद्गङ्गानादिकं

यथा "प्रोद्यच्छास्त्रमहावट्टं सतले योगासनस्य प्रभुं प्रत्यक्-
तत्त्वमुत्सृज्यः प्रतिदिशं प्रोद्दीप्यमाणाननम् । सुप्तं
तर्कमयीं दधानममलं कर्पूरगौरं शिवं हृद्यन्तः कलये
स्फुरन्तमनिशं श्रीदक्षिणामूर्तिकम्" । "नित्यशो दक्षि-
णामूर्तिं ध्यायेत् साधकसत्तमः । शास्त्रव्याख्यानसामर्थ्यं
लभन्ते वत्सरान्तरे" तन्मन्त्रादिकं तन्त्रे दृश्यम् ।
ध्यानान्तरं ध्यानशब्दे दृश्यम् ।

दक्षिणायन न० दक्षिणा दक्षिणस्यां दक्षिणे गोले वा-
यनं रवेः । रवेः स्वाधिष्ठितस्थानापेक्षया १० दक्षिण-
दिगममने २० दक्षिणगोलरूपतुलादिराशिषट्के गमने
तदुपलक्षिते ऋतुत्रयात्मके शकालभेदे च तत्राद्यार्थे
"ऋतुत्रयव्याप्यनं द्वे अयने वर्षसंज्ञिते । कर्कटादिस्थिते
भानौ दक्षिणायनमुच्यते" मल० त० विष्णुपु० ।
द्वितीयार्थे "दैवे रात्रिप्रहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तलोदगयनं रात्रिः स्यादुदक्षिणायनम्" मनुः ।
अयनशब्दे ३५३ पु० उत्तरायणशब्दे ११०४ पु०
खगोलशब्दे च दक्षिणायनशब्दार्थस्योक्तप्रायत्वेऽपि
दक्षिणायनव्यवस्थार्थमधिकमलोच्यते यद्यपि चन्द्रस्यापि
स्वाधिष्ठितस्थानापेक्षया दक्षिणस्यां दक्षिणगोले च गतिः
सम्भवति तथापि सूर्यस्यैव गतिभेदे तदुपलक्षितकाले च
दक्षिणायनशब्दव्यवहारः । "सौराण्यं द्युनिशोर्वाभं
षड्शीतिसंखानि च । अयनं विषुवं चैव संक्रान्तेः
पुण्यकालता" सू० वि० अयनस्य सौरत्वोक्तेः "यान्
मासान् दक्षिणा आदित्य एति यान् मासानुत्तरादित्य
एति" वाजसनेयिनां पञ्चान्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमा-
र्गयोः पाठात् "तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति
षण्मासानुत्तरेणैतीति तैत्तिरीयश्रुतेऽआदित्यगतिमुपजी-
व्यैवायनशब्दप्रवृत्तेः । तेनादित्यगतिनिष्पत्तत्वात्तस्य
सौरत्वम् । उभयविधदक्षिणायनस्य किमवधिकस्य मनूक्तं
रात्रित्वं तदभिधीयते । तत्र "मेघादौ देवभागस्यो
देवानां याति दर्शनम् । अमराणां तुलादौ तु सूर्यस्तज्ज्ञा-
नसञ्चरः" सू० वि० ।

"जम्बुद्वीपलवणसमुद्रसन्धौ परिधिदत्तं भूगोलमध्ये तत्स-
मस्रत्वेणाकाशे दत्तं विषुवदृत्तं तत्र क्रान्तिदृत्तं षड्भा-
नरेण स्थानद्वये लग्नं तन्मेषतुलास्थानं प्रवहवायुना
विषुवदृत्तमार्गे भ्रमति मेषस्थानात् कर्कादिस्थानं विषुव-
दृत्ताक्षतुर्विंशत्यंशान्तर उत्तरतः । मकरादिस्थानं विषुव-
दृत्ताक्षतुर्विंशत्यंशान्तरे दक्षिणतः । तत् स्वस्थाने प्रवह-

वायुना भ्रमति । एवं क्रान्तिदृत्तप्रदेशाः स्वस्थाने प्रवह
वायुना भ्रमन्ति । तत्र मेषादौ देवभागस्यः "जम्बुद्वीपं च
तत्रापि देवासुरविभागकदिति" पूर्वोक्तेः । तत्सम्बद्धा मेषा-
दिकन्यान्ता राशय उत्तरगोलः । तत्रस्यः सूर्येण मेषादौ
मेघादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तरायवर्तिनां दर्शनं षण्मा-
सानन्तरं प्रथमदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः विषुव-
दृत्तस्य तत्क्षितिजत्वात् । एवं दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाय-
वर्तिनामित्यसुराणामित्युक्तं नैवोक्तम् । तद्भागसञ्चरो
दैवभागे समुद्रादिदक्षिणविभागस्यास्तुलादिभिर्नान्ता रा-
शयो दक्षिणगोलस्तत्र सञ्चरो गमनं यस्येत्येतादृशसूर्य-
स्तुलादिप्रदेशे तुकारादर्शनानन्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नो-
तीत्यर्थः तेषामपि विषुवदृत्तक्षितिजत्वात्" रङ्गना० ।
"देवासुरा विषुवति क्षितिजस्य दिवाकरम् । पश्यन्त-
न्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षणे" सू० वि० ।

"विषुवति काले देवदैत्याः सूर्यं क्षितिजस्य पश्यन्ति
विषुवदृत्तस्य तयोः स्वस्थानाद्भूगोलमध्यस्थत्वेन क्षितिज-
त्वात् । एतेषां देवदैत्यानामन्योन्यं परस्परं ये वामसव्ये
अपसव्यसव्ये ते क्रमेण दिनक्षणे दिवसरात्री भवतः ।
अयं भावः देवानां भूमेरुत्तरभागः स्वकीयत्वात् सव्यमतो
दैत्यानामपसव्यं स्वकीयत्वाभावात् । एवं दैत्यानां भूमे-
र्दक्षिणभागः स्वकीयत्वात् सव्यं देवानां स्वकीयत्वाभावा-
दपसव्यमतो दैत्यानां वामसव्यगावुत्तरदक्षिणगोलौ देवानां
क्रमेण दिनरात्री । देवानां वामसव्यभागौ दक्षिणोत्तर-
गोलौ दैत्यानां दिनरात्री । अन्यथाऽन्योन्यं वामसव्ये
इत्यनयोः सङ्गतायां नुपपत्तेः । अतएव पूर्वं मेषादा-
वित्याद्युक्तमिति" रङ्गना० । अथ पूर्वोल्लेखोत्तरार्धस्य सन्दि-
ग्धत्वशङ्कया दिनपूर्वापरार्धकथनच्छेदेन तदर्थं लोकाभ्यां
विशदयति ।

"मेघादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदयुत्तरम् । सञ्चरन्
प्रागर्हमध्यं पूरयेन्मेषाशिनाम् । कर्कादीन् सञ्चर-
स्तद्वदङ्गः पश्चार्धमेव सः । तुलादींस्त्रीन्मृगादींश्च
तद्वदेव सुरद्विषाम्" सू० वि० ।

"मेघादौ विषुवदृत्तस्यक्रान्तिदृत्तभागे रेवत्यासन्न उदितो
दर्शनतां प्राप्नोति सूर्य उत्तरं यथोत्तरं क्रमेणेति यावत्
स्त्रीन् राशीनुदयुत्तरभागस्थानं मेषवृषमिथुनान् सञ्चरन्
तिक्रामन् सन् मेरुस्थानां देवानां प्रागर्हमध्यं प्रथमं
दिनस्यार्धं पूरयेत् पूर्णं करोतीत्यर्थः । मिथुनान्ते सूर्ये मेरु
स्थानां मध्याह्नं स्यादिति फलितार्थः । कर्कादीन् स्त्रीन्

राशीन् कर्कसिंहकन्यास्तद्वत् क्रमेणेत्यर्थः । अतिक्रामन्
सन् स सूर्यो दिवसस्य पञ्चार्धमपरदलम् । एवकारोऽन्य-
योगव्यवच्छेदार्थः । पूरयेत् । कन्यान्ते सूर्ये मेरुस्थानां
सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः । अथ दैत्यानामाह ।
तुलादीनि । सुरद्विषां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्तिनां दैत्यानां
मित्यर्थः । तुलादींस्त्रीन् राशींस्तुलादृष्टिकधनुराख्यान्
मृगादींस्त्रीन् राशीन् मकरकुम्भमीनांस्तद्वत् क्रमेणाति-
क्रामन् सूर्यः । चकारस्तुलामृगादिक्रमेण पूर्वपरार्ध-
मित्यर्थकः । एवकार उक्तातिरिक्तव्यवच्छेदार्थः । दिनं
पूरयतीत्यर्थः । धनुरन्ते सूर्ये दैत्यानां मध्याह्नं भोनान्ते
सूर्ये सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः । रङ्गना० ।
“अतो दिनक्षप्ते तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् । अहोरा-
त्रप्रमाणं च भानोर्मगणपूरणात् । दिनक्षप्तेतेषाम-
यनान्ते विपर्ययात् । उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्ति
सुरासुराः” सू० शि० ।

“एतेषां देवदैत्यानामयनान्तेऽयनसम्बन्धौ विपर्ययाद्व्या-
साद्दिनक्षपार्धं दिनार्धं रात्रिर्ध्वं च भवति । यत्र देवानां
मध्याह्नं रात्रिर्ध्वं च तत्र दैत्यानां क्रमेण रात्रिर्ध्वमध्याह्ने
यत्र च दैत्यानां मध्याह्नरात्रिर्ध्वं तत्र देवानां क्रमेण
रात्रिर्ध्वमध्याह्ने इति फलितार्थः । अत्र हेतुमाह ।
उपरीति । देवदैत्या मेरोरुत्तरदक्षिणाग्रवर्तिनोऽन्योन्य-
मात्मानं स्वसुपरिभाग ऊर्ध्वभागे कल्पयन्तुर्ङ्गीकुर्वन्ति ।
वस्तुतो भूमेर्गोलत्वेन सर्वत्र तत्त्वत्वान्निरपेक्षोर्ध्वो-
भागयोरुपपत्तेः । तथा च देवा दैत्यामेजयोर्ध्वं स्वत्वं
मन्यमाना दैत्यानधःस्थानङ्गीकुर्वन्ति । दैत्याश्च देवस्थाना-
मेजयोर्ध्वं स्वत्वं मन्यमाना देवानधः कुर्वन्तीति तात्पर्यार्थः ।
एवं च देवदैत्ययोर्विपरीतावस्थानाद्दिनरात्रयोर्विपरीतं
युक्तमेवेति भावः” रङ्गना० ।

ततश्च उत्तरगोलरूपमेधादिराशिषट्कस्यरविकालस्य
देवानां दिनत्वे दक्षिणगोलरूपतुलादिराशिषट्कस्यरविक
कालस्य रात्रित्वे स्थितेऽपि मकरादिकानां देवानां दिन-
रात्रिकालतोक्तिः श्रौतस्मार्त्तिकस्मौपयोगिनी रवेः स्वा-
धिष्ठितस्थानामेजया दक्षिणोत्तरतो गत्या वा तथा व्यव-
ह्रियते इति बोध्यम् अतएव सि० शि० उक्तं यथा
“दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमो तमोऽहन्तुर्दर्शने
वति । कुष्ठगानां दुनिशं यथा नृणां, तथा पितॄणां
शशिष्ठवासिनाम्” । इदानीं संहितोक्तस्याभि-
प्रायमाह । “दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत्

सांहितिकैः प्रकीर्तितम् । दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव
तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्तनाय तत् । इन्द्रान्मा-
रोहति यैः क्रमेण तैरेव दृष्टैरवरोहतीति । यत्रैव
दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव तिष्ठन् न विबोध्यते किम् ?” ।
“सांहितिकानां न चेदयमभिप्रायस्तर्हि मेधादेरुर्ध्वं सिधु-
नान्तं यावद्यै दृष्टैरेवारोह्यं कुर्वन्नपि देवैर्दृष्टैरेव
पुनरवरोह्यं कुर्वन् किं न दृश्यत इति” प्रमिता० ।

एतदभिप्रायेणैव श्रीपत्युक्तं यथा

“मृगादिराशिद्वयभाभुभोगात् षट्चर्त्तवः स्युः शिशिरो
वसन्तः । शीघ्रश्च वर्षा च शरच्च तद्वर्द्धमाननामा कथितोऽत्र
षष्ठः ॥ शिशिरपूर्वमृगत्ययसुत्तरं ह्ययनमाह्वरह्य तदाम-
रम् । भवति दक्षिणमन्यद्वत्तुल्यं निगदिता रजनी मरुतां
च सा । मृद्वप्रवेशदिशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबन्ध-
पूर्वम् । सोम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत् खलु
दक्षिणे च” ।

एतदभिप्रायेणैव च सत्यव्रतः—“देवतारामवाध्यादि-
प्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्फल-
मवाप्नुयात्” सूर्यस्य दक्षिणोत्तराभिमुख्येनैव प्रतिष्ठाद्यै
विधिनिषेधावाह । अतएव सू० शि० “भानोर्मकरसं-
क्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात्
षण्मासादक्षिणायनम्” इत्युक्तम् । अतः स्वापेक्षया
दक्षिणोत्तरगमनादेव दक्षिणोत्तरायणव्यवहारो भाक्तो
दक्षिणोत्तरगोलयोर्गत्या तु मुख्य इत्यवधेयम् । तेन
भाक्ते दक्षिणायन एव प्रतिष्ठादिनिषेधः न मुख्ये” प्रागुक्त-
सत्यव्रतवाक्ये कयाक्यत्वात् । विवाहव्रतबन्धादिचूडासंस्का-
रदीक्षणम् । यज्ञमृद्वप्रवेशादिदानार्चनप्रतिष्ठनम् ।
पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने” मन्० भविष्य-
पु० । तत्रावपादः कालमा० वेदानसंहितायां यथा
“मातृभैरववाराहनरसिंहविक्रमाः । संहिष्ठासुरहन्त्री
च स्यान्मा वै दक्षिणायने”

४तदभिमानिदेवताभेदे च “धूमो रात्रिस्थया क्षणः
षण्मासादक्षिणायनम्” गीता । “आतिवाहिकास्तज्जि-
ह्वात्” शा० भा० धूमादीनां तदभिमानिदेवतापरत्वसमर्थ-
नात् । ५दक्षिणभागस्थे प्राणे च “दक्षिणस्थो यदा
प्राणस्तदा स्यात् दक्षिणायनम् । पञ्चभूतात्मकास्तत्र
हस्ताः पञ्चोदयन्ति वै” पदार्थादर्श धृतप्रयोगसार-
वाक्यम् ।

दक्षिणारण्य न० दक्षिणस्यमरण्यम् । अरण्यभेदे ।

दक्षिणारुम् पु० दक्षिणे भागे अरुर्ग्रन्थमस्य । व्याघ्रकृतदक्षि-
णाङ्गके मृगे अमरः । [ऋत्विजि ।

दक्षिणार्हं पु० दक्षिणामर्हति अर्ह-अण् उ० प्र० स० । दक्षिणे
दक्षिणावत् ति० दक्षिणा+अत्यर्थे मत्तुप् मस्य वः । दक्षि-
णायुक्ते अन्वाहार्यं शब्दे २२० पृ० दृशप्रम् ।

दक्षिणावर्त्तं ति० दक्षिणे आवर्त्तते आ+वृत्-अच् ।
१ दक्षिणे आवर्त्तयुक्ते । “मृत्कुम्भवालुकारम्भपिधान-
रचनेच्छया । दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त चूर्णीकृतो मया”
भा० द० । दक्षिणा दक्षिणस्यां वर्त्तते वृत्-अच् ।
२ दक्षिणदिक्स्थे ति० । “दक्षिणावर्त्त आदित्य एतन्मे
मनसि स्थितम्” भा० भी० १२० अ० ।

दक्षिणावर्त्तकी स्त्री दक्षिणावर्त्त इव कायति कै-क
गौरा० ङीष् । दक्षिणावर्त्त राजनि० । [दक्षिणानिगे ।
दक्षिणावह पु० दक्षिणा दक्षिणदिक्तो वहति वह-अच् ।
दक्षिणावत् ति० दक्षिणा आवर्त्तते वृत्-क्विप् । दक्षिणा-
वर्त्ते । “तस्मादिदं लोकं दक्षिणावत् समुद्रः पथ्येति”
शत० ब्रा० ७।१।११२ ।

दक्षिणाशापति पु० इत० । १ यमराजे २ भौमे एहे च ।
दक्षिणाहि अव्य० दक्षिण+आहि दूरे । दूरस्थे दक्षिणभागे
दक्षिणित् अव्य० दक्षिणात्+वेदे पृषो० । दक्षिणस्यामित्या-
द्यर्थे । “प्रदक्षिणिङ्गरिवो मा वि वेनः” ऋ० ५।१६।४ ।

दक्षिणीय पु० दक्षिणामर्हति इ । दक्षिणार्हे ऋत्विजि ।
“ऋतवः संप्रवर्त्यन्तां दक्षिणीयैर्दिजातिभिः । दक्षिणा-
शोपवर्त्तन्तां यथार्थं सवयाजिनाम्” हरिवं० ४६ अ० ।
दक्षिणेन अव्य० दक्षिण+एनप् । मन्मथ्यवृत्तो १ दक्षिणस्यां
दिशि २ दक्षिणदेशे च । एनपा योगे पञ्चमीवाधिका
द्वितीया । “तत्तागारं धनपतिगृहान् दक्षिणेनास्त्रदी-
यम्” मेघ० । “जम्बूद्वीपदण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ”
भा० व० २७८१ अ० ।

दक्षिणैर्मान् पु० दक्षिणे ईर्मान् व्रणं यस्य नि० अनिच् ।
व्याघ्रकृतव्रणयुक्तदक्षिणाङ्गके मृगे अमरः । “मृगयुमिव
मृगोऽथ दक्षिणैर्मान्” भट्टिः ।

दक्षिण्य ति० दक्षिणामर्हति यत् । दक्षिणार्हे ऋत्विगादौ
“दक्षिण्यदिष्टं कृतमार्त्विजीनैः” भट्टिः ।

दक्षिण्वर न० काशीस्थे दक्षप्रजापतिस्थापिते लिङ्गभेदे तत्कथा
“यत्तया स्थापितं लिङ्गमेतद्दक्षेश्वराभिधम् । अस्य
संसेवनात् पुंसामपराधसहस्रकम् । क्षमिष्येऽहं न सन्दे-
हस्तस्मात् पूज्यमिदं जनैः” काशीख० ८६ अ० ।

दग्गा(का)र्गल न० दक्ष्य जलद्वाररोवस्यार्गलमिव ममध्य-
पाठे पृषो० कमध्यपाठस्तु सम्यक् । ५४ अ० वराहसंहि-
तोक्ते निर्जलदेशे जलोपलब्धिसाधने उपायभेदे । यथा

“धस्यं यशस्यं च वदान्यतोऽहं दग्गा(का)र्गलं येन
जलोपलब्धिः । पुंसं यथाङ्गेषु सिरास्तथैव क्षितावपि
प्रोन्नतनिम्नसंस्थाः । एकेन वर्णेन रसेन चाम्भश्चुप्रतं
नभस्तो वसुधाविशेषात् । नानारसत्वं बहुवर्णतां च
गतं परीक्ष्यं क्षितितत्त्वमेव । पुरुहूतानल्यमनिर्द्धति
वरुणपवनेन्दुशङ्करा देवाः । विज्ञातव्याः क्रमशः
प्राच्यादीनां दिशां पतयः । दिक्पतिसञ्ज्ञाश्च सिरा
नवमी मध्ये महासिरानाम्नी । एताभ्योऽन्याः शतशो
विनिःसृता नामभिः प्रथिताः । पातालादूर्ध्वसिराः
शुभाश्चतुर्दिक्षु संस्थिता याश्च । कोणदिगुत्था न शुभाः
सिरानिमित्तान्यतो वक्ष्ये । यदि वेतसोऽम्बुरहिते
देशे हस्तैस्त्रिभिस्ततः पश्चात् । सार्धं पुरुषे तोयं वहति
सिरा पश्चिमा तत्र । चिह्नमपि चाहं पुरुषे मण्डूकः
पाण्डुरोऽथ मृत् पीता । पुटभेदकश्च तस्मिन् पाषाणो
भवति तोयमधः । जम्बूद्वीपदग्धस्तैस्त्रिभिः सिराधो
नरद्वये पूर्वा मृत्तोहगम्बिका पाण्डुराथ पुरुषेऽत्र
मण्डूकः । जम्बूद्वीपस्य प्राग् वल्मीको यदि भवेत् समी-
पस्थः । तस्माद्दक्षिणपाश्वे सलिलं पुरुषद्वये स्नातु ।
अर्धपुरुषे च मत्स्यः पारावतसन्निभश्च पाषाणः ।
मृद्भवति चात्र नीला दीर्घं कालं बद्धं च तोयम् ।
पश्चादुदम्बरस्य त्रिभिरेव करैर्नरद्वये सार्धं । पुरुषे
सितोऽहिरण्यप्रज्ञानोपमोऽधः सिरा सुजला । उदगर्जु-
नस्य दृशो वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्वस्तेः । त्रिभि-
रम्बु भवति पुरुषैस्त्रिभिरर्धसमन्वितैः पश्चात् । श्वेता
गोघार्धनरे पुरुषे मृदू सिरा ततः कृष्णा । पीता सिता
ससिकता ततो जलं निर्दिशेदसितम् । वल्मीकोप-
चितायां निर्गुण्डां दक्षिणेन कथितकरैः । पुरुषद्वये
सपादे स्नातु जलं भवति चाशोषम् । रोहितमत्स्यो-
ऽधनरे मृत् कपिला पाण्डुरा ततः परतः । सिकता
सशर्कराथ क्रमेण परतो भवत्यम्भः । पूर्वेषु यदि
वदर्या वल्मीको दृश्यते जलं पश्चात् । पुरुषैस्त्रिभि-
रादेश्यं श्वेता मृद्गोघार्धनरे । सपलाशा बदरी
चेद् दृशपरस्यां ततो जलं भवति । पुरुषद्वये सपादे
पुरुषेऽत्र च दुग्धुभिश्चिह्नम् । बिल्वोदम्बरयोगे विहाय
हस्ततयं तु यास्येन । पुरुषैस्त्रिभिरम्बु भवेत् कृष्णो

ऽधनरे च मण्डूकः । काकोदुम्बरिकायां वल्मीको
दृश्यते सिरा तस्मिन् । पुरुषत्वये सपादे पश्चिमदिक्स्था
वहति सा च । आपाण्डुपीतिका मृदु गौरसवर्णस्य
भवति पाषाणः । पुरुषार्धे कुक्ष्यदिशि दृष्टपथं मूत्रिको
याति । जलपरिहीने देशे दृष्टः कस्मिन्नको यदा दृश्यः ।
प्राच्यां हस्तक्षितये वहति सिरा दक्षिणा प्रथमम् ।
मृत्नीलोत्पलवर्णां कापोती चैव दृश्यते तस्मिन् । हस्ते-
ऽजगन्निमत्सो भवति ययोऽल्पं च सञ्चारम् । शोणा-
कतरोरपरोत्तरे सिरा द्वौ करावतिक्रम्य । कुक्षदा
नाम सिरा सा पुरुषत्वयवाहिनी भवति । आसन्नो
वल्मीको दक्षिणपाश्वे विभीतकस्य यदि । अर्धध्वं
तस्य सिरा पुरुषे ह्येया दिशि प्राच्याम् । तस्यैव पश्चि-
मायां दिशि वल्मीको यदा भवेद्भक्तः । ततोदग्भवति
सिरा चतुर्भिर्धार्धिकैः पुरुषैः । श्वेतो विश्वम्भरकः
प्रथमे पुरुषे तु कुङ्कुमाभोऽश्वा । अपरस्यां दिशि च
सिरा नश्यति वर्षत्वयेऽतीते । सक्तुशमिते श्यान्त्यां
वल्मीको यत्र कोविदारस्य । मध्ये तयोर्नरैर्धर्षपञ्चमै-
स्तोयमन्नोभ्यम् । प्रथमे पुरुषे भुजगः कमलोदर-
सन्निभो मही रक्ता । कुरुविन्दः पाषाणश्चिह्नान्येतानि
वाच्यानि । यदि भवति संप्रपथौ वल्मीकवृत्तस्तदुत्तरे
तोयम् । वाच्यं पुरुषैः पञ्चभिरत्वापि भवन्ति चिह्नानि ।
पुरुषार्धे मण्डूको हरितो हरितालसन्निभा भूष ।
पाषाणोऽभ्रनिकाशः सौम्या च सिरा शुभान्बुवहा ।
सर्वेषां दृष्टानामधःस्थितो दर्दुरो यदा दृश्यः । तस्मा-
द्भक्तो तोयं चतुर्भिर्धार्धिकैः पुरुषैः । पुरुषे तु भवति
नकुलो नीला मृत् पीतिका ततः श्वेता । दर्दुरसमान-
रूपः पाषाणो दृश्यते चात्र । यद्यङ्घ्रिनिलयो दृश्यो
दक्षिणतः संस्थितः करझस्य । हस्तद्वये तु यास्ये
पुरुषत्वितये तु सिरा सार्धे । कच्छपकः पुरुषार्धे प्रथमं
चोद्भिद्यते सिरा पूर्वा । उदगन्या खादुजला हरितो-
ऽश्वाधस्ततस्तोयम् । उत्तरतश्च सधकादङ्घ्रिनिलयः
पश्चिमे तरोस्तोयम् । परिहृत्य पञ्च हस्तान् अर्धधम-
योरुपे प्रथमम् । अहिराजः पुरुषेऽस्मिन् धूम्रा धात्री
कुलत्पवर्णोऽश्वा । माहेन्द्री भवति सिरा वहति स-
फेनं सदा तोयम् । वल्मीकः स्निग्धो दक्षिणेन तिल-
कस्य सक्तुशद्वैश्वे । पुरुषैः पञ्चभिरन्धो दिशि वारुणां
सिरा पूर्वा । सपांवाहः पश्चाद् यदा कदम्बस्य दक्षि-
णेन जलम् । परतो हस्तक्षितयात् पङ्क्तिः पुरुषैस्तुरी-

योनैः । कौबेरी चात्र सिरा वहति जलं लोहमन्त्रि
चाक्षोभ्यम् । कनकनिभो मण्डूको नरमात्रे मृत्तिका
पीता । वल्मीकसंघतो यदि तालो वा भवति नारि-
केलो वा । पश्चात् पङ्क्तिस्तैर्नरेस्तुर्भिः सिरा यास्या ।
यास्येन कपित्थस्याहिसंमयस्येदुदग्जलं वाच्यम् । सप्त
परित्यज्य करान् खात्वा पुरुषान् जलं पञ्च । कर्कुरको-
ऽङ्घ्रिः पुरुषे कृष्णा मृत् पुटभिर्दपि च पाषाणः । श्वेता
मृत् पश्चमतः सिरा ततश्चोत्तरा भवति । अश्वस्तकस्य
वामे वदरी वा दृश्यतेऽङ्घ्रिनिलयो वा । पङ्क्तिरुदक्
तस्य करैः सार्धे पुरुषत्वये तोयम् । क्रूमः प्रथमे पुरुषे
पाषाणो धूमरः सप्तिकता मृत् । आदौ सिरा च
यास्या पूर्वोत्तरतो द्वितीया च । वामेन हरिद्रुतरो-
र्वल्मीकश्चोत्ततो जलं पूर्वे । हस्तक्षितये पुरुषैः सप्तपञ्चैः
पञ्चभिर्भवति । नीलो भुजगः पुरुषे मृत् पीता सरकतो-
पमन्थाश्वा । कृष्णा भूः प्रथमं वारुणी सिरा दक्षिणे-
नान्या । जलपरिहीने देशे दृश्यन्तेऽनूपजानि चि-
ह्नानि । वीरणदूर्वा मृदवश्च यत्र तस्मिन् जलं पुरुषे ।
भागौ तिष्ठता दली मृदकरपादी च लज्जणा चैव ।
नवमालिका च हस्तद्वयेऽम्बु यास्ये त्रिभिः पुरुषैः ।
स्निग्धाः प्रलम्बशाखा वामनविटपदुमाः समीपजलाः ।
सुधिरा जर्जरपत्ता रुक्षाश्च जलेन सन्धक्ताः । तिल-
कास्नातकवरुणकभक्त्यातकविल्वितन्दुकाङ्गोलाः । पिण्डा-
रशिरीषाङ्गनप्ररूपकावज्जुलातिवलाः । एते यदि सुस्नि-
ग्धा वल्मीकैः परिहृतास्ततस्तोयम् । हस्तैस्त्रिभिरुत्तर-
तश्चतुर्भिर्धर्षेण च नरस्य । अतृण्ये सतृणा यस्मिन् सतृण्ये
तृणवर्जिता मही यत्र । तस्मिन् सिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं
वा धनं तस्मिन् । कण्टक्यकण्टकानां व्यत्यासेऽम्बु-
स्त्रिभिः करैः पश्चात् । खात्वा पुरुषत्वितयं विभागयुक्तं
धनं वा स्यात् । नदति मही गम्भीरं यस्मिन् शरणाहता
जलं तस्मिन् । सार्धैस्त्रिभिर्मनुष्यैः कौबेरी तत्र च
सिरा स्यात् । दृष्टस्यैका शाखा यदि धिनता भवति
पाण्डुरा वा स्यात् । विज्ञातव्यं शाखातले जलं
त्रिपुरुषं खात्वा । फलकुसुमविकारो यस्य तस्य पूर्वे
सिरा त्रिभिर्हस्तैः । भवति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽधः
क्षितिः पीता । यदि कण्टकारिका तु कण्टकैर्विना दृश्यते
सितैः कुसुमैः । तस्यास्तलेऽम्बु वाच्यं त्रिभिर्नरैर्ध-
पुरुषे च । खजूरी द्विशिरस्ता यत्र भवेच्चलविवर्जिते
देशे । तस्याः पश्चिमभागे निर्देश्य त्रिपुरुषे वारि ।

यदि भवति कर्णिकारः सितकुसुमः स्यात्पलाशवृक्षो वा ।
 सव्येन तत्र हस्तद्वयेऽम्बु पुरुषत्वये भवति । जम्बा
 यस्यां धातुप्रां धूमो वा तत्र वारि नरयुग्मे । निर्दे-
 षव्या च सिरा महता तोयप्रवाहेण । यस्मिन् क्षेतो-
 द्वेषे जातं सस्यं विनाशश्चपयाति । स्निग्धमतिपाण्डुरं
 वा महासिरा नरयुगे तत्र । मरुदेशे भवति सिरा
 यथा तथातः परं प्रवक्ष्यामि । श्रीवा करभाणामिव
 भूतलसंस्थाः सिरा भान्ति । पूर्वोत्तरेण पीलोर्थदि
 बलभीको जलं भवति पश्चात् । उत्तरगमना च सिरा
 विज्ञेया पञ्चभिः पुरुषैः । चिह्नं दर्दुराद्यादौ मृत्
 कपिलातः परं भवेद्धरिता । भवति च पुरुषेऽधोऽश्वा
 तस्य तले वारि निर्देशग्रम् । पीलोरेव प्राच्यां वलभीको-
 ऽतोऽर्धपञ्चमैर्हस्तैः । दिशि यास्यायां तोयं वक्तव्यं
 सप्तभिः पुरुषैः । प्रथमे पुरुषे भुजगः सितसितो हस्त-
 भातमूर्त्तिश्च । दक्षिणतो वहति सिरा सञ्चारं भूरि
 यानीयम् । उत्तरतश्च करीरादह्निमन्त्रये दक्षिणे जलं
 स्वाडु । दशभिः पुरुषैर्ज्ञेयं पुरुषे पीतोऽत्र मण्डूकः ।
 रोहीतकस्य पश्चादह्निवासश्चेत्त्रिभिः करैर्यस्ये । द्वादश
 पुरुषान् खात्वा सञ्चारा पश्चिमेन सिरा । इन्द्रतरो-
 र्वलभीकः प्राग्दशग्रः पश्चिमे सिरा हस्ते । खात्वा
 चतुर्दश नरान् कपिला गोधा नरे प्रथमे । यदि वा
 सुवर्णनाम्नस्तरोर्भवेद्वासतो भुजङ्गमृदहम् । हस्तद्वये तु
 यास्ये पञ्चदशनरावसानेऽम्बु । क्षारं पयोऽत्र नकुलो
 ऽर्धमानवे ताम्रसन्निभश्चाश्वा । रक्ता च भवति वसुधा
 स्रज्जति सिरा दक्षिणा तत्र । बदरीरोहितवृक्षौ
 समृत्तौ चेद्दिनापि वलभीकम् । हस्तत्वयेऽम्बु पश्चात्
 षोडशभिर्मानवैर्भवति । सुरसं जलमादौ दक्षिणा
 सिरा वहति चोत्तरेणान्या । पिष्टनिभः पाषाणो
 मृच्छेता वृश्चिकोऽर्धनरे । सकरीरा चेद्बदरी त्रिभिः
 करैः पश्चिमेन तत्ताम्भः । अष्टादशभिः पुरुषैरैशानी
 वज्रजला च सिरा । पीलुसमेता बदरी हस्तत्वय-
 सन्निभे दिशि प्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणामशोष-
 मम्भोऽत्र सञ्चारम् । ककुभकरीरावेकत्र संयुतो यत्र
 ककुभविल्वो वा । हस्तद्वयेऽम्बु पश्चात्तरेर्भवेत्पञ्चविंशत्या ।
 वलभीकनूर्द्धनि यदा दूर्वा कुशाश्च पाण्डुराः सन्ति ।
 कूपो मध्ये देयो जलमत्र नरैकविंशत्या । मूसिः कदम्बक-
 युता वलभीके यत्र दृश्यते दूर्वा । हस्तत्वयेण यास्ये
 नरैर्जलं पञ्चविंशत्या । वलभीकत्वयमध्ये रोहीतक-

पादपो यदा भवति । नानावृक्षैः सहितस्त्रिभिर्जलं
 तत्र वक्तव्यम् । हस्तचतुष्के मध्यात् षोडशभिश्चाङ्गुलै-
 रुदग्वारि । चत्वारिंशत्पुरुषान् खात्वाश्वातः सिरा
 भवति । ग्रन्थिप्रचुरा यस्मिच्छ्रुमी भवेदुत्तरेण वल्भीकः ।
 पश्चात्पञ्चकरान्ते शतार्धसङ्ख्यानरैः सलिलम् । एकस्याः
 पञ्च यदा वल्भीका मध्यमो भवेच्छेतः । तस्मिन् सिरा
 प्रदिष्टा नरपट्टा पञ्चवर्जितया । सपलाया यत्र शमी
 पश्चिमभागेऽम्बु मानवैः पट्टा । अर्धनरेऽह्निः प्रथमं
 सवालुका पीतमृत् परतः । वल्भीकेन परिहृतः श्वेतो
 रोहीतको भवेद्यस्मिन् । पूर्वेण हस्तमात्रे सप्तत्या
 मानवैरम्बु । श्वेता कण्टकवज्रला यत्र शमी दक्षिणेन
 तत्र पयः । नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्याहर्निरार्धे च ।
 मरुदेशे यस्मिन् न जाङ्गले तैर्जलं विनिर्देश्यम् । जम्बू-
 वेतसपूर्वे ये पुरुषास्ते मरौ द्विगुणाः । जम्बूस्त्रिहता
 मूर्ध्नां शिशुमारी सारिवा शिवा श्यामा । वीरुधयो
 वाराही ज्योतिष्मती च गरुडवेगा । स्फुरिकामाष-
 पथीयाम्रपदाश्चेति यदाहर्निलये । वल्भीकादुत्तरत-
 स्त्रिभिः करैस्त्रिपुरुषे तोयम् । एतदनुपे वाच्यं जाङ्गल-
 भूमौ तु पञ्चभिः पुरुषैः । एतैरेव निमित्तैर्मरुदेशे
 सप्तभिः कथयेत् । एकनिभा यत्र मही तृणतरुवल्-
 भीकगुल्मपरिहीना । तस्यां यत्र विकारो भवति
 धरित्वां जलं तत्र । यत्र स्निग्धा निम्ना सवालुका
 सानुनादिनी वा स्यात् । तत्तार्धपञ्चमैर्वारि मानवैः
 पञ्चभिर्बिर्दि वा । स्निग्धतरुणां यास्ये नरैश्चतुर्भिर्जलं
 प्रभूतं च । तरुगहनेऽपि हि विहृतो यस्तस्मात्तद्वदेव
 वदेत् । नमते यत्र धरित्वी सार्धं पुरुषेऽम्बु जाङ्गला-
 नूपे । कीटा वा यत्र विनालयेन बहवोऽम्बु तत्रापि ।
 लम्बा शीता च मही शीतोष्णाम्बुस्त्रिभिर्नरैः सार्धैः ।
 इन्द्रधनुर्मृत्स्थो वा वल्भीको वा चतुर्हस्तात् । वल्भी-
 कानां पङ्क्त्यां यद्येकोऽभ्युक्षितः सिरा तदधः ।
 शुष्यति न रोहते वा सस्यं यस्यां च तत्ताम्भः ।
 न्यग्रोधपलाशोदुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं तदधः । वट-
 पिप्पलसमवाये तद्द्विवाच्यं सिरा चोदक । च्यान्नेये
 यदि कोशे ग्रामस्य पुरस्य वा भवति कूपः । नित्यं
 स करोति भयं दाहं च समानुषं प्रायः । नैर्हृत-
 कोशे बालव्यं वनिताभयं च वायव्ये । दिक्त्रयेनेत्यङ्गा
 शेषास्तु शुभावहाः कृपाः सारस्वतेन सुनिना दगा(का)-
 गलं यत्कृतं तदवलोक्य ! आर्याभिः कृतमेतद् उत्तरपि

मानवं वक्ष्ये । क्षिप्त्वा यतः पादपगुल्मवत्प्रो नि-
 स्क्रिष्टपत्ताश्च ततः सिरास्ति । पद्मक्षुरोशीरकुलाः स-
 गुण्डाः काशाः कुशा वा नलिका नलो वा । खर्जूर-
 जम्बुर्जुनवेतसाः स्युः क्षीरान्विता वा द्रुमगुल्मवत्प्रः ।
 कृत्वेभनागाः शतपत्रनीपाः स्युर्नक्तमालाश्च ससिन्धुवाराः ।
 विभीतकी वा मदन्यनिका वा यत्नास्ति तस्मिन् पुरुष-
 त्वयेऽम्भः । स्यात्पर्वतस्थोपरि पर्वतोऽन्यस्तत्वापि मूले
 पुरुषत्वयेऽम्भः । या मौञ्चकैः काशकुशैश्च युक्ता नीला
 च मृदु यत्तु ससर्करा च । तस्यां प्रभूतं सुरसं च तोयं
 कृष्णायवा यत्तु च रक्तमृदा । ससर्करा ताम्रमही
 कषायं क्षारं धरित्री कपिला करोति । आपाण्डुरायां
 लवणं प्रदिष्टं मिष्टं पयो नीलवसुन्धरायाम् । शाकाश्च-
 कर्णाजुंषिल्वसर्जाः श्रीपर्यरिष्टाधवशिंशपाश्च । क्लिष्टैश्च
 पथैर्द्रुमगुल्मवत्प्रो कृत्वाश्च दूरेऽम्बु निवेदयन्ति ।
 सूर्याग्निभक्षोद्गुह्यरासुवर्णा या निर्जला सा वसुधा प्र-
 दिष्टा । रक्ताङ्कुराः क्षीरयुताः करीरा रक्ता धरा
 चेज्जलमश्रुनोऽधः । वैदूर्यसङ्गाव्मुदमेचकाभा पाको-
 न्मुखोदुम्बरसज्जिभा वा । भङ्गाङ्गनाभा कपिलाय वा या
 ज्ञेया शिला भूरिसमीपतोया । पारावतक्षौद्रतोपमा
 वा क्षौमस्य वस्त्रस्य च तत्त्ववर्णा । या सोमवत्प्रार्थः
 समानरूपा साध्याश्च तोयं कुरुतेऽक्षयं च । ताश्च
 समेता पृथतैर्विचित्रैरापाण्डुभक्षोद्गुह्यरासुवर्णा । भङ्गो-
 पमाङ्गुष्ठिकपुष्पिका वा सूर्याग्निवर्णा च शिला वि-
 तोया । चन्द्रातपस्कटिकमौक्तिकहेमरूपा याश्चेन्द्रनील-
 मणिहिङ्गुलुकाङ्गनाभाः । सूर्योदयांशुहरितालनिभाश्च
 याः स्युस्ताः शोभना सुनिवचोऽन्व च दृष्टमेतत् । एता
 ह्यभेदाश्च शिलाः शिवाश्च यच्चैश्च नागैश्च सदाभिजुष्टाः ।
 येषां च राष्ट्रेषु भवन्ति राज्ञां तेषामष्टदिर्न भवेत्कदा-
 चित् । भेदं यदा नैति शिला तदानीं पालाशकाष्ठैः
 सह तिन्दु कानाम् । प्रज्वालयित्वानलमग्निवर्णां सुधा-
 म्बुसिक्तां प्रविदारमेति । तोयं द्रुतं मौक्तिकभक्षना वा
 यत्प्रकृत्यः परिषेचनं तत् । कार्यं शरत्क्षारयुतं शिलायाः
 प्रस्कोटनं वज्रवितापितायाः । तक्रकाङ्गिकसुराः सक्त-
 लब्धा योजितानि वदराणि च तस्मिन् । सप्तरात्रसुषि-
 तान्यभितप्तां दारयन्ति हि शिलां परिषेकैः । नैस्त्वं पत्रं
 त्वक् च नालं तिलानां सापामार्गं तिन्दु कं स्याद्गुडूची ।
 गोमूत्रेण स्थापितः क्षार एषां पट्टकत्वोऽतस्तापितो
 भेद्यतेऽश्वा । आर्कं पयो छद्गुविषाणमपीषमेतं पारा-

वतासुगुह्यता च युतं प्रलेपः । टङ्गस्य तैलमथितस्य ततो-
 स्य पानं पश्चाच्छित्तस्य न शिलासु भवेद्विघातः । क्षारे
 कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
 सम्यक् शितं चाश्रुनि नैति भङ्गं न चान्यलोहेष्वपि
 तस्य कौण्डप्रम् । पाली प्रागपरायताम्बु सुचिरं धत्ते
 न यास्योत्तरा कल्लोलैरवदारमेति मरुता सा प्रायशः
 प्रेरितैः । तां चेदिच्छति सारदारुभिरपां सम्पातमावार-
 येत् पाषाणादिभिरेव वा प्रतिचयं क्षुप्सं द्विपाश्वादिभिः ।
 ककुभवटास्त्रपुलकदम्बैः सनिचुलजम्बूवेतसनीपैः । कु-
 वकतालाशोकमधूकैर्वकुलविभिश्चैवावततीराम् । द्वारं च
 नैर्वाहिकमेकदेशे कार्यं शिलासञ्चितवारिमार्गम् ।
 कोशस्थितं निर्विवरं कपाटं कृत्वा ततः पांशुभिराव-
 पेत्तम् । अङ्गनसुक्षोशीरैः सराजकोशातकामलकचूर्णैः ।
 कतकफलसमायुक्तैर्यौगः कूपे प्रदातव्यः । कलुषं कटुकं
 लवणं विरसं सलिलं यदि वाशुभगन्धि भवेत् । तदनेन
 भवत्यमलं सुरसं ससुगन्धिं सुखैरपरैश्च युतम् । हस्तो
 मघातुराधापुष्पनिषोत्तराणि रोहिण्यः । शतभिर्भागित्वा
 रम्भे कूपानां शस्यते भगणः । कृत्वा वरुणस्य वलिं
 यटवेतसकीलकं सिरास्थाने । कुसुमेर्गन्धैर्धूपैः संपूज्य
 निघापयेत् प्रथमम् । मेघोज्ज्वलं प्रथममेव यथा प्रदिष्टं
 ज्योष्ठामतीत्य बलदेवमतादि दृष्ट्वा । भौमं दगा(का)गल
 मिदं कथितं द्वितीयं सम्यग्वराहमिहिरेण सुनिप्रसादात् ।
 दग्ध लि० दह-क्त । कृतदाहे ऽभस्मीकते "दृशा दग्धं
 मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः" सा० द० । "सर्वं
 स्याद् दग्धमासिषम्" कर्मलोचनम् । देहस्याग्निदाह-
 भेदाः सुश्रुते उक्ता यथा

"यत्तु जड्वृमिटरथा दग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र
 क्षिप्तं कृत्वा वा अत्रिय द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो
 हि क्षेपः सूर्यसिरातुसारित्वात्त्वगादीनसुपविश्याश्च
 दहति । तस्मात् क्षेपदग्धेऽधिका रजो भवन्ति । तत्र
 सुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धञ्चेति चतुर्विधमग्नि-
 दग्धम् । तत्र यद्विवर्णं सुष्यतेऽतिमात्रं तत्सुष्टम् ।
 यतोत्तिष्ठन्ति स्फोटोत्तीव्राश्चोषदाहरागपाकवेदनाश्चिरा-
 द्दोषशस्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमनवगाहं ताल-
 फलवर्णं सुसंस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तञ्च । अतिदग्धे मांसा-
 वलम्बनं गात्रविक्षेपः सिरास्तायुसस्यव्यव्यापादनमति-
 मात्रं ज्वरदाहपिपासाभूच्छासोपद्रवा भवन्ति व्रणसाश्च
 चिरेण रोहति कृदश्च विवर्णा भवति । तदेतच्चतुर्विध-

अग्निदग्धलक्षणमात्मकमप्रसाधकं भवति । भवति चात् । अग्निना कोपितं रक्तं श्वशं जलोः प्रकुप्यति । ततस्ते-
नैव वेगेन पित्तमस्याभ्युदीर्यते । तल्यवीर्ये उभे ह्येते
रसतो द्रव्यतस्तथा । तेनास्य वेदनास्तीव्राः प्रकृत्या च
विदह्यते । स्फोटः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च
वर्द्धन्ते" सुश्रु० ।

तिथिभेदेन युक्ते रचन्द्राश्विनराशौ पु० । "सृगसिंहौ
तृतीयायां प्रथमायां तुलाश्विनौ । बुधस्यां बुधराशौ द्वौ
सप्तम्यां चापचन्द्रभे । नवम्यां सिंहकीटाख्यावेकादश्यां
शुक्रोऽह्ने । वृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्त्वमी
गृह्णाः । दग्धसंज्ञानि यत् कर्म कृतं सर्वं विनश्रुति"
ज्यो० त० । श्वारभेदेन युक्ते नक्षत्रभेदे न० । "यास्यं
स्वाङ्गं वैश्वदेवं धनिष्ठायाम् ज्येष्ठान्त्यं रवेर्दग्धभं
स्यात्" ज्यो० त० । श्वारभेदयुक्ते तिथिभेदे स्त्री एकादशी
चेन्दुवारे द्वादशी चार्कवासरे । षष्ठी वृहस्पतेर्वारे तृतीया
बुधवासरे । अष्टमी शुक्रवारे च नवमी शनिवासरे । प-
ञ्चमी भौमवारे च दग्धयोगाः प्रकीर्त्तिताः" नारदः । "द्वा-
दश्यां कादशी नागशैरीस्कन्दवसुष्वपि नवम्यां दग्धयोगा-
ख्या भातुवारादितः क्रमात्" वसिष्ठः । पृथ्व्यचन्द्राकाल-
राशिभेदेन युक्ते तिथिभेदे स्त्री राजमासं गृहे "द्वितीया
मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः । मेघकर्कटयोः षष्ठी कन्या-
मिथुनकेऽष्टमी । दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे
स्तुले । आद्या धनुः शुक्लपौष परा द्वितीया एकादशे
दिनकरे तिथयः प्रदग्धाः । कार्तिके च तथा कुम्भे
मेघे युक्ते हरौ षटे । एषु शुक्ला द्वितीयाद्याः दग्धाः
क्षणा भ्रमादिषु । राशौ चन्द्रस्य च रवेः स्थित्या वाच्यं
फलं बुधैः । याः प्रोक्तास्तिथयो दग्धाः मेघादिषु च
राशिषु । शुक्लास्ता विषमे राशौ समे क्षणाः प्रकी-
र्त्तिताः । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् ।
विवाहे विधवा नाशौ यात्रायां मरणं भवेत् । निष्फलं
क्षिप्राणिज्जं विद्यारम्भे च सूर्यता । गृहप्रवेशे भङ्गः
स्याच्चूडायां मरणं भ्रुवम् । ऋणदाने फलं नास्ति
व्रतदाने च निष्फले । शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कुर्या-
द्विचक्षणः" । उत्तरराशिषु चन्द्रस्थित्या दग्धायां व्यक्तत्वं
अथा "षष्ठी मेघकुलीरयोर्हिमकरे कन्यायुगे चाष्टमी सिंहे
वृश्चिकराशिगे च दशमी तौलौ मृगे द्वादशी । चामे
चाथ भ्रमे द्विका यदि वृषे कुम्भे चतुर्थी यदा दग्धाख्या-
क्षिप्यो वदन्ति सुनयस्याज्या सदा कर्मसु" ज्यो० त० ।

दग्धादिवस्त्राद्यस्यांशभेदे फलभेदः सु० चि० उक्तो यथा

"वस्त्राणां नवभागकेषु च चतुष्कोणेऽमरा राक्षसा
मध्यत्र्यंशगता नरास्तु सप्तमे पार्श्वे च मध्यांशयोः ।
दग्धे वा स्फुटितेऽम्बरे नवतरे पङ्कादलिप्ते न स-
द्रजोऽंशे, न्यसुरांशयोः शुभमसत् सर्वांशके प्रानतः" त-
दुक्तं श्रीपतिना "कर्दमकज्जलगोमयलिप्ते वाससि दग्ध-
वति स्फुटिते वा । चिन्त्यमिदं नवधाभिहितेऽस्मिन्निष्ट-
मनिष्टफलञ्च सुधीभिः । निवसन्त्यमरा हि वस्त्रकोणे
मनुजाः पार्श्वदशान्तमध्ययोश्च । अपरेऽपि च रक्षसां
त्रयोऽंशे शयने चासनपादुकासु चैवम् । भोगप्राप्तिर्दे-
वतांशे, नरांशे पुत्राप्तिः, स्याद्राक्षसांशे च मृत्युः । प्रान्ते
सर्वांशेऽपि तथा स्यात् स्फुटे वस्त्रे नूतने साध्व-
साधु" । इत्यर्थविहितदिशि स्त्री । ७ दग्धरुहायां वृक्षे
च स्त्री दसंतप्ते लि० । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दग्धकाक पुंस्त्री० दग्ध इव काकः । द्रोणकाके हेमच०
दग्धमन्त्र पु० नित्यकर्म० । "वज्रिर्वायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य
मूर्धनि । सप्तधा दृश्यते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते" तन्त्र-
सारोक्ते मन्त्रभेदे । [२६४६ पु० तद्दृष्टदाहकथा दृष्ट्या ।
दग्धरथ पु० दग्धो रथोऽस्य । चित्ररथमन्त्रे चित्ररथशब्दे
दग्धरुह पु० दग्धोऽपि रोहति रुह-क । शितलकवृक्षे,
रभसरीहायाञ्च स्त्री राजनि० ।

दग्धिका स्त्री कुक्षिता दग्धा कुक्षिते कन् । (पोडाभात)
१ दग्धान्ते भरतः । दग्ध+सार्धे क । अतइत्त्वम् ।
२ दग्धरुहावृक्षे राजनि० ।

दग्धेष्टका स्त्री कर्म० । भ्रामके (भ्रामा) हारा० ।

दग्ध त्यागे पालने च स्वा० पर० सक० सेट् इदित् । दङ्गति
अदङ्गोत् । ददङ्ग ।

दग्ध घातने स्वा० पर० सक० सेट् । दङ्गोति अदाघीत्-अद-
घीत् । ददाघ देघतुः । गतौ दिवा० निघण्टुः । दव्यति
इति भेदः । "पश्चा स दध्या यो व्यवस्य" ऋ० १।१२३।
५ । "दध्याः गच्छत पुरुषव्यत्ययः" भा० । "पश्चाद्ध्य-
रथ्यो विभागे" ऋ० ७।५६।२१ ।

दग्ध दग्धघातने दमने च अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । दग्धयति
ते अददग्धतु० त । दग्धः दग्धाः दग्धनीयः दग्धितः ।
अहणपूर्वकशासने द्विक० । "प्रजाः शतं दग्धयति
राजा । इहा० गोणे कर्माणि लकारादयः । शगईः
शतं दग्धयति । दग्धशब्दे उदा० "अदग्धान् दग्धयन्
राजा दग्धान् चैवाप्यदग्धयन्" मनुः ।

दण्ड पुं० दण्ड-अच् कर्मणि पुंसि च वा दमेडो वा ।
 १ लगुडे (लाटि) ख्याते पदार्थे २ विप्रदण्डोद्यमे कच्छ
 मतिकच्छ निपातने । “परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् कुडो
 नैव निपातयेत्” मनुः । दण्डधारणगुणाः “स्वततः
 संप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम् । अवष्टम्भनमायुष्यं
 भयघ्नं दण्डधारणम्” वैद्यकम् ।

भिन्दिपालाङ्गदण्डलक्षणं हेमा० प० लक्षणरसुत्र-
 योक्तं भिन्दिपालशब्दे वक्ष्यते तदनुसारेणान्योऽपि
 दण्डो विधेयः । क्वाङ्गदण्डस्तु “समष्टत्तदण्डयुक्तम्” व०
 स० ७४ अ० उक्तः । चासराङ्गदण्डस्तु तत्रैव ७२ अ०
 उक्तो यथा “अध्वर्द्ध हस्तप्रमितोऽस्य दण्डो हस्तोऽथ
 वा रत्नसंभोऽथवान्यः । काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्ताद्
 रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम्” ।

ब्रह्मचारिण्यर्थे काष्ठमये लगुङ्गाकारे २ पदार्थे, वर्णभेदेन
 तत्प्रमाणादि मनुनोक्तं यथा “ब्राह्मणो वेल्गपालाशौ-
 क्षत्रियो वाटखादिरौ । पैलवौदुम्बरौ वैश्या दण्डा-
 नर्हन्ति धर्मतः । केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः
 प्रमाणतः । ललाटसंस्थितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको
 विशः । कज्जस्तो तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
 अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः । प्रतिगृह्यो-
 पसितं दण्डसुःस्थाय च भास्करम् । प्रदक्षिणं परी-
 त्वाग्निं चरेद्भुञ्जं यथाविधि” ।

संन्यासिनां दण्डधारणे विशेषादि नि० सि० उक्तौ यथा

“हारीतः कुटीचको वज्रदको हंसश्चैव तृतीयकः ।
 चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात् स उत्तमः” । आद्यः
 पुत्रादिना कुटिं कारयित्वा तत्र गृहे वा वसन् काषाय
 वासाः शिखोपवीतविदण्डवान् वस्तुषु स्वगृहे वा
 भुञ्जान आत्मज्ञो भवेत् एतदयन्ताशक्तपरम् द्वितीयस्तु
 वस्तून् हित्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तप्रेषः
 स्यात् । हंसस्तु पूर्वोक्तप्रेषोऽप्येकदण्डः “एकस्तु वैष्णवं दण्डं
 धारयेन्नित्यलादरादिति” स्कान्दात् विष्णु रपि “यज्ञोप-
 वीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् । तावान् परि-
 ग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः” । चतुर्थोऽपि
 स्कान्दे “परहंसस्तिदण्डं च रज्जु” गोबालनिर्भि-
 तात् । शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत् ।
 अवसम्येकदण्डः एव । ये तु शिखोपवीतादित्वाग-
 निषेधास्ते कुटीचकादिपराः । यस्तु सैवातिथिः
 “यावत् सुस्तथो दण्डास्तावदेकेन वर्त्तयेदिति”

तदपि तत्परमेव । यच्चातिः “चतुर्धा भिक्षवः प्रोक्ताः सर्वे
 चैव त्रिदण्डिनः” इति तद्वाग्दण्डादिपरं न यद्विपरम्
 “वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते
 नियता दण्डाः स त्रिदण्डोति चोच्यते” सनूक्तेः । तस्मात्
 परमहंसश्चैकदण्ड एव । सोऽप्यविदुषः विदुषस्तु सोऽपि
 नास्ति “न दण्डं न शिखां नाच्छादनं न भैक्षं चरति
 परमहंस” इति सहोपनिषदुक्तेः “ज्ञानमेवास्स दण्ड” इति
 वाक्यशेषाच्च यत्तु यमः “काष्ठदण्डो हृतो येन सर्वांगी
 ज्ञानवर्जितः । स याति नरकान् चोरान् महारौरवसं-
 ज्ञकानिति” तद्वैराग्यं विना जीवनार्थकृतसन्त्यासपरम्
 “एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः । नरके
 रौरवे चोरे कर्मत्यागात् यतन्ति ते” इति स्मृतेः यच्चाश्व-
 मेधिके “एकदण्डो त्रिदण्डो वा शिखासंश्लिप्त एव वा ।
 काषायमात्रसाराऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिरिति” तस्यापि
 पूर्वोक्तव्यवस्था ज्ञेया” ।

भावे अच् ३२ दमेने “वाग्दण्डश्च मनोदण्डः कायदण्ड-
 स्तथैव च” मनुः । “शरणागतसंतापं भूतानामश्वहिंस-
 नम् । बहिर्वेदि च दानञ्च दण्डमित्यभिधीयते” भा०
 भोक्षधर्माङ्गे ४ शरणागतताणादित्येके । दण्ड इवाच
 रति दण्ड+किप् ततो भावे घञ् । ५ दण्डतुल्यस्थितौ
 (दाडान) सारसुन्दरी दण्ड-यथायथं कर्मभावकरखादौ
 अच् । ६ प्रकाण्डे ७ अश्वोऽटकोणे ८ मन्वने १० सैन्ये ११ भूमि-
 मानभेदे (काठा) “हस्तौ चतुर्भिर्भवतो ह दण्डः” लीला० ।
 गोचर्यशब्दे २६ ६५ ७० दृश्यम् “दण्डहस्तो दण्डेन”
 इति पाठान्तरम् । १२ स्त्र्यं पारिषद्भेदे १३ यमे १४ अभि-
 साने च भेदि० १५ दण्डाकारे ग्रहभेदे जेसच० ग्रहदङ्गा-
 टकशब्दे २७ ६६ ७० दृश्यम् ११ ६ इत्ताकुन्तपण्डभेदे ।
 तत्कथा जनस्थानशब्दे ३० २४ ७० दृश्या । स्वार्थे क ।
 तत्तार्थे । “धृष्टु कशाम्वरीप्रथ दण्डकश्चेति ते त्वयः ।
 यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यसूचनम्” हरिवं० १० अ० ।

षट्पलालके दिनषट्पभागरूपे षटिकापरपर्याये
 १७ कालभेदे तज्ज्ञानोपायश्च षटीयन्त्रशब्दे उक्तप्रायः ।
 श्रीपतिगायुक्तो यथा

“शुक्लस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् षडङ्गुलोद्धृष्टिगुणा-
 यतास्यम् । तदम्भसा षट्पलैः प्रपूर्यं पालं षटार्द्ध-
 प्रतिसं षटी स्यात् । सत्प्रशमाघवयनिर्भिता या
 हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात् । विद्धं तथा प्राक्तनसत्
 पालं प्रपूर्यते नाङ्किकयास्वना तत्” “षट्पलालिका”

याश्च तियेनिष्क्रमणं परे”। “दण्डैकरजनीयोगः” ति० त०।

१८ व्यूहभेदे तल्लक्षणभेदादि अग्निपु० २४१ अ० यथा

“मण्डलासंहतौ भागो दण्डास्ते वज्रधा दृष्टुः।
तिर्यग्गृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या वृत्तिरेव च।
मण्डलः सर्वतो वृत्तिः पृथग्गृत्तिरसंहतः। प्रदरो वृद्ध-
कोऽसह्यः चापो वैकुञ्जिरेव च। प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च
शत्रो नो विजयसञ्जयो। विशालो विजयः सूक्ष्मो स्यूणा-
कर्षचमसूखौ। सर्पास्यो बलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्जयाः।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्ष्याभ्याञ्चैकक्षपक्षतः। अति-
क्रान्तस्तु पक्षाभ्यां तयोऽन्यो तद्विपर्ययः। पक्षोरस्यैरति-
क्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्ययः। स्यूणापक्षो धनुःपक्षो
द्विस्यूणो दण्ड जङ्घगः। द्विगुणोऽयन्वतिक्रान्तपक्षो-
ऽन्यस्य विपर्ययः। द्विचतुर्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणतः
क्रमात्। गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा”
१८ राज्ञासुपायभेदे चतुर्थोपाये। ते चोपायाः सामदा-
नभेददण्डाः सर्वत्र प्रसिद्धाः तु अग्निपु० २४० अ०।
अन्येऽप्युपायाः सामादिप्रयोगविषयास्तोक्ता यथा

“साम दानं च भेदश्च दमेणोलेन्द्रजालकम्।
सायोपायाः सप्त परे निक्षिपेत् साधनाय तान्। चतुर्विधं
कृतं साम उपकारादुकीर्त्तनात्। मिथः सस्वन्वकथनं
कृतपूर्वं च भाषणम्। आयाते दर्शनं वाचा तवाह-
मिति चार्पणम्। यः सस्यान्नधनोत्सर्ग उत्तमाधमम-
ध्यमः। प्रतिदानं तदा तस्य गृहीतस्यानुभोदनम्।
द्रव्यदानमपूर्वं च स्वयं ग्राहप्रवर्त्तनम्। देयश्च प्रति-
भोजश्च दानं पञ्चविधं कृतम्। स्नेहरागापनयनं संह-
र्षोत्पादनं तथा। मिथो भेदश्च भेदजैर्भेदश्च त्रिविधः
कृतः। वधोऽर्थहरणं चैव परिक्रेशस्त्रिधा दमः।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकाद्विष्टान् प्रकाशतः”। “दण्डस्य
दर्शनाद्दुष्टान्, पुत्रभ्रातादि, सामतः। दानभेदश्चमसूखान्
योषान् जनपदादिकान्। सामन्तैः टविकान् भेददण्डा-
भ्यामपराङ्मकान्। देवताप्रतिमानान् पूजयान्तर्गतैरैः।
पुमान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निशि भ्रातृदर्शनः। वेतालोल-
कापिशाचानां शिवानां च स्वरूपिता। काशतो रूपधा-
तित्वं शस्त्रान्प्रशस्त्रान् वर्षणम्। तमोऽग्निर्लोऽनलो
मेघ इति माया ह्यसातुंषी। जघान कीचकं भीम आ-
स्थितः स्त्रीस्वरूपताम्। अन्धायै व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्या-
निवारणम्। उमेक्षेयं कृता भ्रातोपेक्षितश्च हिङ्गि-
जया। मेघाश्रयकारदृष्टाग्निपर्वताङ्गु तदर्शनम्। दारुणान्

च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनाम्। छिन्नपाटितभि-
न्नानां संवृतानां च दर्शनम्। इतीन्द्रजालं द्विषतां भी-
त्यर्थमुपकल्पयेत्”। २० विष्णौ पु० “धनुर्द्धरो धनुर्वेदो दण्डो
दमयिता दमः” विष्णु सं० १२ शिवे “शत्रुन्दमाय दण्डाय
पर्यंचोरपटाय च” भा० शा० २८६ अ०। २२ दण्डाकारे
कजौ स्वर्यपरिवेषभेदे “परिविस्तु प्रतिस्वर्योर्दण्डस्तृजु-
रिन्द्रचापनिभः” वृ० सं० १८ अ०। २३ दण्डवत्स्थिते
रविकरादेः संवाते “रविकिरणजलदमकृतां सङ्क्रान्तो
दण्डवत्स्थितो दण्डः। स विदिकस्थितो नृपाणां स-
शुभो दिक्षु द्विजातीनाम्। शस्त्रभयातङ्ककरो वृष्टः
प्राङ्मध्यसन्निधु दिनस्य। शुक्लाटो विप्रादीन् यदभि-
मुखस्तां निहन्ति दिशम्” २० अ०।

२४ राज्ञः प्रजाशासनभेदे तन्मूर्खपादि भा० शा० १२१ अ०

“दृष्टुं कौरव्य! यो दण्डो व्यवहारो यथा च सः।
यस्मिन् हि सर्वसायत्तं स दण्ड इह केवलः। धर्मसंस्था
महाराज! व्यवहार इतीर्यते। तस्य लोपः कथं न
स्यात्कीकेष्ववहितात्मनः। इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्व-
मिष्यते। अपि चैतत् पुरा राजन्! मनुना प्रोक्तमादितः।
सुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना। प्रजा रक्षति
यः सत्यक् धर्म्म एव स केवलः। यथोक्तमेतद्वचनं
प्रागेव मनुना पुरा। यन्मयोक्तं मनुष्येन्द्र! ब्रह्मणो
वचनं महत्। प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं
विदुः। व्यवहारस्य चाख्यानाद्भवहार इहोच्यते।
दण्डे त्रिवर्गः सततं सुप्रणीते प्रवर्त्तते। देवं हि
परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः। नीलोत्पलदल-
भ्यामसतुर्दंष्ट्रस्तुर्भुजः। अष्टपात्रैकनयनः शङ्खकर्णो-
र्द्धरोमवान्। जटी द्विजिह्वास्ताव्यासो मृगराजतनु-
च्छदः। एतद्रूपं बिभर्त्तुमं दण्डो नित्यं दुराधरः।
असिर्द्धर्गदा शक्तिस्त्रिभुलं सुहृदः शरः। सुषलं परशु-
श्चक्रं पाशो दण्डर्षितोमराः। सर्वप्रहरणीयानि सन्ति
यानीह कानिचित्। दण्ड एव स सर्वात्मा लोके
चरति मूर्त्तिमान्। भिन्दन् छिन्दन् रुजन् कलन्
दारधन् पाटयंस्तथा। घातव्यमभिधावंश्च दण्ड एव
चरत्युत। असिर्विशसनो धर्मस्तीक्ष्णवर्ष्मा दुराधरः।
अग्निर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः। शास्त्रं
ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्ता प्राग्वदतां वर!। धर्मपालोऽक्षरो
देवः सत्यगो नित्यगोऽयजः। असङ्गो रुद्रतनयो मनु-
ज्जैष्ठः शिवङ्करः। नामान्येतानि दण्डस्य कीर्त्तितानि

युधिष्ठिर ! । दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो नारा-
यणः प्रभुः । शशद्रूपं महद्विभक्तं हापुरुष उच्यते ।
तथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्दत्तिः सरस्वती । दण्ड-
नीतिर्जगद्धात्री दण्डो हि बद्धविग्रहः । अर्षानर्थौ
सुखं दुःखं धर्माधर्मौ बलाबले । दौर्भाग्यं मागधेयश्च
गुण्यागुण्यौ गुणागुणौ । कामाकामादृतर्मासः शर्वरी
दिवसः क्षणः । अप्रमादः प्रमादश्च हर्षक्रोधौ शमो-
दमः । दैवं पुरुषकारश्च भोक्तृभोक्तौ भयामये । हिंसा-
हिंसे तपो यज्ञः संयमोऽथ विषाविषम् । अन्त्यादिश्च
मध्यश्च कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनम् । मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो
धैर्यं नयानयौ । अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानस्तम्भौ
व्यथाव्यथौ । विनयश्च विस्मयश्च कालाकालौ च भारत ! ।
अमृतं ज्ञानिता सत्यं अद्वाच्यज्ञे तथैव च । क्षीवता
व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ । तीक्ष्णता ऋदुता
ऋतुरागमानागमौ तथा । विरोधश्चाविरोधश्च कार्या-
कार्यौ बलाबले । असूया चानसूया च धर्माधर्मौ
तथैव च । अपतनपानपतपे ह्येष सम्पद्विपत्यदम् ।
तेजः कर्माणि पाण्डित्यं वाक्कृत्स्नित्वबुद्धिता । एवं
दण्डश्च कौरव्य ! लोकोऽस्मिन् बद्धरूपता । न स्याददीह
दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् । भयाद्दण्डस्य नान्योन्यं
म्रन्ति चैव युधिष्ठिर ! । दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राज-
क्षहरहः प्रजाः । राजानं वर्द्धयन्तीहं तस्माद्दण्डः
परायणम् । व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर ! ।
सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते । धर्मयुक्ता
द्विजश्चेष्टा वेद्युक्ता भवन्ति च । बभूव यज्ञो वेदेभ्यो
यज्ञः प्रीणाति देवताः । प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे
परिवदन्त्यपि । अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुष्टुप्क्षमाः
प्रजाः । प्राणाश्च सर्वभूतानां नित्यमन्ने प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात् प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्ति तासु च ।
एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रियतां गतः । रक्षन् प्रजाः
स जागर्ति नित्यं स्ववर्हितोऽक्षरः । ईश्वरः पुरुषः
प्राणः सत्त्वं चित्तं प्रजापतिः । भूतात्मा जीव इत्येवं
नामभिः प्रोच्यतेऽपि । अददद्दण्डमेवास्मै भुवमैश्वर्यं
मेव च । बलेन यश्च संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः । कुलं
बद्धधनामात्याः प्राज्ञाः प्रोक्ता बलानि तु । आहार्य-
मपेक्षैर्व्यैबलमन्यदुधिष्ठिर ! । हस्तिनोऽश्वा रथाः
पत्तिर्गायो विट्क्षिप्यैव च । दैशिकाश्चाविकाश्चैव तद-
ष्टाङ्गं बलं ऋतम् । अथ वाङ्मनस्य युक्तस्य रथिनो

हस्तियायिनः । अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रक्ष-
दाश्च ये । भिक्षुकाः प्राड्विकाश्च भौहृता दैवचिन्तकाः ।
कोषो मित्वाणि धान्यश्च सर्वोपकरणानि च । सप्र-
प्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः । राज्यस्य दण्ड-
मेवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च । ईश्वरेण प्रयत्नेन कार-
णात् क्षत्रियस्य च । दण्डो दत्तः सम्मनात्मा दण्डो
हीदं सनातनम् । राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथा धर्मः
प्रदर्शितः । ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्थापनाय च ।
महत्प्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथाऽपरः । तस्माद्यः
सुहितो दृष्टो महत्प्रत्ययलक्षणः । व्यवहारस्तु वेदात्मा
वेदप्रत्यय उच्यते । मौलश्च नरशार्ङ्गल ! शास्त्रोक्तश्च
तथाऽपरः । उक्तो यश्चापि दण्डोऽसौ महत्प्रत्यय-
लक्षणः । ज्ञेयो नः स नरेन्द्रस्यो दण्डप्रत्ययलक्षणः ।
दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः ऋतः । व्यवहारः
ऋतो यश्च स वेदविषयात्मकः । यश्च वेदप्रसूतात्मा स
धर्मो गुणदर्शनः । धर्मप्रत्यय उद्दिष्टो यथाधर्मं कृता-
त्मभिः । व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मादिष्टो युधिष्ठिर ! ।
तीन् धारयति लोकान् वै सत्यात्मा भूतिवर्द्धनः ।
यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः । व्य-
हारश्च दृष्टो यः स वेद इति निश्चितम् । यश्च वेदः
स वै धर्मो यश्च धर्मः स सत्ययः । ब्रह्मा पितामहः
पूर्वं बभूवाथ प्रजापतिः । लोकानां स हि सर्वेषां
सहारासुररक्षसाम् । समनुष्योरगवतां कर्त्ता चैव स
भूतकृत् । ततोऽन्यव्यवहारोऽयं महत्प्रत्ययलक्षणः ।
तस्मादिदमथोवाच व्यवहारनिर्दर्शनम् । माता पिता
च भ्राता च भार्या चैव पुरोहितः । नादण्डो
विद्यते राज्ञो यः स धर्मेण तिष्ठति । तत्रैव १५ अ० ।

“दण्डः शास्त्रि प्रजाः सर्वां दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः । धर्मं
संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं जनाधिप ! । कामं संरक्षते
दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते । दण्डेन रक्ष्यते धान्यं
धनं दण्डेन रक्ष्यते । एवंविद्वन्नुपादत्त्वं भावं पश्यस्व
लौकिकम् । राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।
यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि । परस्परभयादेके
पापाः पापं न कुर्वते । एवं सांख्यिके लोके सर्वं
दण्डे प्रतिष्ठितम् । दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति
परस्परम् । अन्ये तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पाच-
येत् । यस्माददानान्दमवत्यग्निदान्दण्डयत्यपि । दम-

माददण्डनाञ्चैव तस्माददण्डं विदुर्बुधाः । वाचा
दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् । दान-
दण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते । अश्वमे-
धाय सत्यानामर्थसंरक्षणाय च । सत्यांदा स्थापिता
लोके दण्डसंज्ञा विशील्यते ! । यत् श्यामो लोहिताक्षो
दण्डश्चरति स्मृतः । प्रजास्तत्र न सुहृन्ते नेता चेत्-
साधु पश्यति । ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च
भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ।
नाभीतो यजते राजन् ! नाभीतो दातुमिच्छति ।
नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्यादुमिच्छति । नाभिक्त्वा
परमस्मार्णि नाकत्वा कर्म दुष्करम् । नाहत्वा मत्स्य-
घातीव प्राप्नोति महर्तौ श्रियम् । नाग्नतः कीर्त्ति-
रस्तीह न वृत्तं न पुनः प्रजाः । इन्द्रो वृत्तवधेनैव
भहेन्द्रः समपद्यत । य एव देवा हन्तारस्तान् लोकौ-
ऽर्चयते भृशम् । हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्नि-
र्वैष्णो यमः । हन्ता कालस्तथा मृत्युर्वायुर्वैश्रवणो
रविः । वसवो मरुतः साध्या विश्वे देवाश्च भारत ! ।
शतान्देवान्ममस्थानि प्रतापप्रणता जनाः । न ब्रह्माणं
न धातारं न पूषां कथञ्चन । मध्यस्थान् सर्वभूतेषु
दानान् शमपरायणान् । यजन्ते सानवाः केचित्-
प्रशस्ताः सर्वकर्मसु । न हि पश्यामि जीवन्तं लोके
कश्चिदहिंसया । सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बल-
वत्तराः । नकुलो मूषिकानन्ति विडालो नकुलं तथा ।
विडालमन्ति श्वा राजन् श्वानं व्यालश्चगस्तथा । तानन्ति
पुरुषः सर्वान् पश्य कालो यथागतः । प्राणस्यान्नमिदं
सर्वं जङ्गमं स्यादवरञ्च यत् । विधानं दैवविहितं तत्
विद्वान्न सुहृति । यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र ! तथा भवितु-
मर्हसि । विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दः वनस्पतिश्रिताः ।
विना बधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् । उदके
बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च । न च कश्चिन्न
मानं हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् । सूक्ष्मयोनीनि भूतानि
तर्कागस्याणि कानिचित् । पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां
स्यात् स्तम्भपर्ययः । श्वाभान्निष्क्रस्य सुनयो विगत-
क्रोधमद्वराः । वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमो-
हिताः । भूमिं भित्तौषधीष्कृत्वा वृक्षादीनण्डजान्
पश्यन् । जनुषप्रास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ।
दण्डनील्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः । कौन्तेय !
सर्वभूतानां तत्तमे नास्ति संशयः । दण्डश्चेन्न भवेत्लोकौ

विनश्येयुरिमाः प्रजाः । शूले मत्स्यानिवापक्यन् दुर्बलान्
बलवत्तराः । सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वसक्तं दण्डः प्रजा
रक्षति साधुनीतः । पशुप्राणयश्च प्रतिशस्य भीताः
सन्तर्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति । अश्वत्थम इवेदं
स्यान्न प्राप्तायेत किञ्चन । दण्डश्चेन्न भवेत्लोकौ विभजन्
साध्वसाधुनी । येषां सन्निधौसत्यांदा नास्तिका वेद-
निन्दकाः । तेषां भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपी-
डिताः । सर्वे दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शुचिर्जनः ।
दण्डस्य हि भयाङ्गीतो भोगायैव प्रवर्त्तते । चातुर्वर्ग्य-
प्रभेदाय सुनीतिनयनाय च । दण्डो विधात्वा विहितो
धर्माथैवभिरक्षितम् । यदि दण्डाच्च विश्वेयुर्वर्थासि
श्चापदानि च । अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि
हवींषि च । न ब्रह्म चाप्यधीयीत कल्याणीं न दुहेत
गाम् । न कन्योद्वहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ।
विश्वग्लोपः प्रवर्त्तेत भिद्येरन् सर्वसंतवः । समत्वं न
प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् । न संवत्सरसत्तापि
तिष्ठेयुरकृताभयाः । विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्डो
न पालयेत् । चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमा-
श्रिताः । न विद्यां प्राप्नुयात् काश्चित् यदि दण्डो न
पालयेत् । न चोद्गा न बलीवर्हा नाश्वाश्चतरगर्दभाः !
युक्ता वहेयुर्नानानि यदि दण्डं न पालयेत् । न प्रेक्षा
वचनं कुर्युर्न बाला जातु कर्हिचित् । तिष्ठेत्पिष्ट-
मती धम्मे यदि दण्डो न पालयेत् । दण्डे स्थिताः
प्रजाः सर्वा दण्डे सर्वं विदुर्बुधाः । दण्डे स्वर्गो
मनुष्याणां लोकौऽयञ्च प्रतिष्ठितः । न तत् कूटं पापं
वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते । यत् दण्डः सुविहितश्चर-
त्यरिधिनाशनः । हविः श्वाऽपि लिहेद्दृष्ट्वा दण्डश्चे-
न्नोद्यतो भवेत् । हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न
पालयेत् ।”

मनुनायुक्तं यथा दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभि-
रक्षत । दण्डः सुप्रेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ।
समोक्ष्य स हतः सत्यं सर्वं रक्षयति प्रजाः । असमोक्ष्य
प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः । यदि न प्रणयेद्गात्र दण्डं
दण्डो ह्यतन्द्रितः । शूले मत्स्यानिवापक्यन् दुर्बलान्
बलवत्तराः । अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वाऽवलिह्या-
द्विस्तथा । सास्यञ्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तेताध-
रोत्तरम् । सर्वे दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचि-
र्नरः । दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः । तेषां भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः । दुष्प्रेयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः । सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विश्वमात् । यत्र श्यामो लोहितलोको दण्डश्चरति पापहा । प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति । तस्याहुः सम्यगेतारं राजानं सत्यवादिनम् । समीप्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् । तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्जिते । कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्त्यते । दण्डो हि सुमहातेजा दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः । धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्वयम् ।” तस्य स्थानानि च मनुक्तानि

“दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्थायस्मृवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्ततो ब्राह्मणो ब्रजेत् । उपस्यसुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च । अतुल्यं परित्राय देशकालौ च तत्त्वतः । सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डोषु पातयेत् । अधर्मदण्डनं लोके यशोन्नं कीर्त्तिनाशनम् । अस्वर्ग्यञ्च परत्वापि तस्मात्तत् परि-वर्जयेत् । अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति । वाग्-दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डन्तु बधदण्डमतः परम् । बधेनापि यदा ते तान्निप्रहीतं न शक्नुयात् । तदैष सर्वमप्येतत् प्रयु-ज्जीत चतुष्टयम् ।”

तस्योक्तसाधनसमध्यमभेदेन परिमाणभेदा मनुक्ता यथा “पणानां द्वे शते साङ्गे” प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रान्तरे चोत्तमः ।

विवादभेदे तद्भेदाः स्मृत्युक्ताः क्रमशो दर्शयन्ते ।

तत्र ऋणादाने प्रतिवादिनो निहन्ते निहन्तुर्द्रव्यतुल्यम् । वादिना मिथ्याभियोगे अभियोगविषयधनात् द्विगुणं धनं वादिनो दमः । “निहन्ते भाविनो दद्यात् धनं राज्ञे च तत् समम् । मिथ्याभियोगोद्विगुणमभियोगात् धनं हरेत्” याज्ञ । मनुनात्र विशेष उक्तः यथा

“ऋणे देये प्रतिज्ञाते षड्वक्तं शतमर्हति । अपहृते तद्द्विगुणं तन्मनोरतुशसनम्” ।

“यः साधयन् कन्देन वेदयेत् धनिकं नृपे । स राजा तद्वत्तर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्” मनुः ।

प्रतिपन्नार्थस्य राजा दापने अधर्मार्थस्य निहन्ते

वाभावे दण्डकं शतं साधितद्रव्यस्य दशमभागो दमः ।

“राज्ञाऽधर्मार्थको दाप्यः साधितादण्डकं शतम्” याज्ञ ।

उपनिधिनिक्षेपादौ नाशभेदे दमभेदो याज्ञ । उक्तो यथा

“भेषसेत् मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम्”

आजीवनं स्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तच्चापि सोदयम् ।

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिकेष्वयं विधिः” ।

अत्र विशेषो मनुनोक्तो यथा “यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिच्छिय याचते । तावभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् । निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम् । तस्योपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः” ।

छद्मान् उक्तोचमहणे मनुनोक्तो यथा “उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरेन्नरः । ससहायः संहन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः” । “करचरणशिरश्चोदादिभिर्ना-नाविधैः बधोपायैः स दस्यः” कुल्लू ।

कौटसाक्ष्ये मनुनोक्तो दमो यथा

“लोभान्नो हाङ्गयान् सैवप्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते । एषामन्य-

तमे स्थाने यः साक्ष्यमन्दतं वदेत् । तस्य दण्डविशेषास्तु

प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । लोभात् सहस्रं दण्डप्रस्तु भोहात्

पूर्वन्तु साहसम् । भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ सैवप्रात् पूर्वं

चतुर्गुणम् । कामाद् दण्डगुणं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं

परम् । अज्ञानात् द्वे शते पूर्णं चाधिष्ठाकृतमेव त ।

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः ।

धर्मसाध्यभिचारार्थमधर्मनिधनाय च । कौटसाक्ष्यन्तु

कुर्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः । प्रवासयेद्दण्ड-

यित्वा ब्राह्मणान्त्तु विवासयेत्” । अत्र विशेषमाह याज्ञ ।

“यः साक्ष्यं आवितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमो वृतः ।

स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणान्त्तु विवासयेत्” ।

साक्ष्यादाने दममाह याज्ञ । “अब्रुवन् हि नरः साक्ष्य-

वृत्तं स दण्डव्यक्तम् । राजा सर्वं प्रदाप्यः स्यात्

षट्चत्वारिंशकेऽहनि । न ददाति च यः साक्ष्यं जान-

न्नपि नराधमः । स कुटसाक्षिणः पापैस्तुल्यो दण्डेन

चैव हि” ।

मष्टसामिकद्रव्यविषये दमो मनुनोक्तो यथा “मचेदमिति यो

ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधि । संवाद्या रूपसंख्यादीन्

स्वामी तत्द्रव्यमर्हति । अवेदयानो नष्टस्य देशं कालञ्च

तत्त्वतः । वर्णं रूपं प्रसाधय्य तत्समं दण्डमर्हति” ।

“हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्ताद्वाप्नुयात् । अग्नि-

वेद्य नृपे दण्डः स तु प्रसूयति पणान्” मनुः ।
 “आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा । पञ्चवन्धो
 दमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाविते” याज्ञ० । “पञ्चवन्धः
 पञ्चसांशः” मिता० ।

अस्वामिविक्रये मनुनोक्तो दण्डो यथा “अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः
 षट्शतं दमम् । निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्वाञ्चौर-
 कित्तिप्रम्” । “एष परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो भ्राता-
 दिरूपत्वेन सान्वयः सम्बन्धी भवति तदा षट् पणशतानि
 अवहार्यो दमनीयः यदि पुनः स्वामिनः सम्बन्धी न
 भवति अनपसरश्च स्यात् अपसरत्यनेनास्मात् सकाशाद्धन-
 मिलपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः स यस्य स्वामिसम्बन्धि-
 पुत्रादेः सकाशात् नास्ति तदा चौरसम्बन्धि पापं तद्वद-
 मनीय इत्यर्थः” कुल्लू० । “नान्यदन्ये न संसृष्टरूपं विक्रय-
 मर्हति । न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्”
 मनुः । “कुङ्कुमादिद्रव्यं कुसुमादिना मिश्रीकृत्य
 न विक्रेत्यव्यं न चासारं सारमित्यभिधाय न च तुला-
 दिना न्यूनं न च प्ररोक्षावस्थितं न च रागादिना-
 स्थापितरूपम् अत्रास्वामिविक्रयसादृश्यादस्वामिविक्रय-
 दम एव स्यात्” कुल्लू० ।

दोषविनिष्टकन्यादाने दण्डो यथा । “यस्तु दोषवर्ती
 कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य कुर्यान् नृपो दण्डं
 स्वयं प्रसूयति पणान् । अकन्येति च यः कन्यां ब्रूया-
 द्दोषेण मानवः । स शतं प्राप्तुयाद्दण्डं तस्या दोषमद-
 शयन्” ।

दत्ताप्रदानिके नारदेनोक्तो दण्डो यथा “गृह्णात्येयं यो लोभाद्
 यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डस्तथाऽदत्तप्रती-
 च्छकः” । तत्सममित्यर्थः ।

अभ्युपेत्याशुश्रूषायां “शिक्षयन्ससन्दुष्टं य आचार्यं परि-
 त्यजेत् । बलाहासयितव्यः स्यात् बध्वन्धौ च सोऽर्हति”
 नारदः । “बधोऽत्र ताडना दोषस्याल्यत्वात्” मिता० ।

संविद्व्रतिक्रमादौ “गणद्रव्यं हरेदास्तु संविदं यश्च लङ्घयेत् ।
 सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत्” याज्ञ० । “अयञ्च
 दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये द्रष्टव्यः । अनुबन्धाद्यल्यत्वे तु
 “यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम् । विसंवदेन-
 रो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् । निन्दया दापयेदेनं समय-
 व्यभिचारिणम् । चतुःसुसर्षं पशुष्कं शतमानञ्च
 राजतमिति” मनुः । “निर्वीसनचतुःसुसर्षनिष्कशतमानानां
 चतुर्णामन्यतमो जातिशतप्रादयेक्षया कल्पनीयः” मिता० ।

वेतनादाने “भृत्यो नात्तो न कुर्याद्यो दर्पात् कर्म यथोदितम् ।

स दण्डः कृष्णलान्यटौ न देयं तस्य वेतनम्” मनुः ।

द्यूतसमाह्वये “राज्ञा सचिज्जं निर्वासाः कूटाक्षोपधिदेविनः”

याज्ञ० “कूटाक्षदेविनः पापान् राज्ञा राष्ट्राद्विवासयेत् ।

कण्ठोऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः” नारदः

यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपरानि । “द्यूतं

समाह्वयञ्चैव यः कुर्यात् कारयेत् वा । तान् सर्वान्

घातयेद्वाजा मृष्टांश्च द्विजलिङ्गिनः” इत्यादीनि तान्यपि

कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषय-

तया च योज्यानि” मिता० ।

स्वामिपालविवादे मिताक्षरोक्ता दमा यथा “माघानष्टौ तु म-

हिषी सस्रवातस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्द्धं तु गौ-

स्तदर्द्धं मजाविकम्” याज्ञ० । परसखिनाशकारिणी महिषी

अष्टौ माघान् दण्डनीया । गौस्तदर्द्धं चतुरो माघान्

अजामेघञ्च माषद्वयं दण्डनीयम् । महिष्यादीनां घन-

सम्बन्धाभावात्तत्त्वामी पुरुषो लक्ष्यते । माषश्चात्र

तात्त्विकपणस्य विंशतितमो भागः “माघो विंशतिमो

भागः पणस्य परिकीर्तितः” इति नारदस्मरणात् ।

एतच्चाज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वं तु “पणस्य पादौ

द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा । तथाऽजाविक-

वत्मानास्मादौ दण्डः प्रकीर्तितः” इति स्मृत्यन्तरोक्तं

द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्नारदेनोक्तम् “माषङ्गान्दापयेद्दण्डं

द्वौ माघौ महिषीं तथा । तथाजाविकवत्मानां दण्डः

स्यादर्द्धमाषिक” इति । तत्पुनः प्ररोहयोग्यमूलावशेष-

भक्षणविषयम् । अपराधातिशयेन कचिद्दण्डद्वैगुण-

माह “भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणोदमः” याज्ञ० ।

“यदि पशवः परस्मै सस्यन्भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः

शेरते । तदा यथोक्तादण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः ।

“वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानाञ्चतुर्गुण” इति वचनात् ।

जेत्वान्तरे पञ्चान्तरे चातिदेशमाह “सममेषां विधीतेऽपि

खरोष्ट्रं महिषीसमम्” याज्ञ० । विधीतः प्रचुरावकाशो-

रव्यमाणः परम्परीतो भूपदेशस्तदुपघातेऽपीतरक्षेत्-

दण्डसमन्दण्डमेषां महिषप्रादीनां विद्यात् । खरा-

सोष्ट्राश्च खरोष्ट्रं तन्महिषीसमं महिषी यत्र यादृशेन

दण्डेन दण्ड्यते तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि

प्रत्येकं दण्डनीयम् । सख्योपरोधकत्वे खरोष्ट्रयोः

प्रत्येकं महिषीतुल्यत्वादुदमस्य चापराधानुसारित्वात्

खरोष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः । परसख्यनाशे

गोस्वामिनो दण्ड उक्त इदानीं चेतस्वामिने फलमप्य-
सौ दापनीय इत्याह “यावत्सस्यं विनश्येत् तावत्
स्यात् चेत्यणः फलम् । गोपस्ताद्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं
दण्डमर्हति” याज्ञ० । सस्यग्रहणं चेतोपचयोपलक्ष-
णार्थम् । यस्मिन् चेतो यावत्पलायनान्यादिकं गयादि-
भिर्विनाशितं तावत्चेतस्फलमेतावति चेतो एतावद्भवतीति
सामन्तैः परिकल्पितं तत्चेतस्वामिने गोमी दापनीयः ।
गोपस्तु ताडनीय एव न फलं दापनीयः । गोपस्य
ताडनं पूर्वोक्तघनदण्डसहितमेव पालदोषेण सस्यस्य
भावे दृष्टव्यः । “या नष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानि
नाशयेत् । न तत्र गोमिनो दण्डः पालस्तदुदण्डमर्ह-
तीति” वचनात् । गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यानां
पूर्वोक्तं दण्डमेवाहतीति न ताडनम् । फलदानं पुनः
सर्वत्र गोमिन एव तत्फलपुष्टमहिषादिक्षीरोपभोग
द्वारेण तत्चेतस्फलभोगत्वात् ।

“चेत्विशेषेऽपवासाह “पथि ग्रामविधीतान्ते चेतो
दोषो न विद्यते । अकामतः कामचारे चौरवदण्डमर्हति”
याज्ञ० । पथि मार्गसमीपवर्तिनि चेतो ग्रामविधीत-
समीपवर्तिनि च चेतोऽकामतो गोभिर्भक्षिते गोप-
गोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रतिपादनं च
दण्डाभावार्थं विनष्टसस्यसौम्यदानप्रतिषेधार्थं च ।
कामचारे कामतश्चारे चौरवत् चौरस्य यादृशो दण्डः
तादृशं दण्डमर्हति । एतच्चानाहतचेत्वविषयम् ।
“तत्वापरिहृतं धान्यं विहंस्युः पशवो यदि । न तत्र
प्रत्येदण्डं न्ययतिः पशुरक्षिणामिति” दण्डाभावस्या-
नाहतचेत्वविषयत्वेन समुक्तत्वात् । आहतं पुन-
र्जागादिचेत्तेऽपि दोषोऽस्त्येव । वृत्तिकरणञ्च तेनै-
वोक्तम् “वृत्तिञ्च तत्र कुर्वीत यासुष्ठो नावलोकयेत् ।
क्षिद्रं निवारयेत्सर्वं शूकरसुखानुगमिति” । पशु-
विशेषेऽपि दण्डाभावमाह “महोच्चोत्पृष्टपशवः
स्वतिकागन्तुकादयः । पालो येषां न, ते भोच्यादैव
राजपरिव्युताः” याज्ञ० । “महांशासावुक्षा च महौजः वृषः
सेक्ता । उत्पृष्टपशवः वृषोत्सर्गविधानेन देवतोद्देशेन
त्यक्ताः । स्वतिका प्रसूता अनिर्देशाहा । आगन्तुकः
स्वयथात्यरिष्योद्देशान्तरादामतः । एते भोच्याः ।
परसस्यभक्ष्येऽपि न दण्ड्याः । येषां च पालो न
विद्यते तेऽपि दैवराजपरिव्युताः दैवराजोपहृताः
अस्यशशकारिणो न दण्ड्याः । आदिग्रहणात् हस्य-

यादयो गृह्यान्ते । ते चोशनसोक्ताः “अदण्ड्या
हस्तिनोद्देशाः प्रजापाला हि ते सृताः । अदण्ड्यो
काणकुलौ च ये शश्वत्कृतकक्षणाः । अदण्ड्यागन्तुको
गौश्च स्वतिका चाभिसारिणी । अदण्ड्यासोत्सवे गावः
आङ्गकाले तथैव चेति” । अत्रोत्पृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन
दण्डग्राह्यत्वसम्भवात् दृष्टान्तार्थमुपादानं यथोत्पृष्टपशवो
न दण्ड्या एवं महोच्चादय इति” मितम् ।

“पथि चेतो परिहृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः । सपालः
शतदण्डाहो विपालान् वारयेत् पशून्” मनुः ।
चेत्वादिषीमाविवादे मनुक्तो दमो यथा । “चेत्वकूपतडा-
गानामारामस्य गृहस्य च । सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः
सीमासेतुविनिर्णयः । सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ
विवदतां नृणाम् । सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्य-
मसाहसम्” । “मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणं तथा ।
चेत्वस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः” याज्ञ० । “अनेक-
चेत्व व्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा तस्याः प्रकर्षेण
भेदने सीमातिक्रमणं सीमासतिलङ्घनं कर्षणे चेतस्य च
भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमदमा
वेदितव्याः । चेत्वग्रहणञ्च गृहारासाद्युपलक्षणार्थम् । यदा
पुनः स्वीयभ्रान्त्या चेत्यादिकमपहरति तदा द्विगतो दमो
वेदितव्यः । “गृहं तडागमारामं चेतं वा भीषया
हरन् । शतानि पञ्च दण्डाः स्यादज्ञानाद्विगतो
दमः” मनुक्तेः । अपहृत्यमाणचेत्वादिभूयस्त्वपर्यालोचनया
कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अतएवाह “बधसर्व-
स्वहरणं पुरास्त्रिर्वसनाङ्गने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड
उत्तमसाहस इति” मितम् ।

वाक्पारुष्ये दमो मनुक्तो यथा “शतं ब्राह्मणमाकुप्य
क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽध्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु
बधमर्हति । पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्याः क्षत्रियस्याभि-
शंसने । वैश्वेय स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशकोदमः ।
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे । वादेष्ववच-
नीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् । एकजातिर्द्विजातीस्तु
वाचः दारुणया क्षिपन् । जिह्वायाः प्राभ्रयाच्छेदं
जघन्यप्रभवो हि सः । नामजातिग्रहण्वेप्रासभि-
द्रोहेण कुर्वतः । निःक्षेपोऽथोमयः शङ्खज्वलन्नास्त्रे
दशाङ्गुलः । धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तप्तनामचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः । श्रुतं देशञ्च
जातिञ्च कर्म शरीरमेव च । वितथेन ब्रुवन् दमः”

ह्यस्यः साद्विशतं दमम् । कायं वायस्य वा सङ्ग्रहस्य
वापि तथाविधम् । तथेनापि ब्रुवन् दायो दण्डं
कायपण्यावरम् । सातरं पितरं जायं आतरं तनयं
शुक्रम् । आचारयन् शतं दायः पन्थानं वाददद्गुरोः ।
ब्राह्मणचलियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता । ब्राह्मणे
साहसः पूर्वं क्षत्रिये त्वेव मध्यमः । विट्शूद्रयोरेव-
मेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः । हेदवर्जं प्रणयनं दण्ड-
स्योतिं विनिश्चयः ।

“सत्वासत्वाभ्यासोत्तमैर्नानाङ्गेन्द्रियोगिणाम् । क्षेपं
करोति चेदुदण्डः पणानर्जयदश । अविगन्तास्मि
आग्निनीं सातरं वा तवेति च । शपलं दापयेद्राजा
पञ्चविंशतिकं दमम् । अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूतसेषु
च । दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरेः । प्राति-
कोभ्यापवादेषु द्विगुणास्त्रिगुणादमाः । यष्मिन्नामातुलोभ्येन
असादवर्जं हानितः । बाहुपीवानेतसकथविनाशे वा-
चिके दमः । शय्यस्तदर्जिकः पादनासाकर्णकरादिषु ।
अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश । तथा शक्तः
प्रतिभुवं दायः क्षेमाय तस्य तु । पतनीये कृते क्षेपे
दण्डो मध्यमसाहसः । उपपातकयुक्ते तु दायः प्रथम-
साहसः । त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।
मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो पामदेगयोः” याज्ञ० ।

दण्डपादपत्रे दण्डा मन्त्रा यथा “येन केनचिदङ्गेन हिंसा
ज्ञेत् श्रेष्ठमन्यजः । केतव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरतु-
शासनम् । पाणिषद्वयं दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति । सहासन-
अभिप्रेप्युत्तमदण्डापकणः । कटप्रां कटाङ्को नि-
र्वाहः स्तुचं वाऽस्यावकर्तयेत् । अविनिष्टवतो दर्पात्
हायोर्ही हेदयेष्टुपः । अवमूलयतो मेदमवशर्जयतो युदम् ।
क्षेत्रेषु मृद्धतो हस्तो म्हेदयेदविचारयन् । पादयो-
र्हीदिकायान्तु पीवायां हृषणेषु च । त्वग्भेदकः शतं
दण्डो बोधितस्य तु दर्शकः । मंसभेत्ता तु षष्ठिव्यान्
प्रवाह्यस्त्वस्त्रिभेदकः । वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो
यथा यथा । तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धा-
रणा । मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रकृते सति ।
यथा यथा मृद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा । अङ्गा-
वपीडनायाञ्च प्राणशोषितयोस्तथा । ससृत्त्वानवयं दायः
सर्वं दण्डमथापि वा । द्रव्याणि हिंसात् यो वस्य ज्ञा-
नतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्मैत्यादयेकुटिं राशौ

दद्याच्च तत्तमम् । चर्मचारिकभाण्डेषु काष्ठकोष्ठ-
सयेषु च । मृत्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ।
यानस्यैव तु यातुश्च यानस्त्रासिन एव च । दधाति-
वर्तनान्याङ्गः श्रेष्ठे दण्डो विधीयते । किञ्चनास्ते
भिक्षुयुगे तिर्यक्प्रतिस्वत्वागते । अक्षमङ्गे च या-
नस्य चक्रमङ्गे तथैव च । हेदने चैव यन्त्राणां योक्त-
रप्रसूतोक्तथैव च । अक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं
महुरतवीत् । यत्पापवर्तते युस्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य
तु । तत्र स्त्रीभो भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम् ।
प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति । युस्यस्याः
प्राजकोऽनाप्ते सर्वे दण्डप्राः शतं शतम् । स चेत्तु पथि-
संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा । प्रसापयेत् प्राणश्वत्सात्
दण्डोऽविचारतः । मनुष्यमारथे क्षिप्रं चोरवत्
किल्बिषी भवेत् । प्राणश्वत्सु महत्स्वर्जं गोमज्जो-
हयादिषु । क्षुद्रकायां पशूनाञ्च हिंसायां द्विशतो
दमः । पञ्चाशत् भवेद्दण्डः शुभेषु नृगपक्षिषु । गर्द-
भाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाशकः । माष-
कन्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने । माय्यौ पुल्लश्च
दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः । प्राप्तापराधा
स्ताद्याः सूरज्जवा वेणुद्वेन वा । पृष्ठतस्तु शरीरस्य,
भोत्तमाङ्गे कथञ्चन । अतोऽन्यथा तु महरन् प्राप्तः
स्याच्चौरिकत्वमम्” । अत्र विशेषमाह याज्ञ० यथा

“अक्षपङ्कजः सार्धं दण्डो दशपणः स्मृतः । अमे-
ध्यपाणिं निष्ठूतस्वर्शने द्विगुणस्ततः । समेष्टेवं पर-
स्त्रीषु द्विगुणन्तुत्तमेषु च । हीनेष्वर्द्धदमो मोक्षपदा-
दिभिरदण्डनम् । विप्रपीडाकरं हेदमङ्गमब्राह्मणस्य,
तु । उद्गूणं प्रथमो दण्डः संस्पर्शं तु तदर्जिकः । उद्गू-
णं हस्तपादे च दशविंशतिको दमो । परस्परन्तु
सर्वेषां यस्त्रे मध्यमसाहसम् । पादकेशांशुककरोलुच्छ-
नेषु पणान् दश । पीडाकर्षांशुकवेष्टपादाध्यासे शतं
दमः । शोषितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ।
हातिं शतं पणान् दायो द्विगुणं दर्शनेऽस्त्रजः । कर-
पाददतो मङ्गे छेदने कर्णनासयोः । मध्यो दण्डो
त्रयोद्वेदे स्मृतकल्पयते तथा । चेष्टामोजनवायोधे
नेत्रादिप्रतिभेदने । कराङ्गि बाहुसक्याञ्च मङ्गे मध्यम-
साहसः । एकं ज्ञातं बह्वन्ताञ्च यथोक्ताद्विगुणो दमः ।
कबहापकृतं देयं दण्डश्च द्विगुणः स्मृतः । दुःखसप्तपा-
दशेष्टयस्तु स ससृत्त्वानवयम् । दायो दण्डश्च यो

यस्मिन् कलहे सप्तदाहृतः । अभिवाते तथा च्छेदे भेदे
कुद्यावपातने । पणान् दायः पञ्चदशविंशतिर्द्वयं तथा ।
दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं लिपन् प्राणहरन्तथा । षोड-
शदः पणान् दायो द्वितीयो मध्यमं दमम् । दुःखे च
शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा । दण्डः क्षुद्रपशू-
नाञ्च द्विपणप्रभृति क्रमात् । लिङ्गस्य च्छेदने षड्यौ
मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो
दमः । प्ररोहिशाखिनां शाखास्तन्मसर्वविदारणे । उप-
जीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणो दमः । चैत्यश्वशानसी-
मासु पुण्यस्थाने सुरालये । जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो
हस्तोऽथ विद्यते । गुल्मगुच्छान् पलताप्रतानौषधिवीरुषाम् ।
पूर्ववृतादङ्गदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तव्यम् ।

विक्रयासम्प्रदाने “वसानस्त्रीन् पणान् दण्डो नेजकस्तु
परांशुकम् । विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दण्डः ।
पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः । अन्ये च
तयोर्थः स्यात्साक्ष्यदण्डो दमः । तुलाशासनमानानां
कूटकक्षाणकस्य च । एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दायो
दण्डसुत्तमम् । कूटं कूटं ब्रूते कूटं यस्याप्यकूटकम् ।
स नाणकपरीक्षी तु दाय उत्तमसाहसम् । भिषङ्-
मिथ्या चरन् दायस्त्रिचतुः प्रथमं दमम् । मातुषे
मध्यमं राजमातुषेपूज्यं दमम् । अवन्थं यश्च वज्राति
वन्थं यश्च प्रसृजति । अप्राप्तव्यवहारश्च स दायो
दण्डसुत्तमम् । मानेन तुलया वापि योऽंशमदमकं
हरेत् । दण्डं स दायो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पि-
तम् । भेषजस्रो हलवणगन्धधान्यगुडादिषु । पण्येषु
प्रक्षिपन् हीनं पणान् दायस्तु षोडश । षड्भूमिणि-
कृतायः काष्ठवल्कलवाससाम् । अजातौ जातिकरणे
विक्रोयादण्डो दमः । सप्तद्रुपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च
कल्पिमम् । आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ।
भिद्ने पण्ये तु पञ्चाशत् पण्ये तु शतमुच्यते । द्विपण्ये
द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् याज्ञोऽक्तो दमः ।
“अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद् यदि । वि-
क्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत्” याज्ञ० ।

साहसं याज्ञोऽक्तो दमो यथा “सानान्यद्रव्यप्रसन्नहरणात् साहसं
महत्तमम् । तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निज्जने तु चतुर्गुणः ।
यः साहसं कारयति स दायो द्विगुणं दमम् । यश्चैव-
सक्ताऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम् । अय्याक्रोशाति-
क्रमकदुष्प्रतिभायां प्रहारकः । सन्दिहस्याप्रदाता च

सप्तद्रुहभेदकत् । सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य का-
रकः । पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ।
स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टेऽनाभिधावकः । अकारण्ये
च विक्रोष्टा ऋणालशोक्तान् स्मृशन् । शूद्रः प्रव्र-
जितानाञ्च देवे पितृ च भोजकः । अयुक्तं शपथं
कुर्वन्नयोऽयोऽयमकर्मकत् । हृषलुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य
प्रतिपातकत् । साधारणस्यापत्तापी दासीशर्भविनाश-
कत् । पितृपुत्रस्वभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः । एषा-
मपतितानां तु त्यागो च शतदण्डभाक् ।

चौर्ये दण्डो मूलको यथा । “यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्वरे-
द्विध्याञ्च यः प्रपासु । स दण्डं प्राप्नुयात् सापं तच्च
तस्मिन् समाहरेत् । धान्यं दण्डभ्यः कुक्ष्यस्यो हरतो-
ऽभ्यधिकं बधः । शेषेऽप्येकादशगुणं दायस्तस्य च तद्व-
नम् । तथा धरिमसेयानां शतादभ्यधिकं बधः । सुवर्णं
रजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् । पञ्चाशत्स्वभ्यधिको
हस्तच्छेदनसिध्यते । शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं
प्रकल्पयेत् । पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेष-
पतः । सुख्यानां चैव रत्नानां हरणे बधसर्जति । महा-
पशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । कालभासाद्य
कार्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् । शोषं ब्राह्मणसंस्थासु
क्षुरिकायाश्च भेदने । पशूनां हरणे चैव सदाः कार्यो-
ऽङ्गपादिकः । स्त्रत्वकार्यासंकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य
च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तण्यस्य च ।
श्रेणुवैदलभाण्डानां लवणालान्धैव च । षण्मया-
नाञ्च हरणे षडो भस्मन एव च । मत्स्यानां पक्षिणा-
ञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च । मांसस्य मधुनश्चैव यज्ञान्यत्
पशुसम्भवम् । अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य
च । पक्वान्नाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ।
पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च । अन्येष्वपरि-
पूतेषु दण्डः स्यात् पञ्चकण्ठलः । परिपूतेषु धान्येषु
शाकमूलफलेषु च । निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽङ्गशतं
दमः । स्यात् साहसं त्वन्यवत् प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वापञ्चयते च यत् । यस्त्वेतान्यु-
पलृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः । तमाद्यं दण्डयेद्राजा
यथाग्निं चोरयेदुदहात् । येन येन यथाङ्गेन स्तेनो
नृपु विचेष्टते । तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ।
अन्यत्र च चौर्यादिनानाविधये मनुनोक्तो दमो यथा ।
“न होडेन विना चोरं घातयेद्भार्मिको नृपः । स-

होदं सोपकरणं घातयेद्विचारयन् । ग्रामेष्वपि च
ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः । भाण्डावकाशदायैव
सर्वांस्तानपि घातयेत् । राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामाना-
न्वैव चोदितान् । अथ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरा-
निव द्रुतम् । यद्यापि धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मजीवनः ।
दण्डेनैव तमथ्याघाते स्वकाङ्क्षाद्वि विच्युतम् । ग्रामघाते
हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने । शक्तितो नाभिधावन्तो
निर्वासाः सपरिच्छदाः । राज्ञः कोषापहर्तृषु प्रतिकूलेषु
च स्थितान् । घातयेद्विषमैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान् ।
सन्निहित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषां कृत्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् । अङ्गुली
अग्न्यभेदस्य च्छेदयेत् प्रथमे पदे । द्वितीये हस्तचरणौ
तृतीये बधमर्हति । अग्निदानं भक्तदायैव तथा शस्त्रा-
वकाशदान् । सन्निधात् स मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ।
तडागभेदकं हन्यादप्यु सुवधेन वा । तद्वापि प्रति-
संस्क्रुत्यादुदायस्तत्तमसाहसम् । कोषागारायुधागार-
देवतागारभेदकान् । हस्तचरणहर्तृषु हन्यादेवाऽवि-
चारयन् । यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
आगमं वायुपां भिन्द्यात् स दायः पूर्वसाहसम् ।
समुत्सृजेद्वाजमार्गे यस्ते कथ्यमनापदि । स द्वौ कार्पा-
पणौ दद्यादभ्यङ्गाशु शोधयेत् । आपन्नतोऽथवा वधो
शर्मिणी वाल एव वा । परिभाषणमर्हति तच्च शोध-
मिति स्थितिः । चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचरतां
दमः । अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः । संक्रम-
ध्वजयष्टीनां प्रतिमानाञ्च भेदकः । प्रतिकुर्याच्च तत् सर्वं
पञ्च दद्याच्छतानि च । अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने
तथा । मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः । समैर्हि
विषमं यस्तु चरेद्वा मूल्यतोऽपि वा । स प्राप्नुयाद्दमं
पूर्वं नरो मध्यममेव वा । बन्धनानि च सर्वाणि राज-
मार्गे निवेशयेत् । दुःखिता यत्र दृष्टेरेन् विकृताः पाप-
कारिणः । प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणाञ्च पूरकम् ।
द्वाराणाञ्चैव भेत्तारं लिप्रमेव प्रशस्येत् । अभिचारेषु
सर्वेषु कर्तव्यो दिशतो दमः । मूल्यकर्मणि चानाम्नैः
कृत्यासु विविधासु च । अजीजविक्रयी चैव वीजोत्-
कृष्टन्तयैव च । मर्यादाभेदकस्यैव विकृतं प्राप्नुयादुवधम् ।
सर्वकण्टकपापिष्ठं हेयकारन्तु पार्थिवः । प्रवर्त्तमान-
मन्याये क्सेदयेत्तमः जरैः । सीताद्व्यापहरणे शस्त्राणा-
मौषधस्य च । कालमासाद्य कार्यञ्च राजा दण्डं प्रक-

ल्पयेत् "चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विषमैर्दण्डैः । सचिह्नं
ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत्" या० । अङ्गु-
विशेषो मनुनोक्तो यथा "युक्तत्वे भगः कार्यः सुरा-
पाते सुराध्वजः । स्तोत्रे च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः
पुमान्" । "एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकी-
र्षतां द्रष्टव्यम् । यथाह मनुः "प्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणाः
सर्वं वर्णा यथोदितम् । नाङ्गा राज्ञा ललाटे तु दाप्या-
स्तत्तमसाहसमिति" मित्ता० । "घातितोऽपहृते दोषो
ग्रामभर्त्तुरनिर्गते । विधीतमर्तुस्तु पथि चौरो-
द्धर्तुर्वीतके । स्वसीम्नि दद्याद् ग्रामस्तु पदं वा यत्र
गच्छति । पञ्चग्रामो वह्निःक्रोशाद्दशग्रामस्य वा पुनः ।
वन्द्याहंस्तथा वाजिकुञ्जराणाञ्च हारिणः । प्रसक्त-
घातिनस्यैव शूलमारोपयेन्नरान् । उत्क्षेपकमग्न्यभेदौ
करमन्दं शहीनकौ । कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैक-
हीनकौ । क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतोदमः ।
देशकालवयःशक्तिं संचिन्त्य दण्डकर्मणि । भक्ताव-
काशान्त्युदकमन्त्रोपकरणव्यानां । दत्त्वा चौरस्य
हन्तुर्वा जानतो दम उत्तमः । शस्त्रावपाते गर्भस्य
पातने चोत्तमो दमः । उत्तमो वाऽधमो वापि पुरुष-
स्त्रीप्रमापणे । विप्रदुष्टां स्त्रियञ्चैव पुरुषस्त्रीमगभिणीम् ।
सेतुभेदकरीणां पञ्च शिलां बद्धा प्रवेशयेत् । विषाग्निदां
प्रतिगुरुनिजापत्यप्रमाणिणीम् । विकर्षकरनासौर्धौ कृत्वा
गोभिः प्रमापयेत् । अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुत-
बान्धवाः । प्रष्टव्या योजितसास्य परपुंसि रताः पृथक् ।
स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वार्यं गतः सह । सत्यु-
देशसमासच्चं पृच्छेद्वापि जनं शनैः । क्षेत्तवैश्वजन्याम-
विवीतखलदाहकाः । राजपत्न्याभिगामी च दण्ड-
व्यास्तु कटाग्निना" याज्ञ० । "तणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं
वा यदि वा फलम् । अनापृच्छन् हि सृष्ट्वा नो हस्त-
च्छेदनमर्हति" मित्ता० धृतवचनम् ।

स्त्रीसंयुद्धे मनुनोक्तो दमो यथा "परदारभिसर्गेषु प्रवृत्तान् नृन्
महीपतिः । उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ।
परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रहः । पूर्वसाक्षा-
रितो दोषः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् । परस्त्रियं योभि-
वदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा । नदीनामपि संभेदे स सं-
ग्रहणमाप्नुयात् । उपचारक्रियाक्षेपिः सार्धो भूषणवा-
ससाम् । सह खट्वासनञ्चैव सर्वं संग्रहणं तथा ।
स्त्रियं स्यूदेभ्यो यः स्यूटो वा भर्षयेत्तथा । परस्त्रिया-

सुमते सर्वं संप्रहृष्टं स्मृतम् । ब्राह्मणः संप्रहृष्टो
प्राणान् दण्डमर्हति । न सम्भारं परस्त्रीभिः प्रति-
षिद्धः समाचरेत् । निषिद्धो भाषमाश्रयस्तु स्वयं दण्ड-
मर्हति । नैव चारणदारेषु विधिनोपजीविषु । सज्ज-
यन्ति हि ते नारीर्निगूढाचारयन्ति च । किञ्चिदेव तु
दायः स्यात् सम्भारं ताभिराचरन् । योऽकामां दूषयेत्
कन्यां सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयस्तुल्यो न वधं
प्राप्नुयाच्चरः । कन्यां भजन्तीस्तुल्यं न किञ्चिदपि
दापयेत् । जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेदुद्वेष्टे ।
उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति । सुलभं दद्यात्
सेवमानः समाभिच्छेत् पिता यदि । अभिसृज्य तु यः
कन्यां कुर्व्याद्दूषेण मानवः । तस्यांशु कर्त्तुं दण्ड्यो
दण्ड्यमर्हति षट् शतम् । सकामां दूषयस्तुल्यो नाहु-
विच्छेदमाप्नुयात् । द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृ-
त्तये । कन्यैव कन्यां या कुर्व्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
सुलभं द्विगुणं दद्याच्छिफाश्च वापु यादृश । या तु कन्यां
प्रकुर्व्यात् स्त्री सा सद्यो मौल्यमर्हति । अङ्गुल्योरेव च
केदं खरेणोद्गहनं तथा । भर्तारं लङ्घयेद्या तु
स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता । तां त्रिभिः खादयेद्राजा संस्थाने
बद्धसंस्थिते । पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे ।
अभ्यादध्युच्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् । संप्र-
हराभिरुक्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः । ब्राह्मणा सह
संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु । शूद्रो गुप्तागुप्तं वा द्वे-
जातं वर्धमावसन् । अगुप्तागुप्तसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ।
वैश्यः सर्वस्वदण्ड्यः स्यात् संप्रवरनिरोधतः । सहस्रं
क्षत्रियो दण्ड्या मौल्यं मूल्येण चार्हति । ब्राह्मणीं
यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं
कुर्व्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रम् । उभावपि तु तावेव
ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विप्रुतौ शूद्रवद्विप्रौ दग्धव्यौ
वा कटाग्निना । सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां
अवाह्यजनम् । शतानि पञ्च दण्ड्याः स्याद्विप्रान्या सह
सङ्गतः । मौल्यं प्राणान्तिकोदण्ड्यो ब्राह्मणस्य विधी-
यते । इतरेषान्तु वर्षाणां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ।
न ज्ञातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राज्ञा-
देनं बहिः कुर्व्यात् समप्रधनमज्ञतम् । न ब्राह्मणवधादु-
भयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मादस्य वधं राजा मनसापि
न चिन्तयेत् । वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो
द्रुह्येत् । ब्राह्मणस्यागुप्तायां तावन्तो दण्डमर्हतः ।

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां
क्षत्रियविशोः सहस्रो वै भवेद्दमः । क्षत्रियायामगुप्तायां
वैश्ये पञ्चशतं दमः । मूल्येण मौल्यमिच्छेत् क्षत्रियो
दण्डमेव वा । अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो
व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्याः स्यात् सहस्रन्व-
न्यजस्त्रियम् ।

“स्त्री निषेधे शतं दद्याद्द्विशतं तु दमं पुमान् । प्रतिषेधे
द्वयोर्दण्डो यथा संप्रहृष्टे तथा । स्त्रजातावृत्तयो दण्ड
स्यात्तुल्यो त्वेव मध्यमः । प्रातिबन्धो वधः पुंसः स्त्रीणां
नासादिकर्त्तनम् । अलङ्घ्यतां हरन् कन्यासुत्तमस्त्वन्यथा-
धमम् । दण्डं दद्यात् स्वर्णांशु प्रातिबन्धो वधः स्मृतः ।
स्त्रकामः स्त्रतुल्योऽसौ न दोषस्त्वन्यथा दमः । दूष्ये तु
करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा । शतं स्त्रीदूष्ये दद्याद् द्वे
तु मित्य भिगमने । पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां
स्त्रीं गाञ्च मध्यमम् । अवब्रूवास्तु दासीषु मुजिष्यास्तु
तथैव च । गम्यास्तपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं
दमम् । प्रसङ्ग दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ।
बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् । स्मृहीतवे-
तना वेष्ट्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अस्मृहीते सप्तं
दाप्यः पुमानप्येवमेव च । अयोनौ गच्छतो दोषां पुरुषं
वापि मोहतः । चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजिता-
गमे । अन्याभिगमने त्वङ्गुः कुवन्नेन प्रवासयेत् । शूद्र-
स्तथान्य एव स्यादन्वस्यायामने वधः” ।

राजशासनकूटकरणादौ मनुनोक्तो दमो यथा

“जनं वाप्यधिकं वापि लिखेद् यो राजशासनम् ।
पारदारिकचौरं वा सञ्ज्ञतो दण्ड उत्तमः । अभक्ष्येण
द्विजं दुष्यन् दण्ड्य उत्तमसाहसम् । क्षत्रियं मध्यमं
वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्द्धकम् । कूटस्वर्णव्यवहारी विमर्षस्य
च विक्रवी । त्र्यङ्गहीनस्तु कर्त्तव्यो दाप्योत्तम-
साहसम् । चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।
काष्ठलोष्टेषु पाषाणबाहुयुग्यकृतस्तथा । किन्नरस्येन
यानेन तथा भस्मयुगादिना । पञ्चाङ्गैवापसरता हिंसने
स्त्रान्यदोषभाक् । शक्तो ह्यभोजयन् स्वाभी दंष्ट्रिणां
श्लङ्घिणां तथा । प्रथमं साहसं दद्याद्द्विगुणं द्विगुणं
ततः । जारं चोरेष्वभिवदत् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।
उपजीव्य धनं सञ्चरन्तदेवाटयुष्मीकृतम् । राजोऽग्निद-
प्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् । तन्मन्त्रस्य च भर्तारं
जिह्वां कृत्वा प्रवासयेत् । स्मृताङ्गुल्यमिच्छेत्तु यो-

स्ताड्वितस्तथा । राजयानासनारोहदण्ड उत्तमसा-
हसः । दिनेनभेदिनो राजद्विष्टादेशकतस्तथा । विम-
त्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः । दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा
व्यवहाराक्षृपेण तु । सभ्याः सजयिनो दण्डग्रा वि-
वादाद्विगुणं दमम् । यो सन्धेताजितोऽस्मीति न्याये-
नापि पराजितः । तमायानं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं
दमम् । याज्ञवल्क्यवचनानि अनुपदमेषां मानवत्वोक्तिः
प्रामादिकी ।

सामान्यतोदमविधिः “पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः
पुरोहितः । नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न
तिष्ठति । कार्षीपं भवेद्दण्डो यत्नान्यः प्राकृतो जनः ।
तत्र राजा भवेद्दण्डः सहस्रमिति धारणा । अष्टापादन्तु
शूद्रस्य स्तोत्रे भवति किल्बिषम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वा-
विंशत् क्षत्रियस्य च । ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि
शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्विगुणविद्धि सः ।
वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च । तृणञ्च
गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेषां मरुरब्रवीत् । योऽदत्तादायिनो
हस्ताक्षिपसेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि
यथा स्तेनस्तथैव सः । द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविंश द्वे
च मूलके । आददानः परचेलाक्ष दण्डं दातुमर्हति ।
अश्वस्वितानां सन्धाता सन्धितानाञ्च भोजकः । दासाश्च-
रयहृत्तां च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ।

“ऋत्विजं यस्त्वजेद्याज्यो याज्यवृत्तिं क्व त्यजेद्यदि ।
शक्तं कर्त्तव्यमुदृष्ट्वा तयोर्दण्डः शतं शतम् । न माता
न पिता न स्त्री न पुत्रस्तप्रागमर्हति । त्यजन्पतित-
नेतान् राज्ञा दण्डः शतानि षट्” मनुक्तो दमः ।

अग्निपुं २२६ अ० सर्वविषये दमभेद उक्तो यथा

“चौरैरभूषितो वस्तु मूषितोऽस्मीति भाषते । तत्प्रदा-
तरि भूषणे स दण्डस्तावदेव तु । यो यावद्विप-
रीतार्थं मिथ्या वा यो वदेत् तम् । तौ नृपेण
ह्यधर्मज्ञौ दायौ तद्विगुणं दमम् । कूटसाध्यं तु कुर्वी-
णांस्त्रीन् वर्षांश्च प्रमापयेत् । विवासयेद्ब्राह्मणन्तु
विधिरेश न हीतरः । निक्षेपस्य सप्तं मूल्यं
दण्डो निक्षेपभुक् तथा । वस्त्रादिकस्य, धर्मज्ञ ! तथा
धर्मो न हीयते । यो निक्षेपं घातयति यश्चानि-
क्षिप्य याचते । तावभौ चौरवच्छासौ दण्डौ वा
द्विगुणं दमम् । अज्ञानाद्याः पुमान् कुर्यात् परद्रव्यस्य
विक्रयम् । निर्दोषो, ज्ञानपूर्वन्तु चौरवद्दण्डमर्हति ।

मूल्यमादाय यः पण्यं न दद्याद् दण्डग्रा एव सः ।
प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन् नृपः । श्रुतिं गृह्य
न कुर्याद्यः कर्मादौ कृष्णला दमः । अकाले तु
त्यजन् श्रुत्यं दण्डः स्यात्तावदेव तु । क्रीत्वा
विक्रीय वा किञ्चिद्व्याख्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशा-
हात्तत्स्वामी दद्याच्चैवाददीत च । परेण तु दशाहस्य
नादद्याच्चैव दापयेत् । आदद्वि ददच्चैव राज्ञा
दण्डः शतानि षट् । वरे दोषानविख्याप्य यः कन्यां
वरयेदह । दत्तायदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्डः शत-
द्वयम् । प्रदाय कन्यां योऽन्यस्मै पुनस्तां सम्रयच्छति ।
दण्डः कार्यो नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहसः । सत्य-
हारेण वाचा च युक्तं पण्यमसंशयम् । लुब्धोऽन्यत्र
च विक्रोता षट्शतं दण्डमर्हति । दद्याद्धेतुं न यः
पालो गृहीत्वा भक्तवेतनम् । स तु दण्डः शतं
राज्ञा सुवर्णं वाप्यरक्षिता । धनुःशतं परीणाहो
यामस्य तु समन्ततः । द्विगुणं त्रिगुणं वापि नगरस्य
च कल्पयेत् । इति तत्र प्रकुर्वीत याचष्टो नावलोक-
येत् । तत्रापरिहते धान्ये हिंसिते नैव दण्डनम् ।
गृहन्तङ्गागमारामं जेतुं वा भीषया हरन् । शतानि
पञ्च दण्डः स्यादज्ञानात् द्विशतो दमः । मर्यादा-
भेदकाः सर्वे दण्डग्राः प्रथमसाहसम् । शतं ब्राह्मण-
माक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्यस्तु द्विशतं
राम ! शूद्रस्तु बधमर्हति । पञ्चाशद्ब्राह्मणो
दण्डः क्षत्रियस्याभिशंसने । वैशत्रे चाप्यर्द्धपञ्चाश-
च्छूद्रे द्वादशको दमः । क्षत्रियक्षेपको वैशत्रः
साहसं पूर्वमेव तु । शूद्रः क्षत्रियमाक्रुश्य जिह्वा-
च्छेदमवाप्नुयात् । धर्मोपदेशं विप्राणां शूद्रः कुर्वन्
दण्डभाक् । श्रुतदेशादिविद्यो दायो द्विगुणसाहसम् ।
उत्तमः साहसस्तस्य यः पातैरुत्तमान् क्षिपेत् । प्रमा-
दाद्यैर्भयात् प्रोच्य प्रीत्या दण्डार्द्धमर्हति । मातरं पितरं
ज्येष्ठं मातरं अशुरं गुरुम् । आकारयज्जितं
दण्डः पन्थानं चाददद्गुरोः । एकजातिर्द्विजातस्तु
येनाङ्गेनापराध्नुयात् । तदेव छेदयेत्स्य क्षिप्रमेवावि-
चारयन् । अविनिवीततो दर्पाद् दायोऽहो छेदयेच्चपः ।
अपसूत्रयतो सेट्टमपहर्दयतो गुदम् । उत्कृष्टासनसंस्थस्य
नीचस्थाधोनिकलनम् । यो यदङ्गं च रजयेत्तदङ्गलस्य
कर्त्तयेत् । अर्द्धपादकराः कार्या गोगजाश्चोष्ठपातकाः ।
वृक्षान्तु विफलं कृत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति । द्विगुणं

दापयेच्छिन्ने पथि सोमि जलाशये । द्रव्याणि यो
 हरेदस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पाद्य
 तद्विन्तु रात्रौ दद्यात्ततो दमम् । यस्तु रज्जुं वटं
 कूपाद्वरेच्छिन्द्याच्च वा प्रपाम् । स दण्डं प्राप्नुयान् साधं
 दण्डः स्यात् प्राणिताडने । धान्यं दशम्यः कुम्भेभ्यो
 हरतोऽभ्यधिकं बधः । शेषेऽप्येकादशगुणं तस्य दण्डं
 प्रकल्पयेत् । सुवर्णरजतादीनां नृस्त्रीणां हरणे बधः ।
 येन येन यथाङ्गेन स्तो नष्टु विचेष्टते । तत्तदेव
 हरेदस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः । ब्राह्मणः शाकधान्यादि
 खल्यं गृह्णन्न दोषभाक् । गोदेवार्थं हरंश्चापि, हन्या-
 द्दुष्टं बधोद्यतम् । गृह्णेत्वापहृत्तारं तथा पत्यु-
 भिगामिनम् । अग्निदं गरदं हन्यात्तथा चास्यु-
 द्यतायुधम् । राजगत्यभिचाराभ्यां हन्याच्चैवातता-
 यिनम् । परस्त्रियं न भाषेत प्रतिषिद्धो विशेषेण हि ।
 अदण्डा स्त्री भवेद्राज्ञा वरयन्ती पतिं स्वयम् ।
 उत्तमां सेवमानः स्त्रीं जघन्यो बधमर्हति । भर्तारं
 लङ्घयेद्या तां श्वभिः सङ्घातयेत् स्त्रियम् । स्वर्णदूषितां
 कुर्यात् पिण्डमात्रोपजीविनीम् । ज्यायसा दूषिता
 नारी सण्डनं समवाप्नुयात् । वैश्यागमे तु विप्रस्य
 क्षत्रियस्यान्यजागमे । क्षत्रियः प्रथमं, वैश्यो दण्डः
 शूद्रागमे भवेत् । गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र
 गच्छति । वेतनद्विगुणं दद्यादण्डञ्च द्विगुणं तथा ।
 भार्या पुत्राश्च दासाश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
 कृतापराधास्ताड्याः स्वरज्वा वेषुदलेन वा । पृष्ठे, न
 भक्तके हन्याच्चौरस्याप्रोति क्लिषम् । रक्षास्वधिकृतै-
 र्यैस्तु प्रजाऽत्यर्थं विलुप्यते । तेषां सर्वस्वमादाय राजा
 कुर्यात् प्रवासनम् । ये नियुक्ताः स्वकार्येषु हन्युः
 कार्याणि कर्मिणाम् । निर्दण्डाः क्रूरमनसस्ताडिः स्वान्
 कारयेन्नृपः । अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्यात्
 कार्यमन्यथा । तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवास-
 येत् । गुरुतले भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
 स्तेषु श्वपदं विद्याद् ब्रह्महत्याशिरः पुमान् । शूद्रा-
 दीन् घातयेद्राजा पापान्, विप्रान् प्रवासयेत् । महा-
 पातकिनं वित्तं वरुणाद्योपपादयेत् । यामेष्टपि च
 ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः । भाण्डारकोषदास्यैव
 सर्वान्स्थानपि घातयेत् । राष्ट्रेषु राजाधिकृतान् साम-
 न्तान् पापिनो हरेत् । सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्यं रात्रौ
 कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां कृत्वा नष्टो हस्तौ तीक्ष्णौ

शूले निवेशयेत् । तद्भागदेवतागारभेदकान् घातयेन्नृपः ।
 ससृत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स हि कार्पा-
 पणन्दण्डस्तममेध्यश्च शोभयेत् । प्रतिमासङ्क्रमभेदो
 दद्युः पञ्च शतानि ते । समेषु विषमं यो वा चरते
 मूल्यतोऽपि वा । समवाप्नुयान्नरः पूर्वं दमं मध्यममेव
 वा । द्रव्यमादाय वणिजामनर्वेषावरुन्धताम् । राजा
 पृथक् पृथक् कुर्याद्दण्डस्तमसाहसम् । द्रव्याणां
 दूषको यश्च प्रतिच्छन्दकविक्रयी । मध्यमं प्राप्नुयाद्-
 दण्डं कूटकर्त्ता तथोत्तमम् । कलहापहृतं देयं दण्डश्च
 द्विगुणस्ततः । अभ्यज्यभक्षे विभ्रे वा शूद्रे वा कुण्ठो
 दमः । तुलाशासनमानानां कूटकन्नाणकस्य च ।
 एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दास्यो दमस्तमम् । विघा-
 ग्निदां पतियुक्विप्रापत्यप्रमापिणीम् । विकर्षकरना-
 सौष्टीं कृत्वा गोभिः प्रवासयेत् । क्षेत्वेष्वसवनग्रामवि-
 दाहकास्तथा नराः । राजपत्यभिगामी च दग्धव्यास्तु
 कटाग्निना । जनं वाध्यधिकं वापि लिखेद्यो राज-
 शासनम् । पारजायिकचौरौ च सङ्घतो दण्ड उत्तमः ।
 राजयानासनारोहदण्ड उत्तमसाहसः । यो मन्ये-
 ताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः । तमायानं
 पराजित्य दण्डयेद् द्विगुणं दमम् । आह्वानकारी बध्यः
 स्यादनाहृतमथाह्वयन् । दाण्डिकस्य च यो हस्ताद-
 भिसक्तः पलायते । हीनः पुरुषकारेण तद् दद्याद्-
 दाण्डिको धनम् । “दण्डो दमयतामस्मि” गीता ।
 “दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्ति” प्रा० वि० धृतवाक्यम्
 कुलालचक्रार्थं “कलसे निजहेतुदण्डजः किञ्च चक्रभ्रमि-
 कारिता गुणः” नैष० । दण्डत्रुतोऽनेन करणे घञ् ।
 २५ देहे दण्डपारुष्यशब्दे मितान् । २६ द्वापरोद्भवे
 नष्टभेदे । “क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
 दण्ड इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्ननुजर्षमः” भा० व्या०
 ६७ अ० । “बधः पाण्डुस्य च तथा अश्वत्यान्ना महा-
 त्मना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च बधस्तथा” भा०
 व्या० १ अ० । दण्डयति कर्त्तरि-अच् । २७ नष्टे
 दण्डनीतिशब्दे कामन्द० । अस्य शब्दस्य शब्दकलद्रुम-
 दृष्ट्या शरणागतत्वात्कार्यतोक्तिः प्रामादिकी तत्प्रमा-
 णवाक्ये दत्तमित्यभिधीयते इत्येव पाठः साधुः । लिपि-
 करप्रसादात् दत्तमित्यत्र दण्डमिति पाठ इति बोध्यम्
 दत्तशब्दे दृश्यम् ।

दण्डको पु० दण्ड+सार्थे क । १ इत्याकुराजपुत्रभेदे ‘दण्ड-

को नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनमेजयः” कामन्दकी ।
जनस्थानशब्दे दृश्यम् । हस्तो दण्डः अल्पार्थं कन् ।
२ हस्तलगुले (मोटा) । शब्दविशेषधराधिकपादके चण्ड-
प्रयातादौ कन्दोभेदे । “यदिह नयुगलं ततः सप्त-
रेफास्तदा चण्डप्रयातो भवेद्दण्डकः” वृ० २० । ४ दण्डनृप-
कृते सन्निवेशे पु० । “दण्डकानध्यवात्तां यौ” भट्टिः
पुंस्त्वेन वहुवचनान्ततया जयमङ्गलः पपाठ । “परा-
क्रमात् जिगमिषुरेव दण्डकान्” रामा० अथो० २१ स०
६४ श्लो० । “प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु” रघुः ।
तद्गमिषरत्वे स्त्री त्रिका० “भरतस्तु दण्डकामध्यवात्तां
यौ” इति पपाठ उदाजहार च “क्रायोध्यायाः पुनरुप-
गमो दण्डकायावने वः” भवभूतिवाक्यम् । तच्च वनं वृ०
स० १४० अ० कूर्मवि० दक्षिणस्यासक्तं यथा “वसदेवपट्टन-
दण्डकावतमिह्निनाशना भद्राः” । [कन्दे राजनि० ।

दण्डकन्दक पु० दण्डः प्रकाण्डः कन्दोऽस्य कप् । भूमि-
दण्डकाक पुंस्त्री० दण्डः यम इव क्षणत्वात् काकः ।
(डाँड) काकभेदे हेमच० । [वरूथिनी भा० व० ४३ अ० ।
दण्डगौरी स्त्री अप्सरोभेदे “उर्वशी मिश्रकेशी च दण्डगौरी
दण्डग्राह त्रि० दण्डं गृह्णाति गृह्-अण् उप० स० ।
दण्डधारके ततः रेवत्या-अपत्यादौ ठक् । दाण्डग्राहिक
तदपत्यादौ पुंस्त्री० ।

दण्डघ्न त्रि० दण्डेन देहेन हन्ति हन-क । देहेन घातिनि
दण्डपारुष्यकर्त्तरि । “न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा
शक्रलोकभाक्” मनुः । [वाद्यभेदे त्रिका० ।

दण्डटका स्त्री दण्डा प्रकाण्डा टका । (दामामा) ख्याते
दण्डताम्री स्त्री ताम्रेण निर्द्वन्ना अण् डीप् दण्डा प्र-
काण्डा ताम्री । ताम्रीवाद्यभेदे शब्द० ।

दण्डदास पु० दण्डेन कृतो दासः । दण्डद्रव्यदाना-
सामर्थ्येन तच्छोधनार्थं स्वीकृतदासभावे दासभेदे
“ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्तिभौ । पैतृको
दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः” मनुः । “दण्डादिधन-
शुद्धयर्थं स्वीकृतदासभावः” कुल्लू० ।

दण्डधर पु० दण्डं लोकानां कर्मानुसारिणं दण्डं लगुडं वा
धरति धर-अच् इत० । १५ मे अमरः २ नृपे । शलगुड-
धारके त्रि० । “अमरुदं मनुदण्डधरान्वयम्” रघुः ।
“देशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः” मनुः ।
“नाहं दण्डधरस्तव” भा० शा० २३ अ० ।

दण्डधार पु० दण्डं धरति धृ-अण् उप० य० । १५ मे २ नृपे

च भेदि० । शलगुडहस्ते त्रि० “क्रोधवर्द्धन इत्येव य-
स्त्वन्यः परिकीर्तितः । दण्डधार इति ख्यातः स आ-
सीन् नृपतिः क्षितौ” भा० आ० ६७ अ० उक्तं ४ नृपभेदे पु०
५ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “कवचो निषङ्गी दण्डो दण्डधारो
घतुर्गृहः” ६७ अ० धृतराष्ट्रपुत्रकथने ।

दण्डनायक पु० दण्डं नयति नी-एल् इत० । १ सेनान्याम्
हेमच० । दण्डप्रणेतारि २ नृपे च ।

दण्डनीति स्त्री दण्डो नीयतेऽनया नी-करणे क्तिन् । वि-
द्याभेदे । “एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्यौशनसी स्थितिः ।
तस्यान्तु सर्वविद्यानामारम्भाः समुदाहृताः” । “दभो दण्ड
इति ख्यातस्तात्स्थग्राहदण्डो महीपतिः । तस्य नीति-
दण्डनीतिर्नयनाज्ञीतिरुच्यते” काम० नीतिः । तच्छास्त्र-
विषयविभागादि भा० शा० ५६ अ० उक्तं यथा

“ततोऽध्यायसहस्राणां शतञ्चक्रे खबुद्धिजम् । यत्
धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः । त्रिवर्ग इति
विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा । चतुर्थो मोक्ष इत्येव
पृथगर्थः पृथग्गुणः । मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः
सत्त्वं रजस्तमः । स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव
दण्डजः । आत्मा देशश्च कालश्चायुषायाः कृत्यमेव च ।
सहायाः कारणश्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः । त्वयी
चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ ! । दण्डनीतिश्च
विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः । अमात्यरक्षा प्रणिधी
राजपुत्रस्य लक्षणम् । चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः
पृथग्विधः । साम भेदः प्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव ! ।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्तिके नैवमुदाहृता । मन्त्रश्च
वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च । विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य
सिद्धिसिद्धोश्च यत् फलम् । सन्निश्च त्रिविधाभिख्यो हीनो
मध्यस्तथोत्तमः । भयसत्कारविज्ञास्यं कार्त्तिकेन परि-
वर्णितम् । यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।
विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह । आसुरश्चैव
विजयस्तथा कार्त्तिकेन वर्णितः । लक्षणं पञ्चवर्गस्य
त्रिविधञ्चात्र वर्णितम् । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽप्य परि-
शब्दितः । प्रकाशोऽप्यविधस्तत्र गुह्यस्य च सुविस्तरः ।
रथा नागा हयश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ! । विटिर्नावि-
राशे ह दैशिका इति चाष्टमम् । अङ्गान्येतानि कौरव्य !
प्रकाशानि वलस्य त्व । जङ्गमाजङ्गमाशोक्ताश्चूर्णयोगा
विषादयः । स्वर्गं चाभ्यवहार्यं चाभ्युपांशुस्त्रिविधः
स्मृतः । अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ।

कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह । आत्म-
रक्षणमाश्वासः सर्गाणाञ्चान्वेषणम् । कल्पना विविधा-
श्चापि नृनागरथवाजिनाम् । व्यूहाश्च विविधाभिख्या
विचित्रं युद्धकौशलम् । उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुप-
लायितम् । शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतप्रभ ! ।
बलव्यसनसुक्तञ्च तथैव बलहर्षणम् । पीडातापदकालश्च
पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव ! । तथा स्वातविधानञ्च योगसञ्चार
एव च । चौरैराटविकेशोपैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ।
अग्निदैर्गर्दैश्चैव प्रतिरूपककारकैः । श्रेणीसुखोपजा-
मेन धीरुध्वंस्तेजोदेनेन च । भूषणेन च नागानामातङ्का-
जननेन च । आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपाज्जनेन च ।
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्वासहृदो समञ्जसम् । ज्ञतसाम-
र्थ्ययोगाच्च राष्ट्राश्च च विवर्जनम् । अरिमध्यस्थमित्राणां
संयुक्तं चोक्तं प्रपञ्चनम् । अवमर्हः प्रतीघातस्तथा चैव
बलीयसाम् । व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् ।
अमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः । अमृता-
नाञ्च भरणं शतानाञ्चान्वेषणम् । अर्थस्य काले दानञ्च
व्यसने चाप्रसङ्गिता । तथा राजगुणाश्चैव सेनापति-
गुणाश्च ह । कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च ।
दुष्टे प्रसितञ्च विविधं वृत्तिश्चैवानुवर्तिनाम् । शङ्कित-
त्वञ्च सर्वस्य प्रसादस्य च वर्जनम् । अलम्बलाभो, लम्बस्य
तथैव च विवर्जनम् । प्रदानञ्च विद्वद्भ्यः पालेभ्यो विधि-
वत्ततः । विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थं कामहेतुकमुच्यते ।
चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्मानुवर्णितम् । क्रोधजानि
तथोग्राणि कामजानि तथैव च । दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ !
व्यसनान्यत्र चैव ह । मृगयाक्षास्तथा पानं स्निग्धश्च भर-
तप्रभ ! । कामजान्याङ्गराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ।
वाक्पारुष्यं तथोपलब्धं दण्डपारुष्यमेव च । निग्रहो-
ऽथात्मनस्व्यागमर्थदूषणमेव च । यन्त्राणि विविधान्येव
क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः । अवमर्हः प्रतीघातः केतना-
नाञ्च भञ्जनम् । चैत्यद्रुमावमर्दश्च रोधः कर्माभुशासनम् ।
अपस्करोऽय गमनं तथोपायाश्च वर्णिताः । पणवान-
कशङ्खानां मेरीणाञ्च युधिष्ठिर ! । उपार्जनञ्च द्रव्याणां
परिमर्दश्च तानि षट् । लम्बस्य च प्रशमनं सताञ्चैवाभि-
पूजनम् । विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता ।
मङ्गलालम्बनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । आहार-
योजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च । एकेन च
यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरं गिरः । उल्लवानां समाजानां

क्रियाकेतनजास्तथा । प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधि-
करणेष्वप्य । वृत्ते भरतशार्दूल ! नित्यञ्चैवान्वेषणम् ।
अदण्डात्यञ्च विप्राणां युक्ता दण्डनिपातनम् । अनु-
लोविस्वजातिभ्यो गुणैर्भ्यश्च सहजैः । रक्षणञ्चैव पौराण्यं
राष्ट्रस्य च विवर्जनम् । मण्डलस्या च या चिन्ता
राजन् ! हायशराजिका । हासप्रतिविधा चैव शरीरस्य
प्रतिक्रिया । देशजातिकुलानाञ्च धर्माः समनुवर्णिताः ।
धर्मश्चायश्च कामश्च भोक्तृत्वात्मानुवर्णितः । उपायश्चार्थ-
लिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणा । मूलकर्मक्रिया चात्र
मायायोगश्च वर्णितः । दूषणं स्त्रोतसाञ्चैव वर्णितं च
स्थिरास्त्रसाम् । यैर्यैरुपायैर्लौकिकैस्तु न चलेदार्यवर्तनः ।
तत्सर्वं राजशार्दूल ! नीतिशास्त्रेऽभिर्वर्णितम् । एतत्
कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः । देवानुवाच
संहृष्टः सर्वाञ्छक्रपुरोगमान् । उपकाराय लोकस्य त्रि-
वर्गस्यापनाय च । नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभा-
विता । दण्डेन सहिता हेतुषा लोकरक्षणकारिका ।
नियहानुपहरता लोकाननुचरिष्यति । दण्डेन नीयते
चेदं दण्डं नयति वा पुनः । दण्डनीतिरिति ख्याता
लीलोकानतिवर्त्तते । षाडगुणगुणसारैषा स्यात्सत्यमे
महात्मसु । धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र
शब्दिताः । ततश्चां भगवाच्चीति पूर्वं जग्राह शङ्करः ।
बहुहृपो विशालाक्षः शिवः स्यात्पुरुषोत्तमः । प्रजा-
नामायुषो ह्वासं विज्ञाय भगवान् शिवः । सञ्चितेप
ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् । विशालाक्षमिति
प्रोक्तं तदिदं प्रत्यपद्यत । दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो
महातपाः । भगवानपि तच्छास्त्रं सञ्चितेप पुरन्दरः ।
सहस्रैः पञ्चभिस्तात ! यदुक्तं बाहुदन्तकम् । अध्या-
यानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव वृहस्यतिः । सञ्चितेपेश्वरो
बुद्ध्या वार्हस्यत्यं यदुच्यते । अध्यायानां सहस्रेण काव्यः
सञ्चितेपमब्रवीत् । तच्छास्त्रममृतप्रज्ञो योगाचार्यो महा-
यशः । एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ।
संलिप्तमायुर्विज्ञाय सत्यानां ह्वासमेव च ।

२दुर्गायाम् “नयानयगता लोके विकल्पनिलयामला ।
दण्डनादनयनाद्वापि दण्डनीतिरिति ख्यता” देवीपु० ४५ अ०
भावे क्तिन् । ३दण्डप्रणयने स्त्री ।

दण्डनीति न० दण्डं नयति अपराधिनम् नी-लच् इत० ।
दण्डप्रणायके नृपे । “सैन्यापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेत्यमेव
च” मनुः ।

दण्डप पु० दण्डेन पाति पा-क । दण्डेन पालके नृपे
तस्यापत्यं नडां फक् । दण्डपायन तदपत्ये पुंस्त्री ।
दण्डपांशुल पु० दण्डेन यष्टिधारणेन पांशुलः अधमः ।
द्वारपाले शब्दर० ।

दण्डपाणि पु० दण्डः यष्टिः पाणौ यस्य । दण्डधरे यमे ।
काशीस्थे भैरवभेदे “विश्वेशं माधवं दुर्गिहं दण्ड-
पाणिञ्च भैरवम्” स च पूर्णभद्रयक्षुतो हरिकेशनामा
आराधितशिववरेण काश्यां दण्डपाणिनासत्वम-
वाप । यथाह काशीख० ३२ अ० “इति श्रुत्वा वचः
पत्न्याः पूर्णभद्रः स यक्षराट्” इत्युपक्रमे “अन्वर्त्तप्रथ
कालेन तत्पत्नी सुषुप्ते सुतम् । तस्य नाम पिता चक्रे
हरिकेश इति द्विज !” इत्यनेन तस्योत्पत्तिमुक्त्वा तस्य
शिवाराधनसुपवर्ग्यं तपसाप्रसन्नशिवस्य तस्मै वरदानमुक्तं
यथा “भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेदेदौ हरो वराणां निकरं
तदा मुदे । क्षेतस्य यक्षास्य मम प्रियस्य भो भवाधुना
दण्डधरो वरान्मम । स्थिरस्त्वमद्यादि दुरात्मदण्डकः
सुपालकः पुण्यलताञ्च सत्प्रियः । त्वं दण्डपाणिर्भव
नामतोऽधुना सर्वान् गणान् शाधि समाजयोत्कटात् ।
त्वत्सात्कृतक्षेत्रेऽद्या यक्षराट् कक्षामनाराध्य सुसु-
क्तिभाजनम् । समाजनं प्रागत एव ते चरेत् ततः समर्चा
मम भक्त आदरात् । मङ्गलियुक्तोऽपि विना त्वदीयां
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत् । मणेषु देवेषु हि मान-
वेषु तदग्रमान्यो भव दण्डपाणे” । काश्यां तत्स्थिति-
स्थानञ्च तत्त्वोक्तं यथा “त्वं दक्षिणस्यां दिशि दण्ड-
पाणे ! सदैव मे नेत्रसमन्वित । त्वं दण्डयन् प्राण-
भृतो दुरीहानिहास निखानभयं दिशन् वै” ।

दण्डपारुष्य न० दण्डेन देहेन पारुष्यम् । व्यवहारविषय-
भेदे “तत्स्वरूपञ्च नारदेनोक्तम् “परगात्रेष्वभिद्रोहो
हस्तपादायुधादिभिः भस्मादिभिक्षोपघातो दण्ड-
पारुष्यमुच्यते” इति । “परगात्रेषु स्यावरजङ्गमात्मक-
द्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिग्रहणादुपघातादिभिर्योऽभि-
द्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदि-
ग्रहणाद् रजःपङ्कगुरीषाद्यैश्च य उपघातः संस्पर्शनरूपं
मनोदुःखोत्पादनलभुभयं दण्डपारुष्यम् । दण्डयतेऽने-
नेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्ग-
मादेर्द्रव्यस्य, तद्दण्डपारुष्यम्”मिता० ।

तद्देवादिकं वीरमि० उक्तं यथा

“तस्य त्वैविध्यमाह नारदः । “तस्यापि दृष्टन्तैविध्यं

हीनमध्योत्तमक्रमात् । अथगोरणनिःशङ्कपातनक्षत-
दर्शनैः । हीनमध्योत्तमानाञ्च द्रव्याणां समतिक्रमात् ।
तीक्ष्णैव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनमिति” । अथ-
गोरणं ताडनाद्युद्योगः । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रह-
रणम् । तीक्ष्णैव साहसानि विप्रकाराण्येव सहसा-
क्षतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । अन्यानपि भेदानाह
परिशिष्टकारः । “दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गं हृदनं भेदन-
न्तथा । कुर्याद्दयः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्य-
मुच्यते” । स्यावरजङ्गमप्राणिनां प्राण्यन्तरकृतनखा-
दिना हृदनादिभवं दुःखं रक्तव्रणादिकञ्च दण्डपारुष्य-
मुच्यते इत्यर्थः । व्यासोऽपि “भस्मादिना प्रक्षिपणी
ताडनञ्च करादिना । आवेष्टनञ्चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्य-
मुच्यते” । आदिग्रहणादुदुःखकरं कर्दमपांशु-
मलादि द्रव्यं गृह्यते । करादिनेत्यादिशब्देन पाषा-
ण्यष्टकायुधादि द्रव्यम् । अंशुकाद्यैरित्यादिशब्देन रज्जु-
शङ्खलादिद्रव्यम् । दण्डपारुष्यस्य पञ्चप्रकारा
विधयो नारदेन दर्शिताः । “विधिः पञ्चविधस्तूक्त
एतयोर्भयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने
क्रुद्धयोर्द्वयोः । स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽति-
वर्त्तते । पूर्ववमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः । द्वयो-
रापन्नयोस्तु ह्यमनुब्रूयाति यः पुनः । स तयोर्दण्ड-
भाशेति पूर्वो वा यदि चेतः । पारुष्यदोषावृतयो-
र्युगपत्संस्पर्शनयोः । विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्
समस्तयोः । श्वाकषण्डचाण्डालव्यङ्गेषु बध्नुत्तिषु ।
हस्तिपत्राव्यदासेषु गुर्वाचार्यन्देषु च । मर्यादातिक्रमे
सद्यो घात एवानुशासनम् । यमेव ह्यतिवर्त्तरेन्देते
सन्तुलनं नृपु । स एव विनयं कुर्यात् न तद्विनय-
भाङ्गः । मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्म-
कम् । अतस्तान् घातयेद्वाजा नार्थदण्डेन दण्डये-
दिति” । अयमर्थः । वाग्दण्डपारुष्ययोर्भयोरपि
द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवलं
दण्डाभाव एव किन्तु पूज्यत्वमपि । तथा पूर्वं कलहे
प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च दृढवैरातुसम्भारुदेव
दण्डभाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषपरि-
ज्ञाने मम एव दण्डः । तथा श्वपचादिभिरार्थाणां सप-
राधे कृते सञ्जना एव दण्डेन अधिकारिणस्तेषां
मशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव नार्थं गृह्णीयादिति ।

यत्तु वृहस्पतिवचनम् “आक्रुष्टस्तु समाक्रोशं ताडितः प्रतिताडयन् । हत्वापराधिनञ्चैव नापराधी भवेन्नरः” इति । तत्पूर्वप्रवृत्तस्य समो दण्डः पश्चात् प्रवृत्तस्य नेत्येवंपरस्मै तु दण्डाभावपरम् । दण्डपारुष्यस्वरूपसन्देहे निर्णायकमाह याज्ञवल्क्यः “असा-
चिक्रहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च । दृष्टव्यो व्यव-
हारस्तु कूटचिह्नकृतो भयादिति” । यदा कश्चिद्दृष्ट-
हमनेनाहत इति रात्रौ निवेदयति तदा चिह्नैर्ब्रूया-
दिभिस्तत्स्वरूपगतैर्लिङ्गैः युक्तिभिः कारणप्रयोजन-
पर्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन चशब्दा-
द्विष्येन वा कूटचिह्नकृतसम्भावनभयात् परीक्षा-
कार्यत्वर्थः ।

दण्डपाल पु० दण्डं देहं पालयति भलत्वात् पालि-अण्
उप० स० । (डाडिकोणा) मत्स्यभेदे हारा० तङ्गोजिनो
रोगिणो देहस्यास्यत्रजननात्तस्य तथात्वम् । संज्ञायां
कन् । दण्डपालक शकुलमत्स्यभेदे हारा० । उभयमपि
दण्डनायके ।

दण्डपिङ्गलक पु० दण्डः देहः पिङ्गलोऽत्र । उत्तरस्यदेशभेदे
“उत्तरतः कैलासः” इत्युपक्रमे वृ० स० १४ अ० कूर्म-
विभागे “पौरवकवचदारुदण्डपिङ्गलकाः” उक्तः ।

दण्डबालधि पु० दण्ड इव बालधिरस्य । हस्तिनि शब्दर०
तस्य लाङ्गूलस्य दण्डाकारत्वात् तथात्वम् ।

दण्डबाहु वि० दण्ड इव बाहुवरस्य । १दण्डाकारबाहुयुक्तो
२कुमारानुचरभेदे पु० । “दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजःको-
किल एव च” भा० श० ४६ अ० कुमारानुचरोक्तौ ।

दण्डभृत् वि० दण्डं वहति लोकदमनं वा विभक्तिं भृ-
क्तिम् । १यष्टिधारके २यमे त्रिका० ।

दण्डमत्स्य पु० दण्ड इव मत्स्यः । दण्डाकारे शकुलमत्स्ये ।
“दण्डमत्स्यो रसे तिलः पित्तरक्तं कफं हरेत् । वात-
साधारणः प्रोक्तः शुक्रलो बलवर्द्धन” राजव० ।

दण्डमान(ण) व पु० दण्डप्रधानो मान(ण)वः शा० त० ।
दण्डप्रधाने जने बालके च तदर्थपरतायां गोत्रप्रत्ययान्त-
शब्दात् “दण्डमान(ण)वान्तेवासिभु” पा० न वुञ् ।
दाचा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा” सि० कौ० ।

दण्डनातङ्ग पु० पिण्डतण्डरे पारस्करनिचण्टुः ।

दण्डनाथ पु० दण्डाकारो नाथः पत्न्याः शा० त० । प्रधानपथे
दण्डमार्गं धावति ण् । दण्डनाथिक तन्त्रधायके वि० ।

दण्डसुहा स्त्री दण्डाकारा सुहा “उत्तानोद्गृह्णा” सध्या

सरला वज्रसुष्टिका । दण्डसुहा समाख्याता” तन्त्रसा-
रोक्ते सुहाभेदे ।

दण्डयात्रा स्त्री दण्डार्थं शत्रुदमनार्थं दण्डा प्रकाण्डा वा
यात्रा । १जिगीषोर्यात्रायां २सम्यग्गमने श्वरयात्रा-
याञ्च भेदि० ।

दण्डयाम पु० दण्डेन यच्छति यम-वा० कर्त्तरि यम-घञ् ।
१यमे २दिने । दण्डे इन्द्रियदमने यामः संयमो यस्य ।
३अगस्त्ये सुनौ च भेदि० ।

दण्डरी स्त्री दण्डं तदाकारं राति रा-क गौरा०
डीष् । (डङ्गरा) इतिनामके वृक्षे राजनि० ।

दण्डवादिन् पु० दण्डेन तदुत्तोलनेन वदति वद-
णिनि । १द्वारपाले हारा०२दण्डवक्त्रि प्राड्विकादौ च ।

दण्डवासिन् पु० दण्डे दण्डनिमित्तं वसति द्वारदेशे वस-
णिनि । १द्वारपाले त्रिका० । २एकग्रामदण्डनेऽधिकृते
जने जटा० ।

दण्डविष्कम्भ पु० दण्डं मन्यानदण्डं विष्कम्भाति वि-
स्कम्भ-अण् उप० स० । (बोलमञ्जोर खुं टि) तक्र-
मन्यनार्थं रज्ज्वा दण्डाकर्षणार्थं मन्यानवन्धनहेतौ
स्वामभेदे अमरः ।

दण्डवृक्ष पु० दण्डाकारः पत्रादिहीनत्वात् वृक्षः । क्षुही-
वृक्षे । स्वार्थे क । क्षुहीवृक्षे राजनि० । तस्य पत्र-
मूल्यत्वेन दण्डाकारत्वात्तथात्वम् ।

दण्डव्यूह पु० दण्डसंज्ञको व्यूहः । व्यूहभेदे दण्डव्यूहे
दृश्यम् । “दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा”
मनुः । “दण्डाकृतिरचनो दण्डव्यूहः” कुल्लू० “यत्नाप्ये-
बलाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात् सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्ति-
नस्तत्समीपे घोटास्ततः प्रदातयः इत्येवं कृतरचनो
दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूह उच्यते । तेन या-
तव्यं मार्गं सर्वतोभये सति यायात्” तदर्थः ।

दण्डसहाय पु० दण्डे सहायः । दुष्टनिग्रहादौ राज्ञा
सहाये । स च सहाया इत्युपक्रमे “दण्डेषु सहवृत्त-
माराटविकाः सामन्तकायाश्चेति” सा० द० उक्तः ।

दण्डसेन पु० पौरवे विष्कम्भेनसुते ऋषभेदे विष्कम्भेनस्य
पुत्रोऽभूत् दण्डसेनो महीपतिः” हरिवं० २०अ० २हाप-
रयुगीये ऋषभेदे च । “वधः पाण्डस्य च तथा अश्वत्थाम्ना
महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा”
भा० आ० १ अ० ।

दण्डस्थान न० द० । मनुक्तेषु दशसु दण्डस्थानेषु उपस्थादिषु

दश स्थानानि दण्डस्तेत्यादिवाक्यं दण्डशब्दे दृश्यम् ।
दण्डहस्त पु० दण्ड इव हस्तो वृत्तमस्य । तगरपुष्पे राजनि० ।
दण्डाक्ष न० चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे । “तथा चम्पां
समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डाक्षमभिगम्यैव
गोसहस्रफलं लभेत्” भा० व० ८५ अ० । दण्डाक्षमि-
त्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

दण्डाजिन न० दण्डाजिनञ्च समा० इ० । १ दण्डचर्मणोः
समाहारे । तत् छलेन धार्यतयाऽस्त्यस्य अच् ॥ २ याठो
शब्दार्थचि० ।

दण्डादण्डि अव्य० दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं प्रवृत्तं युद्धम्
“क्रियाव्यतिहारे इच् समा० पूर्वपददीर्घः । परस्पर-
दण्डकरणकप्रहारपूर्वकं प्रवृत्ते युद्धे ।

दण्डादि न० “दण्डादिभ्यो यत्” पा० अर्धार्थे यत्प्रत्ययनि-
मित्ते शब्दगणे स च पा० ग० सू० उक्तो यथा “दण्ड,
सुसल, मधुपर्क, कशा, अर्ध, मेघा, मेघ, सुवर्ण, उदक,
वध, युग, युहा, भाग, इभ, भङ्ग” ।

दण्डापूप पु० दण्डे दण्डाकर्षे अपूपस्य तत्सम्बद्धस्या-
पूपस्याकर्षः । दण्डाकर्षणे अर्थसिद्धे तत्सम्बद्धापूपस्या-
कर्षे । तत्प्रतिपादकः न्यायः दण्डापूपन्यायः । यथा
“भुञ्जीतामरणात् ज्ञानेति” वचनेन जाताधिकारायाः
पत्न्या अभावे अनुत्पन्नाधिकारपत्यभावोक्तानां पूर्वधन-
स्वामिदाययाच्छिणं दुहित्वादीनां घनाधिकारस्य
दर्भितत्वात् पत्नीतो जघन्यदुहितदौहित्ययोरधिकारे
दण्डापूपन्यायसिद्धोऽयमर्थः “स्वावरपदादण्डापूप-
न्यायादेवापरस्य धनस्य सिद्धिः” दा० भा० दण्डापूप
इवाचरति क्यच् ततः कर्त्तरि क्तः । दण्डापूपयित-
दण्डापूपवदाचरिते पदार्थे “पत्न्या च भर्तृधनात्
कन्यायै विवाहार्थं तुरीयांशो देयः, पुत्राणामेव तद्दान-
प्रतिपादनात् दण्डापूपयितं पत्न्यादीनां दानम्” दा० भा०
“यथा दण्डाकर्षे तत्सम्बद्धस्यापूपस्यायाकर्षः तथा अपुत्र-
संक्रान्तिधनस्य पत्नीगततया आकर्षे तत्सम्बद्धस्य कन्यावि-
वाहधनवशित्वविशेषस्यायाकर्ष इति भावः” श्रीकण्ठः ।

दण्डार ति० दण्डस्तच्छति ऋ-अच् उप० सं० । दण्डप्राप्ते ।
२ मतहस्तिनि शब्द० । ३ कुम्भकारचक्रे ४ यन्त्रभेदे
५ वाहने पु० मेदि० ।

दण्डार्त्त न० चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे “अथ चम्पां
समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डार्त्तमभिगम्याथ
गोसहस्रफलं लभेत्” भा० व० ८३ अ० । दण्डार्त्तमिति वा पाठः

दण्डावतानक पु० सुशुतोक्ते वातरोगभेदे “कफान्वितो
भृशं वायुस्त्रास्त्रेव यदि तिष्ठति । स दण्डवत्सम्भव-
वति कच्छो दण्डापतानकः” ।

दण्डासन न० आसनभेदे हेमच० ।

दण्डाहत न० दण्डेन मन्यानयच्छाऽऽहतम् । (बोल) मन्यन-
दण्डेनालोडिते तक्ते अमरः ।

दण्डिक ति० दण्डोऽस्त्रप्रस्य ठन् ॥ दण्डधारके (डाडिकोणा)
२ मतस्यभेदे राजनि० ३ हारभेदे स्त्री जटाधरः ४ रज्ज्वां
सुपद्मव्या० वृत्तिः ।

दण्डिन् पु० दण्ड+अस्तप्रथे इनि । १ यमे, हेमच० २ नृपे,
३ द्वारपाले, ४ मञ्जुषाधरे, ५ रवेः पार्श्वचरभेदे, शब्दार्थचि०
६ जिनभेदे, त्रिका० ७ दमनकटले, राजनि० ८ चतुर्थांश-
मविशिष्टे, काव्यादर्शग्रन्थकर्त्तरि ९ कविभेदे च । “जाते
जगति वाल्मीके कविरित्यभिधीयते । कथी इति ततो
व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि” उद्भटः । १० दण्डधारके
ति० । स्त्रियां ङीप् ॥ ११ महादेवे पु० । “दण्डिने सोमक-
र्णाय दण्डिदण्डाय वै नमः” भा० शा० २८५ अ० ।
दण्डिदण्डोऽपि शिवे “गुह्यकौशनसप्रसभ्यः पात्नी दण्डो
कुसुमवान्” १२ धतराष्ट्रपुत्रभेदे दण्डधारशब्दे दृश्यम् ।

दण्डिमन् पु० दण्डस्य भावः कर्म वा पृथ्वा० इमनिच् ।
दण्डभावे दण्डकर्माणे च ।

दण्डोत्पल न० दण्डयुक्तसत्पलमिव ॥ १ वृक्षभेदे, (डानिकोणा)
२ मतस्यभेदे राजनि० । तत्तार्थं स्त्री रत्नमाला ।

दण्डप्र ति० दण्ड-कर्माणि यत् । १ दण्डनीये । दण्डमर्हति
दण्डा० यत् । २ दण्डार्हे । दण्डशब्दे उभयोदा० दृश्यम्
दत् पु० दत्+पृषो० । १ दत्ते शब्दरत्ना० । “दत् दतो
दतः नासाकर्षदतो भङ्गे” मनुः । दत्तशब्दस्यैव रूप-
मित्येके दत्तशब्दस्य शसादौ दत् आदेशे तत्सिद्धेः
शुद्धादेः परतः दत्तस्य तु दत्तादेशे “शुद्धदन् लोलकुण्डलः”
भट्टिः । “सुदतीजनमज्जनार्तिरिते” नैष० ।

दत्त ति० दा-कर्माणि क्त । १ त्यक्ते कृतदाने उत्सृष्टे
“सहस्रदत्ते सुनिमासने सुनिम्” माघः । दत्तं च
सप्तविधं दत्ताप्रदानिकशब्दे वक्ष्यते । २ अत्रे रनसूयागर्भ-
जाते दत्तात्रेयापरनामके विष्णुवताररूपे पुत्रभेदे पु० ।
आत्मेयशब्दे ३६२ पृ० तत्सम्भवकथा दृश्या “कपिलो
नारदो दत्तो योगेशः सनकादयः” भाग० ४।१।१।६ ।
३ सन्निविष्टनन्दने जिनभेदे हेमच० । ४ सात्वतवंश्ये भज-
मानाम्बजे राजाधिदेवस्य पुत्रभेदे । “राजाधिदेवस्य

सुता जज्ञिरे वीर्यवत्तराः । दत्तातिदत्तौ बलिनौ शो-
णाश्वः श्वेतवाहनः । शमी च दत्तशर्मा च दत्तशत्रुश्च
शत्रुजित् । अश्विना च अविष्टा च खसारी सन्वभूवतुः”
हरिवं० ३८ अ० । भावे क्त । १५ दाने न० “दत्तमुक्तफलं धनम्”
दायभा० भारतवाक्यम् । “शरणागतसंज्ञायां भूतानां चा-
प्यहिंसनम् । बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते”
भा० शा० उक्ते १६ शरणागतादिके अत्र दण्डमिति
लिपिकरप्रमादपाठदर्शनात् शब्दकल्पद्रुमे दण्डशब्दस्य
शरणागतत्वाद्याद्यर्थकतोक्ता तद्वद्वैवास्माभिः दण्ड-
शब्दस्य तदर्थकता प्रागुक्ता प्रमादकतैव अर्थपर्यालोच-
नया तत्र “दत्तमित्यभिधीयते” इति पाठस्यैव समुचित-
त्वात् द्वादशपुत्रान्तर्गते ७ गौणपुत्रभेदे । स च
कलियुगेऽपि कर्तुं शक्यते “दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्र-
त्वेन परिग्रहः” कलिवज्जत्रे आदित्यपु० “दत्तपदं
कृत्स्नस्याप्युपलक्षणं “औरसः क्षेत्तजस्यैव दत्तः कृत्स्न-
एव च” कलिधम्मे पराशरः इति दत्तकमीमां० ।
अन्यैस्तु क्षेत्तजपदस्य औरसविशेषणत्वं कृत्स्न-
पदस्य दत्तकविशेषणत्वं सत्त्वा द्वयोरेव कलौ पुत्र-
त्वमिति व्यवस्थापितम् । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे । तत्त-
त्त्वं याज्ञव० “दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको
भवेत्” मनुवरिपि “माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः
पुत्रमापदि । सद्यं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः”
इति । “आपद्ग्रहणादनापदि न देयो दातुरयं प्रति-
प्रेक्षस्तथा एकः पुत्रो न देयः “न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृह्णीयाद्वेति” वसिष्ठस्मरणात् । तथानेकपुत्रसङ्गा-
वेऽपि ज्येष्ठो न देयः । “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रो
भवति मानवः” इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे सुख्यत्वात्”
मिता० ।

अथ दत्तकग्रहणाधिकारादिकं दत्तकचन्द्रिकायां दर्शितं
तच्चेह प्रदर्शयते ।

मनुः “अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्त्तनाय च ।” अत्रिश्च
“अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदक-
क्रियाहेतोर्न्यासच्छात् प्रयत्नतः” । अपुत्रेण अजात-
पुत्रेण मृतपुत्रेण वा । “अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं
समुपोष्य च” इति शौनकसंवादात् । तेन पुत्रोत्पत्त्या
“ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रो भवति मानवः । पितृणाम-
न्येष्वैव स तस्मान्मुमुहूर्त्ततीति” मनुवचनावगते ऋण-

परीहारेऽपि तत्पुत्रमरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्र-
करणमावश्यकम् । अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युप-
लक्षणम् तयोरपि पिण्डोदकत्वव्यंशकरत्वाविशेषात् ।
अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृतपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरि-
ग्रहापत्तिः अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्रीकरण-
मवगम्यते । अपुत्रेणेत्यत्र पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयविशेषण-
तया विवक्षितत्वम् तेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वै नैकः प्रति-
ग्राह्य इति तु न देश्यं द्वाभ्यामप्ययस्य द्वाभ्यां परि-
ग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रियाश्च भर्तुंरनुज्ञया तदधि-
कारात् । यथाह वशिष्ठः “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृह्णीयाद्वा न्यत्वानुज्ञानाद्भर्तुरिति” । प्रतिनिधि-
रिति । स च क्षेत्तजादिरैकादशविधः । यथाह मनुः
“क्षेत्तजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रति-
निधीनाङ्गः क्रियालोपान्मनीषिणः” । दृष्टव्यमिति
“पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः । सन्तान-
कारणन्तेषामौरसः पुत्रिका तथा । आच्यं विना
यथा तैलं सङ्गिः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादश पुत्रास्तु
पुत्रिकौरसयोर्विना” । तत्रापि कलौ न सर्वेषामभ्यु-
त्थानम् । “अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्धेयैः पुरातनैः ।
न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदमनैरिति” वचनात् ।
“दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः” इत्याद्यभिधाय
“इमान् धर्मान् कलियुगे वज्जत्राङ्गमस्त्रीषिण” इति
दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधात् अतो दत्तकविधिविधेयते ।
तत्र शौनकः । “ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः
पुत्रसंग्रहः । तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न
कारयेत्” । सपिण्डेऽपि सामान्यश्रवणात् समाना-
समानशोलेऽपि त्र्यर्थः । तथाच सपिण्डाभावे असपिण्डः
सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह शाकलः
“सपिण्डापत्यकञ्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको
द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे
पालवेदन्यगोत्रजम् । दौहित्यं भागिनेयञ्च मातृसख-
सुतं विना” इति । “अन्यत्र तु न कारयेदिति” ब्राह्म-
णातिरिक्तः क्षत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको व्या-
न्यते” यदाह मनुः । “माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः
पुत्रमापदि । सद्यं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः
सुतः” । आपदि पुत्रप्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे सद्यं स-
जातीयम् । यत्तु “सद्यं न जातितः किन्तु कुलानु-
रूपैर्युष्मैस्तेन क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो युज्यते”

इति मेधातिथिव्याख्यानम् । तत्रायमभिसन्धिः औरसा-
सत्त्वे क्षत्रियादेरसमानजातीयतया पिण्डोदकाद्यनृ-
त्वेऽपि नामसंकीर्तनादिप्रयोजनकतया पुत्रत्वव्यपद्यते
एव शास्त्रीयत्वात् परन्त्वलोपकारतया आसाच्छादनमात्र-
भागित्वं यदाह कात्यायनः “असवर्णस्तु आसा-
च्छादनभागिन” इति । तथा शौनकः “यदि
स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः कश्चित् । अंग
भाजं न तं कुर्याच्चौनकस्य मतं हि तत् ।”
याज्ञवल्क्येनाऽपि पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वभावे
परः परः । सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु नयाविधिः ।
सजातीयस्य पिण्डदाहत्वांशहरत्वे विहिते न तु
विजातीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धम् व्यक्तमाह वृद्धयाज्ञ-
वल्क्यः “सजातीयः सुतो आहः पिण्डदाता स
रिक्थभाक् । तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्मृतः
“आसाच्छादनमात्रन्तु स लभेत तदकथिन” इति । वस्तु-
तस्तु सुनिवचने सदृशपदस्य सजातीयार्थकतैव युक्ता
परत्वं तादृशदत्तकस्य विभागदर्शनात् असवर्णस्य च वि-
भागासम्भवात् । “दौहित्यो भागिनेयश्चेति” दौहित्य-
भागिनेयनिषेधः शूद्रातिरिक्तविषयः तथा च शौनकः
“क्षत्रियाणां सजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।
वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातेषु । सर्वेषामेव
वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः । दौहित्यो भागिनेयश्च
शूद्रैस्तु क्रियते सुतः । ब्राह्मणादित्ये नास्ति भागिनेयः
सुतः कश्चित्” । गुरुगोत्रसमेऽपि वेति क्षत्रियाणां
प्रातिस्निकगोत्राभावात् गुरुगोत्रनिर्देशः “पौरोहित्यान्
राजन्यविशं प्रवृणोते इति” सूत्रेण तस्य पुरोहितगोत्र-
भागित्वोक्तेः । जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः
सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थः अन्यथा प्रायुक्त-
कात्यायनविरोधः स्यात् । तत्रापि सन्निहितसपिण्डेषु
सति भ्रातृसुते स एव पुत्रीकार्यं इत्याह मनुः
“सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते
तेन पुत्रेण पुत्रिणो मरुतव्रथीत्” । बृहस्पतिः
“यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः । एकस्यापि
सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः” इति । अत्र वचन-
द्वयेऽपि भ्रातृसुते पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भ-
वति अन्यो न प्रतिनिधिः कार्यं इत्यवगम्यते । न
चापत्यसत्पादयितव्यमिति नित्योक्त्यर्थं विधिः स यथा
कथञ्चित् पात्रनीयस्तत्र भ्रातृस्य पुत्रातिदेशेन तत्फलस्य

पिण्डोदकादेरलोकतापरीहारस्य च सिद्धत्वेन न पुन-
स्तत्र प्रवृत्तिरत एवाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वम् ।
“अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव
तस्य कुर्वीत आहपिण्डोदकक्रियामिति” बृहत्पराशर-
स्मरणात् । तस्मिन् सति तु न दत्तकाद्युपादानमिति
वाच्यम् । भ्रातृव्यस्य पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारादि-
साधकत्वेऽपि नामसंकीर्तनोचितवंशकरत्वानुपपत्त्या तदर्थं
तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । किञ्च इदं हि वचनद्वयं
इति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं परन्तु आह-
दिकर्तृत्वरूपपुत्रधर्मातिदेशकम् अन्यथा सत्यपि भ्रातृपुत्रे
जैत्रजपुत्रोत्पादनविधिर्विरोधापत्तेः । “अकृता वा कृता
वापि वं विन्देत् सदृशात् सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन
दद्यात् पिण्डं हरेद्गन्मिति” वचने दौहित्येऽपि पौत्रा-
तिदेशसत्त्वात् दौहित्यसत्त्वेऽपि प्रायुक्तयुक्ता दत्तका-
द्युपादानप्रसङ्गाच्च । ननु सत्यपि भ्रातृपुत्रे दत्तका-
द्युपादानस्य शास्त्रीयत्वं “बह्वीनामेकपत्नीनामेव एव
विधिः स्मृत” इति बृहस्पतिवचने “सर्वासामेकपत्नीनामेका
चेत् पुत्रिणी भवेत्” सर्वास्ता स्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवती-
र्त्सु रिति” मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्मातिदेशेन
सत्यपि तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमस्त्विति चेन्न यथा “तन्ने
पयसि दध्यनयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो
वाजिनम्” इत्यत्रासिद्धार्थं प्रवृत्तस्योद्देश्यभूतामिक्षा-
पचारे अक्षिणा पुरुषं प्रयत्नयति न तु वाजिनम् अमुद्देश्यत्वेना-
प्रयोजकत्वात् यथा वा पितुः क्षयाहे पित्रादित्यस्य
पार्श्वे कृते मातामहादिआज्ञाय न पुनः पार्श्वारम्भः
तस्य पितृआज्ञाधीनप्रवृत्तेः तथावापि भर्तृरनुज्ञा-
शास्त्रेण तत्पुत्रोपादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव
तदुपादानं न तु तत्पुत्रानपचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तद-
पादानं तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात् तत्रालोकतापरीहारो-
ऽस्या न स्यादित्यपेक्षायां मनुबृहस्पतिवचनद्वयं सपत्नी-
पुत्रे पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारआज्ञोपपादकं, भर्तृ-
वंशमन्तरेण चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववंशकरत्वं
चेत्यतः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन सति स-
पत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं, भ्रातृपुत्रस्य तु वंशकरत्वा-
भावेन सत्यपि तस्मिन्नुपादीयन्ते दत्तकादय इत्येतावान्
परं विशेषः । ननु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणा-
वश्यकत्वात् यत्नैक एव भ्रातृपुत्रस्तत्र तदसम्भावः ।
“नत्येकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय

पूर्वप्राप्ति" वशिष्ठस्मरणादिति चेन्न एतस्य द्वास्तुप्रा-
यणेतरेविषये सावकाशत्वात् द्वास्तुप्रायणे च हेतुवन्नि-
गददर्शितसन्ततिविच्छेदाभावात् वेतालस्य च भैरवपुत्र-
पुत्रोत्तरणे पौराणिकलिङ्गदर्शनाच्च । यथा "ततः
कदाचिदुर्वश्यां भैरवो मैथुनं गतः । तस्यां स जनया-
मास सुवेशं नाम पुत्रकम् । तमेव चक्रे तनयं वेता-
लोऽपि स्वकं सुतम् । ततस्तौ तेन पुत्रेण सग्यां गति-
मवापतरिति" ।

केन पुत्रो देय इत्याह शौनकः

"नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेण
कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः" इति । द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने
अपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदमाशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति ।
स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमतौ, प्रोषिते ऋते वा
तदनुज्ञां विनापि यथाह वशिष्ठः । "न तु स्त्री पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृहणीयाद्वा अन्यत्वात्तुक्तानाङ्गुलरिति" ।
अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति "अप्रतिषिद्धं परमत-
मनुमतं भवतीति" न्यायात् । निरपेक्षदानमाह याज्ञ-
वल्क्यः "दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको
भवेत्" । तथा । "मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरेण
वेति" ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः "शौनको-
ऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहसूक्तम् । अपुत्रो ऋतपुत्रो
वा पुत्रार्थं ससुपोष्य च । संग्रहं संग्रहणविधिम् ।
उपोष्य ग्रहणात् पूर्वदिने कृतोपवासः । दृष्टगोतमः
"वाससो कुण्डले दत्त्वा उपोषिञ्चाङ्गुलीयकम् । आ-
चार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । सप्रुपकेण
सम्पूज्य राजानञ्च द्विजान् शुचीन्" । राज्ञो विप्रकृष्टे
ग्रामस्वामिनम् "बन्धूनाह्वय सर्वान्स्तु ग्रामस्वामिनमेव
च" इति स्मरणात् । द्विजानिति बहुत्वं त्वित्प्रत्ययवसितं
कपिञ्जलन्यायात् । द्विजानां पूजनं याचनार्थम् । "वर्तिः
कुशमयश्चैव पालाशं चेध्ममेव च । एतानाह्वय बन्धून्
जातीनाह्वय यत्नतः । बन्धून्नेन सम्पूज्य ब्राह्मणांश्च
विशेषतः । अग्न्याधानादिकं तत्र छात्राज्योत्पन्नानलकम् ।
दातुः समजं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् । दाते
समर्थो दातास्मै "ये यज्ञनेति सङ्गमिः" (१) । दद्यादिति
शेषः । बन्धूनात्ममातृपितृबन्धून् । जातीन् सपिण्डान् ।
तद्ब्राह्मणं ददार्थम् । बन्धूनाह्वयान् ब्राह्मणान्, पूर्व-
ह्वयान् । चकारात् आह्वयान्, जातींश्च सम्पूज्योत्पन्नैः ।

तथा "देवस्तुतेति" (२) मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।
अङ्गादङ्गेत्युचं (३) जपत्वा आघ्राय शिशुमुर्द्धनि । वस्त्रा-
दिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् । पुत्रच्छाया पुत्रसा-
दृश्यं नियोगादिना (४) स्वयमुत्पादनयोग्यत्वमिति यावत् ।
तथा "मृत्युगीतैश्च वाटैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् । गृह-
मध्ये तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः । यस्त्वाहृदेष्टुचा (५)
चैव तुभ्यममेत्युचैकया (६) । सोमोऽदददित्येताभिः (७)
प्रत्युचं पञ्चभिस्तुति" ।

(अत्र प्रतीकसूचिताः ऋचः प्रायशोऽनेकेषां तत्स-
रूपज्ञानात् तेषां प्रबोधाय वेदादुद्धृत्य प्रदर्शयन्ते ।
(१) "ये यज्ञेन दक्षिणया समन्ता इन्द्रस्य सख्यमष्ट-
तत्त्वमानश । तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति-
गृह्णीत मानवं सुमेधसः" ऋ० १०।६२।१ । "य उदाजन्
पितरो गोमयं वस्त्रेनाभिन्दन् परिवत्सरे वलम् ।
दीर्घायुस्त्वमङ्गिरो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मानवं सुमे-
धसः । २ । य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन्
पृथिवीं सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मातरं
सुमेधसः । ३ । अथ नाभा वदति वल्गु वो गृहे देव-
पुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन । सुब्रह्मगयमङ्गिरसो वो अस्तु
प्रतिगृह्णीत मानवं सुमेधसः । ४ । विरूपाक्ष इदमयस्त
इन्द्रवीरवेपथुः । ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि-
जजिरे" ५ । (२) "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वा-
ह्यां पुण्यो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णीतमि" यजु० १।२ ।
(३) "अङ्गादङ्गं सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा
वै पुत्रनामासि संजीव शरदां शतम्" । (४) "नियो-
गादिनेति आदिना विवाहसंग्रहः । दुहितृभगिनी-
प्रसूतोनां विवाहयोग्यत्वाभावात् अर्थतएव तत्सिद्धौ
विरुद्धसम्बन्धोपलक्षणार्थमित्युक्तिरपि विवाहयोग्यत्वा-
भावसूनार्थं शृङ्गादेर्देहितादिप्रतिसम्भावसङ्घातस्तेषां
पृथगग्रहणमिति बोध्यम्) । (५) ("यस्त्वा हृदा
कीरिणा मन्यमानोमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि । जात-
वेदो यगो अस्मात् भेहि प्रजाभिरग्ने अस्तुतत्त्व-
सावश" ऋ० ५।४।१० । (६) "तुभ्यममे पय्यं वहन्तूय्यां
वक्तुना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने ! प्रजया
सह" ऋ० १०।८५।१८ । (७) "सोमोऽदददन्वर्थाय गन्धर्वो-
ऽदददग्नेये । रथिं च पुत्रांश्चादादग्निर्महामथो इमाम्" ऋ०
१०।८५।४१ । "इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्य-
श्रुतम् । क्रीलन्तौ पुत्रैर्नमृभिर्मोदमानौ स्ते गृहे" ४२ ।

“आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्यमा ।
अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमाविश शं नो भव द्विपदे शं
चतुष्पदे” ४३ “अघोरचक्षुरपतिघ्नो धि शिवा पशुव्यः
सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूदेवकामा स्त्रीनां शं नो भव
द्विपदे शं चतुष्पदे” ४४ “इमां त्वमिन्द्रसीदुः सुपुत्रां
सुभगां क्षण ! दशास्यां पुत्रानाघेहि पतिमेकादशं
कथि” ४५ ।

वृद्धगौतमः । “पायसं तत्र साज्यञ्च शतसङ्ख्यञ्च
होमयेत् । “प्रजापते न (८) त्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजा-
पतिमिति” । (‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा
रूपाणि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो
अस्तु वयं स्याम पतयोरयोणासु’ (८) यजु० १०।२०।)
वशिष्ठः । “पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बभूवाह्वय राजनि
निवेद्य निवेशनस्य सध्ये व्याहृतिभिर्जुत्वा अदूर-
बाह्वं बन्धुसन्निहतमेव गृह्णीयात् सन्देहे चोत्पन्ने
दूरबाह्वं गृह्णिव स्यापयेत् विज्ञायते हेतुकेन बद्ध-
जायते इति” । (सङ्घितपुस्तके बद्धं स्थायते इति पाठस्तु
संहिताऽसंवादी अनन्वितश्चेत्युपेक्षितः । बद्धं स्थायते”
मीमांसाधृतपाठः । एकेन पुत्रेण बहवः पित्रादय-
स्त्वायन्ते इति व्याख्याय विज्ञायते इत्यादि स्मृतिं
मत्वा बद्धरिति जसः स्थाने सुप् इति त्वायते इति
वचनव्यत्ययः) मीमांसाशयः) । निवेशनं गृहम् । सन्देहे
इति दूरावस्थितवान्वयस्य अत्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना
कलशलीलादिसन्देहो भवत्येव तथात्वे तद्विर्णयपर्यायं न
व्यवहरेत् तत्र हेतुरेकेनेति । एतदन्यतरविधिराव-
ग्रहकः । ततश्च शौनकः “दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथा
शक्ति द्विजोत्तमः । नृपो राज्याङ्गमेवाथ वैश्वो
वित्तशतत्रयम् । शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्-
यथावलम्” । राज्याङ्गं मर्जराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यम् ।
“प्रदद्यादङ्गं राज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यं धनमिति” वृद्धगौतम-
स्मरणात् । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजत-
ताम्राणांमिति ज्ञेयम् । “शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ
राजतम् । प्रदद्यात् ताम्रमथ वा उत्तमादिव्यवस्येति”
वृद्धगौतमस्मरणात् । सर्वस्वमेकवर्षभृतिनक्षमिति यावत् ।
तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः “अथ
पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः प्रतिग्रहीष्यन्नुपकृत्यते
द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गुलीयकम्, आचार्यञ्च वेदपारमञ्च
कुशमयं वर्हिः, पर्णसयमिभूमित्यथ बभूवाह्वय निवेशनस्य

मध्ये राजनि निवेद्य परिषदि वागारमध्ये ब्राह्मण-
वागालम्बेन उपविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाच-
यित्वा यद्देवयजनोक्ते स्वरमभ्यति आग्रणीताभ्यः कृत्वा
दातुः समञ्जं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिजेत ददानीती-
तर आह तं परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णामि
सन्त्यै त्वा परिगृह्णामि इत्यथैनं वस्त्रकुण्डलादिभि-
रलङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा पत्नी जुहोति
यस्त्वाहूरा कीरिणाः मन्यमान(६) इति” पुरोऽनुवाक्या
मनूय “यस्मै त्वं सुकृते जातवेद” इति (१०) याज्यया
जुहोत्यथ व्याहृतीर्जुत्वा स्वष्टिकृत्प्रभृति सिद्धमा-
धेनुवरप्रदानदक्षिणां ददाति एते च वाससी एते कुण्डले
एतच्चाङ्गुलीयकं य एवं त्वौरस उत्पद्यते त्वरीयभागे
सम्भवतीति आह स बौधायनः” इति । (६) प्राग्वत्
(१०) यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने ! क्षणवः
स्योनम् । अश्विनं पुत्रिणं वीरन् गोमन् रयिं नशते
स्वस्ति” ५।४।११) । एवमुक्तविध्यभावे परिगृहीतस्य
तु विषाहोचितधनमात्रमागित्वं नत्वंशभागित्वमिति
वक्ष्यते तथा मनुः । “गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः
सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति” ।
एतेन दातृधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दक्षिणस्य
स्वत्वनिवृत्तिर्दातृगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते । तथा च
गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात् “संस्क्रुय्यात् खसुतान् पितेति”
स्मरणात् ग्रहणानन्तरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य सं-
स्काराः प्रतिग्रहीत्वा कार्या न पुनर्जनकेन कृतपूर्वा
अपि आवर्त्तनीयाः “एवमेनः शमं याति वीजगर्भ-
रुसुहृदमिति” । “चित्तं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्नीत्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैरिति” मनुवच-
नबोधितस्य तत्तत्क्रियातो वीजादिदोषनाशस्य ब्राह्मणया-
धानस्य च लातत्वेन तदावृत्तौ प्रमाणाभावात् । अन्यथा
“अष्टौ संस्कारकर्मणि गर्भावानमिव स्वयम् । पिता
कुय्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्” इत्यनेन पुंस-
वनशीपत्न्योद्भयनयोरपि करणापत्तेः । तच्चायुक्तं असा-
ह्यदायिकत्वात् । किञ्च ग्रहणानन्तरमेव पितृत्वेन
संस्काराधिकारात् तत्पूर्वभाविषु संस्कारेषु प्रतिग्रहीतृ-
रनधिकार एवायाति कालाभावात् । यदि च तत्-
पूर्वभाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा वीजगर्भ-
दोषनाशाऽग्रजत्वेन क्रमात्परोक्षेन च प्रतिग्रहीत्वैव ते
समाधेयाः । एवञ्च उपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीतृ-

दत्तकपुत्रसिद्धिः । “अन्यशाखोज्ज्वो दत्तः पुत्रश्चैवोप-
नायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाख-
भागिति” वशिष्ठस्मृत्यात् । एतच्चामावद्रूपतन्मुख्य-
कालाभ्यन्तरवर्तिपरिग्रहे बोध्यम् अन्यथा मुख्यकालेऽधि-
कारयोग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारान्न तत्सिद्धि-
रिति । अत्र च जनकप्रतिग्रहीतोरुभयोरपि पुत्राभि-
सन्धाने सति दत्तकस्य द्वाप्राप्तप्रायणत्वेनोभयगोत्र-
भागित्वम् । विशेषो वक्ष्यते यत्तु पुराणनाम्ना
पठन्ति । “पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! ।
आचूडान्नं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः । चूडाद्या
यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तन-
यास्ते स्मुरन्त्या दास उच्यते । यदि स्यात् कृतसंस्कारो
यदि वातीतशैशवः । ग्रहणे पञ्चमाहर्षात् पुत्रेऽपि
प्रथमं चरेदिति” । तदमूलम् । समूलत्वेऽपि यज्जन-
कगोत्रेण चूडान्नसंस्कारसंस्कृतस्य न ग्रहीतुः पुत्रत्वं
ग्रहीत्वैव चूडादिसंस्कारकरणे तत् । यदि च कृत-
चूडोऽतीतपञ्चवर्षो वा ग्राह्यो भवति न तदास्य पुत्रत्वं
सम्भवतीति च विद्वद्भिरिति तत्र अत्रवादोपपत्तेः । पञ्च-
वर्षाभ्यन्तरगृहीतस्याप्युपनयनात् पूर्वं सकलशिष्टानु-
मोदितपुत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं ग्रहीतरि सति
तच्छास्त्रान्नधिकारापत्तेश्च । किन्त्वयं वचनार्थः जनक-
गोत्रेण कृतचूडान्नसंस्कारस्य पुत्रत्वं निश्चित्य प्रति-
ग्रहीता पुनश्चूडादिकरणे तत् प्रतिपद्यते । ततश्च
कृतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य च ग्रहीता चूडादिकरणात्
पूर्वं दासत्वाच्चेत्तत् चूडादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं लब्धम् ।
अकृतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य तु परिग्रहशास्त्रादेव
तत्प्राप्तं तच्च विततम् । अथवा जनकेन चूडान्नं सं-
स्कृतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशः यतोऽन्यतश्च
पुत्रतां यातीति हेतुरूपदिष्टः । तथा च एकस्य पुत्र-
पदस्य चकारस्य च वैयर्थ्यदूषणमपि परिहृतम् । एवञ्च
चूडाद्या इत्यतद्गुणसंविज्ञानवृद्धीहिता द्विजातीना-
मुपनयनलाभः शूद्रस्य तु विवाहलाभः । “अन्यशाखो-
ज्ज्वो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्त-
विधिना स स्वशाखभागिति” प्रायश्चित्तकाम्यत्वात् । पञ्च-
माहर्षादिति । ब्रह्मवर्चसफलार्थविप्राभिप्रायं “ब्रह्मवर्चस-
कामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” इति मनुवचने तत्कामस्य
पञ्चमवर्षस्यैव उपनयनसुखकालत्वेन तदेकमूलत्वात् ।
तदनुर्धनस्वाप्तमावदादिति । अत्रियादेरप्युपनयनत-

न्मुख्यकालादरः । मुख्यकालेऽपि सिद्धाधिकारयोग्यत्वस्यैव
गौणकालेऽपि संस्काराधिकारादित्युक्तप्रायम् । चूडायां
गौणकालं द्रष्टुं वचनबलादेव । पुत्रेऽपि सति तत्र वर्ष-
त्यस्यैवाधिकारं तेन पुत्रेऽपि पूर्वकचूडादिभिः पुत्रत्वं
सम्पाद्यम् । शूद्रेण तु तदापि संस्कारभावादेवेति
सर्वमनवद्याम् ।

एवञ्च सर्वेषामेव प्राचां कालविशेषमनन्तर्भाव्यैव
पुत्रपरिग्रहविधानमुपपद्यते उक्तार्थस्य स्वतःसिद्ध-
त्वात् । अथैवमुक्तवचनपरव्याख्याने कृतचूडस्य दत्त-
कस्य जनकमात्रपुत्रत्वं निश्चित्य अन्यतश्च पुत्रत्वं
यातीत्यत्र चकारेण जनकप्रतिग्रहीतसाधारण्यं लब्धम्
उभयोरेव संस्कारकत्वात् तच्च उभयोरभावयोरयं
पुत्र इत्यभिसन्धाने सति बोध्यम् । अयमेव द्वाप्राप्त-
प्रायो नाम द्विपितृको द्विगोत्रस्य । ननु जैत्रजस्यैव
द्विपितृकत्वं दृश्यते । यथा हारीतः, “जीवति जैत्रज-
माहुरस्तातन्वप्राप्तृते द्वाप्राप्तप्रायणं अशुभवीजत्वात्”
जीवत्यपि क्रियाभ्युपगमाद्विपितृको भवतीत्याह मनुः,
“क्रियाभ्युपगमात्त्वेवं वीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्यैह
भागिनौ दृष्टौ वीजी जैत्रिक एव चेति” । अपुत्रवीज-
जैत्रिकयोर्मम जैत्रं तव वीजं यदपत्यं तदावयोरित्ययं
क्रियाभ्युपगमः । तथा “अपुत्रेण परस्मैने नियोगोत्-
पादितः सुतः । उभयोरप्यसाष्टक्यो पिण्डदाता च
धर्मतः” इति । दत्तकस्य तु तददृष्टचरं प्रत्युत “गोत्र-
रिक्थे जनयितुर्न हरेद्द्विमः सुतः” इति प्रायश्चित्तमनु-
वचनं तद्विपरीतार्थग्राहकमेवास्तीति चेन्न दत्तकादिर्षापि
“सर्वेषामेकवर्षाणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत्
कुर्यादेकरूपा हि ते सुताः” इति दौषायनवचनेन
जैत्रजधर्मलाभात् । “हे आर्षे कुर्यादेकस्यार्षे वा पृथग-
नुद्दिश्य एकपिण्डे वा दावतुकीर्त्तयेत् प्रतिग्रहीतारं
चोत्पादयितारम् वा तृतीयात् पुरुषादिति” साङ्ख्यायनप्रव-
राध्याये सामान्यतोदशनाञ्च दत्तकस्यापि द्विपितृकत्व-
सिद्धिः । अतएव सत्याषाढोऽपि “नित्यानां द्वाप्राप्त-
प्रायणानां द्वयोरिति” सूत्रेण नित्यद्वाप्राप्तप्रायणानां
जैत्रजानां सप्रवरगोत्रद्वयसम्बन्धवद्वा दत्तकादीनां द्वा-
प्राप्तप्रायणवदिति सूत्रेण तद्वर्गोऽस्तिदिष्टः । विद्वत्तत्रैत-
द्वाप्राप्तकारैः “नित्यद्वाप्राप्तप्रायणप्रसङ्गेनानित्यानाह
दत्तकादीनामिति” । तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेनैव
संप्रहीता चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वाच्चेनैव उत्तरत्वेति ।

स्तद्भाष्यार्थस्तु चेतज्जवत् उभयोरभिसम्बौ दत्तकस्योभ-
यगोत्वभागित्वम् अन्यथा जनकेनैव सर्वसंस्कारकरणे जन-
कगोत्वभागित्वं न गृहीतृगोत्वभागित्वं ग्रहीता सं-
स्कारकरणे तु उत्तरस्य ग्रहीतुः पूर्वत्वात् प्राधान्यात्तेनैव
उत्तरसन्तर्गोत्वमिति । तथा च पैठीनसिः “अथ दत्त-
कक्रीतकृत्वमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणार्पणं येऽत्र
जातास्तोऽसङ्गतकुलीना इष्टासुप्रायणा भवन्तीति” ।
आर्पणं ऋषुपुत्रेण परिग्रहेण जनकग्रहीतोः स्वीका-
रेण इष्टासुप्रायणा भवन्तीत्यर्थः । व्यक्तसुक्तम् “इष्टासु-
प्रायणका ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । गोवद्वयेऽप्यनू-
द्वाहः शुद्धशैशिरयोदयेति” । न च दत्तकस्य इष्टासुप्रा-
यणत्वं न घटते जनकस्यापि तत्र स्वत्वानपायेन “माता
पिता वा दद्यातामिति” दानविध्यमुपपत्तेरिति वाच्यम् ।
“सामान्यं सर्वभूतेभ्यो भयोत्सृष्टमिदं जलम् । रमन्तु
सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः” इत्यादौ स्वमात्रस्वत्व-
नाशकसर्वभूतोद्देश्यकत्यागादेव नद्यादिवत् साधारणीकृते
जले स्नानिनोऽपि उद्दिश्यतया स्वत्ववत् अत्रापि तादृशाभि-
सन्धिपूर्वकादेव दानात् तादृशदत्तकस्य साधारण्यसिद्धिरि-
त्यास्तां विस्तारः ।

अथ दत्तककर्तृकश्राद्धनिर्णयः । तत्र पितुः सपि-
ण्डीकरणान्तर्गोष्ठश्राद्धे दत्तकस्य पूर्वगृहीतत्वेऽपि
स्वतौरसे नाधिकारः । “स्वतौरसे पुनरुत्पन्ने तेषु
ज्यैष्ठ्यं न विद्यते” इति देवलेन ज्येष्ठत्वातिषे-
धात् । “पिण्डोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः” इति
याज्ञवल्क्यवचनाच्च । अन्यत्र सर्वतौरसवत् । “क्षयाहे
तु विशेषमाह जातुकर्णः, “स्वतौरसचेतजौ पुत्रौ वि-
विना पार्वणेन तु । प्रत्यव्दमितरे कुयुरेकोद्दिष्टं सुता
दश” । इतरे दश दत्तकादयः” । तथा पराशरः
“पितृगतेऽस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्वानेक-
गोत्राणामेकोद्दिष्टं ज्येष्ठगृहीतीति” अनेकगोत्राणां द्वि-
गोत्राणाम् । स्वतौरसचेतजयोरपि सामान्योरेव पार्वणा-
धिकारः “पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदेति”
जाबालस्यपुराणैक्याक्यत्वात् । स्वरुचेतजव्यतिरि-
क्तानान्तु साग्निरग्निसाधारणानामेकोद्दिष्टमिति सि-
द्धम् । इष्टासुप्रायणस्येतिकर्त्तव्यतायां विशेषमाह
श्राद्धायनसूत्रम् “पिण्डान् यथावनेजनं निधाय
उभावेकस्मिन् पिण्डे पितृभेदे” इति । पितृभेदे एक-
स्मिन् पिण्डे उभौ जनकग्रहीतारौ कीर्त्तयेदिति शेषः ।

प्रवराध्याये, “पितृव्येण चैककार्यजातास्ते परिगृहीतु-
रेव भवन्ति अथ यद्येषां भार्यास्वपत्यं न स्यात् तदा
रिक्त्यं हरेयुः पिण्डं तेभ्यः त्वैषुरपि दद्युः यद्यपि
स्यादुभाभ्यामेव दद्युरित्याचार्यवचनं द्वे श्राद्धे कुयुरादे-
कश्राद्धे वा पृथगनृदिष्य एकपिण्डे वा द्वास्तुकीर्त्तयेत्
प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं आ तृतीयात् पुरुषा-
दिति” । ग्रहीतुः क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च
तस्यैव क्रियानियमे अपत्यसद्भावे च न द्विपितृकत्वमित्यर्थः ।
अत्र श्राद्धभेदाभेदोर्विकल्पः । न चेदं चेतजविषयं
सत्यापादेन दत्तकादीनां इष्टासुप्रायणवदिति सूत्रेण
दत्तकोऽपि तद्वर्गस्थातिदेशात् । तथा हारीतः, “तेषासु-
पादयितुः प्रथमं प्रवरो भवति द्वौ द्वौ पिण्डौ निर्वपेत्
एकपिण्डे वा द्वास्तुकीर्त्तयेद्वितीये पुत्रः तृतीये पौत्रः
लेपिनस्त्रीन् वाचक्षाण आ सप्तमादित्येके” इति । तेषां
पितृणां मध्ये वीजिनः प्रथममार्पणं चोत्तिष्ठो द्वितीय-
मिति द्विप्रवरता । एकपिण्डे वेत्यत्र वीपसाध्याहारः ।
“यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्नेव द्वौ द्वास्तुपल्लवेत्” इत्या-
पस्तम्बवचनात् । द्वितीये पितामहपिण्डे इष्टासुप्राय-
णस्य पुत्रः, तृतीये प्रपितामहपिण्डे इष्टासुप्रायणस्य पौत्र
इति । यदि ग्रहीता प्रथमं मृतः तदा तस्मै तद्यात् अथ
यदि जनकस्तदा जनकाय, यद्युभौ तदादौ जनकाय
पश्चाद्ग्रहीते दद्यादित्याह मरीचिः, “सगोत्रादन्य-
गोत्राद्वा यो भवेद्विधवासुतः । पिण्डं श्राद्धविधानञ्च
चेतिषे प्राक् प्रदापयेत् । वीजिने तु ततः पश्चात्
चेतो जीवति चेत् कश्चित् । वीजिने दद्युरादौ तु
मृतं पश्चात् प्रदीयते । उभौ यदि मृतौ स्यातां वीजि-
न्यादौ ततो ददेत् । चेतिष्येद्यादौ न दत्तं स्याद्वीजिने
नोपतिष्ठते” इति । एतेनैकतरोपरतावपि द्विपितृकस्य
पार्वण्यं दर्शितम् । तथा तुल्यन्यायेन मातृभेदेऽपि इष्टा-
सुप्रायणदत्तकस्य “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा
भुवम्” इत्यनेन प्राप्तमातामहश्राद्धे जननीपितृणां प्रथमं
निर्देशस्ततः प्रतिग्रहीती या माता तत्पितृणाम् ।
शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीतया एव मातुः पितादिपिण्ड-
दानं तस्य नन्मात्रस्वधाकरत्वादिति । एवञ्च “स हि सन्ता-
नाय पूर्वेषामिति” हेतुवन्निगदस्वरसाक्षैकं पुत्रं दद्या-
दिति निषेधो इष्टासुप्रायणातिरिक्तविषयः सन्तान-
विच्छेदाभावादित्युक्तमेव ।

अथास्य सापिण्डम् । जनककुले अवयवान्वयेन

प्रतिग्रहीतृकुले च पिण्डान्वयेन त्रिपौरुषं यदाह
 कार्णाजिनिः “यावन्तः पितृवर्गाः सुस्तावद्भेदे-
 कादयः। प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः
 सह। द्वाभ्यां सहाय तत् पुत्राः पौत्राश्चैकेन तत्-
 समम्। चतुर्थे पुरुषे च्छेदं तस्मादेषा त्रिपौरुषीति”।
 अथार्थः दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीतादीनां
 पितृणामौरसत्वे दत्तकत्वे द्वाप्रसूत्राद्यणत्वे वा
 यावन्तः पितृवर्गाः त्वयः षट् या तावद्भिः सह तेषां
 योजनं सपिण्डनं कुर्युः तत्र प्रतिग्रहीतादीना-
 मौरसत्वे तत्पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, दत्त-
 कत्वे तत्प्रतिग्रहीतृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, द्वाप्र-
 सूत्राद्यणत्वे तज्जनकाद्यास्त्रयः तत्प्रतिग्रहीतादयस्त्रय
 इति षट्। एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्तृके पार्वणे येषां देव-
 तात्वं स्वपुत्रकर्तृके सपिण्डीकरणेऽपि तेषामेव तथात्व-
 मिति ज्ञापितम्। दत्तकस्य पुत्रास्तु दत्तकसपिण्डीकरणं
 तत्प्रतिग्रहीता तत्पितृणां त्वयाणां मध्ये द्वाभ्याञ्च
 सह कुर्युः। एवञ्च दत्तकस्य पौत्रा दत्तकप्रतिग्रही-
 तृभ्यां यहीतुः पितृणां त्वयाणां मध्ये एकेन यहीतुः
 पितृति यावत्तेन च समं सह तत् स्वपितृसपिण्डनं
 कुर्युः। चतुर्थपुरुषे च्छेदमिति। यो यदा यत् स-
 पिण्डीकरोति स तत्पितृादिभिस्त्रिभिरेव करोतीति
 चतुर्थे विरामः सिद्ध एवेति तदारम्भः “सिद्धे सत्या-
 रम्भो नियमाय” इति न्यायेन लेपिनां लेपनिरासेन सा-
 पिण्डव्यवच्छेदार्थः। तदेवाह तस्मादेषेति। एषा
 सपिण्डता। तथाच “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पितृाद्याः
 पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं
 साप्नपौरुषमिति” सत्स्यपुराणोक्तसाप्नपौरुषसापिण्डस्य
 सामान्यस्यानेन विशेषेण बाध एव। अतएव हारी-
 तेन “लेपिनस्त्रीन् वाचक्षाणः आ सप्तमादित्येके”
 इति पक्षान्तरमुपन्यस्तं सङ्गच्छते। तदेव संवृत्तान्यतो-
 क्तम् “दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्डं स्थापितपौरु-
 षम्। जनकस्य कुले तद्वत्प्रहीतृरिति धारयेति”।
 यदिदमभयत् त्रिपुरुषसापिण्डप्राभिधानं तत् द्वाप्रसूत्रा-
 यणाभिप्रायेण, तस्य त्रिकद्वयेन सपिण्डनविधानात्।
 शुद्धदत्तकस्य तु “गोत्रिकस्य जनयितुर्न हरेद्विन्मः
 स्मृतः। गोत्रिकस्यानुगः पिण्डो व्यपैति दत्तः स्वधेति”
 प्रायुक्तमनुवचने पिण्डनिवृत्तिदर्शनात् प्रतिग्रहीतृकुल
 सापिण्डमिति। यत्तु दृढगोतमीयम् “सगोत्रेषु

कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। विधिना गोत्रतां
 यान्ति न सापिण्डं विधीयते”। सगोत्रेषु मध्ये
 कृता अपि दत्तकादयो विधिनैव गोत्रं भजन्ते परन्तु
 तेषु सापिण्डं नोत्पद्यते सगोत्रेष्वपि सापिण्डप्रा-
 न्त्यतौ परगोत्रेषु सुतरां सापिण्डप्राप्त्यतिरिति।
 तत्तु पुत्रान्तरवत् साप्नपौरुषसापिण्डप्रसूतौ निषेधकं
 सापिण्डप्रयुक्तदशाहाशौचादिप्रतिषेधकम् वा न तु
 सामान्यतसापिण्डनिषेधसूक्तवचनजातात्।

अथ दत्तकाशौचनिर्णयः। तत्र शुद्धदत्तकस्य
 जनककुले परस्परमशौचं नास्त्येव गोत्रपिण्डनिवृत्त्या
 अशौचनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वात् द्वाप्रसूत्राद्यणस्य तु
 उभयत्वैवाशौचमिति। ब्रह्मपुराणे “दत्तकस्य स्वय-
 न्तः कृत्विमः क्रीत एव च। अपविद्धाश्च ये
 पुत्रा भरणियाः सदैव ते। भिन्नगोत्राः पृथक्
 पिण्डाः पृथग्वंशकराः स्मृताः। जनने मरणे चैव
 त्रहाशौचस्य भागिनः”। पराशरः “भिन्नगोत्रः
 सगोत्रो वा नीतः संख्य च्छेद्या। जनने मरणे
 तस्य त्रहाशौचं विधीयते”। तथा “औरसं वर्जयित्वा
 च सर्ववर्णेषु सर्वदा। जेतजादिषु पुत्रेषु जातेषु च
 स्मृतेषु च। अशौचन्तु तिरात् स्थात् समानमिति
 निश्चयः”। सर्वदा उपनयनानन्तरमपि। अत्र सगोत्र-
 स्यापि विधिना जनकगोत्रविच्छिन्तिपूर्वकप्रहीतृगोत्र-
 प्राप्तावसगोत्रदत्तकाविशेषात् त्रहाशौचसूक्तं युक्त-
 मेव। तथा दत्तके अकतोद्वाहे पञ्चाज्जातस्यौरसस्य
 विवाहे न परिवेदनदोषः न वा दत्तकस्याप्यजसोदरात्
 पूर्वं विवाहकरणेऽपि क्षतिः। ननु शुद्धदत्तकस्य
 जनककुले सापिण्डविच्छेदस्य दर्शितत्वात् तत्र विवाहः
 प्रसज्येत प्रसज्येत च द्वाप्रसूत्राद्यणस्यापि त्रिपुरुषा-
 नन्तरितकन्यासन्ततिपरम्परया विवाहः, मैवं “कस-
 पिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता
 द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने”। मनुवचने चकारात्
 पितुरसपिण्डा च इति यहीतृमात्रगोत्रस्यापि दत्त-
 कस्य जनकस्यापि सपिण्डासगोत्रावर्जनाय पितुरिति
 पदोपादानात्। न च तथापि दत्तकस्य पितुरपि दत्त-
 कत्वे तत्त्रिपुरुषानन्तरितकन्यासन्ततिविवाहः केन वार्यते
 पितृसापिण्डसगोत्रत्वयोरभावादिति वाच्यम् यतो
 विवाहे नैतत् सापिण्डप्रसूतयुज्यते किन्तु सर्वसाधारणं
 परिभाषितं पितृपक्षे साप्नपौरुषं सातामहपक्षे पाञ्च-

पौरुषञ्चेति न काथ्यनुपपत्तिः । तत्प्रपञ्चस्तु तत्र तत्र
द्रष्टव्य इति ।

अथ दत्तकविभागः । तत्र दृश्यते: “एक एवौ-
रसः पुत्रः पुत्रास्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामान्दश-
स्यार्थं प्रदद्यात् प्रजीवनम्” । शेषाणां ये तत्रांश-
भागित्वेन निप्रदानेष्टास्म । आन्दशस्य दया । प्रजो-
वनं भरणम् । तथा यमः “पुत्रास्तु द्वादश प्रोक्ता
सुनिमित्तत्त्वदर्शिभिः । तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायाद-
वान्धवाः । स्वयमुपादितस्ते को द्वितीयः जेत्वजः स्मृतः ।
तृतीयः पुत्रिकापुत्रो जातिधर्मविदो विदुः । पौनर्भवस्तु-
र्थस्तु कानीनः पञ्चमः स्मृतः । गृहे च गूढ उत्पन्नः षडेते
प्रिण्डदायिनः । अपविद्धः सहोदृश दत्तः कृत्विम एव
च । क्रीतश्च पञ्चमः पुत्रो यथोपनयते स्वयम् । इत्येते
सङ्कोत्पन्नाः षड्दायादवान्धवाः” नारदः । औरसः
जेत्वजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च । कानीनश्च सहोदृश
गूढोत्पन्नश्चैव च । पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः
कृतस्तथा । स्वयं चोपागतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ।
तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायादवान्धवाः । पूर्वः पूर्वः
स्मृतो ज्येष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः । क्रमादेते प्रव-
र्त्तन्ते स्मृते पितरि तद्धने । ज्यायसो ज्यायसोऽभावे
जघन्यो यो य आप्नुयात्” । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरेषां
द्रविणार्हत्वमित्यर्थः । औरसजेत्वजपुत्रिकापुत्रपौनर्भव-
कानीनगूढोत्पन्नसहोदृशदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्धयत्र
कचनोत्पादितानभिधाय विष्णु “तेषां पूर्वः पूर्वः
अथान् स एव दायहरः स चान्यान् विभ्रयात्” । और-
सपुत्रिकापुत्रजेत्वजगूढजकानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतकृत्वि-
मस्वयंदत्तसहोदृशपविद्धानभिधाय याज्ञवल्क्यः “प्रिण्ड-
दोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः” मनुः “न
भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः” तथा
“अथसः अथसोऽभावे यवीयान्दक्षसर्हति । बहवश्चेत्
सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः” । सदृशा गुणेन औरस-
त्वजेत्वजत्वाद्युपाधिना वा । अथस औरसादेः । यवीयान्
न्यूनः जेत्वजादिरित्यर्थः । तथा “औरसजेत्वजौ पुत्रौ
पितुरिक्थस्य भागिनौ । दशापरे च क्रमशः पितरि
कथांशभागिनः” । दश दत्तकादयः । हारीतः “स्वय-
मुत्पादितः जेत्वजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्रो
गूढोत्पन्नश्चेति बन्मुदायादाः, दत्तः क्रीतोऽपविद्धः
सहोदृजः स्वयमुपागतः सहसादृश्येऽपि पुत्रादाः” ।

मनुः “पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्थायम्भुवो मनुः ।
तेषां षट् बन्मुदायादाः षड्दायादवान्धवाः । औरसः
जेत्वजश्चैव दत्तः कृत्विम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च
दायादवान्धवास्तु षट् । कानीनश्च सहोदृश क्रीतः पौन-
र्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्धवाः” ।
बौधायनः “औरसं पुत्रिकापुत्रं जेत्वजं दत्तक-
त्विसौ । गूढञ्चैवापविद्धञ्च रिक्थभाजः प्रचक्षते । कानी-
नश्च सहोदृश क्रीतं पौनर्भवं तथा । स्वयंदत्तं निषा-
दञ्च गोत्रभाजः प्रचक्षते” । एतच्च कानीनादीनां गोत्र-
मात्रभागित्वकथनमौरसीनां मध्ये कस्यापि सम्भवेऽंश-
हरत्वप्रतिषेधार्थम् । सहोदृशदत्तकक्रीतस्वयमुपागताप-
विद्धशौद्रानभिधाय औरसादीन् परास्मृष्य पुनर्वशिष्ठः
“यस्य तु सर्वेषां वर्णानां न कश्चित् दायदः स्यादेते तस्य
भागं हरेयुः” । औरसपुत्रिकापुत्रजेत्वजकानीनगूढोत्-
पन्नापविद्धसहोदृशपौनर्भवदत्तकस्वयमुपागतकृतकक्रीतानभि-
धाय देवलः “एते द्वादश पुत्रास्तु सन्त्यर्थमुदाहृताः ।
आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यार्हकिकास्तथा । तेषां
षड्वन्मुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट् । विशेषश्चापि
पुत्राणामानुपूर्व्यां विशिष्टाः । सर्वे हानौरसस्यैते पुत्रा
दायहराः स्मृताः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठः न
विद्यते । तेषां सवर्णां ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।
हीनास्तसुपजीवेशुर्थासाच्छादनसम्भृताः” कात्यायनः,
“उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः । सवर्णां
असवर्णास्तु यासाच्छादनभागिनः” । चतुर्थ्यांशहराः
स्मृता इति द्वितीयचरणे कश्चित् पाठः । वशिष्ठः,
“तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थ्य-
भागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्यात्” । स प्रति-
गृहीतपुत्रः आभ्युदयिकेषु यज्जादेषु यदि औरसेन
प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः । अत्र नानाविध-
सुनिवचनानां परस्परविरोधपरिहार्थमेवं व्याख्यायते
दृश्यतेतिवचने औरसमात्रस्य धनभागित्वकथनमन्येषां
भरणमात्रकथनञ्च असवर्णजेत्वजदत्तकादिविषयं, देवलका-
त्यायनवचनैकवाक्यत्वात् । नारदादिवचनेषु च और-
साद्यभावे जेत्वजदत्तकादीनामदक्षय्यहणविधिरपि सर्व-
धनग्रहणविषयः । अतश्च दत्तकग्रहणानन्तरमौरसोत्-
पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिविशिष्टोक्तो दत्तकविषये ज्ञेयः ।
तथा देवलकात्यायनवचने तृतीयांशग्रहणविधिरित्यु-
क्तदृश्यदत्तकविषयो वाच्यः । “उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो

यस्य हि दत्तमः । स हरेतैव तद्विकृतं संप्राप्नोऽप्यन्य-
 गोत्रतः" इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणैः जातिविद्या-
 चारैः । "समग्रधनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जलन्यजः ।
 त्रिभागं जेतजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः" इति ब्रह्म-
 पुराणदर्शनात् । जेतजविषय इत्यन्ये । तथा केनापि
 सुनिना दत्तकस्य बन्धुदायादत्वमन्येन वादायादत्वमुक्तम्
 तत् गुणवदगुणवद्भेदेन समाधेयम् । पितुरिव बन्धूनां स-
 पिण्डानामपि दायहरत्वाद्वन्धुदायादत्वं पितृमातृदा-
 यहरत्वात् अवन्धुदायादत्वम् "तेषां षड्वन्धुदायादाः
 पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट्" इत्यत्र पितुरेवेत्येवकारश्चरणात् ।
 एवं दत्तकस्य धनग्रहणादौ सुनिभेदेन पूर्वापरोक्तवैषम्यं
 गुणागुणविवेकेनापास्तम् । एतेनौरसस्य भ्रातादिधने
 येनैव भ्रातृत्वादिना संबन्धेनाधिकारित्वं तादृशेनैव
 सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवसुचितांशभाग-
 त्वमवधेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्तरसत्त्वे स्मृतपितृकस्य
 दत्तकपौत्रस्यापि दत्तोचितंशभागित्वं तदसत्त्वे
 सर्वहरत्वमपीति । न च पौत्रस्य स्वपितृयोग्यांश-
 भागित्वनियमात् दत्तकस्य ग्रहीतुः पितामहौरसत्वे
 तादृशपितृव्यतुल्यस्यैवांशस्य तद्योग्यत्वादुदत्तकपौत्रः पितृ-
 व्यतुल्यमेवांशं लभतामिति वाच्यं पुत्रस्य दत्तकत्वे
 चतुर्थांशः पौत्रस्य तु तथात्वे समानांश इति
 नैषस्यात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितृर्थादृशांशः शास्त्र-
 सिद्धस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एवं
 रोतिः प्रपौत्रेऽप्यतुसर्त्तव्येति । ननु जेतजदत्तकादीनां
 सामान्यधनाधिकारित्वेऽपि राज्येऽनधिकारः श्रूयते ।
 यथा 'औरसः जेतजस्यैव दत्तः कृत्विम एव च ।
 गूढोत्पन्नोऽपविद्वज्ज भागाह्नीस्तनया इमे । कानीनश्च
 महोदधः क्रोतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च दासश्च प्र-
 डिमे पुत्रपांशुलाः । अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभि-
 प्रेचयेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत्" ।
 तथा "न जेतजार्दीस्तनयान् राजा राज्येऽभिप्रेचयेत् ।
 पितृणां साध्वेक्षित्यमौरसे तनये सतीति" उच्यते ।
 शास्त्रान्तरसङ्गावे विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव ला-
 च्यवात् । अतएव पूर्वपूर्वाभावे परपराधिकारबोधकं
 हि पूर्ववाक्यं प्रागुक्तनारदादिवचनैकवाक्यतया समग्र-
 राज्ञमेव विषयीकरोति परवचनञ्च सत्यौरसे जेतजदत्त-
 कादीनां समानांशनिषेधकम् असवर्णजेतजदत्तकादिविषयं
 वा । अन्यथा वाक्यभेदे गौरवम् । तत्स्वीकारेऽपि नानेन

वचनेन जेतजदत्तकादीनां सत्यौरसे स्वस्वोचितांशो नि-
 पिध्यते किन्त्वौरससत्त्वे तेषामभिप्रेकं निषिध्यौरसस्य
 राज्येऽभिप्रेको विधीयते तथा च जेतजदत्तकादयः
 सामान्यशास्त्रप्राप्तमंशं लभन्त एव तत्सङ्कोचकाभावात् ।
 न चैतदेव वचनं बाधकं भिन्नविषयत्वात् । अतएव "भा-
 गाह्नीस्तनया इमे" इत्यनेन पूर्ववचने भागाह्नीत्वं स्पष्टी-
 कृतम् । राज्यातिरिक्तस्य भाग इति न शक्यते वक्तुं
 राज्यस्यैव ततोपस्थितत्वात् पौनर्भवादीनान्तु पूर्वपूर्वाभा-
 वेऽपि राज्यनियोजनाभावः प्रथमभिधानसामर्थ्यादिति ।
 एतावता प्रबन्धेनाभिहितोऽयं जेतजदत्तकादीनामौ-
 रसेन सह विभागप्रकारः । स तु शूद्रस्य न सम्भवति तस्य
 तु "दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।
 सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः" इति मनुवचनेन
 "जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् । स्मृते
 पितरि कुर्यात्सं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनम् । अभ्रातृको ह-
 रेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृते" इति याज्ञवल्क्यीयेन च
 दासीपुत्रस्यायौरसेन समांशभिधानेन पितृरनन्तरं
 भ्रातरहितस्य तस्यैव दोहितेण सह विभागदर्शनेन
 दण्डापूर्पायितः सति पितरि जेतजदत्तकादीनामौरसेन
 समांशः असति तु तद्वर्द्धांशः । अन्यथा यत्र च जेतज-
 दत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत्र तदपेक्षया अत्यन्त-
 विपक्षस्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति सहद्वैषम्यं
 स्यात् । एवं सत्सु जेतजादिषु सत्योश्च पत्नीकन्ययोर्दो-
 हित्वाधिकारे क्लृप्ताधिकारविधिबाधापत्तिः । तेन दोहि-
 तपर्यन्ताधिकारिष्टङ्कुलायां तदेकतमे सत्यपि न दासी-
 पुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु तत्समांशः । अतएव "दत्तपुत्रे
 यथा जाते कदाचित्त्वौरसो भवेत् । पितृर्वित्तस्य सर्वस्य
 भवेतां समभागिनौ" इत्यपि वचनं शूद्रविषय एव यो-
 जनीयम् । तथा "शूद्रस्य तु सर्वस्यैव नान्या भार्यादि-
 शते । तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत्"
 इत्यत्र वचने शूद्राणां भार्यात्मिन्नाणां सर्वेषां समांशमभि-
 धाय पुनर्यदि पुत्रशतम् इत्यनेन पुत्रान्तराणामपि
 समांशता प्रतिपादिता । औरसमात्रपरत्वे पूर्वैतत्-
 प्राप्तप्रा पुनरेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् । द्वास्तुप्रायणदत्त-
 कस्य तु जनकप्रतिग्रहीतोऽभयोरपुत्रत्वे सर्वरिक्त-
 हरत्वं सत्यौरसे गृहीतस्य तु नांशहरत्वं ग्रहणा-
 नन्तरमौरसोऽपत्तौ तु जनकधने तदौरसार्द्धहरत्वं
 ग्रहीतरसाधारणदत्तकस्य यादृशोऽंशः शास्त्रीयः तद्वर्द्ध-

‘हरत्वञ्चेति । यदाह प्रवराध्यायः । “यद्येषां स्वासु भा-
ख्यासु अपत्यं न स्यात् तदा रिक्थं हरेयुरिति” । तथा
नारदः “द्वाघप्रयायणका दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके प्रथक् ।
रिक्थादद्वां शमादद्युर्वीजिज्ञोत्तिकयोस्तथा” । वीजिज्ञो-
त्तिकपदयोर्जनकप्रतिष्ठाहीतुभयोपलक्षकत्वं प्रागेवाभि-
हितम् ।

अथान्वपङ्कप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौ-
रसत्वे त्वजयोरेव पितामहधनभागित्वस्युतेर्न तदुद्गृही-
तदत्तकपुत्रादेः पितामहधनाधिकारः । किन्तु भरणमात्रम्
अन्त्यादिभार्याणां भरणविधानेन तद्भरणस्य दण्डापूर्पा-
धितत्वात् । तथा हि, “अन्वपङ्क्यादीननधिकारिपुत्रा-
नभिधायान् “औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्देया भाग-
हारिणः । अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः सासुवृत्तयः ।
सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावन्न भर्त्तृसात् कृता.” याज्ञ० एवं
यज्ञानन्तरस्तत्तदौरसेन सह दत्तकस्य विभामदर्शनात्
सत्यौरसे गृहीतस्यापि नांशभागित्वमिति । तथा विधा-
नं विना परिगृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह
“तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके । तत् स्वं
तस्यैव वित्तस्य यः स्वामी पितुरङ्गमा” । तथा मनुः “अ-
विधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाह-
विधिभाजं तं न कुर्यात् धनभाजनम्” इति । अन्य-
जातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह “यदि स्यादन्य-
जातीयो गृहीतोऽपि सुतः कश्चित् । अंशभाजं न तं
कुर्यात् शौनकस्य मतं हि तत्” ।

दत्तकमीमांसोक्तो विशेषो दिङ्मात्रमलोदाहृत्यते ।
“पुत्रानुमत्या पुत्रवतोऽपि पुत्रमहत्वेऽधिकारः “यज्ञः
पिता संजानीते तस्मिन् स्तिष्ठामहे वयम् । पुरस्तात्
सर्वे कर्माहे त्वामन्वञ्चो वयं स्म हीति” श्रौतब्रिह्मात्” ।
“अपुत्रेणेति पुंस्त्वं विवक्षितं स्त्रियाहो न प्रति-
महमन्तानधिकारेण तदुद्गृह्णानधिकारः इति वाच-
स्पतिमतं तदुद्गृह्यित्वा ब्राह्मणादिद्वारा होममन्त्रपाठेन
भर्त्तृपुत्रया तासामधिकारः इति” व्यवस्थापितम् ।
“एकत्वविवक्षया द्वाभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्रो न यहीतुं
शक्यते द्वाघप्रयायणविधिसु जनकपरिगृहीतद्वयविषयकः
न प्रतिगृहीतद्वयविषयक इत्यविरोधः” इति । अत-
श्चन्द्रिकाभतात् वैलक्षण्यम् । सोदरभ्रातृपुत्रस्य पुत्री-
करणे बहूनामपि भित्तितानां युगपदेवाधिकारः ।
“तदयं निर्गन्धितोऽर्थः । समानगोत्रः सपिण्डो मुख्यः

तदभावेऽसमानगोत्रः सपिण्डः । यद्यप्यसमानगोत्रः स-
पिण्डः समानगोत्रोऽसपिण्डश्चेत्युभावपि तल्लक्षकौ एकै-
कविशेषणराहित्यादुभयोक्तयापि गोत्रप्रवर्त्तकपुरुषात्
सापिण्डाप्रवर्त्तकपुरुषस्य सन्निहितत्वेनाभ्यर्हितत्वं तेन
चासमानगोत्रोऽपि सपिण्ड एव स्याद्गोत्रो मातामहकुलीनः
सर्वथा सपिण्डाभावेऽसपिण्डस्तथापि समानोदकः आ-
चरुर्द्वाभ्यामात्रगोत्रः प्रत्यासन्नः । तस्याभावे असमानोदकः
सगोत्र एकविंशत् । तस्याप्यभावे असमानगोत्रोऽसपिण्ड-
श्चेति तदाह शाकलः “सपिण्डापत्यकञ्चैव सगोत्रज-
मथापि वा । अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परि-
कल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम्”
इति । सगोत्र इत्यनेन सोदकसगोत्रौ गृह्येते । अत्र
च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासत्प्रतिशयेन निर्देश इति तदेवाह
वशिष्ठोऽपि “अदूरबान्धवं बन्धुसन्निष्ठमेव प्रति-
गृह्णीयात्” इति । अस्यार्थः अदूरश्चासौ बान्धव-
श्चेत्यदूरबान्धवः सन्निहितः सपिण्ड इत्यर्थः । सान्नि-
ध्यञ्च द्विधा सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च भवति ।
तत्र सगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यस्तदभावे
बहुपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डः । तदभावे असमा-
नगोत्रः सपिण्डस्तस्याप्यभावे बन्धुसन्निष्ठः सपिण्डः
बन्धूनां सपिण्डानां सन्निष्ठः सपिण्डः स्वस्यासपिण्डः
सोदक इत्यर्थः पर्यवस्यति । तत्रापि सन्निष्ठो द्वि-
विधः सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च । स्वस्यासपि-
ण्डोऽपि स्वसमानगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डानां स-
पिण्डो मुख्यस्तदभावे बहुपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः स-
पिण्डसपिण्डः सोदक इति यावत् । सपिण्डसोदकास-
म्भवे समानगोत्र एकविंशत् स्यात् । “तदभावेऽसमान-
गोत्रोऽसपिण्डोऽपि स्यात् । “तदभावेऽसपिण्डे वेति” शौ-
नकोयात् “सन्देहे चोत्पन्ने दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थाप-
येत्” इति वशिष्ठब्रिह्माञ्च । “दूरे बान्धवा यस्यासौ
दूरबान्धवः गोत्रसापिण्डाभ्यामसन्निहित इत्यर्थः । स-
न्देहोऽत्र कुलशीलादिविषयः । स चासपिण्डोऽस-
गोत्रे च भवतीति सोऽप्यनुज्ञायते” ।
सगोत्रसपिण्डेषु भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्युक्तं यथा
“तत्र सोदरभ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्याह मनुः ।
“भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे
ते तेनपुत्रेण पुत्रिणो सत्तुप्रवीत्” इति । अत्र भ्रा-
तृणां प्रतिगृहीतत्वप्रतिपादनात् स्यात्तत्त्वाभावोऽवगम्यते ।

एकजातानामित्यनेनैकेन पित्रा एकस्यां मातरि जातानामेव ग्रहोत्पत्तं न भिन्नोदराणां भिन्नपितृकाणां वेति गम्यते । आतृणांमिति पुंस्त्वनिर्देशात् पदद्वयोपादानसामर्थ्याच्च सोदराणां आतृभगिनीनामपि परस्परपुत्रग्रहीत्वाभावोऽवगम्यते । तदाह दृढगौतमः “ब्राह्मणादित्ये नास्ति भागिनेयः सुतः कचिदिति” भागिनेयपदं आतृपुत्रस्याप्युपलक्षणम् तेन भगिन्या आतृपुत्रो न ग्राह्य इत्यर्थः सिद्धयति ।

एकपुत्रेण पुत्रदानस्य निषेधेन प्रतिग्रहोऽपि निषिद्धः यथोक्तं तत्रैव ।

“एक एव पुत्रो यस्येति एकपुत्रः तेन तत्पुत्रदानं न कार्यम् “न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिग्रहणीयाद्देति” वशिष्ठशरणात् । अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनस्य दानपदार्थत्वात् परस्वत्वापादनस्य च परप्रतिग्रहं विनानुपसोक्तसम्यक्प्रतिपत्ति तेन प्रतिग्रहनिषेधोऽपि अनेनैव सिद्धयति । अतएव वशिष्ठः “न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिग्रहणीयाद्देति” उक्त्वा तत्र हेतुमाह “स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति” सन्तानार्थत्वाभिधानेनैकस्य दाने सन्तानविच्छिन्निप्रत्यवायो बोधितः । स च दातृप्रतिग्रहीतोरुभयोरपि उभयशेषत्वात्” ।

मातापितृभिरपि पितृनिर्मेज्यतया स्त्रियास्तु भर्तृसुजापेक्षतया मुख्यगौणाधिकारौ ततोक्तौ यथा

“वक्ष्यते पुत्रेणेति पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रियाः पुत्रदानप्रतिषेधः । “न स्त्री पुत्रं दद्यात्” नैरपेक्ष्यश्रवणात् भर्तृसुजाने तस्या अप्यधिकारः । तथा च वशिष्ठः “अन्यत्रासुजानाङ्गर्तुः” इति । यत्तु “दद्यान्माता पिता यं वा” इति यच्च “माता पिता वा दद्यातामिति” मातुः पितृसमकक्षतयाभिधानं तदपि भर्तृसुजानविषयमेव । न चैवं विधयाया आपदापि पुत्रदानं न स्यात् भर्तृसुजानासम्भवात् परिग्रहवदिति वाच्यम् । मानवीयलिङ्गदर्शनेन तयाकल्पनात् नैरपेक्ष्यत्वश्रवणाच्च स्त्रीनिरपेक्षत्वैकस्यापि भर्तृर्दानाधिकारः । “दद्यात् माता पिता यं वा” । “माता पिता वा दद्यातामिति” मातृनिरपेक्षैकपितृनिर्देशात्, वीजस्य प्राधान्यात् “अथोनिजा अपि यता दृश्यन्” इति बौधायनीयहेतुदर्शनाच्च । भारतेऽपि “माना भस्त्रा पितुः पुत्रो ज्ञेयः जातः स एव हि” इति । श्रुतिरपि “आत्मा वै जायते पुत्र” इति । मानवे दद्यातामित्युभयकर्तृकता-

श्रवणाच्चोभयाधिकारो मुख्यः । अतएव वशिष्ठः “शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः” इति । बौधायनोऽपि “मातापितरौरेव संसर्गसाध्यात्” इति । अतएव “माता पिता वा दद्यातामिति” मनूना मातृभर्तृसुजानसामेक्षत्वात् जघन्यत्वं स्त्र्यनुजाननैरपेक्ष्यात् पितृभध्यमत्वं जनकतासाध्यात् उभयोर्मुख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्वपूर्वास्वरसादुत्तरोत्तरमभिहितम् । न चेदमेकमेव वाक्यं द्विवचनान्तैकक्रियाश्रवणादिति वाच्यम् मध्ये विकल्पासङ्गतेः तस्मात् कल्पतयमेव । अतएव योगेश्वरः “दद्यान्माता पिता यं वा” इति प्रत्येकमेकवचनान्तमेव क्रियापदद्वयजहार । तत्रापि निमित्तमाह प्रयत्नत इति । प्रकटो यतो यस्मिन् कालेऽसौ प्रयत्न आपत्कालस्तेन चापत्काल एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः” ।

पञ्चवर्षातीतस्यन्याहता ततोक्ता यथा

“कालिकापुं” “दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संकृताः । आयाजि पुत्रतां सस्यगन्धीजससङ्गवाः । पितृगोत्रेण यः पुत्रः संकृतः पृथिवीपते । आचूडानं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः । चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते । ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षात् न दत्ताद्याः सुता नृप ! । गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमसुरेत् । पौनर्भवन्तु तनयं जातमात्रं समानयेत् । कत्या पौनर्भवतोमं जातमात्रस्य तस्य वै । सर्वास्तु कुर्यात् संस्कारान् जातकर्मादिः कान् नरः । कृते पौनर्भवतोमे ततः पौनर्भवः सुतः इति” । अन्यवीजसङ्गवा अपि दत्ताद्यास्तनया निजगोत्रेण प्रतिग्रहीता स्वगोत्रेण सस्यक् स्वसूतोक्तविधिना जातकर्मादिभिः संकृताश्चेत् तदैव प्रतिग्रहीतुः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः । तदाह वशिष्ठः “अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति” दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृतिमादीनां ग्रहणम् । औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृतिम एव च । गृहीतृपञ्चोऽपविद्वश् भागार्हास्तनया इमे । कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च दासश्च षड्भिः पुत्रपांशुलाः । अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भवं स्वयन्दत्तं दासं राज्ये न योजयेदिति” पूर्वोक्तमात्र-

योऽयं पौनर्भावादीनां राज्यनियोजनाभावः स औरस-
व्यतिरिक्ताभाव एव “अभावे पूर्वपूर्वेषामित्यसौवानेनापवा-
दात् सत्यौरसे तु राज्याभावस्य “न चेतृजादींस्तनयान्
राजा राज्येऽभिषेचयेत् । पितृणां साधयेदित्यमौरसे तनये
सतीत्यनेन” प्रागेवाभिधानात् । सत्यौरसे चेतृजादीन्
राज्ये नैवाभिषेचयेत् पितृणां नित्यं आद्यादि च
नैव साधयेत् न कारयेदित्यर्थः । गोत्रेणेति यद्यपि जात-
कर्मादीनां साक्षाद्गोत्रस्य करणता न श्रूयते तथापि
तदङ्गभूते वृद्धिआहो तत्सम्बन्धावश्यम्भावात् प्रधानेऽपि
तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषु साक्षादेव तत्सम्बन्धः ।
“शिखा अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्पसङ्घुप्रेति”
स्मरणात् । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्य-
तिरेकाभ्यामाह पितृर्गोत्रेणेति । यः पुत्र आचूडान्
चूडान्तेः संस्कारैः पितृजनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति । अयमत्राभिसन्धिः ।
कृतचूडस्य परिग्रहीतः पुत्रताभावप्रतिपादनम् असाधा-
रणपुत्रतां विषयीकरोतीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गृ-
हीत्वा पञ्चवर्षीयमिनेन कृतचूडस्यापि परिग्रहीतपुत्र-
ताप्रतिपादनविरोधात् । गृहीत्येत्यस्य च कृतचूडविषय-
त्वावश्यम्भावः स्पष्टमिष्यते ततश्च चूडान्तसंस्कृतस्य परिग्रहे
इत्यासङ्घ्यायता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य
च फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यस्ये वक्ष्यते । अनेन जात-
कर्मादीनां चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम् ।
आचूडमिति वक्तव्यं यदन्तर्ग्रहणं तदकृतापसमसङ्घु-
प्रेतिष्वस्य पुत्रीकरणाभ्यनुष्ठानार्थं प्रधाननिष्पत्त्या पुत्र-
ताहेत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । अकृतजातक-
र्माद्यसम्भवे कथमित्यत आह चूडाद्या यदीति । यदि
चूडाद्याः संस्कारा निजगोत्रेण प्रतिग्रहीतगोत्रेण
कृता वैशब्दोऽवधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युर-
न्यथा ते दासा उच्यन्ते इति । चूडा आद्या येषां
ते तथेति न तु चूडाया आद्या इति पूर्वेषां पौन-
रुक्तापातात् । अनेन जातकर्माद्यप्रश्रयान्तानां
जनकगोत्रेणानुष्ठानेऽपि न विरोधः । तथा च अकृत-
जातकर्मादिर्ह्यस्यः अकृतचूडोऽनुकल्प इति सिद्धप्रति ।
दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृतिमादिग्रहणमित्युक्तमेव तेषा-
मापि संस्कारैरेव पुत्रत्वं न परिग्रहजातेन अन्यथा
दास उच्यत इति विपक्षवाचकात् । अन्यथा चूडाद्या-
करणे कृतचूडादिपरिग्रहे वा दासता भवति न तु

पुत्रत्वमित्यर्थः अस्य पुत्रत्वस्य श्रूयत्वादिवत् संस्का-
रजन्यत्वात् । असंस्कृतः पुत्रीकार्य इति स्थितम्
तत्रावध्यमेक्षायामाह ऊर्ध्वमिति । असंस्कृतोऽपि
पञ्चमादूर्ध्वं न ग्राह्यः कालाभावेन पुत्रत्वानुपपत्तेः ।
अनेन पञ्चैव वर्षाणि पुत्रपरिग्रहकाला इत्युक्तं
भवति तद्वृत्तिरेकेणाभिधानन्तु पञ्चमानन्तरं गौणोऽपि
कालो नास्तीति प्रतिपादनाय । अन्यथा “स्वका-
लादुत्तरः कालो गौणः सर्वः प्रकीर्त्तित” इति न्यायेन
पञ्चमानन्तरस्य गौणकालत्वापत्तिः । ततश्च जनन-
मारभ्यातृतीयवर्षं, तत्रापि तृतीयवर्षस्य मुख्यकालता
ऊर्ध्वन्तु पञ्चमादूर्ध्वमित्युपसंहारे वर्षश्रवणाच्च कृतापि
चूडाशब्दस्य तृतीयवर्षपरतैवाभिप्रेतेति गम्यते । अन्यथा
उपनीतिसहभावपक्षे अष्टमवर्षस्याकृतचूडस्य परिग्रहा-
पत्तिः । नचेष्टापत्तिः “ऊर्ध्वन्तु पञ्चमादूर्ध्वमित्यनेन
विरोधात्” । तस्मादाचूडान्तमित्यत्र चूडाशब्दस्तृतीय-
वर्षपर एव युक्तः तृतीयानन्तरमापञ्चमं गौणः ऊर्ध्वन्तु
गौणोऽपि नेति स्थितम् ।

“यत्तु कात्यायनस्मरणम् । विक्रयञ्चैव दानञ्च न
नेयाः स्युरनिच्छवः” । दाराः पुत्राश्च” इत्यनिच्छूनां
दानादिनिषेधः सोऽपि पञ्चवार्षिकस्यैव नाधिकस्येति
व्याख्येयम् । यच्च “सदृशन्तु प्रकृत्यात् यमिति” वाक्ये
गुणदोषविचक्षणमिति पाठमभिप्रेत्य विचक्षणं न तु
बालमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातम् तदपि पञ्चवार्षिकमेव ।
विचक्षणं चाहुर्यविशेषेण न तु बालम् “बाल आ मोड-
शादूर्ध्व” इति लक्षणविशिष्टं न कृत्यादित्यर्थ इति
व्याख्येयम् । तर्ह्यसंस्कृताभावे कथमिति आह
अहीत्येति । पञ्चवर्षीयं चूडान्तसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थः ।
ननु कथं तस्य अहणं दासताभिधानादित्यत आह
पुत्रेष्टमिति । अयमत्राभिसन्धिः “अग्नये पुत्रवते
पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडा-
शमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेयासौ प्रजां प्रजन-
यति वृद्धाभिन्दुः प्रयच्छतीति” वाक्ये प्रजाफलकत्वमिष्टः
श्रूयते तत् यत्रानुत्पन्ना प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव
भाव्या यत्र तत्पक्षा परिगृह्यते तत्रोत्पत्तेरभावात्तस्याः
प्रजात्वमेव भाव्यमिति कल्पप्रते प्रकृतविध्यन्यथानुप-
पत्तेः । तच्च दासत्वापनोदनकृते न सम्भवतीति
तदपनोदोऽव्यवश्यमभ्युपेयः । अन्यथा प्रजात्वमात्रसम्भा-
कृत्ये पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यात् । यदि च संस्कारै-

रेव तत् पुत्रत्वोत्पत्तेर्ज्ञेयं तदपेक्षेति तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यं प्रथमपदेनात् तत्सूचनात् । “सर्वान् कुर्व्यात् संस्कारान् जातकस्मादिकाक्षरः” इत्यन्तेऽभिधानाच्च । तस्मात् पुत्रेऽपि पूर्वसंस्कारप्रयुक्तदासत्वापनोदपूर्वकप्रजात्वसम्पादनात् संस्कृतोऽपि परिग्रहा इति स्थितम् । यद्येवं तर्हि संस्कृतमित्येव वाच्यम् किं पञ्चवर्षीयपदोपादानेनेति चेन्नैवम् पञ्चवर्षीयस्यैवेति नियमार्थत्वात् नियमश्चाक्षरग्रहणपूर्वकब्रह्मवर्षसफल्कोपनयनप्राप्तरर्थः । नचायन्नियमः पूर्ववाक्येनैव सिद्ध इति वाच्यम् तस्याकृतसंस्कारावधिसमर्पकत्वेन प्रकृतत्वाभावे परिगृहीतत्वात् । प्रथममिति संस्कारेभ्यः प्रागित्यर्थः । ननु परिग्रहहोमादेव प्रागिति कुतो नेष्यते, गृहीत्वेति साक्षाया ग्रहणभावनायाः क्लामत्येन पूर्वकालतावगमात् । पुत्रेऽपि पूर्वसंस्कारापनोदेन संस्कारान्तरावश्यापेक्षणाच्चेति” । पुत्रच्छायावहमित्यस्यार्थस्तत्रैवोक्तो यथा

“पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं तच्च नियोगादिना स्वयसुत्प्रादनयोग्यत्वम् यथा भ्रातृसपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्य, नचासम्बन्धिनि नियोगासम्भवः “वीजार्थं ब्राह्मणः कश्चिद्धनेनोपनिमन्यतामिति” स्मरणेन निमन्यणसम्भवात् । ततश्च भ्रातृपितृव्यमातृलक्षदौहित्रभागिनेयादीनां निरासः पुत्रसादृश्याभावात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तमग्रे तेनैव “दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्राणां विहितः सुतः । ब्राह्मणादित्ये नास्ति भागिनेयः सुतः कचिदिति” । अत्रापि भागिनेयपदं पुत्रसादृश्यानां सर्वेषामुपलक्षणं विरुद्धसम्बन्धस्य समानत्वात् । विरुद्धसम्बन्धस्य नियोगादिना स्वयसुत्प्रादनायोग्यत्वम् । यथा विरुद्धसम्बन्धो विवाह-गृहपरिशिष्टे च वर्जितः । “दम्पत्योर्भिर्भ्यः पितृमातृभ्याम्बो विवाहो विरुद्धसम्बन्धो यथा भार्यास्वसुर्द्विहिता पितृव्यपत्नीस्वसा चेति” । अस्यार्थः यत् दम्पत्योर्बन्धुवरयोः पितृमातृमास्यं बध्ना वरः पितृस्थानीयो भवति वरस्य वा बध्नामातृस्थानीया भवति तादृशो विवाहो विरुद्धसम्बन्धः तत्र यथाक्रमसुदाक्षरणद्वयं भार्यास्वसुर्द्विहिता श्यालिकापुत्री पितृव्यपत्नीस्वसा पितृव्यपत्न्या भगिनी चेति । तथा प्रकृते विरुद्धसम्बन्धः पुत्रो बर्जनीय इति यतो रतियोगः सम्भवति तादृशः कार्य इति यावत् ।

“परिग्रहविध्याभावे विशेषमाह मनुः । “अविधाय

विधानं यः परिग्रह्णाति पुत्रकम् । विवाहविधिभाजं तं कुर्व्यान्न धनभाजनमिति” । परिग्रहविधिं विना परिगृहीतस्य विवाहमात्रं कार्यं न धनदानमित्यर्थः किन्तु तत्र पत्न्यादय एव धनभाजः विधिं विना तस्य पुत्रत्वानुत्पादात् । अतएव वृद्धगौतमः “सगोत्रेषु कृता ये सुदर्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यां विधीयते” इति विधिनैव गोत्रतां यान्तीति नियमः दानादिविधीनां दत्तकादिलक्षणात्-गर्तत्वेन स्वरूपनिर्वाहकत्वात् यथोक्तं “यमङ्गिः पुत्रमापदि” । अत्रग्रहणं सकलदानविधेरुपलक्षणं तेन च प्रतिग्रहविधिरप्याक्षिप्तो भवति” ।

“मेधातिथिरपि दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमाह “सत्यपि प्रयोगे इन्द्रादिशब्दवृत्तकृतोऽर्थातिशयात् शास्त्रे चोत्पत्तिविधानात् भार्यादिव्यवहारवत् पुत्रत्वव्यवहारोऽवगन्तव्य इत्यादिग्रन्थसन्दर्भेण” । तस्मात् दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमिति सिद्धम् । दानप्रतिग्रहहोमाद्यन्यतमाभावे तु पुत्रत्वाभाव एवेति ।

दत्तकस्य जनकग्रहीतोर्मध्ये सापिण्ड्यमस्ति न वेति संश-निर्णयाय सापिण्ड्याविशेषस्य तयोरभावस्तत्र प्रतिपादितः “ननु मनुवचनात् जनकमोतृनिवृत्तावपि प्रतिग्रहीतृगोत्रप्राप्तौ किं मानमित्यत्र आह वृहन्मनुः । दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवम्पुः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी तद्वत् गोत्रं तत्पालकस्य चेति” । दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवम्पुर्जनकस्य सपिण्डतास्येव दानादिनापि सा न निवर्तते तस्या अवयवान्वयरूपतया यावच्छरीरं दुरपनेयत्वात् अनेनावयवान्वय एव सापिण्ड्यं न पिण्डान्वय इत्युक्तं भवति पिण्डान्वयस्य “व्यपेति ददतः स्वधेति” अपगमावगमात् । सा च सपिण्डता कियतीत्यपेक्षाया-माह पञ्चमी सप्तमीति । पञ्चानां पूरणी पञ्चमी पञ्च-पुरुषव्याप्तेत्यर्थः एवं सप्तमी । गोत्रमोऽपि “जह्वं सप्तमात् पितृवन्मुभ्यः वीजिनश्च मातृवन्मुभ्यः पञ्चमादिति” । अत्र वीजिग्रहणं दत्तकाद्युत्पादकानां सर्वेषामपि संग्रहार्थं न केवलं क्षेत्रजोत्पादकस्यैव “य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यवीजजाः । यस्य ते वीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य त्विति” मनुस्मरणात् । तस्य ते पुत्रा इति पुत्रत्वप्रतिपादनं सापिण्ड्यप्रतिपादनार्थं न तु पुत्रत्वोत्पादनार्थं “पुत्रान् द्वादश यानाह” इत्यादिप्रतिग्रहीतृपुत्रत्वप्रतिपादनविरोधात्

नेतरस्य प्रतिग्रहीतृत्वार्थः । नन्वेवं कन्यावदुभयत्रापि सापिण्ड्यभासां प्रतिग्रहेण गोतृवत् सापिण्ड्यस्याप्युत्पत्तेरिति चेन्नैवम् “सगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्त-क्रीतादयः सुताः । विधना गोतृतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते” इति वृद्धगौतमस्मरणविरोधात् । ये दत्तादयः सुताः सगोत्रेषु सगोत्रमध्ये कृतास्ते विधना गोतृतां सन्तित्वं यान्ति परन्तु तैः सह विधना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्पद्यत इत्यर्थः । सगोत्रेऽपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता । युक्तञ्चैतत् पितृरारब्धत्वेन भर्ता सहैकशरीरारब्ध-कत्वेन च यथा उभयत्रापि सापिण्ड्यं सिद्धमिति न तथा दत्तके पितृरारब्धेऽपि प्रतिग्रहीता सहैकशरीरारब्ध-कत्वाभावात् । तत्र चायमर्थः धर्मार्थं स्वस्वालोक्तता-परिहारकधर्मसम्बन्धार्थं तत्तद्गोत्रेण जनकापेक्षया भिन्न-गोत्रेषापि प्रतिग्रहीता पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया परि-गृह्य ये पुत्रा वर्द्धिताः तेषु केवलं प्रतिग्रहीतृसापिण्ड्य-विभागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति तस्मात् अत्र दत्तके न प्रतिग्रहीतृसापिण्ड्यं किन्तु जनककुल एव सामप्रौर-पिकं सापिण्ड्यमिति सिद्धम् ।

“नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्याभावे कथं विवाहो न स्यादिति चेत् सत्यम् । सगोत्रत्वादिति ब्रूमः । तर्हि तद्गगिन्यादिसन्ततौ विवाहोऽस्तु स-गोत्रत्वसापिण्ड्यत्वयोरभावात् न चात्र निषेधकं वचन-मुपलभामहे प्रत्युत “सावित्रीं यस्य यो दद्यात् तत्कन्यां न विवाहयेत् । तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकः” इत्याद्याहङ्कनमेव वचनमस्ति । न चेष्टापत्तिः अविच्छिन्नाविगीतसकलदेशीयशिष्टाचारविरोधात् तस्मात् किं तत्राविवाहनिमित्तमिति । अत्र कैश्चिदुच्यते “अस-पिण्ड्या च या मातरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने” इति मनुवाक्ये स्वस्या-सपिण्ड्येति वक्तव्यं यत् पितृरसपिण्ड्यावचनं तद्दत्त-कस्य प्रतिग्रहीतृसापिण्ड्याया विवाहो मा प्रसाङ्गीदियेव-सर्थम् अन्यथा पितृद्वारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषादयमस्य वरस्य, मातृद्वारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषात् पश्चाः कन्याया विवाहो न स्यात् पितुः सपिण्ड्यत्वेन असपिण्ड्यता-भावात् न चेष्टापत्तिः “पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृ-तस्तथा” इत्यादिसकलस्मृतिनिबन्धशिष्टाचारविरोधात् । न चेदं दूषणं दत्तकेऽपि समानम् अयमस्य तस्य पश्चाः

कन्यायाः पितुः सपिण्ड्यत्वेन अविवाहप्रत्ययसङ्गादिति वाच्यम् “सपिण्ड्यता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते” इति वक्ष्यमाणवाक्येन सप्तमस्य दत्तकपितृमूलपुरुषसपिण्ड्य-त्वेन पश्चाः कन्यायास्तदसापिण्ड्येन पश्चाः सप्तमस्य च पितुः सपिण्ड्यत्वाभावादित्युक्तमेव । तस्मात् दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकमिदमेव वचनमिति कानुप-पत्तिः । तदतिशयान्तरप्रलपितं विकल्पासङ्गत्वात् तथा हि किमिदं दत्तकस्यैव सापिण्ड्यनिर्णायकम् उत दत्तकौरस-योरुभयोरिति । नाद्यः द्वेधा हि अस्य वचनस्य दत्त-कविषयता सम्भवेत् दत्तकप्रक्रमाद्वा दत्तकसापिण्ड्य-निर्णायकविशेषवचनैकवाक्यत्वाद्वा न चेहोभयस्यार्थस्त-व्युपलम्भात् । किञ्चास्य दत्तकपरत्वे अत्रत्यं पितृपदं गौण्या प्रतिग्रहीतृपितृपरं स्यात् तच्च अनिष्टम् “न विधौ परः शब्दार्थ” इति न्यायविरोधात् । नाप्यन्यः पितृपदे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । न च गङ्गायां मीनघोषावि-त्यत्वेव वृत्त्यन्तरतात्पर्यस्याहङ्कं प्रमाणमस्ति । तस्मात् औरसविषयमेवेदं वचनं गर्भाधानादिप्रक्रमात् “पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वमिति” वचनान्तरेकवाक्यत्वाच्च । न चास्यौरस-परत्वे कूटस्यात्” अयमस्य वरस्य प्रथीकन्यायाश्च अनु-ह्वास्तत्वप्रमङ्गः पितृरसपिण्ड्यत्वाभावादित्युक्तमेव दूषण-मिति वाच्यम् तस्य पितृरिति प्रकृत्यां प्रथीकमनि-बन्धनत्वेन अदूषणत्वात् । अतएव योगीश्वरेण “मातृतः पितृतस्तथा” इत्यत्र पञ्चमीत्वनिर्णायकस्तिसृष्येयम आ-दत्तः । तस्यापि सार्वविभक्तिकत्वशङ्कायाम् “ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो योजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति” गौतम-वाक्ये पञ्चम्या निर्णय इति न किञ्चित् समाधान-मिति समाधानान्तरं वक्तव्यम् । तत्रापरे आहुः “जेत-जादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधी-बाहुः क्रियालोपान्दानीषिणः” इत्यत्र वाक्ये जेतजादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् “प्रतिनिधिसङ्गर्षा स्यादिति” न्यायेन सकलौरसधर्म्मप्राप्ता प्रतिग्रहीतादिपितृस-पिण्ड्यावर्जनं सेत्स्यतीति । तत्र “न सापिण्ड्यं विधीयते” प्रत्यनेन निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेना-प्राप्ता तदवर्जनासम्भवात् । एतेन पुत्रान्ना औरसधर्म्म-तिदेशात् प्रतिग्रहीतादिपितृसापिण्ड्यावर्जनसिद्धिरित्यथा-स्तम् “न तौ पशौ करोतीति” वत् निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेन वर्जनासम्भवात् तस्मात् अनन्वयतया वाचनिकमेव प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्यस्य अस्त्युपपत्त्य-

व्यवृत्ति । चे चतुरे । द्विविधं हि सापिण्ड्यम् अवयवान्वयेन पिण्डान्वयेन चेति तत्वावयवान्वयसापिण्ड्यस्य दत्तके प्रत्यक्षविवृतत्वेन हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं व्यवतिष्ठिषत् ।

“दत्तकानामेषा पिण्डान्वयरूपा अथौचाविवाह्यत्वादिप्रयोजिका त्रिपौरुषमेव सपिण्डता, न लेपभाज्यतयाद्याः पिताद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साम्नपौरुषमिति” मातृस्याभिहितं साम्नपौरुषी तस्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादात् । “एतदेवाभिप्रेत्योक्तं” संप्रहकारेण “दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात् त्रिपौरुषम् । जनकस्य कुले तद्वत्प्रहीतरिति धारयेति” । यदिदुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानं तत् द्वापुषप्रायणाभिप्रायेण तस्य त्रिकद्वयेन सह सपिण्डीकरणाभिधानात् शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषं पिण्डान्वयरूपं सापिण्ड्यं जनककुले साम्नपौरुषमवयवान्वयरूपमेवेति । तद्वत् सपिण्डतावत् गोत्रमपि वीजवपुर्जनकस्य न केवलं जनकस्य अपि तु तत्पालकस्य च दत्तकार्यैः आलकस्तस्य च गोत्रं दत्तकादीनां भवतीति । अनेन सपिण्डतावैलक्षण्यं गोत्रेऽभिहितं यथा सपिण्डता जनकस्यैव न तथा गोत्रं किन्तु उभयोरेपि तदिति । न चेदमपि दत्तकसाते किन्तु द्वापुषप्रायणे दत्तकविशेषे । तथा हि द्विविधा दत्तकादयो नित्यवद्द्वापुषप्रायणा अनित्यवद्द्वापुषप्रायणाश्चेति । तत् नित्यवद्द्वापुषप्रायणं नाम ये जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामावयोरेवं पुत्र इति संप्रतिपन्नाः अनित्यवद्द्वापुषप्रायणास्तु ये चूडान्तैः संस्कारैर्जनकेन संस्कृताः उपनयादिभिश्च प्रतिग्रहीता, तेषां गोत्रद्वयेनापि संस्कृतत्वात् द्वापुषप्रायणत्वं परन्वनित्यं जातसातृस्यैव परिग्रहे गोत्रद्वयेन संस्काराभावात् तस्य प्रतिग्रहीतृगोत्रमेव । तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह सत्याप्राहः “नित्यानां द्वापुषप्रायणानां द्वयोरिति” सूत्रेण नित्यद्वापुषप्रायणानां गोत्रद्वयप्रवरसम्बन्धसङ्ख्या तमेवानित्येव्यवतिविशति “दत्तकादीनान्तु द्वापुषप्रायणवदिति” सूत्रेण । व्याख्यातञ्चैतत् प्रवरस्वामिभिः द्वापुषप्रायणप्रसङ्गे नानित्यानाह दत्तकेति । तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेनैव संस्काराः परिग्रहीता चेत् तदा उत्तरस्य

पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरत्वं । तथा पितृव्येण भ्रातृव्येण चैकार्षेण ये जातास्ते परिग्रहीतरेवेति” । अस्य भाष्यस्यायमर्थः यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वयसम्बन्धो नोत्तरसन्ततेः जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारणमित्यत आह प्रथमेनेति प्रथमो जनकस्तेनैव संस्कृतत्वात् । संस्काराश्च चौडान्ताः । “पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः” इति कालिकापुराणात् । व्याख्यातञ्चैतत् प्रागेव अन्यस्यासाधारणीं पुत्रतां न याति किन्तु द्वापुषप्रायणो भवतीति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यत आह परिग्रहीता चेदिति । परिग्रहीतृवैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणे चौडादिसंस्कारकरणेऽपि वा उत्तरस्य परिग्रहीतरेव गोत्रम् तत् चेत्तः पूर्वत्वात् संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । द्वापुषप्रायणसन्ततौ दत्तकसन्ततौ चापेक्षितं गोत्रमाह तेनैवेति । परिग्रहीतृगोत्रेणैव उत्तरसन्ततेर्गोत्रसम्बन्धत्वापि । सगोत्रपरिग्रहमाह तर्थात् । जनकपरिग्रहीतरेकगोत्रत्वेऽपि परिग्रहीतृवैव व्यपदेशः परिग्रहसंस्कारकरणादिति । यत्तु “गोत्रिके जनचित्तुर्न भजेदन्तिमः सुत इति तत्परिग्रहीतृवैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम् । ये तु नित्यवद्द्वापुषप्रायणादत्तकादयस्तेषां गोत्रद्वयम् । “द्वापुषप्रायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुवाहः शुक्लशैशिरयोर्धेति” पारिजातधृतस्मरणात् । गोत्रद्वये जनकगोत्रे परिग्रहीतृगोत्रे च । दत्तकादीनाञ्च द्वापुषप्रायणत्वे” इदं वचनं “नित्यानां द्वापुषप्रायणानामिति” सत्याप्राहवचनं च प्रमाणम् । प्रवरसङ्ख्यासम्बन्धेनैवाभिप्रायेणोक्तं “दत्तक्रीतक्रीतमपुत्रिकापुत्रादीनां यथासम्बन्धं गोत्रद्वयं सप्रवरमस्तीति” एतावता द्विगोत्राणां गोत्रद्वयं सप्रवरं विवाहे वर्ज्यमिति ।

शाखायां विशेषस्तत्त्वोक्तो यथा

“शाखापि प्रतिग्रहीतरेवेत्याह वशिष्ठः “अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रस्यैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति” । स्वस्य प्रतिग्रहीतः शाखा यजिन् कर्माणि तत् स्वशाखं कर्म तद्वजतीति स्वशाखभागिति प्रतिग्रहीतृशाखीयमेव कर्म तेन कर्तव्यमित्यर्थः । दत्तकादीनां सातामहा अपि प्रतिग्रहीतृ यः साता तत्पितर एव पितृन्यायस्य

भातामहेष्वपि समानत्वात्” दत्तकमीमांसाकृतम् ।

आङ्गीयद्रव्यग्रहणनिषेधे विशेषस्ततोक्तो यथा

“एवं प्रतिग्रहीतृकुलआङ्गीयद्रव्यं दत्तकाय प्रतिग्रही-
तृजनककुलआङ्गीयद्रव्यञ्च द्वयसुप्रणयणाय न दातव्यं
“सपिण्डाय सगोत्राय आङ्गीयं नैव दापयेत् । न
भोजयेत् पितृआङ्गे समानप्रवरं तथेति” हेमाद्रि-
पारिजातधृतवचनात् । आङ्गीयं आङ्गे दत्तद्रव्यम् ।

दत्तदुहिताऽपि ग्रहीतृ शक्यते यथोक्तं तत्रैव

“औरसपुत्रस्यैव औरसपुत्र्या अग्रपचारे क्षेत्-
जाद्याः पुत्रः प्रतिनिधयो भवन्ति । “सुख्यापचारे
प्रतिनिधिरिति” न्यायात् । सुख्यत्वज्ञात्या दानादि-
विधौ साधनत्वेन साधनत्वञ्च ऋतुगमनविधिना
साधिताया द्रव्यार्जनविधिना अर्जितस्य व्रीह्यादेः
ऋतुसाधनत्ववत् । तथा हि रात्रिसत्त्वन्यायेन “ऋत्वि-
यात् प्रजां विन्दामहे ऋत्वयात् प्रजां विन्दते”
इत्याद्यर्थवादोच्चीते “ऋतावुपेयात् तस्मिन् संविशेत्”
इत्यादौ नित्ये ऋतुगमनविधौ स्त्रीपुंससाधारण्याः
श्रुतिसिद्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते ।
प्रजनयतीति प्रजेतिव्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिसतः स्त्रीपुं-
सयोरेव प्रजाशब्दवाच्यत्वात् न नपुंसकस्य, तस्य शुक्र-
शोणितसाध्यजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वात् । अतएव
“अनधोत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य च सन्ततिम् । अनिष्टा
विविधैर्यज्ञैर्लोकमिच्छन् पतत्यधः” इति तादृश्या
एव सन्ततेरनुत्पादे अधःपातः स्मर्यते । संतनोत्य-
न्वयमिति सन्ततिः प्रजापत्यर्थ एव । “प्रजा स्यात्
सन्ततौ जने” इति कोषात् । एवम् “अपत्यार्थं स्त्रियः
सृष्टाः स्त्री क्षेत्वं वीजिनो नराः । क्षेत्वं वीजवते
देयं नावीज्यो क्षेत्तमर्हति” इत्यत्र अपत्यशब्दो
व्याख्यातः “अपत्यं कस्मादपतनं भवति नानेन
पततीति” यास्कसारणात् । “व्यात्मजस्तनयः सन्तः
सुतः पुत्रः स्त्रियान्वभौ । आर्जुदुहितरं सर्वेऽपत्यं
तोकं तयोः समे” इति कोषाच्च । यद्यत्र “पुमान्
पुरुषना भवति पुंसतेर्वेति” यास्कोक्त्या पुंसदं ब्रह्म-
जपरं तदा पुंसतेर्वेति” तदुक्त्यैव प्रसवकर्तृमिथुन-
परमेव व्याख्यायताम् । अतएव यास्कः “मिथुनाः
पितृप्रदायादा” इति । तदेतादृक्, लोकाभ्यामप्युक्तम् ।
“अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजीवसे । आत्मा वै
सुखनामासि स जीव शरदां शतमिति” । “अविशेषेण

पुत्राणां दायो भवति धर्म्मतः । मिथुनानां विश्व-
गर्दौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्” इत्यत्र पुत्रपदं मिथु-
नपरं दर्शितवान् । नचात्र मिथुनपदं पुत्रस्युपा-
परमिति वाच्यम् । अङ्गादङ्गात् सम्भवसि इत्यस्या-
सङ्गतेः । “न दुहितर इत्येके पुमान् दायोऽदा-
यादा स्त्रीति विज्ञायत” इत्येकीयमते दुहितृनिरा-
कारणासङ्गतेः । यच्च “नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादौ
पुत्रपदं तदप्युभयपरमेव । “आतृपुत्रौ स्वसृदुहितृ-
भ्यामिति” पाणिनिना पुत्रदुहितृपदयोरैकशेषस्मरणात् ।
एतेन “अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा” इत्यादा-
वपि पुत्रपदं व्याख्यातम् । तत्साधनञ्च पुत्रिकाकरण-
लिङ्गसम्ये वक्ष्यते । अतएवोक्तम् “तत्समः पुत्रिकासुत”
इति । “अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवदुहिता नृणांमिति”
च । यदि च अदृष्टवैकल्येन कन्यानुत्पादः तदा
कृष्णप्रतिपच्छाद्वादिना तत्सम्पादनं कार्यं कृष्णचतु-
र्थीआङ्गादिना पुत्रादृष्टस्येव” । यत्तु गमनकरणिकाया-
मेव भावनायाम् “एवं गच्छन् पुत्रं जनयेदिति” पुत्र-
स्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्प्रजापदोपात्तयोः स्त्रीपुं-
सयोर्मध्ये पुत्रस्य तद्वाक्यविहितगुणफलतया अवष्ट-
त्यानुवादः पुत्रार्थिमदृश्यः । गुणाश्च युष्मन्निशाशुका-
धिक्यस्त्रीक्षामतेन्दुसौख्यपुंसवनापूपादयो योगिमन्वा-
दिभिरेव एवमित्यादिना स्मृतीकृताः । आश्वलायने-
नापि पाणिग्रहणे पुत्रपुत्रोयुष्णफलत्वं प्रकटितम् ।
“गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात्
यदि कामयेत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्त्रित्य-
ङ्गुलीरेव, स्त्रीकामोरोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमग्रकाम
इति” । एतेन “स्त्रियोऽयुष्मास्तु रात्रिषु” इत्यपि व्याख्या-
तम् । तस्मात् पुत्रस्यैव आङ्गकनृत्वेन परलोकसा-
धनतया च पुत्र्या अपि दानआङ्गादिविधिसाधनत्वेन
सिद्धे सुख्यत्वे तदपचारे प्रतिनिधिर्युक्त एव ।
“दुहिता दुरहिता दूरे हिता दीग्वा” इति निरुक्ता
दुहितृदौहितृद्वारपि पितृपकारकत्वं दर्शयति यास्कः
मनुरपि “पौत्रदौहित्ययोर्लौकिके विशेषो नोपपद्यते ।
दौहित्वोऽपि ह्यसृत्वेन सन्तारयति पौत्रवदिति” ।
महाभारते गान्धार्युक्तिश्च “एका शताधिका बाला
भविष्यति मरीयसी । तेन दौहितृजास्तो कान् प्राप्नु-
यामिति मे मतिः” । अन्यत्रापि “दुहितर एव माता-
पितोः किमोरसाः पुत्राः । निपतन् दिवो यथा-

तिर्दौहित्वैरुद्धृतः पूर्वमिति” । दौहित्वैरष्टकादिभिः कानीनेस्मिन्धीपुत्रैः । एवञ्चौरसदुहित्वभावे दौहित्य-
कृतलोकप्राप्त्यर्थं जेवजादिदुहितृणामपि प्रतिनिधि-
त्वेनोपादानं सिद्धमेव । न च त्रीहृप्रतिनिधित्व-
इव वचनमस्ति । यद्येवं तर्हि भर्तृपचारे देवरस्येव
भार्यापचारे श्यालिकायाः प्रतिनिधित्वं स्यात् श्वशुरशरी-
रावयवान्वयेन सौसाहश्यादिति चेन्मैवम् नहि श्वशुरशरी-
रावयवान्वयेन भार्योपादानं किन्तु तस्याः संस्कृत-
स्त्वित्त्वेन, न च तत् श्यालिकायामस्ति । यत्तु च
कनिष्ठादौ तदस्ति तत्र भवत्येव तस्याः ज्येष्ठाप्रति-
निधित्वम् । यथाह व्यतिरेकसुखेन योगीश्वरः ।
“सत्यामन्यां सवर्णायां धर्म्मकार्यं न कारयेत् । सव-
र्णास्तु विधौ धर्म्मं ज्येष्ठया न विनेतरेति” । तस्मात्
सिद्धमासां न्यायत एव प्रतिनिधित्वम् ।

“दुहितृप्रतिनिधौ पुराणेषु लिङ्गदर्शनानि उपल-
भ्यन्ते । तत्र दत्तकाया रामायणे बालकण्डे दशरथं
प्रति सुमन्तस्य सनत्कुमारोक्तभविष्यानुवादो लिङ्गम् ।
“इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः । नाम्ना
दशरथो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः । सख्यं तस्या-
ङ्गराजेन भविष्यति महात्मना । कन्या चास्य महा-
भागा शान्ता नाम भविष्यति । अपुत्रस्त्वङ्गराजो वै
लोमपाद इति श्रुतः । स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति
भूमिपः । अनपत्योऽस्मि धर्मज्ञ ! कन्येयं मम दीय-
ताम् । शान्ता शान्तेन मनसा पुत्रार्थे वरवर्णिनी ।
ततो राजा दशरथो मनसाभिविचिन्त्य च । दास्यते
तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः । प्रतिगृह्यतु
तां कन्यां स राजा विमतज्वरः । नगरं यास्यति क्षिप्रं
प्रहृष्टेनान्तरात्मना । कन्यां तावदप्रहृष्टाय प्रदास्यति
स धीर्यवान्” इत्यादि” ।

“तत्रैव ऋषयश्च दत्तं प्रति लोमपादवाक्यम् । “अयं
राजा दशरथः सखा मे दयितः सुहृत् । अपत्यार्थं
ममानेन दत्तेयं वरवर्णिनी । याचमानस्य मे ब्रह्मन् !
शान्ता प्रियतमा मम । सोऽयं ते श्वशुरो धीर ! यद्यै-
वाहं तथा नृपः” इत्यादि । अत्र दीयतां दास्यते प्रति-
गृह्यतु दत्ताशब्दैर्द्वाविधः स्याद एव । तथा पुत्र इत्यु-
पक्रमस्य पुत्रार्थे इत्युपसंहारात् औरसपुत्रीवत् दत्तपुत्रपि
पुत्रप्रतिनिधिर्भवतीति गम्यते” ।

अथ कलिमादिपुत्रीकरणमपि शकुन्तलादीतिहासादौ दृश्यम् ।

“दत्तकाशौचनिर्णयः । तच्च जनककुले परस्परं ना-
ख्येव । “गोत्ररिक्षे जनयितुर्न भजेद्दत्तमः सुतः ।
गोत्ररिक्षयातुगः पिण्डो व्यपैत ददतः स्वधा” इति
मनुवचनात् । अत्र च स्वधापिण्डशब्दौ अशौचादि-
सकलपितृकर्नोपलक्षणं पिण्डदानादिनिमित्तीभूतंगोत्र-
रिक्षयोर्निवृत्तिश्रवणात् प्रेतपिण्डदानादेश्चाशौचपूर्वका-
लत्वनियमात् ततश्च पिण्डनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तिरर्थ-
सिद्धैव । “असमोऽत्रः समोऽत्रो वा यदि स्त्री यदि वा
पुमान् । प्रथमेऽहनि योः दद्यात् स दशाहं समाप-
येत् । प्रप्राहिणान्तु नैव स्यात् कर्तुः स्वस्ति तथापि
च । यावदशौचसुदकं पिण्डमेकञ्च दद्युः” इत्यादिवाक्य-
पर्यालोचनया पिण्डाशौचयोः समव्याप्तिरिति सिद्धेः तस्मात्
दत्तकतज्जनकादीनाञ्च परस्परं नाशौचादि । यत्तु
“वैजिकादपि सम्बन्धादुत्तरुन्वादाच्च तत्र हमिति” तदपि
“व्यपैत ददतः स्वधा” इत्यनेनापोदितम् दत्तकातिरिक्तस्येव
तस्य सावकाशत्वात् । किञ्च अशौचोदकदानादौ गोत्र-
सापिण्डप्रयोर्भिलितयोर्भित्तत्वावगमात् अन्यतरापात्रे
न तद्विमित्तमशौचादि । तथा च शङ्खलिखितौ “स-
पिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः साप्तागौरुपी । पिण्डश्चोद-
कदानञ्च शौचाशौचं तदानुगमिति” ।

प्रतिपहीतृपितादीनान्तु दत्तकादिमरखे त्विरात्म-
शौचम् । तदाह दृष्टस्यतिः खन्याश्रितेषु दारेषु पर-
पत्नीसुतेषु च । स्तेष्वामृत्यु शुद्धान्ति त्विरात्रेण
द्विजोत्तमाः” । इदञ्च त्विरात्राशौचविधानं यत्-
प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वञ्च तस्यैव । त्रिपुत्रा-
नन्तरवर्तिनां पितृसपिण्डानान्तु पृथगाह सरीचः
“सूतको सूतको चैव त्विरात्रं परपूर्वयोः । एकाहस्तु
सपिण्डानां त्विरात्रं यत्र वै पितुः” इति । यद्यपि
दत्तकादीनामुत्पन्नानामेव स्त्रीकारात् परिपहीतृस्त-
दुत्पत्त्याशौचं न घटते तथापि तदपत्योत्पत्त्याशौचं
घटत एवेति सूतकनिर्देशः । इदमपि समानजाती-
यानामेव पुत्राणाम् । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
“औरसं वर्ज्ययित्वा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा । जेवजादिषु
पुत्रेषु जातेषु च स्तेषु च । अशौचन्तु त्विरात्रं स्यात्
समान इति निश्चयः” इति । सर्वदा सर्वकाले उपनयना-
नन्तरमपि । “खन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।
गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्वित्रात्रेणैव तत्त्ववित्” इति ।
यद्यपि प्रतिपहीतृमरखे दत्तकस्य दशाहशौचं न घटते

स्मृतिचन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाद्भर्त्तरि जीवति भार्याया स्वातन्त्र्येण तदननुमत्या न पुत्रीकरणाय इति भर्त्तरु-
ज्ञानादन्यत्वेत्यस्यार्थः । स्मृते तु तस्मिन् न पारतन्त्र्यम्
तस्या यत्पारतन्त्र्यं तदनुमतिरेवापेक्षिता । एवं स्मृति
वृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य । तस्माददत्तानुज्ञे स्मृतेऽपि
भर्त्तरि भार्याया दत्तकादिकरणमविरुद्धम् । मनुवचनद्व-
यस्य पूर्वोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि मितान्नरादावेवोक्ता ।
इयमपि व्यवस्था पाश्चात्यकदेशे प्रचलिता ।
एवैश्वर्योपाधिभेदे “शर्मा देवस्य विप्रस्य वर्या त्वाता च
भूमजः । भूतिर्दत्तस्य वैश्वस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्”
उद्वा० त० । [हरिवं० १६ अ० दत्तशब्दे दृश्यम् ।
दत्तशत्रु पु० अधिदेववृष्टपुत्रभेदे दत्तशस्त्रीपि तत्पुत्रभेदे
दत्तात्मन् पु० द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे “दत्तात्मा तु स्वयं-
दत्तः” याज्ञ० । “मातापितृविहीनस्ताभ्यां सुतो वा तत्राहं
पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनतः” मिता० । “स्वय-
मेव स्वात्मानमन्यस्वै दत्तवांस्तवाहं पुत्रो भवामीति स्वय-
मुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा स्वर्णो-
ऽपतितः स उच्यते तथा च मनुः “मातापितृविहीनो
यस्यक्तो वा स्यादकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यस्तु स्वय-
न्दत्तस्तु स स्मृतः” इति । अकारणात् पातित्यादिकार-
णमन्तरेणैव दुर्भिक्षादौ पोषणाद्यसामर्थ्यादिना मातापि-
तृभ्यामन्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः” वी० मि० ।

अन्येऽपि भीमांसादौ विशेषाः सन्ति ते च तत
एवावगन्तव्या विस्तरभयात् न लिखिताः ।

दत्तकचन्द्रिकानुसारिव्यवस्था वज्रदेशे प्रचलिता भीमां-
सानुसारिव्यवस्था तु पाश्चात्यदेशप्रचलितेति भेदः ।

वीरमिलोदये अकृतानुज्ञे भर्त्तरि स्मृते स्त्रिया दत्तको
यहीतुं शक्यते इति व्यवस्थापितम् यथा

“न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा न्यत्नानुज्ञाना-
द्भर्त्तरि” । अत्र भर्त्तृज्ञां विना स्त्रियाः पुत्रप्रति-
ग्रहनिषेधाददत्तानुज्ञे भर्त्तरि स्मृते विधवया कृतः
पुत्रो दत्तको न भवतीत्याहुस्तत्र अपुत्रस्य गत्यभावात्-
पुत्रकरणस्यावश्यकत्वप्रवण्याच्छस्त्रमूलकतदनुज्ञायास्तत्वात्प्र-
वृत्तेः । न चैवमनुज्ञानादन्यत्वेति व्यर्थम् व्यावर्त्या-
भावाच्छास्त्रीयानुमतेः सर्वत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम् ।
सुसुतोः, पत्यनरे पुत्रवतो वानुज्ञाया असम्भवाद्भाष्यार्थं
यदि स्वपुत्रार्थिनी तां प्रति निषेधात् । तथा हि “सर्वा-
न्नामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् । सर्वांस्तान्तेन पु-
त्रेण प्राह पुत्रवतीर्भर्त्तरि” । पुत्रकार्यं आह्लादेः सपत्नी-
पुत्रेण सिद्धेर्भर्त्तृज्ञां विना तादृश्याः पुत्रो न कार्यः ।
उभयोरपि तत्र कार्यस्य तेन निष्पत्तेः । भर्त्तुर्हि स
ज्यौरस एव सुख्यः तस्या अपि दत्तवृत्तौ इति तादृश्या
भर्त्तुमतिमन्तरेणेतरो न प्रतिग्राह्य इति तात्प-
र्यार्थः । वस्तुतस्तु “भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान्
भवेत् । सर्वांस्तान्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुवन्नवीदिति”
वचनवदेतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य गौणदत्तकपुत्रत्वादिसम्भ-
वेऽन्यपुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य इत्यर्थकतया मितान्नरा-

स्मृतिचन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाद्भर्त्तरि जीवति भार्याया
स्वातन्त्र्येण तदननुमत्या न पुत्रीकरणाय इति भर्त्तरु-
ज्ञानादन्यत्वेत्यस्यार्थः । स्मृते तु तस्मिन् न पारतन्त्र्यम्
तस्या यत्पारतन्त्र्यं तदनुमतिरेवापेक्षिता । एवं स्मृति
वृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य । तस्माददत्तानुज्ञे स्मृतेऽपि
भर्त्तरि भार्याया दत्तकादिकरणमविरुद्धम् । मनुवचनद्व-
यस्य पूर्वोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि मितान्नरादावेवोक्ता ।

इयमपि व्यवस्था पाश्चात्यकदेशे प्रचलिता ।
एवैश्वर्योपाधिभेदे “शर्मा देवस्य विप्रस्य वर्या त्वाता च
भूमजः । भूतिर्दत्तस्य वैश्वस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्”
उद्वा० त० । [हरिवं० १६ अ० दत्तशब्दे दृश्यम् ।

दत्तशत्रु पु० अधिदेववृष्टपुत्रभेदे दत्तशस्त्रीपि तत्पुत्रभेदे
दत्तात्मन् पु० द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे “दत्तात्मा तु स्वयं-
दत्तः” याज्ञ० । “मातापितृविहीनस्ताभ्यां सुतो वा तत्राहं
पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनतः” मिता० । “स्वय-
मेव स्वात्मानमन्यस्वै दत्तवांस्तवाहं पुत्रो भवामीति स्वय-
मुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा स्वर्णो-
ऽपतितः स उच्यते तथा च मनुः “मातापितृविहीनो
यस्यक्तो वा स्यादकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यस्तु स्वय-
न्दत्तस्तु स स्मृतः” इति । अकारणात् पातित्यादिकार-
णमन्तरेणैव दुर्भिक्षादौ पोषणाद्यसामर्थ्यादिना मातापि-
तृभ्यामन्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः” वी० मि० ।

दत्तात्रेय पु० दत्तसंज्ञकः आत्रेयः । योगाचार्ये अनुसूया-
गर्भजे अत्रिपुत्रे षष्ठे भगवद्वतारभेदे । आत्रेयशब्दे
तस्योत्पत्तिकथा दृश्यते “षष्ठमत्तरपत्यत्वं कृतः प्राप्तो-
ऽनुसूयया । आन्विक्षिकीमलकांय प्रह्लादादिभ्यः स
जच्चिवान्” भाग० १।१।२ । तेन च स्वसंहितायां योगो-
ऽनुशिष्टः कार्त्तवीर्याय च तेन वरो दत्तः कार्त्तवीर्य-
शब्दे दृश्यः ।

दत्तात्रेयेश्वर पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “भीष्मकेशवना-
मासौ दत्तात्रेयेश्वराह्वयम् । दत्तात्रेयेश्वरात् पूर्वमेव आ-
दिमदाधरः” काशीख० ३३ अ० ।

दत्तानपकस्मिन् न० दत्तस्य न अपकस्मिन् अत्र । दत्ताप्रदानि-
काख्ये व्यवहारविषयभेदे ।

दत्ताप्रदानिक न० दत्तस्य असम्भक्तया दत्तत्वात् पुन-
राप्रदानं यद्वृणमस्यत्वं कृतम् । अष्टादशविवादान्तर्गते व्यव-
हारविषयभेदे तत्स्वरूपादिकं वी० मि० उक्तं यथा
नारदः “दत्ता इत्यसमस्यस्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारप्रदं हि तदिति” । अस-
स्यक् अशास्त्रीयमार्गाश्रयणेनेत्यर्थः । दानप्रकारस्या-
देयादिभेदैश्चतुर्विधत्वमाह स एव । “अदेयमथ देयञ्च
दत्तं वाऽदत्तमेव च । व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्ग-
श्चतुर्विधः” इति । तत्र तावददेयस्य स्वरूपभेदानाह
वृहस्पतिः “सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वन्यासयाचि-
तम् । प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टया स्मृतमिति” ।
सामान्यं साधारणं प्रतिश्रुतं वाचादत्तम् । नारदोऽपि
“अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् । निक्षेपः
पुत्रदाराश्च सर्वस्वज्ञान्ये सति । आपत्सपि हि
कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याहुराचार्या
यज्ञान्यस्यै प्रतिश्रुतमिति” । साधारणं बह्वस्वामिकं
रिक्थादिकं न त्वविभक्तस्वामिकं सुवर्णादिकं तस्या
सम्मतौ देयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र पुत्रदानमेक
पुत्रविषयं तद्दाने सन्ततिविच्छेदप्रसङ्गात् । अतएव
विष्णुः, “शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिनि-
क्षेप्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो
नत्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय
पूर्वेषामिति” । अतश्च “सुतस्य सुतदाराणां वशित्वन्व-
शासने । विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः”
इत्यादीनि स्मृत्यन्तरोक्तवचनानि सुतस्यादेयत्वप्रतिपा-
दकानि एकपुत्रविषयाणीति ज्ञेयानि । अनेकपुत्रेष्वपि
मातापितृवियोगसङ्गजन्य एव देयः । अतएव कात्या-
यनः “विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।
दाराः पुत्राश्चेति” यथा दारा विक्रयं दानं वा भर्त्रा
न नेयास्तथा मातापितृभ्यां पुत्रा अपि पितृवियोगा-
निच्छवो न नेया इत्यर्थ उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।
न नेयाः स्युरनिच्छव इत्येतदनापदिषयम् । “आपत्काले
तु कर्त्तव्यं दानं विक्रयमेव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तेत
इति शास्त्रविनिश्चयः” इति तानेवाधिलक्ष्य तेनैवाभि-
धानात् । मातापि पत्यनुज्ञया देयमित्याह विष्णुः
“न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयादन्यत्वात्तुज्ञानाङ्गु-
रिति” । अन्वाहितत्वादित् स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव
दत्तः “सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् ।
अन्वाहितञ्च निःक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति । आपत्सपि
न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः । यो ददाति स
मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः” इति । अदेयदाने प्रतिपद्ये
च दण्डमाह मनुः । अदेयं यच्च गृह्णाति यथादेयं

प्रयच्छति । तावभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहस-
मिति” । अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अतएव
नारदः । “गृह्णात्यदत्तं यो मोहाद्यच्चादेयं प्रयच्छति ।
दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षितेति” । अदत्तादेय-
ग्रहणाङ्गुहीतस्य परावर्त्तनमपि कार्यमिति गम्यते ।
अदत्तग्रहणे दाने च दानसिद्धिर्भावात्परस्वत्वानुत्पत्ते-
रित्युक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । देयस्वरूपमाह स एव ।
“कुटुम्बभरणादुद्भूतं यत्किञ्चिदतिरिच्यते । तद्देयमुप-
हृत्यान्यन्न तद्दोषमवाप्नुयादिति” । अन्यदुपहृत्य भर्त्तव्य
कुटुम्बमनवरुद्धेत्यर्थः । उपरोधश्च भोजनाच्छादनादि-
राहित्यनिवन्धनतोऽत्ताभिमतो न तावन्लूलादिभोगसाधन-
वैकल्यानिवन्धनः । अतएव वृहस्पतिः । “कुटुम्ब भक्त-
वसनाद्देयं यदतिरिच्यत इति” । भक्तं भोजनं वसनम्
आच्छादनम् । भक्तवसनाद्यदतिरिच्यत इत्यन्वयः ।
याज्ञवल्क्योऽपि” स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुता-
दिते” इति । कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बातुपरोधेन कुटुम्ब-
भरणावशिष्टं स्वन्देयमित्यर्थः । स्यावरविषये देयमाहृतः
प्रजापतिवृहस्पती “सप्तागमादुगृह्णेत्वाद्यद्यत्चेत्वं
प्रदीयते । पितॄं वाच स्वयंप्राप्तं तद्दातव्यं विव-
क्षितमिति” । सप्तागमात्पूर्वोक्तसप्तविधागमयुक्तात् ।
चेत्वंग्रहणमुपलक्षणम् । पितॄं वंशपरम्परायातम् ।
स्वयंप्राप्तं स्वयमर्जितम् । पितॄं स्वयंप्राप्तयोरुपादानं
क्रीतादीनानुपलक्षणार्थम् । पितॄं वा स्वयंप्राप्तं वा
यदुगृह्णेत्वादिकं प्रदीयते तत्सप्तागमान्वितादुगृह्णेत्वा-
दुद्भृत्य दातव्यमिति विवक्षितमित्यर्थः । अत्र सप्ता-
गमादुगृह्णेत्वादित्यभिधानं गृह्णेत्वादितानं कुटुम्ब-
पर्याप्ते सागमके गृहे चेत्वाद्यन्तरे सत्येव नान्य-
थेत्येवमर्थम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम् “सर्वस्वं गृह-
वर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम् । यद्भूयं तत् स्वकन्देय-
मदेयं स्वात्ततोऽन्यथेति” । तद्गृहाद्यन्तराभावविषयम् ।
स्वकं स्वकीयम् यथेष्टविनियोगार्हद्वयमिति यावत् ।
स्वयंप्राप्तं त्वविभक्तधनैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि देयम् ।
“स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम्” इति
वृहस्पतिस्मरणात् । स्वेच्छादेयं भ्राताद्यनुज्ञातान्तरेणापि
देयम् । बन्धकं बन्धाचारेणाधिकरूपेण देयमित्यर्थः ।
यत्तु तेनैवोक्तम् “विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्यावरे
स्वभाः । एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये” इति ।
तत् समानाधिकाविभक्तस्यावरविषयम् । आधमनसा-

धीकरणं विभक्ता अपि स्यावरे समाः किञ्चिताविभक्ता इति दण्डापूर्व्यायेन व्याख्येयम् । अन्यथा विभागो निरर्थकः स्यात् । अतश्च यदुक्तं स्मृत्यन्तरे “एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः” इति । तत्क्रमायातविभक्तस्याव-
रविषयं सप्तानधिकस्यावरविषयं वेति मन्तव्यम् । स्वा-
र्जितमपि किञ्चित्प्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु सत्सु तदनुम-
त्यैव दातव्यमित्यभिप्रेत्याह भगवान् व्यासः । “स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यापि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान् सर्वाङ्गं दानञ्च च विक्रयः । ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । दत्तं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानञ्च च विक्रयः” इति । अलोत्तरपद्यं पूर्वपद्य-
दर्शितवृत्त्यतिवचनार्थं दण्डापूर्व्यायप्रदर्शनेन वृद्धी-
करणार्थम् । किञ्चिद्वर्त्ता पत्न्यनुज्ञातमेव देयम् । किञ्चिन्मुख्येनापि भ्राताद्यनुज्ञातमेव देयम् । तथा च वृत्त्यतिः “सौदायिकं क्रमावातं शौर्यं प्राप्तं च यद्वेत् । स्त्रीज्ञातिस्त्रास्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नु-
यादिति” । सौदायिकं वैवाहिकं यस्याः परिणयने लब्धं तस्याः अनुज्ञयैव दातव्यम् । क्रमायातमितृ-
पितामहादिक्रमायातम् । स्त्रीज्ञात्यनुमतं न सकलन्दे-
यम् । “वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानञ्च विद्यते” इति तेनैवोक्तत्वात् । दैवोक्तिप्रसङ्गेन प्रतिग्रहे प्रकारविशेषं दर्शयति याज्ञवल्क्यः “प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्या-
वरस्य विशेषतः” इति । प्रकाशः प्रकटः ससाक्षिक इति यावत् । पुत्रप्रतिग्रहे प्रकारविशेष उक्तो वसिष्ठेन । “पुत्रं परिग्रहीष्यन् बन्धूनाह्वय राजानि चावेद्य निवे-
शनस्य मध्ये व्याहृतमिहृत्वाऽदूरवान्धवमसन्निकृष्टमेव गृह्णीयादिति” । अदूरवान्धवं सन्निकृष्टमातुलादिवाण्ड-
वम् असन्निकृष्टं सन्निकृष्टम्भ्रातृभगिनीपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः । प्रासङ्गिकसङ्ख्या प्रकृतमप्याह याज्ञ-
वल्क्यः “देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः” इति । इदमे दास्यामीति यत् प्रतिश्रुतन्दवशम् तस्मै दातव्यं यदि धर्मं प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते पुनर्न दातव्यं “प्रतिश्रुत्याधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति” गौतमस्मरणात् । “दत्त्वा नापहरेत् पुनः” । न्यायमार्गेण यत् दत्तं सप्त-
विधमपि पुनर्नापहर्त्तव्यम् किन्तु तथैवानुमन्तव्यमि-
त्यर्थः । यत् पुनः प्रतिश्रुतञ्च दद्याति दत्तं वाऽपहरेति तस्य दोषमाह हारीतः “प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य केद-

नेन च । विविधाक्षरकान् याति तिर्यग्योनौ च जायते । वाचैव यत्प्रतिज्ञातं कर्म्मणा नोपपादितम् । कण्ठं तद्वर्म्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च” इति । यद्वर्म्म धर्म्मसंयुक्तं प्रतिगृहीतः प्रवृत्तधर्म्मसम्पत्त्यर्थं वाचा प्रतिज्ञातञ्च पश्चादर्पितं तदिह परत्र च कण्ठवक्ष्यापेती-
त्यर्थः । प्रतिश्रुतमदद्यात्ता तद्वाप्यो दण्डाद्येत्याह का-
त्यायनः “स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् । न दद्याद्व्यवहायः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्” इति । मत्स्य-
पुराणेऽपि “प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः” इति । अनयोर्दण्डयोरपराधानुसारेण व्यवस्था ।

दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशप्रकारमित्याह नारदः

“दत्तं सप्तविधं ज्ञेयमदत्तं षोडशात्मकम्” इति । तत्र दत्तभेदानाह स एव । “पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुलकाभ्युपहारार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः” इति । पण्यमूल्यं क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिस्वरूपं कात्या-
यनेन दर्शितम् । “अभीप्सितोपलब्धार्थं दानं यत् निरूपि-
तम् । उपलब्धिक्रियालब्धं सा भृतिः परिकीर्त्तिता” इति । प्रयोजनक्रियासम्पादनार्थं भृतिरिष्यत इत्यर्थः । तुष्ट्या परितोषेण वन्दिप्रभृतिभ्यो दत्तमिति शेषः । स्नेहात् प्रीत्या दुहितृदिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः कृतोपकाराय प्रत्युपकारिणा दत्तम् । तत्प्रदर्शनार्थमाह । कात्यायनः “भयलाणोपरक्षार्थं तथाकार्यं प्रसाधनात् । अनेन विधिना लब्धं भयलाणादिकं धनम्” । उपकारकरणेन लब्ध-
मिति यावत् । स्त्रीशुलकं विवाहार्थं कन्याबन्धुभ्यो-
दत्तम् । अमुपहारार्थं परोपकारः कर्त्तव्य इति विधिवला-
द्यात् कुलाप्यमुपहारार्थं दत्तमेतत् सकलं सफलं भवतीति दर्शयितुं नारद आह “मातापितृगुरौ मित्ने विनीते चोपकारिणि । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलम्भ-
वेदिति” । उपकारिणि परोपकारे सफलं फलातिशयो-
मेतमित्यर्थः । तदेतत्पण्यादि सप्तविधं दत्तमेव दान विदोविदुः अपरावर्तनीयं विदुरित्यर्थः । वृत्त्यतिरपि “भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुलकप्रकारिणे । अद्भानुपह-
संप्रीत्या दत्तं सप्तविधं विदुरिति” अदत्तानि दर्श-
यति नारदः “अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगसङ्गन्तैः । तथोक्तोचपरीहसव्यत्यासच्छलयोगतः । बालसङ्घा-
स्वतन्त्रार्त्तमन्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता समायं कर्म्मैति प्रतिभाभेच्छया च यत् । अपाले पातमित्युक्ते काथ्ये वा धर्म्मसंहिते । यदत्तं स्वादिविज्ञानाददत्तमिति

तत्कृतमिति” । इत् उपतापः भयादिकृतोऽप्युपताप-
स्तदन्वितैरित्यन्वयः । अपवर्जितं दत्तं बालादिभिरप-
वर्जितमित्यन्वयः । एतदुक्तं भवति भयोपतप्तेन बन्दि-
याद्वादिभ्यो दत्तं क्रोधोपतप्तेन क्रोधविषयीभूतानां
पुत्रभ्रात्रादीनां भयं कर्तुमिदरेभ्यो दत्तम् । पुत्रादि-
वियोगजनितशोकवेगादुपतप्तेन किं स्थितेन धनेनेति
तात्कालिक्या बुद्ध्या दत्तम् । उत्कोचेन राजकीया-
दिभ्यो दत्तम् । उपहासेन दत्तम् । व्यत्यासेन एकः
स्वद्रव्यमन्त्रश्चैव ददाति अन्योऽपि स्वीयन्त्रश्चैव ददातीति
दानव्यत्यासेन दत्तम् । क्लृप्तयोगतः शतदानमभिसम्वाय
सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् । बालेनाप्राप्तव्यवहारेण
दत्तं मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् । अस्वतन्त्रेण
दासादिना दत्तम् । आत्तेन रोगोपहतेन दत्तम् ।
मत्तेन धूम्रुरादिभक्षणादिना मत्तेन दत्तम् । उन्मत्तेन
वातपित्ताद्युद्वेगादिना चलितधिया दत्तम् । अयं मदीयं
कर्म करिष्यामीति प्रतिभाभेच्छया प्रतिभाभसकुर्वाणाय
दत्तम् । अपात्रायायोग्याय योग्योऽहम् इत्युक्तिभावेण
दत्तम् । यज्ञादिं करिष्यामीत्युक्त्वा धनं गृहीत्वा दाता-
दिकर्माणि विनिष्कृष्टानाय दत्तं इत्येवं षोडशप्रकार-
मपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यते इत्यर्थः ।
पुनःप्रत्याहरणीयत्वमेवविधानमाह कात्यायनः “काम-
क्रोधासतन्त्रात्तत्क्षीणोन्मत्तप्रमोहितैः । व्यत्यासपरि-
हाराय यद्वत्तन्त्युनर्हरेत् । या तु कार्यप्रसिद्धार्थ-
स्तत्कोचा स्थातृति क्रिया । तस्मिन्निपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया
स्थातृधनम् । अथ प्रागेव दत्ता स्थातृतिदाप्यस्ततो-
बलात् । दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गागैर्यमानवाः”
उत्कोचस्वरूपमाह स एव । “स्तेयसाहसिकोद-
वृत्तपारदारिकशंसनात् । दर्शनाद्वृत्तनष्टस्य तथाऽ-
सत्यप्रवर्त्तनात् । प्राप्नोतेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं
तदुच्यते । न दाता तत्र दण्डः स्थान्मध्यस्थश्चैव दोष-
भागिति” एतदुक्तं भवति यदि मद्भयं न प्रयच्छसि तदा
त्वत्कृतं स्तेयादि कथयामीति भीतिमुत्पाद्या स्तेयादि-
कर्तुः सकाशाद्भयमादत्ते । तथा त्वं यदि धनं मद्भयं
प्रयच्छसि तदा पलायमानं त्वं दर्शयामीति भीतिमुत्पाद्या
पलायिनः सकाशादुत्किञ्चिदादत्ते तथा तव सत्यमपि
स्वामिनिकटेऽसत्यं वदिष्यामीत्युक्त्वा यत्किञ्चिदादत्ते तद-
उत्कोचाख्यं तद्वाज्ञा दाता दाप्यम् उत्कोचापादकप्राहकौ
च दण्डनीयाविति पुनः प्रत्याहरणीयमिति दृष्टव्यमिति-

रथाह प्रतिभाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया । कार्ये
बाधर्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराश्रयादिति” । आर्त्तदत्त-
स्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च कात्या-
यनः “स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः” इति ।
मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनमाह “योगावसनविक्रीतं
योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधिष्यत्येत्तत्सर्वं विनि-
वर्त्तयेदिति” । योग उपाधिः येनागामिनोपाधिविग्रे-
हेणाधिविक्रयादानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे ते
सर्वेऽपि निवर्त्तेरन्नित्यर्थः ।

दत्तामित्त्व पु० सौवीरे नृपभेदे । “दत्तामित्त्व इति स्थातं
संपाप्ते कृतनिश्चयम् ! सुमित्वं नाम सौवीरमज्जुनोदस
यज्ञरैः” भा० आ० १३६ अ० । [दत्तिभिः] रघुः

दत्ति स्त्री दा-क्तिन् ददादेशः । दाने “अनुगृह्णीव निवाप-
दत्तिक त्वि० अत्यो दत्तः ठक् । अल्पदत्ते । दत्तान्शङ्कात्
मनुष्यनाम्नः घन् इलच् ठ क वा । देवदत्त+यज्ञदत्त+
स्वार्थाद्यर्थे चादौ पूर्वपदलोपे दात्तय, दत्तिञ्च दत्तिक
दत्तक देवदत्त यज्ञदत्त सोमदत्तादौ ।

दत्तय पु० स्त्री० दत्ताया अपत्यम् ठक् । १ दत्ताया दत्तककन्याया
अपत्ये २ इन्द्रे पु० हेमच० दन्तेवेति वा तत्र पाठः ।

दत्तोलि पु० पुलस्त्यसुनौ विष्णु पु० ।

दत्त न० दा-बा० कलन् । १ धने “इन्द्र ! यत्ते माहिनां
दत्तम्” ऋ० ३।३।६ । “दत्तं धनम्” भा० । “दत्ते
विश्वा अधिधा इन्द्र ! कष्टीः” ऋ० ४।१७।६ । “दत्ते
धने” भा० । २ हिरण्ये निरु० “यो दत्तवा उषसो न
प्रतीकम्” ऋ० ६।५।८ ।

दत्तिम त्वि० दानेन निर्दत्तः दा-क्ति-क्तेर्मप् च । १ दान-
निर्दत्ते । “निष्ठां गते दत्तिमसंभ्यतोऽपि” भट्टिः ।
“माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं
प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तिमः सुतः” इत्युक्ते २ दत्तक-
पुत्रे पु० ।

दद दाने धृतौ च आ० आ० सक० सेट् । ददते अददित्
दददे । “विटविटपससुं ददस्व तस्मै” माघः । [तत्कार्ये ।

दद त्वि० दा-बा० श । दातरि । पक्षे आदन्तवात् यः दाप्य
ददन न० दद-भावे ल्युट् । दाने शब्दर० ।

ददि त्वि० दा-कि द्वित्वम् । दानकर्त्तरि । [विदारणशीले ।

ददत् त्वि० दीर्यति दृ-किप् ह्रस्वः द्वित्वं तुकम् । दीर्यति ।

ददृशान त्वि० दृश-शानच् । दृष्टे “अस्य शुभासौ ददृशानपवे-

जैहमानस्य" ऋ० १०।३।३। "दृशमानपवेः दृश्यमानायुधस्य"

भा० अत्र दृश्यमानेति विवरणं कालाविवक्षयेति बोध्यम्
दद्वि(ग्धि)अव्य०याच्ञायाम् निघण्टुः। अव्यं धातुरित्यन्ये।
दद्वु पु० ददते कण्डून् दद-रु। रोगभेदे। "सकण्डुरागपिङ्गकं
दद्वु मण्डलसङ्गतम्" भावप्र०। उद्गतं उच्छूनम्
कुष्ठशब्दे २।५४ पु० दृश्यम्। स्त्रायै क। द्रुक् तत्तायै
शब्दर०। [अमरः २।३।कुचेरत्नमा०।

दद्वु पु० दद्वुं हन्ति हन-टक्। १।३।कर्मर्हके (दादमर्हन्)।
दद्वुण् ति० दद्वु+पामा० अस्त्वर्थे न ह्रस्वश्च। दद्वु रोग-
युक्ते अमरः। [भेदे (दाद्वु)।

दद्वु स्त्री दरिद्रात्यनयाङ्गम् दरिद्रा-ज नि०। त्वगुरोग-
दध् दाने धारणे च आ० भ्वा० सक० सेट्। दधते अदधिष्ट।
दधन्वत् ति० दधि-मत्तप् वेदे नि० दधन्नादेशे मस्य वः।
दधिविशिष्टे। "अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपर्णस्य दधन्वतः"
ऋ० ६।४८।१८। "दधन्वतः दधिमतः" भा०।

दधि ति० धा-कि द्वित्वम्। १।३।धारणकर्त्तरि किप्रत्ययान्तत्वे न
तद्योगे न कर्म्मणि षष्ठी "सृष्ट्वा दधिं सारुकमेतदर्चकान्"
सुगंध०। दध-इन्। २।३।ध्वविकृतिभेदे, (दद्वु) ३।३।स्ते
च न० हेमच०। दधिगुणभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"दध्युणं दीपनं स्निग्धं कषायानुरसं गुरु।
पाकेऽन्तं श्वासपित्ताक्षयभेदः कफप्रदम्। सूत्रकच्छे
प्रतिश्लाये पीनसे विषमज्वरे। अतीसारोऽरुचौ
काशे शस्यते बलशुक्रकृत्। अथ दधिभेदाः।
"आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वन्तश्च ततः
परम्। अन्तश्चतुर्थमत्यन्तं पञ्चमं दधि पञ्चधा।
अथ मन्दादीनां लक्षणाणि गुणाश्च। मन्दं दुग्धं
यदव्यक्तं किञ्चिद्भनं भवेत्। मन्दं स्यात् सृष्ट-
विण्मूलं दोषत्रयविदाहकृत्। यत्तस्य घनतां यातं
व्यक्तं स्वादुरसं भवेत्। अव्यक्तान्तरसं तत्तु स्वादु विज्ञै-
रुदाहृतम्। स्वादु स्वाद्व्यभिष्यन्दि वृषणं मेदः कफा-
पहम्। वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम्।
स्वाद्वन्तसान्द्रं मधुरं कषायानुरसं भवेत्। स्वाद्वन्तस्य
गुणा ज्ञेया सामान्यदधिवज्जनैः। यत्तिरोहितमाधुर्यं
व्यक्तान्तत्वं तदन्तकम्। अन्तन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्म
विवर्जनम्। तदत्यन्तं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत्।
अत्यन्तं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम्"। गोदधिगुणाः
"गव्यं दधि विशेषेण स्वाद्वन्तश्च रुचिप्रदम्। पवित्रं दीपनं
हृद्यं पुष्टिकृत् पवनापहम्। उक्तं दध्नामशेषाणां

मध्ये गव्यं गुणाधिकम्। माहिषदधिगुणाः।
माहिषं दधि सुस्निग्धं स्नेहलं वातपित्तनुत्। स्वादु-
पाकमभिघ्नन्दि वृषणं गुर्वसृष्टकम्"। काशीदधि
गुणाः "आजं दध्युत्तमं माहि लघु दोषत्रयापहम्।
शस्यते श्वासकाशार्शः क्षयकाशेषु दीपनम्"। पक्ष्मदधि-
गुणाः। पक्ष्मदध्मभवं रुच्यं दधि स्निग्धं गुणो-
त्तमम्। पित्तानिलापहं सर्वधात्वन्निबलवर्द्धनम्।
निःसरदुग्धदधिगुणाः। असारं दधि संपाहि शीतलं
वातघ्नं लघु। विष्टस्निग्धं दीपनं रुच्यं पक्ष्मीरोग-
नाशनम्। गालितदधिगुणाः "गालितं दधि सुस्निग्धं
वातघ्नं कफकृद्गुरु। वलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नाति-
पित्तकृत्। शर्करादिसहितदधिगुणाः। सशर्करं दधि
अष्टं तृणपित्ताक्षदाहजित्। सगुणं वातनुद्वृषणं
हृदयं तर्पणं गुरु"। अथ रात्रौ दधिभोजननिषेधः।
न नक्तं दधि भुञ्जीत नचाप्यहतशर्करम्। नामुद्रस्त्रपं
नाचौहं नोष्णं नामलकैर्विना। अयमर्थः। रात्रौ
दधि न भुञ्जीत भुञ्जीत चेत्तदा अहतशर्करममुद्रस्त्रपं
चौहस्रणं विनामलकैश्च दधि न भुञ्जीत। तेन हत-
शर्करादियुक्तं दधि रात्रौ वापि भुञ्जीतेत्यर्थः। तथा च।
शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तञ्चान्मुहृतान्वितम्। रक्त-
पित्तकफोत्प्रेषु विकारेषु तु नैव तत्। तदम्बुहृता-
न्वितमपि। अथर्वविशेषेण विधिनिषेधौ। हेमन्ते
शिशिरे चापि वर्षासु दधि शस्यते। शरद्वर्षाश्रवसन्तेषु
प्रायश्चित्तद्विगर्हितम्। अथाविधिना दधिसेवने दोष-
माह ज्वरास्तृक्पित्तवीर्यसर्पकुष्ठपाण्डुमयभ्रमान्।
प्राप्नुयात् कामलाञ्छोपां विधिं हित्वा दधिप्रियः।
अथ सरस्य मस्तुनश्च लक्षणं गुणाश्च। दध्नस्तूपरि यो
भागो घनः स्नेहसमन्वितः। स लोके सर इत्युक्तो
दध्मोमण्डस्तु मल्लितः। सरः स्वादुर्गुरुवृषणो वात-
वज्जिप्रणाशनः। सान्त्वोवस्तिप्रशसनः पित्तश्लेष्म-
विवर्जनः। मस्तु क्लमहरं वल्यं लघु भक्ताभिलापकृत्।
स्रोतोविशोधनं क्लृादि कफवृणानिलापहम्। अष्टपत्रं
प्रीणनं शीघ्रं भिनन्ति मलसञ्चयम्"।

"दधि सुक्तेषु भोक्तव्यम् सर्वञ्च दधिसम्भवम्" मनुः।
"विना लवणतोयाभ्यां दधि मासेन जीर्यतिः" "कफ-
पित्तकरं दधि" इति वैद्य०।

दधिशब्दस्य दुग्धविकाररूपार्थत्वे क्लीवत्वेन तदर्थे उक्त-
पुंस्त्वभावात् टादावचि न पुंवङ्गावः। धारणकर्तृ-

कृपार्थपरत्वे तु प्रवृत्तिनिमित्तसाध्यात् उक्तपुंस्त्वत्वात्
क्रीवत्वेऽपि वा पुं वद् रूपं दधये दधिने कुलाय इत्यादि ।
अस्य उरःप्रवृत्तिषु पाठात् वज्रघ्नीहौ नित्यं कप् वज्र-
दधिको यज्ञ इत्यादि ।

दधिकृचिका स्त्री “दध्ना सह पयः एकं यत् खात् सा
दधिकृचिका” इत्युक्तलक्षणायामभिधायाम् ।

दधिका पुं दधिः दधन् धारयन् सन् क्रामति क्रम-विट्
अन्यत्वात् । १ अश्वरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे “दधिकासु
दकद्युर्विश्वकटिम्” ऋ० ४।२८।२ । उक्ता व्युत्पत्तिर्भाष्ये
दर्शिता । “आ दधिकाः श्वसा पञ्च कटोः” १०।१।२ अश्वे
निष० । तन्नामनिरुक्तिः २।२७ । तत्र दर्शिता यथा “तत्र
दधिका इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति
वा दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्ववद् देवतावच्च
निगमा भवन्ति” । अतो देवार्थतापीति गम्यते” स चाग्नि-
रूपः दधिकावन् शब्दे साधववाक्ये दृश्यम् ।

दधिकावन् पुं दधिः दधत् क्रामति क्रम-वलिप् अन्यत्वात् ।
अश्वरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे । “दधिकावणो अकारिणं
जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो सुखाकर्तु प्राण
आयूँषि तारिषत्” ताण्ड्य० ब्रा० १।६।१७ । “दधिः दध-
धारयन् क्रामतीति दधिकावा क्रमेर्वनिपि विडनोरनु-
नासिकस्यादिति” सकरास्याकारः, तस्य दधिकावणः
एतत् संज्ञकस्याश्वरूपस्य देवस्य” भा० अत्र द्राह्मप्रायणः,
“आग्नीध्रीयं गत्वा दधिसक्तं भक्षयेयुरससुपङ्क्त्य दधि-
क्रावण इति । अत्र यदाप्यजिन् सन्ने दधिकावण इति
अश्वरूपोऽग्निविशेष एव देवतात्वेनाभिधीयते, तथापि
दधिशब्दयोगात् सामान्येन दधिमन्त्रेण विनियोग इति
दृष्टव्यम्” भा० । एतदनुसारेण पञ्चगव्यादिशोधनेऽपि
दधिशोधनेऽयं मन्त्रो विनियुक्तः इति बोध्यम् ।

दधिवर्म् पुं दधिसंस्कारके वैदिके कर्म्मभेदे । “दधिवर्म्णे
चरन्ति प्रवर्ग्यवाञ्छेत्” आश्व० श्रौ० ५।१३।१ दधिवर्मा
नाम कर्मविशेषः” नारा० । स च कात्या० श्रौ० उक्तो
यथा १०।६।२० । “सप्रवर्ग्य” दधिवर्म्” सू० दध्या-
हरेति प्रेषितो दधिवर्मायं दध्याहरति तच्च यामार्थ-
त्वात् साक्षादध्वमेण वत्सापाकरणादिना संस्कार्यं
तत्र दध्नो दध्रुसाध्यत्वात् पूर्वस्मिन्नह्नि प्रातःसवनिक
दध्यर्धदोहानन्तरं दधिवर्म् दध्यर्धमपि रात्रौ दोह आत-
ज्जनात् कर्त्तव्यः । तत्सम्बन्धिना वत्सापाकरणादयो-
ऽयमेवैव क्रमेण कर्त्तव्याः प्रवर्ग्यवत्त्वोक्तं दधिवर्म्”

कर्कः । तत्करणप्रकारमपि तदुत्तरस्त्वैराह यथा “उप-
विश्य सदसः पुरस्तात् सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां
ग्रहणं यथोक्तम्” २१ सू० । तत् प्रतिप्रस्थाताहृतदधि
उत्तरवेदेः पश्चादासाद्यालभ्य ततः सदसः पश्चादुपविश्य
सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां शाखापवित्रेणाग्निहो-
त्रहवण्याम् यथोक्तं यथा प्रवर्ग्याध्यायोक्तं तथा
ग्रहणं करोति अतो यावतीति मन्त्रान्ते स्थालीमुखेनै-
वाग्निहोत्रहवण्यां निनयनं कर्त्तव्यम् । आनयनञ्च नि-
नयनमेव” कर्कः विस्तरः तदुत्तरस्त्वैरेषु दर्शितः । तादृश-
कर्मसमुदायश्च दधिवर्गशब्दार्थः ।

दधिचार पुं दधि चारयति चालयति चर-णिच्-अण्
उप० स० । मन्थानदण्डे हारा० । [२ दधिजातभावे त्रि०]

दधिज न० दध्नो जायते जन-ङ । १ नवनीते राजनि०

दधित्य पुं दधोव तद्वर्णवत् द्रवे तिष्ठति स्थि-क घृषो० ।
कपित्थे अमरः तदुद्भवस्य दधिवर्णत्वात् तथात्वम् । “दधि-
त्यरससंयुक्तां पिप्पलीं माजिकान्विताम्” सुशु० ।

दधित्यास्य पुं दधिसाख्याति आ+स्था-क । सरलद्रवे
(लोवान) रतमात्रा ।

दधिधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितदधिकृत्तनिर्मिते धेनुभेदे त-
द्विधानं हेमा० दा० स्कन्दपु० उक्तो यथा

“दधिधेनोर्महाराज ! विधानं दृष्टुं साम्प्रतम् ।
अनुजिह्मे सहीभागे गोमयेन नराधिप ! । गोचर्म्म-
भातन्तु पुनः पुष्पप्रकरसंयुतम् । कुशैरास्तीर्य वसुधां
क्षणाजिनकृतास्तराम् । दधिकृत्तञ्च संस्थाप्य सप्रधान्यस्य
चोपरि । चतुर्थीशेन वस्तन्तु सौवर्णसुखसंयुतम् ।
प्रशस्तपत्रमवर्णां सुक्ताफलमयेक्षणां । चन्दनागुरुद्विर्जीं
च सुखं वै गन्धसालिकम् । जिह्वा शर्करया राजन् !
प्राणं श्रीखण्डकं तथा । फलमूलमया दन्ताः सित-
स्त्वस्य कम्बलाः । ताम्रपृष्ठा दर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयं
तथा । स्वर्णद्विर्जी रौप्यसुरीं नवनीतमयस्तनीम् । इक्षु-
पादां सुसंख्य सार्धभरणभूषिताम् । आच्छाद्य वस्त्र-
युग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् । ब्राह्मणाय कुलीनाय
बाधुदत्ताय धीमते । समाधियमयुक्ताय तादृशाय प्र-
दापयेत् । पुच्छदेशोपविष्टाय मुद्रिकाकर्णमात्रकैः ।
पादुकोपानहौ कृतं दत्त्वा मन्त्रमनुसरेत् । दधि-
क्रावणेतिमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् । एवं दधिवर्मा
धेनुं दत्त्वा राजपिसत्तम ! । एकाहारो दिनं तिष्ठेद्दध्ना
च नृपमन्दन ! । यज्ञमानो वसेद्वाजन् ! त्रिदिवं च

द्विजोत्तमः ! दीयमानां प्रपद्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् । दश पूर्वात् दश परानात्मानञ्चैकविंशकम् । विष्णुलोकमवाप्नोति यावदाहृतसंज्ञवम् । दाता च दापका-
श्चैव तेऽपि यान्ति परां गतिम् । यत्नं सधुवहा नद्यो यत्नं पायसकर्हनाः । ऋषयो मुनयं सिद्धास्तव गच्छन्ति मेनुदाः । य इदं शृणुवाङ्मत्तया आवयेद्वापि मानवः । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति” । एतधेतु-
विधिवत् सर्वमल कर्म ।

दधिपयस् न० द्विव० दधि च पयश्च । “जातिरप्राणिनाम् पा० अप्राणिजातित्वात् समाहारद्वन्द्वे प्राप्ते “न दधि-
पय आदीनि” पा० तद्धिपेधः दधिपयसी ।

दधिपयश्चादि न० समाहारद्वन्द्वनिषेधनिमित्ते शब्दद्वयगण-
भेदे । स च गणः पा० ग० सूत्रे उक्तो यथा “दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पधी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्वानरौ स्कन्दविशाखौ परिव्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकण्ठौ इष्ठावर्हिणी दीक्षातपसी अज्ञातपसी मेधातपसी अध्ययनतपसी उलूखलसुखे आद्यवसाने अज्ञाभेधे ऋक्सांसे वाङ्मनसे” ।

दधिपुष्पिका स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः कप् अत इत्त्वम् । श्वेतापराजितायाम् राजनि० ।

दधिपुष्पी स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीष् । कोलशिखरां राजनि० ।

दधिपूप पु० दधिपकः पूपः । अपूपभेदे । “शालिपिटं युतं दध्ना मर्दयित्वा हृते पचेत् । वेष्टयेत् पक्कस्त्रण्डेन सुवृत्तं दधिपूपकम् । दधिपूपो गुरुर्दध्यो हृंहृणोऽनि-
लपितहा । हृद्योऽग्निजननश्चैव विशेषाद् रुचिकारकः” पाकशास्त्रम् ।

दधिफल पु० दधीव द्रवः फलेऽस्य । कपित्थे अमरः तद्द्रवस्य दधितुल्यान्तरसत्वात् तथात्वम् । [रत्नमात्रा ।

दधिमण्ड पु० इत० । दध्नः मस्तुनि (मात) ख्याते पदार्थे ।

दधिमण्डोदक (क) पु० दधिमण्ड इवोदकमल उदकस्य वा उदादेशः । दधिमण्डतुल्यजले ससृष्टभेदे । “दधिमण्डोद-
कवात् विज्ञेयो वारिजासनः” हेमा० ब्र० तद्धप्रानम् । “उत्तरेषु च कौरव्य । द्वीपेषु च्यूते कथा । एवं तल महाराज ! ब्रुवतश्च निबोध मे । एततोयः ससृष्टोऽल दधिमण्डोदकः परः । सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो जल-
सागरः” भा० भी० १२ अ० ।

दधिमुख पु० शरामुखादतिवासरभेदे “श्रीमान् दधिमुखो

नाम हरिद्वजोऽतिवीर्यवान्” भा० व० २८ अ० । १। नागभेदे “सुरासुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः” भा० आ० ३५ अ० सर्पनामोक्तौ दधिवक्त्रादयोऽप्यल ।

दधिवत् ति० दधि अस्तत्र मत्तप वेदे मस्य वः । दधि-
युक्ते “अपूपवान् दधिवान्चरेष सीदतु” अथ० १८। ४। १७। लोके तु न मस्य वः दधिमत् इत्येव स्त्रियां ङीप्
दधिवामन न० शालग्राममूर्तिषु वामनमूर्तिभेदे ब्रह्मवै-
प्रकृतिख० तल्लक्षणसूक्तं यथा । “अतिकुट्टं द्विचक्रञ्च । नवीननीरदोपमम् । दधिवामनकं ज्ञेयं गृह्णिषाञ्च सुखप्रदम् । दध्योदने होतव्यः वामनः । २ दध्योदनेन हवनोये वामनभेदे पु० । “दध्योदनेन शुद्धेन कृत्वा मुच्येत दुर्गतः । स्मृत्वा तैर्विक्रमं रूपं जपेन्नन्वमन-
न्यधीः” तन्त्रसारे दधिवामनप्रयोगः ।

दधिवारि न० इत०। दधिमस्तुपदार्थे (दधिर मात) हेमच० ।
दधिवाहन पु० अङ्गनामकन्दपुत्रे “अङ्गपुत्रो महानासीत् राजेन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिवि-
रधोऽभवत्” हरिवं० ३१ अ० । दधिवामनपुत्रस्तु पुत्रो दिविरयस्य तु” भा० शा० ४६ अ० ।

दधिशीर्ण पु० वानरे त्रिका० ।

दधिषाय पु० दधि स्यति सो-आय्य षत्वम् । १। हृते उज्ज्वल० । “दधिषायः” उणा० सू० सि० कौ० वृत्तौ “दधातेरायः हित्वमिच्चं सुक्च इत्युक्ता “मितावसो दधिषाय” इत्यु-
दाजहार” ।

दधिसक्तु पु० व० व० । “दध्युपसिक्ताः सक्तवः “अक्षेन व्यञ्जनम्” पा० समासः । दध्युपसिक्तेषु सक्तुषु । “कन्दु-
पक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः” ति० त० कूर्म० पु० ।

दधिसार पु० इत० । नवनीते हेमच० ।

दधिस्कन्द पु० तीर्थभेदे ।

दधिस्नेह पु० इत० । दधिसारे त्रिका० ।

दधिस्य (ध्यस्य) अतिगाङ्गेन दधीच्छति क्यचिक् अस्तु सुक् वा । अतिगाङ्गेन दधीच्छायायां प० अक्त् सेट् । दधिस्यति दध्यस्यति ।

दधिस्निग्ध पु० दध्नः स्नेह इव । तक्ते (घोल) जटाधरः ।

दधी(च)चि पु० अर्धसुनेरौरसे कर्हमप्रजापतिकन्यायां शान्तिनाम्नरां जाते मुनिभेदे । इन्द्रयाचितेन तेन च प्रा-
णारुह्यत्वा स्वदेहास्थीनि दत्तानि इन्द्रेण च तैर्वज्रं निर्माय वृत्तासुरो निहतः तत्कथा

“कृतोऽस्मिभिर्दधीचस्य न हन्तुं विदमद्विषः । तस्मा-

ज्ञत्वा ऋषिभ्यो यान्यतां सुरसत्तमाः । दधीचास्थीनि
देहीति तैर्विष्यामहे रिपून् । स च तैर्याचितोऽस्थीनि
यत्नादभिवरस्तदा । प्राणत्यागं कुरुश्रेष्ठ ! चकारैवा-
विचारयन् । सलोकानक्षयान् प्राप्नो देवप्रियकरस्तदा ।
तस्यास्थिमिरधो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा । कारयामास
दिव्यानि नानाप्रहरणानि च । वज्राणि चक्राणि
गदा गुरुन् दण्डांश्च पुष्कलान् भा० शल्य० ५२ अ० ।
“गते शतधृतौ क्षतः ! कर्हमस्तेन चोदितः । यथोचितं
सुदुहितः प्रादात् विश्वसृजं ततः” इत्युपक्रमे “यथ-
वर्णोऽददाच्छान्तिं यथा यज्ञो वितन्यते” भाग० ३।२४।२४
अ० । “दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वस्मामेदं मदात्मकम्”
भाग० ६।१।५१ । तस्यार्थवर्णकर्हं सुदुहितशान्तिजातत्वा-
दाथर्वणत्वविशेषश्च । “ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचः
सुमनास्तदा” अग्निपु० दध्यन्चशब्दे व्युत्पत्तिर्दृश्या ।
दधीचास्थि न० इत० । तज्जातत्वात् वज्रे शतस्रामनामके
हीरके च त्रिका० ।
दधृष् त्रि० धृष-किन् नि० । धृष्टे किञ्चनत्वात् भलि पदाने
च क्तवम् । २धर्षके च । “वाजेषु दधृषं कवे” ऋ० ३।४२।६ ।
“दधृषम् शलूणामभिभावकम्” भा० ।
दधृष्वणि त्रि० दधृगिवाचरति दधृष+क्तिप् ततो वा०
वनि । धर्षके । “सासहिसृष्टं चिदु दधृष्वणिम्”
ऋ० ८।६।१२ । [लाय परमेष्ठिने यमतर्पणमन्त्रः ।
दध्नु पु० दध-वा० न । यमभेदे । “औडुम्बराय दध्नाय नी-
दध्यन्च् पु० दधिं धारकमञ्जति अन्च-क्तिप् । अथर्वणिपुत्रे
दधीचौ सुनिभेदे “दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे” भाग० ६।१।५१ ।
“स वा अघिगतो दध्यङ्ङाथर्व्यां ब्रह्म निष्कलम्”
भाग० ६।१।५१ । “यामयवर्षा मनुष्यिता दध्यङ्ङधियमन्त्रत
इत्यृचमधिकृत्य निरुक्ते तु १२।३३ अन्या निरुक्तिरुक्ता
“दध्यङ्ङप्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति
वा” । “दध्यङ्ङ ह यन्मध्वार्थवर्णो वामश्वस्य शीष्णां प्र य-
दीसुवाच” ऋ० १।११।१२ । आथर्वणः अथर्वणः पुलो
दध्यङ्ङ एतत्संज्ञं ऋषिरश्वस्य शीष्णां युष्मत्सामर्थ्येन
प्रतिहितेन शिरसा वा युवाभ्यामीभिर्मां मधुविद्यां यद्
यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान् । तदानीमश्वस्य शिरसः
सम्मानलक्षणं पुनर्मातुषस्य शिरसः प्रतिस्मानलक्षणं
च यद्भवदीयं कर्म तदाविपक्षणोमीत्यर्थः । अत्र यमा-
ख्यायिका “इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां
चोपदिश्य यदीक्षामनसौ वक्ष्यसि शिरस्ते केतुस्यामी-

त्युवाच । ततोऽश्विनावश्वस्य शिरश्छित्वा दधीचः शिरः-
प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तत्वाश्वं शिरः प्रत्यधत्तां तेन च
दध्यङ्ङ ऋचः सामानि यजूर्षि च प्रवर्ग्यविषयाणि
मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास ।
तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनौ
तस्य स्वकीयं मातुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति । शास्त्रायन-
वाजसनेययोः प्रपञ्चेनोक्तम् । तस्य टादावजादौ दधीचः
दधीचा इत्यादि । ततः स्वार्थे अण् इज् वा घृषो०
हङ्गाभावे । दधीच दधीच इति रूपमित्यवधेयम् ।
दध्यन्न न० दध्युपसिक्तमन्नम् “अन्नेन व्यञ्जनम्” पा० समासः ।
दध्युपसिक्ते अन्ने “दध्यन्नं पायसं चैव गुडपिष्टं समो-
दकम्” याज्ञ० दध्योदनोऽप्यत्र पु० । दध्योदनं हविशूष्मम्”
याज्ञ० गृह्यसूक्तौ ।
दध्याकर पु० इत० । दधिससृष्टे शब्दार्थकल्पतरुः ।
दध्यानी स्त्री दधि-दधिरसमानयति आ-नी-क गौरा०
ङीष् । (सुदर्शनगुलञ्च) सुदर्शनायाम् रत्नमाला ।
दध्युत्तर न० इत० । दधिक्षेहे शब्दच० । “पयसः सर्पिष-
श्चैव दध्नीदध्युत्तरस्य च” हरिवं० ७।१३ अ० ।
दध्युत्तरग न० दध्नु उत्तरं गच्छति गम-ङ् । दधिक्षेहे
रत्नमाला । [जटाधरः ।
दध्युद(क) पु० दधि उदकमिवाश्रय वा उदादेशः । दधिससृष्टे
दनायुस् पु० दत्तकन्याभेदे सा च कश्यपपत्नीभेदः दनुशब्दे
दृश्यम् । “दनुश्च दनायुश्च मातेव च पितेव च
परिजगद्दत्तस्तस्माद्दानव इत्याहुः” शत० ब्रा० १।६।ता१
“दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः । विचरौ
बलवीरौ च वृत्तश्चैव महासुरः” भा० आ० ६५ अ० ।
दनु स्त्री दत्तकन्याभेदे सा च कश्यपपत्नीभेदः दानवमाता ।
“प्रजिज्ञिरे महाभागा दत्तकन्यास्त्वयोदश । अदिति-
र्हि तिर्हनुः काला दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा प्रधा
च विश्वा च विनता कपिला सुनिः । कद्रूश्च मनुज-
व्याघ्र ! दत्तकन्यैव भारत । एतासां वीर्यं सम्मन्त्रं
पुत्रपौत्रमनन्तकम् । “चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः
सर्वत्र भारत । तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्ति-
र्मेहायशः । सन्बरो नसुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः । अयः
शिरा अश्वशिरा अश्वशिरश्च वीर्यवान् । तथा
गगनमूर्ध्नी च वेगवान् केतुमांश्च सः । स्वर्भातुरश्वो-
ऽश्वपतिर्हृषपर्व्याजकृत्प्रा । अश्वशिरश्च सृक्कश्च तुङ्ग-

खलु महाबलः । एकपादेकवक्रश्च विरूपाक्षमहो-
दरौ । निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुजटः कपटस्तथा ।
शरभः शलभश्चैव सूर्यचन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता
दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्तिताः । अन्यौ तु खलु
देवानां सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ । अन्यौ दानवसुख्यानां
सूर्यचन्द्रमसौ तथा । इमे च वंशः प्रथिताः सत्त्व-
वन्तो महाबलाः । दनुषता महाराज ! दश दानव-
वंशजाः । एकाक्षोऽमृतपो वीरः प्रलम्बनरकार्षिण ।
वातापिः शक्रतपनः शठश्चैव महामुरः । गविष्ठश्च
वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः । असंख्येयाः स्मृता-
स्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत ! ” भा० का० ६५ अ० । दनो-
रपत्यम् अण् । दानव दनोरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
दनायु पु० दानवभेदे दानवशब्दे दशमम् । अयं शब्दः दना-
युम् शब्दात् प्राक् पाठः ।
दनुज पु० दनोर्जायते जन-ङ । दनोरपत्ये अक्षुरे अमरः ।
दनुजद्विष पु० दनुजान् द्वेष्टि द्विष-क्विप् । देवे हेम० ।
दनुजारिप्रवृत्तयोऽप्यत्र ।

दनुसूनु पु० इत० । दानवे जटाधरः ।

दन्त पु० अलभोऽपि तदर्थे दम-तन् । १ सुखान्तःस्थचर्चण-
साधनेऽस्थिभेदे (दाँत) २ कुञ्जो, ३ पर्वतनितम्बे ४ सानुनि,
५ हातिशतसंख्यायाञ्च मेदि० । अत एव नैषध० दन्तानां
द्विगुणितपोऽङ्गपदार्थरूपत्वेन भङ्ग्या हातिशतत्वं
वर्णितं यथा । “उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेऽपि द्विधो-
दितैः षोडशभिः पदार्थैः । आन्वितिकीं यद्दृशनद्विभालीं
तां मुक्तिमाकाङ्क्षितां प्रतीमः” । इत्येकशब्दे त्रिका०
(१५५) रूपे ७ पञ्चमात्राप्रभेदे कन्दोऽप० सदन्ततया जन्मनि
जन्मोत्तरं मासभेदे च तज्जन्मफलं ज्यो० त० उक्तं यथा
“जातः सदन्तः प्रियमाहृत्वा तातं विहृत्यात् प्रथमे तु
मासे । अस्मां द्वितीये सहजं तृतीये मासे चतुर्थे शुभका-
रकः स्यात् । मिष्टान्नभोजी सुभगः सुताख्ये ५ षष्ठे सुखी
पण्डितकल्पवृद्धिः । ततोऽधिकः स्यात् बलवान् द्युनाख्ये ७
मासेऽष्टमे विचक्रुस्त्रैर्विहीनः । सुरप्रतापी नवमे सत्युश्च
दशमे तथा । एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ।
अष्टौ पुत्तलकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकैस्तथा । स्नोतःसु
संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः । स्नानं संक्र-
मणस्थापः शम्भोर्दृशनमन्तः । होमं विप्रार्चनञ्चैव-
सशुभे दन्तदर्शने” । “स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्ण-
दंष्ट्राः समाश्च शुभाः” इ० स० ६७ अ० । दन्तमूलप्रादुर्भावश्च

गर्भोऽपि निषदि गर्भं सप्तममासे जायते इति प्रतिपादितम् ।
दन्तक वि० दन्ते दन्तमार्जने पठितः कन् । १ दन्तमार्जनप्र-
सिते । दन्त इव कन् । २ शैलशृङ्गे गिरेः प्रदेशाद्वर्हिनि-
गते शपाशाभेदे च हेमच० । स्वार्थे क । ४ दन्तशब्दार्थे पु० ।
दन्तकर्षण पु० दन्तान् कर्षति कृष-ल्यु । जम्बीरे शब्दर० ।
दन्तकाष्ठ न० दन्तधावनार्थं काष्ठम् । १ दन्तधावने काष्ठे ।
तत्काष्ठमस्तृप्तं साध्यतया अच् । २ विकटतटस्ते पु० राजनि० ।
सफलतत्काष्ठभेदाः इ० स० ८५ अ० उक्ता यथा

“वल्लीलतागुलमतस्तुप्रभेदैः स्युर्दन्तकाष्ठानि सहस्रशो
यैः । फलानि वाच्यान्यतितत्प्रसङ्गो मा भूदतो यच्चस्यथ
कामिकानि । अज्ञातपूर्वाणि न दन्तकाष्ठान्यद्यान्त्र
पत्तैश्च समन्वितानि । न युष्मत्पूर्वाणि न पाटितानि
न चोर्ध्वशुक्लाणि विना त्वचा वा । वैकट्यतन्त्रीफल-
काश्चरीषु ब्राह्मी द्युतिः क्षेमतरौ सुदाराः । वृद्धि-
वर्तेऽर्के प्रचुरं च तेजः पुत्रा मधूके ककुभे
प्रियत्वम् । लक्ष्मीः शिरोषे च तथा करञ्जे लक्ष्मेऽर्थ-
सिद्धिः समभीप्सिता स्यात् । सान्यत्वमायाति
जनस्य जात्यां प्राधान्यमश्वत्तरौ वदन्ति । आरो-
ग्यमायुर्वदरीवृहत्पौरैश्चर्यवृद्धिः खदिरे सवित्वे । द्रव्याणि
चेष्टान्यतिसक्तके स्युः प्राप्नोति तान्येव पुनः कदम्बे ।
निम्बेऽर्थाग्निः करवीरेऽन्नलब्धिर्भाण्डरी स्यादित्येव
प्रभृतम् । शस्यां शतूनपहन्त्यर्जुने च श्यामायां
च द्विषतामेव नाशः । सालेऽश्वकर्णे च वदन्ति
गौरवं समद्वदारावपि चाटकरुके । वाक्त्रभ्यमायाति
जनस्य सर्वतः प्रियङ्ग्वपामार्गसज्ज्वदाङ्गिभैः । उदङ्-
मुखः प्राङ्मुख एव वावटं कामं यथेष्टं हृदये
निवेश्य । अद्यादनिन्द्यं च सुखोपविष्टः प्रजात्य
जह्याच्च शुचिप्रदेशे । अभिसुखपतितं प्रशान्तदिक्स्थं
शुभमतिशोभनसूक्ष्मं संस्थितं यत् । अशुभकरमतोऽ-
न्यथा प्रदिष्टं स्थितपतितं च करोति मृष्टमन्नम्” ।

आ० त० नरसिंहपुराणे च “दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि
समासेन प्रशस्तताम् । सर्वे कण्टाकिनः पुण्याः
जीरिणश्च यशस्विनः” । महाभारते । “तित्तं
कषायं कटुकं सुगन्धं कण्टकान्वितम् । जीरिणो वृक्ष-
गुल्माद्यान् भक्षयेद्दन्तधावने” । निषिद्धकाष्ठानि यथा
“गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताडो च केतकी । खजूर-
नारिकेलौ च सप्तैते तण्डुराजकाः । तण्डुराजसिरा
पत्तयैः कुर्याद्दन्तधावनम् । तावद्भवति आग्न्यालो याव-

ङ्गानं न पशति । तस्य स्थौल्यं परिमाणञ्चाह विष्णुः
 “कनिष्ठाग्रसमं स्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् । प्रातर्भूत्वा
 च यतयाक् भक्षयेद्दन्तधावनम्” मरीचिः द्वादशाङ्गु-
 लञ्च वैश्यानां शूद्राणाम् षडङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमानेन
 नारीणां विधिरुच्यते । अन्तरप्रभवानाञ्च षडङ्गुलमुदा-
 हृतम् । दन्तधावनदन्तपवनशब्देऽधिकं दृश्यम् । [राजनि०
 दन्तकाष्ठक न० दन्तधावनोपयोगि काष्ठमस्मात् । आङ्गुल्यष्टके
 दन्तक्रूर पु० दन्ताः क्रूरमन्त्रमिव चर्यत्वात् यत् । संप्रामे
 नीलकण्ठः “माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान् समागतान-
 जयद्दन्तकूरे” भा० उ० २२ अ० । “अयं कपाटेन जघान
 पाण्डुरं तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे समर्द” ४७ अ० ।
 दन्तक्रूर पु० दन्ताः क्रूरा यत् । देशभेदे शतक्रूरे च नीलक० ।
 “ब्रह्मद्विषाञ्चाय तस्मिन् सहस्राणि चतुर्दश । पुनर-
 न्यानि जग्राह दन्तक्रूरं जघान ह” भा० द्रो० ७० अ० ।
 दन्तवर्ष पु० दन्तानां परस्परवर्षभेदे । “यस्य वै भुक्तमा-
 तस्य हृदयं बाधते क्षुधा । जायते दन्तवर्षश्च स गतायुः
 स्रुतो वृषैः” मार्क० पु० ।
 दन्तचाल पु० दन्तानां चालचलनमव । सुश्रुतोक्ते आत-
 रोपद्रवभेदे (दातनङ्ग) । आतरोपद्रवोपक्रमे “नेत्रस्तम्भं
 निमेषञ्च तृष्णां कासं प्रजागरम् । लभन्ते दन्तचालञ्च
 तांस्तानन्यानुपद्रवान्” ।
 दन्तच्छद पु० दन्ताच्छाद्यन्तेऽनेन छद-णिच्-व ह्रस्वः ।
 ओष्ठे (ठाँट) हलायुधः । “निस्ते दन्तच्छदं न वा”
 भट्टिः । “दन्तच्छदैः सद्रणदन्तचिह्नैः” ऋतुसंहारः ।
 दन्तच्छदोपमा स्त्री दन्तच्छद ओष्ठ उपमीयतेऽनया अङ् ।
 विम्बोक्ततायाम् (तेलाकुचा) राजनि० । तत्फलमेव हि
 ओष्ठसादृश्यं प्रसिद्धम् ।
 दन्तजात लि० जातो दन्तोऽस्य निष्ठानत्वात् परनिपातः ।
 १ जातदन्ते । “दन्तजातेऽनुजते वा कृतचूडे च संस्थिते”
 मनुः । दन्तजननं तज्जननयोग्यकालसोभयमपि दन्तजात-
 शब्देनोच्यते । गर्भोपनिषदि सप्तमभासे दन्तजननकाल-
 सोक्तत्वात् तत्र देवात् दन्तानुत्पत्तावपि जातदन्तकाल-
 त्वात् दन्तजनन इवाशौचनिमित्तिता” शुद्धित० ।
 दन्तजाह न० दन्तानां मूलं कर्णां जाह । दन्तमूले ।
 दन्तदर्शन न० दन्तानां दर्शनम् दृश-णिच्-ल्युट् । युद्धस्यादौ
 योधानां प्रतियोधं प्रति खट्वान् बहिष्कृत्य दर्शने
 (दातस्मासुटि) “दन्तदर्शनमारवस्ततो युद्धं प्रवर्त्तते”
 भा० व० उ० ७१ अ० ।

दन्तधावन पु० दन्तान् धावयति शोधयति धाव-ल्यु ।
 १ खदिरवृक्षे, २ गुञ्जकरञ्जे, राजनि० श्वकुले शब्दच० ।
 एतेषां तत्साधनत्वात् तथात्वम् । भावे ल्युट् । ४ दन्त-
 मार्जने तत्प्रकारो यथा “प्रातर्भङ्क्ता च मृद्वम् कषायं
 कटुतिक्तकम् । भक्षयेद्दन्तधावनं दन्तमांसान्यबाधयन् ।
 तस्य काष्ठानि यथा “केऽप्यत्र करवीरान्मकरञ्जवकुलास-
 नान् । दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्वान् कण्टकिनोऽभ्यधुः ।
 खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा । तिलिङ्गो वेणु-
 पुष्टञ्च आम्बनिम्बौ तथैव च । अपामार्गश्च विल्वश्च
 अर्कश्चोडुम्बरस्तथा । एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावन-
 कर्मणि” । तत्र निषिद्धकाष्ठानि यथा “गुवाकतालहि-
 न्तालखर्जूरैः केतकीयुतैः । नारिकेलेन ताद्या च न
 कुर्याद्दन्तधावनम्” । तस्य दिग्भेदसम्भेदे शुभाशुभफलं
 यथा “मृत्युः स्याद्विष्णास्येन पश्चिमास्येन चामयः ।
 पूर्वास्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात्” । तस्य तिथि-
 विशेषे निषेधो यथा “प्रतिपद्वर्षषष्ठीषु नवम्येकादशीषु
 च । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम्” । दन्त-
 वर्षणानन्तरं चक्षुःसेचनं यथा । दन्तानूर्ध्वमधो दृष्ट्वा
 प्रातः सिञ्चेच्च लोचने । तोयपूर्णसुखस्तेन दृष्टिराशु
 प्रसीदति” । रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्जनं यथा “अर्दितः
 कर्णमूलो च दन्तारोगी नवज्वरी । शोषी काशी च
 सूक्ष्मार्तो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्” । तस्य गुणा यथा
 “निहन्ति वृक्तावरसं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् । आरोग्यं
 रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम्” इति राजवल्लभः ।
 “कृतशौचस्ततः प्रातः कुर्याद्दन्तस्य धावनम् । जिह्वाया
 मार्जनञ्चापि रमालच्छदनादिभिः । दक्षिणाभिमुखो
 भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा । न दन्तधावनं कुर्यात्
 कुर्याच्चेन्नारकी भवेत् । मध्यमाजानिकाभ्याञ्च दृष्ट्वाङ्गु-
 लेन च द्विजः । दन्तस्य धावनं कुर्यात् तर्जन्या न
 कदाचन । अश्वत्थवटविल्वानां धातृणाः काष्ठिकया बुधः ।
 न दन्तधावनं कुर्यात्तथेन्द्रसुरसस्य च । नित्यक्रिया-
 फलं प्रेपुस्तुस्वरया दन्तधावनम् । प्रभाते कुरुते प्रातः
 सूर्योदयविवर्जिते । सूर्योदये द्विजश्चेष्ट ! यः कुर्याद्दन्त-
 धावनम् । नित्यक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति ।
 यः स्नानसमये कुर्यात् जैमिने ! दन्तधावनम् ।
 निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरर्षयः ।
 दन्तस्य धावनं कुर्यादौ मध्याह्नापराह्णयोः । तस्य
 पुष्पं न मृहन्ति देवताः पितरो जलम् । स्नानकाले

पुष्करिण्यां यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तावज्ज्ञेयः स चाण्डालो यावद् गङ्गां न पश्यति । भगवत्युदिते स्त्र्ये यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तद्दन्तकाष्ठं पितरो भुङ्क्ता गच्छन्ति दुःखिनः । उपवासदिने विप्र ! पितृ-
श्राद्धदिने तथा । न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावन-
कृत्तरः । प्रभाते मार्जयेद्दन्तान् वाससा रसनं तथा ।
कुर्याद्वादश विप्रेन्द्र ! कवलानि जलैर्बुधः । उपवासे
पितृश्राद्धे विधिनानेन जैमिने ! । दन्तधावनकृत्यः
संपूर्णं लभते फलम् पादौ क्रियायोगसारः ।
“ऊषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् । सुखे पथ्यु-
षिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्मात् सर्वप्रय-
त्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् । कदम्बविल्वखदिरकर-
वीरवटार्जुनाः । तगरं वृहती जातीकरञ्जाकर्ण-
सुक्तकाः । जम्बू मधूकापासार्गशिरीषोडुम्बरासनाः ।
चीरिकाण्टकिट्टाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने । कटुतिक्त-
कषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः । प्रक्षाल्य भुङ्क्ता च
शुचौ देशे त्यक्त्वा तदाचमेत् । अमावास्यां तथा षष्ठ्यां
नवम्यां प्रतिपद्यापि । वर्जयेद्दन्तकाष्ठान्तु तथैवार्कस्य
वासरे । अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादश गण्डधैः कुर्वीत सुखशोधनम्” इति
गारुडे २१४ अ० “मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्ज-
नम् । पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम्” मनुः ।

दन्तपत्र न० दन्त इव पत्रमत्र । दन्ताकरपत्रयुक्ते कर्ण-
भूषणभेदे शब्दर० । “विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम्” रघुः
“कर्णावसक्तमलदन्तपत्रम्” कुमा० दन्तः गजदन्तः तच्चि-
र्मितं पत्रम् । गजदन्तनिर्मिते पत्राकारे कर्णभूषणभेदे
च “अहूदये ! गृहाण निपतितं दन्तपत्रम्” काद० ।

दन्तपत्रक न० दन्त इव शुभ्रं पत्रं दन्तं यस्य कप् । कुन्दपुष्पे
शब्दच० । स्वल्पार्थे ङोपि अत इत्त्वम् । दन्तपत्रिका
स्वल्पे तत्त्वार्थे स्त्री विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका” माघः

दन्तपवन न० दन्तं पुनाति अनेन पूकरणे ल्युट् । श्दन्त-
काष्ठे । भावे ल्युट् । श्दन्तधावने च । तत्प्रकारो भावप्र०
उक्तो यथा

“तदादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिका-
परीणाहन्त्वप्यथितमव्रणम् । अशुष्कमन्य यच्चापि
प्रत्ययं शस्तभूमिजम् । अवेक्ष्यतुञ्च दोषञ्च रसं
कीर्यञ्च योजयेत् । क्लृपायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रात-

रुक्षितः । निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिर-
स्तथा । मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ।
चौद्रव्योषत्विर्गर्गस्तैलं सैन्धवेन च । चूर्णेन
तेजोवर्त्यं च दन्तान्नित्यं विशेषयेत् । एकैकं घर्षयेद्दन्तं
मृदुना कूर्चकेन च । दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्य-
बाधयन् । तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु स्नेह्माणं चापकर्षति ।
वैशद्यमन्नाभिरुचिं सौमनस्यं करोति च । न खादेह-
लताल्लोष्ठजिह्वारोगसमुद्भवे । अथास्यपाके श्वासे च
कासहिक्कावमीषु च । दुर्बलोऽजीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्तो
मदपीडितः । शिरोरुगार्तस्तृपितः आलः पानक्लमा-
न्वितः । अर्दितः कर्णशूलो च दन्तरोगी च वर्जयेत्”

दन्तपात पु० इत० । दन्तानां पतने । २ वर्षभेदे अश्वानां स्ततो
दन्तविशेषपतने च तत्कालश्च वृ० सं० ६६ अ० उक्तो यथा
“धृष्टभिर्दन्तैः सिताभैर्भवति ह्यशिशुस्तेः कषायैर्द्विवर्षः
सन्दर्शमैध्यमान्त्यैः पतितसमुदितैस्त्र्यवृत्तपञ्चावृत्तिकोऽश्वः ।
सन्दर्शानुक्रमेण त्रिकपरिगताः कालिकापीतशुक्लाः
काचा माक्षीकशङ्खावटचलनतो दन्तपातश्च विद्धि”

दन्तपाली स्त्री इत० । दन्तापे “ताल्लोष्ठदन्तपालीजिह्वा-
नेतान्तापायुकरचरणैः । रक्तैस्तु रक्तसारा वल्लुसुख-
वनिताथपुत्रयुताः” वृ० सं० ६८ अ० ।

दन्तपुष्पक पु० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे सुश्रुतवाक्यम् ।
दन्तपुष्प न० दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य । कुन्दे, शकतकफले
च शब्दच० ।

दन्तफल न० दन्त इव शुभ्रं फलमस्य । शकतकफले शब्दच०
दन्तवत् शुभ्रं फलमस्य । शकपित्र्ये पु० शपिप्पल्याम्
राजनि० स्त्री टाप् ।

दन्तभाग पु० दन्तसम्बन्धी भागः । गजस्य सुखात् स्वस्थ-
पर्यन्ते अयभागे अमरः ।

दन्तमल न० इत० । दन्तलग्नक्लेदे हारा० ।

दन्तमांस न० दन्तसंलग्नं मांसम् । दन्तसंलग्नमांसं (मेढ्रे)
ख्याते मांसभेदे ।

दन्तमूल न० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तमूलिका स्त्री दन्त इव शुभ्रं मूलं यस्याः कप् । दन्ती-
वृक्षे राजनि० । [दृश्यम् ।

दन्तमूलीय पु० दन्तमूले भवः क् । तवर्गादौ । दन्त्यशब्दे
दन्तरोग पु० इत० । सुखरोगान्तर्गते दन्तदन्तमूलगतं रोग-
भेदे स च रोगः सुश्रुते उक्तो यथा ।

“अथातो सुखरोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः । सुख-

रोगाः पञ्चषष्टिः सप्तस्वायतनेषु तत्तायतनान्योष्ठी
दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा तालुकण्ठः 'सर्वाणि
चेति । तत्ताष्टावोष्ठयोः । पञ्चदश दन्तमूलेषु, अष्टौ
दन्तेषु, इति चोपक्रम्योक्तं यथा ।

'दन्तमूलगतास्तु शीतादोः दन्तपुष्पटकोऽदन्तवेष्टकः
शौषिरोऽमहाशौषिरः परिदरः उपकुशोऽदन्तवैदर्भोऽ
वर्ज्जनोऽधिसंक्षोऽनाद्यः पञ्चेति' इत्युद्दिष्टा 'शोणितं
दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते । दुर्गन्धोनि सङ्गणानि
प्रकृतेर्दीनि सृष्टानि च । दन्तमांसानि शीथ्यन्ते पचन्ति
च परस्परम् । शीतादो नाम स व्याधिः कफशो-
णितसम्भवः । दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः स रुजो
महान् । दन्तपुष्पटको ज्ञेयः कफरक्तनिमित्तजः ।
स्वयन्ति पृथुरधिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः
स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः । श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजा-
वान् कफरक्ततः । लालास्रावो स विज्ञेयः कण्डू-
मान् शौषिरो गदः । दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाय-
वदीर्यते । दन्तमांसानि पचन्ते सुखञ्च परिपी-
द्यते । यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः ।
दन्तमांसानि शीथ्यन्ते यस्मिन् ठीवति चायसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः । वेष्टेषु
दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च । व्याघटिताः
प्रक्षवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः । व्याध्नायन्ते स्मृते
रक्ते सुखं पूति च जायते । यस्मिन्नुपकुशः स
स्यात्पित्तरक्तकृतो गदः । हृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो
जायते महान् । भवन्ति च चलादन्ताः स वैदर्भो-
ऽभिवातजः । भारतेनाधिको दन्तो जायते तीव्र-
वेदनः । वर्जनः स मतो व्याधिर्जाति रक्च प्रशा-
स्यति । ज्ञातव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महा-
रुजः । लालास्रावो कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिसंक्षः ।
दन्तमूलगता नाद्याः पञ्च ज्ञेया यष्टेरिताः । 'दन्त-
गतास्तु दाहनः । क्रिमिदन्तकोऽदन्तहर्षोऽभङ्गनकः
दन्तशर्करा कपालिका श्यावदन्तो हनुमोक्षश्चेति ।
दाह्यन्ते बद्धधा दन्ता यस्मिंस्त्रीव्ररुगन्तिताः ।
दाहनः स इति ज्ञेयः सदागतिनिमित्तजः । कृष्ण-
श्चिद्री चलः स्रावो संरम्भो महारुजः । अग्नि-
मित्तरुजो वातादिज्ञेयः क्रमिदन्तकः । दशनाः शीत-
सुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च । यत्र तं दन्तहर्षन्तु
व्याधिं विद्यात्समीरणात् । वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यस्मिन्

दन्तभङ्गश्च तीव्ररुक् । कफवातकृतो व्याधिः स भङ्गन-
कसंज्ञितः । शर्करेव स्थिरीभूतो मलोदन्तेषु यस्य
वै । सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ।
दलन्ति दन्तवल्लकानि यदा शर्करया सह । ज्ञेया
कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी । योऽसृग्म-
न्नेष पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः । श्यावता नीलतां
वापि गतः स श्यावदन्तकः । वातेन तैस्तैर्भावेस्तु
हनुसन्निविंसं हतः । हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिर-
र्दितलक्षणः ।

दन्तलेखक वि- दन्तान् लिखति जीविकार्थम् लिख-
"संज्ञायाम्" पा० खलु "नित्यं क्रीडाजीविकयोः"
पा० नित्यम् । दन्तलेखनरूपजीविकायुक्ते । "अके-
जीविकार्थे" पा० पूर्वपदस्यादादात्तत्वम् ।

दन्तवक्त्र पु० कण्डूपाधिमे द्वापरयुगोद्भवे हिरण्यकशिपोरव-
ताररूपे नृपभेदे "हिरण्यकशिपुर्योऽसौ दैत्यराजोऽभवत्
पुरा । पृथुकीर्त्यां तु संजज्ञे तनयो वृद्धशर्मणः । कण्डू-
पाधिपतिर्वीरो दन्तवक्त्रो महाबलः" हरिवं० ३५ अ० ।
"अधिराजाधिपञ्चैव दन्तवक्त्रं महाबलम् । जिगाय कर-
दञ्चैव कृत्वा राज्ये न्यवेशयत्" भा० सं० ३० अ० । सहदेव-
दक्षिणदिग्बिजयोक्तौ "द्वारवत्यां निवसता यदुसिंहेन तेन
वै" इत्युपक्रमे "दन्तवक्त्रश्च कण्डूषो निहतो दक्षिणापथे"
हरिवं० १७३ अ० । द्वारकावासकाले कृष्णेन बधो वर्णितः ।
"मातृपुत्रो यो वक्ष्ये ददो दन्तवक्त्रश्च पाण्डव ! । पार्षदप्रवरौ
विष्णोर्विप्रशापात् पदच्युतौ" भाग० ७।१३२ इत्युपक्रमे
हिरण्यकशिपोरनाथोक्तानन्तरम् "तावेव क्षत्रियौ
जातौ मातृपुत्रात्मजौ तव । अघ्नना शापनिर्मुक्तौ
कृष्णचक्रहतां हसौ" । ४४ "कृष्णोऽपि तसहजं सुव्या-
कौमोदक्या स्तनान्तरे । गादनिर्मितहृदय उदमन् रुधिरं
सुखात् । प्रसार्य केशान् बाह्वङ्गीन् धरण्यां न्यपतद्गुरुः ।
ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्गुतम्" भाग० १०।७७।७

दन्तवक्त्र पु० दन्तस्य वल्लकमिव । दन्तावरकचर्मकौ कौ-
भेदे "दलन्ति दन्तवल्लकानि यदा शर्करया सह" सुश्रुतः ।
दन्तवर्त्ति स्त्री दन्तनिर्मिता वर्त्तिः । "दन्तैर्हृत्तिवराहोद्-
गवाश्वाजखरोद्भवैः सशङ्खमौक्तिकाभोधिफेनैर्मरिच-
पादिकैः क्षतशुक्रमपि व्याधिं दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत्"
चक्रदत्तोक्ते वर्त्तिकाभेदे । [ओष्ठे हेम० ।

दन्तवस्त्र न० दन्तस्य वस्त्रमिव च्छादकत्वात् । दन्तवासश्च
दन्तवासम् न० दन्तस्य वास इवाच्छादकत्वात् । ओष्ठे लिफा०

“तृणां यदारोहति दन्तवाससा” कुमा० । [राजनि० ।
दन्तवीज(क) पु० दन्त इव बीजमस्य वा कप् । दाडिमीवृक्षे
दन्तवेष्ट पु० सुश्रुतोक्ते दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे दृश्यम् ।
दन्तवैदर्भ पु० सुश्रुतोक्ते दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे दृश्यम् ।
दन्तशङ्कु पु० “वडिगो दन्तशङ्कु श्वानताये तीक्ष्णकण्टकप्रथम-
यवपत्रसखे” सुश्रुतोक्ते अस्त्रभेदे ।

दन्तशठ पु० दन्तान् शठति क्लेदयति शठ-अच् । १जम्बीरे
२कपिल्ये ३कर्करङ्गे, ४नागरङ्गे च । ५चाङ्गोर्ध्वा
६चक्राश्लिकायां स्त्री० मेदिनि० ७अश्ले हेमच० ८जुह्रा-
श्लिकायाम् स्त्री राजनि० ।

दन्तशर्करा स्त्री दन्तस्य शर्करेय । दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे
दृश्यम् । [ख्याते चूर्णभेदे त्रिका० ।

दन्तशाण पु० दन्तस्य शाण इव चिक्रणताहेतुत्वात् (मिषि)
दन्तशूल न० दन्तस्य शूलमिव । दन्तवेदनायाम् । “शीर्ष-
रोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलग्रहे” भा० शा० ३०५ अ० ।

दन्तशीफ पु० दन्तस्य शीफ इव । दन्तार्बुदे (दाँतेर आबे)
राजनि० । [भागे मांसपिण्डे शब्दच० ।

दन्तसिरा स्त्री दन्तस्य सिरा यत् । (मेढ्रे) ख्याते दन्ताधो-
दन्तहर्ष पु० सुश्रुतोक्ते दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे दृश्यम् ।
दन्तहर्षक पु० दन्तान् हर्षयति हृष-णिच्-ण्वल् । जम्बीरे
जटाधरः । [दन्ताग्नीय तज्जवादौ त्रि० ।

दन्ताग्र न० इत० । दन्तस्याग्रे ततः गङ्गा० भवादौ क् ।

दन्ताघात पु० दन्तानाहन्ति आ+हन्-अण् उप० सं ।
१निम्बूके । भावे चञ् । २दन्तैराहनने राजनि० ।
“दन्ताघातविदारितारिक्चिरैः शिन्दूरशोभाकरम्”
गणेशध्यानम् । रतौ तत्स्थानानि यथा “स्तनयो-
र्गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघातः प्रकर्तव्यः
कामिनीनां सुखावहः” कामशास्त्रम् ।

दन्ताद पु० “केशरोमनखादाश्च दन्तादाः चिक्रशा-
स्तथा । कुष्ठजाश्च प्ररोसपान्त्रेयाः शोणितसम्भवाः”
सुश्रुतोक्ते दन्तखादककमिरोगभेदे । “दन्तादानां सञ्च-
हिप्तं विधानं सुखरोगिणाम्” सुश्रु० ।

दन्तादन्ति त्रि० दन्तैश्च दन्तैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम्
इच् समा० पूर्वाशोदीर्घः । परस्परदन्तप्रचारेण
प्रवृत्ते युद्धे “कचाकचि युद्धमासीद्दन्तादन्ति नखानखि”
भा० कर्ष्य० ४६ अ० । [जातित्वात् ङीप् ।

दन्तायुध पुंस्त्री० दन्ता युधमिवास्व । शूकरे त्रिका० स्त्रियां
दन्तार्बुद पु० दन्तशार्बुदमिव । दन्तारोगभेदे राजनि० ।

दन्तालिका स्त्री दन्तान् अलति भूषयति, तेभ्यो वा पथ्या-

प्रोति अल+ण्वल् । वल्गायाम् । (लागाम) त्रिका० ।

“दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणिशुक्लम्” । (वल्लवपालम्)

माघः । अण् गौ० ङीप् दन्ताली तत्त्वार्थे वैजय० । [अमरः ।

दन्तावल पु० दन्त+अस्तप्रथे वल्च् पूर्वपददीर्घः । हस्तिनि
दन्तिका स्त्री दन्त-तन्+गौरा० ङीप् स्वार्थे क् छुस्वः ।
दन्तीवृक्षे अमरः ।

दन्तिजा स्त्री दन्तिका+पृषो० । दन्त्योपधौ शब्दर० ।

दन्तिन् पु० दन्त+अस्तप्रथे इनि । हस्तिनि अमरः “अनि-
वाणस्य दन्तिनः” रघुः । “पिष्टाद्रिपृष्ठास्तरसा च
दन्तिनः” माघः । [दन्तीवृक्षे राजनि० ।

दन्तिनी स्त्री दन्तस्तदाकारोऽस्तप्रथाः भूले इनि ङीप् ।

दन्तिमद इत० । हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि० ।

दन्तिमूलिका स्त्री दन्ति गजदन्तयुक्तमिव मूलमस्याः
कप् कापि अत इत्त्वम् । दन्तीवृक्षे राजनि० ।

दन्ती स्त्री दन्त-तन् गौरा० ङीप् । १उडुस्वरपण्यां, प्रत्यक्-
पर्यामोषधौ अमरः । दन्तः गजदन्त इव मूलमस्यस्याः
अच् गौरा० ङीप् । २स्वनामख्याते वृक्षे भावप्र० “लघुदीर्घ-
पभेदेन प्रोक्तं दन्तीद्वयं बुधैः । दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च
कटु दीपनम् । गुदाङ्कु, राश्रमशूलास्रकण्डुकुष्ठविदाहनुत् ।
तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरकमीन्” भावप्र०
तद्गुणा उक्ताः ।

दन्तीबीज न० दन्त्या इव बीजमस्य । जयपाले राजनि० ।

दन्तुर त्रि० उच्चताः दन्ताः सन्त्यस्य दन्त+उरच् । १उच्चत-
दन्तयुक्ते, उच्चतानते विषमे स्थाने च शब्दार्थचि० ।
“शूकरे निहते चैव दन्तुरो जायते नरः” शाता० तथा-
भवनसाधनं कर्मविशेष उक्तः । “कदाचिद्दन्तुरो मूखः
कदाचिल्लोमशः सुखी । कदाचित् त्वन्दिनो दुःखी कदा-
चिच्चञ्चला सतीति” सासुद्रकम् । “अमलमणिशलाका
दन्तुराभिः किरीटकोटिभिः” काद० । “करयन्त्रणदन्त-
रान्तरे” नैष० ।

दन्तुरक पु० देशभेदे स च देशः उ० सं० १४ अ० कूर्मार्थि-
भागे अथ पूर्वस्यामित्युपक्रमे “मिथिलसप्तमटोडाश्च-
वदनदन्तुरकाः” । पूर्वस्यासक्तः । [राजनि० ।

दन्तुरच्छद पु० दन्तुर उच्चतानतः कदो यस्य । बीजपूरे
दन्तोलूखलिक पु० दन्ता एव उलूखलः कण्डनसाधनं
विद्यतेऽस्य उतु । वानप्रस्थभेदे स हि दन्तैरेव प्रीत्यादीन्
कण्डयित्वा खादति । “दन्तोलूखलिकः जालप्रकाशो

वाशसकृदुक्तः" याज्ञ० । "अशसकृदो भवेद्वापि दन्तोलूख-
लिकोऽपि वा" मनुः । इति । दन्तोलूखलीत्यथ ।
दन्तौष्ठ न० दन्ताश्च ओष्ठौ च तेषां समाहारः । दन्तौष्ठानां
समाहारे । ततः शरीरावग्रवत्वात् भवादौ यत् । दन्त्योष्ठ
तदुच्चार्य दन्त्यवकारे "दन्तोष्ठोऽवः स्मृतो बुधैः" शिन्ना०
दन्त्य पु० दन्ते दन्तसूत्रे वा भवः यत् । दन्तदन्तसूत्रयोर्जाते
ऽतवर्गादौ वर्णौ । "लुत्तुलसानां दन्ताः" सि० कौ० । "दन्त्या-
लुत्तुलसाः स्मृताः" पा० शि० । शिखरादौ दन्तशब्दस्य
दन्तसूत्रपरतोक्ता अन्यथा भग्नदन्तस्य तदनुच्चारणापत्तेः ।
दन्तेभ्यो ङितः यत् । २दन्तङ्गितकारके लि० ।

दन्त्यरिष्ट न० दन्त्यम् अरिष्टं रिष्टाभावो यत्प्रपञ्चे । चक्रद-
त्तोक्ते अर्शोऽन्ने औषधभेदे ।

दन्ती चित्तकमलानि जलद्वीपे विपाचयेत् । त्रिपलं
त्रिफलायाश्च दन्तानां तत्र दापयेत् । त्वलां गुडस्य
तत्तिष्ठेन्मासाङ्गं हतभाजने । तन्मात्रया पिबेद्विष-
मर्शोभ्यो विप्रसृच्यते । ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्ज्यै-
ऽनुलोमनम् । दीपनञ्चार्चिघ्नञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः ।

दन्द्शूक पुंस्त्री गर्हितं दशति दंश-गर्हार्थे यङ्-जक ।
श्रावसे, "दन्द्शूकान् जिघांसौ" भट्टिः २सरोष्ठपे,
२सर्पे च मेदि० । "दन्द्शूकः पतङ्गो वा भवेत् कीटो-
ऽथवा कृमिः" याज्ञ० ।

दन्द्भ्यमाण लि० दम्-यङ्-शानच् । कुटिलगतियुक्ते ।

दन्भ दम्भे स्वा० पर० अक० सेट् । दम्भोति अदम्भीत् ।
दम्भित्वा दम्भा । दम्भः । सनि वेष्ट इडभावपक्षे नलोपे
धीप्सति धिप्सति दिदम्भसति ।

दन्भ संघाते चुरा० आत्म० अक० सेट् । दम्भयते अदम्भत ।
दन्श हिंसने रदकरणकव्यापारभेदे दंशने (कामडान)
स्वा० पर० सक० अयिङ् । दशति अदाङ्गीत् दंश । "करो
निरोद्धुं दशति अ केवलम्" "कटुकीटान् दशतः सतः
कचिन्" नैष० । इष्टः दंष्ट्रा ।

दम् प्रेरणे चु० उभ० सक० सेट् इदित् । दम्भयति ते अद-
म्भत ।

दम्भ न० दन्भ-रक् । १अत्ये २तद्वति लि० अमरः ३समुद्रे
पु० उणा० । "अदम्भदम्भमधिगच्छ स स्थलीम्" किरा० ।
४उत्तरस्यां दिशि स्त्री निघण्टुः । "अ सिदम्भस्य चि-
द्वृषः" ऋ० १८१२ ।

दम् अय्य० दम्-विच् । कलत्रे शब्दार्थचि० ।

दम्भे दम्भे च दिश० शमा० अक० सेट् । दास्यति

अदम्भत-अदम्भीत् दंशाम् देभतः । णिच् दम्भयति ते
अदिदम्भत् त टित् दम्भयुः दम्भितः दान्तः । उदित्
दम्भित्वा दान्त्वा । "यसो दास्यति राज्ञान्" "जातु-
भ्यामदम्भान्यान्" "दम्भित्वाप्यरिसंघातान्" "अदान्तं
स्त्रिदशैरपि" भट्टिः । दम्भः दम्भ्यः दम्भनः ।

दम् पु० दम्भ-भावे घञ् । १दम्भे, २बाहोन्द्रियाणां स्वस्व-
विषयेभ्यो निवर्त्तने, "निग्रहो बाह्यवृत्तीनां दम्भ
इत्यभिधीयते" इत्युक्ते बाहोन्द्रियव्यापाररोधे, विका-
रहेतुसन्निधानेऽपि ३मनसः स्थैर्ये, "कुस्मितात् कर्मणो
विप्र ! यच्च चित्तनिवारणम् । स कर्त्तव्यो दम्भः"
इत्युक्ते ४कुर्मण्यो मनसो निवारणे, ५कर्म्म, मेदि०
६दम्भे च । ६भीमन्टपुत्रभेदे दम्भयन्तीशब्दे दृश्यम् ।
७विष्णौ पु० दम्भयितृशब्दे दृश्यम् ।

दम्भोष पु० श्रुतस्त्वोऽपरनामके शिशुपालपितरि राजभेदे
"ततः संजनयामास सुप्रभे द्वे च दारिके । कुन्तीञ्च
पाण्डोर्महिषीं देवतामिव भूचराम् । भार्याञ्च दम्भोषस्य
चेदिराजस्य सुप्रभाम्" हरिवं० ८५ अ० ।

दम्भोषज पु० दम्भोषाज् जायते जन-ङ । शिशुपाले "सुदम्भो
दम्भोषजः" माघः ।

दम्भोषसुत पु० इत० । शिशुपाले "दम्भोषसुतो वीरः
शिशुपालो महासतिः" भा० व्या० १८७ अ० दम्भोष-
तनयादयोऽप्यत्र । [क्षेपसङ्केते च ।

दम्भय पु० दम्भ-भावे उणा० अथच् । १दम्भे २तपः-

दम्भय पु० दम्भ-भावे अथु । १दम्भे दम्भने अमरः ।

दम्भन न० दम्भ-भावे ल्युट् । १दम्भे २बाहोन्द्रियादीनां बाह्यवृत्ति-
निरोधे । कर्त्तरि अच् । (दोना)ख्याते ३पुष्पचामरे पुष्प-
प्रधाने वृक्षभेदे "दम्भनस्तु रसे तित्तो हृद्यो वृष्यः सुग-
न्धिकः । ग्रहणीविषकुषास्त्राच्छेदकण्डूविदोषजित्" भावप्र० ।
दम्भनारोपणोत्पत्त्य नि० सि० उक्तो यथा "चैत्रशुक्लद्वादश्यां
दम्भनोत्पत्त्यः" "द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दम्भनोत्पत्त्यः ।
बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरमिति" रामा-
चनचन्द्रिकोक्तेः "जज्ञे व्रतं सधौ दोला आवण्णे तन्तु-
पूजनम् । चैत्रे च दम्भनारोपमङ्गवर्षाणो व्रजत्यधः" इति
तत्रैव पाञ्चवचनाच्च । शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ
कार्यः "तत्र स्यात् स्त्रीवर्तिषु वज्रादेर्दम्भनार्पणम्"
इति तत्रैवोक्तेः । ज्योतिःप्रकाशेऽपि "स्वस्वदेवप्रतिष्ठायां
मन्त्रसंयज्ञे तथा । पवित्रदम्भनारोपे ग्राह्या तत्तत्तिथि-
बुधैः" । तिथयस्तु "वक्रिर्विरिञ्चिर्गिरिजा तथेशः

फणो विशाखा दिनकृत्येशः । दुर्गानको विश्वहरिः
 कुरक्ष भवः शशी चेति तिथीषु पूज्याः” इत्युक्ताः
 व्यामोक्तदातावतो दमनरोपयविधिः रामार्चनचन्द्रका-
 याम् । तद्दधस्तत्तैव दशः ॥ ४३३॥ ५००० शब्दः ॥
 इत्युक्तो राजनिम् । ७००० भेदे दमयन्तीशब्दे दशम् ।
 “यद्वात भीमस्य नृपस्य दमयन्तीकन्यावरलाभः ।
 “दमनादमानाक् प्रवेदुषस्तनयां तय्यगिरस्तपोधनात् ।
 वरमाप” नैषम् । दमयति-दम-णिच्-ल्यु । दशासनकर्त्तरि
 ति० दुष्टदमनः सर्वदमन इत्यादि । ६ विदर्भाधिपभीम-
 नृपसुतभेदे च दमयन्तीशब्दे दशम् । स्वाधिकारात्-
 प्रमादन्तीः प्रजाः दमयितुं शीलमस्य युच् ॥ १००० परमेश्वरे ।
 “मरीचिर्दमनो हंसः” विष्णुसं० । “वैवस्वतादिरूपेण दम-
 यित्वात् वा” भाष्योक्तस्तथात्वम् । भावे ल्युट् । ११ दमने
 न० “न्यस्य दुष्टदमनक्षमं हरिम्” माघः ।

दमनक पु० स्वार्थे क । १ दमनशब्दे “द्विगुणनगणमिह वित-
 तुहि । दमनकमिति गदति शुचि हि” इत्युक्ते २३३-
 चरपादके कन्दोभेदे ३५ कादशालरपादके कन्दोभेदे च ।
 “द्विजवर ! युगनममलं तदनु कलय नलघुगुरुकम् ।
 फणितपितवरपरगदतं दमनकमिदमतिबलितम्” इ००० टी०
 दमनी स्त्री दम्यतेऽग्निरनया-करणे ल्युट् ङीप् । अग्निद-
 मनीवृत्ते राजनिम् ।

दमन्य दमन इवाचरति दमन-क्यच् वेदे अन्यलोपः
 दमनकर्तृत्वव्याचारे पर० अक० सेट् । दमन्यति अदम-
 न्योत् । “धृष्टं विशीर्षाणं दमन्यत्” ऋ० १०।८८ ।

दमयन्ती स्त्री विदर्भाधिपभीमनृपस्य कन्याभेदे तत्कथा
 भा० व० ५५ अ० यथा

“तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः । शूरः सर्वगुणै-
 र्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः । स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्
 सुसमाहितः । तमभ्यागच्छदुब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत !
 तं स भीमं प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् । महिष्या
 सह राजेन्द्र ! सत्कारेण सुवर्चसम् । तस्मै प्रसन्नो
 दमनः सभाय्याय वरं ददौ । कन्यारत्नं कुमारंश्च त्रीनु-
 दारान् महायशः । दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुव-
 र्चसम् । उपपन्नान् गुणैः सर्वभीमान् भीमपराक्रमान् ।
 दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया । सौभाग्येषु
 च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा” । भा० व० ५१ त० अ० ।
 सा च पुण्यलोकनगराजकलत्रम् यथोक्तं तत्तैव ५७ अ०

“सा सवीक्ष्य तु तान् देवान् पुण्यलोकञ्च भारत ! ।

नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव ! । विलज्जमाना
 वस्त्रान्ते जयाहायतलोचना । स्तन्यदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं
 परमशोभनाम् । वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी”
 “पार्थिवाश्चातुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः । दमय-
 न्याश्च सुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम् । गतेषु पार्थिवे-
 न्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः । विवाहं कारयामास
 दमयन्त्या नलस्य च । उप्रा तत्र यथाकमं नैषधो द्विपदां
 वरः । भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्तकम्” ।
 “त्वयि वीर ! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं
 किल” नैष० । [“दण्डो दमयिता दमः” विष्णुसं० ।
 दमयित् ति० दम-णिच्-तृच् । १ शासनकर्त्तरि २ विष्णौ पु०
 दमाय दमं दमनमिच्छति क्यच्-आत्मनोदमनेच्छायां पर०
 अक० सेट् । दमायति अदमायीत् “दृष्ट्वे वीर ! उप-
 स्रयं दमायन्नन्यमन्य मतिने नीयमानः” ऋ० ६।४७।
 १६ । “दमायन्तु ब्रह्मचारिणः” तै० उ० १।४।२ ।

दमित ति० दम्यते अ दम-णिच्-क्त वा दानेत्यादि
 इट् । कतदमने वृषादौ ।

दमिन् ति० दम-शमांशीलार्थे णिणुन् । १ दमनशीले स्त्रियां
 ङीप् । २ सागरसिन्धुनदीसङ्गमदक्षिणस्थे तीर्थभेदे न०
 शतप्रवर्त्तकर्षिभेदे पु० “सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य
 भारत !” इत्युपक्रमे “प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरत-
 र्षभ ! । तीर्थं कुरुवरश्चेष्ट ! त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । तत्र ब्रह्मा-
 दयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् । तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा
 च रुद्रदेवगणैर्दत्तम् । जन्मप्रभृति यत्पापं तत्स्नातस्य
 प्रणशति । दमो चात्र नरश्चेष्ट ! सर्वदेवैरभिष्टुतः ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ! हयमेधमवाप्नुयात्” भा० व० ८२ अ० ।

दमु(मू)नस् पु० दम-जनसि पृषो० वा ह्रस्वः । १ अग्नौ, अमरः
 २ युक्ताचार्ये उणा० निरुक्ते ४।५ । “जुष्टो दमूना अति-
 थिर्दूरोणाः” ऋचमधिकृत्य अथ अन्य निरुक्तिरुक्ता यथा
 “दमूना दममना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृह-
 नाम तन्मनाः स्थान्मना मनोतेः” । ३ दमयितरि ति० ।
 “दमूना गृहपतिर्दम आ” ऋ० १।६०४ । “दमयति
 राजसादिकमिति दमूनाः” भा० ।

दमे अथ० दम-बा० के । गृहे निघण्टुः ।

दम्पती पु० द्वि० ब० । जाया च पतिश्च द्वन्द्वे जाया-
 शब्दस्य पक्षे दमादेशः । मिलितयोः जायापत्योः अमरः ।
 “तौ दम्पती वशिष्ठस्य युरोज्ज्वलतराक्षसम्” रघुः ।

“भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्भती” मनुः ।
“दम्भत्योर्मध्यगं धनम्” दायभा० । तयोरिदं पत्यन्तत्वात्
यक् । दम्भत्य तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

दम्भ पु० दन्भ-घञ् । १कपटे २शाब्दे अधार्मिकेणात्मनो
धार्मिकत्वस्य ख्यापने ऽलोसवञ्चनाभ्यां विहितकर्मातुष्टाने
५पूजाप्राप्त्यर्थं स्वधार्मिकत्वख्यापने । “द्वेषं दम्भं च मानं
च क्रोधं तैश्चैत्रं च वर्जयेत्” मनुः । “सत्कारमान-
पूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्” गीता । न्यायसूत्रवृत्तौ
तु दम्भस्य रागविशेषेच्छाभेदरूपत्वसक्तं यथा
“तद् त्वैराशत्रं रागद्वेषभोहान्तर्भावात्” गौ० सू० । “तत्
रागपक्षः कामो मत्सरः स्मृष्टा तृष्णा लोभो माया दम्भः”
इत्युक्त्वा “कामो विरंसा रतिश्च विजातीयः संयोगः नारी-
गताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रियः कामेऽव्याप्तेः मत्सरः
स्वप्नयोजनप्रतिषेधानं विना पराभिसतनिवारणेच्छा, यथा
राजकीयादुदपानादौदकं पेयम् इत्यादि । एवं परशुण-
निवारणेच्छाऽपि । स्मृष्टा धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा तृष्णा
इदं मे न ज्ञियतामितीच्छा उचितव्ययाकरणेनापि धन-
रक्षणेच्छारूपं कार्पण्यमपि तृष्णाभेद एव । धर्मविरोधेन
परद्वयेच्छा लोभः, परवञ्चनेच्छा माया, कपटेन धार्मि-
कात्वादिना स्तोत्रकर्षख्यापनेच्छा दम्भः” गौ० वृ० ४।३
कामादिकदम्भानानामिच्छाविशेषरूपत्वात् रागरूपे दोषे
अन्तर्भाव उक्तः अधिकं दोषशब्दे वक्ष्यते ।

दम्भक पु० दन्भ-खुल् । प्रतारके । “धर्माध्वजी सदा लुब्ध-
श्चाद्विक्रो लोकदम्भकः” मनुः ।

दम्भन पु० दन्भ-भावे ल्युट् । १दम्भे २मोहने च । “व्रतेन
पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीमृदुदम्भनम्” मनुः ।

दम्भिन् त्रि० दन्भ-णिनि । दम्भकर्त्तरि । “दम्भिर्हैतुक-
पापण्डवकटुर्चींश्च वर्जयेत्” याज्ञ० ।

दम्भोज्ज्व पु० १सार्वभौमे नृपभेदे । “राजा दम्भोज्ज्वो माम
सर्वभौमः पुराऽसवत्” भा० उ० ६१ अ० । इत्युपक्रमे
तस्य नरनाम्ना ऋषिणा गर्वो निहतस्तत्कथा तत्रै-
वाध्याये दृश्या । “दण्डको नृपतिः कामात्, क्रोधाच्च जन-
मेजयः । लोभादैलस्तु राजर्षिर्वीतापिर्हर्षतोऽसुरः ।
पौलस्त्यो राजसो मनात् सदादुदम्भोज्ज्वो नृपः । प्रयाता
निधनं ह्येते शत्रुष्वर्गमाश्रिताः” काम० । दम्भ उज्ज्वो
यस्य । २दम्भसंख्ये कर्मादौ त्रि० । [२हीरके अमरः ।

दम्भोलि पु० दम्भोति खेदयति दन्भ-ओलि । १वज्रैः स्फुरे ।
दस्य त्रि० दम्भ-पवर्गान्तत्वात् यत् । १प्राप्तभारवहनयोभ्यावस्थे

वस्तुतरे २अनङ्गि च अमरः । २दसनीये ४दसनाह्ने
त्रि० । “अप्राप्तदस्यावस्थः” प्रा० त० । “धुर्येण दस्यः
सदृशं विभर्त्ति” रघुः ।

दय गतौ बधे, दाने पालने च स्था० आत्म० सक० सेट् ।
दयते अदयिष्ट अदयिदुम् अदयिध्वम् अदयिज्जम् । दयाम्
बभूव आस चक्रे । “न वा पलायाञ्चक्रे विदयाञ्चक्रे
न राजसः” भट्टिः दया दयितः । “व्रजन्ति तेषां दयसे न
कस्मात्” । “स चापि रुधिरैर्मर्त्तः स्वेषामयदयिष्ट न” भट्टिः

दया स्त्री दय-भिदा० भावे अङ् । १दुःखतेषु भूतेष्वनुक-
म्पायान् । २परदुःखाऽसहने करुणाशब्दे दृश्यम् । ३पर-
दुःखप्रहरणेच्छायाम् । “यत्नादपि परक्लेशं हर्तुं या
हृदि जायते । इच्छा भूमिसुरम्भे । सा
दया परिकीर्त्तितेति” । आत्मवत् सर्वभूतेषु यो
हिताय शुभाय च । वर्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा
दया स्रुता । प्राण्या यथात्मनोऽभीष्टा भूतानाम-
पि ते तथा । आत्मोपस्थेन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति
साधवः” । इयं मोहपत्नी यथा । “मोहपत्नी दया
साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया । सर्वलोकाश्च सर्वत्र
निष्कलाश्च यथा विना” देवीभागवते ६स्क० । १अ० । यत्र
मोहोक्ति तत्र दयायाः सत्त्वाद्या मोहपत्नीति “अहिंसा
परमो धर्मो विप्राणां नात्र संशयः । दया सर्वत्र कर्त्तव्या
ब्राह्मणेन विजानता । यज्ञादन्यत्र विप्रेन्द्र ! न हिंसा या-
ज्ञिकी मतेति” देवीभागवतम् । यज्ञादन्यत्र दया कर्त्तव्या
यज्ञे तु हिंसैव कर्त्तव्या न सा याज्ञिकी हिंसा हिंसा
भवति । “अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः” इति श्रुतेः ।
“या वेदविहिता हिंसा नियतास्त्रिंशराचरे । अहिंसा
मेव तां विद्याद् वेदाद् धर्मो हि निबेभाविति” मनु-
स्मृतेश्च । “तृणं वाय्विधानेन क्षेदेन कदाचनेति”
कुलार्णवोक्तेश्च । ४दयकन्याजाते धर्मस्य पत्नीभेदे
तदपत्यम् अमयम् धर्मशब्दे दृश्यम् । “धनुर्भूतोऽप्यस्य
दयार्द्रभावम्” रघुः । “तव धर्मः सदयोदयोऽज्ज्वलः”
नैष० सा च शान्तिरस्य व्यभिचारिभावः यथाह मा०
द० । शान्तरूपोपक्रमे “रोमाञ्चाद्याः स्वातुभावान्तथा
स्युर्व्यभिचारिणः निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः” ।

दयाकूट पु० दयायाः कूट इव । बुद्धे हेम० ।

दयालु त्रि० दय-यालुच् । कृपायुक्ते । “दयालुरपि स
कृपाः” इत्युज्जटः । “यशःशरीरे भव मे दयालुः”
“निरीक्षमाणः सुतरां दयालुः” रघुः ।

दयावीर पु० दयया वीरः । १ दयासहिते वीरे रसे शतयुक्ते नायकभेदे च सा० द० वीररसलक्षणसङ्गा “स च दानधर्मायुजैर्दयया च समन्वितस्तुङ्गा स्यात्” स च दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः” इति विभज्य “दयावीरो यथा जौमूतवाहनः । “शिरासुखैः स्रन्दन् एव रक्तमद्यापि देहे सम मांसमस्ति । तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किं भक्षणात्” विरतो गच्छन्” । एषापि विभावादयः पूर्वोदाहरणवद्वृत्ताः” उदाजहार ।

दयित पु० दय-कृ० । १ पत्यो अमरः । २ प्रियमात्रे लि० । ३ भार्यायां स्त्री । “दयिता दयिताननाम्बुजं दरभीलक्षयना निरीक्षते” रसग० । “न गजा नगजा दयिता दयिताः” भट्टः ।

दयितु लि० दय-इत् । दयाशीले ।

दयू लि० देव-क्लिप् ऊट् । देवनकर्त्तरि ।

दर अय० टृ-भये अप् । १ ईषदर्थे । २ भये, ३ गते च पु० न० । अमरः “दरादराभ्यां दरकस्मिनी पपे” नैषधम् “दरभीलक्षयनानिरीक्षते” रसगङ्गा० । “न जात-हृद्देन न विहिषादः” किरा० । ४ कन्दरे पु० स्त्री० स्त्रीत्वे ङीप् । “दरीढहोत्सङ्गनिषक्तभासः” । “दरीमुखो त्यितेन समीरणेन” कुमा० । ५ शङ्के शङ्कार्थचि० । “स उच्चकाशे धवलो दरोदरोयुः कक्रमस्याधरशोणशोण-मेति” भाग० । [शङ्कार्थचि० ।

दरक लि० दर+भये “कजादिभ्यो वुन्” पा० वुन् । भीरौ दरकगिटका स्त्री दर ईषत् कण्टो यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् । शतावय्याम् राजनि० ।

दरणि पु० स्त्री टृ-अनि । नद्यादेः कृञ्भङ्गे (भाङ्गन) शङ्कार्थचि० । स्त्रीत्वे वा ङीप् ।

दरथ पु० टृ-विदारे “टृमभिदमिभ्यश्च” उज्ज्वलदत्तः । स्त्रियात् अथ । १ दिक्षु प्रसरणे २ गते च उज्ज्वलदत्तः ।

दरट् स्त्री टृ-विदारणे “शृट्भभोऽदिः” उणा० अदि । १ हृदये २ कूले च उज्ज्वलद० । टृ-भये अदि । ३ पर्वते ४ प्रपाते ५ भये च पु० मेदि० । इन्हेच्छजातौ अमरटीका ।

दरद लि० दरं भयं ददाति दा-क दर ईषत् दायति शुध्दाति दैप-शोधे-क वा । १ भयदायके २ हिङ्गुले पु० न० भावप्र० तङ्गे दादिकसुक्तं यथा “हिङ्गुलं दरदं स्त्रेच्छमिङ्गुलधूर्णपारदम् । दरदस्त्रिविधः प्रोक्त-समीरः शुक्लतण्डुकः । हंसपादस्तृतीयः स्यादुष्ण-

वातुत्तरोत्तरम् । चमीरः शुक्लवर्णः स्यात् सपोतः शुक्ल-तण्डुकः । जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः । तिल्लं कषायं कटुहिङ्गुलं स्याच्चेत्तामयप्रङ्गफपित्तहार । हृत्तासकुष्ठज्वरकामलांश्च ग्रीवाभवातौ च गरक्षिहन्ति । ऊर्ध्वपातनयुक्ता तु उमस्वयन्प्रपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य स्तनन्तु शुद्धमेवं न शोषयेत् । ३ देशभेदे पु० स च देशः द० स० १४ अ० ऐशान्यासुक्तः ऐशान्यामित्युपक्रमे अभिसार-दरदतङ्गणकुलूतसैरिन्धवनराष्ट्राः” “शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पत्तिभिः सह” भा० भी० ६ अ० । प्राच्यो-दीच्यदेशोक्तौ । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अथ । दारद पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तच्च मे च । बह्वेषु अणो लुक् । “मृहीत्वा तु बलं शरं फाल्गुनः पाशु-नखनः । दरदानु सह काश्मोर्जैरक्षयत् पाकशासनिः । प्रागुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दक्षवः । निवसन्ति वने ये च तान् सवानजयत् प्रभुः” भा० स० २६ अ० । आर्षे कचिदेकत्वेऽपि अणो लुक् । “शास्त्रराजश्च दरदो विदेहाधिपतिस्तथा” हरिवं० ६१ अ० । ४ स्त्रेच्छ-जतिभेदे । ५ भये शङ्करत्वा० । ६ शनैः क्रियालोपात् शूद्र-त्वापक्षे क्षत्रियभेदे च । “शनैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः” इत्युपक्रमे “पारदापङ्गवासीनाः कि-राता दरदाः खसाः” मनुः ।

दरवर पु० दरेषु शङ्केषु वरः । पाञ्चजन्ये भगवतः शङ्के श्रीधरः । “दध्नी दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव” भाग० ११११२ ।

दरसान पु० टृ-विदारणे असावच् । द्योते उज्ज्वलद० । दरि(री) स्त्री टृ-विदारे इन् वा ङीप् । १ कन्दरे शङ्क-रत्वा० । २ तल्लककुलजे सपभेदे पु० “पूर्णङ्गदः पूर्णसुखः महासः शकुनिर्दरिः” भा० आ० ५७ अ० ।

दरित लि० दरो जातोऽस्य तार० इतच् । जातभये हेमच० ।

दरिद्र लि० दरिद्रा-क । १ दुर्गते २ निःस्त्रे अमरः । “प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः” नैष० । “स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धान्च दरिद्राणाञ्च रोगिणाम्” मनुः । दरिद्रत्वे हेतुः “अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिमग्न्य च । अदत्त्वा काञ्चनं गात्रं दरिद्रो नाम जायते” प्रा० त० । “दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः” भाग० । “अयं पटः स्रज्जदरिद्रतां गतः” मृच्छ० ।

दरिद्रा दुर्गतौ अदा० स्वपा० पर० अक० सेट् । दरि-द्राति जन्वा दरिद्रति अदरिद्रित्-अदरिद्राशीत् । दरि-

द्रासास बभूव चकार ददरिद्र ददरिद्रौ इत्येके ।

दरिद्रिता दरिद्रात् । दरिद्रिष्यति । दरिद्राणः ।

सनि । दिदरिद्रिषति दिदरिद्रिषति । [शोले च ।

दरिन् त्रि० दृ-भवे विदारे वा इनि । १भोरौ २विदारण-
दरोदर पु० दुरोदर+पुषो० । पाशके “आश्रित्य दुर्गं

गिरिकन्दरोदरं क्रीडन्तप्रसिन् सततं दरोदरम्”

“यमकात् दरोदरो निरुक्कारः इति मोवर्जनः” उज्ज्वलद०

दत्तृ त्रि० दृ-विदारे वेदे इडभावः । दारयितरि “स
व्रजं दत्तां पार्थे अध द्योः” ऋ० ६।६६।८ । “दत्ता

दारयिता” भा० । लोके तु दरी(रि)ता इत्येव ।

दत्तु पु० दृ-विदारे वा० तु इडभावश्चान्दसः । दारके ।

“यत् पुरां दत्तमारत्” ऋ० ६।२०।३ । “दत्तुं दारकम्” भा०

ददर पु० दृ-यङ् अच् पुषो० । १पर्वते । २ईषङ्गनभाजने
च मेदि० ।

ददराद्रि न० व्यञ्जनभेदे शब्दच० ।

ददरीक न० दृ-विदारे फर्फीका० नि० । १वाद्यभेदे ।

ददुर न० दृणाति कर्णौ शब्देन उरच नि० । १भेके २मेवे
३वाद्यभेदे ४पर्वतभेदे “शैलस्य ददुरपुटानिव वाद्यनः”

माचः “कौप्रेयं तित्तिरिहृत्वा लौमं हृत्वा तु ददुरः”

भतुः “स्तनाविव दिगस्तस्याः शैलौ मलयददुरौ” रघुः ।

“हिमवान् पारिपातश्च विम्बुकैलासमन्दराः । मलयो

ददुरश्चैव महेन्द्रो गम्भसादनः” भा० सु० १० अ० ।

“निर्याय तच्छादुद्देशात् पश्यामो लवणान्धसः । समीपे

सञ्चमलयौ ददुरश्च महागिरिम्” भा० व० २८१ अ० ।

“मलयात् ददुराश्चैव चन्दनागुरुश्चयान्” ५१ अ० ।

ददुरः पर्वतः सञ्चिष्टतयास्त्यस्य अच् । ५तत्सञ्चिष्टे

देशभेदे च । स च देशः “अथ दक्षिणेन लङ्का” इत्यु-

पक्रमे “गिरिनगरवनाददुरमहेन्द्रमालिङ्गमरुकच्छाः”

ह० सु० १४० अ० दक्षिणस्यासुतः । इराक्षभभेदे सञ्चिप्त-

सारः । ७चण्डिकायां स्त्री मेदि० ।

ददुरक पु० ददुराय कायति ददुर इव कायति शब्दाकृते वा
कै-क । १वाद्यभेदे शब्देन मेघसूचके २भेके । स्त्रायै

क । ३ददुरशब्दायै । [रक्षरनिचटुः ।

ददुरच्छदा स्त्री ददुर इव छदो यस्याः । ब्राह्मणां पा-

ददुर्(दृ) पु० दरिद्रा-दरिद्रातेर्लौपोपश्च उणा० क उवा इका-

राकारयोर्लौप उज्ज्वलदत्तः । १ददुरोगे भोजदेवशब्दा-

नुशासने तु “दरिद्रातेर्लौपोपश्चेति तिपानिर्देशात्

रिश्च आश्चेति संहितापाठेर्लौपोपश्च ददुरित्यपि

साधितम् । तथा रश्च इश्च आश्चेत्यन्यसदेशद्वितीयरेफ-

लोमेन ददुरित्यपि साधितम् । एवञ्च रूपचतुष्टयमिति ।

सि० कौ० ।

ददुर्(दृ)घ्न पु० ददुर्(दृ) हन्ति हन-ठक् । चक्रमर्दके शब्दर० ।

ददुर्(दृ)नाशिनी स्त्री ददुर्(दृ)नाशयति नश-णिच् णिनि

डीप् । तैलनीष्टले राजनि० ।

दर्प पु० दृप-भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा । १अहङ्कारे पराक्-

धीरणाहेतौ गुरुत्वादायित्कामके श्चित्तवृत्तिभेदे । गर्व-

भेदे २हर्षजन्यमर्वे ३सृगमदे मेदि० । ५ऊष्माणि त्रिका० ।

इउक्कुल्लत्वे ७धर्ममर्यादातिक्रमे नीलकण्ठः दर्पलक्ष्

णविषयभेदादिकं ब्रह्मैव जन्मस्य उक्तं यथा

“अहङ्कारश्च सर्वेषां पापबीजममङ्गलम् । ब्रह्मा-

खण्डेषु च सर्वेषां गर्वपर्यन्तमुद्धतिः । येषां येषां भवेद्दुर्पो

ब्रह्माखण्डेषु परात्परे । विज्ञाय सर्वं सर्वात्मा तेषां

शान्ताहमेव च । लुद्राणां सहताश्चैव येषां गर्वो भवेत्

प्रिये ! । एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च ।

चकार दर्पमङ्गञ्च महाविष्णोः पुरा विभुः । ब्रह्मणश्च

तथा विष्णोः शेषस्य च शिवस्य च । धर्मस्य च यमस्यापि

शाम्बस्य चन्द्रस्यैव योः । गरुडस्य च वज्रेश्वरुर्दुर्वासस-

स्तथा । दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।

सुराणामसुराणाञ्च भवतः कामशक्रयोः । लक्ष्मणस्या-

र्जुनस्यापि काणस्य च भृगोस्तथा । सुमेरोश्च सप्तदशानं

वायोश्च वरुणस्य च । सरस्वत्याश्च दुर्गायाः पद्मायाश्च

भुवस्तथा । सावित्र्याश्चैव मङ्गाया मनसायास्तथैव

च । प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियायाः प्राक्तोऽपि च ।

प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा । हत्वा

दर्पञ्च सर्वेषां प्रसादञ्च चकार सः” ।

उत्थाहे मङ्गिना “तेजो विहीनं विजहाति दर्पः”

किरा० “दर्प उत्थाहः” मङ्गि० ।

दर्पक पु० दर्पयति दृप-हर्षमोहनयोः णिच्-खुल् । मोहका-

रके १कन्दर्पे अमरः । २अहङ्कारमोहयोः कारके त्रि० ।

दर्पण पु० चु० दृप-सन्दीपने ल्यु । १आदर्शे (आयना) ।

सुक्ते अमरः २नेत्रे न० जटा० ३पर्वतभेदे ४नदभेदे च ।

“ततः पूर्वं महाराज ! दर्पणो नाम पर्वतः । कुबेरो

यत्न वसति धनपालैः समं सदेति । यस्मिन्नास्ते मध्य-

भागे रोहिण्यो रोहिताकृतः । यस्मिन् लोहादिकं

स्पृष्टं स्वर्णतं याति तत्क्षणात् । तच्चातिदूरे क्षवति

दर्पणो नाम वै नदः । हिमाद्रिप्रभवो नित्यं लौहित्य

सदृशः फले । सद्यत्पत्रं हि लौहित्यं सर्वैर्देवगणै-
र्हरिः । सर्वतीर्थोदकैः सम्यक् स्नापयामास तं सुतम् ।
तस्य स्नानसम्पन्नः पापदर्पस्य पाटनः । तेनायं दर्पस्यो
नाम पुरा देवगणैः कृतः । अस्मिन् स्नात्वा नदवरे
योऽचोदु दर्पणाचले । कुबेरं प्रतिपत्तिष्यां कार्तिके
युक्तपक्षतः । य याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्युतः”
इति कालि० पु० ८१ अ० । “दर्पणनिर्मलासु पतिते
चनतिमिरसुषि” माघः ।

“भूयो बभौ दर्पणमादधाना” कुमा० । “लोच-
नाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति” चाण० ।
दर्पणस्य विम्बस्य स्वगतत्वव्यस्तसुखत्वादभोहजनक-
त्वात् दर्पणत्वम् ।

दर्पद लि० दर्पं ददाति दा-क । १गर्वदायकपदार्थे । २विष्णौ
पु० “दर्पहा दर्पदः दप्नः” विष्णुसह० “धर्मवर्त्तानि
वर्त्तमानानां दर्पं ददाति दर्पदः” भा० ।

दर्पहन् लि० दर्पं हन्ति हन-क्तिप् । १गर्वहारके २विष्णौ
पु० दर्पदशब्दे दृश्यम् । [१४३ पु० उक्तम् ।

दर्भ पु० दभ-घञ् अच् वा । कुशभेदे तल्लक्षणादिकं कुशशब्दे
दर्भट न० दभ-संदर्भे वा० अटन् । निश्चतष्टहे त्रिका० ।

दर्भपत्र पु० दर्भस्येव पत्रमस्य । काशे राजनि० ।

दर्भपुष्प पु० सर्पभेदे अहिगण्डे सुसुतवाक्यं दृश्यम् ।

दर्भमय लि० दर्भात्मकः शराभयट् । कुशनिर्मिते ब्राह्मणादौ

दर्भमूला स्त्री दर्भस्येव मूलमस्याः पाककर्णेति लोप् ।

औषधीभेदे । [दूरदेशादौ ।

दर्भर लि० दर्भस्य सच्चिक्लृपदेशादि दर्भ+अश्मा० रः । दर्भा-

दर्भानूप पु० दर्भप्रचुरोऽनूपः संज्ञात्वेऽपि जुम्नादिपाठात्

पक्षे पूर्वपदात् न शत्वम् । दर्भप्रचुरोऽनूपे देशभेदे ।

दर्भाह्वय पु० दर्भमाह्वयते सादृश्यात् आ+ह्वे-श । सञ्जे

तृणभेदे राजनि० । [भा० व० ८३ अ० ।

दर्भि पु० ऋषिभेदे अर्द्धकीलाख्यं तीर्थं तेन निर्मितं यथाह

“अर्द्धकीलञ्च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोदह” । “विप्रा-

णामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा । ब्रतोपनयनाभ्या-

ञ्चाप्युपवासेन चाप्युत । क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः

स्यान्न संशयः । क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा

नरर्षभ ! । चीर्णघ्नतो भवेद्विद्वान् दृष्टमेतत् पुरातनैः ।

सुसुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा । तेषु स्नात्वा

नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवाप्नुयात् । फलानि गोमहस्राणां

चतुर्णां विन्दते तु सः ।

दर्भ लि० दू-विदारे बा० म । दारके । “पुरां दर्भो अपा-
मजः” ऋ० ३।४।२ । मनि दर्भान् तत्पार्थे “दर्भो
दर्भीष्ट विवृतः” ऋ० १।१२।६ ।

दर्भ्य लि० दरस्य हितम् गवा० यत् । दरहिते भयसाधने ।

दर्ब पु० स्त्री दू-व । १राक्षसे उज्ज्वलद० । स्त्रियां ङीष् ।

२उशीनरपत्नीभेदे स्त्री “उशीनरस्य पत्न्यास्तु पञ्च राजर्षि-

वंशजाः । सृगा क्षमिर्नवा दर्वा पञ्चमी च दृशद्वती”

“नवायास्तु नवः पुत्रो दर्वायाः सुव्रतोऽभवत्” हरिवं०

११ अ० । ३हिंस्रे लि० । घञ् । ४हिंसायां पु०

दर्बट पु० दर्वाय हिंसायै अटति अट-अच् शक० । दण्डवा-

दिनि हारा० । [श्वादाभेदे संक्षिप्तमा० ।

दर्बरीक पु० दू-विदारे फर्फरीकादि० नि० । १इन्द्रे श्वाते

दर्वि(र्वी) स्त्री दू-विन् वा ङीष् । व्यञ्जनदारके (हाता)

स्याते पदार्थे खजाकायाम् ।

“इन्द्रजातीयमिध्माङ्गप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । दृत्तं

चाङ्गुष्ठपृथ्व्यमवदानक्रियाचमम् । एषैव दर्वी यस्तत्र

विशेषस्तमहं ब्रुवे । दर्वी दृक्कुलपृथ्व्या तुरीयोनन्तु

मेक्षणम्” कात्या० स० । “मासतु दर्वीपरिघट्टनेन”

भा० व० यक्षप्रश्ने । २अहिफणायां शब्दरत्ना०

दर्वीकरः । [तत्पार्थे द्विरूपकोषः ।

दर्विका स्त्री सार्धे क । दर्वायं रायसुतुटः । दर्बक पु०

दर्वि(र्वी)होम पु० इत० । दर्वीमाधने होमभेदे “दर्वीहोमातु-

पादाय सर्वान् यः प्राप्नुते क्रतुत्” भा० स० १२ अ० ।

दर्वीकर पु० दर्वी फणा कर इवास्या । सर्पे अहिगण्डे दृश्यम् ।

दर्वीसंक्रमण न० तीर्थभेदे । “दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं

तल्लोक्यपूजितम् । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च

गच्छति” भा० व० ८४ अ० ।

दर्श पु० दृश्यते शास्त्रदृष्ट्या सूर्यचन्द्रौ एकत्र स्थितौ यत्र ।

दृश-आधारे घञ् । १सूर्येन्दुसङ्गमकाले अमावास्या-

तिथौ “एकत्रस्थौ चन्द्रसूर्यौ दर्शनात् दर्श उच्यते”

मत्स्यपु० कुङ्गशब्देऽस्य विवृतिः । स निमित्ततया-

ऽस्यस्य अच् । २दर्शकालकर्त्तव्ये यागभेदे । आग्नेया-

ष्टापालेन्द्रदध्यैन्द्रपयोर्हपयागतयात्मकोऽर्शयागः । काती-

यशब्दे तदितिकर्त्तव्यता दृश्यता । “सर्वेभ्यो दर्शपौर्ण-

मासौ” श्रुतिः भावे घञ् । दर्शने श्चाक्षुषज्ञाने ।

दर्शक लि० पश्यति दृश-एतुल् दर्शयति दृश-णिच् खुल्

वा । १इष्टरि २प्रधाने शनिपुण्ये मेदि० । ४दारपाणे

पु० अमरः स हि द्वारदेशे समागतान् निवेद्य राजानं

दर्शयतीति तस्य तथात्वम् । दर्शयितरि च । “कर्णधार
इवापारे भगवान् पारदर्शकः” भाग० १।११।३८ । त्वमर्थं
बुद्ध्वा । इन्द्रमित्यर्थः । अनिमन्त्रितो न गच्छेत् यज्ञं गच्छेत्
दर्शकः” भा० अतु० १०४ अ० । दर्शकः इन्द्रमित्यर्थः
एतद्योगेन कर्माणि न षष्ठीत्यतः यज्ञमित्यत्र द्वितीया ।

दर्शत पु० दृश्यतेऽसौ दिवि दृश्य-कर्माणि अतश्च । १।सूत्र्ये
२चन्द्रे च सि० कौ० । ३दर्शनीये त्रि० । “स दर्शतश्चिर-
तिष्ठिर्दृष्टे मृष्टे” ऋ० १०।६।१२ । “दर्शतश्चिः दर्शनीयवि-
भूतिः” भा० ।

दर्शनं न० दृश्य-भावकरणादौ ल्युट् । १नेत्रे २स्वप्ने ३बुद्धौ
४धर्मे ५दर्पणे ६शास्त्रे मेदिनि० ७इन्द्रायाम् अजयपा०
८वर्णे त्रिकाण्ड० ९निभालने जटाध० । दृश्यते यथार्थतया
ज्ञायते पदार्थोऽनेन करणे ल्युट् । आध्यात्मावेदके १०शास्त्र-
भेदे तानि च नास्तिकबौद्धजैनवैष्णवास्तिकादिमत-
भेदेन नानाविधानि । तानि च सर्वदर्शनसंग्रहे तत्तन्मत-
प्रदर्शनावसरे दर्शितानि । तत्तास्तिकदर्शनानि षट् तत्र
गौतमेन न्यायदर्शनं, कणादेन वैशेषिकं, कपिलेन साङ्ख्यं,
पतञ्जलिना योगदर्शनं, जैमिनिना पूर्वमीमांसाध्यासेन वेदा-
न्तदर्शनम् प्रणीतम् । तच्च वेदान्तदर्शनं व्यासप्रणीतमेकमपि
बहुभिर्विद्वद्भिः द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतप्रभेदेन
नानाविधं यथा बुद्धयैकक्षोपदेशकत्वेऽपि विनियानां बुद्धि-
वैचित्र्यात् स्वस्वबुद्ध्यानुसारिपदार्थकल्पनया योगाचारमा-
ध्यमिकादिभेदा उपजाताः । एवं वेदान्तस्यापि “षड्दर्श-
नानि मेऽङ्गानि पादौ कुक्षिः करौ शिरः । तेषु भेदन्तु
यः कुर्यान्मदङ्गच्छेदको हि सः । एतान्येव कुलस्यापि षड्
ङ्गानि भवन्ति हि । तस्मान्मदात्मकं कौलमहं कौलात्मकः
प्रिये !” तन्मशास्त्रम् । पदार्थभेददर्शने फलभेदो यथा
“नन्द उवाच । “वेधाच्च दर्शने ! पुण्यं पापञ्च यस्य दर्शने ।
तत्सर्वं वद सर्वेश ! श्रोतुं कौतूहलं हि मे । श्री भगवान्
एवाच । सुब्राह्मणानां तीर्थानां वैष्णवानाञ्च दर्शने ।
देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थस्नानी भवेत्तरः । सूर्यस्य
दर्शने भक्त्या सतीनां दर्शने तथा । सञ्ज्यासिनां यती-
नाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम् । भक्त्या गवाञ्च वज्रीनां
शुक्राञ्च विशेषतः । गजेन्द्राणाञ्च सिंहानां श्वेता-
श्वानां तथैव च । शूकानाञ्च पिकानाञ्च खञ्जनानां
तथैव च । हंसानाञ्च मयूराणां चासानां शङ्खपक्षिणाम् ।
वत्सप्रयुक्तधेनूनामश्वानां तथैव च । पतिपुत्रवती-
नाञ्च नराणां तीर्थयात्रिणाम् । प्रदीपानां सुवर्णानां

मणीनाञ्च विशेषतः । सुक्तानां हीरकाणाञ्च माणिक्या-
नां महाशयः । तलसीशुक्लपुष्पाणां दर्शनं पाप-
नाशनम् । फलानि शुक्लधान्यानि दत्तं दधि मधूनि च ।
पूर्णकुम्भञ्च लाजाञ्च राजेन्द्रं दर्पणं जलम् । मा-
लाञ्च शुक्लपुष्पाणां दद्याद् पुण्यं लभेत्तरः । गोरो-
चनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम् । पुष्पोद्यानं पुष्पि-
तञ्च दद्याद् पुण्यं लभेत्तरः । देवान्नितं देवघटं सुगन्धि-
पवनं तथा । शङ्खञ्च दुन्दुभिं दद्याद् सद्यः पुण्यं लभेत्तरः ।
शुक्लपक्षस्य चन्द्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा । कस्तूरीं
कुङ्कुमं दद्याद् नन्द ! पुण्यं लभेत्तरः । पताकामलयवट
तत्र देवोत्थितं शुभम् । देवालयं देवखातं दद्याद् पुण्यं
लभेत्तरः । शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुशमूलकम् ।
गङ्गासदं कुशं ताम्रं दद्याद् पुण्यं लभेत्तरः । पुराण
पुस्तकं शुद्धं सवीजं विष्णुयन्त्रकम् । स्निग्धद्रव्यं जतं
रत्नं दद्याद् पुण्यं लभेत्तरः । तपस्विनं सिद्धमन्त्रं
समुद्रं क्षणसारकम् । यज्ञं महोत्सवं दद्याद् सुपुण्यं
लभते नरः । गोभूजं गोमयं दुग्धं गोधूतं गोष्ठ
गोस्पदम् । पक्षश्यान्वितं जेतुं दद्याद् पुण्यं लभेत्तरः ।
रुचिरां पद्मिनीं श्यामां न्यग्रोधपरिमण्डलाम् । सु-
वेशिकां सुवसनं दिव्यभूषणभूषिताम् । वेश्यां चैमङ्करीं
गन्धं सद्गुणैस्ततः सुलभम् । सिद्धान्तं परमाक्षय्यं
दद्याद् पुण्यं लभेद्भुवम् । कार्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च रा-
धिकाप्रतिमां शुभाम् । संपूज्य दद्याद् नत्वा च करोति
जन्मखण्डनम् । हिङ्गुलायां तथाऽस्याभिधे मासि सिते
शुभे । श्रीदुर्गाप्रतिमां दद्याद् करोति जन्मखण्डनम् ।
शिवरात्रौ च काश्याञ्च विश्वनाथस्य दर्शनम् । जन्तो-
पवासं पूजाञ्च करोति जन्मखण्डनम् । जन्माष्टमी-
दिने भक्तो दद्याद् मां विन्यसाधयम् । प्रणम्य पूजां कृत्वा
च करोति जन्मखण्डनम् । उपोष्य ब्रजभूमौ च
भाण्डीरे सालतीवरे । संपूज्य राधां मां चैव करोति
जन्मखण्डनम् । पौषे मासि शुक्लरात्रौ यत्नं तत्र स्थले
नरः । पद्मायाः प्रतिमां दद्याद् करोति जन्मखण्डनम् ।
सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौलो धनेश्वरः । उपोष्यैकादशीं
स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने । दद्याद् काश्यामक्षपूजां
करोति जन्मखण्डनम् । दत्त्वा विष्णुपदे पिण्डं विष्णुं
यश्च विलोकयेत् । पितृणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्म-
खण्डनम् । प्रयागे सुख्यं कृत्वा यश्च पितॄन् प्रतर्पयेत् ।
उपोष्य नैमिशारण्ये करोति जन्मखण्डनम् । उपोष्य

पुष्करे स्नात्वा किं वा वदरिकाश्रमे । संपूज्य दृष्ट्वा
 मामेव करोति जन्मखण्डनम् । सिद्धिं कृत्वा च वदरीं
 भुङ्क्ते वदरिकाश्रमे । दृष्ट्वा सत्प्रतिमां नन्द ! करोति
 जन्मखण्डनम् । दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने
 च माम् । दृष्ट्वा संपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ।
 भाद्रे दृष्ट्वा च मञ्जुस्यं मामेव मधुसूदनम् । संपूज्य
 नत्वा भक्तश्च करोति जन्मखण्डनम् । रघुस्यञ्च जग-
 न्नाथं यो द्रव्यति कलौ नरः । संपूज्य भक्त्या नत्वा
 च करोति जन्मखण्डनम् । उत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रयागे
 स्नानमाचरेत् । संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्म-
 खण्डनम् । कार्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च दृष्ट्वा सत्प्रतिमां
 शुभाम् । उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्ड-
 नम् । चन्द्रभागासमीपे च साध्याञ्च मां नसेत् शनैः ।
 राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् । रामे-
 श्वरं सितवस्त्रे व्याघ्रादूर्णमादिने । उपोष्य दृष्ट्वा
 संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् । दीननाथं दिनकरं
 लोलाकं चोत्तरायणे । उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति
 जन्मनः क्षयम् । ऋषिकोष्ठे सुवसने कलविङ्के सु-
 गह्वरे । विखण्डके राजकोष्ठे नन्दके पुष्पभद्रके ।
 पार्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्तिकेयं गणेश्वरम् । नन्दिनं
 शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् । त्रिकूटे मणि-
 भद्रे च पश्चिमोदधिसन्निधौ । सप्तोष्य ददिव प्राश
 मां दृष्ट्वा सुक्तिमाप्नुयात्” ब्रह्मा वै जन्म० ख० । शकुन-
 भेददर्शने फलभेदः शकुनशब्दे दृश्यम् ।

दर्शनप्रतिभू उ० दर्शनाय प्रतिभूः । प्रतिभूभेदे “दर्शने प्राति-
 भाव्ये च विधिः स्थात् पूर्वो दत्तः” यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत्
 दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन् स तं तस्य प्रयच्छेत् स्वध-
 नादणम्” मनुः । वीरभि० विस्तरेण तद्विधिरुक्तो यथा
 “अथ प्रतिभूः तत्र प्रातिभाव्यं नाम विश्वालार्थं
 पुरुषान्तरेण सह समयः । तज्ज्ञेदनाह वृहस्पतिः
 “दर्शने प्रत्यये दाने ऋषिद्रव्यार्पणे तथा । चतुःप्रकारः
 प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो सनीषिभिः” । प्रथमो
 विश्वासः दानम् ऋणापाकरणार्थसर्पार्पणम् । ऋषिद्रव्य-
 र्पणम् ऋषिनो यदुद्रव्यं गृहोपकरणदि तदर्पणम् ।
 चतुःप्रकाराणां प्रतिभूवां प्रातिभाव्याङ्गीकारप्रकारं
 दर्शयति स एव “आहूको दर्शयामीति सासुरित्यपरो-
 ऽब्रवीत् । दाताहमेतदुद्रव्यसर्पयास्यपरोऽब्रवीत्” ।
 यको दर्शनप्रतिभूरहमेनं पलायनप्रवृत्तं दर्शयि-

ष्यामीत्याह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरपः साधुर्न त्वां प्रता-
 रयिष्यति यतोऽयं अतिथ्युतोऽस्य सर्वशस्त्रसम्पन्नो
 यामोऽस्ति सत्प्रत्ययेनास्य द्रव्यं देहीति ब्रवीति ।
 दानप्रतिभूर्यदायं न ददाति तदा सृष्टिकृत्प्रमाणं
 दातेति । अपरः ऋषिद्रव्यार्पणप्रतिभूर्यदायं न ददाति
 तदाहमेतदीयगृहोपकरणदि कर्मर्पयिष्यामीति कथय-
 तीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभूवा यदा धनिकस्य धारणिकदर्शना-
 पेक्षा तदैव स दर्शनीयः इत्याह कात्यायनः “दर्शनप्रति-
 भूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत्” । यस्मिन् देशे काले
 च धनिकस्तद्दर्शनमपेक्षते तत्रैव दर्शयेत् अधमर्षमिति
 शेषः । दर्शिते च तस्मिन् धनिकेन प्रातिभाव्यात् स भो-
 क्तव्य इत्युत्तराङ्गेनाह स एव । “यद्यसौ दर्शयेत्
 तत्र भोक्तव्यः प्रतिभूभवेत्” । एवं प्रत्ययादिप्रतिभूवोऽपि
 तदविवंशे भोक्तव्याः, अन्यथा धारणिकन्देयं धनं
 दाया इत्याह तः कात्यायनवृहस्पती “यो यस्य प्रतिभू-
 स्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन् स तन्तस्मै प्रयच्छेत्
 स्वधनादणम् । आद्यौ तु वितथे दाया तत्कालावेदि-
 तं धनम् । उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ
 तथा” । यत्तु योगीश्वरेण प्रतिभूवान्वैविध्यमेवोक्तम् ।
 “दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते” तद्द्वानार्पण-
 योरनतिभेदाभिप्रायेण । “आद्यौ तु वितथे दाया
 वितरस्य सुता अपि” । वितथे दर्शनप्रत्यये वि-
 संवादे इतरस्य सुता न दायाः । सुता इत्यभिधानाच्च
 पौत्रा इत्युक्तमभवति दानं स्वधनार्पणं धनिकाय । अर्प-
 णन्तु धारणिकधनमानीय तस्य अर्पणं धनिकस्य स्व-
 धनलाभे उभयतो न विशेषः अतएव सूत्राभेदे विवक्षया
 पञ्चप्रकारा अपि प्रतिभूवो हारीतेनोक्ताः । “अभये
 प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने । पञ्चस्वेषु प्रकारेषु
 प्राहुरो हि प्रतिभूभूषैः” अभयसुपद्रववारणम् । उप-
 स्थानमत्र धारणिकधनस्य धनिकायानीयार्पणं न दर्शनं
 तस्य पृथङ्निर्देशात् पञ्चस्वित्यनन्वयाच्च । व्यासस्तु
 भग्नभिर्विषयैः सप्तप्रकारं प्रतिभूवनाह । “लेख्ये कृते
 च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने । गृहीतवस्त्रोपस्थाने
 ऋषिद्रव्यार्पणे तथा” । प्रतिभूर्प्राहुर इत्यत्र प्रकृतम् ।
 कात्यायनोऽपि “दानोपस्थानवादेषु विश्वासशपथाय च ।
 लग्नकङ्कारवेदेवं यथावोग्यं विधये” । वादो विवादस्तत्र
 प्रतिभूय हणम् । “उभयोः प्रतिभूर्प्राहुरः ससर्थः कार्य-
 निरर्थक” इति । योगीश्वरेणाप्युक्तञ्च प्रागेव व्याख्या-

दलप न० दल-कपत् । १ प्रहरखे उज्ज्वलद० । २ विदारक-
भावे त्रि० श्लक्ष्णं उषादि० । दलं पाति पा-क । ४ दलपतौ

दलाधिपदलपत्यादयोऽप्यत्र पु० । [हि दलाकार पुष्पा]
 दलपुष्पा स्त्री दल इव पुष्पमखाः । केतव्याम् राजनि० । सा
 दल(मा)शाली स्त्री दलेन मलति सम्बध्नाति मल--णिनि
 शनते शल-णिनि वा । कञ्कु कशाके पारस्करनि० । [रत्नमा०
 दलसारिणी स्त्री दले पत्रे सारोऽस्यस्या इति । केसके
 दलसूचि(ची) स्त्री दलस्य सूचिरिव । कण्टके हारा० ।
 दलस्रसा स्त्री इत० । पत्रसिरायाम् हेमत्त० ।
 दलाढक पु० दलेनाढक इव । १ स्वयंजाततिलवृक्षे, २ पुत्रायाम्,
 ३ गौरके ४ फेने, ५ खातके, ६ नागकेशरे, ७ मृहत्तरे, मेदि०
 ८ कुन्दे, ९ करिकर्णे, १० शरीषे, ११ वात्यायाञ्च हेमच० ।
 दलाढ्य पु० दलेन द्वैधेनाढ्यः । पङ्ककवटे (दलदलिया) कर्द-
 मभेदे त्रिका० । [३ दमनवृक्षे च पु० शब्द० ।
 दलामल न० दलेनामलम् । १ मरुके मेदि० । २ मदनवृक्षे
 दलामल न० दलेनामलम् । चुके (चुकापालङ्ग) राजनि० ।
 दलि स्त्री दल-इत् । १ लोष्ट्रे उज्ज्वल० तत्पार्थे पुंस्त्री
 रन्तिदेवः । संज्ञायां कन् । दलिक शकाष्टे हेमच० ।
 दलित त्रि० दल-क्त । १ विकशिते । २ खण्डिते ३ अर्द्धीकिते ।
 “अेका दलिता विभाजितेष्टेन” “दलिता बाधे तयोः
 स्याताम्” लीला० । [डीप् ।
 दलिन् त्रि० दल-सुखा० मत्वर्थे इति । दलयुक्ते स्त्रियां
 दलेगन्धि पु० दले गन्धो यस्याः इत् समा० सप्तम्या अलुक् ।
 समच्छदवृक्षे (छातिम गाढ) त्रिका० ।
 दलोद्भव त्रि० दलाद्भवति उद्-भू-अच् ५ त० । दलजाते
 २ मधुभेदे न० । “छर्हि मेहप्रशमनं मधु कृत्वां दलोद्भवम्”
 सुश्रु० ।
 दलभ पु० दल-भ । १ वृक्षभेदे २ चक्रे च उज्ज्वल० ततो गगर्गो
 अपत्ये चञ् । दाल्भ्य तदपत्ये पुंस्त्री । “तेन तं ह वको
 दाल्भ्यो विदाञ्चकार” छान्दो० ।
 दलिम् पु० दल-भि । १ इन्द्रे २ वज्रे उज्ज्वल० । ततो
 मत्वर्थे मत्तप् यवादि० सोपकत्वे ऽपि न मस्य वः । दल्मि-
 मत् वज्रयुक्ते इन्द्रे । [दलस्यादूरदेशादौ ।
 दल्य त्रि० दलस्यादूरदेशादि दल+चतुरर्थ्यां बला० य ।
 द्व गतौ भा० पर० सक० सेट् इदित् । दन्वति अदन्वीत् ।
 ददन्व । क्रिप् दन् ।
 द्व पु० दुनोति दु-अच् । १ वने, २ यनानले च अमरः । भावे
 अप् । ३ उपतामे । “अतिमात्रं दववहृक्षपि” भावः ।
 दवथु पु० दु-उपतामे भावे अथुच् । उपतामे । “स दवथु
 वपुर्वचोविप्रम्” भावः “केचिद्वेपथुमासेदुरन्वे दवथु-

सुत्तमम्” भट्टिः । [रोहिषवृक्षे राजनि० ।
 दवदग्धक न० दवेन दग्धं सत् कायति प्रकाशते कै-क ।
 दवदहन पु० दवजातो वनजातो दहनः । दावानले ।
 “सःसव्येऽसव्ये दवदहनदाहव्यतिकरः” उल्लटः । “कि-
 न्नात्मजविक्षेपज्वरदवदहनशिखाभिः” भाग० ५।८।२७ लो०
 “दवाग्निप्रभृतयोऽप्यत्र” शशाम वृद्ध्यापि विना दवाग्निः,
 रघुः ।
 दवि दूरीकरोति दूर+णिच्-स्थूलदूरेत्यादिना दवादेशः
 नामधातुः दूरीकरणे सक० सेट् । दवयति अदो(द)दवत् ।
 “दवयदतिरवेण प्राप्तसुर्वीवभागम्” भट्टिः ।
 दविष्ठ त्रि० इदमेषामतिशयेन दूरम् इष्टुं दवादेशः । दूर-
 तमे । ईयसुन् दवीवस् तत्पार्थे त्रि० “तेजस्विमध्ये
 तेजस्वी दवीयानपि गण्यते” भावः स्त्रियां डीप् । “नैव
 सुक्तिरपि दवीयसी” किरा० । [शत-त ।
 दश दीप्तौ चु० उभ० अक० सेट् इदित् । दंशयति-ते अददं-
 दश दंशने चुरा० आत्म० सक० सेट् इदित् । दंशयते अददंशत
 दशक न० दश परिमाणमस्य कन् । दशति, दशसङ्ग्राम् ।
 “धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” । “सृगया
 ऽक्षो दिवास्त्रप्रः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यलिकं
 वृषाट्पा च कामजो दशको गणः” मनुः ।
 दशकण्ठ पु० दश कण्ठा यस्य । १ रावणे हेमच० ।
 दशकण्ठजित् पु० दशकण्ठं जयति जि-क्रिप् । १ रामे
 त्रिका० । दशकण्ठारिप्रभृतयोऽप्यत्र “दशकण्ठारिगुरुं
 विदुर्बुधाः” रघुः ।
 दशकन्धर पु० दश कन्धरा यस्य । रावणे हेमच० । १ शो-
 रलोमे दशकन्धोऽप्यत्र “दशकन्धराजसन्धोस्तथा युद्ध
 मभून्महत्” भा० व० २८६ अ० । [त्रिका० ।
 दशकन्धरजित् पु० दशकन्धरं जयति जि-क्रिप् । रामे
 दशकन्धन् न० दशविधम् कर्म । गर्भाधानादिप्रशयानाले
 दशविधे संस्कारकर्माणि । दशकर्मपञ्चत्यादौ तद्विद्वति-
 र्दृश्या ।
 दशकुलवृक्ष पु० दशगुणितः कुलवृक्षः संज्ञात्वात् कर्मधा०
 वा व० ब० । तन्लोक्ते कुलवृक्षदशके कुलवृक्षदशकं च
 तन्वसारोक्तं यथा “लोकातकः करञ्जश्च विस्वाश्वत्य-
 कदम्बकाः । निम्बो वटोदुम्बरौ च घातौ चिञ्चा
 दश स्रुताः” “साधकः प्रातरुत्याय कुलवृक्षं प्रणम्य च” ।
 दशक्षीर न० दशविधं क्षीरम् । मृगीगर्दभीक्षीरसहिते

“गयमाजं तथा चौद्वताविकं माहिषञ्च यत् । अथा-
याञ्चैव नार्थाश्च करेणूनां तथैव च” इत्युक्ताष्टविध-
क्षीररूपे क्षीरदशके “पुनः पचेत् दशक्षीरं सिता-
मधुकचन्दनौ सुशुतः ।

दशग्रामपति पु० दशानां ग्रामाणां पतिः उत्तरपदद्विगुः ।
दशग्रामाध्यक्षे । तन्निर्देशादि मनुनोक्तं यथा-

“ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात् दशग्रामपतिं तथा । विंश-
तीशं शतेश्च सहस्रपतिमेव च । ग्रामे दोषान् ससु-
पक्षान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् । शंसद्ग्रामदशेशाय
दशेशो विंशतीशिनम् । विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय
निवेदयेत् । शंसद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ।
यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः । अन्नपाने-
न्वनादीनि ग्रामिकस्तान्यग्रामुयात् । दशो कुलन्तु भुञ्जीत
विंशो पञ्चकुलानि च । ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्रा-
धिपतिः पुरम् । तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक् का-
र्याणि चैव हि । राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि
पश्येदतन्द्रितः” ।

दशग्रामिक लि० दश ग्रामा अधिगतत्वेन सन्त्यस्य ठन् ।
तस्यादूरदेशादि कक्षां चतुरर्थ्यां षष्ठ्या वा । दशग्रामाधिपे
ऋतस्यादूरदेशादौ । स्त्रियां ङीप् चतुरर्थ्यान् काश्यां
ठञ् जिठो वा । दशग्रामिक तस्यादूरदेशादौ
लि० ठाञ् स्त्रियां ङीप् जिठे टाप् इति भेदः ।

दशग्रामिन् पु० दश ग्रामा अधिगतत्वेन सन्त्यस्य इनि ।
दशग्रामाधिपतौ । “स्वधीन्नि दद्यात् ग्रामस्तु पदं
वा यत्न गच्छति । पञ्चग्रामी बहिः कोशात् दशग्राम्यथ
वा पुनः” याज्ञ० ।

दशग्रीव पु० दश ग्रीवा यस्य । श्रावणे ।

“पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राजसेश्वरौ । कुम्भ-
कर्णदशग्रीवौ ब्रह्मेनाप्रतिभौ भुवि” । “दशग्रीवस्तु सर्वेषां
अष्टो राजसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्यो महा-
सत्त्वपराक्रमः” भा० व० २७४ अ० । २ अक्षुरविशेषे “दश-
ग्रीवश्च बाली च मेघवासा दशारवः । टिड्ढिभो विट-
भूतश्च संह्तादशेन्द्रतापनः” भा० व० ६ अ० । ३ दमघोषश्च
पुत्रभेदे । “शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो वली ।
सर्वाङ्गकुशला वीरा वीर्यवान्नो महाबलाः” हरिवं० ११७
अ० । ४ एकादशमन्त्रलरीयेन्द्रशत्रुभेदे तदुपक्रमे गरु-
पु० ८७ अ० । “एकैकस्मिंश्चक्रेषां गणाश्चेन्द्रश्च वै दृष्टः ।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति” ।

दशज्योतिः (सं) पु० सुभाजः पुत्रभेदे । “सुभाजस्तु त्रयः पुत्राः
प्रजावन्तो बह्व्युताः । दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्र-
ज्योतिरेव च । दशपुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः”
भा० आ० १ अ० ।

दशत् स्त्री दश परिमाणमस्य अति । दशानां वर्गे-दशके दश-
सङ्ख्यायाम् । “स वै दक्षिणा नयन् । । अन्यना
दशतो नयेद्यक्षा एकां दास्यन्त्यादृशभ्यस्तेभ्यो दशत-
सुपावर्त्तयेद्यक्षै द्वे दास्यन्त्यात् पञ्चभ्यस्तेभ्यो दशतसु-
पावर्त्तयेद्यक्षै तिस्रो दास्यन्त्यात् सप्तभ्यस्तेभ्यो दशतसु-
पावर्त्तयेद्यक्षै पञ्च दास्यन्त्याद्वाभ्यो तभ्यां दशतसुपावर्त्तये
देवमा शतात्तथो हास्यैषान्यूना विराडसुष्मा लोके काम-
दुघा भवति” शतब्रा० ४।५।८।९। “या प्रथमा दशद्वयं स
लोको या द्वितीयात्तरिचं तद्या तृतीया द्यौः सप्तमेव
लोकं प्रथमया दशतारोहन्तरिचं द्वितीयया द्विं
तृतीयया तथैवैतद्यजमान इममेव लोकं प्रथमया दशतः
रोहत्यन्तरिचं द्वितीयया द्विं तृतीयया” ८।५।२।५ ।
“एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा वै वीर्यं”
तिषु बिन्द्वयस्यैव वीर्यं स्थावरुद्धा एकादश दशत आल-
भते दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशः प्राणैरेव
पशून्मुखमर्जयति” शत० ब्रा० ११।२।५।४ ।

दशतय लि० दशावयवा यस्य दशानामवयवा वा संख्यायाः
अवयवे तयप् । दशसंख्यायां २तत्संख्यान्ति लि० स्त्रियां
ङीप् । “अथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः
पर्जन्य ऋतव आग्नावैष्णवं हविने त्वक्संस्तविकी दश-
तयीषु विद्यते” निरु० ७।८ । “तदेकमेव जातवेदं
गायत्रं त्वचं दशतयीषु विद्यते” २० ।

दशति स्त्री दशावृत्ता दश नि० दशावृत्तदशके शतसंख्यायां
“कालेन महता कद्रुरण्डानां दशतीर्दश । जनया-
सास विप्रेन्द्र !” भा० आ० १६ अ० । यथा “दशावृत्ता
नव नवतिः तथा दशावृत्ता दश दशतिः शतमित्यर्थः ।
दश दशतीर्दशशतानीत्यर्थः नीलक० । तत्संख्यायाञ्च
“ओङ्कारस्याथ जायन्ते दशतयो दशतिर्दश” भा० उ० १०।७ अ०

दशदशिन् लि० दशावृत्ता दश परिमाणमस्य ङिनि । शत-
गुणिते स्त्रियां ङीप् । [धर्मभेदे दशकशब्दे दृश्यम् ।

दशधर्म पु० दशविधो धर्मः । सर्वधर्मसाधारणे मनुक्ते
दशधा अव्य० दशानां प्रकारः धाच् । दशप्रकारे “गायत्री
दशधा जप्ता ततः सन्ध्यां समाचरेत्” मल० त० । “वृते
सर्वे रिक्तजातं दशधा परिकल्प्य च” मनुः ।

दशन् त्रिं दश बा०—कनिन् । संख्याविशेषे ऽद्विगुणितपञ्चके
२तत्संख्यान्विते च । तत्संख्यावाचकाश्च एकादिशब्दे
उक्ताः “दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहर्दशपूर्णं
शतानि । दशैव मासान् विभ्रति ० गर्भवत्यो दशरैका
दश दाशा दशाह्नीः” भा० य० १३४ अ० । आसमन्तादी
रयन्ति उपदिशन्ति एरका उपदेष्टारः दशोप-
निषदां प्राधान्येन दशत्वात् तत्प्रतिपाद्योपदेशकत्वेन
तेषां दशत्वम् ।

दशन न० दश्यतेऽनेन वा दन्श-भावे करणादौ वा ल्युट् नि०
नलोपः । १कवचे वर्मणि २शिखरे पु० मेदि० । ३दन्ते पुंन०
अमरः । “वभौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्भवा”
रघुः । “तनुलोमकेशदशनां मृदङ्गीमृदङ्गेत् स्त्रियम्” मनुः ।
“ताम्बूलाक्तं दशनमसक्तत् दर्शयन्तीह चेटी” सा० द० ।

दशनच्छद् पु० दशनान् दलान् छादयति छादि-बज् ह्रस्वः ।
ओष्ठे “दशनो दशनच्छदान्” भा० आ० १०२ अ० ।

दशनपद् न० दशनस्य दशनक्षतस्य पदम् । दशनक्षतस्थाने तदङ्के
“दशनपदं भवदधरगतं सम जनयति चेतसि खेदम्” गीतगो०
दशनवासस् न० दशनस्य वास इवाच्छादकत्वात् । ओष्ठ-
मात्रे अमरः ।

दशनवीज पु० दशन इव वीजमस्य । दाडिमीवृक्षे पारस्करनि०
दशनाङ्ग पु० इत० । दशनक्षते । [(चुकापालङ्) शब्दच० ।
दशनाम्ना स्त्री दशन आढ्यो यस्याः सेवनात् । चुक्रिकायां
दशनोच्छिष्ट न० दशनेनोच्छिष्टं यत् । अधरादिचुम्बने
“रेवतीदशनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दशौ” माघः । २निश्वासे
पु० इत० । ३दन्तोच्छिष्टे त्रिं मेदि० ।

दशप पु० दश ग्रामान् पाति रक्षति पा-क । दशग्रामी
रक्षके राजनियुक्ते पुरुषभेदे । तद्वियोगादिकं भा० शा०
८७ अ० उक्तं यथा

“ग्रामस्थाधिपतिः कार्यो दशग्रामास्तथाऽपरः । द्वि-
गुणायाः शतस्यैव सहस्रस्य च कारयेत् । ग्रामेयान्
ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावयेत् । तान् ब्रूयाद्दशपा-
यासौ स तु विंशतिपाय वै । सोऽपि विंशत्यधिपतिर्दत्तं
जानपदे जने । ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ।
यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्रीयात् ।
दशपस्तेन भर्त्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः । ग्रामं ग्राम-
शताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः । महान् भरतश्चेष्ट !
सुस्मीतं जनसङ्कुलम् । तत्र ह्यनेकपायत्तं राज्ञो भवति
सारत ! । शाखानगरमर्हसु सहस्रपतिरुत्तमः । ग्राम्यं

हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसङ्गतः । तेषां संग्राम-
कृत्यं स्याद् ग्रामकृत्यञ्च तेषु यत् । धर्मज्ञः सचिवः कश्चित्
तत् प्रपश्ये दतन्द्रितः” ।

दशपञ्चतपस् पु० दशसु इन्द्रियेषु पञ्चसु वज्रिषु च तपो
यस्य । इन्द्रियजयपूर्वकपञ्चाङ्गनतपश्चारिणि । “अब्रूमहो
वायुमक्षश्च दन्तोर्लूखनिकस्तथा । अश्वकुट्टो निरशनः
दशपञ्चतपाश्च यः” हरिवं० ४५ अ० । [बुद्धे । हेमच०

दशपारमिताध्वर पु० दशभिर्बलैः पारमितोऽध्वरो येन ।
दशपुर न० दश दिशः पिपत्ति पृ-क । १कैवर्त्तीशुक्तके अमरः ।
दश पुरो यत् अच् समा० । २मालवदेशे कखण्डे मेदि०
स च देशः वृ० सं० १४ अ० अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रमे
“दशपुरगोनर्द्धकोलकाः” दक्षिणस्याशुक्तः । “पालोर्बुद्धि
दशपुरवधूनेतकौतूहलानाम्” माघः ।

दशपुरुष पु० दशगुणितः पुरुषः । स्वजनकावधिपुरुषदशके ।
“यो मातृतः पितृतश्च दशपुरुषं समनुष्ठिता विद्यातपोभ्यां
पुण्यैश्च कर्मभिर्येषां भयतो नाब्राह्मण्यं निनयेयुः”
आश्व० श्रौ० ६।३।२० । “येषां मातृतः पितृतश्चोभयतो ये
दशपूर्वाः पुरुषाः ते विद्याया तपसा पुण्यैः प्रति-
षिद्धवर्जितैश्च युक्ताः सस्यगुणितवन्तो वैदिकं पन्था-
नम्, अपि च अब्राह्मण्यं न निनयेयुः निश्चयेना
ब्राह्मण्यं न गमयेयुः । अब्राह्मण्यगमनं नाम शूद्राया-
मपत्योत्पादनमित्युच्यते । विद्या नाम षडङ्गो वेदः, तद-
र्थज्ञानश्च । तपो नाम श्रौतस्मार्त्तकर्मनुष्ठानम् । पुण्य-
कर्म नाम प्रतिषिद्धवर्जनम् । तानेवंविधान् पुरुषाननुप्रस-
र्पयेयुः, एतदुक्तं भवति मातृतः पितृतश्चोभयतः पूर्व
दश ये पुरुषाः ते षडङ्गवेदाध्ययनेन तदर्थज्ञानेन च
श्रौतस्मार्त्तकर्मनुष्ठानेन च प्रतिषिद्धवर्जितेन च युक्ताः
शूद्रायामपत्योत्पादनं चाज्ञतवन्तो ये पुरुषा तानेवं-
विधान् पुरुषाननुप्रसर्पयेयुः । दशपुरुषमिति दशपुरुषा
इत्यर्थः । नारा० । “मातापितोयेश्च वश्यः श्रोत्रियो
दशपुरुषः” भा० अनु० ६० अ० “दशपुरुषविख्यात-
श्रोत्रियाणां महाकुलम्” स्मृतिः ।

दशपूर न० दश दिशः पूरयति पूर-अण् । कैवर्त्तीशुक्तके
अमरे पाठान्तरम् ।

दशपेय पु० दशभिः पुरुषैश्चमसं पेयमत्त । यागभेदे । “संस्पृ-
ष्टिभिरित्वा दशपेयेन यजेत” आश्व० श्रौ० ६।३।१७ ।
“संस्पृष्टयो नाम सप्तेऽयः आग्नेयादयः, ताभिः
यज्ञाहं चरित्वा दशपेयेन यजेत । दशपेयो नाम यज्ञ-

क्रतुः" नारा० । "तत्र दश दशकैकं चमसं भक्षयेयुः"
१८, "तत्र दशमेये एकैकं चमसं दशपुरुषा भक्षयन्ति"
नारा० ।

दशबल पु० दश बलानि यस्य । बुद्धदेवे क्षमरः तानि च
बलानि "दानशीलत्वमायीर्यध्यानप्रज्ञाबलानि च ।
उपायः प्रणिधिज्ञानं दश बुद्धबलानि वै" । [बाहुयुक्ते त्रि०
दशबाहु स्त्री दश बाह्वोऽस्याः । दशभुजायां दुर्गायाम् । दश-
दशभुजा स्त्री दश भुजा अस्याः । दुर्गायां "इतिदत्तं पुरा
कल्ये मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे । आविर्भूता दशभुजा देवी
देवहिताय वै" कालिकापु० ५६ अ० ।

दशभूमिग पु० दशसु भूमिषु दानादिवलेषु गच्छति गम-ड ।
बुद्धे हेमच० । [त्रिका० ।

दशभूमिग पु० दशानां दानादीनां भूमिनामीशः । बुद्धे
दशम त्रि० दशानां पूरणे ङटि नान्तत्वात् मट् । दशसं-
ख्यायाः पूरणे । "दशमस्त्वमसि" वेदान्तपरिभाषा । "नवमे
दशमे मासि प्रवलेः स्मृतिमाकृतैः" याज्ञ० । "आददी-
ताथ षड्भूमं प्रनष्टाधिगतादृषः । दशसं द्वादशं वापि
सतां धर्ममनुस्मरन्" । यद्यपि स्यात् सत्पुत्रोऽप्यपु-
त्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं दशसाहस्रं द्वादशपुत्राय
धर्मतः" मनुः । स्त्रियां ङीप् । सा च "शतार्थैर्पुरुषः"
इति श्रुतेः पुरुषस्यायुःकालस्य शतसंख्यकतया तस्य दश-
भिर्विभागे नवतेरुद्धं दशवर्षावच्छिन्ने शकाले पुरुषाव-
स्थादौ स्त्री । "यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि
दशमीं गतः" । "चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः
स्त्रियाः । स्नातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देवो वरस्य च" मनुः ।
चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपे तदुपलक्षिते वा काकभेद-
रूपे इति धिभेदे स्त्री । सा च युक्ता एकादश्या, कृष्णा तु
नवम्या युता ग्राह्या । "सम्पूर्णं दशमी कार्या पूर्वया
परयाथ वा । युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतो
मुखी" । यथा सम्पूर्णं दोषरहिता तथा विज्ञापीति
विकल्पे व्यवस्थापयति विष्णुधर्मोत्तरीयम् । "शुक्लपक्षे
तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितारविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्यामस्तमितो रविः" । "आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत्"
तिथितः । "कृष्णपक्षे दशम्यादि वर्जयित्वा चतुर्दशीम्" मनुः ।

दशमभाव पु० कर्म० जन्मवर्षादिजन्मशिविशेषानीतेषु तन्वादि-
द्वादशभावेषु दशमे भावे । तदानयनप्रकारो यथा ।
"पूर्वं नतं स्याद्दिनरात्रिखण्डं दिवानिशोरिष्टघटीविही-
नम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु शुद्धं द्युरात्रिखण्डं त्व-

परं नतं स्यात् । तत्काले सायनार्कस्य भुक्तभोग्यांशसं-
शुणात् । खोदयात् खात्रिलब्धं यत् भुक्तं भोग्यं रवे-
स्त्यजेत् । इष्टनाडीपलेभ्यश्च गतगत्यान्निजोदयात् । शेषं
खत्रग्राह्यं भुक्तमशुद्धं नवादिक् । अशुद्धं शुद्धमे-
हीनयुक् तदुच्ययनंशकम् । एवं लङ्कोदयेर्भुक्तभोग्यं
शोध्यं पलीकतात् । पूर्वपश्चात्तदादयत् प्राग्वत्तदशमं
भवेत्" । जातकोपयोपयोगितद्वावे शुभाशुभं सर्वार्थचि०
उक्तं यथा

"दशमात् प्रष्टुमिच्छां कीर्त्तिं दृष्टिं प्रवासपूर्त्तादीन् ।
मानं कर्माजीवं जानुष्यानं च निर्दिशेद्भीमान् । कर्मा-
धिमे हीनवले सपामे कर्मादिवैकल्यसृशन्ति तज्ज्ञाः ।
कर्मेशवागीशशशाङ्कपुत्रावीर्यान्विता यज्ञकरा भवन्ति ।
शुभमर्हैर्दृष्टिसमन्वितास्ते वीर्यान्विता यज्ञविशेषभाङ्गः ।
उःस्याः शशाङ्कात्मजजीवशुक्राः पापेक्षिताः कर्मविनाश-
भाङ्गः । नाशस्थितास्तत्र तदंशनाथास्तद्युक्तराशेरधिपाश
नाशम् । राहौ च माने यदि वा दिनेशे भागीरथी
स्नानसृशन्ति तज्ज्ञाः । माने च मीने यदि वा ससौम्ये
भौमान्विते वा भविता च सृज्जिः । जलर्चने पूर्णशशाङ्कजीवे
मानस्थिते गाङ्गजलादिपूतः । माने शुरौ युक्तयुते च
केन्द्रे खोच्चस्थिते तादृशतोयपूतः । माने धने युक्तयुते
सजीवे केन्द्रेऽग्रे तादृशतोयपूतः । बुधे व्यये वा यदि वा
तदीये खोच्चान्विते तादृशपुष्पभाक् स्यात् । चन्द्रे तृतीये
जलराशियुक्ते सौम्यान्विते तादृशपुष्पभाक् स्यात् । शुभे-
श्वरे केन्द्रयुते जलर्चे सौम्येक्षिते तादृशतोयपूतः । बुधे
सजीवे यदि वा समौसे प्राकारकन्मण्डपगोपुरादीन् ।
मानस्थिते तदुद्वहनाययुक्ते करोति जीर्णोद्धारणादि
तत्र । करोति कूपादितटागभूमिं कर्मेश्वरे गोपुरभागयुक्ते ।
स्रष्टृशके वा शुभदृष्टयुक्तभाग्येश्वरेणापि निरीक्षिते वा ।
चन्द्रात्मजे कर्मगते तदीये भाग्यस्थिते पापविवर्जिते-
ऽस्मिन् । सौम्येक्षिते शोभनभावयुक्ते यज्ञस्य कर्त्ता स
भवेत् तदानीम् । कर्माधिमेऽस्मिन् यदि सोमपुत्रे खोच्च-
स्थिते वा यदि धर्मराशौ । विवर्जितः स्याच्छिखराङ्ग-
पापैर्यज्ञस्य कर्त्ता स भवेत्तदानीम् । कर्माधिमे खोच्चगते
सपामे नीचांशगे नाशगतेऽपि तस्मिन् । विप्रो भवत्येव
मखस्य तस्य क्रूरादिपञ्चाशगतेऽपि चैवम् । तद्वस्थिते
सोमसुते तदीये खोच्चान्विते सोमसुतेन दृष्टे । शुभे-
क्षिते वा सवुधे खराशौ यज्ञस्य कर्त्ता स भवेत्तदानीम् ।
आज्ञास्थानाधिमे सौम्ये शुभदृष्टयुतेऽपि वा । शोभनांश-

गते वापि जातस्वाज्ञाधिपो भवेत् । आज्ञास्थानगते स्तूये भूमिपुत्रेऽथ वा युते । केन्द्रान्विते तदीशेऽपि क्रूरामाज्ञां करोति सः । आज्ञाधिपे मन्दयुते रन्ध्रनाथेन संयुते । क्रूरांशे केन्द्रराशौ वा क्रूरामाज्ञां करोति सः । मानाधिपे केन्द्रयुते शुभयुक्तेऽपि वा । क्रूरषष्ठांश-संयुक्ते सौम्यामाज्ञां करोति सः । राहुमन्दयुते माने रन्ध्रे राशौ ध्वजेऽपि वा । नीचस्थे धर्मभावशे क्रूरा-माज्ञां करोति सः । शशाङ्के कर्किसंयुक्ते गुरुशुक्रनिरी-क्षिते । पारावतादिभागस्थे सत्कीर्त्तिसंहितो भवेत् । तदीशे शुभसंयुक्ते शुभमध्यगतेऽपि वा । शुभग्रहाणा-मंशे वा सत्कीर्त्तिरहितो भवेत् । कान्तिस्थानाधिपे सौम्ये खोच्चमितस्वर्गगे । सौम्यषष्ठांशके वापि सत्-कीर्त्तिसंहितो भवेत् । तदीशे देवलोकस्थे सिंहांशे शुभ-नायके । बलपूर्णे विलम्बे सत्कीर्त्तिसंहितो भवेत् । पापग्रहाणां सम्बन्धे माननाथे बलक्षये । क्रूरषष्ठां-शसंयुक्ते सत्कीर्त्तिसंहितो भवेत् । अपकीर्त्तियुतो जातः कर्मस्थे च रवौ शनौ । पापांशके पापदृष्टे पापमध्य-गतेऽपि तत् । शुभग्रहाणां सम्बन्धे मानतन्त्रायकेऽपि वा । खोच्चे वा खगद्वे वापि जातो मानी दृढव्रतः । इङ्गितज्ञोऽपि मानी स्थान्माने जीवेऽथ वा शुभे । तदीशे शुभसम्बद्धे शुभमध्यगतेऽपि वा । पापे माने पापदृष्टे तदीशे नीचराशिगे । पापराशुशके वापि मानहीनो भवेन्नरः । मानाधिपे चरांशस्थे सञ्चारसंहितो भवेत् । स्थिरांशस्थेऽथैव दृष्टिं मृगयात् द्विदेहे । षष्ठेशे कर्म-राशिस्थे कर्मेशे मन्दसंयुते । केन्द्रत्रिकोणगे वापि दासी दासान् विनिर्दिशेत् । कर्माधिपस्यांशपतौ शनिसम्बन्ध-संयुते । षष्ठाधिपस्य सम्बन्धे वज्रदासान् विनिर्दिशेत् । शुभग्रहेण संदृष्टे कर्मराशौ तदीश्वरे । भानुपुत्रेण वा युक्ते वज्रदासान् विनिर्दिशेत् । कर्मनाथेन वा भुक्ति-प्रश्ने पूर्तिं विनिर्दिशेत् । तत्र पापसमायोगे जानुदौर्व-ल्यमादिशेत् ।

वर्षलग्नात् दशमभावफलादिकं नील० ता० उक्तं यथा
“सर्वलेऽवदपतौ खस्ये राज्यार्थसुखकीर्त्तयः । स्था-
नान्तराग्निरन्ध्रस्मिन् केन्द्रे गृहसुखाप्तयः । इत्यं
बली रविः खस्यः पूर्वार्जितपदाप्नोति । एकादशेऽस्मिन्
सख्यं स्यान्नृपमात्ययुषोत्तमैः । रविस्थानेऽन्येहा लग्ने
खे वा राज्याग्निसौख्यदा । नीचेऽर्के पापसंयुक्ते भूपा-
दुःखवधं दिशेत् । सिंहे रविर्बली खस्यः स्थानलाभमन्तपा-

अयः । स्थानान्तराधिकाराग्निः इन्दुः सारपदे बली ।
खेशलग्ने शर्वेशेऽथशालो राज्यदायकः । वर्षेशे राज्य-
सहमेऽर्केऽथशाले महाद्वृषः । शनिस्थाने कुजः पश्यन्
सुयहां पापकृन्ततः । नृपभीतिं वित्तनाशं दद्याद्दशमगे
यदि । ईदृशे त्रिनवस्थेऽस्मिन् दग्धे नष्टेऽवसन्नयः ।
मन्दोऽवदपोऽधिकारी त्रिधर्मगे धर्मद्विदः । तस्मिन्
दग्धेऽपि नष्टे च पापकृद्भर्मनिन्दकः । ईदृशीदृक्फलं
स्तूये गुरावित्यं नयार्थभाक् । तत्रस्था सुस्थहा पुण्या-
गमपापं खलाप्रायात् । स्तूतौ खेशे रवौ खस्ये वर्षे-
सुयशिलं यदि । लग्नाधिपेन राज्याग्निरुक्ता वीर्यानुमा-
नतः । धर्मकर्माधिपौ दग्धौ धर्मराज्यक्षयावहौ ।

दशमहाविद्या स्त्री दशाष्टका महाविद्या । “काली तारा
महाविद्या षोडशो भुवनेश्वरी । भैरवी विद्धमस्ता च
विद्या धूमावती तथा । वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी
कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकी-
र्त्तिताः” इति तन्त्रोक्तेषु दशसु देवीमूर्तिभेदेषु ।

दशमालिका पु० देशभेदे २० तन्त्रेषु २० दशमालिका च १००० ।

“तथैव रमणास्त्रीनास्तथैव दशमालिकाः” भा० भी० ६७० ।

**दशमास्य पु० दश मासान् गर्भे स्थितः यत् । दशमासान्
व्याप्य गर्भे स्थिते बाले । तथाभूतस्य गर्भात् सुखनिर्गमाय
पाठ्यमृत्कृत्यं ऋ० दर्शितं यथा ।**

“यथा वातः पुष्करिणीं समिद्धयति सर्वतः । एवा
ते गर्भे एजतु निरैतु दशमास्यः” ऋ० ५।७८।७ । “यथा
वातो यथा वनं यथा सञ्चर एजति । एवा त्वं दशमास्यः
सहावेहि जरायुणा” ८ । “दश मासाञ्कृत्वा नः
कुमारो अधिमातरि । निरैतु जीवो व्यस्यतो जीवो
जीवन्या अधि” ९ । “एतदाद्युक्तं गर्भस्त्राविष्युपनि-
षत् । “एतदाद्युक्तयेणासौ सप्तवध्रिः स्वयोषितः । गर्भिण्याः
प्रसवायाशु स्तुतवानश्विनादधिः” । “यथा वातः पुष्करिणीं
सर आदिकं सर्वतः समिद्धयति सम्यक् चालयति
एवैवं तव गर्भे एजतु कम्पताम् । इतस्ततः सञ्चरतु ।
दशमास्यो दश मासान् गर्भे स्थितो निरैतु” । निर्गच्छतु
“वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा
सञ्चरति चाल्यते वायु वायुना । स्थित्वा दशैव मासांस्त्वं
गर्भोत्वेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठरान्मातृजरायुज-
स्ततः पतेत् । दशमासानुष्ठित्वासौ जननीजठरे सुखम् ।
निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु” भा० ।

दशमिन् त्रि० नवतेरुर्द्धं दशमी साऽवस्थाभेदोऽस्यस्य

प्रणायाम इति । नवत्यूर्ध्ववयस्के अतिष्ठद्दे अमरः ।

दशमीस्थ त्रि० दशस्याभवस्थायां तिष्ठति स्या-क ।

१ अतिष्ठद्दे दशमशब्दे उदा० । २ स्मरकृतानां कामिनां

दशानां मध्ये नाशरूपां दशां प्राप्ते च दशशब्दे दृश्यम् ।

दशमुख पु० दश सुखान्यस्य । १ रावणे "गत्वा चोर्ध्वं दश-
सुखभुजोच्छासितप्रस्यसन्धेः" मेघ० । २ महाकालीरूपे-
देवीभेदे स्त्री "नीलाश्रमद्युतिमास्यपाददशकां सेवे महा-
कालिकाम्" महाकालीध्यानम् । तस्या दशास्यवत्त्वा-
न्तथात्वम् । दशवदनादयोऽप्यत्र ।

दशमुखरिपु पु० इत० । रामे 'सीतां हित्वा दशमुखरिपु-
नौपयेमे यदन्याम्" रघुः ।

दशमूलक न० दशानां मूलाणां समाह्वारा । दशानां
प्राणिनां गोमहिषाजाविहयगजखरोद्गमातुषमातु-
भीणां मूले । प्राणिभेदे तद्गुणाः सुश्रुते उक्ता यथा

"गोमूलं कटुतीक्ष्णोष्णं सञ्चारत्वाच्च वातलम् । लज्ज-
ग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफघातजित् । शूलगुल्मोदरा-
नाहविरेकास्यापनादिषु । मूलप्रयोगसाध्ये च शग्व्यं मूलं
प्रयोजयेत् । इनामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु । आ-
नाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् । कासश्वासा-
पहं शोषकामलापाण्डुरोगतुत् । कटुतिक्तान्वितं क्षागश्मी-
घ्नसारुतकोपनम् । कासप्लीहोदरश्वाशशोषचौर्यहे हि-
तम् । सञ्चारनित्तकटुकसुष्णं वातघ्नमाविकम् । दीपनं
कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारतुत् । आश्व५ कफहरं
मूलं कृमिदह्नुं शस्यते । सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं
पित्तकोपनम् । तीक्ष्णं ज्वारे किलासे च नागं मूलं
प्रयोजयेत् । गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगतुत् ।
दीपनं गर्दभं मूलं कृमिवातकफापहम् । शोफकुष्ठो-
दरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम् । अशौघं कारभं मूलं
भानुघ्नम् १० विषापहम्" ।

दशमूल न० दशसंख्यकानां मूलानां समाह्वारः पात्रा० न वा
ङीत् । चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे "विलम्ब्योनाकगाम्भारी
पाटलागणिकारिकाः । दीपनं कफघातघ्नं पञ्चमूलमिदं
महत् । शालपर्णीष्टुश्लिषणीहृतीद्वयगोलुरम् । वात-
पित्तहरं वध्यं कनीयः पञ्चमूलकम् । उभयं दशमूलन्तु
सन्निपातज्वरापहम् । कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्व-
शूले च शस्यते । पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृदप्रहनाश-
नम्" । अत्र वा ङीप् । दशमूलरसे सर्पिः" चक्रद० ।

दशमूलघृत न० चक्रदत्तोक्ते ज्वरघ्ने हतभेदे ।

"दशमूलरसे सर्पिः सञ्जीरे पञ्चकोलकैः । सञ्चारै-
र्हन्ति तत्पूर्वं ज्वरकासाग्निमन्दताः । वातपित्तकफ-
व्याधीन् श्लोहानं चापि पाण्डुताम्" । २ तलोक्ते कास-
घ्ने हतभेदे च । "दशमूलकपायेण भार्गवकल्कं पचेत्
घृतम् । दक्षतित्तिरिनिर्युहे तत्परं वातकासतुत्" ।

दशमूलतैल न० चक्रदत्तोक्ते बाधिर्यानाशके तैलभेदे ।

"दशमूलकपायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतत्कल्कं
प्रदायैव बाधिर्ये परमौषधम्" ।

दशमूलषट्पलघृत न० चक्रदत्तोक्ते कासादिघ्ने हतभेदे ।

"दशमूलोचतुःप्रस्थे रसे प्रस्थोदितं हविः । सञ्चारैः
पञ्चकोलैस्तु कल्कितं साधु साधितम् । कासहृत्पाशू-
लघ्नं हिक्काश्वासनिवर्हणम् । कल्कं षट्पलमेवात्र ग्राह-
यन्ति भिषग्वराः" ।

दशमूलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते कासनाशके हतभेदे

"दशमूलादके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् । पुष्कराङ्ग-
शटीविल्वसुरसव्योषहिकुम्भिः । पेयानुपानं तत् देयं कासे
वातकफाधिके । श्वासरोगेषु सर्वेषु कफघातात्मकेषु च"

दशयोग पु० दशानामङ्गानां योगः । विषाहादौ वज्ये
दोषभेदे तत्स्वरूपप्रतिप्रसवादिकम् उपयमशब्दे १२६८
पृ० दृश्यम् । अयं दशयोगमङ्ग इत्यन्ये । २ दशहराशब्दे
वज्यभाषे ज्यैष्ठमासशुक्लपक्षादिदशके च ।

दशरथ पु० सूर्यवंशे अजन्मपात्रजे रामचन्द्रपितरि नृपभेदे
भेदि "अयोध्यायां महाराजो रघुरासीन् महाबलः ।
अजस्तु रघुतो जज्ञे अजादृशरथोऽभवत्" हरिवं० १५ अ० ।

दशरथसुत पु० इत० । रामे दशरथात्मजादयोप्यत्र ।

दशरथसिंघत पु० दश रथसिंघतान्यस्य । सहस्रकिरणे सूर्ये
"दशरथसिंघतोपमद्युतिम् । यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
दर्शपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः" रघुः ।

दशरात्र पु० दशभिः रात्रिभिर्निर्दिष्टः ठञ् तस्य लुकि
तद्धितार्थद्वि० अच् समा० । १ दशरात्रसाध्ये यागभेदे
स च यागः कात्या० २५।१।१७ औ० उक्तः । दशानां
रात्रीणां समाह्वारः । २ रात्रिदशके न० । अत्र रात्रान्त-
त्वेऽपि संख्यावाचकपूर्वकत्वात् क्लीबता । "प्रतिपद्यैः
समं तत्र दशरात्रमनुष्ठिति । यच्छ्रेष्ठं दशरात्रस्य ताव-
देवाशुचिर्भवेत्" मनुः । "अथ चेदशरात्रं सन्निपतेत्
आद्यं दशरात्रम्" शु० त० ।

दशरूपक न० दश रूपकाणि दृश्यकाव्यानि प्रतिपाद्य-
त्वेन सन्त्यत्र अच् । नाटकादिकव्यप्रतिपादकपद्यभेदे

दशरूपभृत् पु० दश मत्स्यादीनि रूपाणि विभक्तिं भृ-
त्किप् । मत्स्यादिदशाक्षतिधारके विष्णौ शब्दार्थकं ।
दशावतारशब्दे तद्रूपाणि दृश्यानि ।

दशलक्षणक पु० दश लक्षणान्यस्य कप् । धम्मो “दश लक्षण-
को धर्मः सेवितव्यः प्रदत्तः” इत्युपक्रमे “धृतिः क्षमा
दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यम-
क्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्” मनुः ।

दशवाजिन् पु० दश वाजिनो रथेऽस्य । १चन्द्रे हेमच० ।
“दशान् श्वेतपद्मस्य विचिन्त्योमाधिदैवतम्” चन्द्रध्या० ।

दशवार्षिक ति० दशसु वर्षेषु भवः षष्ठ्युत्तरपदद्विः ।
दशवर्षभवे स्त्रियां ङीप् । “पश्यतोऽब्रुवतो हानिर्भू-
मेर्विशतिवार्षिकी । परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवा-
र्षिकी” याज्ञ० ।

दशविध ति० दश विधा प्रकारा यस्य । दशप्रकारे “भेदस्त-
मसोऽष्टविधो दशविधो महामोहः” सां० का० । दश-
विधसंस्कारः ।

दशवीर न० दश वीरा यत् । सत्वभेदे । “तदेतच्छाक्तानां
दशवीरमेषां दश वीरा जायन्ते य एतदुपयन्ति” ता० ब्रा०
२५।७।४ । “तदेतदुक्तं सत्वं शक्तानां दशरीरं वीरयन्त्य-
मित्रानिति वीराः पुत्रास्तेषां दशसंख्यानां साधकम् अतो
ये दीक्षिता एतदुपयन्ति तेषामपि दश वीराः पुत्रा ।
जायन्ते” भा० । [भिर्विशं दशव्रजम्” ऋ० ८।८।२०

दशव्रज पु० ऋषिभेदे । “याभिः कण्वं मेधातिथिं यज्ञं या-
दशव्रत न० दशगुणितं व्रतम् । १सहस्रसंख्यायां २तत्सं-
ख्ये च । “गवां दशव्रतं धनम्” भा० व० ६८ अ० ।

दशव्रतरश्मि पु० दशव्रतं सहस्रं रश्मयोऽस्य । सख्ये हेमच० ।
दशव्रताङ्घ्रि स्त्री दश व्रतमङ्घ्रयोऽस्य । १शतमूल्यां २शता-
वर्थां पारस्करनि० ।

दशसप्ता स्त्री दश च सप्त चास्यां विष्टुतौ । सान्नो
विन्यासभेदेन विष्टुतिभेदे तत्प्रकारादिकं ता० ब्रा०
भाष्ये दर्शितं यथा ।

“अथ सप्तदशस्तोमस्य दशसप्तास्या विष्टुतिः । सा
द्विःप्रकारा । सप्तास्थितेत्यपरा सा च द्विःप्रकारा ।
ततः पञ्चभ्यस्तिष्ठभ्यो नवभ्यश्चेत्येकः । तत उद्यती
ततो भस्तेति दशसप्तसप्तास्थितयोर्भेदेन सहेत्येवं सप्त
विष्टुतयः । तद्याद्यां दशसप्तास्यां विष्टुतिं दर्शयति” भा० ।
“पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया,
अञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया,

सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभि-
र्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिः” ता० ब्रा० २।७।१ । “सप्तार्घ्यः ।
आदितो द्वाभ्यां पञ्चर्चाभ्यां हिङ्करोति पर्यायाभ्यां दश ।
उत्तरे सप्तेति दश च सप्त चास्यां विष्टुताविति दशसप्तैयं
सप्तदशस्तोमस्य विष्टुतिः” । तदुत्तरत्वं खण्डादौ
उद्यती सप्तास्थिताभस्त्राणां प्रकारो वर्णितस्तत्रैव दृश्यः
दशसाहस्र न० दश गुणितं सहस्रं परिमाणस्य अथ
उत्तरपदद्विः । १दशगुणितसहस्रमिते अयुते २तत्-
संख्ये च “भूतानां दशसाहस्रं परिचयेण समाहृतम्”
हरिवं० २५२ अ० ।

दशसाहस्रिक ति० दश सहस्राणां प्रमाणमण्य षष्ठ्युत्तरपद-
द्विः । अयुतमितभागादौ । “दशसाहस्रिको भागस्तेषां
धाता प्रकल्पितः” हरिवं० ११२ अ० ।

दशस्य ति० दशं दानमिच्छति यक् सुक् च नामधातुः दाने-
च्छायां प० अक० सेट् दशस्यति अदशस्यीत् । “एवा नो
अन्ने विच्छा दशस्य” ऋ० ७।४३।५ । “इरावती धेनुमतौ
हि भूतं “स्त्रियवसिनी मनुषे दशस्या” ७।६४।३ ।

दशहरा स्त्री दश पापानि हरति हृ-ट । गङ्गाजन्मदिने
ज्यैष्ठ्यशुक्लदशस्याम् ।

“ज्यैष्ठ्ये मासि क्षितिस्तुतिदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते
शैलान्निरगमदियं जाङ्गवी मर्त्यलोकम् । पापान्यस्यां
हरति च तिथौ सा दशेत्याङ्गारायाः पुण्यं दद्यादपि
शतगुणं वाजिमेधायुतस्येति” शङ्खः । अपि च “अदत्ता-
नामुपादानं हिंसा चैव विधानतः । परदारोपसेवा च
कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पारुष्यमन्तं चैव पैशुन्य-
ञ्चापि सर्वशः । असन्तुष्टप्रलापश्च वाङ्मयं स्यात् चतु-
र्विधम् । परद्वयेष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित-
थाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् । एतानि दश-
पापानि हर त्वं मम जाङ्गवि ! । दशपापहरा यस्मात्
तस्माद्दशहरा स्मृता । “ज्यैष्ठ्ये मासि सिते पक्षे दशम्यां
बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे
रवौ । दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” इति
स्कान्दपुराणे काशीखण्डे । अत्र कुजबुधयोः कल्पभेदेन
व्यवस्था क्तेया । १सेतुवन्धराभेश्वरयोः प्रतिष्ठादिने
यथोक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये “ज्यैष्ठ्ये मासि क्षिते
पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्या-
चन्द्रे वृषे रवौ । दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।
रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम् । अतो-

इत्यां तु विशेषेण पूजा कार्यां हितार्थिभिः”। अत्र
स्नानाङ्गसङ्कल्प उक्तः गारुडे २१५ अ० यथा । “अद्य
हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्यैष्ठके सिते । दशपापहरा-
याञ्च अदत्तादानकल्पमथम् । विरुद्धाचरणं हिंसा पर-
दारोपसेवनम् । पारुष्याहृतपैशुन्यमसम्बद्धं प्रभाषणम् ।
परद्रव्याभिधानञ्च मनस्वानिष्टचिन्तनम् । एतद्दशाचवा-
ताय गङ्गास्नानं करोम्यहमिति” ।

दशा स्त्री दन्त-अङ्ग नि० नलोपः । १अवस्थायां २दीपव-
त्याम्, मेदि० “अपेक्षन्ते न च स्त्रीहं न पात्रं न दशान-
रम् । परोपकारनिरता मणिदीपा इवोत्तमाः” इत्युद्धृतः ।
श्चित्ते, अजयपालः । ४कालकृतविशेषरूपायां ५गर्भावास-
जन्मादिवाल्यायौवनादिरूपायामवस्थायाञ्च । ताश्च “गर्भ-
वासः १जन्म२वाल्या ३ कौमारं ४ पौगण्डम् ५ यौवनं ६ स्या-
विरता ७ जरारं प्राणरोधः ८ नाशः ९” नीलकण्ठेनोक्ताः
दश वेद्याः । १५कामकृते विरहिणां नेत्रांगाद्यवस्थादशके,
ज्योतिषोक्ते नक्षत्रानुसारेण सूर्यादिग्रहाणां स्वामित्वेन
६भोग्यकाले च । तत्र स्मरकृतदशाश्च “नयनप्रीतिः प्रथमं
चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः । निन्द्राच्छेदस्तनुता विषयनि
वृत्तिस्त्वपानाशः । उन्मादो मूर्च्छा स्मृतिरित्येताः स्मरद-
शादशैव स्युः” । ग्रहाणां स्वस्वचिह्नफलविपाककाल-
भेदरूपा दशा च नानाविधा तत्र “कलौ नाक्षत्रिकी
दशा” इत्युक्तेः नक्षत्रस्वचितैव दशा ग्राह्या साऽपि
नानाविधा षट्त्रिंशद्वर्षीया मङ्गलादियोगिनीदशा, अष्टो-
त्तरीयवर्षात्मिका रव्याद्यष्टग्रहाणां दशा । विंशोत्तरी-
यवर्षात्मिकासूर्यादिनवग्रहैर्विपक्षमानफलात्मिका च तत्र
योगिनीदशा तु “गुणं संयोज्य जन्मर्त्ते बहुभिर्भागमाह-
रेत् । मङ्गलाद्यास्त्रिराष्ट्रता ह्यष्टौ ज्ञेया महादशाः” ।
“मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च एकोत्तरमिताः क्रमात्”
इत्युक्तानुसारेण ज्ञेया । तदानयनज्ञान्यत्र “आर्द्रा
दिभिस्त्रिराष्ट्रत्या ह्यष्टौ ज्ञेयाः क्रमादमूः । मङ्गला
पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा । उल्का
सिद्धा सङ्कटा च एकोत्तरवत्सरा । अश्विन्यादितयं
तत्र आसूर्यादितयेऽधिकम् । सिद्धायां रोहिणी शेषे
सङ्कटायां मृगः परः । मङ्गलायाः पतितन्द्रः पिङ्ग-
लाया रविस्तथा । धन्यायास्तु बुधः स्वामी भ्रामर्या
धरणीसुतः । भद्रिकायाः पतिर्जीव उल्काया रवि-
नन्दनः । सिद्धायाः भार्गवः स्वामी सङ्कटायास्तु दानवः”

इत्येवं क्रमात् दशाज्ञेया । तासां सुखेन ज्ञानाय

योगिनीदशाचक्रम् ।

दशानाम्	म	पि	ध	भ्रा	म	उ	सि	सं०
तदीयाः	च	र	बु	कु	जी	श	शु	रा
मानवर्षाः	१	२	३	४	५	६	७	८
जन्मानक्ष-	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
तानुसारेण	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
तासां प्रवेश-	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९
नक्षत्राणि ।	१	२	३					

त्रैराशिकेन नक्षत्रभुक्तकालमपचाय प्रकृतदशाका-
लात् गतभोग्यकालानुसारेण दशाकालाः कल्प्याः एवं
सर्वत्र ।

विंशोत्तरीयदशा तु “रविश्चन्द्रस्तथा भौमो
बुधजीवौ शनैश्चरः । बुधः केतुः श्वसुश्चेति कृत्तिकादौ
त्रिधा भवेत्” । दशावर्षाश्च “षट् सूर्याश्च दशा वर्षाः
दिङ्मिता रजनीपतेः । कुजस्य सप्त वर्षाः स्युः राहोरष्टा-
दशैव तु । गुरोः षोडश विज्ञेयाः शनैरेकोनविंशतिः ।
विदः सप्तदश ज्ञेया केतूनां सप्त कीर्तिताः । श्वगोर्विंश-
तिरुद्दिष्टा सूर्यादीनां महादशाः” ।

विंशोत्तरीयदशाचक्रम् ।

दशेशः	र	च	म	रा	जी	श	बु	के	शु
वर्षमानम्	६	१०	७	१८	१६	१९	१७	७	२०
जन्मानक्षत्रा-	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
नुसारेण	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
प्रवेशनक्षत्राणि	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९

त्रैराशिकेन प्राग्बुद्धोभोग्यकालानुसारेण दशाकल्पनम् ।

एतद्दशफलानि सर्वाधिकलिप्तामण्युक्तानि यथा

“दशानुरोधेन फलं वदन्ति सुनीश्वरा जातशुभाशुभं
तत् । सारं सङ्कृत्य तदेव वक्ष्ये भेदं यथा विस्तरतो
दशानाम् । दीप्तः १ स्वस्थस्तु सुदितः २ शान्तो ३ हीनो ४-
ऽतिदुःखितः ५ विकलश्च ६ खलः ७ कोपी ८ नवधा खेचरो
भवेत् । उच्चस्थः खचरो दीप्तः १ स्वस्थः २ खलैवगो मतः ।
सुदितो ३, मितभे ४ शान्तः समगो हीनको ५ धरः । शत्रुभे
६ खसंयुक्तो ७ विकलः ८ पापसंयुतः । खलः ८ पराजितो-
ज्ञेयः कोपी ९ स्यादकंसंयुतः । पृथक् पृथक् फलं तेषां दशा-
काले विशेषतः । तत्र नामानुरोधेन परिपाके वदन्ति
हि । पाके प्रदीप्तस्य धराधिपत्यस्य ह शौर्यं धनवाह-
नञ्च । स्त्रीफललाभं सुखवन्दुजां क्षितीश्वरान्मानसपति

विद्याम् । स्वस्थं खेटस्य दशाविपाके स्वस्थो नृपा-
 क्षयधनादिसौख्यम् । विद्यायः प्रीतिमहत्त्वताञ्च
 दारार्थभूत्यात्मजधर्ममेति २ । सुदान्वितस्यापि दशाविपाके
 वस्त्रादिभूगन्धसुताद्यैर्यम् । पुराणधर्मश्रवणादिगान-
 दानादियानां स्वरभूषणाग्निम् ३ । दशाविपाके सुखधैर्यमेति
 शान्तस्य ४ भूपत्यकलत्रयानम् । विद्याविनोदान्वितधर्म-
 शास्त्रं बह्वर्धदेशाधिपपूज्यताञ्च । स्थानच्युतिर्वन्धुवि-
 रोधिता च हीनस्य ५ खेटस्य दशाविपाके । जीवत्यसौ-
 कुक्षितहीनवृत्त्या त्यक्तोजनै रोगनिपीडितः स्यात् ।
 दुःखान्वितस्यापि ६ दशाविपाके नानाविधं दुःखसुपैति
 नित्यम् । विदेशगो बन्धुजनैर्विहीनस्यौरादिभूषैर्भयमाप-
 पन्नः । वैकल्यखेटस्य ७ दशाविपाके वैकल्यतां याति
 मनोविकारम् । पित्रादिकानां मरणं विशेषात् स्त्रीपु-
 त्रयानां स्वरचोरपीडाम् । दशाविपाके कलहं वियोगं
 खलस्य ८ खेटस्य पितृवियोगम् । शत्रुञ्जनानां स्वरभूमि-
 नाशसुपैति नित्यं स्वजनैश्च निन्द्यः । कोपान्वितस्यापि ९
 दशाविपाके पापं समायाति बहुप्रकारैः । विद्यायः
 स्त्रीधनभूमिनाशं राज्ञाञ्च वित्तं हरतेऽत्र रोगी ।
 अथ परमोच्चादिगरविदशाफलानि । भानोर्दशायां परमो
 ज्ञस्य भूयर्थदारात्मजकीर्त्तिशौर्यम् । संमाननं भूमिपतेः
 सकाशादुपैति सञ्चारविनोदगोष्ठीम् । उच्चान्वितस्यापि रवे-
 र्दशायां गोष्ठिद्विधान्यार्थपरिभ्रमञ्च । संसारयुगवन्धुजनैर्वि-
 रोधं देशाद्विदेशञ्च रतिप्रकोपात् । प्रचण्डवेष्टागमनं चि-
 तीशादुपैति वृत्तिं रतिकैलिमानम् । रुदङ्गभेरीववृत्तया-
 नमन्योन्यवैरं लभते मनुष्यः । आरोहिणी वासरनाय-
 कस्य दशा महत्त्वं कुरुतेऽतिसौख्यम् । परोपकारं सुतदा-
 रभूमिगोवाजिमातङ्गकपिक्रियादीन् । दशावरोहा दिन-
 नायकस्य कपिक्रियावित्तगृहेष्टनाशम् । चोराग्निपीडनं
 कलहं विरोधं नरेशकोपं कुरुते विदेशम् । नीचस्थित-
 स्यापि रवेर्विपाके मानार्थनाशं क्षितिपालकोपात् ।
 स्वबन्धुनाशं सुतसितदारैः पित्रादिकानामपकीर्त्ति-
 मेति । अत्यन्तनीचान्वितस्यैव दशायां विपत्तिमाप्नोति गृह-
 च्युतिञ्च । विदेशयानं मरणं गुरुणां स्त्रीपुत्रगोभूमि-
 कपेर्विनाशम् । मूलतिलकोणस्थरवेर्विपाके चेतार्थदारात्मज-
 वन्धुसौख्यम् । राजाश्रयं गोधनमित्रलाभं स्वस्थानया-
 नादिकमेति राज्यम् । स्वच्छेत्तस्यापि रवेर्दशायां
 स्वबन्धुसौख्यं क्षयवित्तिर्कीर्तिम् । विद्यायः प्रार्थित
 राजपूजां स्वभूमिनाशं सुसुपैति विद्याम् । दशाविपाके

ज्ञविशतुगस्य रवेः प्रनष्टार्थकलत्रपुत्रः । गोमितपित्रा-
 दिशरीरकष्टं शत्रुत्वमायाति जनैः समन्तात् । सपत्न-
 राशस्थितस्यैव दशायां दुःखी परिभ्रष्टसुतार्थदारः । नृपाग्नि-
 चोरेर्विपदं विघातं पित्रोर्विरोधञ्च दशान्तमेति । स्वमि-
 त्तराशस्थितस्यैव दशायां स्ववृत्त्यभिलात्मजराजपूजाम् । स्वगे-
 हवासं स्वजनस्य सङ्गादु यानादिभूषास्वरताम्रलाभम् ।
 अत्यन्तमित्तर्जगतस्य भानोर्दशाविपाके ह्यतिसौख्यमेति ।
 स्त्रीपुत्रधान्यार्थमनोविलासतटागयानां स्वरभूषणानि । स-
 मर्जगस्यापि रवेर्दशायां समञ्जनः स्यात् क्षयभूमिधान्यम् ।
 गोवाजियानां स्वरदेहसौख्यं स्त्रीपुत्रदोषं रणपीडितः
 स्यात् । नीचान्वितस्यापि रवेर्दशायां नीचासुवृत्त्या कुन-
 खी कुशीलः । स्त्रीपुत्रधान्यार्थपशुक्रियादिमनोविकारं
 सुसुपैति हेयम् । उच्चान्वितस्यापि रवेर्दशायां मनोविलासं
 लभते स्ववृत्त्या । तीर्थभिषेकं हरिकीर्त्तनञ्च प्राकार-
 कूपादिपुराणशास्त्रम् । पापान्वितस्य दाम्भ्येर्विपाके नित्यं
 मनः क्षिप्रति हेयवृद्ध्या । कुभोजनं कुक्षितवस्त्रपानं
 कुशीलवृत्त्या त्वधनं कष्टत्वम् । दिनाधिनाथस्य शुभान्वि-
 तस्य पाके सुखं भूमिधनादिवस्त्रम् । इष्टैर्विलासं
 स्वजनैः समाजं कल्याणवाग्जालविनोदगोष्ठीम् ।
 पापेक्षितस्यापि सहस्रभानोर्दशाविपाके परमन्तु
 दुःखम् । पित्रोर्विनाशं सुतदारकष्टं चोराग्निभूपाकृतं
 कष्टत्वम् । करोति भानुः शुभवीक्षितस्यैव विद्यायश्च स्त्री
 सुतवाग्विलासम् । कान्तिप्रतापं रतिकैलिसौख्यं
 पित्रोः सुखं भूपतिमाननां च । केन्द्रान्वितस्यापि
 दिवाकरस्य दशाविपाके नृपदण्डदुःखम् । स्थानच्यु-
 तिस्वन्धुवियोगमेति भङ्गः क्षयवित्तपरिभ्रमञ्च । त्रिकोण-
 संयुक्तरवेर्विपाके बुद्धिभ्रमं राजविमाननञ्च । सौख्या-
 दिहातिं निधनं पितृञ्च कर्मादिवैकल्यसुपैति काले ।
 उच्चान्वितस्य च दशा विदधाति वृत्तिं नित्यं प्रतापजनितं
 महतीं श्रियञ्च । नानाविनोदललितं रतिकैलिसौख्यं
 स्त्रीवस्त्रलाभमनिशं पितृवर्गनाशम् । नीचांशयुक्तस्य
 रवेर्दशायां भार्यार्थभूपत्यविदेशयानम् । त्यक्तोजनैर्वन्धु-
 विकुक्षितस्तु मनोविकारं ज्वरमेहरोगम् । आदौ सूर्य-
 दशायां दुःखं पितरोगकृतक्षयश्चाधिः । मध्ये पशुधन-
 हानिश्चान्ते विद्यामहत्त्वञ्च । दशाविपाके धनहानि-
 मेति षष्ठ्यभानोरतिदुःखजालम् । गुल्मचयोज्झूत-
 पवितरोगं मूत्रादिकञ्च त्वयवा प्रमेहम् । रज्जुस्थभानो-
 रपि वा दशायां देहस्य कष्टं त्वयवाग्निचिह्नम् ।

चातुर्थिकं नेत्रविकारकामं ज्वरातिशारं स्वपदच्यु-
तिश्च । भानोर्द्वादशमस्य चेद्यदि दशा क्लेशार्थहानिं कथं
स्त्रीबन्धुलजभूमिनाशमथ वा पित्रोर्विनाशं कलिम् ।
स्थानात् स्थानपरिभ्रमं विषकृतं राज्ञोभयं पादरुक्
विद्यावादविनोदगोष्ठिकलहं गोवाजिसंपीडनम् ।
पुत्रोत्पत्तिविपत्तिमत्त कुरुते भानोर्धनस्यस्य वा क्लेश-
बन्धुवियोग दुःखकलहं वाग्दूषणं क्रोधनम् । स्त्री-
नाशं धननाशनं नृपभयं भूपुत्रयानाम्बरं सर्वं नाश-
सुपैति तत्र शुभयुक् वाच्यं न चेतत्फलम् । भानोर्वि-
क्रमयुक्तस्य दशा धैर्यं महत् सुखम् । नृपमाननम-
थाग्निं भ्रातृवैरं विपत्तया । सुखस्थितस्यापि रवेर्देशायां
भोनार्थभूत्यकलहानिम् । क्लेशादिनाशं स्वपदच्युतिं
वा यानच्युतं चोरविषाग्निशस्त्रैः । दारान्वितस्यापि
रवेर्देशायां कलहरोगस्त्वथ वा नृतिर्वा । कुभोजनं कुत्-
सितपाकजातं क्षीरादिदध्याज्यविहीनमन्नम् । कर्मस्थि-
तस्यापि रवेर्देशायां राज्यार्थलाभं ससुपैति धैर्यम् ।
उद्योगसिद्धिं यशसा समेतं जयं विवादे नृपमाननं च ।
आयस्थितस्यापि दशा विपाके भानोर्धनाग्निं शुभकर्म-
लाभम् । उद्योगसिद्धिं सुतदारसौख्यं यानादिभूषा-
म्बरदेहसौख्यम् । संज्ञाध्याये यस्य यदुद्रव्यसुक्तं कर्मा
जीवे यस्य यद्योपदिष्टम् । भावस्थानालोकयोगोद्भवं च
तत्तत्सर्वं तस्य योज्यं दशायाम् । स्वर्ग्यं स्थानबलाधिके
क्षत्रिधनं गोभूमियानाम्बरं सौख्यं राजसु माननं पर-
धनैः संयुज्यते कान्तिमान् । तत्पाके शयनाम्बरादि लभते
सर्वोपकारं महाकीर्तिं भूषणमिष्टबन्धुसहितं तीर्थभि-
न्नेकं महत् । रविर्यदा स्थानबलेन हीनस्तत्पाककाले
बलमर्थनाशम् । स्थानच्युतिं बन्धुविरोधतापं देशादिदेशं
ससुपैति दुःखम् । दिग्वीर्ययुक्ते दिवसेश्वरे तु दिगन्त-
राक्रान्तिधनादिसौख्यम् । तत्तद्दिशः प्राप्तयशोऽर्थभूमिर्नो
चेत्तथा तादृशमत्त नास्ति । तत्कालमानात्तसुते बलिष्ठे
रवौ विपाके क्षत्रिभूमिवित्ते । उद्योगसिद्धिं नृपमाननाञ्च
हीने रवौ कालबलेन नाशम् । निरुगतः सर्वसुपैति
कालरवौ तु नैसर्गिकवीर्ययुक्ते । यानार्थभूषाम्बरदेह-
सौख्यं हीने रवौ चोरनृपाग्निभीतिम् । रवौ तु चेष्टा-
धिकवीर्ययुक्ते स्वचेष्टितायागममेति सौख्यम् । नृपस्य
मानं सुतदारसौख्यं कष्यादियानाम्बरमत्त हीने ।
रवौ खगानां बलवर्धयुक्ते त्वचिन्तयित्वा सकलं च
सौख्यम् । तज्जायते तत्परिपाककाले तेनैव हीने

सकलं विनाशम् । क्रूरादिप्रष्टांशरिवेर्देशायां स्थान-
च्युतिं वा नृपचोरभीतिम् । कोपाधिकं तत्र शिरोरुजं
च पित्रादिनाशं त्वथवा तदीयम् । नृद्वंशप्रष्टांशरवे-
र्देशायां नृद्वंशपानाम्बरभूषणाग्निम् । नामद्वयं राजसु
पूजितञ्च वेदान्तशास्त्रागमधर्मशास्त्रम् । पारावताद्यांश-
युतस्य भानोर्देशाविपाके महतीञ्च कीर्तिम् । बन्धुवर्ध-
देशाधिपमाननं च पुत्रादिर्मितकलहलाभम् । खोच्चा-
दिजन्यं फलसाह्यरादौ पश्चात् फलं खेचरवर्धजन्यम् ।
मध्ये फलं स्थानभवं तथैव पापप्रहाणामिह योज-
यन्ति । भुजङ्गमत्प्रशयुतस्य भानोर्देशाविपाकेऽहिभयं
विषादा । नृपाग्निपातित्यमनेकदुःखं पाशादिभूतत्प्रश-
युतस्य चैवम् । खोच्चस्थोऽपि दिनेशो नीचांशे चेत्कलह-
धनहानिः । स्वकुलजबन्धुविरोधः पित्रादीनां तथैव
सुनियोक्यम् । उच्चांशकयुतो भानुनीचस्थोऽपि महत्-
सुखम् । करोति राज्यभारं च दशान्ते विपदं कशाम् ।

अथोच्चादिगचन्द्रदशाफलानि “अत्युच्चगस्यापि निशाक-
रस्य दशाविपाके कुसुमाम्बरञ्च । महत्त्वतामेति कलह-
लाभं धनायतिं पुत्रमनोविलासम् । उच्चस्थितस्यापि
निशाकरस्य प्राप्नो दशायां सुतदारवित्तम् । मिष्टान्न-
पानाम्बरभूषणाग्निं विदेशयानं खजनैर्विरोधम् । आरो-
हिणी चन्द्रदशा प्रपन्ना स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्यकीर्तिम् ।
करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवार्चनं भूधरतर्पणञ्च ।
निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्यहा-
निम् । मनोविकारं खजनैर्विरोधं चोराग्निभूषैः पतनं
तटाके । नीचांशगस्यापि निशाकरस्य प्राप्नो दशायां
विविधार्थहानिम् । कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनोवि-
कारं ससुपैति निद्राम् । मूलत्रिकोणस्थितचन्द्राद्ये
नृपाङ्गनं भूमिसुतार्थदारान् । प्राप्नोति भूषाम्बरमान-
लाभं सुखं जनन्या रतिकेलिलोभम् । स्वक्षेत्रगस्यापि
निशाकरस्य नृपाङ्गनप्राप्तिमुपैति सौख्यम् । प्रचण्डवेशप्रा-
गमनं क्षितीयात् संमाननं स्त्रीसुतबन्धुसौख्यम् । निशा-
करस्याप्यतिशयुराशिं गतस्य द्राये कलहोऽर्थनाशम् ।
कुवस्वतां कुत्सितभोजनञ्च क्षेत्रार्थदारात्मजातपयानम् ।
यानाम्बराबद्धरणादिहानिं विदेशयानं परिचारकत्वम् ।
देशान्तरे आसति बन्धुहीनो दुःखी परिक्षिप्तप्रति शत्रु-
गेहे । मितर्जगस्यापि निशाकरस्य पाकेऽर्थलाभं क्षिति-
पालमैत्रीम् । उद्योगसिद्धिं जलवस्तुलाभं चित्राम्बरा-
भूषणवाग्बिलासम् । सुधाकरस्याप्यतिमत्पराशिं गतस्य

दाये त्वतिशौख्येति । विद्याविनोदाङ्कितराजपूजां
 खेलात्मदारात्मजकामलाभम् । दशाविपाके समराशय
 कलानिधेः काञ्चनभूमिनाभम् । किञ्चित्सुखं वाञ्छ्यराग-
 पीडां विदेशयन् लभते सनुष्यः । नीचस्थितस्य हि दशा
 विपदं महार्तिं क्लेशार्थदुःखवनवाससुपैति काले ।
 कारागृहं निगडपादकृगञ्जहीनशौराग्निभूपतिभयं
 सुतदारशेषम् । क्षीणेन्दुपाके सकलं विहीनं राज्यार्थं
 भूपत्यकलत्वनिवम् । उन्मादचित्तं खजनैर्विरोधस्थित-
 सायाति कुशीलवृत्त्या । पूर्णेन्दुपाके परिपूर्णमेति विद्या
 विनोदाङ्कितराजपूजाम् । स्त्रीपुत्रव्याधिर्यमनोविलसं
 विशेषतः शोभनकर्मलाभम् । केनापि स्त्रीक्षयवियङ्गरेण
 युक्तस्य चन्द्रस्य दशाविपाके । मनःप्रसादं मदनाभिरामं
 स्त्रीपुत्रव्यादिविनोदगोष्ठीम् । यापान्वितस्यापि नि-
 शाकरस्य पाकेऽग्निचोरक्षितिपालकोपैः । दुःखं सुतस्त्री-
 सुतवन्मुहानि विदेशयानं त्वशुभादिकर्म । चन्द्रस्य सौम्य-
 यज्ञसंयुतस्य प्राप्तौ दशायां शुभकर्मलाभम् । गोभूहिर-
 गत्याम्बरभूषणानि तीर्थाभिषेकं परदारसौख्यम् । पापे-
 क्षितस्यापि निशाकरस्य दशाविपाके विफलं सुकर्म ।
 कोपाधिकं कुलितभोजनञ्च मातृवियोगं त्वयथा तदी-
 यम् । निशाकरस्यापि शुभेक्षितस्य परोपकारं महतीं
 च कीर्तिम् । इष्टार्थवन्मुगमभूपमानं जलक्रियावस्त्रमभो
 विलासम् । मूलत्रिकोणगेन्दोर्दशं प्रपन्नो नरः सुवङ्ग-
 कोशः । वङ्गपुत्रवान् विनीतो वन्मुविरोधं प्रधानतां
 याति । सुखस्थितस्यापि निशाकरस्य मातृवियोगं सुख-
 यानभूमिम् । कपेर्धनाग्निं गृहकर्मलाभकीर्तिं स्वना-
 माङ्कितपट्टजालम् । दारावन्वितस्यापि निशाकरस्य पाके
 कलत्राग्निसदाहरन्ति । सुपुत्रसौख्यं शयनाम्बरञ्च प्रसे-
 हमत्वादिक्रमं मनोरुक् । कर्मस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना
 चन्द्रस्य कीर्तिं लभते सुविद्याम् । यज्ञादिकर्माग्निमनेक-
 सौख्यं भूपत्ययानाम्बरवन्मुपूजाम् । नीचांशगस्यापि दशा
 ददाति रोगं महत्तरं चेन्दोः । पादाक्षिरोगपीडां युद्धेषु
 पराजयं गतोत्साहम् । उच्चांशगस्यापि दशा ददाति
 सौख्यं महत्तरं चेन्दोः । नानाविधधनलाभं भूपति-
 खल्लानदेहपुष्टिं च । चन्द्रदशायामादौ नरपतिसम्मानन-
 कीर्तिसौख्यं च । मध्ये स्त्रीसुतनाशं गृहधनसौख्याम्बरं
 चाने । पश्यस्य चन्द्रस्य दशा प्रपन्ना करोति दुःखं कलहं
 वियोगम् । चोराग्निभूषालभयं जलेन भूत्वादिकच्छं
 धननाशमाहुः । रम्भस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना देहस्य

काशर्पं जलभीतिदुःखम् । विदेशयानं सकलैर्विरोधं
 कुभोजनं माजनेषु नाशम् । रिपुफगचन्द्रदशायां प्राप्तो
 भूतिनाशनं कुरुते । राज्ञोऽन्धतधनभाग्यं स्थानविनाशं
 महत्तरं दुःखम् चन्द्रस्य वित्तस्थितिपाककाले वित्तात्मज-
 स्त्रीसुखभोगभाग्यम् । मिष्टान्नपानं रतिकेलिसौख्यं
 धनागमं पुण्यजलाभिषेकम् । तृतीयराशिस्थनिशाकरस्य
 दशा महत्सौख्यमनेकवितम् । मनो दृढं भ्रातृजनादि-
 सौख्यं कपप्रक्षयानाम्बरभूषणाग्रम् । लाभस्थितस्यापि
 निशाकरस्य प्राप्तौ दशायां विविधार्थलाभम् । गृहक्ष-
 पानाम्बरकेलिबोलं स्त्रीपुत्रलाभं तु मनोविलासम् ।
 दिनेश्वरेणाहतचन्द्रदाये प्राप्तोति दुःखं खजनैर्विरोधम् ।
 भावार्थं भूपत्यपाग्निकोरेर्मातृवियोगं क्षप्रिधान्याशम् ।
 चन्द्रे स्थानबलाधिके धनसुखं कीर्तिञ्च विद्यागमं देव-
 ब्राह्मणतपस्यं गृहधनान्याप्नोति भूमिं धनम् । स्त्रीरक्षा-
 म्बरभूषणं क्षप्रिधनं गोविक्रियासेवनं मिष्टान्नदिरसायनं
 फलयुतं दध्याज्यमाल्याम्बरम् । निशाकरे स्थानबलैर्वि-
 होने स्थानार्थनाशं स्वपदच्युतिञ्च । स्ववन्मुनाशं त्वय
 वा वियोगं क्षपेर्विनाशं ससुपैति काले । निशाकरे दिग्-
 बलसंयुतेऽस्मिन् दिगन्तरादागतवस्तु चितम् । विद्यागमं
 भूपतिमिवताञ्च स्ववन्मुपूजां गजवाजिभूमिम् ।
 चन्द्रे तथा कालवलावन्तेऽस्मिन् तरङ्गयानं क्षप्रिगो-
 महीञ्च । विद्यादिघोषं नखकेशदलचर्मास्वरालङ्कृतवा-
 हनञ्च । निसर्गवीर्यान्वितचन्द्रदाये निसर्गतस्यापि करोति
 सौख्यम् । अयत्नतो वाहनदेशलाभं गृहपालपूजां वङ्ग-
 वाहनञ्च । चन्द्रे यदा दिग्बलवीर्ययुक्ते क्षपाकटाक्षेण
 नरेश्वरस्य । समस्तभाग्यं ससुपैति सौख्यं परोपकारं च
 मनोऽभिलाषम् । क्रूरादिघडांशसमन्वितस्य दाये
 शशाङ्कस्य वङ्गत्वदुःखम् । स्त्रीपुत्रनाशं क्षितिपालकोपं
 विद्याविवादं कलहं जनैश्च । गृहशघडांशसमन्वितस्य
 चन्द्रस्य दाये वङ्गपुत्रलाभम् । गृहार्थलाभं विजयं
 सुखं च कीर्तिञ्च विद्यां लभते विशेषात् । पारावताद्यं-
 शसमन्वितस्य चन्द्रस्य दाये महतीं च कीर्तिम् । विद्या-
 विनोदं लभते च सौख्यं देवाचनं पुण्यजलाभिषेकम् ।
 क्रूरशृङ्गाण्यसंयुक्तचन्द्रो दिशति रोगिताम् । कार्यं
 पापसमायुक्तं गोब्राह्मणनिपीडनम् । आदौ भाव-
 फलं प्रोक्तं स्थानजन्यं ततः फलम् । अशोद्धवं फलं
 पश्चादुपहृजातफलं तथा ।

अथोक्षादिमभौमदशाफलम् । “अनुभूतमन्मदाय-

काले क्षेत्वार्यलाभं समरे जयञ्च । आधिक्यमन्येति नरेश-
मानसहोदरस्त्रीसुतवाग्विलासम् । उच्चङ्गतस्य हि दशा
धरणीसुतस्य प्राप्नोति राज्यमथवा क्षितिपाञ्च वित्तम् ।
भूमेध्यदारसुतबन्धुसमागमं च दानादिरोहणविशेषविदे-
शयानम् । आरोहिणी भूमिसुतस्य सौख्यं दश तनोत्यन्न-
नरेन्द्रपूजाम् । प्रधानतान्धैर्यमनोऽभिलाषं भाग्योत्तरं
गोगजवाजिभङ्गम् । धरासुतस्याप्यवरोहकाले स्थानार्थ-
नाशं कलिकापदुःखम् । विदेशवासं खजनैर्विरोधं चो-
राग्निभूषैर्मयमेति कष्टम् । नीचस्थितस्यापि धरासुतस्य
दाये कुटुम्ब्या खजनादिरक्षाम् । कुभोजनं गोगजवाजि-
नाशं खबन्धुनाशं नृपवज्रचौरैः । मूलत्रिकोणस्थित-
भौमदाये मिष्टान्नपानास्वरभूषणाग्निम् । पुराणधर्म-
श्रवणं मनोज्ञं भ्रातृदसौख्यं क्षणिकलाभमेति । खल्ले-
गस्यापि धरासुतस्य दशाविपाके लभतेऽर्थभूमिम् । स्था-
नाधिपत्यं सुखवाहनञ्च नामद्वयं भ्रातृसुखं सुखा-
ग्निम् । धरासुतस्याप्यतिशतुराशिं गतस्य दाये कलहा-
दिदुःखम् । नरेशकोपं खजनैर्विरोधं भूस्यर्धदारात्मज-
मितरोगम् । भूनन्दनस्याप्यरिराशिस्य दशाविपाके
समरे च पीडाम् । शोकाग्निभूषालविषैः प्रसादं पी-
डातिक्कटादिगुदान्त्रिरोगम् । मितर्जगस्यापि कुजस्य
दाये मितत्वमायाति सपत्नशङ्कः । चोराग्निमान्द्याजि-
विषादभूमिं क्षेपेर्विनाशं कलिकोपदुःखम् । कुजस्य
दाये त्वतिमितराशिं गतस्य भूपालकतार्थभूमिम् ।
वस्त्रादियज्ञादिविवाहदोक्षासुपैति देशान्तरलब्धभाग्यम् ।
धरासुतस्यापि समर्जगस्य गृहोपकार्यं स्वधनप्रमाणात् ।
स्त्रीपुत्रलब्ध्यात्मसहोदराणां शत्रुत्वमाप्नोति नृपाग्नि-
पीडाम् । नीचग्रहेणापि समन्वितस्य धरासुतस्याति-
मनोविकारम् । प्रेक्ष्यत्वदृष्टिं परकीयमन्त्रं स्त्रीपुत्रनाशं
नृपवज्रचौरैः । किञ्चित् सुखं भोजनवस्त्रपानं कच्छ्रेण
वृत्तिं नृपपूजनञ्च । उच्चान्वितेनापि समन्वितस्य भौमस्य
दाये सुतदारपीडाम् । पापान्वितस्यापि कुजस्य दाये
पापानि कर्माणि करोति नित्यम् । देवहिजानां पशुदे-
वतानां सहोदराणाञ्च कुमार्गदृष्ट्या । सुमान्वितस्यापि
कुजस्य दाये केचित् सुखं देहकशाङ्कुरोगम् । भूपैर्विवादं
समरे जयं च विद्याविवादं परदेशवासम् । शुभेक्षित-
धरासुतनोर्दाये भूस्यर्थनाशनम् । तस्मिन् गोचरसंयुक्ते
खल्लं शोभनं भवेत् । आरस्य पापग्रहवीक्षितस्य प्राप्नो-
दशायां बह्वदुःखकष्टम् । जनैः परित्यक्तकलत्रभित्तो देशा-

न्तरस्थः क्षितिपात्रकोपात् । केन्द्रगतभौमदाये चोरविषा-
भ्यासुपैति दुःखानि । कलहोवासविरोधं लभते देशान्तरं
याति । चतुर्थराशिस्थितभौमदाये स्थानच्युतिं बन्धुविरोधि-
ताञ्च । चोराग्निपीडां नृपतेः सकाशात् भीतिं परे दुर्गपदे
प्रयाति । कलत्रयुक्तस्य कुजस्य दाये कलत्रहानिर्गुदमूल-
कच्छम् । अगोचरस्थस्य च ताडनं फलं तदन्यथा चेत्
फलमन्यथैव । कर्मेस्थितस्यापि कुजस्य पाके कर्मादिवैक-
ल्यसुपैति दुःखम् । उद्योगभङ्गं त्वपकीर्त्तिमेति विद्या-
सुतस्त्रीधनमानहानिः । अर्कगतभौमदशायां दधाति शोकं
स्त्रिया विरोधं च । राज्याञ्च्युतिं विपक्षाद्देशादेशान्तरं
याति । वित्तगतभौमदशायां संप्राप्तौ तस्य वृद्धिसुपयाति ।
खकुलाट्टत्वं लभते नृपहृतवित्तं सुखाक्षिरोगञ्च । भ्रा-
तृस्थानगतस्य सौख्यफलदो भूनन्दनोऽरातिहा धैर्यं
वित्तसुतार्थदारसहजैः सङ्गं नृपात् पूज्यताम् । पुत्रस्थान-
गतस्य पुत्रमरणं बुद्धिभ्रमं जाड्यतां शत्रुक्षेत्रगतस्य भूमि-
सहजैर्दुःखं महारोगभाक् । पञ्चमस्यधरासुतभौमदाये
कीर्त्तिं विवेकिताम् । नेत्ररोगं त्वर्थनाशं दद्यात् कलहमथ
वा । मरणपदस्यो भौमः करोति दुःखं महद्भयं पाके ।
स्त्रीटकमन्यविरोधं स्थानविनाशं विदेशयानञ्च । नव-
मस्यधरासुतनोर्दशापाके पदच्युतिम् । गुरुणां च
तथा कष्टं तपविषं महद्भयम् । आयस्यभौमदाये
करोति राज्यार्थभूपसम्मानम् । समरे जयप्रतापं वा-
गुपकारं मनोजवं कीर्त्तिम् । व्ययगतभौमदशायां प्राप्नो-
धनवृत्तिं नृपाङ्गीतिम् । स्थानसुतदारनाशं भ्रातृणां
विदेशवासञ्च । उच्चान्वितसंयुक्तधरासुतकाले मनोभिलाषं
विजयं सुखञ्च । प्रचण्डदोशेगमनं नृपस्य प्रधानतां
याति दुग्धपदम् । नीचांशभौमदाये नीचयुतेऽत्यन्त-
कर्षयैकल्यम् । धनहानिभूपदण्डः शिष्टोऽरपराधयो-
ऽशीलः । भौमदशायामादौ लभते विविधार्थमान-
हानिं च । मध्येऽग्निभूषचौरैर्भीतिं तत्र विनि-
र्दिशेन्नतिमान् । अन्ते आश्रययोगं सुतधनदाराग्नि-
गुल्ममूलादिम् । भौमेऽप्येवं न भवेन्नोचरयुक्ते विशेषतः
कथयेत् । भौमस्य संस्थानबलान्वितस्य दशाविपाकेऽर्थ-
कलत्रसौख्यम् । स्थानादिलाभं सुखकीर्त्तिशौर्य-
सुद्योगसिद्धिं त्वनयादुपैति । स्थानवीर्यविहीनस्तु कुरुते
खपदच्युतिम् । कुजः कुसीददृष्ट्या च जीवनं भवति
ध्रुवम् । दिग्वीर्ययुक्तस्य कुजस्य दाये नृपात् सुलब्धार्थ-
रणप्रतापम् । गोभूमिकल्पस्वरयानलाभं दिग्गन्तार-

कालवियुतगौमदशायां काश्य-
जविरिति सौख्यमुपैति । पट्टवस्तुमणिमौक्तिकलाभं
चित्तवस्तुषण्णगोजलाभम् । निसर्गधीर्मान्वितभौमदाये
क्षपाकटाक्षेण महीपतीनाम् । समस्तभाग्यात्मजमित्त-
वन्धुगोभूमिप्रान्तरदेहसौख्यम् । निसर्गतः स्थान-
धनाक्षिणाशं पिप्ताविकं कुत्सितभोजनञ्च । कुजस्य
दाये कुनखी पिष्टन्नः सन्नोदराणामपि देहपीडा ।
वक्रान्वितस्य भौमस्य दशाकाले महद्भयम् । चोराग्न-
सर्पपीडां च वनवासं पदच्युतिम् । दृग्वीर्ययुक्तस्य
कुजस्य दाये क्षपाकटाक्षेण महीपतीनाम् । समस्त-
भाग्यात्मजमित्तवन्धुगोभूमिप्रान्तरदेहसौख्यम् । क्रूर-
पठांशसंयुक्तभौमदायेऽतिपीडनम् । कारागृहप्रवेशश्च
समस्तविभवक्षयम् । सौख्यपठांशसंयुक्तभौमदाये शुभं
भवेत् । विवाहदीक्षायाञ्च च सर्वेषामुपकारकम् ।
पारावतादिसंयुक्तभौमदाये महत् सुखम् । भूयर्थदार-
सम्पत्तिधनवाहनभोजनम् । क्रूरदेहाणसंयुक्तकुज-
दाये मनोव्यथा । निगडं विषभीतिं च पाशबन्धनमेव
च । उच्चस्थोऽपि धरास्त्रुर्नीचांशकसमन्वितः । तत्-
पाके आतृमरणं नृपवज्रविषाडयम् । भूमिपतोऽपि
नीचस्यः स्त्रोद्धभागसमन्वितः । तत्पाके भूमिदाराध-
पुत्रमित्तविवर्द्धनम् कुजदशा ।

अथ बुधदशा । “अत्युच्चसोमात्मजदायकाले धनान्वितः
ख्यातिमुपैति सौख्यम् । ज्ञानञ्च कीर्तिं जननायकत्वं
स्त्रीपुत्रभूयर्थमहोत्सवञ्च । उच्चस्थितस्यापि शशाङ्क-
स्त्रुर्नोर्देशा महत्त्वं कुरुतेऽर्थसौख्यम् । देहस्य पुष्टि-
र्धनधान्यपुत्र गोवाजिसत्तेभस्त्रदङ्गनादम् । आरोहिणी
सौम्यदशा प्रपन्ना यज्ञोत्सवं गृहव्याजिसङ्क्रमम् । स्त्रुद्ध-
भूषास्त्रयानलाभं बाणिज्यभूयर्थपरोपकारम् ।
शशाङ्कस्त्रुर्नोस्त्रुर्वोहिणी वा दशा महत्कष्टतरञ्च ।
दुःखम् । विज्ञानहीनं परदारसङ्गं नृपाग्निचौरैर्भय-
मत्तकष्टम् । नीचस्यचन्द्रात्मजदायकाले ज्ञानेन
हीनं स्वजनैर्वियुक्तम् । पदच्युतिं बन्धुविरोधितां च
विदेशयानं वनवासदुःखम् । मूलविकीर्णान्वितसौम्य
दाये राज्यं महत्सौख्यकरं च कीर्तिम् । विद्याविलासं
निगमार्थशीलं पुराणधर्मश्रवणादिपुतः । स्वक्षेत्रग-
स्यापि शशाङ्कस्त्रुर्नोः प्राप्तौ दशायां धनधान्यसम्पत् ।
बाणिज्यगोभूमिस्त्रुताथेदारस्त्रुद्धपानास्त्ररभूषणाग्निः । श-
शाङ्कस्त्रुर्नोस्त्रुरिराशिस्य शत्रोर्भयं भूपतिकोप-

जातम् । विद्याविहीनं कुलहीनसेवां कुभोजनं दार-
सुतार्थनाशनम् । शशाङ्कस्त्रुर्नोर्देशाशं गतस्य
पाके विपदं च दुःखम् । उद्योगभङ्गं स्वजनैर्विरोधं
यज्ञादिविघ्नं शुभकर्मनाशम् । मितक्षेत्रदशायां शशाङ्क-
स्त्रुर्नोर्धनायतिः सौख्यम् । नामद्वयसंप्राप्तः स्वनामा-
ङ्कितगद्यपद्यानि । अतिमितराशिस्य दशा प्रपन्ना
महत्त्वतां याति । भूपतिभैतं सौख्यं धनसुतदाराश्च
बन्धुसम्मानम् । समर्त्तगस्यापि शशाङ्कस्त्रुर्नोर्देशा सुखं
धान्यसुतास्त्रराणि । करोति राज्यच्युतिमत्तविघ्नं
विज्ञानहीनं पिटकादिदोगम् । नीचस्त्रेचरसंयुक्त सौम्य-
दायेऽतिकष्टताम् । पदभ्रं सर्वबन्धुनाशं कर्मनाशं मनो-
रुजम् । उच्चस्त्रेचरसंयुक्तसौम्यदाये महत् सुखम् ।
भाग्योत्तरं सुविद्यां च बाणिज्यं गोकर्षिकायाः ।
विदः पापान्वितस्यापि दाये पापमुपैति च । क्षेतार्थ-
दारपुत्रादिक्षणिगोभूमिनाशनम् । विदः सौम्ययुत-
स्यापि परिपाके महत् सुखम् । राज्ययोगं सुखं कीर्तिं
दारपुत्रवृत्तात् सुखम् । सौम्यक्षितस्यापि शशाङ्कस्त्रुर्नो-
र्देशाविपाके महतीं च कीर्तिम् । विद्याविलासोद्धव
राजपलां कान्तिप्रतापं यशसा समेतम् । पापेक्षित-
स्यापि शशाङ्कस्त्रुर्नोर्धन्यक्षयं बन्धुजनैर्वियुक्तम् । विदेश-
यानं स्वपदच्युतिं च प्रेषानुवृत्त्या कलहोऽतिकष्टम् ।
केन्द्रोपगस्य हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमित्तधन-
धान्यकलत्रपुत्रान् । यज्ञादि कर्मनृपमानयशःप्र-
लब्धिं स्त्रुद्धक्षपानशयनास्त्ररभूषणानि । लग्नं गतस्य
हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमानं क्षणित्वभाभ्यम् ।
भेरीरवादि परिघोषितयानमार्गं तीर्थभिषेकमथवा
जगति प्रसिद्धम् । वित्तगसौम्यदशायां विद्याप्राप्तिं
महत्त्वकीर्तिञ्च । भूपतिभाग्यसमानो राज्यस्थाने प्रधनतां
याति । तृतीयराशिस्थितचन्द्रस्त्रुर्नोर्देशाविपाके जडतां
समेति । उद्गमानमाजीवनशुल्भरोगमन्त्रार्तियोगे नृप-
माननञ्च । शशाङ्कस्त्रुर्नोर्हिं वृकस्थितस्य दशा प्रपन्ना
नृहधान्यनाशम् । सौख्यादिहीनं हिवृकेशस्त्रु-
सद्योगभङ्गं च पदच्युतिं वा । पञ्चमस्थशशिनन्दनस्य
या क्रूरबुद्धिरतिकष्टता भवेत् । हीनवृत्तिरपि राज-
सेवया कष्टलब्धधनमेति सम्पदम् । पठाष्टमान्यस्थित
सौम्यदाये त्वग्दोषजातं बहुरोगमेति । विचर्चिका
पैत्तिकपाण्डुरोगं नृपाग्निचौरैर्भयं क्षयत्वम् ।
देहाङ्गवैकल्यकलत्रबन्धुविदेशं भूपतिदत्तकोपम् । आक-

स्त्रिकं सत्यभयं प्रसादं रिपुस्थितस्यापि शशाङ्क-
स्त्रनोः । दारस्थितस्यापि शशाङ्कस्त्रनोर्दशा विपाके
सुतदारवित्तम् । विद्याविनोदं विमलाम्बरं च नाम-
द्वयं भूपतिमिताम् । भाग्यस्थितस्यापि शशाङ्क-
स्त्रनोर्भोग्योत्तरं दारसुतार्थलाभम् । तीर्थोभिषेकं जप-
होमदानं यज्ञादिकर्माणि लभेन्मनुष्यः । कर्मस्थितस्यापि
शशाङ्कस्त्रनोर्दशाविपाके नृपतौल्यमेति । सौख्यं स्वना-
माङ्कितमद्यप्यं नामद्वयं दारसुतार्थलाभम् । प्रपूजनं
देवमहीरुहाणां साम्राज्यलाभं जननायकत्वम् । कवित्व-
मार्गं समुपैति काले यज्ञादिदीक्षां स्वजनैर्विशेषात् । उपा-
न्यराशिस्थितसौम्यदाये त्वनेकधा वित्तमुपैति काले । दा-
नेन वा भूपतिमाननाद्वा लक्ष्ये वाणिज्यविचारतो वा ।
उच्चांशसंयुक्तशशाङ्कस्त्रनोर्दशाविपाके सुतभूषणाग्निः । मनो
विलासं नयनाभिरामस्तुलाहर्षैश्च जज्जामिषेकम् । गी-
चांशकयुतः सौम्यो नीचवृत्त्यानुजीवनम् । प्रेषणत्वं परि-
हारं च दशायाञ्च करोति तत् ; सौम्यदशायामादौ लभते
धनधान्यसम्पदं पुरुषः । अन्ये स्वजनविरोधं मध्ये दाये
नरेशसम्मानम् । अर्कगसौम्यदशायां लभते विविधापदं
मनोदुःखम् । स्वकुलजन्तुविरोधं निन्दामयं वाक्किर्क-
रोगञ्च । स्थानवीर्ययुते सौम्ये तत्पाके कीर्तिराज्य-
दम् । मनोवैर्यं मनोत्साहं यज्ञदीक्षाशुभप्रदम् ।
तद्विहीनबुधे स्थानदारपुत्रमहङ्गयम् । विदेशवासं दुःखं
च नानापरिभवक्रियाः । दिग्वीर्यसहिते सौम्ये
दिगन्ताङ्गनिकः सुधीः । सामन्तराजमित्वं गन्ध-
माल्यस्य लेपनम् । कालवीर्ययुतसौम्यदशायां देहसौख्य
कलहादिवियोगम् । दारपुत्रनृपमाननमेति गाङ्गतोय-
परिपूततनुः स्नात् । निसर्गवीर्यान्वितसौम्यदाये निसर्गत-
स्यापि शुभादि कर्म । विद्याविवादां स्वजनैर्विरोधं मातु-
र्वियोगं त्वथवा तदीयम् । वक्रचेष्टान्विते सौम्ये भाग्य-
दारसुतार्थलाभः । तथा पुराणदानादिसुसुदृक्स्थानमाचरेत् ।
हमन्वेन युते सौम्ये सर्वभूतेषु सौम्यताम् । करोति रति
केलिञ्च राजप्रभाग्यसमन्वितम् । क्रूरपडांशसौम्यस्य
दशापाके सहङ्गयम् । चोराग्निभूषैर्भीतिः स्याच्छुभहृ-
योगवर्जिते । नृदंशादियुते सौम्ये राज्यलाभं सहत्
सुखम् । मादवं सर्वभूतेषु कृपिपुत्रार्थसम्पदम् । सौम्ये
वैशेषिकांशस्य विशेषाज्ञापूज्यताम् । सुगन्धाम्बरमालां
च विद्यागोपीरहस्यताम् । क्रूरद्रेक्कायसंयुक्तस्त्र-
स्त्रसुदंदा तदा । चोराग्निभूषितभयं स्थाननाशं कृ-

द्भयम् । उच्चराशिगतः सौम्यो नीचभागगतो यदि ।
राज्यं सुखं महत्कीर्तिम् विनाशयति तत्क्षणात् ।
चन्द्राक्षजोऽपि नीचस्थः स्त्रीभागसमन्वितः । अशुभं
फलमादौ तु शुभमन्ये प्रयच्छति ।

अथ गुरुदशा 'गुरोर्दशायां परभोजनस्य राज्यं
महत्सौख्यमुपैति कीर्तिम् । मनोविलासं मज्जाजिसङ्घं
नृपाभिषेकं स्वकुलाधिपत्यम् । कुलीरगस्यापि गुरोर्द-
शायां भाग्योत्तरं भूपतिमाननाद्वा । विदेशयानं सह-
दाधिपत्यं दुःखैः परिक्रान्ततनुर्मनुष्यः । आरोहिणी
देवगुर्भीहृत्त्वं दशा प्रपन्ना कुरुर्ध्वं भूमिम् । गानक्रिया
स्त्रीसुतराजपूजां स्ववीर्यतः प्राप्तयशःप्रतापम् । जीवदशा-
यामारोहिण्यामोशो मण्डलादिनाथो वा । दिजभूषा-
लम्बधनो मेधावी कान्तिमान् विनीतज्ञः । देवेन्द्रपूज्यस्य
दशावरोहा करोति सौख्यं सङ्गदेव नाशः । सङ्गदशः
कान्तिविशेषजालं नरेश्वरत्वं सङ्गदेव याति । अतिनीच-
भागमाजो गुरोर्दशायां प्रभग्नदृष्टपुञ्जः । अन्योन्यहृद-
यवैरं कृपिनाशं याति परमदयः । मूलतिलोष्पनिष्ठस्य
गुरोर्दशायां राज्यार्थं भूमिसुतदारविशेषसौख्यम् । याना-
धिरोहणमपि स्वबलापवित्तं यज्ञादिकर्मजनपूजितपाद-
पीठम् । गुरोर्दशायां स्वदृढं मतस्य राज्ञोर्ध्वं भूषान्य-
सुखाम्बरञ्च । मिष्टाक्षगोत्राजिमनोविलासं काव्यादि-
पुण्यागमवेदशास्त्रम् । गुरोर्दशायासतिशतुराशिं गतस्य
दुःखं समुपैति शोकम् । विषादमस्यैककलत्रनाशं नृपा-
ग्निचोरैर्बहुदुःखपीडाम् । गुरोर्दशायासरिराशिमस्य
क्षेत्रादिवत्तं शयनाम्बरञ्च । नरेशसम्मानमुपैति नित्यं
स्त्रीपुत्रनृत्यात्मसहोदरार्तिम् । प्राप्नोति दशायासतिमित-
राशिं गतस्य जीवस्य नरेन्द्रपूज्यम् । नृदङ्गभेरोरव-
यानघोषं दिगन्तराक्रान्तमस्तभाग्यम् । सितवर्णस्यापि
गुरोर्दशायां नरेशमैत्रीं समुपैति कीर्तिम् । विद्याविवादे
जयमन्त्रसौख्यसुगन्धस्त्रदस्त्रपरोपकारम् । समर्कगस्यापि
गुरोर्दशायां सामान्यतो भूपतिदत्तभाग्यम् । कृपार्थगो-
भूमिमनोविलासं मित्राम्बरालङ्कृतिभूषणाग्निम् । नीच-
स्त्रीचरसंयुक्तजीवदाये मनोरुजम् । परमेषप्राणवादञ्च
पुत्राणाञ्च विरोधिताम् । उच्चस्त्रीचरसंयुक्तगुरुदाये सहत्
सुखम् । अनेकगोपुरादीनां निसर्गं नृपपूज्यताम् । पा-
पान्वितस्यापि गुरोर्दशायां करोति पापं हृदयान्तर-
स्यम् । गूढं बहिः पुनस्तप्तं विशेषात् भूष्यैवदारा-
त्मजसौख्यमेति । शुभान्वितस्यापि गुरोर्दशायां नरेशवासं

शुद्धिद्वयं च । दानेन वित्तं नृपमाननाद्या यज्ञादिसंभ-
र्गविशेषलाभम् । पापेक्षितस्यापि गुरोर्दशायां प्राप्तं सुखं
किञ्चिदुपैति धैर्यम् । क्वचिद् यशः कुत्रचिदाप्तसौख्यं
क्वचिद्धनं नाशमुपैति चान्ते । शुभेक्षितस्यापि गुरो-
र्दशायां देशान्तरे वित्तमुपैति भूपात् । देवार्चनं भूचुर-
तर्पणञ्च तीर्थभिषेकं गुरुपूज्यताञ्च । केन्द्रगतजीवदाये-
राज्यं भूदारराजसम्मानम् । विविधसुखानन्दकरं
बहुजनरक्षां प्रधानतां याति । लग्नङ्गतस्य हि दशा-
पुरुषं करोति जीवस्य सौख्यममलाम्बरभूषणाग्निम् ।
यानाधिरोहणसदङ्गगणारवैश्च सत्तेभवाजिभटसङ्घयुतं
करोति । चतुर्थकेन्द्रस्थितजीवदाये यानतयं भूपतिभित्त-
भावम् । भूपालयोगो यदि भूपतित्वं नी चेत्तदा तत्सदृशं
करोति । कलत्रारशिस्थितजीवदाये दारार्थपुत्रार्थसुखं
प्रयाति । विदेशयानं समरे जयञ्च धान्यं परब्रह्मणि
पुण्यकर्म । कर्मस्थितस्यापि गुरोर्विपाके राज्याग्निभाऊ-
र्जनयस्तदानीम् । भूपालयोगे त्वथ वार्थपुत्रकलत्रसत्कर्मसु
राजयोगम् । पञ्चमस्यगुरोर्दाये मन्त्रोपास्तिर्महत्सुखम् ।
सुताग्निं राजपूजाञ्च वेदान्त्रवशादिकम् । त्रिकोणसं-
स्थस्य गुरोर्दशायां स्त्रीपुत्रधान्यार्थविवेकबुद्धिम् । षट्क्ष-
पानाम्बरपट्टवस्त्रयानादिलाभं नवमे तु सौख्यम् । उच्चां-
शसंयुक्तगुरोर्दशायां भाग्योत्तरं राजसमानमेति ।
प्रवालसुक्तामणिरत्नलाभं सर्वेषु सुखं ससृपैति सौख्यम् ।
नीचांशसंयुक्तगुरोर्विपाके भूपाङ्गयं शुल्भविचर्चि-
कादीन् । स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च नृपाग्निचोरैः
खड्गलोद्भवैश्च । अर्कगतजीवदशायां सहसा ज्वरपीडितो
भवेत् क्षीणः । ऊर्ध्वाङ्गुरोगतप्तो दुःशीलत्वप्रभङ्गसंसारः ।
आदौ गुरुदशकाले नृपपूजां महत्सुखम् । मध्ये
स्त्रीपुत्रलाभादि चान्ते कष्टं विनिर्दिशेत् । धनस्थित-
स्यापि गुरोर्विपाके धनायतिं भूपतिमाननञ्च । विद्या
विवादाङ्कितराजगोष्ठीं सर्वोपकारं विजयं सुखञ्च ।
नृपकृतबहुमानं भ्रातृभिर्भूमिलाभं परयुतविजनेवां
दत्तगोभूमिवित्तम् । कश्चनवसनभूषागन्धमाल्याम्बराणि
परकृतसुपकारं शुद्धतामेति शौर्यम् । तृतीयस्यगुरो-
र्दाये भ्रातृणां च सुखं धनम् । नृपदत्तं धनं सौख्यं
गन्धमाल्याम्बरादिकम् । नीरोगतां पुत्रकलत्रलाभं
लग्नाद्रिपुत्रस्य गुरोर्दशायाम् । आदौ भवेदेवमथान्य
पाके दारार्थचोरादिभयं सरोरगम् । जीवोभरण-
शदस्यः करोति सौख्यं स्वबन्धुजनहानिम् । स्थान-

च्युतिं विदेशं प्रान्ते स्त्रीराजपुत्रसम्मानम् । लाभ
गजीवदशायां संप्राप्तौ राज्यलाभमुपयाति । बह्वर्ध-
दारपुत्राङ्गुपविरोधं स्वबन्धुविद्वेषम् । व्ययगतजीव-
दशायां प्राप्तौ वाहनादि ससुपयाति । लभते विदेशयानं
जानात्कोशैश्च परिभूतः । पाके स्थानवलाभान्वितस्य च
गुरोः क्षेत्तार्थदारात्मजान् संप्राप्नोति गजाश्ववस्त्रकनकं
चित्ताम्बरं भूषणम् । दिग्बीर्यान्वितदेवनायकगुरो
लोके प्रसिद्धं तथा जीवे कालबलाधिके नृपबधूसम्मानि
तां याति सः । निर्गर्गवीर्यान्वितजीवदाये निर्गर्गत-
स्यातिसुखं महत्त्वम् । विद्याविलासं रतिकेलिसौख्यं
भागीरथीतोयकृताभिषेकम् । वक्रं गतस्यापि गुरोर्दशायां
महार्थतां याति सुतार्थदारान् । युद्धे जयं भूपति-
भित्ततां च सुगन्धजाताम्बरवाग्विलासम् । दिग्बीर्य-
युक्तस्य गुरोर्विपाके कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम् ।
समस्तभाग्यं ससृपैति नित्यं देशान्तरे भ्रमस्यति किञ्चि-
देव । क्रूरषष्ठांशसंयुक्तगुरोर्दायेऽतिकष्टताम् । राज-
कोपावमानादीन् लभते नात्र संशयः । सौम्यषष्ठांश-
संयुक्तगुरोर्दायेऽतिसौख्यताम् । वाहनं बन्धुसम्मानं
यत्नवैवाहिकं शुभम् । पारावतांशयुक्तस्य गुरोः पाके
महत् सुखम् । षट्क्षपट्टवस्त्रञ्च हेमविक्रयभूषणम् ।
पापद्रेक्षाण्युक्तस्य गुरोर्दाये च बन्धनम् । कारागृह-
प्रवेशञ्च निगडं दारविग्रहम् । उच्चस्थोऽपि गुरुनीच-
राश्यांशकसमन्वितः । महाभाग्यं तु संप्राप्तं तत्क्षणा-
देव नश्यति । नीचस्थो देवपूज्योऽपि स्त्रीचांशकसम-
न्वितः । भाग्यक्षये तु संप्राप्ते भाग्यं याति तदा नरः” ।

अथ शुक्रदशा । “अथ शुक्रदशायां सत्तविलास-
प्रियार्थभोगी स्यात् । आल्याच्छादनभोजनशयनस्त्री-
पुत्रधनयुक्तः । स्त्रीसुस्थितस्यापि भृगोर्दशायां स्त्रीसङ्ग-
पार्थविरुद्धधर्मम् । पितोर्विनाशं ससृपैति दुःखं शिरो-
रुजं भूपतिमाननञ्च । आरोहिणी शुक्रदशा प्रपन्ना
धान्यं वरालङ्कृतिकान्तिपूजाम् । प्रवृत्तिसिद्धिं स्वजनै-
र्विरोधं सात्वादिनाशं परदारसङ्गम् । भृगोः सुतस्याथ-
वरोहकाले प्रचण्डवेष्ट्यागमनं धनाग्निम् । स्त्रीपुत्रबन्धा-
र्त्तमनोविकारं हृच्छूलरोगं मदनार्त्तिमेति । उद्देगरो-
गतप्तः कर्मसु विफलेषु सर्वदाभिरतः । अतिनीचग-
तस्य दाये शुक्रस्यात्माधरदारपुत्रार्त्तिम् । मूलत्रिकोण-
भाजो भृगोर्दशायां महाधिपत्यं स्यात् । क्रयविक्रयकुश-
लघनवान् कीर्त्यन्वितो विधिज्ञश्च । स्वर्णशुक्रदशायां

लभते स्त्रीपुत्रमित्थमन्यथैव । नित्योत्साहं द्वेषं परोप-
कारं महत्त्वञ्च । ऋगोर्दशायामतिशयुराशिं गतस्य
पुत्रार्थकलत्रहानिम् । प्रभग्नसंसारविशीर्यदेहं गुल्मा-
क्षिरोगं ग्रहणीप्रकोपम् । शत्रुक्षेत्रदशायां ऋगोरप-
त्यार्थदारहानिः स्यात् । भूपतिरोषं कुरुते सत्तविज्ञाशा-
र्थपापकर्माणि । मित्तोत्त दशायां परोपकारी कलावि-
धित्तञ्च । पूगारामकविः स्यादेवमनुष्येश्वरोद्भूतार्थञ्च
अतिमित्तशुक्रदाये भूपतिसम्मानसौख्यं च । गोधन-
वाजिसमेतं गजवरसङ्घैः निरस्तदोषैश्च । समर्चगस्यापि
ऋगोर्विपाके प्रमेहगुल्माक्षिशुद्रप्रोगः । किञ्चित् सुखं
भूपतिवर्जिचौरैः भयं खनामाङ्कितगद्यपद्यम् । नीचखे-
चरसंयुक्तऋगोर्दाये महद्भयम् । अपवादकृतं दोषं लभते
पापकर्माभिः । खोच्चस्थितेन सहितस्य ऋगोर्विपाके
राज्यं महत्त्वसमराधिपतित्वमेव । हेमास्वरादिमणि-
भूषणयानलाभं भेरीमृदङ्गपणवानकवाद्यघोषैः । पापा-
न्वितस्यापि ऋगोर्दशायां स्थानच्युतिं वञ्च्युर्जनैर्विरोधम्
आचारहीनं कलहप्रियत्वं क्षयार्थभूत्यात्मजदारनाशम्
शुभान्वितस्यापि ऋगोर्दशायां सौभाग्यप्रतितात्मजधान्य-
लाभम् । नरेशपूजां गजवाजिसङ्घं प्रवालसुक्तामणि-
यानलाभम् । पापेक्षितस्यापि ऋगोर्दशायां मानार्थहानिं
समुपैति दुःखम् । स्त्रिया विरोधं स्वपदच्युतिं च वि-
देशवासं निजकर्महीनम् । शुभेक्षितस्यापि ऋगोर्विपाके
धनास्वरं भूपतिपूजनञ्च । जनाधिपत्यं स्वशरीरकान्तिं
कलत्रमित्रात्मजसौख्यमेति । केन्द्रं गतस्य हि दशा
ऋगुनन्दनस्य यानास्वरादिमणिभूषितदेहकान्तिम् । रा-
ज्यार्थभूमिजपिवाहनवस्त्रशस्त्रदुर्गादियानवनवासजलाभि-
षेकम् । लग्नशुक्रदशायां संप्राप्तं राजमाननं लभते
मणिगोधनकपिलाभं परापवादं महोत्साहम् । चतुर्थ-
राशिस्थितशुक्रदाये राज्यं महत्त्वौखमुपैति यानम् ।
कषिक्रियावित्तपशुप्रजानां वृद्धिं प्रतापान्वितकीर्तिजा-
लम् । कलत्रराशिस्थितशुक्रदाये कलत्रनाशं त्वथवा
विदेशम् । प्रमेहगुल्मादिशरीररोगं प्रभग्नचित्तात्मजवञ्च-
राज्यम् । कर्मस्यशुक्रस्य दशाविपाके विद्याधनप्राप्तिनरेश-
पूजे । भागप्रोत्तरं पालितदेहकान्तिं दिगन्तरप्राप्तयशः
प्रतापम् । त्रिकोणसंयुक्तऋगोर्विपाके विद्याधनप्राप्ति-
नरेशपूजाम् । प्रवालसुक्तामणिशङ्खशुक्तिगोभूमियानास्व-
वस्त्रलाभम् । पञ्चमस्यऋगोर्दाये पुत्रावाप्तिं विनिर्दिशेत् ।
कीर्तिञ्च राजपूजाञ्च सर्वेषामुपकारकम् । त्रिकोणस्य-

गतः शुक्रः करोति नृपपूज्यताम् । यज्ञकर्मादिलाभञ्च
शुक्रपितोः सुखं यशः । वित्तगशुक्रदशायां धनहानिमा-
हर्षनायतिं चापि । अन्नसुखं वाग्विनाशं परोपकारं नरे-
शसम्मानम् । तृतीयराशिस्थितशुक्रदाये धैर्यं महोत्साह-
मदीनसत्त्वम् । चित्रास्वराजङ्घ्रतिवाहनाग्निं सहोदराणां
बहुभागप्रलाभम् । ऋगोर्विपाकेऽरिशतस्य नाशं धान्या-
र्थवह्नात्मजसोदराणाम् । रोगं महाकार्यविनाशनं च
शत्रोर्भयं भूपतिवर्जिचौरैः । रन्ध्रस्थितस्यापि ऋगोर्वि-
पाके शस्त्राग्निचोरक्षतमित्तविघ्नम् । क्वचित् सुखं
किञ्चिदुपैति वित्तं क्वचिन्नरेशप्राप्तयशः प्रतापम् । लाभस्थित-
स्यापि ऋगोर्विपाके सुगन्धमाल्यास्वराज्यपूजाम् ।
पुत्रार्थसौख्यं कषिविक्रयञ्च दानं खनामाङ्कितपद्यजालम् ।
व्ययगतशुक्रदशायां लभते धान्यार्थराजसम्मानम् । स्थान-
च्युतिं प्रवासं मातृवियोगं मनोविलासञ्च । जीवर्जगतस्य
ऋगोः स्त्रीपुत्रमहीनाशनं कुरुते । कर्मसु नित्यो विघ्नो
जननीक्लेशान्वितो मनोदुःखी । अर्कशुक्रदशायां जी-
र्णमृदवापः शुभावरोधञ्च । लभते दारविनाशं भ्रातृ-
वियोगञ्च कलहञ्च । सिंहशुक्रदशायां लभते विविधा-
पदं मनोदुःखम् । उद्योगरोभतपः कर्मसु विफले तु सर्व-
दाभिरितः । शुक्रे स्थानबलाधिके नरपतेः सम्माननं भूषणं
विद्यावादविवादगोष्ठिरसिकं नामद्वयं संभवम् । तस्मिन्
दिक्प्रबलान्विते बहुयशःपुत्रार्थदारास्वरं शुक्रे कालव-
लान्विते सुखधनं कीर्तिः खनामाङ्किता । निसर्गवीर्य-
युक्तस्य ऋगोर्दाये महत् सुखम् । कषिगोभूमिवित्तादि
भ्रातृमातृसुखं भवेत् । वक्रं गतस्यापि ऋगोः सुतस्य
दशाविपाके त्वतिराजपूजाम् । मृदङ्गभेरीरवयुक्तयानं
विचित्रवस्त्राभरणानि राजपूम् । दिग्वीर्ययुक्तस्य ऋगो-
र्विपाके यज्ञादिकर्माणि करोति काले । विद्याविलासं
शयनास्वरञ्च नृपाभिषेकं कलहं विरोधम् । क्रूरपठ-
शयुक्तस्य ऋगोर्दाये विपद्भयम् । चौराग्निराजभीतिः
स्यात् कषिगोभूमिनाशनम् । सौख्यपठशयुक्तस्य ऋगो-
र्दाये महत् सुखम् । कूपारासतटागानां निर्माणं देव-
पूजनम् । वैशेषिकांशसंयुक्तऋगोर्दाये महत् सुखम् ।
वाहनं भूपसम्मानं भ्रातृस्त्रीधनसम्पदः । क्रूरद्रेष्काण-
संयुक्तऋगोर्दायेऽरिभीतिदम् । कारागृहमहत्कष्टमनलं
चोरपीडनम् । उच्चक्षेत्रेऽपि नीचंशयुक्तः शुक्रोऽति-
कष्टदः । करोति राजप्रनाशञ्च स्थाननाशमथापि वा ।
उच्चंशयुक्तशुक्रोऽपि नीचराशिसमन्वितः । कषिगोभूमिः

वाणिज्यं धनधान्यविवर्द्धनम्" शुक्रमहादशाफलम् ।
 अथ शनिदशा । "मन्दात्युद्धदशायां ग्रामसभा-
 मण्डलाधिपत्यं स्यात् । लभते विनोदशीलं पितृनाशं
 बन्धुकलहं च । खोद्धदशायां कुरुते देशभ्रंशं मनोरुजं
 दुःखम् । वाणिज्यहानिसत्त्वं क्षपिहानिं नृपविरोधञ्च ।
 आरोहिणी वःसरनाथसूनोर्दशा विपाके नृपलब्धभा-
 गम् । वाणिज्यप्रलाभं क्षपिभूमिलाभं गोवाजियानं सुत-
 दारलाभम् । दिनेशसूनोस्त्ववरोहकाले राजप्रच्युतिं
 दारसुतार्थनाशम् । भागप्रलभ्यं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्टव-
 मायाति गुदाक्षिरोगम् । नीचस्थितस्यापि दिनेशसूनो-
 र्दाये कलत्वात्मजसोदराणाम् । नाशं महाकष्टतरां क्षपिं
 च नीचाहुद्वया सप्तपैति वृत्तिम् । मूलविकोणनिल-
 यस्थ शनेर्दशायां देशान्तरादिवनवाससप्तपैति काले । नाम-
 द्वयं यदि सभानगराधिपत्यं विद्वेषणं सुतकलत्वननादि-
 भिरवा । स्वच्छेत्नगस्य च दशा दिवसेशसूनोर्द्वेषं करोति
 बलपौरुषकीर्त्तिजालम् । राजाश्रयं कनकभूषणभूमि-
 लाभं धैर्यं स्वनामसदृशाहुगुणं च सौख्यम् । शने-
 र्दशायामतिशतुगस्य स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च ।
 चोरादिभूषेभयमत्र विघ्नं भृत्यार्थदारात्मजकोपमेति ।
 दिनेशसूनोस्त्वरिराशिस्य वैश्याद्धनं प्राप्य तु भूमिना-
 शम् । क्षपेर्विनाशं स्वपदच्युतिञ्च वैरं समायाति
 शरीरकच्छम् । मितक्षेत्तदशायां मन्दस्य तु शिल्पकर्म-
 वेत्ता । ज्ञानबलं प्रतापं ददाति दुःखं महत्त्वञ्च । अधि-
 मितमन्ददाये ददाति सौख्यं नरेशसम्मानम् । सुतवन-
 दारविशेषात् पशुकृषिमहिषादिवाणिज्यम् । समर्ज-
 गस्यापि शनेर्दशायां समानबुद्धिः सुतदारमित्ते । भृत्या-
 पदं बन्धुजनेषु वैरं देहस्य कष्टं क्षयवातपित्तैः । नीच-
 स्वेचरसंयुक्तशनेर्दाये महद्भयम् । विप्रलम्भोपवासस्य
 नीचद्वयानुजीवनम् । खोद्धेचरसंयुक्तशनेर्दाये महत्
 सुखम् । किञ्चिद्वाज्रं क्षपेर्लाभं भृत्यवर्गार्थनाशनम् ।
 पापान्वितस्यापि शनेर्दशायां पापानि गूढानि करोति
 काले । नीचस्त्रिया सङ्गमनं विशेषाच्चोरादिनीचैः कलहं
 विदारम् । शुभान्वितस्यापि शनेर्दशायां विशेषतो ज्ञान-
 सप्तपैति काले । परोपकारं नृपलब्धभागं क्षपिहानिं धा-
 न्यान्ययसाञ्च लाभम् । पापेक्षितस्यापि शनेर्दशायां भृत्या-
 र्थदारात्मजसोदराणाम् । नाशं समायाति परापवादं
 कुभोजनं कुत्सिगन्धमात्यम् । शुभेक्षितस्यापि शनेर्द-
 शायां स्त्रीपुत्रभृत्यार्थसप्तपैति काले । पश्चादुपैत्यत मह-

त्त्वकष्टं गोभूमिवाणिज्यप्रक्षेपेर्विनाशम् । केन्द्रान्वितशने-
 र्दाये कलहायासपीडनम् । पुत्रमित्थार्थदारादिवन्धूनां
 मरणं प्रवृत्तम् । लग्नगतशनेर्दाये देहकच्छसप्तपैति च ।
 स्थानच्युतिं प्रवासञ्च राजकोपं शिरोरुजम् । चतुर्थस्थ-
 शनेर्दाये मातृतद्वर्गनाशनम् । नृहृदाहं पदभ्रंशं चो-
 रार्त्तिं नृपपीडनम् । दारराशिसंगतस्यापि शनेर्दायेऽरि-
 पीडनम् । मूलकच्छं महाद्वेषं स्त्रीहेतोर्मरणम् वा ।
 दशमस्थशनेर्दाये कर्मानाशसप्तपैति च । देशान्तरं पदभ्रंशं
 निगडं राजपीडनम् । द्वितीयस्थशनेर्दाये वित्तनाशमथाक्षि-
 रुक् । राजकोपं मनस्तापमन्त्रशेषं मनोरुजम् । तृतीय-
 स्थशनेर्दाये क्षपिगोधनसम्पदः । मनोजाड्यमनुत्साहं
 भ्रातृतद्वर्गनाशनम् । पञ्चमस्थशनेर्दाये पुत्रनाशं मनो-
 रुजम् । राजकोपं भृत्यनाशं बन्धुस्त्रीवित्तविभ्रमम् ।
 षष्ठस्थरविस्त्रोस्तु दशाकालेऽरिपीडनम् । व्याधिचोर-
 विषैर्वाधां ग्रहक्षेत्रविनाशनम् । मरणपटस्थो मन्दः
 करोति नित्यं सुतार्थदाराणाम् । नाशं भृत्यजनानां गो-
 महिषभूमिदारनाशं च । नवमगतमन्ददाये पितृनाशं
 गुरोस्तथैवापि । लभते विदेशयानं स्वकुलजातैर्विनाश-
 सप्तपयाति । लाभगमन्ददशायां लभते विविधार्थसौख्य-
 सम्मानम् । सुतदारभृत्यसौख्यं मनोविलासं क्षपेक्ष
 लब्धधनम् । व्ययगतमन्ददशायां भीतिं चोराग्निभूष-
 ङ्गैश्च । विविधापदं च दुःखं विदेशयानं स्वबन्धुनाशञ्च ।
 अर्कगमन्ददशायां स्वजनद्वेषं परस्त्रियं लभते । भृत्या-
 पत्यविरोधं महोद्योगं दोषपरिभूतम् । नीचांशिमन्ददाये
 नीचाचारेण जीवनं लभते । सर्वेषां प्रेष्टव्यं धन-
 सुतदारैश्च विग्रहं दुःखम् । उच्चांशिमन्ददाये विविध-
 सुखानन्दभोगभागप्रादीन् । कुरुते विदेशयानं ग्रामसभा-
 मण्डलाधिपत्यं वा । आदौ मन्ददशायामतिदुःखं मातृ-
 नाशनं कुरुते । मध्ये विदेशयानं परगृहवासं पराङ्मुक्
 चान्ते । स्थानवीर्ययुतमन्ददशायां दारपुत्रधनकीर्त्तिसु-
 पैति । चोरशत्रुनृपवह्निभयं वा बन्धुनाशमथवाजिगुदा-
 र्त्तिम् । मन्दस्य दिग्वीर्ययुतस्य दाये दिगन्तरादाप्तसु-
 खार्थकीर्त्तिम् । भूयर्थदारात्मजसोदराणां विनाशनं बन्धु-
 जनैर्विरोधम् । कालवीर्ययुतमन्ददशायां कालकूटविष-
 भीतिसप्तपैति । दारपुत्रनृपचोरभयं वा धान्यभूमिक्षपि-
 वाहनलाभम् । वक्रचारयुतो मन्दः करोति विफलं
 क्रियाम् । उद्योगभङ्गदुःखञ्च सोदराणाञ्च नाशनम् ।
 क्रूरपशंशसंयुक्तशनिदाये महद्भयम् । नृपकोपं

पदभ्रंशं कारागृहनिवेशनम् । सौम्यषडंशसंयुक्त-
शनिदाये महत्सुखम् । दारपुत्रार्थसंपत्तिं लभते बन्धु-
विग्रहम् । वैशेषिकांशसंयुक्तः शनिःसौख्यं करोति
च । विशेषाद्वाजसम्मानं विचित्रास्वरभूषणम् । क्रूर-
द्रेष्काणसंयुक्तशनिदाये महद्भयम् । उद्ध्वनं विषा-
ङ्गीतिं नृपचोराग्निजम्भवम् । नीचराशिगतो मन्दः
स्त्रोत्रांशकसन्वितः । दशादौ दुःखमापाद्य दशान्ते
कष्टो भवेत् । उच्चराशिगतो मन्दो नीचांशकसम-
न्वितः । दशादौ सुखमापाद्य दशान्ते कष्टो भवेत् ।

अथ राहुदशा । “राहोर्दशोऽव केतोस्तु
दृष्टिकस्तुङ्गसंज्ञितः । मूलतिलोपं कुन्नाश्च क्रियो
मित्तमसुच्यते । एतत्प्रमराशितु केतोमूलतिलोप-
भम् । पठापरिपुष्पगो राहुस्तदाये कष्टो भवेत् ।
उच्चस्थः सैहिकेयस्तु तत्पाके सुखदो भवेत् । राज्यं
करोति मित्नाम्नि धनधान्याभिवर्धनम् । राहुनीच-
स्थितोदाये चोराग्निनृपभीतिदः । उद्ध्वनं विषा-
ङ्गीतिं कुरुते सिंहिकासुतः । राहोर्दशायाः संप्राप्तौ
नृपचोराग्निपीडनम् । विदेशयानं दुःखार्तिं वनवास-
ज्जयं भ्रुवम् । लग्नगतराहुदाये बुद्धिविहीनं विषाग्नि-
शस्त्राद्यैः । बन्धुविनाशं लभते दुःखार्तिञ्च पराजयं
समरे । राहोर्दशायां धनराशिगस्य राज्यञ्च चिन्त-
हरते विशेषात् । कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनो
विकारं त्वन्दतं प्रकोपम् । तृतीयराशिस्थितराहुकाले
पुत्रार्थदारात्मजसोदराणाम् । सुखं लभेर्वन्धनमाधिपत्यं
विदेशयानं नरपालपूजाम् । चतुर्थराशिस्थितराहुकाले
आह्विनाशन्त्वथवा तदीयम् । जेतार्विनाशं नृपतेः
प्रकोपं भार्यादिपातित्वसनेकदुःखम् । चोराग्निबन्धार्तिं
मनोविकारं दारात्मजानामपि रोगपीडा । चतुर्थ-
राशिस्थितराहुकाले प्रभग्नसंसारकलत्रपुत्रम् । बुद्धि-
भ्रमं भोजनसौख्यनाशं विद्याविवादं कलहञ्च दुःखम् ।
कोपं नरेन्द्रस्य सुतस्य नाशं राहोः सुतस्यस्य दशा-
विषाके । दशाविषाके त्वरिराशिगस्य चोराग्निभूयै-
भयमाप्ननाशम् । प्रमेहशूलमक्षयपित्तरोगं त्वग्दोषरोगं
त्वषवा मृतिञ्च । कलत्रराशिस्थितराहुदाये कलत्रनाशं
समुपैति शीघ्रम् । विदेशयानं क्षिप्रभागप्रहानिं सर्पा-
ज्जयं नृपसुतार्थनाशम् । राहोर्दशायां निधनस्थितस्य
यमालयं याति सुतार्थनाशम् । चोराग्निभूयैः स्वकुलो-
द्धवैश्च भयं मृगैर्वी वनवासदुःखम् । राहोर्दशायां

नवमस्थितस्य पितोर्विनाशं लभते मनुष्यः । विदेशयानं
शुरुष्वन्नाशं स्नानं ससदस्य सुतार्थनाशम् । मान-
स्थितस्यापि दशाविषाके राहोः प्रवृत्तिं लभते मनुष्यः ।
पुराणधर्मश्रवणादिभिर्यथाज्ञेयतोयैरपि शुद्धदेहः ।
सौम्यर्क्षगश्चेत्फलमेवमेव पापक्षगश्चेत्तथा भवेद्वि ।
प्रोक्तं फलं यत्सकलं तदेव सौम्यर्क्षगश्चेत्फलमन्यथाभ्युत् ।
पापक्षेत्तगतो राहुः कर्मस्थः पापसंयुतः । अभिशस्त-
स्तदाकाले पुत्रदाराग्निपीडनम् । आयरशिगतो राहु-
स्तत्पाके नृपमाननम् । धनाग्निः दारलाभञ्च गृह-
क्षेत्रादिसम्पदः । व्ययगतराहुदशायां देशभ्रंशं मनो-
रुजं कुरुते । विच्छिन्नदारपुत्रं क्षिप्रशुभनं धान्य-
सम्पदां नाशम् । कुलीरगोमेधयुतस्य राहोर्दशाविषाके
धनलाभमेति । विद्याविनोदं नृपमाननञ्च कलत्रभत्या-
त्मसुखं प्रयाति । पाथोजमीनाशयुतस्य राहोर्दशाविषाके
सुतदारलाभम् । देशाधिपत्यं नरवाहनञ्च दशावसाने
सकलं विनाशम् । पापक्षसंयुक्तफणीन्द्रदाये देहस्य
कार्श्यं स्वकुलस्य नाशम् । भूपाङ्ग्यं वज्रनतोऽरिभीतिः
प्रमेहकासज्वरमूलकच्छम् । शुभदृष्टियुतो राहुः करोति
सफलक्रियाम् । राजमाननमर्थान्तिं बन्धूनां मरणं
भ्रुवम् । पापदृष्टियुतो राहुः कर्मनाशं करोति च ।
उद्योगभङ्गं देहार्तिं चोराग्निनृपपीडनम् । उच्चगोह-
युतो राहु राजप्रलाभं करोति च । स्त्रीपुत्रधनसम्पत्तिं
वस्त्राभरणलेपनम् । नीचग्रहयुतो राहुनीचदृष्ट्यानु-
जीवनम् । कुभोजनं कुदारञ्च कुपुत्रं लभते तदा ।
दशादौ दुःखमाप्नोति दशामध्ये सुखं यशः । दशान्ते
स्थाननाशञ्च शुरुष्वान्दिनाशनम् ।”

अथ केतुदशाफलम् । “भार्यापुत्रविनाशनं नरपते-
भ्रान्तिर्महाकष्टतां विद्याबन्धुधनान्निमित्तरहितं रोगा-
ग्निमित्तभयम् । यानारोहणपातनं विषजलैः शस्त्रा-
दिभिर्वा भयं देशादेशविवासनं कलिरुचिं वज्रप्रादि-
भिर्वा भयम् । केतोर्दशायां संप्राप्तौ दारपुत्रविनाशनम् ।
राजकोपं मनस्तापं चोराग्निक्षिप्रनाशनम् । केन्द्रस्थस्य
दशा केतोः करोति विफलक्रियाम् । राजार्थसुत-
दाराणां नाशनं विषदं तथा । लग्नकेन्द्रगतस्यापि
केतोर्दाये महद्भयम् । ज्वरातिसारमेहञ्च स्थासकादि
विषूचिकाः । धनराशिगतस्यापि केतोर्दाये धनक्षयम् ।
वाक्पाठ्यं मनोदुःखं कुत्सिताङ्गं मनोरुजम् । तृतीय-
राशिगस्यापि केतोर्दाये महत्सुखम् । मनोवैकल्य-

आयाति भ्रातृभिर्द्वेषणं परम् । चतुर्थराशिगस्यापि
केतोर्दाये सुखक्षयम् । प्रभग्नदारपुत्रादिद्वहे धान्य
प्रहर्षितः । पञ्चमस्यस्य केतोस्तु दशाकाले सुतक्षयम् ।
बुद्धिभ्रमं विशेषेण राजकोपं धनक्षयम् । केतोस्त्वरि-
गतस्यापि दशाकाले महङ्गयम् । चोराग्निविप्रभीतिः
स्याद्देशाग्निं सधुपैति च । कलत्रराशिसंयुक्तकेतोर्दाये
महङ्गयम् । दारपुत्रार्थनाशञ्च सत्वकच्छं मनोरुजम् ।
केतोरेष्टमयुक्तस्य दशाकाले महङ्गयम् । पितृमृत्युञ्चास-
कास्यग्रहणादिक्षयान्वितः । नवमस्यस्य केतोस्तु दशा-
पाके पितृविपत् । गुरोर्वा विपदं दुःखं शुभकर्म-
विनाशनम् । कर्मस्य केतोः संप्राप्तौ दशायां सुखमेति
च । मानहानिं मनोजाड्यमपकीर्तिं मनोरुजम् ।
लाभस्यकेतोः संप्राप्तौ दाये सौख्यं करोति च । भ्रातृ-
वर्गादिसौख्यञ्च यज्ञदारादिवर्धनम् । रिःफस्यकेतोः
संप्राप्तौ दाये कष्टतरं भवेत् । स्थानच्युतिं प्रवासञ्च
राजपीडाक्षिणाशनम् । दशादौ सुखमाप्नोति दशामध्ये
महङ्गयम् । दशान्ते राजभीतिञ्च देहजाड्यमथापि
वा । शुभवीक्षणसंयुक्तः केतुः सौख्यं करोति च ।
राजप्रार्थं गृहशान्तिञ्च राजपूजां महत्तराम् । पापे-
क्षितयुतो वापि केतुर्दुःखं करोति च । ज्वरातिसारमे-
हान्श्च त्वग्दोषं राजपीडनम् । इयं हरगौरीदशेत्युच्यते ।
अष्टोत्तरीयदशा ज्योत्त० उक्ता यथा ।

“षट् स्वर्यस्य दशा ज्ञेया शशिनोदश पञ्च च ।
छष्टाङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश सृताः । शनैश्चरे दश
प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि श्वगो-
र्येकविंशतिः । दिक्षु त्वयं त्वयं ज्ञेयं विदिक्षु च
चतुष्टयम् । कृत्तिकादि प्रदातव्यं दिगम्बरमता दशा ।
कृत्तिकादित्वये स्वर्यः सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादित्वये
भौमोबुधोहस्तचतुष्टये । अनुराधात्वये सौरिगुरुः
पूर्वाचतुष्टये । धनिष्ठात्वये राहुः श्रेष्ठे शुक्रः प्रकी-
र्तितः । स्वर्योपप्लवभौमार्कदशातिकष्टदा नृणाम् ।
शुक्रश्चन्द्रशुक्राणां यथेप्सितफलप्रदा” । वराहः
“स्वशाकहीनशाकावदात् प्रत्यवर्दं पञ्च वासरान् ।
तिथींश्च चन्द्रशिखिनौ ज्ञागुणौ च कृताश्विनौ । दण्ड-
पलविपलान्यनुपलानि च सावने । वर्द्धयित्वा ऋक्षशेष-
भोगप्राप्तुं गणनक्रमात्” । अन्तर्दशाज्ञानमाह । “स्व-
दशाभिर्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु
तच्छेषं पूरयित्वा तु त्रिंशता । अङ्कैर्हत्वा दिनं

लभ्यं तच्छेषे षष्टिपूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया
दण्डास्तदन्तरे । रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा
रवेर्निजाः । चन्द्रस्य दश मासाश्च दिक्दिनं पञ्च मासकाः ।
कुजस्य, शस्य रुद्रास्तु मासा दिक्दिवसाः शनेः । ऋतु-
मासाद्युविंशच्च गुरोर्वर्षां द्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टका
ज्ञेया श्वगोर्वर्षस्तु मासकौ । एवं ग्रहाणामन्येषामूह्या-
श्चैवान्तरोदयाः । यद्ग्रहस्थान्तरे यस्तु यत्संख्यं काल-
माप्नुवान् । तत्संख्यं स्थान्तरे तस्मै स दद्यादिति
निश्चयाः । स्थान्तरग्रहणे स्वांशं स्वांशेन पूरयेत् सदा” ।
दशाफलन्तु । “उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्षो-
प्रवासगदपीडितपक्षघातैः । संक्षोभितस्वजनबन्धु-
योगदुःखैर्मानोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम्” । २ ।
“सौख्यं विभर्त्ति वरवाहनयानरत्नकीर्त्तिप्रतापबलवीर्य-
शुभान्वितञ्च । भित्तापानशयनासनभाजनानि चान्द्री
ददाति धनकाञ्चनभूमिशङ्खम्” । च । “शस्त्राभिघात-
बधवन्धनरेन्द्रपीडाक्षिणाज्वरं विकलताञ्च गृहे करोति ।
चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकीर्त्तिप्रतापधनहं च
दशा कुजस्य” । म । “दिव्याङ्गनावदनपङ्कजघटपदलं
लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च । नानाप्रकारविभवा-
गमकोषद्विजः क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः” ।
बु । “मिथ्यापवादबधवन्धनकार्यं हानिर्मातृसर्व्ययुक्-
प्रियसुखद्विणैर्विहीनः । भित्तेषु वैरसमिवाञ्कुरति
वैरयुक्तः कष्टासु पापददशासु शनैश्चरस्य” । श । “रम्यं
गृहं विनयसञ्चयमानद्विजं प्राप्नोति सौख्यधनधान्यवि-
भूतियोगम् । धर्मार्थकामसुखभोगयत्नपुत्तं यावत्
दृहस्यतिदशा पुरुषोहि तावत्” । ढ । “बुद्ध्या वि-
हीनमतिनाशवियोगदुःखं नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविघाति-
रोगम् । सत्तापशोकपरदेशमतिं करोति राहोर्दशा
भवति जीवनसंशयाय” । रा । “मन्त्रप्रभाषनिपुणः प्रम-
द्विविलासः श्वेतातपत्वनृपपूजितदेशलाभः । हस्त्यश्च-
लाभधनपूर्णमनोरथः स्यात् शौक्रो दशा भवति निश्चल-
राजलक्ष्मीः” । शु । अन्तर्दशाफलं तु विस्तरभयान्नोक्तम् ।
“सत्ये लग्नदशा प्रोक्ता त्वेतायां योगिनी मता ।
द्वापरे हरगौरी तु कलौ नाक्षत्रिकी दशा” अग्निपुराण-
नाम्ना पठित्वा गौडा अष्टोत्तरीयदशाभेद नाक्षत्रिकी
दशेत्याहुः । वराहेण तु नाक्षत्रिकीं दशासनादित्यैव दृह-
ज्जातके वलिष्ठलग्नकेन्द्रस्यादिदशा प्रतिपादिता यथा

“उदयरविशशाङ्कप्राणिकेन्द्रादिसंख्याः प्रथमवयसि

मध्येऽन्ये च द्युः फलानि । न हि न फलविपाकः
केन्द्रसंस्थाभावे भवति हि फलपक्तिः पूर्वमापोक्तिमे-
ऽपि । आयुः कृतं येन हि यत्तदेव कल्प्या दशा सा
प्रबलस्य पूर्वम् । सास्ये बहूनां बलवर्धदस्य तेषां च
सास्ये प्रथमोदितस्य । एकर्त्तगोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु
स्वन्त्यं त्रिकोणगृह्यः अरगः स्वर्गशम् । पादं फलस्य
चतुरस्रमतः स होरास्त्वेवं परस्परगताः परिपाचयन्ति ।
स्यानान्यथैतानि सर्वार्थयित्वा सर्वार्थयश्चेह विवर्जि-
तानि । दशावदपिगुणे गुणका यथांशं ह्येदस्तदैकेन
दशाप्रभेदः” ४ मू ।

“उद्यो लनं” रविरात्मा शशाङ्कचन्द्रो मनः एषा-
सुदयरविशशाङ्कानां मध्यादु यः प्राणी बलवान् तद्वलवशा-
त्तस्य सस्वन्विनी प्रथमा दशा भवति प्राणिनां देहवताम् ।
तथा च यवनेश्वरः “निशकारादित्यविलम्बनानां तत्काल-
योगादधिकं बलं यः विभर्ति तस्याददशेष्यते सा शेषा-
स्ततः शेषबलक्रमेणेति” उद्यश्च रविश्च शशाङ्कश्चोद्य-
रविशशाङ्काः सुदयरविशशाङ्कानां प्राणी उद्यरवि-
शशाङ्कप्राणी च केन्द्रादिसंस्थासुदयरविशशाङ्कप्राणि-
केन्द्रादिसंस्थाः एवमेषां मध्याद्येन प्रथमा दशा दत्ता
तस्यैव केन्द्रादिसंस्थाः केन्द्रपणफरापोक्तिषु स्थिता
ग्रहाः वीर्योपचयक्रमेण दशां द्युः एवं लग्नार्कशशा-
ङ्कानां मध्यादेकस्य बलवतो दशा आदौ परिकल्प्या
ततस्तस्य ये केन्द्रस्थाः तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः केन्द्रस्यैः
प्रथमे वयसि फलं दत्तं भवति ततः प्रथमदशापतेरेव
ये पणफरस्यास्तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः मध्ये वयसि
फलं दत्तं भवति । ततः प्रथमदशापतेरेवापोक्तिम-
स्यानां दशाः परिकल्प्याः तैरेन्ये वयसि फलं दत्तं
भवति यदुक्तम् प्रथमवयसि मध्येऽन्ये च द्युः
फलानि तथा च यवनेश्वरः “पूर्वं तु केन्द्रोपगताः
फलानि मध्ये वयः पणफरे निविष्टाः । आपोक्तिमस्याः
फलदावयोऽन्ये यथाबलं स्वं ससुपैति पूर्वम्” । अथ
यदि केन्द्रस्थाः ग्रहाः न भवन्ति तदा कः प्रथमे वयसि
फलं प्रयच्छति इत्याह न हि न फलविपाक इत्यादि
केन्द्रस्याद्यभावे केन्द्रस्यानां ग्रहाणांभावे असम्भवे-
ति प्रथमे वयसि यः फलविपाकः स न हि न यतो
हौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयतः पणफरस्यानामभ्यभावे
मध्ये वयसि फलविपाको न हि न एतदुक्तं भवति
अदा केन्द्रस्था ग्रहा न भवन्ति तदा पणफरस्थाः पूर्व

फलं प्रयच्छन्ति ततः आपोक्तिमस्याः अथ केन्द्रस्यान-
भवन्ति पणफरस्थाश्च न भवन्ति । तदा सर्वस्मिन्नेव
वयसि आपोक्तिमस्याः फलं प्रयच्छन्ति । यत उक्तं
भवति हि फलपक्तिः पूर्वमापोक्तिमेऽपि इति एवमापो-
क्तिमस्यानामभावे प्रथमं केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति ततः
पणफरस्थाः । आपोक्तिमस्या न भवन्ति न च पणफरस्था-
स्तदा सर्वस्मिन्नेव वयसि केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति ।
एतदुक्तं भवति । लग्नार्कशशाङ्कानां मध्ये यो बलवांस्तस्य
प्रथमं दशां कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां सर्वेषां
कल्पनीया तेषां परिकल्प्या पणफरस्यानां ततः परिक-
ल्पनीयास्ततः परमापोक्तिमस्यानाम् केन्द्रस्यानामभावे प्रथमं
दशापतेरनन्तरं पणफरस्यानां कल्पनीयास्ततः आपो-
क्तिमस्यानाम् केन्द्रस्यानामभावे पणफरस्यानामभ्यभावे
आपोक्तिमस्यानामेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रस्थाः पण-
फरस्थाश्च भवन्ति । आपोक्तिमस्या न भवन्ति तदा केन्द्र-
स्यानां परिकल्प्या पणफरस्यानामेव परिकल्पनीयाः अथ
केन्द्रस्था भवन्ति पणफरस्था न भवन्ति आपोक्तिमस्याश्च
भवन्ति तदा केन्द्रस्यानां कल्पयित्वा आपोक्तिमस्याना-
मेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रगा एव केवलं भवन्ति तदा
तेषामेव कल्पनीयाः । अथ पणफरगा एव भवन्ति तदा
पणफरगानामेव कल्पनीयाः । अथाऽपोक्तिमगा एव भवन्ति
तदा तेषामेव कल्पनीयाः । तथा च स्वल्पजातके उक्तम् ।
लग्नार्कशशाङ्कानां यो बलवांस्तद्दशा भवेत् प्रथमा । तत्-
केन्द्रपणफरापोक्तिभोपगानां बलाच्छेषाः” १ ।

अथ दशाकालप्रमाणं केन्द्रगानामपि दशाक्रमज्ञानमि-
न्द्रजयाह “आयुः कृतमिति शोध्यन्तेपविशुद्धमायुर्याव-
द्वर्षप्रमाणं येन ग्रहेण दत्तं तस्य ग्रहस्य सस्वन्विनी
दशा कल्प्या परिकल्पनीया तत्र “लग्नार्कशशाङ्कानां
यो बलवान् तद्दशा भवेत् प्रथमेति न्यायेन तद्दशां प्रथमं
कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां परिकल्पनीया यत्तेषां च
केन्द्रगानां मध्यात् सा च दशा प्रबलस्यातिबलस्य पूर्वं
प्रथमं कल्प्या अनन्तरं तस्मादूनबलस्य एवं क्रमेण यथा
यथा जनवला भवन्ति तथा तथा पञ्चात्तदीयदशाः
कल्पनीयाः । एवं केन्द्रगानां दशाः परिकल्प्या ततः
पणफरगानाम् अनेनैव क्रमेण परिकल्प्याः ततः आपो-
क्तिमगानाम् अनेनैव क्रमेणेति । सास्ये बहूनामिति
केन्द्रगानां बहूनां ग्रहाणां बलसास्ये सति बलवर्धदस्य
बहूनि वर्षाणि येन दत्तानि तस्य प्रथमं दशा परि-

कल्प्या । नन्वत्र कथं ग्रहाणां बलसाध्यं भवति यदि
द्वापि स्वसुहृत्तिकोणोच्चगतौ भवतस्तदा नैसर्गिकेण
बलेन योऽधिकः स एव बली स्यात् किन्तु स्थानदिक्-
चेटाकालबलग्रहदर्शनादिबलानि यावद्गणितविधिनैकी
क्रियन्ते तावद्बलसाध्यं भवति ग्रहाणां यथा सा-
मान्ये नोदाहरणम् । यदि शनैश्चरो बलवयेण संयुक्तो
भवति भौमो बलवयेण तदा तत्र भौमस्य निसर्गबल-
वत्त्वादुबलसाध्यं भवत्येवं सर्वेषामपि ज्ञेयम् । तेषाञ्च
साध्ये प्रथमोदितस्येति तेषां वर्षाणां साध्येऽपि वर्षत-
ल्यत्वेऽपि प्रथमोदितस्य दशा परिकल्प्या प्रथममादावर्कम-
ण्डलाद्य उदित उद्गतस्तस्य । यदा बलसाध्यं न भवति
तदा बहुवर्षदेऽपि ग्रहे स्थिते तदा प्रथमोदितेऽपि स्थिते
बलाधिकस्यैव पूर्वं परिकल्प्येति तेषाञ्च बलसाध्ये
प्रथमोदितस्यैव द्विविध उदयः प्रत्यहं चक्रभ्रम-
वशादेकः, आदित्यविपक्षेणापरः । तत्रेहादित्यविपक्ष-
र्षेण उदयो गणितस्फल्गोक्तकालांशकवशाज्ज्ञेयः अत्र
च भगवान् गार्गिः “बली लग्नेन्दुसूर्याणां दशमाद्यां
प्रयच्छति । तस्मात्ततः प्रयच्छन्ति केन्द्रादिस्थाः क्रमेण तु ।
तत्रापि बलिनः पूर्वं तस्यास्ये बहुदायकाः । तस्यास्ये-
ऽपि प्रयच्छन्ति ये पूर्वं रविर्विच्युताः” २ भट्टो० ।

“एवं दशाव्यवस्थायां जातायामनर्दशायाञ्च ग्रहज्ञानं
वसन्ततिलकेनाह एकर्त्तगोऽर्द्धमिति दशापतिना सहैक-
र्त्तगोग्रहः एकस्मिन् राशौ गतः दशापतिदत्ता-
नर्दशाकालस्य यदर्द्धं तदर्द्धमपहृत्य खैरात्मीयैः दशा-
गुणैः परिपाचयति । तत्रांशं त्रिकोणगृहगः दशापतेस्त्रि-
कोणगृहगो नवपञ्चमे स्थाने स्थितो दशापतिदत्तानर्दशा-
कालात् तत्रांशं तृतीयभ्रमपहृत्य खैरात्मीयैः दशागुणैः
परिपाचयति । स्वरगः स्वरंशमिति दशापतेः स्वरगः
सप्तमस्थानगः दशायतिदत्तानर्दशाकालात् स्वरंशं सप्त-
मभागमपहृत्य खैः दशागुणैः परिपाचयति । पादं फलस्य
चतुरस्रगतः दशापतेः चतुरस्रगोऽष्टमचतुर्थस्थानस्यो
दशापतिदत्तानर्दशाकालात्पादं चतुर्थभागमपहृत्य खै-
र्दशागुणैः परिपाचयति । सहोराः होरा लग्नं तथा
संहिताः परस्परमन्योन्यमनेकप्रकारेण व्यवस्थिताः खैः
खैः गुणैः परिपाचयति । एतदुक्तं भवति । यथा दशापतेः
सकाशादेकर्त्तगो ग्रहो यथास्व पठितमंशं परिपाचयति-
तथा लग्नमपि पाचयति । अथ दशापतेः प्रथममंशपरिक-
ल्पनां कृत्वा पञ्चादेकर्त्तगितानां कर्त्तव्याः यस्माद्दशापतेर्यौ

भाग आगच्छति तदनुसारेणार्द्धादयो भागाः । परिशेषाणां
भवन्ति । अथैकस्मिन् स्थाने यदा बहवो ग्रहा भवन्ति
तदा तेषां मध्याद् यो बलवान् स एवैकः परिपाचयति
नान्ये । कथमेतद्भवति उच्यते । एकवचननिर्देशात् एकर्त्त-
गोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वमित्याद्येकवचनात् न केवलं
मिहिराचार्येणैकवचननिर्देशः कृतो यावत् स्वल्प-
जातकेऽपि तथा चोक्तम् “एकर्त्तगोऽर्द्धं तत्रांशं त्रिको-
णयोः सप्तमे तु सप्तांशं चतुरस्रयोस्तु पादं पाचयति
गतो ग्रहः स्वगुणैरिति” गार्गादीनामथैकवचननिर्देशो-
ऽस्ति तथा च भगवान् गार्गिः “एकर्त्तं संगतसार्द्धं
त्रिभागान्तु त्रिकोणगः सप्तमस्थः स्वरंशान्तु पादन्तु
चतुरस्रगः । लग्नेन संहिताः सर्वे ह्यन्योन्यं फल-
दायकाः” यवनेश्वरस्याथैवम् “कालोऽर्द्धभागैकग्रहा-
श्रितस्य तदर्द्धभागं लभते चतुर्थे । त्रिभागभागी च त्रि-
कोणसंस्थात्तदर्द्धभाक् स्याच्च पृथक् त्रिकोणे । स्यात् सप्तमे
सप्तमभागभागी स्थितो ग्रहश्चरवशात् ग्रहस्य” । एवं सर्व-
त्रैकवचननिर्देशः । तस्मादेवं ज्ञायते यथैक एवांशहारो
भवति न सर्वे इति तथा च सत्यः “अर्द्धं तृतीयमर्द्धं
तथार्द्धं स्त्रोचसप्तमं भागम् । एकर्त्तं नवपञ्चमचतुर्थनिध-
नास्तसंस्थानम् । ददुर्ग्रहा ग्रहाणां स्वदशास्वतर्दशा-
ख्यानाम् । फलकालान्त्रिविधक्रमेण भेदाश्च तेऽप्ये-
वम् । एकर्त्तगो बलवान् भागहारो भित्तो रिपोर्वपि
भित्तश्च” । पुष्कलफलं तस्मिन् काले रिपोर्भैवं तथा च
भयः “एकर्त्तपगतानां यो भवति बलाधिको विशेषेण ।
एकः स एव हर्त्ता नान्ये तत्र श्रिता विहगाः” । इति
लग्नेऽपि यत्वांशापहारित्वं प्राप्तस्तत्र च लग्ने यदा
ग्रहः स्थितो भवति तदा लग्नग्रहयोर्यो बलवान् स
एवैकः पठितमंशमपहरति अन्ये सर्वेषामेकादिराशिगा-
नामनर्दशाभागमिच्छन्ति । अन्ये पुनः एकमेव भागं
गृहीत्वा तं भागमेकर्त्तगानां भागीकृत्य तद्भागांश-
मिच्छन्ति” ३ भट्टो० ।

“अथ दशांशपरिकल्पनाज्ञानमिन्द्रवज्राह स्थाना-
नीति अर्द्धादिका भागाः स्थानशब्देनोच्यन्ते तेषां चा-
र्द्धादिकानां भागानां स्वर्णना कार्या स्वर्णना सदृशच्छे-
दता ततः स्वर्णयित्वा छेदसादृश्यसत्त्वाद् ततस्तानि
सर्वाणि स्थानानि अथ खैः छेदैः विवर्जितानि कार्याणि
छेदा अपास्या इत्यर्थः । उपरिगताराशयो यथांशं
प्रत्यंशं गुणना कार्या भवन्ति छेदः तदैक्येन संज्ञेयेषु

छेदो भागहारो भवति । कस्मिन् गुणके को भागहार इत्याह दशावदपि सङ्ख्ये दशावर्षसमूहे । तेनैतदुक्तं भवति दशावदान् पृथक् पृथक् संगुणकारैः संगुण्य छेदेन विभज्यावाप्तं वर्षाद्यमन्तर्दशा भवति” ४ भट्टो० ।

“सम्यग्बलिनः स्वतुङ्गभागे संपूर्णा बलवर्जितस्य रिक्ता । नीचांशगतस्य शत्रुभागे ज्ञेयानिष्टफला दशा प्रसूतौ” ५ भू० ।

“एवं दशान्तर्दशाविभागे ज्ञाते कस्य सम्बन्धिनी दशान्तर्दशा वा शुभफला भवति कस्याशुभफलेत्येतन्न ज्ञायते तदर्थं दशासु फलानुरूपाः संज्ञा वैताल्येनाह सम्यग्बलिन इति प्रसूतौ पुरुषस्य जन्मकाले यो ग्रहः सम्यग्बलवान् भवति पूर्वोक्तैः बलैः सर्वैः युक्तो भवति तत्सम्बन्धिनी संपूर्णनाम्नी दशा भवति न केवलं यावत् स्वतुङ्गभागेऽवस्थितस्य परमोच्चभागगतस्यैव संपूर्णा नाम्नी भवति सम्यग्बलिनइत्युक्ता पुनः स्वतुङ्गभाग इत्यनेनैतज्ज्ञापयति यदि परमोच्चगतो ग्रहोऽन्यैः बलकारणैः युक्तो न भवति तथापि तस्य सम्बन्धिनी संपूर्णैव संपूर्णायां दशायामन्तर्दशायाञ्च काले शरीरारोग्यधनदृद्धिभिः पुरुषोऽभिवर्द्धते । अथ समस्तबलैः युक्तो न भवति किञ्चिद्बलस्य भागे यो ग्रहो गतः भवति यश्च शत्रुभागे शत्रुनवांशे च गतस्तस्य दशानिष्टफला ज्ञेया ज्ञातव्या । अथानिष्टफलदशान्तर्दशकाले धनहानिमनारोग्यञ्च प्राप्नोति अतः च भगवान् गार्गिः “सर्वैर्बलैरुपेतस्य परमोच्चगतस्य च । संपूर्णाख्या दशा ज्ञेया धनारोग्यविवर्द्धिनी । सर्वैर्बलैर्विहीनस्य नीचराशिगतस्य वा । रिक्ता नाम दशा ज्ञेया धनारोग्यविनाशिनी । स्वोच्चराशिगतस्याथ किञ्चिद्बलगतस्य च । पूर्णा नाम दशा ज्ञेया धनदृढिकरी शुभा । यः स्यात् परमनीचस्यस्तथाचारिनवांशके । तस्यानिष्टफला नाम व्याध्यनर्थविवर्द्धिनी” ५ भट्टो० ।

“अप्यस्य तुङ्गादवरोहिसंज्ञा मध्या भवेत् सा सुहृदुच्चभागे । आरोहिणी निम्नपरिच्युतस्य नीचारिभागेऽध्वमा भवेत् सा” ६ भू० ।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरपीन्द्रवज्रयाह अप्यस्येति तुङ्गात्परमोच्चादुच्चस्य च्युतस्यावरोहिसंज्ञा दशा परमोच्चभागान्तादारभ्य यावत् परमनीचभागादि तत्त्वान्तरे यद्वाशिषट्कं तत्त्वावस्थितेन ग्रहेण वा दत्ता दशान्तर्दशा वा सारोहिणीसंज्ञा भवति यस्मात्परमोच्चादुच्चः प्रत्य-

हमधोऽवतरतीति ग्रहः कल्प्यते यावत्परमनीचमिति अवरोहिसंज्ञा दशाऽधमफला भवति । यस्माद्वज्रयति “संज्ञानुरूपाणि फलान्यधैषामिति” । मध्या भवेत् सा सुहृदुच्चभाग इति सैवारोहिणी यत् तत् राशौ व्यवस्थितेन सुहृद्भागेन मित्रांशकस्थेन दत्ता दशा मध्यानाम्नोऽव भवति एवं यत् तत् राशौ अर्थादेव स्वांशकस्थेन दशा मध्यैव । एवं यत् तत् राशौ स्वोच्चनवांशकस्थेन दशा मध्यैव । आरोहिणीति ; निम्नाक्षीचात् परिच्युतस्य चलितस्य ग्रहसारोहिणीनाम्नी दशा भवति परमनीचान्ताभागादारभ्य यावत् परमोच्चभागादि तत्त्वान्तरे यद्वाशिषट्कं तत्त्वावस्थितेन ग्रहेण वा दत्ता दशान्तर्दशा वा सारोहिणीनाम्नी दशा भवति यस्मात् परमनीचादुच्चः प्रत्यहं तावदारोहतीति ग्रहः परिकल्प्यते यावत् परमोच्चमिति । आरोहिणी च अर्धफला भवति । नीचारिभांश इति सैवारोहिणी यत् तत् राशौ स्वनीचराश्यंशोपगतेन दत्ताऽधमानाम्नी दशा भवति एवं यत् तत् राशावरिभांशकस्थेन शत्रुनवांशकगेन दत्ताऽधमैव दशा भवति । पूर्वं शत्रुनवांशकगेन दत्तानिष्टफलेत्युक्तमधुना सैवाधमेति तत् किमेतदित्यत्रोच्यते अवरोहिणीशत्रुनवांशकस्थेन दत्तापि अनिष्टफला ज्ञेया आरोहिण्यध्वमा अनयोः कः फलभेदः अत्रोच्यते अनिष्टफलाफलमशुभं प्रयच्छति अध्वमाशुभमेवात्यमिति एवमवरोहिणीसंज्ञा यदाधमसंज्ञा भवति तदा सैवानिष्टफलसंज्ञा लभते आरोहिणी यदा मध्यसंज्ञा भवति तदा सैव पूर्णैति संज्ञा ज्ञेया अत्राह, भगवान् गार्गिः “उच्चनीचान्तरस्यस्य दशा स्यादवरोहिणी । तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः । मित्रोच्चस्वांशकस्थस्य मध्या मध्यफला तु सा । नीचोच्चमध्यगस्योक्ता अष्टा चारोहिणी दशा । सैवाधमाख्या भवति नीचराश्यंशगतस्य तु । अवरोहिणी चेदधमा भवेत् कष्टफला तदा । आरोहिणी मध्यफला संपूर्णा परिकीर्तितेति” ६ भट्टो० ।

“नीचारिभांशे समवस्थितस्य शस्त्रे गृहे मित्रफला प्रदिष्टा । संज्ञानुरूपाणि फलान्यधैषां दशासु वक्ष्यामि यथोपयोगम्” ७ भू० ।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरप्युपजातिकयाह नीचारीति शस्तानि गृहाणि स्वोच्चमूलत्विकोणात्तत्त्वमित्रोच्चैराणि तेष्ववस्थितेन नीचराश्यंशकेऽरिभांशे शत्रु-

नवांशके समवस्थितेन वा ग्रहेण दत्ता या दशान्देशा वा-
सा मिश्रफलानाम्नेत्रेव मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रय-
च्छति व्याधिसमेतमर्थागममेवमादिशेत् अर्थादेवाशस्त-
राशिगतेन, अशस्ताः शत्रुनीचराशयः तद्नेन खोच्च-
मित्सूलतिकोणात्मवर्गेत्तमनवांशकगेनापि दत्ता मिश्र-
फलैव भवति संज्ञारूपाणि नामसदृशानि फलानि
दशास्वनदेशासु च ज्ञेयानि । तद्यथा संपूर्णाऽत्यन्त-
श्रेष्ठफलप्रदा । पूर्णा श्रेष्ठफला । अधमाऽशुभफलप्रदा
अल्पफलप्रदा रिक्ता अर्थापहारिणी अनिष्टफलदात्यन्त-
मशुभफलकारी । मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रय-
च्छति । अथैषां दशास्त्विति अथशब्दः आनन्तर्ये
एषामादित्यपूर्वाणां ग्रहाणां दशासु यथोपयोगम्
उत्तरत्वं वक्ष्यामि यथा येन प्रकारेणैव युज्यते तथा
तत्कथयिष्यामि कस्यान्देशायां किं फलसंप्रयुज्यते” ७भट्टो०

“उभयेऽधममध्यमपूजिता द्रेष्काण्यैश्चरभेषु चोत्-
क्रमात् । अशुभेष्टसमाः स्थिरे क्रमाद्धोरायाः परिकल्पिता
दशा” ८भू० ।

“अथ लग्नदशायां शुभाशुभज्ञानं वैतालीयेनाह उभये
इति । उभये द्विस्त्रिभावे राशौ लग्नगते द्रेष्काणक्रमे-
णाधममध्यमपूजिता दशा ज्ञेयाः प्रथमद्रेष्काणे जात-
स्याधमाऽशोभनाऽनिष्टफला द्वितीये द्रेष्काणे मध्यमा-
मिश्रफला तृतीये द्रेष्काणे पूजिता श्रेष्ठफला । चरभेषु
चरराशिषु उत्क्रमेण वैपरीत्येन तेन प्रथमद्रेष्काणे
जातस्य पूजिता द्वितीये मध्यमा तृतीयेऽधमानिष्टफला
अशुभेष्टसमाः स्थिरे क्रमादिति स्थिरे स्थिरराशौ प्रथम-
द्रेष्काणेऽशुभा द्वितीये द्रेष्काणे दशा श्रेष्ठा तृतीये
द्रेष्काणे समा मध्यफला एवं होरायाः लग्नस्य दशाः
परिकल्पिता उक्ता इति” ८भट्टो० ।

“एकं द्वौ नवविंशतिर्धृतिवृत्तौ पञ्चाशदेषां क्रमाच्च-
न्द्रेन्दुजगुक्रजीवदिनजह्वैवाकरणीयां समाः । स्वैः
स्वैः पुष्टफला निसर्गजनितैः पक्षिर्दशायाः क्रमादन्ते
लग्नदशा शुभेति यवनानेच्छन्ति केचित्तथा” ९भू० ।

“अथ नैसर्गिकदशकालं ग्रहाणां शार्दूलविक्री-
डितेनाह एकमिति । एकाद्याः समाः एकादीनि
वर्षाणि चन्द्रादीनां यथाभिहितानि नैसर्गिकाणि तद्यथा
जन्मसमयादारभ्यैकं संवत्सरः एकस्यन्दस्य ततः
परं द्वावारस्याङ्गारकस्य एवं त्रयः ततः परं नवेन्दुजस्य
बुधस्य एवं द्वादश । ततः परं विंशतिः शुक्रस्य एवं द्वा-

विंशत् । ततः परं धृतयः अष्टादश जीवस्य गुरोः एवं
पञ्चाशत् ततः परं कृतिसंख्या विंशतिः दिनकृतः सूर्यस्य
एवं सप्ततिः । ततः परं पञ्चाशत् दैवाकरेः सौरेः, एवं
विंशत्यधिकं वर्षशतम् १२० । एतेषु निसर्गदशाधिपेषु ग्रहेषु
बलवत्सूपचयशब्दितेषु च तद्दशासु शोभनानि दशा-
फलानि भवन्ति ह्रीनबलेष्वनुपचयस्येष्वशोभनानि । एतच्च
सर्वथा चिन्त्यम् । यतो निसर्गदशास्त्विसंवाद इति तथा
च यवनेश्वरः “स्तनोपभोगः शशिनो वयः खम् भौमस्य
विद्यादृशनःतुजन्म । बौधन्तु शिलापदकालमाङ्गरभैयुनेच्छा-
ललितप्रवृत्तिम् । शौकं युवत्वं विधुपूर्वदृष्टमामध्यमाद्देव-
गुरोर्वदन्ति । रवेर्वयोऽर्धात्परमन्यमस्मात् सौरेर्जरा दुर्भग-
कालमाङ्गरिति” नैसर्गिकस्य दशकालस्य प्रयोजनमाह
स्वैः स्वेरिति तत्र यस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनी पूर्वविधिना
कृता दशान्देशा वा सा यदि नैसर्गिकसमाभिः निसर्ग-
कथितवर्षैः स्वैः स्वैः व्याप्तीवैः युज्यते स्वदशा-
कालेन समकालं भवति तदा यावत्कालं तस्य दशाद्वय-
स्यैक्यं भवति तावत्कालं तस्य दशान्देशा वा यदि
भवति तस्याः पुष्टा परिपूर्णा फलपक्षिः पाको भवति
क्रमात् प्रतिपद्य यावद्वर्तते तावच्छुभफलेत्यर्थः । अत्र
केचिद्वदन्ति “यथा पूर्वविधिना ज्ञाता शुभा तदा शुभ-
फलमत्यर्थं प्रयच्छत्यथाशुभा तदाऽशुभमत्यर्थमिति” एत-
च्चायुक्तम् यस्माद्यवनेश्वरः “स्वेष्टा दशा स्वे वयसि
ग्रहस्येति” तथा च सत्यः “एकावदिकः शशी त्र्यवदिकः
कुजो द्वादशावदिकः सौम्यः द्वाविंशद्वृष्टगुप्तो गुरुस्तु
कथितः शतस्यार्द्धं ५० । सप्तत्यवदः सूर्यो विंशत्यधिकः
शनेश्वरोऽवदशतः । वयसोऽन्तराणि चैषां स्वदशा नैसर्गिकः
कालः । स्वं वयसः सदृशं ग्रहाः समासाद्य देहिनां कालम् ।
भक्षणपोषणचेष्टास्त्रिभावादाः सूर्येयासंख्यम्” । अथ लग्न-
दशानैसर्गिककालं पुराणयवनमतेनाह अन्ते लग्नदशा इति
विंशत्यधिकाद्द्विंशतादूर्ध्वं यदि कस्यचिदायुषः कालो
भवति तदा स कालः सर्व एव लग्नस्य नैसर्गिको दशा ।
कालो भवति तस्मिन् काले पुराणयवनानां मतेन
लग्नदशा शोभना भवति । विंशत्यधिकाद्द्विंशतादूर्ध्व-
मित्येतत् कुतोऽवगम्यते उच्यते तद्वर्षाकालस्यान्यग्रहपरि-
गृहीतत्वात् लग्नस्यानावकाशादेव । अथ बाल्यः कश्चिदाह
यथा ननु विंशत्यधिकात् शतादधिकं यस्यायुर्नास्ति
किं तस्य लग्ननैसर्गिको दशकालो नास्ति । उच्यते
नास्त्येव न केवलं यावद्वर्षसप्ततेरत्यधिकं नास्ति यस्यायु-

नस्ति तस्य शनैश्चरसम्बन्धः नैसर्गिको दशाकालो नास्ति यस्य पञ्चाशतोऽधिकं नास्ति तस्यादित्यस्यापि नास्ति एतन्मेषामपि योज्यम् ननु विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुरत ऊर्ध्वं जीविताभावात्को लग्नस्य नैसर्गिको दशाकालः उच्यते पूर्वमेव व्याख्यातं यथा विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुः त्वैराशिकाथेमन्वादीनामायुर्ज्ञानार्थं प्रदर्शितं यतः तावत्प्रमाणादायुषः परं सम्भवतीति तथा च यदा मीनलग्ने बलवति मीनांशकाले च कश्चिज्जातो भवति सर्वे च ग्रहाः यत्र तत्र राशौ मीनांशकावस्थिता भवन्ति केचिदुच्चगताः केचिच्च वक्रितास्तदा मीनलग्नो द्वादशवर्षाणि ददाति स एव बलयुतस्तदान्यानि द्वादशवर्षाणि ग्रहस्यैको मीनांशकालं गत्वा द्वादशवर्षाणि ददाति तानि च वक्रोच्चगत्वात् त्रिगुणानि षट्त्रिंशद्भवन्ति आदित्यवर्जम् आदित्यस्य मेषे धन्वंशके मतस्य सप्तविंशतिवर्षाणि भवन्ति एवं चन्द्रादीनां षष्ठांशतद्वयं षोडशाधिकं भवति आदित्यस्य सप्तविंशतिः लग्नस्य चतुर्विंशतिः । एवमेकीकृतं शतद्वयं सप्तषष्ठ्यधिकं भवति । नन्वेतावत् प्रमाणां कालं कश्चिज्जीवमानो न दृश्यते योगस्यातिदुर्लभत्वात् उच्यते कश्चित् दृश्यत एव जन्मादिकः नेच्छन्ति केचित्तथा तां लग्नदशामन्ते केचिदाचार्याः श्रुतिकीर्त्तिप्रभृतयः तथा तेनैव प्रकारेण शुभेति नेच्छन्ति नो वञ्च्छन्तीत्यर्थः यस्मादबलत्वे लग्नस्य वयोऽन्ते तद्दशा भवति सा शुभा । आचार्येण लग्नदशायां शुभाशुभत्वं बलवशाद्धोक्तं द्वेष्काणवशादुक्तम् उभयेऽधममध्यपूजिता इति यस्मादबलहीनस्यापि लग्नस्य वयोऽन्ते दशाद्वेष्काणवशाच्छुभा भवति तस्माद्ये आचार्या अन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति ते निष्कारणमेव नेच्छन्ति । ननु किसागमग्रन्थानां कारणेन उच्यते य एवाचार्याः अन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति त एवाममान् त्यक्त्वा यथादर्शितकारणम् उपन्यस्य नेच्छन्ति तेन कारणेन दोष उक्तः तथा च श्रुतिकीर्त्तिः “अन्ते लग्नदशा शुभेति” यवनानैतद्वद्वह्नां मतं तस्मिन् हीनबले यतोऽन्यसमये सास्यादतो नेष्यते एतच्छ्रुतिकीर्त्तिना कारणमुपन्यस्तं तच्च दुष्टमते नैसर्गिके लग्नदशाकालेऽन्तर्दशा शुभेत्यवगन्तव्यम्” भट्टो॥

“पाकस्वामिनि लग्नगे सुहृदि वा वर्गस्थसौख्येऽपि वा प्रारब्धा शुभदा दशा त्रिदशषड्भाषे वा पाकके । मितोच्चोपचयत्रिकोष्णमदने पाकेश्वरस्य स्थितश्चन्द्रः सत्-

फलबोधनानि कुरुते पापानि चातोऽन्यथा” १००० ।

“अथ दशान्तर्दशाशुभाशुभज्ञानं शादूर्लविक्रीडितेनाह पाकस्वामिनीति । सौरसावनचान्द्रनाक्षत्राणि चत्वारि मानानि तत्र सौरमानं रविभगणभोगः । यावता कालेनाकोभमेकं भुङ्क्ते स सौरो मासदिनं यावता कालेन राशिद्वादशकं भुङ्क्ते तत्सौरवर्षं तच्च पञ्चषष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां षट्ठिकापञ्चदशकेन सार्द्धेन भवति । सावनसुदयादुदयः । अर्कोदयात् पुनरेवार्कोदयः सावनमहोरात्रं तच्च षट्ठिकापञ्चदशकेन सहोरात्रं त्रिंशन्मासः मासा द्वादश वर्षम् । एवं पञ्च्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां सावनं वर्षम् । चान्द्रं तिथिभोगः तच्च स्वमानेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति सावनेनेदं मानं शतत्रयं चतुःपञ्चाशदधिकं दिनानां तच्चान्द्रं वर्षं भवति । एवं सौरसावनचान्द्राणि त्रीणि मानानि प्रत्येकं स्वस्वमानेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति । नाक्षत्रं चान्द्रनाक्षत्रभोगः तच्च दिनानां सप्तविंशत्या मासो भवति तत्र शतत्रयेण चतुर्विंशत्यधिकेन दिनानां वर्षमुक्तञ्च “रव्यंशगोऽहोरात्रः सौरश्चान्द्रमसस्तिथिः । चान्द्रनाक्षत्रभोगस्तु नाक्षत्रः परिकीर्त्तितः । स सावनो ग्रहर्चाणासुदयादुदयावधि । नाक्षत्रमाने मासः स्यात् सप्तविंशतिवासरः । शेषमानेषु निर्दिष्टो मासस्त्रिंशद्दिनात्मकः” इति तस्मात् सावनमानेनायुर्दायगणना कार्या यस्माच्छोध्येपविशुद्धमायुः कर्तव्यं तच्च सावनमानं सौरमानेन संक्रान्त्यवधिको मासः सावनस्त्रिंशत्मासः चान्द्रोऽमास्यात्मिकः, नाक्षत्रो रेवत्यत्मिकः । सौरमधिसासकयुतं चान्द्रं भवति चान्द्रमवसरान्तेन सावनं भवति चान्द्रं सावदनाक्षत्रम् उक्तञ्च “युगवर्षमासपिण्डं रविमानं साधिसासकं चान्द्रम् । व्यवसविहीनं सावनमैन्द्रवमवदान्तिवर्षमिति । एवं शोध्येपविशुद्धं सावनमानेनायुर्दायविधिः तथा च मयूरचित्तकगगवान् गार्गिः “आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रियास्तथा । सावनेनैव कर्त्तव्या सत्वाणामप्युपासनम्” । नन्वर्कोदयादारभ्यार्कोदयावधिं यावदहोरात्रं तत् पुलिशतन्त्रे सौरमहोरात्रं पठ्यते । “अष्टाक्षिवसुसप्तमरूपनवसुनिनगतिथयः शतगुणाश्च सौरैरेषेति” एतच्च पुलिश एव जानाति यस्मात् पुलिशतन्त्रं वर्जयित्वा सर्वसिद्धान्तेषु तन्त्रेषु सौरमानेन रविभगणभोगः सौरमानमधिसासकयुक्तं चान्द्रमवसरान्तेन सावनं भवति एवं शोध्येपविशुद्धं चान्द्रं भवति । सावनमानं सर्वसंहितासु

चाकोदयादारभ्याकोदयं यावदाहोरात्रं तत्तावनमहो-
रात्रमिति संज्ञा तथा च भगवान् पराशरः गार्गिश्च
“सायनेन स्मृतो मासस्त्रिंशदुष्णकरोदयः” तथा
श्रीभट्टब्रह्मगुप्तः “सावनरुद्रयादुदयमिति” एवं पुरुषस्य
जन्मसमये सावनमहर्गणं कृत्वा तस्मात्तिथिनक्षत्रपरि-
च्छेदस्तात्कालिकाग्रहाः सलग्ना यथा कृतास्तथा
दशान्तर्द्दशावसाने कर्त्तव्याः तत आगामिदशाफलं वक्त-
व्यम् । कथञ्चप्रति । प्रथमं जन्मनि अहोरात्रात् तात्का-
लिकं कृत्वा ततस्तत्तान्तर्द्दशाकालं वर्षादिकं दिनीकृत्य
योजयेद्वर्षाणि द्वादशभिः संयुज्य तेषु मासान् संयोज्य
तिशता पुनः संयुज्य तेषु दिनानि जिमेत् । एवं कृते
दशाकालो दिनरूपो भवति तच्च तात्कालिके जन्मा-
हर्गणे सविकले सविकलं संयोज्याहर्गणो भवति तत्तादो
यष्टिकादिः कालो भवति तस्यातीताहोरात्रात्परतो
गणना कार्या तस्मादिष्टदिनमानमानयेदनेनाचार्यसूत्र्येण
द्युगणोऽधोभवगुणितो द्विनवरसाम्पावधिकश्चान्द्रः चा-
न्द्रोऽधरत्वेदानागामः अधिमासदिनैर्हीनः इति अथ
वसुगुणतिरात् सनिगुणितः द्विनवरसाम्पाः पृथग्सख-
दिग्भिः लब्धं खरामगुणितं गुडाप्रात् सैककोरविद्युगणः
एतत् खण्डनाद्यकरणेनैव भवति । कोऽसौ रविद्युगण
इत्याह शाकोऽगवसुशरोनोऽर्कगुणं चैतादिमासगुणः
तिशद्गुणस्तिथियुत इति । अ- १८२धिकेन शततयेण
भागमपहृत्यावाप्तं करणाव्दाः शेषास्त्रिंशद्भुक्ताश्चैतसि-
ताद्या मासाः शेषा वर्त्तमानमासे सिताद्यास्तथयः कर-
णाव्देष्वगवसुशरान् संयोज्यातीतशककालो भवति तस्मिन्
शके तस्मिन्मासे तस्मिन् दिने सोऽहर्गण इति तत्रैव
दशाप्रवेशः पुनरप्यन्यमन्तर्द्दशाकालं दिनीकृत्य तस्मिन्
योजयेत् एवं यावत्योऽन्तर्द्दशा भवन्ति तावत्योऽनेनैव
प्रकारेण योजनीयाः । एवं ततो ग्रहान् लग्नञ्च गणयेत्
अथ वानेन प्रकारेण कालानयनम् “आदित्ये क्रियमाणे
यावन्तो गतभगणा भवन्ति तावन्तः करणप्रारम्भादारभ्य
गताव्दाः । तेषु करणप्रणीतं शककालं संयोज्येष्टशक-
कालो भवति वर्त्तमाने वर्षे यावन्तो राशयः स्फुटार्का
भवन्ति तावन्तो मासाः सूत्र्यभगणानीतात् शुक्ल-
ग्रहं कृष्णपक्षं वा तिथिनक्षत्रं चन्द्रार्काभ्यां ज्ञायते
एव । पाकस्वामिनीत्यादि यस्य ग्रहस्यान्तर्द्दशाप्रवेशः
स पाकस्वामी तावच्चासौ पाकस्वामी यावत् तस्यान्त-
र्द्दशामेव । स च पाकस्वाम्यन्तर्द्दशाप्रवेशे लग्नगो यदि

भवति तदा तस्य सन्वत्स्विन्यन्तर्द्दशा प्रारब्धा शुभदश
शोभनफलदा भवति अथ वा तात्कालिकं पाकस्वा-
मिनो यत् सुहृन्मित्रं तस्मिन्नपि दशा प्रवेशकाले लग्नगे
शोभना दशा वक्तव्या । अथ वास्य दशापतेः पूर्वव्याख्यातो
यो वर्गः तस्मिन्नपि लग्नगे शोभना । अथवान्यस्मिन्
सौम्ये शुभग्रहे तत्काललग्नगे दशा प्रारब्धा शोभनैव ।
अथवा पाकपे दशाधिपतौ ग्रहे तात्कालिकलग्नान्तिदश-
प्रदलाभेषु तृतीयषट्दशमैकादशस्थानानामन्यतमस्यो शो-
भनैव दशा वक्तव्या । यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं प्रारब्धा
शुभदा दशा तथापि “अधिशत्वदशां शत्रोः प्राप्नो-
ऽनिष्टफलप्रदः । अधिभित्तोऽपि मित्रस्य दशां प्राप्नो-
ऽतिशोभनः । समः समदशमेत्य यथोक्तफलदो हि सः” ।
एतदपि चिन्तनीयम् अनेन प्रकारेण यदि शुभफला-
न्तर्द्दशा भवति तदा शुभैव अन्यथाऽशुभैव । अथ शुभ-
फलयासन्तर्द्दशायां किमप्यनवरतमेव सर्वकालं शुभ-
फलवाप्तिर्भवति किं वा कस्मिंश्चिद्विषये एवमशुभाया-
सन्तर्द्दशायामशुभफलवाप्तिरित्युभयत्र सन्देहव्युदासार्थ-
माह भित्तोऽपचयेत्यादि पाकेश्वरस्य दशापतेः प्रति-
राशौ सञ्चरतः तत्काले यो ग्रहो भित्तं तत्क्षेत्रस्थित-
श्चन्द्रमा यदा भवति तदा सत्फलबोधनानि कुरुते न
केवलं यावत् पाकपतेरुपचयस्थानगतोऽपि त्रिषडैका-
दशदशमस्थानानामन्यतमस्थानस्थित्त्रिकोणगोऽपि नवपञ्च-
मस्थानगतोऽपि तथा मदनस्यः सप्तमे च स्थितः एतेषु
निर्दिष्टस्थानेष्वन्यतमस्थानगश्चन्द्रमाः शुभफलदायां दशायां
सत्फलबोधनानि कुरुते । ज्ञायते तेषां फलानामित्य-
त्तोऽपचयत्रिकोणमदने यस्मिन् स्थाने पाकेश्वरस्य
चन्द्रमाः स्थितः स राशिः जन्मनि योभाव आसीत्तदु-
द्भूतं सत्फलं बोधयति विशेषेण तथा दशा पठित-
मिति अतोऽस्मादुक्तप्रकारादन्यथा पाकपतेस्तत्कालं शत्रु
ग्रहे नीचराशौ वा दशापतिना सहैकराशौ द्वितीय-
चतुर्थाष्टमद्वादशस्थानानामन्यतमस्थानस्यो भवति तदा
शुभफलदायां दशायां पापानि फलानि प्रकटीकरोति
स च राशिर्यो भाव आसीत्तदुद्भूतं फलं बोधयति वि-
शेषेण दशापठितमपि अनिष्टमप्यष्टकवर्गोद्भूतं च मि-
त्रदशायां भित्तोऽपचयत्रिदशु सत्फलबोधनानि कुरुते
शत्रुनीचादिषु अशुभफलानामिति तथा च भगवान्
गार्गिः “यद्वाशिसंख्यः शीतांशुः शुभकृत् परिकीर्त्तितः ।
सराशिर्जन्मकाले तु यो भावस्तत् कृतञ्च तत्” । शरीरादि-

कृतं सौख्यं वक्तव्यं बलयोगतः अनिष्टराशिसंस्थं तु तद्भावानामशोभन इति” १० भट्टो ।

“दशासु शस्तासु शुभानि कुर्वन्त्यनिष्टसंज्ञास्वशुभानि चैवम् । मिश्रासु मिश्राणि दशाफलानि होराफलं लग्नपतेः समानम्” १६ सू० ।

“अथैकस्मिन् वृत्ते दशासु शुभान्यशुभानि च फलान्युक्तानि तेषां विषयविभागं लग्नदशाफलं चोपजातिकयाह दशासु इति शुभाशुभं व्यामिश्रत्वं दशासु पूर्वमेवोक्तं तथा जन्मकाले उपचयराशिस्थानिर्मलसूक्तयः स्पष्टगतयश्च ये ग्रहास्तेषामपि दशाः शुभाः ये चोपचयस्या हता रुक्षाः स्वल्पसूक्तयस्तेषामपि दशा अशुभाः तथा च यवनेश्वरः “निशाकरादित्यविलग्नभानां तत्कालयोगादधिकं बलं यः । विभर्त्ति तस्यादिदृश्यते सा शेषास्त्वतः शेषबलक्रमेण । वयोऽधिको यः प्रथमाद्गतो वा ग्रहः स पूर्वं पठितो दशेशः । बलाधिकश्चेत्यादि केन्द्रसंस्थः पूर्वं स शेषासु यथा प्रदिष्टः । अथैषा दशा स्वे वयसि ग्रहस्य खोच्चश्रितात्कालबलाश्रिताश्चेत् । सूक्तविकोणात् स्वदृष्टाच्च मध्या मित्वाश्रिताज्जन्मदृष्टाश्रिताद्वा । नीचारिभाशोपगताज्जिता” इति गृह्यात् परिध्वस्तविवर्णरुक्षा । जन्मेशशतोर्निधनारिभेशाद् वा बाधते सा बहुदोषदा स्यात्” । एवं शस्तासु शोभनासु दशासु ग्रहाः शुभान्येव फलानि कुर्वन्ति दशाफलवृत्ते यानि शुभान्यभिहितानि तान्येव भवन्ति नेतराणि, अनिष्टसंज्ञास्वशुभदशासु अशुभान्यनिष्टानि एव भवन्ति मिश्रासु दशासु मिश्राण्येव दशाफलानि भवन्ति एतच्च प्रतिस्त्वसम्प्राप्तिश्च व्याख्यातं तथा च सत्यः “जन्मन्युपचयभयनेषु संस्थिताः सव्यगाः सुसूक्तिधराः, अथै फलं विदध्युर्ग्रहाः क्रमात् स्वां दशां प्राप्य अन्यैर्निहता रुक्षाल्पसूक्तयोस्तुपचयर्द्धसंस्थाश्च स्वदशाभिहतं नेष्टं ग्रहाः प्रयच्छन्ति लोकेषु होराफलं लग्नपतेः समानमिति” होरायाः लग्नस्थानदशाफलं लग्नपतेः लग्नाधिपस्य समानं तत्त्वम् वक्तव्यं यथा मेघलग्नजातस्य भौमदशाफलं वृषलग्नजातस्य शुक्रदशाफलं एवमन्येष्वपि वक्तव्यं किन्तु द्रव्यापवशाच्छुभायां लग्नदशायां शुभफलसंशुभायामशुभम् मिश्रायासुभयमपि । अथ ये पूर्वं दशारिष्टा उक्तास्तेषामिमे भङ्गाः प्रोक्ताः तथा च सारावल्याम् “प्रवेशे बलवान् खेटः शुभैर्वा संनिरीक्षितः । सौख्याधि-

मितवर्गस्यो मृत्युकृत् न भवेत् तदा । अन्तर्दशाधिनाथस्य विबलस्य दशा यदा । बलिनः स्थात् तदा भङ्गो न बाध्या तस्य च ध्रुवम् । युद्धे च विजयी तस्मिन् ग्रहयोगे शुभो यदि । दशायां न भवेत् कष्टं खोच्चादिषु च संश्रिते इति” १६ भट्टो ।

“संज्ञाध्याये यस्य यदुद्भव्युक्तं कर्माजीवो यस्य यस्तोपदिष्टः । भावस्यानालोकयोगोद्भवश्च तत्तत्त्वं तस्य योज्यं दशायाम्” २० सू० ।

“अथान्येषामपि फलानां दशास्तिदेशं मालिन्याह संज्ञाध्याये इति । यस्य ग्रहस्य संज्ञाध्याये यदुद्भव्युक्तं तान्त्रं स्थान्मणिहेमेल्यादिना, ग्रन्थेनोक्तं कथितं तस्य तदुद्भव्यस्य शुभदशायां प्राप्तिः योज्या अशुभदशायां हानिः । यस्य कर्माजीवो यस्य ग्रहोपदिष्टो जातकैऽभिहितः “अर्थोपिः पितृपत्नीत्यादि तस्य ग्रहदत्तस्य कर्माजीवस्य तदन्तर्दशायामेवापिर्भविष्यति । भावफलं वच्छति “मूरस्तव” इत्यादि स्थानफलं राशिफलं “प्रथितस्तुरोऽन” इत्यादि तथा “मेघे सस्वस्तिभिरनयन” इत्यादि । आलोकनफलं वृष्टिफलम् “चन्द्रे भूपवुधौ” इत्यादि योगोद्भवं नाभसयोगानुक्ता “सर्वयोगेषु योगकर्तृभ्यो ग्रहेभ्यो मध्याद् यो बलीयान् स स्वदशायामेव फलं ददाति” नाभसयोगाः सकलदशास्वपि फलप्रदाः वक्ष्यति च “इति निगदिता योगाः सार्द्धं फलैरिह नाभसाः नियतफलदाश्चिन्याह्येते समस्तदशास्वपीति” । एवमादि यद् यदुक्तं तत्सर्वं निरवशेषं तस्य ग्रहस्य दशायां योज्यमिति” २० भट्टो ।

“छायां महाभूतकृताञ्च सर्वेऽभिव्यञ्जयन्ति स्वदशाभवाय । कस्वग्निवाय्वस्वरजान् गुणांश्च नासास्वड्कल्पकश्चरणानुमेयान्” २१ सू० ।

“अथ यस्य जातकमपि न गणितं तस्य शरीरच्छायां दृष्ट्वा ग्रहदशाज्ञानमिन्द्रवज्रयाह छायां महाभूतकृतमिति पूर्वोक्तम् “शिखिभूखपयोमरुद्गणानां वशिनो भूमिस्तदादयः क्रमेणेत” तत्वादित्यचन्द्रौ वज्रान्बुप्रसिद्धावेव यः कश्चिद्ग्रहः स्वदशामात्मीयदशामवाप्य महाभूतकृतां छायां अभिव्यञ्जयति प्रकटीकरोति छायाशब्देन शरीरशोभाभिधीयते शरीरकान्तिरित्यर्थः तथा च सच्छायोऽयं विच्छायोऽयं वर्त्तत इत्यभिधीयते एवमात्मीयदशायां पृथिव्यादिमहाभूतकृतां शरीरच्छायां व्यञ्जयति प्रकटीकरोति सा च कस्वग्निवाय्वस्वरजान् गुणान् कुः पृथिवी अम्बुर्वरुणः अग्निः कृताशनः

वायुः अनिलः अम्बरम् आकाशम् एभ्यो जातोत्पन्ना सा
 छाया तद्गुणान् करोति तांश्च यथासंख्यं नासास्य
 दृक्त्वक्श्रवणानुमेयान् । पार्थिवी पार्थिवं गुणं गन्धमभि-
 व्यञ्जयति नासानुमेयं प्राणोनोपलभ्यते आप्या आप्यं गुणं
 रसमभिव्यञ्जयति तच्चास्यानुमेयम् आस्यशब्देनेह जिह्वा
 ज्ञेया तथा रसस्योपलब्धेः आस्यग्रहणं चात्र दत्तानु-
 रोधात् कृतम्, आग्नेयी आग्नेयं गुणं रूपमभिव्यञ्जयति
 दृच्छानुमेयं, वायवी वायव्यं स्पर्शं गुणमभिव्यञ्जयति त्व-
 गनुमेयं स्पर्शोनोपलभ्यते नाभसी नाभसं गुणं शब्दमभि-
 व्यञ्जयति श्रवणानुमेयं कर्णोपलभ्यम् । एतदुक्तं भवति
 यदा शुभगन्धः पुरुषो भवति तदास्य बुधकृता पार्थिवी-
 छाया ज्ञेया । यदा मिष्टरसभोजी भवति तदास्य चन्द्रशु-
 क्रकृताया छाया ज्ञेया । यदा तीव्ररूपवान् सुकान्तः पुरुषो
 भवति तदा सूर्यभौमकृता आग्नेयी छाया ज्ञेया । यदा
 स्पर्शेन स्पर्दुर्भवति तदा शनैश्चरकृता वायवी छाया ज्ञेया ।
 यदास्य वचनं कर्णयोः सुखकरं भवति तदा जीवकृता
 नाभसी छाया ज्ञेया । छायाविशेषलक्षणमाचार्येण सं-
 हितायामभिहितम् तथा च “छाया शुभाशुभफलानि
 निवेदयन्ती लज्ज्या मनुष्यप्रशुषुषु लक्षणज्ञैः । तेजो
 गुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नघट-
 स्थितेव । स्निग्धद्विजत्वङ्गखरोमकेशा छाया सुगन्धा च
 महीसस्रत्या । तृष्टार्थलाभाभ्युदयान् करोति धर्मस्य
 चाहन्यहनि प्रवृत्तिम् । स्निग्धा सिता च हरिता नय-
 नाभिरामा सौभाग्यमादेवसुखाभ्युदयान् करोति । सर्वा-
 र्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या छायाफलं तनुभृतां शुभ-
 माददाति । चण्डा घृष्टा पद्महेमाग्निवर्णा युक्ता तेजो
 विक्रमैः सप्रतापैः । आग्नेयीति प्राणिनां स्वाज्ज्या-
 य क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते । मलिनपरुषकृष्णा
 पापमन्त्रानिलोत्था जनयति बध्नवन्धं व्याध्यनर्थार्थनाशम् ।
 स्फटिकसङ्गरूपा भाग्ययुक्तात्युदारा निधिरिव गगनोत्था
 श्रेयसां स्वच्छवर्णा” २१भट्टो० ।

“शुभफलदशायां तादृगेवान्तरात्मा (ख्या) बद्ध जनयति
 पुंसां सौख्यमर्थागमं च । कथितफलविपाकैस्तर्कवेद्मन्-
 मानां परिणमति फलाग्निः स्वप्नचिन्तास्वयी” २२भू०

“अत्र च वायवी छायां वर्जयित्वा सर्वास्वेव
 छायासु अशुभं शुभं च फलं तत्कथम् शुभफलेयमशुभ-
 फलेयमिति तद्दशा ज्ञायते तत्संज्ञानमन्तरात्मानः स्व-
 रूपं सालिन्वाह शुभफलदेति शुभं फलं ददाति यः

स शुभफलदः शुभफलदस्य ग्रहस्य या दशा तस्याम्
 अन्तरात्मा स्वदेहस्यः परमात्मा चित्स्वरूपः तादृगेव
 शुभो भवति । तस्य च पुरुषस्य छायादर्शितग्रहदशाकाले
 बद्धविधमनेकप्रकारं सौख्यं सुखभावमर्थागमं धनलाभं
 च जनयत्युत्पादयति अर्थादेवाशुभदशायां पुरुषस्यान्तरा-
 त्माप्यशुभो भवति तत्र दर्शितग्रहछाया सूचित्वा
 तादृगेव फलदा सा चासौख्यमनर्थागमञ्च बद्धप्रकारं जन-
 यति मित्रायां मित्रा च । यात्रायाञ्च वक्ष्यति “निमि-
 त्तानुचरं सूक्ष्मं देहेन्द्रियमहत्तरम् । तेजो ह्येतच्छरीरस्य”
 त्रिकालफलवद्गृणाम् । प्रीतये न मनो नार्थेनासिद्धा-
 वभिनन्दति । तस्मात् सर्वात्मना यातुरनुमेयं यथा मनः ।
 शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एकतश्च
 मनःशुद्धिस्तद्विशुद्धिर्जयावहा” इति कथितफलविपाकै-
 रिति ग्रहाणां दशासु यानि फलानि शुभान्यशुभानि
 कथितान्युक्तानि तानि यः पुरुषो भुङ्क्ते तस्य पुरुषस्य
 तदग्रहदशा वर्त्तते इति ज्ञेयम् एतदुक्तं भवति यादृशं
 फलं शुभमशुभं वा पुरुषस्योपलभ्यते तच्च यस्य ग्रहस्य
 दशायां पठितं सा तस्य दशा नरस्य वर्त्तते इति ज्ञेयम् ।
 एवं वर्त्तमानां दशान्तर्कयेल्लक्ष्येदित्यर्थः । एवं छायाव-
 शेनान्तरात्मवशेन फलपक्तिवशेन वा गणितस्य जात-
 कस्य वर्त्तमानां दशां वदेत् । यथा सौरदशायामशुभायां
 व्यङ्गत्वसक्तं न च शुभायामथ नैकध्यं व्यङ्ग्यत्वं दृष्टम् ।
 शुक्रदशायां शुभायां निधिप्राप्तिरुक्ता न च सापि दृष्टा ।
 तदर्थमाह परिणमति फलाग्निरिति अवीर्यैः बलहीनैः
 ग्रहैः फलानि यानि शुभान्यशुभानि वा दत्तानि तत्-
 फलाग्निः फलप्राप्तिः स्वप्ने स्वप्नावस्थायां परिणमत्यनु-
 भूयते चिन्तायां मनोरथेन वेति । केचित्तु “शुभफल-
 ददशायां तादृगेवान्तराख्येति पठित्वेवं व्याचक्षते
 यथा शुभायां दशायांमन्तराख्यानदर्शा शुभापि
 भवति तदा पुंसां बद्ध जनयति सौख्यमर्थागममिति
 अर्थादेवाशुभायां दशायांमशुभान्दर्शा असौख्यमनर्थाग-
 मञ्च बद्ध जनयतीति” अनेन व्याख्यानेन शुभायामशुभायाञ्च
 शुभाशुभानि भवन्ति मित्रफलं प्रयच्छन्ति । न चैतदि-
 द्यते यस्मादुक्तम् “एकचर्गोऽर्जमपहृत्य ददाति तु स्वमिति”
 अत्र दशापतेः फलमपहृत्यान्दर्शापतिरेव स्वं फलं
 ददातीति ज्ञेयम् अन्यथापहृत्येति निरर्थकं स्यादिति
 तस्मात् पूर्वपाठः श्रेयान् द्वितीयः प्रसादपाठः । प्रसाद-
 पाठेन विना छायां दृष्टाया दशायाः शुभाशुभत्वमानेतुं

न शक्यत इति" २२भट्टोत्पलकृतं तद्व्याख्यानम् ।

"एकग्रहस्य सदृशे फलयोर्विरोधे नाशं वदेत् यदधिकं परिपच्यते तत् । नान्यो ग्रहः सदृशमन्यफलं हिनस्ति स्थां स्थां दशासुपगतः स्वफलप्रदाः स्युः" २३भू० ।

"यथैकग्रहदत्तयोः फलयोः सदृशयोर्नाशो भवति भिन्नदत्तानां बहूनामपि पक्षिरेव भवतीत्येतद्वसन्तति-
ल्लकेनाह एकग्रहस्येति सर्वांग्येव फलानि नाभसर्वजं
स्वदशायां ग्रहः प्रयच्छतीत्युक्तम् तत्रैकेन ग्रहेण यदा
सदृशं विरुद्धं फलद्वयं दत्तं भवति तस्मिन् सदृशे तुल्ये
द्वयोः फलयोर्विरोधे सति नाशो भवतीति तस्य फलद्वयस्य
वदेद्द्रव्यात् कीदृशं तद्विरुद्धमित्यलोच्यते यथा कश्चिद्-
ग्रहः कयापि युक्ता दशाफलादिना सुवर्णदो भवति
स एवान्यथा युक्ता अपवर्गफलयोगफलदृष्टिफलभाव-
फलानामन्यतमेन सुवर्णापहारी भवति तदा फलद्वयेऽपि
सुवर्णसम्बन्धोऽस्ति इति सादृश्यं स्वर्णदानाग्रहारेणो-
ति विरोधः । एवमेकस्य ग्रहस्य सदृशे फलयोः विरो-
धे नाशं वदेत् न सुवर्णलाभो न चापहरतिरिति यद-
धिकं परिपच्यते तत एकेनापि ग्रहेण फलद्वयं दत्तमन्य-
रूपं तयोः मध्यादयदधिकं तत्परिपच्यते । यथा क-
श्चिद्ग्रहो निर्दिष्टप्रकारद्वयेन सुवर्णदः स एव प्रकारेणैकेन
सुवर्णापहारी तदा द्वयोरधिकत्वात्तद्दानस्य सुवर्णं ददा-
त्येव नापहरति । अथ वा प्रकारद्वयेन सुवर्णापहारी-
प्रकारेणैकेन सुवर्णदस्तदापहरणस्याधिकत्वादपहरत्येव ।
अथवा सुवर्णापहारी रूढ्यदश्च तथापि द्वे असदृशे कस-
दृशत्वादधिकं परिपच्यते सुवर्णापहारी रूढ्यदश्च भवति
इति कश्चित् नान्यो ग्रह इति अन्येन ग्रहेण दत्तं स-
दृशं विरोध्यपि फलं नान्यो ग्रहोऽपि हिनश्यपहरति
यथा कश्चिद्ग्रहः सुवर्णदो भवत्यन्यश्च सुवर्णापहारी
तदा तत् सुवर्णदः स्वदशायां सुवर्णं ददाति स्वदशायां
सुवर्णापहारी चापहरति अनेनैतदुक्तं भवति । यथैक-
ग्रहस्य सदृशफलयोः विरोधे समग्रजन्मान्तरेऽपि फल-
नाशं वदेत् अन्यत्वं विरुद्धयोरपि फलयोः नाशं न वदेत्
यतः सुवर्णदो ग्रहः स्वामात्मिकायां दशासुपगतः प्राप्तः
सुवर्णलाभं करोति सुवर्णापहारी स्वदशासुपगतः प्राप्तः
सुवर्णमपहरति एतदष्टकवर्गफलं विनाशयतस्तत्रैकस्य
ग्रहस्य फलसदृशयोरपि तुल्यसंख्ययोः फलयोर्नाशो
भविष्यति यथा च भविष्यति तथा तत्रैव प्रतिपादयि
प्राप्तः इति" २३भट्टोः

ताजकोक्तवर्धदशा हीनांशदशाख्या तु नील० उक्ता यथा

अथ दशाक्रमः "सप्तान् सलग्नान् खचरान् वि-
धाय राशीन् विनाऽत्यल्पकं तु पूर्वम् । निवेश्य तस्मा-
दधिकाधिकांशं क्रमादयं स्यात् तद् दशाक्रमोऽवदे । ज्ञानं
विशोध्याधिकतः क्रमेणांशाद्यं विशुद्धांशकशेषकैक्यम् ।
सर्वाधिकांशोन्मितमेव तत् स्यादनेन वर्षस्य मितिस्तु
भाज्या । शुद्धांशकांशान् गुणयेदनेन लब्धं भ्रुवाङ्केन
भवेद्दशायाः । मानं दिनाद्यं खलु तद्ग्रहस्य फलान्यथै-
षां निगदेत् शास्त्रात् । शुद्धांशसाख्ये बलिनो दशाद्या
बलस्य साम्येऽल्पगतेऽस्तु पूर्वा । साम्ये विलग्नस्य बलेन
चिन्त्यं बलादिकं लग्नपतेर्विचिन्त्यम्" ।

तत्फलदिकं "दशा रवेः पूर्णबलस्य दत्ते" इत्यादिना
तत्रोक्तं दृश्यम् । पाश्चात्यैः वर्षकाले सदृश-
दशा व्यवहियते सा तु "वर्षोन्मितिर्जन्मसंयुताङ्कहृता
क्रमेण रवितो दिनानि । विंशोत्तरीयास्तुतेस्तु वर्षाः
वर्षप्रवेशात् त्रिगुणा दशाः स्युः" यथा रवेः षड्वर्षाः
त्रिगुणिताः १८ दिनानि । एवं विधोः १०वर्षा वर्षे ३०
दिनानि । कुजस्य ७वर्षा वर्षे २१ दिनानि । राहोः १८
वर्षा वर्षे ५४ दिनानि । गुरोः १६ वर्षा वर्षे ४८ दि-
नानि । शनेः १६वर्षा वर्षे ५७ दिनानि । बुधस्य १७वर्षा
वर्षे ५१ दिनानि । केतोः ७ वर्षा वर्षे २१ दिनानि ।
शुक्रस्य २० वर्षा वर्षे ६० दिनानि । एवं ३६०
दिनानीति बोध्यम् । जातकरत्वे तु दशविधा दशा
उक्ता १योगिनी २वार्धिकी ३नाक्षत्रिकी ४साम्गिकी
५सहा ६विंशोत्तरा ७विंशोत्तरा ८पताकी ९हरगौरी
१०दैनिकीति । तत्रैव तद्विशेषो बोध्यो विस्तरभयादिह
तदानयनादिकं नोक्तम् ।

"सत्ये लग्नदशा चैव त्रैतायां हरगौरिका । द्वापरे
योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा" इति समयास्ततम्
वराहस्तु दृष्टव्यातके एतदनादृत्यैव कलौ साम्गिकी दशा
दर्शितेति बोध्यम् । अन्तर्दशाशब्दे विंशोत्तरीयदशान्तर्दशा
नयने "स्वदशाभिर्दशां हत्वा दशभिर्भागमाहरेदित्येव
पाठः । तत्र वस्तुभिरित्यप पाठो बोध्यः ।

विंशोत्तरीयान्तर्दशाचक्रम् ।

श्री ह्याट्शायषीः	रह	च७	म१०
ख०१२१८	ख०१०।०	ख०४।२७	
च०६।	म०७।०	रा१।०१८	
म०४।६	रा१।६।०	जी०।११।६	
रा०१०।२४	जी१।४।०	श१।१।६	
जी०६।१८	श१।७।०	बु०११।२७	
श०११।१२	बु१।५।०	के४।२७	
बु०१०।६	के०।७।०	गु१।२	
के०४।६	गु१।८।०	र०४।६	
गु१।०।०	र०६।०	च०।७।	

अमष्टिवर्षः	६	१०	७
अष्टादशवर्षः	रा १८	जी १६	ग १६
	स्व २।८।१२	स्व २।१।१८	स्व २।०।३
	घी २।४।२४	घ २।६।१२	बु २।८।६
	अ २।१०।६	बु २।३।६	के १।१।६
	बु २।६।१८	के ०।१।६	गु ३।२।०
	के १।०।१८	गु २।८।	र ०।१।१२
	गु ३।०।०	र ०।६।१८	च १।७।०
	र ०।०।०	च १।४।	म १।१।६
	च १।६।०	म ०।१।६	रा २।१०।६
	म १।०।८	रा २।४।२४	जी २।६।१२

समष्टिवर्गः	१८	१६	१६
सहादशावर्गः	बु १७	के ७	यु २०
	ख०२।४।२७	ख०।४।२७	ख३।४।
	के०११।२७	यु१।२।	र१।०।०
	यु२।१०।०	र०।४।६	च१।८।
	र०१०।६	च१।५।०	म१।२।
	च१।५।०	म०।४।२७	रा३।०।०
	म०११।२७	रा१।०।१८	जी२।८।०
	रा२।६।१८	जी०।११।६	श३।२।
	जी२।३।६	श१।१६।६	बु२।१०।०
	श२।८।६	बु११।२७	के१।२

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

अष्टोत्तरीयान्तर्दशमानं ज्योतिस्तत्त्वेऽस्तीति नात्र प्रदर्शितम् ।

पूर्वमनक्तत्वात् योगिन्यामन्दशाचक्रमत्वं प्रदर्शयते

योगिन्यन्तर्दशाचक्रम् ।

सहृदयावर्गः	म१।	पि२।	घ३।	आ४।	म५।	उ६।	सि७।	स८।
कलदीशमानसु।	म१०	पि११०	घ११	आ१२०	म१३०	उ१३	सि१४१०	स१४१०
	पि२०	घ२१०	आ२१	म२२०	उ२०	सि२१२	स१३२०	म१२०
	घ३१०	आ३२०	म३	उ३	सि११२०	स१३	म२११०	पि५११०
	आ१११०	म११०	उ६	सि६११०	स११११०	म१२	पि०४२०	घ६०
	म११२०	उ४१	सि७	स१०२०	म११२०	पि१४१	घ१७	आ१११२०
	उ२१	सि४१२०	स८	स११०	पि१११०	घ६	आ६१०	म११११०
	सि२११०	स५१०	म११	पि२२०	घ५५	आ६	म११२०	उ११४
	स२१२०	म२२०	पि२१	घ४	आ६१२	म११०	उ११२	सि१६१२०
समल्लिख्यः	१।	२।	३।	४।	५।	६।	७।	८।

दशार्कषं पु० दशया तैलादिकमाकर्षति आ+कष-अण् ।

॥ प्रदीपे श्वस्त्राञ्जले पु० स्त्री० पुंस्त्वे व० व० । हाराः ॥

णिनि दशाकर्षिन् प्रदीपे हारा० ।

दशाक्षर न० दश अक्षराणि पादेऽत्र । शृङ्गिनामके

इन्द्रोभेदे । “वरुणो दशाक्षरेण विराजसदजयत्” यजु०

६।३६। २दशाक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे त्रि० । स्त्रियां टाप् ।

“दशाक्षरा वै विराट्” श० ब्रा० १।१।१।२२। शतन्वोक्ते

स्त्रीदेवतामन्त्रे स्त्री तत्र अर्घ्यं आद्यचि गौरा०डी० ।

“एषा दशाक्षरी विद्या सर्वसम्पत्प्रदायिनी” तन्त्रसा. ।

दशाङ्गधूप पु० त्रिदोषघ्ने अवयवहृदिशाचादिनाशके धूप-

विशेषे यथा “वासयेद्वा दशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चार्भकम् ।

नश्यन्ति यस्य धूमेन अथग्रहपिशाचकाः । पञ्चांशा

गन्धपाप्राणात् तावन्महिषगुग्गुलुः । चतुरंशं चन्दनञ्च

जटामांसी च तावती । त्रिभागः सर्जकः सारस्ताव-

देव हि राजकम् । उशीरन्तु द्विभागं स्यात् घृते भृष्टं

नखं समम् । कर्पूरी मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्तितौ ।

यद्य दशाङ्गधूपस्य रुद्रस्यापि मनोऽहरेदिति" शब्दार्थचिं
 दितवाक्यम् । पुष्पदानोत्तरं देवाय दीयमाने श्रधूपविशेषे यथा
 "मधुसुस्तं दत्तं गन्धो गुग्गुलुगुरुशैलजम् । सरलं सिद्ध-
 सिद्धार्थं दशाङ्गधूप उच्यते इति" । अन्यस्य । कर्पूरं
 कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्भल्योद्भवम् । केशरं वालकं पत-
 त्वक् जातीकोप्रसुत्तमम् । सर्वमेतद्दृष्टयुतं दशाङ्गधूप
 इरिति" इति ।

दशाङ्गुल न० दश अङ्गुलय इव फलत्वगुपरि सन्त्यस्य अच् ।
 श्रवणे जे फलभेदे भावप्र० तस्य फलोपरि अङ्गुलाकारदश-
 सिरासत्त्वात् तथात्वम् । तद्गुणाः श्रवणे जशब्दे २४६६
 पु० उक्ताः । दश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य तद्वितार्थद्विगोः
 ठञ् तस्य लुक् अचसमा० । २ दशाङ्गुलिप्रमाणयुक्ते
 लि० । "निःक्षेपोऽयमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः"
 मनुः । सहस्रशेषेत्यादि "अत्यतिष्ठदशाङ्गुलम्" ऋ०
 १०।६०।१ "दशाङ्गुलं दशाङ्गुलिपरिमितं देशमत्यतिष्ठत्
 अतिक्रम्य व्यवस्थितः" भा० ।

दशाधिपति पु० इत० ज्योतिषोक्ते १ दशापतौ रव्यादिपदे
 दशानां पदातीनामधिपतिः । दशपदात्यधृत्वे राजनियुक्ते
 २ सैन्यभेदे च (जमादार) "समानाशनपानास्ते कार्या
 द्विगुणवेतनाः । दशाधिपतयः कार्याः शताधिपतयस्तथा ।
 ततः सहस्राधिपतिं कुर्याच्छूरमतन्द्रितम्" भा० शा० १०० अ० ।

दशानन पु० दश आननान्यस्य । रावणे शब्दर० "दशानन
 किरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसत्रियः" रघुः । "ध्वंसितोद्धत
 दशाननाम्" (लङ्काम्) भाषः । दशास्यादयोऽथत्व ।

दशानिक पु० आने जीवने हितः आनिकः दशाभेदे
 आनिकः । दलीटत्वे शब्दच०

दशान्त पु० इत० । श्रवणके शक्तिकाले च । "निर्विष्ट-
 विषयस्ते हः स दशान्तमुपेयिवान् । आसीदासन्ननि-
 वाणः प्रदीपार्चिर्विवोषसि" रघुः ।

दशामय पु० दशामया यस्मात् । रुद्रे हेमच० ।

दशापवित्त न० दशा वस्त्राङ्गलं पवित्तमिव । आङ्गादिदेये
 वासः खण्डे । "दशापवित्तनामको यो वस्त्रखण्डस्तो नो-
 द्गतो द्रोणकलशमूलमध्ये विलभागान् सन्तगतैस्त्रिभिः
 शोधयेत्" "दशापवित्तस्य मध्ये शुक्लां पूर्णां स्रुवं सोम
 धारास्त्रावणार्थं यजमान आबध्नाति, सा नाभिरित्युच्यते ।
 उदीचीनदशमवाचीननाभि च दशापवित्तं कृत्वा
 द्रोणकलशोपरिष्ठादङ्गात्वादयस्ततो वितनुयुः । वितन्य
 च दशापवित्तस्य कोणान् धारयेयुः" ता० ब्रा० १।२ भा० ।

"अथ दशापवित्तमुपसृश्या हिङ्करोति" शत० ब्रा०
 ४।२।२।११

दशारुहो स्त्री दशसु दिक्षु आरोहति आ+रुह-क ।
 कैवर्त्तीसुस्तके राजनि० ।

दशार्ण पु० दश ऋणानि दुर्गाणि भूमयो जलाधारा वा
 यत्न "प्रवत्सेत्यादिना" पा० षड्विः । १ देशभेदे स च
 देशः ष० सं० कूर्मविभागे १४ अ० आग्नेय्यासक्तो यथा
 "आग्नेयां दिशि कोसलाः" इत्युपक्रमे "निषादराद्राणि
 पुरिकदाशार्णाः" । स्वार्थे अण् । "तलाधरेऽवन्यपरान्य
 साधून् वणिग्दशार्णान् भरुकच्छपांश्च" ५ अ० । "सप्त-
 व्याधा दशार्णेषु" आङ्गे पाठ्यपिटगाथा । तद्वावकशब्दो
 यत्नातुवाकेऽध्याये अस्ति विमुक्ता० अण् । दशार्णं दशार्ण-
 शब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च । सोऽभिजनोऽस्य तस्य
 राजा वा अण् । दशार्णं पितादिक्रमेण तद्देशवासिनि
 गन्तृमे च "तत्त दशार्णको राजा सुधर्मा लोमहर्षणम् ।
 जतवान् भीमसेनेन सहद्युङ्ग निरायुधम्" भा० सं० २८ अ० ।
 भीमप्राचीजये । अत्र स्वार्थे क । बहुषु अणो लुक् ।
 "पूर्वमागच्छतो जित्वा दशार्णाः समरे जिताः" भा० आ०
 १।३ अ० । "विजित्यात्मेन कालेन दशार्णानजयत् प्रभुः ।
 प्रतीचोऽस्योऽपि तन्नामा देशोऽस्ति "तान् दशार्णान्
 स जित्वा च प्रतस्थे पाण्डुनन्दनः" भा० सं० ३१ अ० ।
 नकुलप्रतीचीजये । अतएव भा० भी० ६ अ० "अतज्जि-
 जनपदान्निबोध गदतोमम" इत्युपक्रमे "उत्तमाश्च दशा-
 र्णांश्च मेकलासोत्कलैः सह" इत्यत्र उत्तमत्वेन पूर्वं
 पूर्वदर्शणस्याम् दशार्णानुक्त्वा "जठराः कुक्कुराश्चैव
 स दशार्णाश्च भारत ! । पुनरन्यो निर्विशेषणो दशार्णदेश
 उक्तः । परस्ताच्च "वातायना दशार्णांश्च रोमाणः कुशवि-
 न्दवः इत्यत्र वातायनत्वेन विशेषणात् तादृशोऽपि देशभे-
 दोऽस्तीति गम्यते । "सम्पत्स्थान्ते कतिपयदिनस्थायि
 हंसा दशार्णाः" मेघ० ।

दशार्ण्यु पु० पौरवरोद्राश्चन्द्रपस्य पुत्रभेदे "दशार्ण्युर्जले-
 युक् स्यलेयुश्च महाबलः" हरिजं० २।१ अ० ।

दशार्द्ध न० दशानामर्द्धम् । १ पञ्चसंख्यायां २ तत्संख्येये च
 "अथप्रोभात्वा विनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु याः स्मृताः"
 मनुः । "क्षिप्रेण यन्तस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्व्यामच-
 रैर्दशार्द्धैः" भा० आ० १८५ अ० । दश बलानि ऋभोति
 ऋध-अण् । २ दशबले बुद्धे त्रिका० दशबलशब्दे दृश्यम् ।
 दशार्द्ध पु० क्रोष्टृवंशश्चन्द्रपस्य पुत्रभेदे "दृष्टस्य जजिरे पुत्रावयः

धरमधार्मिकाः । आवन्त्यश्च दशार्हश्च वली विषहरश्च यः”
हरिव० ३७ अ० क्रोडु वंशोक्तौ । भाग० ६।२४।३ उक्तं
“वृष्टिपत्नी च । “क्रयस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूद् वृष्टि-
स्तस्याय निवृत्तिः । ततो दशाहो नाम्नाभूत् तस्य व्योमः
सुतस्ततः” । उपचारात् इतदंशे नृपे ४ तदधिकृतदेशे च
“वैश्वज्ञ भोमश्च युधिष्ठिरश्च यमौ च कृष्णाश्च दशार्ह-
सिंहः । उवाच दिष्टा भवतां शिवेन प्राप्तः किरीटी
सुदतः कृतास्तः । प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेर्नी दशार्ह-
भर्ता सहितः सुहृद्भिः” भा० व० १८३ अ० १५ विष्णौ पु० “विज-
योजयः सत्यसन्धो दशार्हः स्वात्ततां पतिः” विष्णु० २० ।
शङ्करभाष्ये तु दशार्ह इति पठित्वा दाशोदानं तमर्हति
दशार्हः दशार्हस्य कुले उत्पन्नत्वाद्वा व्याख्यातम् । दश-
र्हस्य गोत्रापत्यम् शिवा० अण् । दशार्हं यदुवंशप्रभावे
कृष्णादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । दशार्हस्तद्वाचकशब्दोऽस्तत्र
अध्याये अनुवाके वा विमुक्ता० अण् । दशार्हं दशार्ह-
शब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च । ६ आयुधजीविसंघभेदे च ।
ततः स्वार्थे षर्वा० अण् । दशार्हं आयुधजीविसंघभेदे ।
प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । दशार्हं यदुवंशे नृपभावे च ।

दशावतार पु० दश अवतारा अस्व । विष्णौ दश अवताराश्च
अवतारशब्दे दृष्ट्या अन्येऽपि दशावताराः सन्त्युप० उक्ता
यथा “धर्माक्षारायस्त्रयांशः संभूतश्चाक्षुषेऽन्तरे । यज्ञश्च
वर्त्तयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे । प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा
ह्यासीत् पुरोहितः । युगाख्यायाञ्चतुर्थ्यान्तु आपन्नेषु
सुरेषु वै । संभूतः स ससुद्रान्ते हिरण्यकशिपोर्ध्वे ।
द्वितीये नरसिंहाख्ये रुद्रो ह्यासीत् पुरोहितः । वलि-
संस्थेषु लोकेषु त्रेतायां सप्तमं प्रति । तृतीये वामनस्यार्थे
धर्मेण तु पुरोधसा । एतास्त्रिभिः स्मृतास्तस्य दिव्याः
संभूतयो द्विजाः । मानुष्याः सप्त येऽन्ये तु शापजा-
स्तास्त्रिबोधतः । त्रेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह ।
नष्टे धर्मे चतुर्थींशे मार्कण्डेयपुरःसरः । पञ्चमः
पञ्चदश्यान्तु त्रेतायां सत्त्वभूव ह । मान्वाता चक्रवर्ती
तु तस्यौतथ्यपुरःसरः । एकोनविंश्यां त्रेतायां
सर्वज्ञत्वान्नृपः । जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्र
पुरःसरः । चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा ।
सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः । अष्टमे ह्यपरे
विष्णुरष्टाविंशे पराशरात् । वेदव्यासस्तथा जज्ञे
जातकर्णपुरःसरः । कर्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां
प्रस्थापनम् । त्रिंशे नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेक्ष्णः ।

देवक्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः । तस्मिन्नेव युगे
जीष्णे सन्ध्याशिक्षे भविष्यति । कल्की विष्णु यथा
नाम पाराशर्यपुरःसरः । दशमो भाव्यसंभूतो याज्ञ-
वल्क्यपुरःसरः ।”

दशाश्व पु० दश अश्वा रथेऽस्य । चन्द्रे शब्द० । “रथ-
स्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः । वामदक्षिणतो
युक्ता दश तेन चरत्यसौ । वीर्याश्रयाणि ऋक्षाणि
ध्रुवाधारेण वेगिना । ह्यासदृक्क्रमस्तस्य राशीनां
सवितुयेथा । अर्कस्त्रेव स्थितस्याश्वाः सकृद्युक्ता वहेन्ति
ते । कल्पमेकं सुनिश्चेष्ट ! वारिगर्भसमुद्भवाः” पुराण
सर्वस्वे विष्णु० पु० ।

दशाश्वमेध (धिक) न० काशीस्य तीर्थभेदे तन्महात्म्या-
दिकथा काशी० ख० ५२ अ० उक्ता यथा

“साहाय्यं प्राप्य राजर्षेर्दिवोदासस्य पद्मभूः ।
इवाज दशभिः काश्यामश्वमेधैर्महामखैः । अद्यापि
होमधूमोघैर्यद्व्याप्तं गगनान्तरम् । तदा प्रभृति नै-
वेह नीलिमानं जहात्यदः । तीर्थं दशाश्वमेधाख्यं
प्रथितं जगतीतले । तदा प्रभृति तत्वासीद्वाराण्यस्य
शुभपदम् । पुरा रुद्रसरो नाम तत्तीर्थं कलसोद्भव ! ।
दशाश्वमेधिकं पञ्चाज्जातं विधिपरिग्रहात् । स्वर्गुन्यथ
ततः प्राप्ता भगीरथसमागमात् । अतीव पुण्यवज्जात
सतस्तीर्थमनुत्तमम् । विधिर्दशाश्वमेधेशं लिङ्गं संस्थाप्य
तत्र वै । स्थितवान् न गतोऽद्यापि कापि काशीं
विहाय तु । राज्ञो धर्मरतेस्तस्य छिद्रं नाप च
किञ्चन । अतः पुरारेः पुरतो विदित्वा किं वदेद्विधिः ।
क्षेत्रप्रभावं विज्ञाय ध्यायन् विश्वेश्वरं विभुम् । ब्रह्मेश्वरं
च संस्थाप्य विधिक्षत्तत्रैव संस्थितः । परा तनुरियं
काशीं विवेशस्येति निश्चितम् । अस्याः संसेवना-
च्छब्दुर्न कुप्यति पुरा मयि । कः प्राप्य काशीं दुर्मेधाः
पुनस्तत्रात्तुमिहेहते । अनेकजन्मजनितकर्मनिर्मूल-
लक्षणात् । विश्वसन्तापसंहर्तुः स्थाने विश्वपतेस्तुतः ।
सन्ताप्यते परं काश्याविज्ञेयजमहाग्निना । प्राप्य
काशीं त्यजेद्यस्तु समस्ताघौषनाशनीम् । नृपशुः
स परिजो यो महासौख्यपराङ्मुखः । निर्वर्णलक्ष्मीं
यः काङ्क्षेद्भङ्गानु संसारदुर्गतिम् । तेन काशी न
सन्त्याज्या यद्याप्तैशानुग्रहात् । यः काशीं संपरि-
त्यज्य गच्छेदन्यत्र दुर्मतिः । तस्य हस्तलङ्घ्येक्षित-
वर्गफलदयः । निवर्हणीमघौषस्य सुपुण्यपरिष्ठाहि-

शीम् । कः प्राप्य कार्शीं दुर्मेधास्यजेन्नोचसुखप्रदाम् ।
 सत्यलोके कृतं सौख्यं क सौख्यं वैष्णवे पदे । यत्
 सौख्यं लभ्यते कार्श्यां निमेघार्द्धनिषेवणात् । वारा-
 णसीशुण्णगणान्निर्णीय द्रुहिणस्त्विति । व्यावृत्त्य
 मन्दरगिरिं न पुनः प्रत्यगान्मुने । स्कन्द उवाच ।
 भित्वावरुणयोः पुत्र । सहिसानं ब्रवीमि ते । कार्श्यां
 दशाश्वमेधस्य सर्वतीर्थशिरोमणेः । दशाश्वमेधिकं प्राप्य
 सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । यत् किञ्चित् क्रियते कर्म तद-
 न्यमिहैरतम् । स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायो
 देवतार्चनम् । सन्ध्यापास्तिसर्पणञ्च आङ्गं पितृसम-
 र्चनम् । दशाश्वमेधिके तीर्थे सक्तुं स्नात्वा नरोत्तमः ।
 दृष्ट्वा दशाश्वमेधेयं सर्वपापैः प्रमुच्यते । ज्यैष्ठ्ये मासि
 सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् । दशाश्वमेधिके
 स्नात्वा मुच्यते जन्मपातकात् । ज्यैष्ठ्यशुक्लद्वितीयायां
 स्नात्वा रुद्रसरोवरे । जन्मद्वयकृतं पापं तत्क्षणादेव
 मुच्यति । एवं सर्वासु तिथिषु क्रमात् स्नायान्नरोत्तमः ।
 आ शुक्लदशमीं यावद्दशजन्मावकृतस्त्वजेत् । तिथिं दश-
 हरां प्राप्य दशजन्मावहारिणीम् । दशाश्वमेधिके
 स्नातोयामीं पश्येन्न यातनाम् । लिङ्गं दशाश्वमेधेयं
 दृष्ट्वा दशहरातिथौ । दशजन्मार्जितैः पापैस्त्वच्यते
 नात्र संशयः । स्नातो दशहारायां यः पूजयेत्किङ्क-
 रत्तमम् । भक्त्या दशाश्वमेधेयं न तं गर्भदशा स्पृशेत् ।
 ज्यैष्ठ्ये मासि सिते पक्षे पक्षं रुद्रसरे नरः । कुर्वन्वै
 वार्षिकीं यात्रां न विघ्नैरभिभूयते । दशाश्वमेधावष्टद्वयैव
 फलं सत्यगायते । दशाश्वमेधे तन्नूनं स्नात्वा दशहरा-
 तिथौ । स्रङ्गुन्याः पश्चिमे तीरे नत्वा दशहरेस्वरम् ।
 न दुर्दृशमवाप्नोति पुमान् पुण्यतमः क्वचित् । यत्
 कार्श्यां दक्षिणद्वारमन्तर्गेहस्य कीर्यते । तत्र ब्रह्मेष्टरं
 दृष्ट्वा ब्रह्मलोके सहीयते । इति ब्राह्मणवेशेन वारा-
 णस्यां महाधिया । द्रुहिणेन स्थितं तावद्यावद्विश्वेरा-
 गमः । द्विदोदामोऽपि राजेन्द्रो दृष्ट्वा ब्राह्मणरूपिणे ।
 ब्रह्मणे कृतयज्ञाय ब्रह्मशालामकारयत् । ब्रह्मेश्वर
 धर्मीषे तु ब्रह्मशाला मनोहरा । ब्रह्मा तत्तावत्सङ्गोम
 ब्रह्मणोपैर्निनादयन् ।”

दशाहं पु० दशानामह्नां समाहारः टच् समा० समाहारत्वात्
 नाह्नादेशः “अह्नाः पुंस्” पा० पुंस्त्वम् । दशदिन-
 सप्तदाये । “दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते”
 “श्रुतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्र मशुचिर्भवेत्” मनुः ।

दशिन् ति० व० व० दश संख्याः सन्ति येषाम् ङिनि ।
 १दशसंख्यायुक्ते । दशसंख्या यामाः अक्षितत्वेन सन्त्यस्य
 ङिनि । श्राद्धा नियुक्ते दशग्रामाधिकते च “दशी कुलन्तु
 भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च” मनुः । दश संख्याः
 प्रमाणं येषाम् ङिनि । २दशसंख्याप्रमाणके ति० । “तां
 दशिभिः प्रायुङ्क्त” शत० ब्रा० ११।१४।२। दशा वर्त्तिका
 वस्त्राञ्जलं वा अस्त्रस्य ङिनि । ४दशायुक्ते दीपे ५सदशे
 वस्त्रे च ति०

दशीविदर्भ पु० दक्षिणस्थे देशभेदे “अथापरे जनपटा
 इत्युपक्रमे “दशीविदर्भाः कान्तिकास्तङ्गनाः परतङ्गनाः”
 भा० भी० ८ अ० ।

दशेन्धन पु० दशा वर्त्तिकैव इन्धनं यस्य । प्रदीपे त्रिका० ।
 दशेर ति० दश-एरक् । हिंसे त्रिका० ।

दशेरक पु० दशेर+संज्ञायां कन् । १मध्यदेशे सोऽभिजनोऽस्य
 तस्य राजा वा अण् । दशेरक पितादिक्रमेण तद्देश-
 वासिनि तद्गमे च । बहुषु अणो लुक् । २दशेरक
 तत्कार्ये व० व० । हेमचन्द्रे दशेरक इति पाठान्तरम् ।

दशेष्ट पु० दशानामीशः । दशापतौ १रव्यादिमहे । दशानां
 यामाणामीशः । श्राद्धा नियुक्ते दशग्रामाधिकते च “शं-
 सेह यामो दशेष्टाय दशेशो विंशतीशिनम्” मनुः ।

दशैकाशिक ति० एकादशार्थत्वादेकादश वस्तुतो दश ये
 दत्ता दश एकादश भविष्यन्ति ते दशैकादशाः निपात-
 नात् समासान्तोऽकारः । “प्रयच्छति गर्ह्यम्” पा०
 दशैकादशान् प्रयच्छतीत्यर्थे “कुसीददशैकादशात् षड्विंश-
 विति पा० ४च् । शतं प्रति दशकरूपां दृष्ट्वा यहीतरि
 बाहुभिकमेदे स्त्रियां प्रित्त्वात् ङीप् ।

दशोणि पु० दश बहवः उच्यतेऽस्य । बहुवचिन्के “दशोण्ये
 कवये तर्कसातौ” ऋ० ६।२०।४ “दशोण्ये बहुवचिन्कात् कवये
 मेधाविनः पञ्चस्यर्थं चतुर्थी” भा० ।

दशौषधकाल पु० दशविध औषधकालः शा० क० । दशविधे
 औषधकाले स च सुष्ठुते उत्तरतन्त्रे उक्तो यथा
 “अत ऊर्ध्वं दशौषधकालान्वक्ष्यामः । तत्र “निर्भक्तं
 प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्यभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं स
 स्रक्तं रुद्धस्रक्त्यासं यासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ।
 तत्र निर्भक्तं १कैवल्यमेवौषधमुपयुज्यते । वीर्यमधिकं
 भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात्तथास्यसंशयमाशु चैव ।
 तदुवाचवृद्धयुवतीरुद्वोऽथ पीत्वा ग्लानिं परां समुप-
 यान्ति बलवत्यश्च । प्राग्भक्तं २नाम यत् प्राग्भक्त-

क्षोपयुज्यते । शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंसा
दन्नाहतं न च सुखं दनाद्विरेति । प्राग्भक्तसेवनकथो
बलमादधाति दद्याच्च दृढशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः । अधो
भक्तं श्नाम यद्भुक्तान्ते पीयते । पीतं यदक्षुपयुज्य
तद्भुक्काशे हन्यद्भुक्तान् वल्लविधांश्च बलं दधाति ।
मध्ये भक्तं श्नाम यन्मध्ये भक्तस्य पीयते । मध्ये तु
पीतमुपहृत्यविचारिभावाद्ये मध्येदहमभिभूय भवन्ति
रोगाः । अन्तराभक्तं श्नाम यदन्तरा पीयते पूर्वापर-
योर्भक्तयोः । हृद्यं मनोबलकरत्वथ दीपनीयं पथ्यञ्च
सम्भवति चान्तराभक्तेतत् । सभक्तं उनामौषधेषु यत्-
साध्यते भक्तम् । पथ्यं सभक्तमवलम्बयोरहिं नित्यं तद्वे-
प्रियामपि तथा शिशुद्वयोश्च । सासुहृदं नाम यद्भक्त-
स्यादावन्ते च पीयते । दोषे द्विधा प्रतिष्ठते तु ससुहृ-
दं नामाद्यन्तयोर्दशनस्य निरेष्यते तु । सुखं सुखं नाम
सभक्तमभक्तं वा यदौषधं सुखं सुखं पयुज्यते । श्वासे
सुखं सुखं प्रतिष्ठते च काशे हिक्कावभीषु च वदन्युप-
योज्यमेतत् । श्वासं श्नामकवलनम् (फलस्य सुद्विपुस्तके
पतितम्) यासान्तरं श्नाम यत्पिण्डव्यामिश्रम् । यासा-
न्तरेषु वितरेद्वननीयधूमान् श्वासादिषु प्रथितदृष्टगुणंश्च
लेहान् । एवमेते दशौषधकालाः ।

दस उत्क्षेपे उपक्षेपे च उपक्षेपे अक्षं दि० पर० सक० सेट् ।
दस्यति । इति अदसत् अदासीत्-अदसीत् । उदित् ।
दसित्वा-दस्ता । “तेषां दिशोऽदसन्” तै० स० १।६।१
१।२ “त्वां त्वारी दसमानो भगमीदृ तक्षवीये” ऋ० १।
१२४५ । आर्षिस्तु गणव्यत्ययश्च “मा ते प्राण उप-
दसन्” अथ० ५।२०।१५ “अब्रह्मताविदसाम” यजु० १०।२२

दस दर्शने दंशने च चु० आ० सक० सेट् इदित् । दस-
यते अददसत दंसगच्छे दृश्यम् ।

दस पु० दस उपक्षेपे वेदे भावे अक्ष् । उपक्षेपे “मनुं चक्रु-
रुपरं दसाय” ऋ० ६।२।१२। दसाय शत्रूणामुपक्षेपाय”
भा० लोके तु यज् दास इत्येव तत्तार्थं उत्क्षेपे च ।

दसेरक पु० दशेरकशब्दार्थे मरुदेशे “दसेरकाः केकयाः
सकैकेयाः ह० स० ४अ० । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा
वा अण् । दासेरक पितादिकमेण तत्र वासिनि तद्गृमे
च वल्लुपु अणो लुक् । तत्तार्थं “आवन्त्यान् दाक्षिणा-
त्यांश्च पार्वतीयान् दसेरकान्” भा० द्रो० १।१अ० । दासेरक
पृष्ठोऽगर्भे पुंस्त्री० “दाक्षिण्यः प्रमेहन्ति दथैवोद्ग-
दसेरकाः” भा० क० १०अ० । अयं तालव्यमध्यश्च त्रिका० ।

दस वि० दस उपक्षेपे सक० उपक्षेपे “पुच्छिणि दसो निरि-
णाति व्यजस्रैः ऋ० १। १४८।४। “दस उपक्षपयिता” भा०
दस दर्शने कर्मणि सक० । २दर्शनीये “राजैव दस ! निष-
दोऽधिवर्हिषि” ऋ० १०। ४३।२। “हे दस ! दर्शनीयेन्द्र !”
भा० । “दसत् कणोषध्वरम्” १।७४। ४ । दसत्
दस दंशनदर्शनयोः इषियुधीन्धोत्यादिना सक० । “दस-
मित्यत्र सकारस्य वर्णव्यत्ययेन तकारः” भा० । “एतेनास्य
तान्त्वकल्पनम् प्रामादिकम् । “जुजोषदिन्द्रोदस-
वर्चाः ऋ० १।१७३।४ “दसवर्चाः दर्शनीयतेजाः” भा०
श्यजमाने ४चौरे ५छताशने च मेदि० । स्वार्थं यत्
दस्य दर्शनीये ति० । “दुपुत्ताय दस्य वचः” ऋ० ८।
२४। २० ।

दस्य पु० दस-युच् अनुनासिकत्वात् नानादेशः । १महासाहसिके
(डाकाइत्) २खले च शब्दार्थचि० “अभिर्हृतस्य यन्मांसं
शुचि तन्मनुरब्रवीत् । क्रव्याद्विश्वं हतस्थान्यैश्चण्डालाद्यैश्च
दस्युभिः” मनुः । “सुखवाकुरूपज्जानां या लोके
जातयो बहिः । श्लेच्छवाचस्यार्थवाचः सर्वे ते दस्यवः
स्यताः” मनुक्ते ब्राह्मणादिचतुर्वर्णभिन्ने शजातिभेदे
च । “प्रसाधनोपचारज्ञमदांसं दासजीवनम् । सैरिन्द्रं
वागुराहन्ति स्म ते दस्युरयोगये” मनुः । ४कर्मवर्जिते च ।
“गर्भं ते दस्युज्जाय स्रवान्” ऋ० ६। २४। ८ ।
“दस्युज्जाय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय” भा० ५उपक्ष-
पके ति० ६असुरे पु० “चेतन्ते दस्युतर्हणा” ऋ० ६।४७।२
“दस्युनामसुराणां तर्हणा” भा० “स वज्रमृदस्यु-
हा भीम उपः” ऋ० १।१००।१२दस्युहा “दस्युनामुपक्षप-
यितृणामसुराणां वहन्ता” भा० ।

दस्युसात् अव्य० दस्युनामधीनं भवति करोति सम्पद्यते वा
वाति । तस्कराधीने भूतादौ “अन्ताश्चाकाल एव
स्युर्लोकैर्कोऽयं दस्युसाङ्गवेत् । पतेयुर्नरकं घोरं यदि
राजा न पालयेत्” भा० शा० ६८ अ० ।

दस्य पुंस्त्री० दस्यति पांस्त्रन् दस उत्क्षेपे रक् । १गर्भे
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । दस्यति रोगान् क्षिपति दस
उपक्षेपे । २अश्विनीकुमारयोर्हयोः द्वि० व० । तत्तुल्य-
संख्यत्वात् श्रद्धितसंख्यायां ४तत्संख्ये च तदधिहानृ-
कत्वात् ५अश्विनीनक्षत्रे च मेदि० । “अनुसस्रतु-
स्तमथ दस्योः सुतौ” माघः । तयोर्मध्ये विशेष
वाचित्वे एकवचनान्तोऽयं “नासत्यश्चैव दस्यश्च सुतौ
हावश्विनामपि । मार्त्तं ण्डस्यात्मजावेतावदस्य महा-

त्मनः” भा०शा०१०८ । “देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ
भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दक्षश्च सृष्टौ द्वावश्विनाविति”
हरिवं ६ अ० । नासत्यदस्योर्दन्वचारित्वात् द्विवच-
नान्ता इहिंस्ते लि० । अशिशरे न० संलिप्रसारः ।

दस्रदेवता स्त्री० दक्षौ देवता अस्य । अश्विनोतारायां हेम० ।
अश्वियमदहनेत्यादिवाक्ये तस्या दस्रदेवत्वमनुसन्धेयम् ।
दस्रसू स्त्री० दक्षौ सूते सू-किप् । सूर्यपत्न्यां त्वष्टृकन्यायां
संज्ञायाम् त्रिका० अश्विनीकुमारशब्दे ढग्रम्
दह दोमौ अक० दाहे सक० चु० उभ० सेट् इदित् । दं हयति
ते अददं हत् त ।

दह दाहे भक्षीकरश्चै सक० भ्वा० प० अनिट् । दहति अधाक्षीत्
ददाह देहत् । दग्धा दह्यात् धव्यति । दग्धः
दग्धिः दग्ध्वा दग्धव्यः दहनीयः दाह्यः । दाहः
दहनम् । दाहयति अददीहत् दिधक्षति
“उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम्”
हितो । “क्रुद्धं कुलं धव्यति विप्रवक्त्रिः” भट्टिः वृक्षान-
ङ्गारकारीव भैरान् धाक्षीः समूलकान्” भा०स० ६० अ०
“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः” सा०द० “देहं
धारणयान्तेत्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्” भाग०
“दग्धव्योऽसौ कटाग्निना” सनुः । “कर्मणि दहते
अदाहि देहे । “दहते च कुलं सर्वम्” चाणक्यः । “देहे
लङ्का मतेश्वरा” भट्टिः दंदहते । “दंदहमाना शोकेन”
भट्टिः ।

दहदहा स्त्री कुमाराणुचरमाहभेदे “ख्याता दहदहा चैव
तथा धमधमेति च” भा० श० ४७ अ० दह दहति वक्ति
मयूरव्यं कर्त्तारं चाभिदधातीति कर्त्तरि अयं साधुः
एवं धमधमेत्यत्रापि बोधग्रम् ।

दहन पु० दह-ल्यु । १ अग्नौ, “द्वदहनस्तुहिनदीधि-
तिस्तस्य” सा०द० “दह दहन ! तदैतत् पापमङ्गं मदीयम्”
सीतोक्तिः । २ चित्तकवचे, ३ भस्मातके, ४ दुष्टचेतसि च ।
५ कपोते पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । इदा-
हकमात्रे लि० । लोकदहन ! मनो दहन इत्यादि । ७ रुद्र-
भेदे पु० । “एकादश सुताः स्याणोः ख्याताः परमतेजसः ।
मृगव्याधश्च सर्पश्च निर्वर्तितश्च महायशः । अजैकपा-
दहिर्बुध्नः पिनाकी च परन्तपः । दहनोऽप्येश्वरश्चैव
कपाली च महायुतिः, स्याणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा
एकादश सुताः” भा० आ० ६६ अ० । उपचारात्
दक्षिकानक्षले “दहनविधिशताख्यामैवमं सौम्यवारे”

ज्यो० त० । भावे ल्युट् । ददाहे न० । “अपरो दहने
स्वकर्मणां वष्टते ज्ञानमयेन वक्त्रिना” रघुः ।

दहनकेतन पु० न० दहनस्य केतन इव । धूमे हेमच० ।
दहनप्लुष्ट लि० दहनादिव प्लुष्टं श्लोषणं यस्मात् । वैद्यकप्रसिद्धे
(वेलेस्तारा) पदार्थे अग्निप्लुष्टादयोऽप्यत्र । तत्प्रदाने
हि देहे वक्त्रेरिव श्लोषणं (फोस्का) भवतीति प्रसिद्धिः ।
दहनप्रिया स्त्री इत० । स्वाहायामग्निभार्यायाम् त्रिका०
दहनर्त्त न० इत० । क्तिकानक्षले “यदा विशाखासु महेन्द्र-
मन्त्रो सुतश्च भानोर्दहनर्त्तयातः” वृ० स० १० अ० ।
दहनभादयोऽप्यत्र ।

दहनसारथि पु० इत० वायौ । “दक्षिणदहनसारथिरयाह-
तचञ्चलचूतकलिके” दशकु० । दहनसहचरादयोऽप्यत्र ।
दहनागुरु न० दहनस्य दाहाय अगुरु । दाहागुरुणि राजनि०
दहनाराति पु० इत० । जले राजनि० । तस्य वक्षिणाश-
कत्वात् तथात्वम् दहनरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

दहनीपल पु० दहनाय वक्ष्ये हितः उपलः (आतसी)
सूर्यकान्तमणौ हेम० । सूर्यकिरणसम्पर्केण हि ततो
वक्त्रेः प्रादुर्भावात् तस्य तथात्वम् ।

दहनील्का इ० । विस्मृलिङ्गरूपायास्तुल्कायाम् त्रिका०
दहर पु० दह-अर । १ मृषिकायां २ खले ३ भ्वातरि ४ बालके
च मेदि० । ५ अतिस्फूर्ते इदुर्वीधे च “अथ यदिदं दहरं
पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नराकाशस्तस्मिन् यदन्त-
स्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्” छा० उ० ।

तत्र खले “नेष्टा पत्नीमानेषणु कौशं वासः परिधाप-
यति चण्डातकं दहरं वा” कात्या० श्रौ० १४ । ५ । २
“परिधापयतीति कारितत्वादधेषणत्वं भवति चण्डा-
तकं चलनक उच्यते एव” ह्यभिप्रेत्युक्तोपदेशः अङ्गीरकं
विलासिन्या वासश्चण्डातकं विदुः दहरं तु कौपीनसु
दहरशब्दस्याल्लवाचकत्वात् कर्कः । २ नरके श्वरूपे च
जणादि० ।

दहराकाश पु० कर्म० । चिदाकाशे दहरे ।

दह्र पु० दह-रक् । १ दावाग्नौ २ जठरे च । “सोऽन्यजन्मनि
दह्नाग्निर्विश्रवाश्च महातपाः” भाग० ४ । १ । २० । “दह्नाग्निः
जठराग्निः” श्रीधरः खलार्थस्यैवात् कर्मधारयः जठरस्य-
स्याग्नेः खलत्वात् इत्यन्ये ।

दा दाने भ्वा० पर० सक० सेट् ण इत् । यच्छति प्रणियच्छति
अदात् । ददौ ददत्तः । देयात् । दास्यति । देयम्
दानीयं दातव्यं दत्तः दातुम् दत्त्वा ।

दा दाने जुहो० उभ० सक० सेट् । ददाति दत्ते प्रणिददाति ।
 दद्यात् ददीत । ददातु ददतु देहि दत्ताम् दत्तम् ।
 अददात् अदत्त । अदात् अदित । ददौ ददित-ददाथ
 ददिव । ददे ददिषे । दाता देयात् दासीष्ट । दास्यति ।
 कर्मणि दीयते अदायि अदायिषाताम्-अदिषाताम् ।
 दासीष्ट-दायिषीष्ट दास्यते-दायिष्यते । दापयति ।
 दित्सति देदीयते । दातव्यः दानीयः देयम् । दाता ।
 दानं दायः दत्तं प्रतम् । दातुं दत्तिः दत्त्वा प्रदाय ।
 ददत् ददानः । ददिवान् । “यो ददाति स कुक्कुदः”
 अमरः । “मूर्ध्नि मूर्ध्निभिषिक्तस्य ददति स विधानतः”
 रामा० अथो० २६ स० “दद्याच्चैवासनं स्वकम्” “सोऽन्त-
 र्दशाहात् तदुद्वयं दद्याच्चैवाददीत वा” मनुः । “देहि
 युद्धं नरपते ! ममाद्य रणमूर्ध्नि” भा० उ० १६३ अ०
 “ददौ स दश धर्माय” मनुः । “अवकाशं किलोदन्वान् रामा-
 यास्थितो ददौ” रघुः । “पाण्डवानां सभामधेऽदुर्योधन
 उपागतः । तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च” विदग्धमू० । “न दा-
 स्यामि समादातुं सोमं कस्मैचिदप्यहम्” भा० आ० ३४ अ०
 “दातव्यमिति यद्वान् दीयतेऽनुपकारिणे” गीता “देयं
 दारसुतादृते” याज्ञ० । “दत्तमुक्तफलं धनम्” दाय-
 भागधृतभारतम् “दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः” मनुः “सुता
 ददे तस्य सुताय सैथिली” भट्टिः । “आददानः परचेत्वात्”
 न दण्डं दातुमर्हति” “स ज्ञेयः दत्तिसः सुतः” मनुः
 “तेषां दत्त्वा तु तन्नेषु सपवित्वं तिलोदकम्” स्मृतिः ।
 “अदित्सन् दापयति प्रजानन्” यजु० ६१२४ । “दायादानपि
 दापयेत्” मनुः । “तेषामशीतिं यानानि रत्नपूर्णानि
 दापय” रामा० अथो० ३२ स० । “स दायः प्रथमं दमम्”
 याज्ञ० “अस्मभ्यमिदं दित्सि” ऋ० ११७०१२ “दित्सन्
 भूयो वज्रमानश्चिकेत” ऋ० २ । १४१० ।
 क्षति+अतिक्रम्य दाने अत्यन्तदाने च । “न जीवन्मति-
 ददाति” कात्या० ४।१।२७ । “अतिदाने बलिर्वज्रः” चाण०
 अनु+पश्चाद्दाने तत्पश्चाद्दाने प्रतिनिधित्वेन दाने च । “न
 दूढेऽनुददासि वामम्” ऋ० १।१६०५ । “सूरश्चिदस्मा अनु
 दादपस्याम्” ७।४५।२ “यः शर्धते नानुददाति शृङ्ग्याम्” २।
 १२।२०
 अभि+आभिमुख्येन दाने “तथैव चैनसुक्ता वामपार्श्वमभ्य-
 दात्” भा० व० १६७ अ० गद्यम् ।
 अव+अधोदाने अवत्तम् आदिकर्मणि तु वा तादेशः
 यथाह सि० कौ० “अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति वेधप्रते” चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ।
 आ+ग्रहणे “दद्याच्चैवाददीत वा” । “शुभां विद्या
 माददीतावरादपि” मनुः । “स्वं चादास्यामि भूयोऽहं
 पापमानं जरया सह” भा० आ० ८४ अ० । “शरीरमात्तं
 मृत्युना” छा० उ० “आददानः परचेत्वात्” मनुः ।
 अप+आ+अपेक्ष्य ग्रहणे । “मृत्पिण्डमपादाय महा-
 धीरं करोति” शत० ब्रा० १४।१।२।१७
 उद्+आ+उदस्य ग्रहणे “उदादाय पृथिवीं जीवदानुम्”
 यजु० १ । २८ । [रघुः ।
 उप+आ+सामीप्येन ग्रहणे “उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणाधी”
 परि+आ+परिवर्त्य ग्रहणे “पर्याददानं चास्त्राणि भीम-
 धन्वानमर्जुनम्” भा० उ० ४८ अ० “तस्मिन्निधीनादधीत-
 प्रज्ञां पर्याददीत च” भा० शा० ८६ अ० ।
 प्रति+प्रा+प्रतिग्रहणे दत्तस्य पुनर्ग्रहणे च । “शुभाशुभं
 कर्मकृतं यदन्यत्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे” भा० शा० २०२
 अ० “न चाहं शक्तः शपं प्रत्यादातुम्” भा० आ० ३४ अ०
 वि+आ+अङ्गादेः प्रसारणे व्याख्यान्वाङ्गप्रसारणे तु पर० । “व्या-
 दायस्वं महारक्षसौ दृढाऽथ ह्यधावत” हरिवं० ३१७
 अ० । “भक्ष्यत्येष मां रुद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः”
 भा० व० ६४ अ० । “नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं
 दीप्तविशालनेत्रम्” गीता ।
 परि+उपरिस्थापने । “त्रिते दुःष्वप्त्रं सर्वमाप्ते परिदद्वसि”
 ऋ० ८।४७।१५ “परिदद्वसि उपरि दद्वसि वयं त्रिताः
 परित्यजामः इत्यर्थः । अथवा त्रिते मयि यदुद्वप्त्रं
 दद्वं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा परिदद्वसि
 अस्मत्तोऽपि निष्कृष्य तयोरुपरि स्थापयामः” भा०
 प्र+विधानादिना प्रकर्षणे च दाने । “प्रदानं स्वाभ्यकारणम्”
 मनुः । “प्रत्तं जलं द्वाञ्जलमन्तिकेऽपाम्” भट्टिः ।
 “नष्टं विनष्टं क्षमिभिः श्वहतं विप्रमे स्थितम् । हीनं
 पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालएव तु” मनुः ।
 अनु+प्र+पश्चात् प्रदाने । “एते खासातुप्रदाना अघोराश्च
 विद्वन्वते । कण्डम्” शिञ्जा ।
 प्रति+प्र+प्रत्यर्पणे गृहीतस्य पुनर्पणे “राज्यं प्रतिप्रदा
 स्यामि” भा० उ० ५५२५ श्लो० ।
 सम्+प्र+सत्कारेण प्रदाने । “तदर्हमासनं तस्मै सस्मदाय
 यथाविधि । गां चैव मधुपर्कं च सस्मदायार्घ्यं मेव च” भा०
 स० ५ अ० । “अहन्यहनि चाप्येव” याचतां सस्मदीयते” भा०
 व० ८५३ श्लो० । अविच्छेदेन शिष्टानामाचारे च, सस्मदायः ।

प्रति+प्रतिरूपदाने प्रत्यपणे च । “सत्यङ्कारकतं द्रव्यं
द्विगुणं प्रतिदापयेत्” याज्ञ० । “प्रतिदास्यामि भगवन् !
पुंलिङ्गं तव सुव्रत !” भा० उ० १६२ अ० ।
“शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निवर्त्य गुरुरागतः । अशपत्
पततां देहो निमे ! पण्डितमानिनः । निमिः प्रति-
ददौ शपत् गुरवे धर्मवर्जिते । तवापि पततां देहो
लोभाद्धर्ममजानतः” भाग० ६।११।५

दा लवने अदा० प० सक० अनिट् पित् तेन न सुसंज्ञा ।
दाति अदासीत् दयात् । “अग्निर्ह दाति रोमां पृथिव्याः”
ऋ० १०।६५।४ “दाति क्षिनत्ति दाप् लवने अदादित्वाच्छपो
लुक्” भा० । “कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिदाधा दान्यनु-
पूर्वं विद्युय” १०।११।२ “स हि आ धन्वाक्षितं दाता न
दात्या पशुः” ५।७।७ “अहिंसन्तु ओषधीर्दान्तु पर्वन्”
अथ० १२।११।१ “वर्हिर्देवसदनं संदामि” कात्या० श्रौ०
कर्कष्टवस्तुतिः । [उज्ज्वलद० ।

दाक्ष पु० ददाति यज्ञे हविरादिकं दा-क न कित् । यजमाने
दाक्ष त्वि० दक्षस्तेदम् अण् । दक्षसम्बन्धिनि सखादौ “भागी-
यसां भागमादातुमिच्छन् सखो दाक्षो येन कृतोऽव्यथा-
वत्” हरिवं० १३१ अ० दाक्षीणां सङ्घः अङ्को लक्ष्यं
वा इज्जनात् अण् । २दाक्षिससुदाये इतदङ्के च पु०
४तल्लक्षणे न० । “परम्परासंबद्धोऽङ्कः साक्षात् लक्ष्यम्”
सि० कौ० । दाक्षेः क्ताः “इजश्च” पा० अण् । ५दाक्षेः क्ताः पु
ब्र० व० । दाक्षेरागतः अण् । ६दाक्षेरायते त्वि० शोत-
चरणात् वुञि प्राप्ते “न दण्डमानवान्वासिषु” पा०
पर्युदासात् अण्वेव । ७दाक्षेः दण्डप्रधानमानवेषु ऽअ-
न्नेवासिषु च तेन तज्जिज्ञेपु दाक्षकः । तेषु तु दाक्षा-
दण्डमानवाः शिष्या वा” सि० कौ० ।

दाक्षक पु० दाक्षेरिदम् गोत्रचरणात् वुञ् । १दण्डमान
वान्नेवासिभिर्ज्ञे तत्सम्बन्धिनि तेषु तु अण्वेव । दाक्ष-
शब्दे दृशप्रम् । दाक्षीणां विषयो देशः राजन्या० वुञ् ।
२दाक्षे विषये पु० ।

दाक्षायण पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इङ् “यजिजोश्च” पा०
यूनि फक् “इजः प्राचामिति” पा० विशेषणात् न युव-
प्रत्ययस्य लुक् तस्य प्राग्देशस्थितत्वाभावादिति” सि० कौ०
१दक्षस्य यूनि गोत्रापत्ये । दाक्षायणस्य विषयो देशः रेणु
कार्याभक्तल । दाक्षायणभक्त तदीये देशरूपे विषये पु० ।
दक्षस्तेदम् दाक्षं तच्च तदन्यन्नेति । २सुवर्णादावलङ्कारे
ङ् । “दाक्षायणं दक्षिणा” कात्या० श्रौ० ४।४।२८ ।

“दाक्षायणं सुवर्णमुच्यते” कर्कः । “यो विभक्तिं दाक्षायणं
हिरण्यम्” यजु० ३४।५१ । “दाक्षायणशब्दोऽलङ्कारार्थः”
वेददी० उक्तेः ३भूषणे च । तत्र दक्षस्य यून्यपत्ये “यदाब्रह्मन्
दाक्षायणा हिरण्यम्” यजु० ३४।५२ । स्त्रियां ङीप् ।
“भोः कश्यपस्य एतौऽहं माता दाक्षायणी च मे”
भा० शा० १७० अ० “दाक्षायण्योऽश्विनीत्याद्याः” अमरः ।
दक्ष एव दाक्षः तस्यायनं तत्कृतो यज्ञभेदः संज्ञात्वात्
पूर्वपदास्तत्त्वम् । ४दक्षकृते यज्ञभेदे स च यज्ञः शत० ब्रा०
२।४।४।२ उक्तो यथा
“प्रजापतिर्ह वा एतेनाग्रे यज्ञेनेजे प्रजाकामो वज्रः
प्रजया पशुभिः स्त्र्यां श्रियं गच्छेयं अश्वेष्वेवमन्नादः
स्यामिति । स वै दक्षो नाम । तदादनेन सोऽ-
यजत तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नाम” तद्विधिर्यथा
“दाक्षायणयज्ञः प्राजापत्ययज्ञश्चामस्य” कात्या० श्रौ०
४।४।१ इत्यादिषु ३० सूत्रेषु क्तः । “तत्रैवं प्रथमं पौर्णमास्यां
आज्ञात्वारम्भणीयपूर्वकोऽग्नीषोमीययागः पुनरुद्धृत्य
सान्नाय्यवहुपक्रमः । प्रतिपद्याग्नेयेन पुरोडाशेनै-
न्द्रेण दध्ना पयसा च यागः, पक्षे वैश्वधः । मांसमैधुन
वर्जनसङ्ख्यः । पुनरुद्धृत्य तस्मिन् प्रतिपद्दिन एन्द्रे-
ग्नयागः पुनरुद्धृत्य मैत्रावरुण्याः पयस्याया उपक्रमः ।
प्रातर्द्वितीयायामाग्नेयेन मैत्रावरुण्या च यागो यथोक्त
पक्षे आदित्यश्चरुः तदानीमेव पुनरुद्धृत्याग्नीषोमीय
यागः । ततः पुनरुद्धरणादिदधियाः उपक्रमः । प्रातस्तृ-
तीयायामाग्नेयसंन्याययागः पक्षे वैश्वधः । तदानी
मेधोद्धृत्यैन्द्राग्नयागः । पुनरुद्धृत्य मैत्रावरुण्या उपक्रमः
तदनन्तरमादित्यो वा इत्येवमकारेण संवत्सरं यावत्
प्रत्यहं कर्त्तव्यम्” कर्कः । तत्पञ्चतित्त तत्र भाष्ये
दृष्ट्या । “क्वचिदप्राप्तयणञ्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च” मनः ।
सुवर्णे “दाक्षायणी व्रद्धास्त्रि वेणुमान् सकमण्डलुः”
याज्ञ० “दाक्षायणं सुवर्णं तदस्मात्कीति इति । दाक्षा-
यणी” मिता० ।

दाक्षायणी स्त्री० दक्षस्य स्त्र्यपत्यम् इजि फक् ङीप् ।
१अश्विन्यादिताराषु २सत्यां दुर्गायाम् मेदि० “सापि दक्षाय
सुश्रोणी गौरी दत्ताष्ट ब्रह्मणा । दुर्जित्वे पुरा याहि
रुद्रेणोठा महात्मना । सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा
नृपोत्तम !” वराह० पु० । श्रेवतीनक्षत्रे हेम० । ४दलीवृक्षे
रत्नभा० । ५अदित्यां कश्यपपत्न्याम् “दक्षञ्च तेषामारभ्य प्रजाः

सम्यग्विवर्जिताः । तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्वे देवाः-
सवासवाः । वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्यामरुतस्तथा ।

दाक्षायणीपति पु० इत० । शिवे २ चन्द्रे च तिका० ।

दाक्षायण्य पु० दाक्षायण्यामदितौ भवः बा०यत् । आदित्ये
“प्रलोभतस्तथा दक्षो भयितेह प्रजापतिः । दाक्षायण्य-
स्तथादित्यो मनुश्चादित्यस्तथा” भा० अनु० १४७३०

दाक्षि पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इज् । दक्षस्यापत्ये घोषादिषु
परेषु अस्य आद्युदात्तता दाक्षिघोषः दाक्षिकन्या दाक्षि-
सुद इत्यादि । संज्ञात्वेऽपि एतत्पूर्वककन्यायास्तत्पुरुषे
“तत् पुरुषे शालाया नपुंसके” “कन्या च” पा० क्लीव-
त्वप्राप्तावपि “संज्ञायाम् कन्योऽशोनेरेषु” पा० उशोनेरत्वाभावात्
न क्लीवता । उशोनेरदेशकन्यायान्तु क्लीवत्वात् नाद्युदा-
त्तता । “कन्यापलदनगरग्रामसुदोत्तरपदात्” पा० एतत्पूर्वक-
कन्यादिभ्यः भवादौ क् । दाक्षिकन्यीयं दाक्षिनगरीयमि-
त्यादि । “कूलसुदस्यलकर्षाः” पा० आद्युदात्तात् अस्मात्
परस्यकूलादीनामादिर्दाक्षः । दाक्षिकूलः दाक्षिकर्षः ।
एतौ च ग्रामविशेषवाचिनौ । अस्य वृद्धत्वात् प्रत्ययशब्दे
परे नाद्युदात्तता । दाक्षिप्रत्ययः ।

दाक्षिण त्रि० दक्षिणा प्रयोजनमस्य अण् । ऋतुग्रहाङ्गहोम
भेदे स च “अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यम् दाक्षिणानि जुहोति”
शत० ब्रा० ४।३।४।६ इत्युपक्रमस्य दर्शितः “इडां भक्षयित्वा
शालाद्वाह्ये दाक्षिणहोमः” कात्या० श्रौ० १०।२।४ “ततः
शालाद्वाह्ये दाक्षिणहोमः कर्त्तव्यः दाक्षिणहोम इति
संज्ञा “अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यं दाक्षिणानि जुहोतीति”
श्रुतत्वात् दाक्षिणानि दक्षिणा प्रयोजनानि येषाम्” कर्कः ।

दाक्षिणक पु० दक्षिणायां कर्मसमाप्तौ द्रव्यदानरूपायां क्रि-
यायां प्रसृतः दक्षिणसार्गेण चन्द्रलोकं गच्छति वा
बुज् । १ दक्षिणातत्यरे इष्टापूर्त्तेन २ चन्द्रलोकगामिनि च
उपचारात् दक्षिणसार्गगामिनो ३ वन्धे च । “विप-
र्ययादतत्त्वज्ञानादप्यते वन्धः स च त्रिविधः प्राकृति-
कोवैकृतिको दाक्षिणकश्चेति इत्युपक्रमे “इष्टापूर्त्तेन-
दाक्षिणकः पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हि इष्टापूर्त्तकारी
कामोपहतमनावध्यत इति” सा०कौ० । [लायां भवे ।

दाक्षिणशाल त्रि० दक्षिणशालायां भवःज । दाक्षिणश-
दाक्षिणाय त्रि० दाक्षिणा भवः “दाक्षिणापश्चात्पुरसख्यक्”
पा० त्यक् । १ दक्षिणाभवे २ नारिकेले पु० राजनि० ।

दाक्षिणापथक त्रि० दक्षिणापथे देशे भवः घूमा० बुज् ।
दाक्षिणापथदेशभवे ।

दाक्षिण्य न० दक्षिणस्य अनुकूलस्य पटोर्वा भावः ष्यञ् ।
१ आनुकूल्ये २ पटुतायाम् । “नारदो मत्प्रियं कुर्वन् सुनि-
रक्षितकर्मकृत् । दाक्षिण्यादनुरोधान्न दत्तवाच्चात्र संशयः”
हरिवं० १२६ अ० । “तस्य दाक्षिण्यरुडेन नाम्ना मगध-
वंशजा” रघुः । “दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचि-
त्तानुवर्त्तनम्” सा० द० उक्ते १ नाटकलक्षणभेदे च ।

दाक्षी स्त्री दक्षस्य स्त्र्यपत्यम् इज् । “इतो मनुष्यजातेः”
पा० ङीष् । १ दक्षस्य स्त्र्यपत्ये २ पाणिनिसुनेर्मातरि च
दाक्षीपुत्र पु० इत० । पाणिनिसुनौ हेमच० ।

दाक्ष्य पु० दाक्ष्या अपत्यम् । पाणिनिसुनौ हेमच० ।

दाक्ष्य न० दक्षस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । १ कौशले सहसा-
प्रत्युत्पन्नकार्येषु अव्याभोहेन प्रवृत्तौ “शक्तिं चा-
वेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानाञ्च परिग्रहम्” मनुः । “दाक्ष्यं
सदाफलदं यदग्रतः” साधः ।

दाघ पु० दह-भावे घञ् न्यङ्गा० कुः । दाहे शब्दार्थचि० ।

दाडक पु० दल-ण्वुल् लस्य डः । दले शब्दार्थक० ।

दाडिम त्रि० दल-विशरणे भावे घञ् दालेन निर्वृत्तः भावात्
इमप् लस्य डः । खनामख्याते फलप्रधाने वृक्षे मेदि०
“तत् फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वल्लं केवलाल्लकम् । तत्र
स्वादु १ त्रिदोषघ्नं २ दृढदाहज्वरनाशनम् । हृत्कण्ठसुख-
रोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु । कषायानुरसं ग्राहिं क्षिप्रं
मेधावलावहम् । स्वाद्वल्लं २ दीपनं रुच्यं किञ्चित्
घित्तकरं लघु । अस्लन्तु ३ पित्तजनकसुष्णं वातकफापह-
मिति” भाव० प्र० । २ एलायां मेदि० । अस्य स्त्रीत्वे गौरा०
ङीष् । “वियोगिनीमैत्रत दाडिमीमसौ” नैष० । “रक्ता दल्ला
भविष्यन्ति दाडिमीकुसुमोपमाः” देवी० । एतत् स्थिता
दुर्गा रक्तदली । अमरे पुंस्त्वोक्तिः प्रायिकी उदाहरण
इष्ट्या मेदिनिकरेण त्रिलिङ्गत्वोक्तेः ।

दाडिमपत्रक पु० दाडिमस्य पत्रमिव पत्रमस्य कप् ।
रोहितकवृक्षे २ राजनि०

दाडिमपुष्प पु० दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य । १ रोहितक
वृक्षे इत० । २ दाडिमस्य पुष्पे न० ।

दाडिमप्रिय पु० दाडिमं तत्फलं प्रियमस्य । १ शुक्रखगे
२ दाडिमप्रियमात्रे त्रि० शब्दरत्ना०

दाडिमभक्षण पु० दाडिमं भक्षयितुं शीलमस्य ल्यु । १ शुक्र-
खगे शब्दच० । २ दाडिमफलभक्षके त्रि० भक्ष-भावे
ल्युट् इत० । ३ दाडिमफलस्य भक्षणे न०

दाडिमादिचूर्णं न० दाडिमफलत्वगादिचूर्णविशेषे । “द्वे

पले दाडिमादष्टौ खण्डाद् व्योषं पल्लवयम् । त्रि
सुगन्धिपल्लवैव चूर्णमेकत्र कारयेत् । दक्षूर्णं मातया
भुक्तमरोचकहरं परम् । दीपनं पाचनं च स्यात्
पीनसज्वरकासजित्” वैद्यः ।

दाडिमाष्टक पु० दाडिमस्य तत्त्वचः अष्टकं पलाष्टकं यत् ।
दाडिमफलत्वगादियुक्तं चूर्णभेदे “कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी
चातुर्जातं द्विकार्षिकम् । यमानी धान्यका जाटी
अन्धिव्योषं पात्राशकम् । पलानि दाडिमादष्टौ सिताया
चैकतः क्षतः । गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयं दाडिमा-
ष्टकः” चक्रद० । कपित्थाष्टकञ्च १६६० पु० उक्तञ्च तद्वत्गुण
युतोऽयमिति बोध्यम् ।

दाडिमौरस पु० “दाडिमं दृढसन्तप्तं तत्र पात्रे विनिः-
क्षिपेत् । ततः पक्कः पटेषूत इति स्याद्दाडिमौरसः”
इत्युक्ते रसभेदे

दाडिमौसार पु० दाडिमीं तच्छब्दं सरति गच्छति अण् ।
दाडिमदृष्टे राजनि० । [दृष्टे शब्दार्थचि० ।

दाडिम्ब पु० दा-वा० ङिम्ब इत्यनेत्त्वम् । (ङालिम्) । स्थाने
दाडि स्त्री दल्यते फलेऽसौ दल-कर्म्मणि घञ् गौरा-
ङीष् लस्य डः । दाडिमे पा० । तस्याः फलम् ।
अण् तस्य हरितक्या० लुपि “हरीतक्यादि चेति”
प्रकृतिलिङ्गत्वात् शतत्फलेऽपि स्त्री ।

दाढा स्त्री दैप् शोषे दा-दाने सम्पदा०भावे क्तिप् दे शुद्धौ
दानाय वा ढौकते ढौक-वा०ङ । शदन्भेदे दंष्ट्रायाम्
हेम० । दानाय प्रेरणे श्रमार्थनायां श्रमूहे च” शब्दा-
थेकत्वं । स्वार्थे क कापि अत इत्त्वम् । दाढिका
तत्त्वार्थे हेम० । दाढायै केशशमूहाय प्रभवति ठक् ।
दाढिका (दाढि) शस्युणि । “केशेषु गृह्णतो हस्तौ
क्षेदयेदविचारयन् । पादयोर्दाढिकायां च” मनुः ।
“दाढिकायां शस्युणि” कुल्लू० ।

दाण्ड पु० स्त्री दण्डस्य इच्छाकुपलभेदस्यापत्यम् शिवा० अण् ।
शदण्डस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । दण्डस्य भावः पृथ्वा० ।
वा अण् । शदण्डभावे न० । श्रयायुधजीविसङ्घभेदे ।
दण्डानां समूहः अञ् । शदण्डसमूहे न० ।

दाण्ड(ण्ड)कि त्रि० “आह्वस्तिगर्तपृष्ठांश्च कौण्डोपर-
यदाण्ड(ण्ड)की । क्रोष्टु किर्जालमालिश्च ब्रह्मपुत्रोऽथ
जातकिः” सि० कौ० उक्ते त्रिगर्तपृष्ठे आयुधजीविसङ्घभेदे
ततः स्वार्थे ङ । दाण्ड(ण्ड)कीय तत्त्वार्थे ।

दाण्डपाता स्त्री दण्डस्य पातो यस्यां तिथौ “सायां क्रिया-

याम्” पा० सूत्रेण संज्ञायां जः । दण्डमात्रस्य तिथिभेदे ।
दाण्डाजिनिक त्रि० दण्डाजिनेन तद्वारणेनाधानन्वि-
च्छति “अयःमूलदण्डाजिनाभ्याम्” पा० ठञ् । माया-
विनि कपटे नार्थलाभेच्छया दण्डाजिनधारिणि

दाण्डायन पु० दण्डस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । दण्ड-
गोत्रापत्ये तस्य स्थलं दाण्डिनायनस्य लम् । ग्रामभेदे
“कूचसूदस्य लक्ष्मीः संज्ञायाम्” पा० ततः उत्तरपदस्य स्थ-
लशब्दं व्याद्युदात्तः” सि० कौ० ।

दाण्डिक त्रि० दण्डेन तद्वारणेन जीवति वेतना० ठञ् ।
दण्डधारणोपजीविनि । तस्य भावः पुरो० यक् । दा-
ण्डिक्य तद्भावे न० । [दण्डप्रोक्तकल्पसूत्राध्यायिषु

दाण्डिन् पु० व०व० । दण्डेन प्रोक्तमधीयते शौन० णिनि ।
दाण्डिनायन पु० स्त्री० दण्डिनो गोत्रापत्यं नडा० फक् ।
दाण्डिनायनेत्यादिना टिलोपाभावः । दण्डिनोगो-
त्रापत्ये ।

दात त्रि० दाप् लघने कर्मणि क्त । श्लूने, श्लिन्ने । दैप्-शोषे
कर्त्तरि क्त । शृङ्गे च । दो-खण्डने इत्यस्य तु
दितः दा-दाने इत्यस्य दत्त इति भेदः ।

दाति स्त्री दैप् शोषे दाप् लघने भावे क्तिच् । शृङ्गौ श्लेदने
दा-दाने वा०ति । शदाने शदत्ते च “मरुतो दातिवारः”
ऋ० १।१६७, ८ । “दातिवारः प्रदेयजलः दत्तवरणीय-
हविर्लक्षणधनो वा” भा०

दातु न० दा-भावे लुन् । शदाने “कत्तस्य दातु शवसो व्युष्टौ”
ऋ० १०।६६।१ “कद् दातु किं दानम्” भा० “सहस्र
दातु पशुमद्विरगयवत्” ऋ० ६।७२।६ । शदातरि त्रि० ।

दाह त्रि० दा-दाने ढच् । शदानकर्त्तरि शदानधीने च शदाता
मे भूभूतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति कुमा० “कामो
दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते” यजु० ७।४८ स्त्रियां
ङीप् । शीलार्थे ढचि तु न कर्मणि घञो “स हि द्या
धन्वाजितं दाता न दात्या पशुः” ऋ० ५।७।७ । दाह-
धर्मश्च दानशब्दे दृश्यः ।

दातृह पु० स्त्री० दाप्-लघने क्तिन् दातिमूहते जह-अण्
दो-खण्डने क्तिन् दितं वर्हति वर्ह-क जड् दितृहः
ततः स्वार्थे अण् देविकाशिशपेत्यादिना आत्त्वम् ।
शकालकण्ठके पक्षिभेदे अमरः । शजलकाके राजनि० ।
श्चातके मेदि० शकेषु पु० शब्दर० जातित्वे सर्वत्र स्त्रियां
ङीष् । “सारसं रज्जुबालं च दातृहं शुक्रसारिके”
मनुः “क्रव्यादपक्षिदातृहशुकप्रतदट्टिष्ठिमान्” याज्ञ० ।

दात्योह पुंस्त्री दात्यूह+ष्टभो० । दात्यूहे खगे शब्दर०
दातृ न० दो-खण्डने दाप् लवने वा करणे णुन् । छेदन
साधने लवित्वे (दा) अस्तभेदे अमरः । “क्षुरैः क्षुरप्रैर्भ-
क्षैश्च दातृरक्षालिकैस्तथा” हरिव० २३७ अ० “दात्तेण
धान्यं लुनाति” व्या० । दा-दाने कर्मणि ल । दातव्ये ।
“दात्तं यत्नोपदस्यति” ऋ० ८।४३।३१ “दात्तं दातव्यम्”
कर्त्तरि ल । ३दानकर्त्तरि “सोमस्य दातृमसि”
यजु० १०।६ “दात्तं दानकर्त्तृ” वेददी० दा दाने भावे ल ।
४दाने “तद्दां दात्तं महि कीर्त्तयन्म” ऋ० १।११।६।
“दात्तं दानम्” भा० ।

दात्व पु० दा-दाने त्वन् । १दातरि २यज्ञकर्मणि च उज्ज्वल० ।
दाद् पु० दद-भावे चञ् । दाने “दत्त्वा च विविधान् दादान्
पूजयित्वा च वै द्विजान्” भा० श० ३७ अ० “तत्त दत्त्वा
बहून् दादान् विप्रान् संपूज्यमाधवः” ४० अ० ।

दाधिक त्रि० दद्मि दद्मा वा संस्कृतः दद्मा चरति दद्मा
संस्कृतं उपसिक्तं वा ठक् । १दद्मि संस्कृतद्रव्ये २दद्माचा-
रिणि ३दद्मा संस्कृते ४दद्मोपसिक्ते च “बीजप्ररसोपेतं
सर्पिर्दधि चतुर्गुणम् । साधितं दाधिकं नाम गुल्म-
हृत् शोहशूलजिव्” सुश्रुतोक्ते गुल्मादिनाशके ५औ-
षधभेदे न० ।

दाधित्य न० दाधित्यस्य विकारः अतुदात्तादित्वात् अञ् ।
दाधित्यस्य कपित्यस्य विकारे । तस्य परिमाणम् । तत्-
प्रत्ययात् पुनरञ् । २दाधित्यपरिमाणे न० ।

दाष्टवि स्त्री ष्टवि-यङ् लुक् इन् । धरित्वा माधवः
“पुत्रा वांशो तु दाष्टविभरध्वै” ऋ० ६।६।३१ “दाष्टविर्ध-
रित्री” भा० ।

दाष्टवि त्रि० ष्टवि-यङ् लुक्-इन् । अत्यन्तधर्षके “ब्रह्मणा
यामि सवनेषु दाष्टविः” ऋ० २।७।७ “दाष्टविर्धर्षकः”
भा० “सत्वाह्वं दाष्टविं तुष्टमिन्द्रम्” ऋ० ४।११।६। “दाष्ट-
विमत्यन्तधर्षकम्” भा० ।

दान आर्जये ऋजूकरणे सक० उभ० स्वा० स्वार्थे सन् ।
छेदने तु न सन् । दीदांसति ते अदीदांसोत् अदीदां
मिष्ट छेदने तु दानति ते । अदाणीत् अदानिष्ट दीदां-
सयाति दानयति । दीदांसति काष्ठं ऋजूकरोतीत्यर्थः
दानति काष्ठं क्षिन्तीत्यर्थः ।

दान न० दा-दाने दो-खण्डने दैष् शोधने वा भावादौ ल्युट् ।
१गजमदजले २दीयमाने त्रि० ३धने न० “दानं ददत्यपि
जलैः सहसाधिहृष्टे” माघः “सेनाचरीभवदिभाननदान-

वारिवासेन यस्य जनिता सुरभीरण्मयीः” नैष० “आसी-
दनाविष्कृतदानराजिः” रघुः । ४पालने ५छेदने ६शुद्धौ
च खलत्वत्यागादकूलव्यापारभेदे खत्वाभिसन्धाना
पूर्वकखलत्वत्यागे दानपदार्थनिरूपणं तदङ्गादिकं च
शुद्धि० त० यथा

देवतः “अर्थानामुदिते पाले अङ्गया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्याननस्य वक्ष्यते” अर्थो-
द्रव्यम् । उदिते शास्त्रकथिते अङ्गा देवलोक्ता यथा
“सत्कृतिश्चानस्यया च सदा अङ्गेति कीर्त्तिता” । अतएव
भगवद्गीतासु “अथङ्गया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कतन्तु
यत् । असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत् प्रेत्य नेह
च” । हरिवंशे बलिं प्रति भगवद्वाक्यम् “अश्वो-
तियं आङ्गमधीतमन्नं त्वदक्षिणं यज्ञमन्त्रविजा कृतम् ।
अथङ्गया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः षष्ठेते तव दैत्य-
पुङ्गव !” । प्रतिपादनं स्वीकरणं पात्रायत्तीकरणमिति
यावत् । तेन शास्त्रोक्तसम्यदानखत्वावच्छिन्नद्रव्यत्यागो
दानम् । ततश्च उद्देश्यपात्रविशेषो यदि न स्वीकरोति
तदा सोपाधित्यागविशेषस्यानिर्वाहान्न दातुः खत्वं
निवर्तते इति रत्नाकरप्रभृतयः । वस्तुतस्तु “प्रदानं
स्वास्थ्यकारणमिति” मनूक्तेर्दानमात्रात् सम्यदानस्य
तद्विषयज्ञानाभावदशायामपि खत्वसुपदाते पितुः
खलोपरमात्तङ्गने गर्भस्यस्येव । तेन शास्त्रोक्तसम्य-
दानखत्वापादकद्रव्यत्यागोदानम् । तथाच दत्तस्य
प्रतिग्रहो न तु प्रतिग्रहचटितं दानमिति । व्यक्तमाह
कात्यायनः “पित्वा दत्तमादाय गृहीत्वा निष्क्राम-
यति” आदाय प्रतिग्रहो ततो हस्तं गृहीत्वा वक्ष्यमाण-
मन्त्रेण निष्क्रामयतीत्यर्थः । “दत्त्वान्ने स्वस्तिवाच-
येत्” इति वक्ष्यमाणवचनाच्चेति । अतएव मरीचिः
“बहुगोषु यथा नष्टां मातरं लभते सुतः । मनसा
यस्य यद्वत् तद्वि तस्योपतिष्ठते” । नचैतत्तर्पणमात्रपरं
बहुगोष्विति दृष्टान्ताभिधानेन च यस्य यदिति सामा-
न्याभिधानेन होलाधिकरणन्यायात् सामान्यपरं तेन
आङ्गादावपि तथा । “एकत्वं निर्णीतः” इति न्यायाच्च ।
अतएव दत्तस्योद्देश्यपात्राभावेऽपि इतरधनवत्तङ्गन-
स्वामिकुले प्रतिपत्तिमाह हेमाद्रिष्टतधौष्यः “परोक्षे
कल्पितं दानं यात्राभावे कथं भवेत् । गोव्रजेभ्यस्तथा
दद्यात् नदभावेऽस्य बन्धुषु” । दानकल्पतरौ नारदः
“ब्राह्मणस्य च यद्वत् सान्वयस्य न चास्ति सः ।

सकुल्ये तस्य निनयेत्तद्भावेऽस्य वस्तुषु । यदा तु न सकुल्यः स्यान्न च सम्बन्धिवान्धवाः । दद्यात् सजाति-
शिष्येभ्यस्तद्भावेऽप्यस्य निःक्षिमेत्” अतएव आङ्गीया-
नस्य पात्राभावे जले प्रक्षेपः । अतएव “मनसा पात्र-
सदृश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिमेत् । विद्यते सागरस्यानो
दानस्यानो न विद्यते” इति नारदीयोक्तम् । दाना-
नन्तरमेव स्वीकारात् पूर्वं दक्षिणा क्रियते । यत् तत्
पात्रविशेषानुद्देश्यकदानं तत् दातुः प्रतिपत्त्युपदेशात्
तदधीनसम्प्रदानविशेषनिर्दिष्टत्वं त्यागादेव जायते ।
तत् प्रतिपादनमाह मत्स्यपुराणम् “न चिरं
धारयेद्देहे हेम संप्रोक्षितं बुधाः । तिष्ठद्भयापहं यस्मात्
शोकव्याधिकरं नृणाम् । शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः
प्राप्नोति पुस्तकम्” । “संप्रोक्षितं पात्रसदृश्यं त्यक्तमिति”
हेमाद्रिः । अतएव विष्णुपुराणे “तस्मात् सर्वोत्तमा
पात्रे दद्यात् कनकसुत्तमम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं
नरकार्यवे । प्रसादतस्तु तद्वत् तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
अन्यथा स्त्रेययुक्तः स्याद्भस्मप्रदत्तो विनाशिनः” । तद्वैम
ब्राह्मणायोत्सृष्टं ब्राह्मणसादकतम् यदि चौरा-
दिनापक्षिप्यते तदा तावदेव पुनरुत्सृज्य देयमिति
दानसागरः । “द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्
याजयेदध्यापयेत्” इति श्रुतौ याजनाध्यापनसाह-
चर्यात् प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जनरूपता न
विरुद्धा याजनाध्यापनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वादिति
दायभागः । नतु प्रतिग्रहात् स्वत्वं प्रागुक्तमनुधौम्य-
नारदीयवचनविरोधात् । सम्प्रदानस्वीकारात् पूर्वं
त्यक्तद्रव्यस्यान्येन ग्रहणे ब्रह्मस्नानपहारापत्तेश्च ।
एवञ्च दाने सम्प्रदानस्य कारणगोद्देश्यत्वात्, नत्वनु-
मतिद्वारा मानाभावात् मनसा पात्रसदृश्येत्यत्र
व्यभिचाराच्च । एवञ्च त्यागाद्विदत्तमपि दातुः स्वत्वं
संप्रदानाग्रहणादसम्बन्धत्वेन तस्यादानत्वश्रुतेर्दातुः पुनः
स्वत्वसुलभ्यते । तथाच नारदः “दत्त्वा दानमसम्बन्धः
पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं
हि तत्” असम्बन्धत्वाच्च दानस्यादेयद्रव्यदानाद्वा अय-
थार्थदानाद्वा सम्प्रदानस्यान्यादिना वा पित्राद्यसम्पत्त्या-
दिना वा दातुरेवाशुद्रा व्यवस्थाभेदाद्वा इति वाच-
स्पतिमिश्रः । तथाच देवलः । “दाता प्रतिग्रहीता च
श्रद्धा देयञ्च धर्मयुक् । देशकालौ च दानानामङ्गान्ये-
तांश्चि प्रवृत्तुः” । धर्मयुक् न्यायार्जितं द्रव्यं तथाच

विष्णुधर्मोत्तरम् “देशकाले तथा पात्रे धनं न्यायागतं
तथा । यद्दत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठाः ! तदनन्तं प्रकीर्तितम्” ।
प्रतिग्रहाभावे प्रतिग्रहीतरूपाङ्गाभावादसम्बन्धत्वं ।
दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन् व्यवहारपदे तत्तथेति
विज्ञानेश्वरः । अतएव यज्ञाद्यर्थं याचकाय धनं दत्त-
मपि तेन तदकरणे पुनस्तदग्रहणमाह मनुः “धर्मार्थं
येन दत्तं स्यात् कश्चैचिद्दद्यात्ते धनम् । पश्चाच्च च तथा
यत् स्याच्च देयनस्य तद्भवेत्” । दत्तस्य गृहीतस्य सुक्त-
स्यापि पुनरादानश्रुतेः सुतरां पात्रस्योपेक्षायां तथेति ।
उपेक्षया स्वत्वहानिमाह ढहस्पतिः “प्राप्तमात्रं
येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिपन्थिनम् । तस्य तत् सिद्धि-
माप्नोति हानिञ्चोपेक्षया तथा” । अतएव प्रतिग्रहीत-
स्यागात् फलं वक्ष्यते । अन्यत्र हारीतः “प्रति-
श्रुत्याः प्रदानेन दत्तस्य क्षेदेनेन च । विविधान् नरकान्
याति तिर्यग्मथोनौ च जायते । वाचा यच्च प्रतिज्ञातं
कर्मणा नोपपादितम् । तद्वन्नं क्षणसंयुक्तम् इह लोके
परत्वं च” । दत्तस्योक्षेदेन स्वयन्दत्तस्य द्रव्यस्य प्रतिग्रहीत-
दानविक्रयादिकं विना क्षेदं बलात् स्वीकरणं नतु
तद्विक्रीतादेर्ग्रहणम् । तथा चाश्वमेधिके पर्वणि युधि-
ष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं “दत्तैषा भवता मद्यां ताञ्च भूमिं
ददास्वहम् । अरण्यं दीयतां मेऽद्या आसीत् पूर्वन्तु
ते यतः” इति कात्यायनः “हृष्येनात्तेन वा दत्तं
आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दायस्त्व-
श्रुतेनात्र संशयः” । आत्तेन जन्मप्रवृत्तिं महारोगि-
व्यतिरिक्तारोग्येत्यर्थः । महारोगिणां दाने “तेषां
मध्ये तु यः कुष्ठो गृहीतः सर्वकर्मसु” इति प्रागुक्त-
भविष्यपुराणोपनिषेधात् । एवञ्च सुमूर्धुदत्तस्य यद्दानो-
पसर्गत्वाभिधानं तद्वर्त्मान्तरदानपरम् । श्रुतिः
“स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते । वसित्वा
वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम्” । अत्र आङ्ग-
वक्त्रोपितदेशाभिधानात् “यज्ञोदानं तपोजयं
आङ्गञ्च सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटि-
कोटिगुणं भवेत्” इति स्कान्दे गङ्गायामिति गङ्गा-
नीरपरमिति गङ्गावाक्यावली । पाद्मे “शिवस्य
विष्णोरग्नेश्च सन्निधौ दत्तमक्षयम्” । लिङ्गपुराणे
“शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयम् । तत्र
दानञ्च होमश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत्” । यत्र भूर्लोकौ ।
भूर्लोकमाह विष्णुपुराणम् । “पादगम्यञ्च यत् किञ्चि-

इत्यस्ति पृथिवीमयम् । स भूलोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः” पृथिवीमयं पार्थिवम् । ततश्च शालामस्य पात्राद्यवस्थानेऽपि तीर्थत्वमतएव केवलभूमौ शालपात्रावस्थानं तीर्थाय सैथिलानां दुराचरणमेव । शङ्खलिखितौ “आहारं मैथुनं निद्रां सम्प्रयागाले विवर्जयेत् । कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिपत्तौ” । स्मृतिः “गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाह्वय याचिते तु तदर्द्धकम्” । विष्णुधर्मोत्तरम् “सीदते द्विजसुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति । सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते” । यमः “आशां दत्त्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्त्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मातकम्” । मातृग्रे “अनित्यं जीवितं यस्मात् वसु चातीव चञ्चलम् । केयेष्विव गृहीतस्तु ष्टलुना धर्ममाचरेत्” । भारते “एकां गां दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती । शतं सहस्रगुर्दद्यात् सहस्रं बहुगोधनः” । व्यासः “ग्रामादर्द्धमपि ग्राममर्थिभ्यः किञ्च दीयते । इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति” । तथा “भुक्त्वा दानं न शस्यते” । अतएवाग्निपुराणम् “घासमुष्टिं परगते साक्षं दद्यात्तु यः सदा । अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं न गच्छति” । देवलः “अपापयोगी धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः । अनित्याजीवकस्मां च षड्भिर्हता प्रशस्यते” अनित्याजीवकस्मां अगर्हितजीवनीपायः । तथा “अपराबाध-अक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम् । अल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते” अपराबाधं परपीडारहितम् अक्लेशं पात्रक्लेशजनकम् । तथा “यत् यच्च दुर्लभं द्रव्यं यास्मिन् कालेऽपि वा पुनः । दानार्हं देशकालौ तौ स्थातां श्रेष्ठौ न चान्यथा” देवलः “इष्टं दत्तमधोतं वा विनश्यत्यनुकीर्तनात् । स्नाद्यानुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो विभिद्यते । तस्मादात्मकतं पुण्यं वृथा न परिकीर्तयेत्” इष्टं यजनं अनुकीर्तनं कथनं स्नाया प्रशंसा अनुशोचनं धनव्ययेन पश्चात्तापः । भग्नतेजः फलजनन-शक्तिहीनं वृथा रक्षादिप्रयोजनं विना । देवलः “पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् । केवलं धर्मबुद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्ष्यते” । प्रयोजनमिह लौकिकमभिहितम् । याज्ञवल्क्यः “न विद्याया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत् वृत्तमिमे चोभे तद्वि पात्रं प्रचक्ष्यते” । वृत्तमाहारः । विष्णुधर्मोत्तरे

“यतनात् त्रायते यस्मात् पात्रं तस्मात् प्रचक्षते” । महाभारते “पात्राणामपि तत् पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे” । अत्र साक्षाच्छूद्रदत्तवृत्ततत्तुलाद्यनुपयोगीति दानसागरः । शूद्रस्वत्वाश्रयाद्वाभोजीति रत्नाकरः । वस्तुतस्तु कर्मप्रकरणमभिहितशूद्रान्नानुपयोगीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः “दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः” । निमित्तेषु गङ्गातीरादिसंक्रान्त्यादिषु । वृद्धमनुः “सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु । कर्म आर्द्धादिकञ्चैव तथा सन्तनरादिषु” । विवादचिन्तामणौ वशिष्ठः “शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रोमातापितृ-निमित्तकः । तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागे तु मातापितरौ प्रभवतः न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयात् वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति” । कात्यायनः “विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्व-स्वमात्मन्येव तु योजयेत् । आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च । अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थ-निश्चयः” । एवं भरणसामर्थ्य एव परित्यागः । मनुः “सप्त वित्तागमाधस्तां दायोत्तामः क्रयोजयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिपत्तु एव च” । दायोऽन्वयागतः लाभो निध्यादेः । जयः संग्रामादेः । प्रयोगः कुशीटं, कर्मयोगः कृषिवाणिज्यपुत्रकन्यादि । वृहस्पतिः “कुटुम्बभक्तवसना-द्देयं यदतिरिच्यते । मध्वास्वादो विषं पश्चाद्दत्तधर्म्मोऽन्यथा भवेत्” । कीर्त्तिनरकाभ्यामित्यर्थः । अस्वाप-वादमाह स एव “कुटुम्बं पीडयित्वा तु ब्राह्मणाय महात्मने । दातव्यं भिक्षवे चाक्षमात्मनोभूतिमिच्छता” । अतएव भविष्यपुराणे “स्वल्पे महति वा तुल्यं फल-माख्यदरिद्रयोः” । विष्णुधर्मोत्तरे “यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्मै च तद्भवेत्” । हारोतः “तामसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिस्तामसैस्तथा । तामसं भावमा-स्थाय तामसो यज्ञ उच्यते । तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरये जन्म चेदाहर्द्धं विद्याञ्च ताम-सीम्” । तामसी वृद्धिर्हर्द्धाधिपत्यरूपा इति रत्ना-करः । “राजसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भीराजसैस्तथा । राजसं भावमास्थाय राजसोयज्ञ उच्यते । राजसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरयस्त्वर्गयोजन्मा क्रूर-राज्यं श्रिया युतम् । सात्विकेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिः सात्विकैस्तथा । सात्विकं भावमास्थाय सात्विको यज्ञ उच्यते । सात्विकेन तु यज्ञेन दानेन तपसा

तथा । देवलोकं ध्रुवं वासो देवसायुज्यमेव च” ।
 मत्स्यपुराणञ्च “येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तमम् ।
 पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिदुदृश्यते फलम् । कर्मणा
 प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । कच्छ्रेण कर्मणा
 त्रिभिः तामसस्य तथा फलम्” इत्याणामपि तत्तद्देवमाह
 नारदः “पार्श्विकद्यूतचौर्योर्चित्प्रतिरूपकसाहसैः ।
 व्याजेनोपार्जितं यद्व्यक्तत्वं कच्छ्रं ससुदाहृतम् ।
 पार्श्विकः पाततया योऽर्जयतीति प्रायश्चित्तविवेकः ।
 आन्या परपीडया, प्रतिरूपकेण कृत्स्नरत्नादिना, साह-
 सेन ससुद्रयानंगिर्यारोहणादिना, व्याजेन ब्राह्मणवेशेन
 शूद्रादिना । कच्छ्रं तामसं इति रत्नाकरः । “कुशीद-
 कृषिवाणिज्यशुल्कशालानुवृत्तिभिः । कृतोपकारादाप्तञ्च
 राजसं ससुदाहृतम्” अनुवृत्तिः सेवा । “श्रुतशौर्य-
 तपःकन्याशिष्याज्यान्वयागतम् । धनं सप्तविधं शुद्धं
 सुनिभिः ससुदाहृतम्” । श्रुतेनाध्ययनेन शौर्येण
 जयादिना तपसा जपहोमदेवाङ्गनादिना कन्यागतं
 कन्यया सहागतं श्वशुरादेर्लब्धं शिष्यागतं गुरुदक्षिणा-
 दिना, याज्यागतं स्मार्त्विज्यलब्धम् अन्ययागतं दायादि-
 भ्योलब्धं शुद्धं सात्त्विकम् । अत्र स्वत्वेतद्भूतव्यापाररूपा-
 र्जनगणे चौर्यस्यापि निर्देशाच्चौर्योपात्तद्रव्येऽपि यथेष्ट-
 विनियोज्यत्वेन शास्त्रगम्यत्वरूपस्त्वमस्तीति प्रतीयते
 भवदेवभट्टसम्मतोऽयं पक्षः । यत्तु “द्रव्यमस्माद्विक्रीतं
 पूर्वस्वामी समञ्जयात्” इति याज्ञवल्क्येन चौर-
 विक्रीतस्यास्माद्विक्रीतत्वमुक्तं तत्रास्मादपदमप्रशस्त-
 स्मादपि “अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजार्थाः षट् प्रकी-
 र्त्तिताः” इति प्रागुक्तत्वाच्च त्वस्माद्विभावपरं प्रागुक्त-
 नारदवचनविरोधात् । “ब्राह्मणस्त्वं न हर्त्तव्यं क्षत्रियेण
 कदाचन । दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्त्तमर्हति”
 इत्यनेन चौरस्त्वामिधानाञ्च अतएव याज्ञवल्क्यः
 बुभुक्षितस्त्रुहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाङ्कुरेत्” । मनु-
 रपि “तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षड्भिरभ्यता । अश्व-
 स्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः” इत्याभ्यां तत्र हो-
 पवासषडुपवासानन्तरं धान्यचौर्येण जीवनाभिधाना-
 त्तदस्य बलिवेश्वदेवाहंता प्रतीयत इति । (अहोरात्रे
 भोजनद्वयविधानात् तिरात्रोपवासे षड्भोजनस्य सम्भ-
 वेन वाक्ययोरेकवाक्यतया तिरात्रोपवास एव सिद्धति ।
 अतः षड् उपवासस्य पात्रिकत्वोक्तिश्चिन्त्यमूला) । व्यक्तं हरि-
 वंशीयसप्तव्याप्नोपाख्याने “ते नयोगादुगुरोस्तस्य गां

दोग्ध्रीं समपालयन् । क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै
 हिंसितुं तदा । पितृभ्यः कल्पयित्वैनामुपभुञ्जीत
 भारत ! । स्मृतिः प्रत्यवमर्षश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत्” ।
 अत्र गुरोर्गां हत्वा आङ्गेन चौराणामपि जातिस्मरत्व-
 दर्शनाच्चौर्येण स्वत्वं प्रतीयते । एतत्तु अत्यन्ता-
 शक्तानां शक्तानां तु मत्स्यपुराणे “शामग्निं ब्राह्मणं
 शास्त्रं काञ्चनं सलिलं स्त्रियः । मातरं पितरञ्चैव ये
 निन्दन्ति नराधमाः । न तेषामूर्ध्वगमनमेवमाह
 प्रजापतिः । परस्वं हरते यस्तु पञ्चाहानं प्रयच्छति ।
 न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः” इति
 सात्त्विकराजसिकवत् फलाभावपरम् । अन्यथा प्रागुक्त-
 हारीतादिवचनविरोधापत्तेः । शातातपपराशरौ
 “सज्जलमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने
 चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्” वशिष्ठव्यासपराशराः
 “यस्य चैकगृहे मूर्खो दूरे चैव बद्धस्तः । बद्धस्तुतय
 दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः” । शातातपः “मन्त्रपूर्वञ्च
 यद्दानमपात्राय प्रदीयते । दातुर्निष्क्रिय हस्तं तद्भो-
 क्तुर्जिह्वां निजलति । न ददस्वेति यो ब्रूयात् देवाग्नौ
 ब्राह्मणेषु च । तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वाभि-
 जायते” । वशिष्ठः “परिभुक्तमवज्ञातमप्यर्थाप्तमसं-
 स्कृतम् । यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भक्षन्व्यतिष्ठते” । अप-
 र्थाप्तं स्वकार्यान्वयम् । यमः “सुवर्णं रजतं तावत्
 यतिभ्यो यः प्रयच्छति । न स तत्फलमाप्नोति तत्रैव
 परिवर्त्तते” । अत्रैव दृष्टफल एवावतिष्ठते न स्वर्गादफल-
 माप्नोतीत्यर्थः । महाभारते “पङ्कजवधिरामकाव्याधि-
 नोपहृताश्च ये । भर्तव्यास्ते महाराज ! न तु देयः
 प्रतिग्रहः” । व्याधिना यच्छादिना । व्यासः “माता-
 पितृभ्यां यदुत्तं यदुत्तं भ्रातृवन्सुषु । आत्मजेषु च
 यदुत्तं सोऽनन्तस्वर्गसंक्रमः । पितुः शतगुणं दानं
 सहस्रं मातुरेव च । अनन्तं दुहितुर्दानं सोदये”
 दत्तमन्त्रयम्” । विशेषयति नारदः “साक्षित्वं प्राति-
 भाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुर्यु-
 र्नाविभक्ताः परस्परम् । योऽसङ्गः प्रतिगृह्णापि पुनः
 सङ्गः प्रयच्छति । आत्मानं संक्रमं कृत्वा परांस्तारयते
 हि सः” धनस्वाप्तिनमात्मानं सन्तारयति दुस्तरमिति ।
 शेषार्द्धं स्वान्ते विशेषः । गोतमः “अन्तर्जालुं करं कृत्वा
 सकुशन्तु तिबोदकम् । फलांशमभिसन्धाय प्रदद्याच्छुद्धया-
 न्वितः” । उदकस्तुतिमभिधायाह हारीतः “तस्मादङ्गिर-

बोध्यैतद्दद्यादात्म्य एव च” इति अत्रोच्य प्रोच्येति रत्नाकरः । अत्र यद्यपि “उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं ससुदाहृतम् । न्युजेनाभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चाबोक्षणं स्मृतम्” इति वर्द्धमानधृतेन विरुद्धम् । अतएव कुसुमाञ्जली प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिरिति भेदेनोक्तं तथापि “यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि काञ्चनम् । तेषां देवतसुच्चार्यं कृत्वा प्रोक्षणपूजने । उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनान्ना प्रतर्पयेत्” इति कालिकापुराणादप्राख्यानेऽपि न शास्त्रविरोधः । वस्तुतस्तु उभयदर्शनाद्वैकल्पिकम् । आलभ्य पाणिना स्मृद्धा । आपस्तम्बः “सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि यथाश्रुति वीहारे” इति । अन्वाहार्य-दानादौ यथाश्रुति यावदेव श्रूयते तावदेव कुर्यात् वीहारे यज्ञे नोदकपूर्वतानियमः इति कल्पतरुत्नाकरौ । अन्वाहार्यमसावस्याम्नाङ्गं एवञ्चापस्तम्बसूत्रैकवाक्यत्वात् यथाश्रुति वीहारे इति जैमिनिस्मृतौऽपि श्रुतिरुत्पत्तिवाक्यं शाब्दी व्युत्पत्तिश्च तेनोत्पत्तित्युत्पत्तिवाक्ययोरर्थः यथाश्रुतः स एव विनियोगवाक्ये ग्राह्य इति स्मृत्यर्थः । नतु श्रुतैरेव शब्दैर्वीकरचना कार्येत्यर्थः मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेरदृष्टार्थापत्तेश्च । ततश्च सङ्ख्यादिवाक्ये सङ्ख्याविषयीभूतस्यार्थस्याभिलष्यमानत्वादभिलाषे तु तद्वाचकसर्वशब्दानां सामर्थ्यात् श्रुतशब्दस्य नियमो नास्ति अन्यथा विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गकास इत्यभिलाषो न स्यादश्रुतत्वात् तथा “कपिलाकोटिदानात्तु गङ्गास्नानं विशिष्टप्रते इति ब्रह्माण्डपुराणात् कपिलाकोटिदानजन्यफलाधिकफलप्राप्तिकाम इति शिष्टानुसृताभिलाषो न स्यात् । अतएव ग्रहादीनां नानासुनिभिनानानामान्युक्तानि तेषां यत् किञ्चिद्वान्नैवोक्तेष्वप्युच्यते । तथाच मत्स्यपुराणम् “सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः । राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहालोकहितावहाः” । याज्ञवल्क्यः “सूर्यः सोमो महीपुलः सोमपुलः बृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः” यत्र त्वेकस्य देवस्य पूजादौ विशिष्टं नानानामोपादनं तत्र ततएव तान्येवाभिलष्यानि न तु नामान्तराणि एवं यत्र बहुभिर्मुनिभिर्देवानामभिधीयते तत्र तदेव वक्तव्यं तथाभिधानेन श्रुतिस्तत्रैव तात्पर्यं प्रतीयते । एवञ्च विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायेनापि विधिशब्दस्य विधिवाक्यस्य देवताप्रतिपादकमात्रस्य मन्त्रत्वमदकत्वं बोध्यम्, योगियाज्ञवल्क्येन “मित्तोधाता-

भगवत्पुत्रा पूषार्थं मांशुरेव च । पथ्यायनामभिश्चैव एक-एव निगद्यते” तथा । “वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्यएव प्रसीदति” इत्युक्तम् । अतएव मनुः “वाग्देवत्वैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् । अन्ततश्चैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम्” । अत्र वाग्देवता सरस्वतीति श्रुतेर्वीकसरस्वत्योरेकार्थत्वात् वाग्देवत्वचरुणा सरस्वती यजनं संगच्छते । अन्यथा नामभेदाद्देवताभेदे विरुद्धं स्यात् । तेऽसत्यवचने सम्भाव्यमाने शूद्रविट्क्षत्रियविप्रवध-विषयान्दतादिसाक्षिणः । स्मृतिः “नामगोत्रे समुच्चार्य प्राङ्मुखो देवकीर्त्तनात् । उदङ्मुखाय विप्राय दत्त्वान्ने स्वस्ति वाचयेत्” । देवकीर्त्तनादिति ल्यबलोपे पञ्चमी देवकीर्त्तनं कर्तव्यर्थः । ततश्च दातासुकदैवतं विष्णुदैवतं वा वक्तव्यमिति ।

देयद्रव्यदेवा विष्णुध० उक्ता यथा “अभयं सर्वदैवत्यं भूमिर्देव विष्णु-देवता । कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः । प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगोयमदैवतः । तथा चैकशफं सर्वं कथितं यमदैवतम् । मर्हिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नैर्ऋतो भवेत् । रौद्री भेनुर्विनिर्दिष्टा ऋग-आग्नेय उच्यते । मेघन्तु वारुणं विद्याह्वराहो वैष्णवः स्मृतः । आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदैवताः । जलाशयानि सर्वाणि वारिधानीं कमण्डलुम् । कुम्भञ्च करकञ्चैव वारुणानि विनिर्दिशेत् । ससृजानि रत्नानि सासृद्राणि तथैव च । आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्वलौहानि चायथ । प्राजापत्यानि शस्यानि पक्वानामपि च द्विजाः । ज्ञेयानि सर्वगन्धानि गान्धर्वाणि विचक्षन्तैः वार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यानि रजतानि च । पक्षिणश्च तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः । विद्या ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च । सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकाद्यानि पण्डितैः । सर्वेषां शिल्पभाग्डानां विश्वकर्मा तु देवतम् । द्रुमाणामथ पुष्पाणां शाकानां हरितैः सह । फलानामपि सर्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः । मत्स्यमांसं विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च । कृत्वां क्षणाजिनं शय्यां रथमासनमेव च । उपानहौ तथा यानं तथा यत् प्राणवर्जितम् । कौत्तानाङ्गिरसं त्वे तत् प्रतिगृह्णीत मानवः । पार्थिव्यञ्च तथोशीरं वर्म-शस्त्रध्वजादिकम् । त्रतोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदैवतम् । गृह्णीतु सर्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः । तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्वं वा विष्णुदैवतम् । देवकीर्त्तनादित्यत्र

देयकीर्त्तनादिति षट् त्रिंशन्ते पाठः व्याख्यातश्च हेमा-
द्रिणा “देयकीर्त्तनोत्तरकालं दत्त्वेत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि “द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्दानीति ततो वदेत् ।
तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः” । व्यासः
“नामगोत्रे ससृज्जायं प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः । परितुष्टेन
भावेन तुभ्यं सम्प्रददे” इति । सम्प्रदानवाक्येऽहं-
प्रयोगमाह कात्यायनः “अहमस्मै ददानीति एव-
माभाष्य दीयते” एवञ्च सम्प्रददे ददानीत्येतयोर्विकल्पः
स च व्यवस्थितः आत्मगामिफले सम्प्रददे परगामिफले
ददानीति उभयपदित्वात् दाधातोः फलवति कर्त्तर्या-
त्मने पदं दृश्यते अफलवति कर्त्तरि परस्मैपदमिति
भाषिनिस्वरसात् । अतएवात्मनेपदं परस्मैपदम् इत्येत-
योरात्मने परस्मै इत्याभ्यां समाख्या सङ्गच्छते । ददानीत्यस्य
दद इतिवत् वर्त्तमानार्थेति । अतएव “सकृदाह ददा-
नीति” मनुनाप्युक्तं सङ्गच्छते अनुमत्यर्थं तु सकृत्त्वाभि-
धानमप्रयोजकमिति । आह्लादौ फलभागिनां गोत्रा-
द्युल्लेखदर्शनात् तदितरत्रापि तथोक्तेखाचारः ।
हारीतः “अथासद्व्यदानमस्त्वर्ग्यं यच्च दत्त्वा परि-
तप्यते तर्ह्यदानमफलं यज्ञोपकारिणे ददाति तन्मात्रं
परिक्रिष्टं यच्च सोपधं ददाति अन्यत्रावितमल्पं यज्ञा-
भावाय ददाति अनिष्टदानं स्ववति यज्ञादत्त्वा प्रकी-
र्त्त्यते स्मयदानं यज्ञान्द्रव्या ददाति क्रोधाद्वाक्तुं
यज्ञाक्रुष्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति अशक्तं प्रेशाचं
यज्ञावज्ञातं ददाति दत्त्वा बावजानीते सुमूर्धोस्तामसं
यज्ञाप्रकृतो ददाति एते दानोपसर्गायैरुपसृष्टं दानमप्र-
सिद्धमस्त्वर्ग्यमयशस्वसुधुवफलं भवत्यस्यफलं वेति” । तर्हि
त्यागानन्तरकाले, हस्तार्पणसम्भवेऽप्यदानमसमर्पणम् ।
उपकारिणे व्यसनोपकारिणे तदितरोपकारिणे तु दत्तः ।
“मातापितृगुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणे । दीना-
नाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्” । तन्मात्रं यथोक्तोप-
करणरहितम् । सोपधं सङ्गद्य अन्यत्रावितं लोकसम्भाव-
नार्थं प्रकाशितम् । अनिष्टदानं शत्रवे दानं, स्वयोभान-
भेदः अप्रकृतोभयादिमान् । तथाच नारदः “अदत्तन्तु
भयक्रोधाकामशोकगन्धितैः । बालमूढास्तत्त्वार्त्तमत्तोन्म-
त्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदं कर्म्मति प्रतिभाभेच्छया च
यत्” । “प्रतिभाभेच्छया सोपाधितसमुपाध्यसिद्धौ” इति विवाद-
श्चिन्तामणिः । एतत्परमेव हारीतेन सोपधमित्युक्तम् ।
हेमाद्रौ दानं खं दानाङ्गादिकं विकारेणोक्तं यथा

“अथ दानाङ्गानिरूपणम् । तानि च प्रतिग्रहीतृ द्रव्य-
कालदेशशब्दासंज्ञकानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे “प्रति-
ग्रहीता द्रव्यञ्च कालो देशश्च पावनः । शब्दा च
सात्विको ज्ञेयं दानानामङ्गपञ्चकम्” ।

तत्र प्रतिग्रहीतृपालनिरूपणम् । स्कन्दपुराणे देवीं
प्रति ईश्वरवचनम् “श्रुतीनामाकराज्ञेते रत्नाना-
मिव सागराः । विप्रा विप्राधिपसुखे ! पूजनीयाः प्रय-
त्नतः” । विप्राधिपः चन्द्रः तद्वन्मुखं यस्याः सा
तथा देवीसम्बोधनमेतत् । “यत्र वेदविदो विप्रा न
प्राप्नन्त्युत्तमं हविः । न तत्र देवा देवेश ! हविरश्नन्ति
कर्हिचित्” । तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः “यावतीर्ष्यै
देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्तीत्यादि” ।
“विद्यदित्युच्यते व्योम प्रकारः प्रापथे स्मृतः । दिवं
सम्प्रापयन्त्येते दातृन् विप्रास्ततः स्मृताः । अपि
नारायणोऽनन्तो ब्रह्मा स्कन्दोऽनिलः शिखी । तद-
दानं नाभिनन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः । येषां
प्रसादसुलभ-सायु-धर्मः सुखं धनम् । श्री-र्यशः-स्वर्ग-
वासश्च तान् विप्रांश्च येदबुधः” । विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभग-
वानुवाच “ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न
संशयः । निर्भत्तितैश्च निर्भत्स्ये तैरहं सर्वकर्म्मसु ।
विप्राः परा गतिर्महां यस्तान् पूजयते नृप ! । तमहं
स्वेन रूपेण प्रपश्यामि युधिष्ठिर ! । काणाः कुशठाश्च
घण्डाश्च दरिद्रा व्याधिताश्च ये । एवंरूपाश्च ये विप्राः
पश्य रूपं ममैव ते” । एतच्च ब्राह्मणजातिमात्रस्तुति-
परम् । याज्ञवल्क्यः “तपस्तप्त्वास्वजङ्गह्ना ब्राह्म-
णान् वेदगुप्ते । तत्प्रार्थं पिष्टदेवानां धमसंरक्षणाय
च” । सत्स्यः “नास्ति विप्रसमो देवो नास्ति विप्र-
समो गुरुः । नास्ति विप्रात् परः शत्रुर्नास्ति विप्रात् परो
विधिः” । यजुपुराणम् “न जातिर्न कुलं राजन् !
न स्वाध्यायः श्रुतं न च । कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव
तु कारणम् । किं कुलं वृत्तहीनस्य कारिष्यति दुरात्मनः ।
कमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु । नैकमेकान्ततो
याज्ञं पठनं हि विशास्यते ! । वृत्तमन्विज्यतां तात !
रक्षोभिः किं न पश्यते । वज्रना किमधीतेन नटस्येव
दुरात्मनः । तेनाधीतं श्रुतं वापि यः क्रियासमुतिवति ।
कपालस्थं यथा तोयं स्वदते च यथा पयः । दूष्यं
स्यात् स्थानदोषेण, वृत्तहीनं तथा श्रुतम् । तस्माद्विद्धि
महाराज ! वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् । अतर्वेदोऽपि दुष्टतः

शूद्रादल्पतरः स्मृतः । सत्यं दमस्तपोदानमहिंसेन्द्रिय-
नियमः । दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र ! स ब्राह्मण इति
स्मृतः । वशिष्ठः “यं न सन्नं न चासन्नं नाश्रुतं
न वञ्चयुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स
ब्राह्मणः” । सन्, वशिष्ठः असन्, तद्विपरीतः । अत्र
चात्कोत्कर्षप्रकाशनं यो न करोति स पात्रमिति तात्-
पर्यमिति । यमः “अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो
जातवेदसम् । स्वदारनिरतो दाता स वै ब्राह्मण
उच्यते । श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असमिन्मार्गमर्थ्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते । आशिषोऽ-
र्थी-पूजाश्च प्रसङ्गान्न करोति यः । निवृत्तो लोभ-
मोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं विदुः” । ‘आशिषः’
आशीर्वादान्, ‘अर्थार्थं’ धनलाभाय । प्रसङ्गः अत्या-
सक्तिः । “सत्यं दानं क्षमा शीलमान्दशस्य” दया दृष्ट्या ।
दृश्यन्ते यत्र लोकोऽस्मिन् देवा ब्राह्मणं विदुः” ।
लभशातातपौ “तपोधर्मो दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं
दृष्ट्या । विद्याविज्ञानमास्तिक्य-मेतद्ब्राह्मणलक्षणम्” ।
बौधायनः “विद्या तपश्च योनिश्च एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ।
विद्यातपोभ्यां योहीनो जातिब्राह्मण एव सः” ।
वशिष्ठः “ये ज्ञानदानाः श्रुतपूर्णकर्मा जितेन्द्रियाः
प्राणिबन्धे निवृत्ताः । प्रतिपद्ये सङ्कुचिताग्रहस्तास्ते
ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः” । यमः “विद्यावन्तश्च ये
विप्राः सुव्रताश्च तपस्विनः । सत्यसंयमसंयुक्ता ध्यान-
युक्ता जितेन्द्रियाः । पुनर्निर्दशनं प्राप्ताः किं पुनः
संगतं गताः । तेषां दत्त्वा च संभोज्य प्राप्तुयुः
परमां गतिम् । दत्त्वा द्विजस्य शुद्धाय दाता याति शुभां
गतिम् । विद्यातपःशीलपञ्च स च तारयते नरः” ।
कर्मपुराणे “स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो-
जितेन्द्रियाः । सत्यसंयमयुक्ताश्च तेभ्यो दद्यात् द्विजो-
त्तमाः । । ओत्तियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।
व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं शक्तिपूर्वकम्” । संवर्तः
“ओत्तियाय दरिद्राय अग्निने च विशेषतः । यद्दानं
दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम्” । ओत्तियस्तु, यमे-
नोक्तः “आंकारपूर्विकास्तैः सावित्रीत्यर्थं विन्दति ।
चरितब्रह्मचर्यं स वै ओत्तिय उच्यते” आंकारपूर्विका
महाव्याहृतोरिति शेषः” । याज्ञवल्क्यः “सर्वस्य
प्रभवो विप्रा श्रुताध्ययनशालिनः । तेभ्यः क्रियापराः
अष्टास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः” । प्रज्ञपुराणे “यथाहि

सर्वदेवानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः पितामहः । तथा ज्ञानी
सदा पूज्यो निर्ममो निष्परिग्रहः” । मत्स्यपुराणे
“शीलं संवासतो ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः । प्रज्ञा
संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते” । भविष्य-
पुराणे “ज्ञानि-स्मृहा-दया-सत्यं-दानं शीलं तपः
श्रुतम् । एतदष्टाङ्गसहितं परमं पात्रलक्षणम्” । वशिष्ठः
“स्वाध्यायादपि योनिमन् प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीरुं
वञ्चयन् । स्त्रीषु ज्ञानं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः
ज्ञानं तादृशं पात्रमाहुः” । योनिमान् प्रशस्तकुलो-
द्भवः । वैतानस्थः अग्निहोत्रादिकर्मपरः । स्त्रीषु
ज्ञानः स्त्रीविषये ज्ञानः । गोशरण्यः गोशुश्रूषारतः” ।
यमः “विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः ज्ञानोदानः
सत्यवादी कृतज्ञः । वृत्तिग्लानो गोहितो गोशरण्यो
दाता यच्चा ब्राह्मणः पात्रमाहुः । स्वाध्यायवान्
नियमवांस्तपस्वी ध्यानविच्च यः । ज्ञानो दानः
सत्यवादी विप्रः पात्रमिहोच्यते” । महाभारते
“साङ्गंस्तु चतुरो वेदान् योऽधीते वै द्विजर्षभः ।
षड्भ्योऽनिवृत्तः कर्मस्थस्तं पात्रमष्टयोविदुः” । ‘पात्रं’
पात्रतममित्यर्थः । वशिष्ठः “किञ्चिद्देवमयं पात्रं
किञ्चित्पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत् पात्रं
शूद्राक्षं यस्य नोदरे” । दृष्टव्यमितिः “किञ्चिद्देवमयं
पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् । आगमिष्यति यत् पात्रं
तत्पात्रं तारयिष्यति । ब्रह्मचारी भवेत्पात्रं पात्रं
वेदस्य पारगः । पात्राणां सुतमं पात्रं शूद्राक्षं यस्य
नोदरे” । व्यासः “किञ्चिद्देवमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं
तपोमयम् । असङ्कीर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयि-
ष्यति” । असङ्कीर्णं योन्यादिसङ्कररहितम् ।
याज्ञवल्क्यः “न विद्याया केवलया तपसा वापि
पात्रता । यत्र वृत्तिमिमे चोभे तद्वि पात्रं प्रकीर्त्ति-
तम्” । देवलः “मात्रं ब्राह्मणश्चैव ओत्तियश्च
ततः परः । अनूचानस्तथा भ्रूण-ऋषिकल्प ऋषि-
मुनिः । इत्येतेऽष्टौ सप्तद्विष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं स्तुतौ ।
तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः । ब्राह्मणानां
कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् । अनुपेतः क्रिया-
हीनो मात्र इत्यभिधीयते” । अनुपेतः उपनयन-
रहितः । “एकदेशमतिक्रम्य वेदस्याचारवान्दजुः ।
स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निभृतः सत्यवाग्वृणी” । एक-
देशातिक्रमः वेदस्य किञ्चिन्नूनस्वाध्यायनम् । निभृतः

शान्तः । “एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा । षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्भवित् । वेद-वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः । शेषं श्रोत्रिय-वत् प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः । अनूचानगुणोपेतो यज्ञ-स्वाध्यायमन्त्रितः । भूय इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः । वैदिकं लौकिकञ्चैव सर्वं ज्ञान-मवाप्य यः । आश्रमस्यो वशी नित्यमष्टिकल्प इति स्मृतः । लौकिकम् अर्थार्जनादिज्ञानम् । “जर्ज-रेतास्तपस्युषो नियताशो न संशयी । शपाचुपहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेद्विप्रः । निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः काम-क्रोधविवर्जितः । ध्यानस्यो निष्क्रियो दानस्तुल्यमृत्-काञ्चनो मुनिः । निवृत्तः निषिद्धकास्यकर्मभ्यः । निष्क्रियः अर्थार्जनादिक्रियारहितः । “एवमन्वयविद्याभ्यां वृत्तेन च स संसृज्यताः । त्रिशुक्रा नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु । सवनादिषु यज्ञादिषु । “प्रतिग्रह-समर्थोऽपि कृत्वा विप्रो यथाविधि । निस्तारयति दाता-रमात्मानञ्च स्तेजसा । समर्थोऽपि, समर्थएवेत्यर्थः । “न लोके ब्राह्मणेभ्योऽन्यत् पवित्रं पुण्यमेव वा । अश-क्यञ्च द्विजेन्द्राणां नास्ति वृत्तवतामिति । योक्तव्यो हव्यकव्येषु त्रिशुक्रो ब्राह्मणो द्विजैः । अभिभूतश्च पूर्वोक्तदोषैः सृष्टञ्च नेष्यते । अभिभूतः अपकष्टः । पूर्वोक्तैः कुलविद्याचारैः । दोषैः उपपातकादिभिः । मनुः “पात्रस्य हि विशेषेण अर्द्धदानस्तथैव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य प्राप्यते फलम्” । दक्षः “समं द्विगुणसाहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमम् । दाने फल-विशेषः स्थाङ्गिंसायामेवमेव हि । शतमब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । सहस्रगुणमाचार्ये अनन्तं वेद-मारगे” । “अब्राह्मणः, राजभृतादिः । यदाह शाता-तपः । “अब्राह्मणास्तु षट्प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्र-वीत् । आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी । तृतीयो बह्व्याज्यः स्थात् चतुर्थो ग्रामयाजकः । बह्वी याज्या यस्य स बह्व्याज्यः । “पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य वा” । ग्रामस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः । “अना-गतान्तु यः पूर्वं सादित्याञ्चैव पश्चिमात् । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः” । “ब्राह्मणब्रुवस्तु, परस्तादपात्रेषु व्याख्यास्यते” । आचार्यस्तु महाभारते “अध्यापयेत्तु यः शिष्यं कृतोपनयनं द्विजः । सरहस्यञ्च सकलं वेदं भरतसत्तम ! । तमाचार्यं महाबाहो ! प्रव-

दन्ति मनोषिणः । एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते । निषे-कादीनि कर्माणि यः करोति न्योत्तम ! । सम्भावयति चाक्षेपेन स विप्रोगुरुचरुचरते । आत्मप्राप्तेयं पाकयज्ञा नग्निहोमादिकं तथा । यः करोति वृत्तो नूनं स तु स्याद्विजो द्विजः” । यमः “सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे । प्राधीतः, पारब्धाध्ययनः । “उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूता-नामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्वे-दपारगः” । वृहस्पतिः “शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम् । क्षत्रिये त्रिगुणं प्राङ्गः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् । श्रोत्रिये चैव साहस्रमाचार्ये” द्विगुणं ततः । आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं त्वग्निहोत्रिणि” । विष्णु-धर्मोत्तरे “अमात्रेण समं दानं गोषु ज्ञेयं फलं तथा । द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा त्रैवर्ण्यसङ्करे । शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं विशि चाष्टगुणं भवेत् । क्षत्रिये षोडशगुणं ब्रह्मवन्धौ तदेव तु ! दातिं शूद्रं स्मृतं दानं वेदाध्ययनतत्परे । शतघ्नं तद्विनिर्दिष्टं प्राधीते लक्ष-सम्पत्तम् । अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे” । एतेषु, केषाञ्चिद्ब्राह्मणब्राह्मणब्रुवादीनामपात्राणामपि पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवृद्धादिदानव्यतिरिक्तदानविषयम् । “मन्त्रपूर्वञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयते । दातुर्निकृत्तं हस्तं तद्भोक्तुर्जिह्वां निकृत्तति” शातातपवचनात् । “उपरुदन्ति दातारं गौरश्चः काञ्चनं क्षितिः । अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं वृद्धा निराकृतेरिति” वशिष्ठवचनाच्च मन्त्रपूर्वं गवादिदानानामपात्रप्रतिपादननिषेधात् । शूद्रादीनान्तु पात्रत्वनिरूपणम् अक्षदानविषयम् । “कृताक्षमितरेभ्यः” इति गौतमवचनात् “अक्षं सर्वत्र दातव्यमिति” ब्रह्म-माणवाक्ये । दक्षः “व्यसनापहणार्थञ्च कुकुम्भार्थञ्च याचते । एवमन्विष्य दातव्यं सर्वदानेष्वयं विधिः” । व्यसनं, राजचौराद्युपद्रवः । आपत् दुर्भिक्षादिपीडा । “आद्योऽर्थशब्दो, निवृत्तिवचनः । मनुः “सान्त्वानिकं यज्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् । सुवर्धं पितृमातृव्यं स्वाध्यायार्थं पतापिनः । नवैतान् स्नातकान् विद्याद्-ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् । सान्त्वानिकः, सन्तान-प्रयोजनविवाहार्थीत्यर्थः । “अध्वगः” अत्र धर्मार्थं प्रचलितः । सार्ववेदसः सर्वस्वदक्षिणयज्ञकृत् । “उप-तापी, व्याघ्रिपीडितः “निःस्वो देयमेतेभ्यो दानं

विद्याविशेषतः । एतेभ्यो हि द्विजायेभ्यो देयमन्नं
सदक्षिणम् । इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नन्तु प्रदीयते ।
विद्याविशेषत इति अल्लविद्याय अल्लं बद्धविद्याय
बद्धित्यर्थः । बोधायनः सुब्राह्मण-श्रौतिय-वेदपारगेष्वेभ्यो
सुर्वर्ध-निर्वेशोपधाय-वृत्तिक्षीण-यज्यमाणाभ्ययनाभ्यसंयोग
वैश्वजितेषु द्वयविभागो यथाशक्ति कार्यो बहिर्वेदि
भिक्षमायेषु कृतान्नमितरेषु । निर्वेशः, विवाहः ।
वैश्वजितः, सर्वस्वदक्षिण्या कृतविश्वजिद्यागः । बहि-
र्वेदिग्रहणादेतेभ्यो बहिर्वेदपि धनमवश्यं देयम् । अन्ये-
भ्यस्तु अन्तर्वेदेव धनदाननियमः । बहिर्वेदि तु कृतान्न-
स्यैव । आपस्तम्बः “भिक्षमाणो निमित्त-माचार्यो
विवाहो यज्ञो मातापितरौर्बुभूषार्हतश्च नियमादिलोपः ।
तत्र, गुणान् समीक्ष्य यथा देयं, इन्द्रिय-प्रोत्थर्षस्य तु
भिक्षमाणमनिमित्तं न तथाद्रियेत” । “बुभूषा भरणेच्छा
अर्हतश्च नियमादिलोप इति, अधिकारिण्यवश्यक-
कर्मविधिलोपप्रसङ्गः । यमः “वेदेभ्यनसम्प्लेपे कृतं
विप्रसुखाग्निषु । सन्नारयति दातारं महतः किल्बिषा-
दपि” । पञ्चपुराणे “एकं वेदान्तं विप्रं भोजयेत्
अद्वयान्वितः । तस्य भुक्ता स वै कोटिविप्राणां नात्र
संशयः” । शातातपः “वेदपूर्णसुखं विप्रं सुभुक्तमपि-
भोजयेत् । न तु मूर्खं निराहारं षड्रात्रसुपवासिनम्” ।
व्यासः “यत् सिक्तं वेदविद्भुङ्क्ते षट्कर्मनिरतः
शुचिः । दातुः फलमसंख्येयं जन्म जन्म तदन्त्यम् ।
वेदविद्याव्रतस्नाते श्रौत्ये गृह्यमागते । क्रीडन्त्योपधयः
सर्वा यास्यामः परमां गतिम्” । ‘औपधयः, अन्नानि ।
महाभारते “तद्भक्तास्तद्वनाराजस्तद्गृहास्तद्व्रपाश्रयाः ।
अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम्” । अत्र तच्छ-
ब्देन पूर्वोक्ताः पितरो देवताश्च पराव्यन्ते । अथवा
शदेव दीयमानं भक्तमदनीयं येषां ते तथा एवं तद्वना-
दिशब्दा अपि । “तत्कारेभ्यः परेभ्यो वा ये भयात्तां
शुधिष्ठिर ! । अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महा-
फलम् । हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशसंप्रभे ।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् । चारित्र-
नियता राजान् ! ये कशाः कशटतयः । अर्थिनश्चोपग-
च्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् । अत्रुत्क्रान्ताः सुधर्मेषु
पापगण्डसमयेषु च । कशप्राणाः कशाहारास्तेषु दत्तं
महाफलम् । तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तथा भैक्ष्यचराश्च ये !
अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महाफलम्” ।

आदित्यपुराणम् “अक्रोधना धर्मपराः शान्ता दमदमे-
रताः । तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
हृतसर्वस्वहरणानिर्दोषाः प्रभविष्णुभिः । स्पृहयन्ति सुभ-
क्तानां तेषु दत्तं महाफलम्” । शातातपपराशरौ
“सन्निवृत्तमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने
चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्” । भविष्यपुराणे
यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादते । दूरस्थं
भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् । तस्माद्भातिक्रमेत्
प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान्” । प्रातिवेशिकान्
स्वगृहाददूरवर्तिगृहान् । “सम्बन्धिनस्तथा सर्वान्
दौहित्रं विट्पतिं तथा । भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून्
धराधिप ! । नातिक्रमेच्चरस्वे तान् सुसूखानपि गोपते ! ।
अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्” । विट्पतिः
जामाता । सुसूखानपि भातिक्रमेदित्येतत्, अन्नदान-
विषयम् । हिरण्यादिदाने तु, सन्निहितसूखव्यतिक्रमे
दोषाभावात् तदुक्तं व्यासवशिष्ठबोधायनशातातपपरा-
शरैः “यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चापि बद्धश्रुतः ।
बद्धश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः । ब्राह्म-
णातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते । ज्वलन्तमग्नि-
सुतसृज्य न हि भस्मनि ह्यते” । महाभारते “यदि
स्यादधिको विप्रो दूरे वृत्तादिर्भिर्युतः । तस्मै यत्नेन
दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधिम्” । विष्णुः “पुरोहित-
स्त्वात्मन एव पात्रं स्वगृहद्विदुष्वुजामातरश्चेति” ।
‘यस्यैते पुरोहितादयः, तस्यैव ते अन्यगुणरहिता
अपि पुरोहितादित्येनैव पात्राणि । व्यासः “माता-
पितृषु यदत्तं भ्रातृषु स्वसुतासु च । जायापत्योस्तु
यदत्तं सोऽनिन्द्यः स्वस्तिसंक्रमः । पितुः शतगुणं दानं
सहस्रं मातृरुच्यत । अनन्तं दुहितृदानं सोदर्थे
दत्तमक्षयम्” । विष्णुधर्मोत्तरम् “आत्मनस्तु भवेत्
पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः । पुरोहिते तु स्वे दत्तं
दानमक्षय्यमुच्यते । उपाध्यायार्त्विजोश्चैव गुरावपि च
मानवैः । वस्त्रापेक्षा न कर्तव्या मातरं पितरं प्रति” ।
उपाध्यायादयस्तु, पूर्वमेव व्याख्याताः तथा ।
“मातृपुत्रा स्वसा चैव तथैव च पितृपुत्रा । मातामही
भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च । दौहित्रोविट्पतिश्चैव
तेषु दत्तञ्च अक्षयम् । श्रीअष्टे यत्तथा दत्तं तदक्षय-
मुच्यते । मातापितरौर्गुरौ मित्ने विनीते चोपकारिणः ।
दीनानाथविशिष्टेभ्योदातव्यं भूतिमिच्छता । अदत्त-

दानाजयन्ते परभाग्योपजीविनः” । उपकारिणि परोपकारपरे । विशिष्टाः गुणातिशयशालिनः । ब्रह्मपुराणे “यत् कन्यासु पिता कुर्थाहानं पूजनमर्चनम् । यत्कृतं सुकृतं विद्यात्तासु दत्तं तदक्षयम् । यद्वत् तासु कन्यासु तद्दानं पुण्यमेव च” । कालिकापुराणम् “यद्वत् वेदविद्विमे यद्वत् ब्रह्मचारिणि । तपोनिषेस्तु यद्वत् कारुण्येन च यत् सदा । तत् सर्वमक्षयं दानं वै मानेन विधाय यत्” । विष्णुधर्मोत्तरे “अन्नदाने न कर्त्तव्यं पात्रापेक्षणमपि । अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेण वै द्विज ! । सदोषेऽपि तु निर्दोषं सगुणेऽपि गुणावहम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयमन्नं सदैव तु । विद्याध्ययनसक्तानामन्नदानं भक्ष्यफलम्” । तथा “दत्त्वा नृपतिभीतानास्त्रिणाञ्च । तथा धनम् । तस्करेभ्यश्च भीतानां फलमक्षयसुच्यते यियत्ततः तथा दत्तं व्यसनं तर्कुमिच्छताम् । दुःखान्वितानां दीनानामक्षयं परिकीर्त्तितम् । विवाहसंखलाबन्धप्रतिष्ठादिषु कर्मसु । आपन्नेषु तु यद्वत्तमक्षयं तददाहृतम्” । संवर्त्तः “दानान्येतानि देयानि तथाग्यानि च सर्वशः । दीनान्मृकपणार्थिभ्यः श्रेयःकामेण धीमता” । पद्मपुराणे “दीनान्मृकपणानाथवाग्विहीनेषु यत्तथा । विकलेषु तथान्येषु जडवासनपङ्क्तुषु । रोगातेषु च यद्वत् तत्स्याद्दण्डफलं धनम्” । अथ अपातनिरूपणम् । तत्र मनुः “शोरक्तान् बणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेषान् वाङ्मूषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् । ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः । द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् । नान्दग्ब्राह्मणो भवति न बणिग् कुशीलवः । न शूद्रप्रेषणं कुर्वन् स्तेनो न चित्तित्सकः । अन्नता ह्यनधीयाना यत् भैक्षचरा द्विजाः । तं ग्रामं दण्डयेद्वाजा चौरभक्तप्रदो हि सः” । वसिष्ठः “उदक्योऽन्वासते येषां ये च केचिदनग्नयः । कुलं वाऽश्रोतियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिनः” । अन्वासते कर्मकाले समीप एव तिष्ठन्ति । विष्णुः “न दानं यशसे दद्यात्तु भयाक्षोपकारिणि । न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चयः” । उपकारिणि आत्मोपकारपरे प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः । अष्टाभारते “यस्तु प्रेषान् द्विजान् भूदो योजयेद्भयकव्ययोः । न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकीयं तथा स्मृतिः” । यमः “अन्नतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

नेषां प्रतिग्रहोदेयो न शिला तारवेच्छिलाम् । अपविद्धाग्निहोत्रस्य गुरोर्विप्रियकारिणः । इविषं नैव दातव्यं सततं पापकर्मणः । न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषलाध्यापका द्विजाः । शूद्रस्याध्यापनाद्विप्रः पतत्यत्र न संशयः” । तथा “राजधानी यथा शून्या यथा कूपश्च निर्जलः । यथा क्षतमनग्नौ च तथा दत्तं द्विजेऽन्धचे” । वसिष्ठः “यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । यश्च विप्रोऽनधीयानस्तयस्ते नामधारकाः । विद्वद्भोज्यान्मन्त्रविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते । अथनाष्टिभिरिच्छन्ति महद्वा जायते भयम्” । व्यासशतातपौ “नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते । रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् । शौचहीनास्तु ये विप्रा न च यज्ञोपवीतिनः । क्षतं दत्तं तपस्तेषां न शस्यत्यत्र न संशयः । ऊषरे बापितं वीजं यज्ञ भस्मनि क्षयते । क्रियाहीनेषु यद्वत् त्रिषु नाशोविधीयते । प्रस्तरे पतितं वीजं भिन्नभाण्डे च दोहनम् । भस्मनपि क्षतं इव तद्वत् दानमसाधुषु” । पूर्वत्र पातगुणकथने कृतेऽपि पुनर्दोषवचनमेवंविधदोषभाष्यजनप्रतिषेधार्थम् । मनुः “पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् । असत्सु विनियुञ्जीत तस्य देयं न किञ्चन । सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः । धर्मार्थं नोपयुञ्जते यो न तं तस्करमर्चयेत्” । असत्सु, निषिद्धेषु दूतादिषु । दक्षः “विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् । न केवलं हि तदार्ति शेषमथस्य नश्यति” । मनुः “अनर्हते यद्वत् ददाति न ददाति यद्वत् हते । अर्हानर्हपरिज्ञानाद्गनादमार्गं हीयते” । यमः “यस्तु लिङ्गप्रचितं हृत्तिमलिङ्गिभ्यः प्रयच्छति । चोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः” । भविष्यपुराणे “नाब्रह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणाक्रिये । न ब्राह्मणव्रते चैव न च दुर्ब्राह्मणे धनम्” । व्यासः “ब्रह्मवीजसमुत्पन्नो मन्त्र-संस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवी च भवेद्ब्राह्मणः स तु । गर्भधानादिभिर्युक्तस्थोपनयनेन च । न कर्मविद्वत्वाधीते स भवेद्ब्राह्मणाक्रियः” । वराहपुराणे “अन्नतो वैश्यराजन्यौ शूद्राब्राह्मणास्तयः । वेदव्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणव्रुवः” । यमः “यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्विपो रूपम् । स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः” । कूर्मपुराणे “न वार्यपि प्रयच्छेत् नास्ति को हृतेकेऽपि वा । न पापणिष्ठसु सर्वेषु नावेदविदि धर्मवित् ।

आस्तिकः, परलोकवासनाशून्यः। हेतुकः हेतुभिः परलोकं निराकरिष्युः। मनुर्विष्णुश्च “न वार्यपि प्रयच्छेत् वैडालव्रतिके द्विजे। न वक्रव्रतिके पापे नावेदविदं धर्मावित्। विषयतेषु दत्तं हि विधिनोपाजितं धनम्। दातुर्भूतल्यनर्थाय परत्वादातुरेव च”। अनर्थः प्रत्यवायः। “यथा मूवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्। दाहप्रतिग्रहीतारौ तथैवाज्ञौ निमज्जतः”। यसः “यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते। पापं व्रतेन प्रच्छाद्य वैडालं नाम तद्व्रतम्। अर्थञ्च विपुलं गृह्य दत्त्वा लिङ्गं विवर्जयेत्। आश्रमान्तरितं रक्षेदुनैडालं नाम तद्व्रतम्। यतीनामाश्रमं गत्वा प्रत्यवस्येत्तु यः पुनः। यतिधर्मविलोपेन वैडालं नाम तद्व्रतम्”। विष्णुः “धर्माध्वजी सदा लुब्धः शूद्रिको लोकदम्भकः। वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वोभिसम्भकः। यस्य धर्मध्वजी नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः। प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्। अघोदष्टिर्नैकतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरो द्विजः। ये वक्रव्रतिनो विप्रा ये च भार्जारलिङ्गिनः। ते पतन्यन्वताभिस्ते तेन पापेन कर्मणा”। चतुर्विंशतिमत्तम् “रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम्। अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतः”। कात्यायनस्त्वन्यथाह “यः स्वाध्यायाग्निभालस्याद्देवादीन्मैरिष्टवान्। निराकर्त्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिरिति”। शातातपः “नेष्टं देवलोके दत्तमप्रतिष्ठञ्च वार्जुप्रो। यञ्च वारिणजके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो दृष्टं दत्तः “धूत्ते” वन्दन्ति सक्ते च कुर्वेद्ये कितवे शठे। चाटचारणचौरेभ्यो दत्तं भवति निष्फलम्”। स्कन्दपुराणे “देवपितृविहीने यदीश्वरेभ्यश्च दीयते। दत्त्वा तु कीर्त्तितं यञ्च देवाग्नित्याग्निने तथा। अन्यायोपाजितधनैर्दत्तमब्राह्मणे च यत्। गुरवेऽन्तवक्त्रे च स्तेनाय पतिताय च। कृतघ्नाय च यदुदत्तं सर्वदा ब्रह्मविदिषे। याजकाय च सर्वस्य दृष्टव्याः पतये तथा। परिचाराय श्रद्धाय सर्वस्य पिशुनाय च। इत्येतानि च राजेन्द्र! वृथादानानि षोडश। गर्भस्थोऽज्ञानबालोऽपि भुङ्क्ते वृद्धो न यौवने। तदुदत्तस्येह नाप्नोति सर्वथा रिपुहृदनं”। तदीयफलमिति शेषः। विष्णुधर्मात् “परस्थाने वृथा दानं सदोषं परिकीर्त्तितम्। आकूटपतिते चैव अन्यायात्तैर्जनैश्च यत्। व्यर्थं हि ब्राह्मणे

दानं पतिते तत्करे तथा। गुरोश्चाप्रीतिजनके कृतघ्ने न्यामयाजके। वेदविक्रायके चैव यस्य चोपपतिर्दृष्टे। स्त्रीभिर्जितेषु यदुदत्तं ब्यालयाहे तथैव च। ब्रह्मवन्धौ च यदुदत्तं यदुत्तं दृष्टलीपतौ। परिचारेके च यदुदत्तं वृथा दानानि षोडश” महाभारते “पङ्कजवधिरा सूका व्याधिनोपहृताश्च ये। भर्ग्व्यास्ते महाराज! न तु देयः प्रतिग्रहः” इति प्रतिग्रहीतृनिर्दोषम्।

अथ द्रष्टव्यं दानाङ्गसूच्यते। तत्र देयनिर्दोषम्। भविष्यपुराणे “यद्यदिष्टं विशिष्टञ्च न्यायप्राप्तञ्च यज्जवेत्। तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम्”। वज्रपुराणे “शुभोपात्तेन यत्किञ्चित् करोति लघुना नरः। अनन्तं फलमाप्नोति सुदृढोऽपि यथा पुरा”। शुभोपात्तेन न्यायोपाजितेन। लघुमा स्वल्पेन द्रव्येणेति शेषः। देवीपुराणे “न्यायतो यानि प्राप्तानि शाकान्यपि न्योत्तमः। तानि देवानि देव्यास्तु कन्यकायोषितां सदा। तद्गुक्तेषु च वित्तेषु अपरेषु च नित्यशः” विष्णुपुराणे “यदुदत्तमं लोके यज्ञाय दयितं गृहे। तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता”। महाभारते “विशेषतो महाराज! तस्य न्यायार्जितस्य च। अथवा विधिवत् पात्रे दत्तस्थानो न विद्यते”। गौतमः “स्वामी ऋक्थक्रयसंविभाषपरिग्रहाधिमेषेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, अत्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति”। अग्रतिब्धः दायएव ऋक्थम्। संविभागः सप्रतिबन्धो दायः। परिग्रहः, जलदणकाष्टादेरनन्यपूर्वस्य स्वीकारः। अधिगमः निध्यादेः प्राप्तिः। एषु निमित्तेषु स्वामी भवति। अधिकम् असाधारणम्। निर्विष्टम् कृष्यादिना द्विजशूद्रादिना च यज्ज्वलम्। “निर्वेशो ष्टतिभोगयोरिति” स्मरणात्। मनुः “सप्त वित्तागमा धर्स्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च”। प्रयोगः न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः। कर्म्मयोगः आर्त्तिलब्धम्। नारदः “धनसूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तस्मार्जने सतः। रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात्। तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्तं शवलमेव च। कृष्णञ्च, तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः। एकैकस्य शुक्लादेः सप्त सप्त भेदा भवन्तीत्यर्थः। “श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्टान्वयागतम् धनं सप्तविधं शुक्लरुदयोऽप्यस्य तद्विधः”। आगतशब्दः श्रुतादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। कन्यागतम् आर्षविवाहे

वराङ्गहीतं गोमिथुनादि । याज्यगतम् आर्त्विज्या-
दिलब्धम् । शिष्यागतम् । गुरुदक्षिणादि । अत्र च
यथाधिकारं शुक्लत्वमवधेयम् । उदयः फलं तदप्यस्य शु-
क्लमित्यर्थः “कुशीदक्षिणाणि ज्यशिल्यशुल्कानुवृत्तितः ।
कृतोपकारादाप्तञ्च श्वलं ससदाहृतम्” । न्यायोपचयार्थं
द्रव्यप्रयोगः कुशीदम् । शिल्पं कारुकादिकर्म । आक-
रादिभ्योद्रव्योदयः शुल्कम् । अनुवृत्तिः सेवा । “पार्श्वक
दूतचौर्यान्ति प्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं
यत्तत् सर्वेषां कृष्णमुच्यते” । पार्श्वकोपार्जितं उत्कोचादि-
लब्धम् । आर्त्त्युपार्जितं परपीडया लब्धम् । प्रतिरूपकं
अणिसुवर्णादेः प्रतिरूपकरणम् । साहसं स्वप्राणात्यया-
ङ्गीकारेण पश्यतोऽहर्त्वादिभ्यः । व्याजः दम्भेन तपः
प्रवृत्तिः । “तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।
विविधाश्च प्रवर्त्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च । यथावि-
धेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः । तथाविधमवाप्नोति
स फलं प्रेत्य चेह च” । यथाविधेन शुक्लेन कृष्णेन
श्वलेन वा दानादि कुरुते तथाविधं फलमाप्नोतीति,
शुक्लेन शुद्धं दुःखरहितम्, श्वलेन, मिश्रम्, कृष्णेन
असुखोदयम् । पद्मपुराणे “शुक्लेन वित्तेन कृतं
पुण्यं बहुफलं भवेत् । श्वलं मध्यमफलं कृष्णं हीन-
धनं फलम्” । ब्रह्मप्रोक्ते “शुक्लवित्तेन यो धर्मं
प्रकुर्यात् अद्वयान्वितः । तीर्थं पात्रं समासाद्य देवत्वे
नत् समश्नुते । राजसेन च भावेन वित्तेन श्वलेन च ।
दद्याद्दानमतिथिभ्योमानुषत्वे तदश्नुते । तमोऽहस्तु यो
दद्यात् कृष्णवित्तेन मानवः । तिर्यङ्क्षो तत्फलं प्रेत्य
समश्नाति नराधमः” । नारदः “तत् पुनर्द्वादशविधं
प्रतिवर्णान्त्रयात् स्मृतम् । साधारणं स्यात्त्रिविधं शेषं
नवविधं स्मृतम्” । धर्मप्रमिति शेषः । प्रतिवर्णान्त्रया-
वविधं, साधारणं त्रिविधमित्येवं द्वादशविधमित्यर्थः ।
“क्रमगतं प्रीतिदायः प्राप्तञ्च सह भार्यया । अवि-
शेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् । वैशेषिकं धनं
ज्ञेयं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् । प्रतिग्रहेण संलब्धं
याज्यतः शिष्यप्रतस्तथा । त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राज्ञैर्वैशे-
षिकं धनम् । युद्धोपलब्धं काराञ्च दण्डाञ्च व्यवहारतः” ।
कारः वत्सादिः । “वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रि-
लक्षणम् । क्षत्रिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्यैस्त्वनुग्रहात्” ।
एभ्यः ब्राह्मणादिभ्यः । “सर्वेषामेव वर्णानामेवं धर्म्यो-
धनागमः । विपर्यायादधर्मप्रः स्यान्न चेदापहरीयसी” ।

एवंधर्मसाधनं द्रव्यं निरूप्य तच्च क्रियद्देयं किं
देयमित्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यः “स्व” कुटुम्बाविरो-
धेन देयं दारमुताहते । नान्वये सति सर्वस्व” यज्ञान्यसौ
प्रतिश्रुतम्” । अन्ये सन्ताने । प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् ।
कुटुम्बाविरोधस्तु, व्याख्यातो दृष्टान्तिना “कुटुम्बभक्त-
वसनाद्देयं यदतिरिच्यते । भव्यास्वादो विषं पश्चाद्दातु-
र्ज्ञेयान्यथा भवेत्” । भक्तं अन्नम् । वसनं वस्त्रम् ।
(यावता द्रव्येण कुटुम्बस्य वस्त्रमन्नं संपद्यते तदतिरिक्तं
देयं, इतरत्तु न देयमित्यर्थः) । मनुः “शक्तः परजने
दाता स्वजने दुःखजीविनि । भव्यापानो विषास्वादः स
धर्मप्रतिरूपकः” । कात्यायनः “सर्वस्व” गृहवर्ज्यन्तु
कुटुम्बभरणाधिकम् । यच्च द्रव्यं स्वकं देयमदेयं स्यादतो-
न्यथा” । तथा “संप्रदात्वाद्गृहक्षेत्वात् यदात् क्षेत्वं
प्रणीयते । पित्रा वाच स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्” ।
संप्रदात्वादिभ्यो यत्प्रणीयते, अधिकं भवति, तद्दात-
व्यमिति विवक्षितमित्यर्थः । शिवधर्मात् “तस्मान्नि-
भागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् । भागद्वयन्तु धर्मार्थ-
मनित्यं जीवितं यतः” । अशेषवित्तस्य भागपञ्चकं
परिकल्प्य भागत्रयं जीवनाय संरक्ष्य भागद्वयं धर्मार्थं
कल्पयेदित्यर्थः । महाभारते “एकां गां दशगुर्दद्याद्-
दश दद्याच्च गोशती । शतं सृष्टुर्गुर्दद्यात् सर्वं तुल्य-
फलाः स्मृताः” । नन्वेतद्द्वचनद्वयोपात्तयोर्वित्तगोशब्दयो-
रुपलक्षणापत्त्येन देयमात्रपरत्वाद्विषमभागपरिकल्पनं
विरुद्धं यथाश्रुतगोवित्तपरत्वेनाविरोधे दशगुरेकां गां द-
द्यादितिवचनाद्दशशरगोर्द्वाग्नोऽपि गोदानानधिकारः
स्यात् दशधेनुयोग्यधनपरत्वे तु उपलक्षणपक्षा-
ङ्गीकाराद्विरोधतादवस्थं तस्माद्भूनाधिककल्पयोः कृष्णो-
दाराधिकारिविषयतयैव व्यवस्थेति सुस्पष्टम् । कुटुम्बा-
विरोधेन देयमित्युक्तम् तस्यापवादनाह व्यासः
“कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने । दातव्यं
भिक्षवे चाक्षमात्मनो भूतिमिच्छता” । यत्प्रतिष्ठ्यादिवि-
षयमेतत् । कात्यायनः “स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तं
भव्याचारेण बन्धकम् । वैवाहिकक्रमायाते सर्वदानं न
विद्यते” । बन्धक आधिः तद्बन्धाचारेणाधिकरूपेणैव दे-
यम् । यद्विवाहलब्धं तत्तस्यां भार्यायां सदा सर्वमदेयम् ।
यच्च पितामहादिक्रमायातं तत्र पुत्रे सति न देयम् ।
“सौदायिक” क्रमायातं शौर्यप्राप्तञ्च यज्ञवेत् । स्त्रीज्ञाति
स्वाम्यनुज्ञातं दत्तं विद्विषवाप्नुयात्” । सौदायिक

विवाहलब्धं तद्गार्हपत्यानुज्ञातम् । क्रमायातम् अविभक्त-
धनैर्ज्ञातिभिरनुज्ञातम् । श्रुत्येन सता युद्धेन लब्धं स्वा-
मिनानुज्ञातमित्यर्थः । याजवल्क्यः “देयं प्रतिश्रुत-
ञ्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः” यमः “यञ्च वाचा प्रति-
ज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् । तद्धनमृणसंयुक्तमिह
लोके परत्वं च” कृष्णसंयुक्तम् कृष्णासमर्पणजन्यदोषसं-
युक्तमित्यर्थः । “सप्ताजाताक्षरो हन्यादर्थमानांस्तु सप्त
च । अतिक्रान्तान् सप्त हन्यादप्रयच्छन् प्रतिश्रुतम् ।
प्रतिश्रुताप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च । जन्मप्रभृति यत्
पुण्यं तत्सर्वं संप्रणश्यति” । महाभारते “ब्राह्मणं
स्वयमाह्वय भिक्षार्थं क्षणवर्त्तिनम् । पश्चाद्वाप्नोति यो
ब्रूयात्तं विद्याद्वयज्ञातकम्” तथा “संश्रुत्य यो न
दिक्षते याचित्वा यस्य नेष्यति । उभावन्दितकावेतौ
मृषा पापमवाप्नुतः” तथा “यो न दद्यात् प्रतिश्रुत्य
स्वल्पं वा यदि वा बहु । आशास्तस्य हताः सर्वाः
क्षीवन्त्येव प्रजाफलम् । यं निरीक्षेत संक्रुद्ध आशया
पूर्वजातया । प्रदहेत हि तं राजन् ! कङ्कमक्षयभुग्यथा ।
तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर !” । नारदः “ब्रा-
ह्मणस्य च यद्देयं सान्वयस्तु न चास्ति सः । सकुल्ये तस्य
निनयेत्तदभावेऽस्य बन्धुषु । यदा तु न सकुल्यः स्यान्न
च सम्बन्धि-बान्धवाः । दद्यात् सजातिशिष्येभ्यस्तद-
भावेऽप्यसु निक्षिपेत्” । गौतमः “प्रतिश्रुत्यायधर्मसं-
युक्ताय न दद्यात्” । कात्यायनः “प्राणसंशयमापन्नं
यो मासुत्तारयेदितः । सर्वस्वतो प्रदास्वामीत्युक्तेऽपि
न तथा भवेत्”

अथ फलविशेषप्रतिपादनार्थं पात्रविशेषेण देयविशेषाः । भवि-
ष्यपुराणे “गोभूतिलहिरण्यादि दद्यान्नित्यमतन्द्रितः ।
तथा द्रव्यविशेषांश्च दद्यात् पात्रविशेषतः । आर्त्तानामन्न-
दानञ्च गोदानञ्च कुटुम्बिनाम् । तथा प्रतिष्ठाहीनानां
क्षेत्रदानं प्रशस्यते । सुवर्णं याज्ञिकानाञ्च विद्याञ्चैवोर्द्ध-
रेतसाम् । कन्याञ्चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा” । विष्णु-
धर्मोत्तरात् “युद्धोपकरणं द्रव्यं क्षत्रिये द्विजपुङ्गवाः ।।
पण्योपयोगिं तद्वैश्ये शूद्रे शिल्पोपयोगिं च । यस्थोपयोगिं
यदुद्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत् । येन येन च भाण्डेन
यस्य वृत्तिरुदाहृता । तत्तत्तस्यैव दातव्यं पुण्यकामेन
धीमता । दण्डं कृष्णाजिनञ्चैव तथा विप्राः ! कर्मण्ड-
लम् । धीरं पुण्यमवाप्नोति दत्तैतान् ब्रह्मचारिणे ।
वस्त्रं शय्यासनं धान्यं वेश्म वेश्मपरिच्छदम् । गृह-

स्थायं तु तद्वत् त्रैयं वहुफलं सदा । नीवारं वल्कलं
शाकं फलं मूलञ्च गोरसम् । वानप्रस्थाय यदुदत्तम-
नलं परिकीर्त्तितम् । भिक्षाप्रदानं यतये पात्रदानं
तथाहितम् । गन्धमाङ्गल्यताम्बूलरक्तवस्त्रादिकं स्त्रियः ।
स्त्रीणां प्रदानं दातव्यं भर्तृहृत्ते तु नान्यथा । प्रोक्तं
संग्रहणं ह्येतद्गुप्तं भर्तुः प्रयच्छतः । अन्नं प्रतिश्रय-
ञ्चैव पान्ये दत्तं महाफलम् । विवाहादिक्रियाकाले
तत्क्रियासिद्धिकारणम् । यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्व-
मेधमवाप्नुयात् । आतुरेभ्यो धनं दत्त्वा दानं बहुफलं
भवेत् । बाले क्रीडनकं दत्त्वा भट्टमन्नं तथैव च । फलं
मनोहरं वापि अग्निष्टोमफलं लभेत् । भट्टान्नं
मानवो दत्त्वा भट्टान्नानि तु काङ्क्षाम् । अक्षयं
फलमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति । श्रीविहीने तथा
दत्त्वा भोजनं द्विजसत्तन ! । वस्त्रं शुभं वा धर्मज्ञः
पुण्यं महदुपाप्नुते । कपास्थानं परं विप्रा विच्युताः
पुरुषाः श्रिया । तेभ्योऽनुकम्पा कर्तव्या सतां वर्त्मनि
तिष्ठता । कार्यं सत्युद्यमं कृत्वा परेषां सुसुपस्थिते ।
अक्षयं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । यवधानं
प्रदानेन धेनुमत्सु द्विजातिषु । लवणानाञ्च धर्मज्ञाः !
फलमक्षयमप्नुते । प्रसवेषु तु यद्वत् व्यसनार्त्तिभयेषु
च । तद्दानमक्षयं प्रोक्तं पुरुषस्य विपश्चितः । दत्त्वा
ब्राह्मणशार्दूल ! जलपात्रमथाधिने । फलमक्षयमाप्नोति
नात्र कार्या विचारणा” । अङ्गिराः “देवतानां गृह्णाञ्च
मातापितृस्तथैव च । पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं
नोदितं क्वचित्” नन्दिपुराणे “पापदः पापमाप्नोति
नरो लक्षगुणं सदा । पुण्यदः पुण्यमाप्नोति शतशोऽथ
सहस्रशः । तथा पात्रविशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम् ।
पितृमातृगुरुब्रह्मवादिनां दीयते तु यत् । तत्क्षत्रगुणितं
विद्यात् पुण्यं वा पापमेव वा” वङ्गपुराणे “द्वाविमौ
पुरुषौ लोके स्वर्यमण्डलभेदिनौ । दाताक्षस्य च दु-
र्भिक्षे सुभिक्षे हेमवस्तदः”

अथ अदेयनिरूपणम् । देवलः “अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां
पृथिवीमपि । अद्वावर्जमपात्राय न काङ्क्षिद्भूतिमाप्नु-
यात्” । वङ्गपुराणात् “अन्यायोपागतं द्रव्यं गृहीत्वा
यो ह्यपण्डितः । धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमप्नुते ।
धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा । ददाति दानं
विप्रेश्यो लोकविश्वासकारणम् । पापेन कर्मणा विप्रो
धनं लब्ध्वा निरंशकः । रागमोहान्वितस्त्रालः

कलुषां योनिमाप्नुयात् । अर्धसञ्जयबुद्धिर्हि लोभमोह
वशगतः । उद्वेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः ।
एवं लब्ध्वा धनं लोभात् यजते यो ददाति च ।
स पापकर्मणा तेन न विन्दति परां गतिम्” तथा ।
“एतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः । आरभ्यन्ते
क्रिया यास्तु पिशाचास्मत् दैवतम्” । वृद्धशातातपः “द्रव्ये-
षान्यायलब्धेन यः करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम् । न स तत्फलमा-
प्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात्” स्कन्दपुराणे “देवद्रव्यं
गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च । त्रिविधं पतनं दृष्टं
दानलङ्घनभक्षणम्” । यमः “अपहृत्य परस्यार्थं
दानं यस्तु प्रयच्छति । स दाता नरकं याति यस्यार्थ-
स्तस्य तत्फलम्” तथा । “परिभुक्तमवज्ञातमपर्याप्त-
मसंस्तुतम् । यः प्रयच्छति विप्रैश्चैवैकान्यवतिष्ठते ।
परिभुक्तं गृहीतोपयोगं वस्त्रादि । अपर्याप्तं स्वकार्या-
क्षमं जरङ्गवादि । शातातपः “वेदविक्रयनिर्दिष्टं
स्त्रीषु यज्ञार्जितं धनम् । अर्धेयं पितृदेवेभ्यो यच्च स्त्री-
वादुपागतम्” वेदविक्रयो निर्दिष्टो व्यपदिष्टो यत्न
तत्तथा निर्विघ्नमिति पाठे वेदविक्रयाल्लक्ष्यमित्यर्थः । स्त्रीषु
यज्ञार्जितमिति स्त्रीव्यापारोपजीवनेन यल्लक्ष्यम् । स्त्रीषु
विक्रीतास्त्विति केचित् दत्तः “सामान्यं याचितं न्यास
आधिर्दाराश्च तद्धनम् । अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वस्वज्ञा-
न्ये सति । आपत्स्वपि न देयानि न वस्तूनि प-
ण्डितैः । यो ददाति स सृष्टात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः” ।
सामान्यं अनेकस्वामिकम् । याचितं संव्यवहारार्थं
याचित्वानीतं वस्त्रालङ्कारादि । गृहस्वामिने अद-
र्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहस्वामिने अर्पणीयमिति गृह-
जनहस्ते स्थापितं द्रव्यं न्यासः । आधिः प्रसिद्धः ।
दाराः कलत्रम् तद्धनं दारधनम् । तच्च व्याख्यातं
सुनुना “अध्यग्न्यावाह्निकं दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्” । अध्यग्नि
अग्निसमक्षं यत् स्त्रियै दत्तम् । अध्यग्नावाह्निकं विवा-
हकाले पित्रादि दत्तम् । प्रीतिकर्मणि स्त्रीषु सम्बन्धेन
भर्त्रांपितम् । विवाहोत्तरकालेऽपि भ्रात्रादिभ्यः प्राप्तम् ।
आज्ञवलक्योऽप्याह “भ्रातृमातृपितृपतिप्राप्तमध्यग्न्यु-
पागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम्”
द्वारान्तरमिच्छता भर्त्रां यद्दत्तं तदाधिवेदनिकम् । एवं-
प्रकारं स्त्रीधनं न देयमिति । अन्वाहितं यदेकस्य
हस्ते निहितं द्रव्यं तेनायम् प्रसादन्यस्य हस्ते

स्वामिने देहीति निहितम् । गृहस्वामिसमक्षं स्था-
पितं द्रव्यं निक्षेपः । कात्यायनः “विक्रयञ्चैव दानञ्च
न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्म-
नैव तु योजयेत् । आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय
एव वा । अन्यथा न प्रवर्तन्ते इति शास्त्रस्य निश्चयः” ।
“आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वेति” स्वकीय-
दानविक्रयेच्छुदारादिविषयम् । यत्तु दाराणाम् “आपत्-
स्वपि न देयानीति” दक्षेणादेयत्वसक्तं तत् स्वदानविक्रया-
निच्छुदारादिविषयम् । वशिष्ठः “शुक्रयोषितसम्भवः
पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु
मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णी-
याद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषां न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्नानुज्ञानाद्भुक्तुः” । वृहस्पतिः
“कश्चैचिद्याचमानाय दत्तं धर्माय यद्भवेत् । पश्चाच्च
न तथा तत् स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत्” । धर्मं कर्तुं याच-
मानाय यद्दत्तं तेन चेदसौ धर्मं न कुर्यात्तदा दत्तञ्चै
न देयमित्यर्थः । अङ्गिराः “बहुभ्यो न प्रदेयानि
गौर्गृहं शयनं स्त्रियः । विभक्तदक्षिणाद्येता दातारं
तारयन्ति हि । एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथ-
ञ्चन । दातृविक्रयमापन्ना दहत्यासप्रभं कुलम्” । वि-
क्रमेतिरेवेतद्दोषप्रदर्शनं न प्रकृतस्य दातृरिति । औप-
कायनः “कन्याशय्यागृहञ्चैव देयं यद्गोस्त्रियादिकम् ।
तदेकस्मै प्रदातव्यं न बहुभ्यः कथञ्चन” व्यासः
“न व्यङ्गां रोगिणीं बन्धूनां न कृशां मृतवत्सिकाम् ।
न वामनां वेहतञ्च दद्याद्दिप्राय गां नरः । वेहतं
गर्भोपघातिनी । देवलः “विवक्षां रोगिणीं रुक्मं
स्वविरां शृङ्गभीषणाम् । क्षीणक्षीरशरीराङ्गां दत्त्वा
दोषमवाप्नुयात्” । कात्यायनः “न चोषरां न निर्दग्धां
मर्हीं दद्यात् कथञ्चन । न श्लेशानपरीताञ्च न च
पापनिषेविताम्” । पापाः हिंस्रप्राणिनो व्याघ्रभयः ।
विष्णुधर्मोत्तरे “सोशीरां तस्कराकीर्णां तथा व्याल-
वर्णीं भुवम् । न दद्यात् द्विजश्रेष्ठो या च बन्धिषु
संस्थिता” । स्कन्दपुराणे “पापदः पापमाप्नोति नरो
लक्षगुणं सदा । तस्मान्न दद्यान्मेघावी पातकं जातं
कस्यचित्” । महाभारते “दुःखितेभ्यो हि भूतेभ्यो
मृत्युरोगजरादिभिः । भूवः को दुःखमपरं सृष्ट्यो
दातुमर्हति । दुःखं ददाति योऽन्यस्य भुवः दुःखं स
विन्दति । तस्मान्न कस्यचिद्दुःखं दातव्यं दुःखमीरणा” ।

“अथ पात्रविशेषे अर्पयस्यते । यमः “सुवर्णं रजतं ताम्रं यतिभ्यो यः प्रयच्छति । न तत्फलमवाप्नोति तत्रैव परित्यजेत्” । परिवर्त्तः विपर्ययः एवशब्दः अर्थः तेन तत्र तस्मिन् दातव्यं परिवर्त्तते धर्म-विपरीतं धर्मं जनयतीत्यर्थः । तथा चोक्तम् “यतये काञ्चनं दत्त्वा दातायि नरकं व्रजेदिति” । देवलः “पक्रमन् गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य गोरसः । वृत्तिश्च भिक्षु-वृत्तिभ्यो न देयं पुण्यमिच्छता” । वृत्तिः भिक्षातिरिक्तवर्जनम् । तथा “न शूद्राय हविर्देयात् स्वस्ति क्षीरं तिलान् मधु । न शूद्रात् प्रतिगृह्णीयात्तेषामन्नञ्चिदेयेत् । गोरसं काञ्चनं क्षेपं गास्तिळा मधुसर्पिणी । तथा सर्वान्नसंश्चापि चण्डालेभ्यो ददेत न” । स्वस्ति न दद्यादिति प्रणाममन्त्रेण शूद्रस्य स्वस्तीति न ब्रूयादित्यर्थः । तेषामपि क्षीरादीनां क्रयार्थमन्यत्द्रव्यं निवेदयेदित्यर्थः । शङ्खलिखितौ “क्षयरं पायसं यावदधिमधुकृष्णाजिनानि शूद्रेभ्यो न दद्यात्क्षीपाकृतं किञ्चित्” । विष्णुधर्मोत्तरात् “भुवं घेनुमथाश्चञ्च रत्नानि कनकनथा । तिलांश्च कुङ्जरं दद्यान्नाविज्ञातगुणायुषान्” अतः परं ग्राह्याग्राह्येभ्यो विस्तरेणोक्ते ते च ग्राह्याग्राह्यशब्दे प्रायेण दर्शिते ।

दानाङ्गकालेषु तिथिकालः प्रथमस्तत्तत्त्वैव ।

भविष्यपुराणे “तिथीनां प्रवरा यस्माद्ब्रह्मणा ससृदा-हृता । प्रतिपादिता पदे पूर्वे प्रतिपत्तेन चोच्यते । ज्ञानं दानं शतगुणं कार्तिके या तिथिर्भवेत्” । स्कन्दपुराणे “आश्विने मासि संप्राप्ते द्वितीया शुक्लकृष्णगा । दानं प्रदत्तं यत्तस्यामनन्तफलमुच्यते” । पद्मपुराणे “वैशाखमासे या पुण्या तृतीया शुक्लपक्षगा । अनन्तफलदा दातुः ज्ञान-दानादिकर्मसु” । भविष्यपुराणे “शिवे शान्ता सुखा राजंश्चतुर्थी त्रिविधा सृता । मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवे लोकेषु पूजिता । तस्यां ज्ञानं तथा दानं उप-वासो जपस्तथा । भवेत् सहस्रगुणितं प्रसादाद्दन्तिनो नृपः । माचमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ! । सा शान्ता शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्यात्सदैव हि । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामन्तयमुच्यते । यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् । तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्तिता । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामन्तयमुच्यते” । स्कन्दपुराणे “शुक्ला मार्गशिरे मासि श्रावणे या च पञ्चमी । ज्ञानदाने बहुफलदा नाग-

लोकप्रदायिनी” । भविष्यपुराणे “येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी च भरतर्षभ ! । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामन्तयमुच्यते” तथा “शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो भवेद्यदि । सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् । शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नवतमं पञ्चतारकम् । यदा च स्यात्तदा ज्ञेया जया नामेति सप्तमी । ज्ञानदानादिकं तस्यां भवेत् शतगुणं विभो ! । पञ्चतारकमितिः रोहिण्यु-ल्लेखमथाहस्तस्य । “या मार्गशीर्षमासस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी । नन्दा सा कथिता वीर ! सर्वानन्दकरी स्मृता । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामन्तयमुच्यते” । आदिपुराणे “रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् । तद्दानं शत-साहस्रमिति प्राह दिवाकरः । भविष्यपुराणे “पौषे मासि यदा देवि ! शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् । तदा तु सा महापुण्या महारुद्रेति कीर्तिता । तस्यां ज्ञानं महा-दानं तर्पणं विप्रभोजनम् । सप्तम्योतये कृतं देवि ! शत-साहस्रिकं भवेत्” । महाभारते “अष्टकासु च यदुदत्तं तदनन्तमुदाहृतम्” । आश्वलायनः “हेमन्तशिशिरयोश्च-तुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका” इति । तथा शातपथ-श्रुतिः “द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशमासाया” इति । द्वादशापि कृष्णाष्टम्य इत्यर्थः । देवीपुराणे “आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपक्षगा । जायते कीटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप !” । गरुडपुराणे “ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरसुखी स्मृता । तस्यां ज्ञानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः । “एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यर्क्षे यत्र सत्तम ! । तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी । दानं यद्दीयते किञ्चित् ससृद्दिश्य जनार्दनम् । होमो वा क्रियते तस्यामन्तयं कथितं फलम् । मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता । महती द्वादशी ज्ञेया उपवासि महाफला । फलं दत्त-कृतानाञ्च तस्यां लक्षगुणं भवेत्” । विष्णुधर्मोत्तरात् “भान्वर्चसंयुता चैते द्वादशी स्यान्महाफला । भान्वर्च-पूर्वफलगुनी । “हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्वाभि-संयुता । ज्येष्ठया च तथाषाढे सूक्तोपेता च वैष्णवे” वैष्णवे श्रावणे मासि । “तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु संयुता । आश्विने द्वादशी पुण्या भवत्यार्जुनसंयुता” । आर्जुनः पूर्वभाद्रपदा । “कार्तिके रेवतीयुक्ता सौम्ये क्षत्तिकया तथा” । सौम्यः मार्गशीर्षः । “पौषे ऋग-शिरोपेता मासे चादित्यसंयुता” । आदित्यः पुनर्वसुः ।

“फाल्गुने पुष्यसंहिता द्वादशी पावनी परा । नक्षत्र-
युक्तास्तेतासु ज्ञानं दानमुपोषितम् । सकृत्कृतं मनुष्या-
णामनन्तर्यफलदायकम्” । स्कन्दपुराणे “यस्तु चैतन्यो-
दश्यां ज्ञानं दानं समाचरेत् । फलं शतगुणं तस्य
कर्मणो लभते नरः ।” ज्योतिःशास्त्रे “कृष्णपक्षे त्रयो-
दश्यां महास्निन्दुः करे रविः । यदा तदा गजच्छाया
आङ्गे पुण्यैरवाप्यते । चैत्रे चतुर्दशी शुक्ला आवण-
प्रोष्ठपादयोः । माघस्य या कृष्णपक्षे दाने बहुफलदा
हि सा ।” विष्णुधर्मोत्तरात् “वैशाखो कार्तिकी माघी
पूर्णिमा तु महाफला । पौर्णमासीषु सर्वासु माघर्ष-
संहितासु च । ज्ञानानामिह दानानां फलं दशगुणं
भवेत् । यस्यां पूर्णेन्दुना योगं याति जीवो महाबलः ।
पौर्णमासी तु सा ज्ञेया महापूर्वा द्विजोत्तमा । ज्ञानं
दानं तथा जायमान्यं तत्तदा स्मृतम् । ब्रह्मपुराणे
“आग्नेयन्तु यदा ऋक्षं कार्तिक्यां भवति कश्चित् ।
महती सा तिथिर्ज्ञेया ज्ञानदानेषु चोत्तमा ।” आग्नेय-
ऋक्षं कृत्तिका । “यदा यास्यन्तु भवति ऋक्षं तस्यां तिथौ
कश्चित्” । तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परि-
कीर्तिता । यास्यऋक्षं भरणी । “प्राजापत्यं यदा ऋक्षं
तिथौ तस्यां नराधिप ! । सा महाकार्तिकी प्रोक्ता
देवानामपि दुर्लभा ।” प्राजापत्यम् ऋक्षं रोहिणी ।
व्यासः “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी
भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् । शङ्खोऽपि “अमा-
वास्या तु सोमे तु सप्तमी भानुना सह । चतुर्थी
भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी । चतस्रस्तिथयस्तेता
स्तुल्याः सुपर्णहृणादिभिः । सर्वमन्त्रयमलोक्तं ज्ञान-
दानजपादिकम् । “महाभारते “अमा सोमे तथा
भौमे गुरुवारे यदा भवेत् । तत् पर्व पुष्करं नाम सूर्य-
पर्वशताधिकम् । शातातपः “अमावस्या सोमवारे
सूर्यवारे च सप्तमी । अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा
चतुर्दशी । तत्र यः कुरुते कर्म शुभं वा यदि वा-
ऽशुभम् । षष्टिवर्षसहस्राणि कर्त्ता तत्फलसञ्चुते” ।
विष्णुपुराणे “अमावस्या यदा भवति ! विशाखा-ऋक्ष
योगिनी । आङ्गे पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवर्षिकीम् ।
अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रर्क्षे वा पुनर्वसौ । द्वादशाव्दी-
नया तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्जिताः” । रौद्रर्क्षम् आर्द्रा ।
“वासवाजैकपादार्धे पितृणां तृप्तिमिच्छता । वारुणे
वाऽऽयदैवत्ये देवानामपि दुर्लभा” । वासवः धनिष्ठा । अजै-

कपादः पूर्वाभाद्रपदा । वारुण शततारका । आयदैवत्यं
पूर्वाषाढा । “माघे ऽसिते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं
यदि वारुणेन । ऋक्षेण कालः स परः पितृणां
नक्षत्रपुण्यैर्नृप ! लभ्यतेऽसौ” । वारुणः शततारा ।
अथ युगादिप्रभृतयः । तत्र स्कन्दपुराणे “नवम्यां शुक्ल-
पक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् । तत्रैता स्तितृतीयायां
वैशाखे समपद्यत । दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं
युगम् । कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ।
युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारकाः ।” ब्रह्मपुराणे
“युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्तिताः । फलं
दत्तज्ज्ञानानाञ्च तास्तेन प्रकीर्तितम् ।” तथा एता-
स्तस्रस्तिथयो युगाद्या दत्तं कृतञ्चाक्षयमाशु विन्द्यात् ।
युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तद्भवेत् ।
तथा “सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च । तथा
वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च । ज्ञेयस्तु वृष-
क्रान्त्यां द्वापरान्तश्च संख्यया । तथा च कुम्भसंक्रान्त्या-
मन्तः कलियुगस्य च ।” पद्मपुराणे “युगादिषु युगान्तेषु
ज्ञानदानजपादिकम् । यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः
फलसाक्षिणः ।” आदित्यपुराणे “दिनर्क्षं रेवती यत्र
गमनञ्चैव राशिषु । युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दान-
मन्तकम् । ग्रहोपरागे विषुवे सौम्ये वा मिहिरोपदिः ।
सप्तमी शुक्ला कृष्णा वा युगान्तदिवसं विदुः ।” मिहि-
रोपदिः सूर्यमहः । मनुः “सहस्रगुणितं दानं
भवेद्दत्तं युगादिषु । कर्म आङ्गादिकञ्चैतत्तथा मन्वन्तरा-
दिषु ।” मत्स्यपुराणे “अश्वकुशुक्लनवमी द्वादशी कार्ति-
कस्य तु । चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य तु ।
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा । आवण-
स्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा । आषाढस्य तु
दशमी माघमासस्य सप्तमी । कार्तिकी फाल्गुनी चैत्रौ
ज्यैष्ठे पञ्चदशी तथा । मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षय-
कारकाः । ज्ञानं दानं जपो होमः स्वाध्यायपितृ-
तर्पणम् । सर्वमेवाक्षयं विद्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु ।
अत्रामावस्याष्टमीव्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव । पुरा-
णान्तरेण तु आवणस्यामावस्या भाद्रपदस्य कृष्णाष्टमी
मन्वन्तरादिरिति प्रतिपादितम् तद्यथा “आश्विने शुक्ल-
नवमी द्वादशी कार्तिके तथा । तृतीया चैत्रमासस्य
तथा भाद्रपदस्य च । आवणस्याप्यमावस्या पौषस्यैका-
दशी तथा । आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

जमख्यस्याष्टमो कणा तथापाही च पूर्णिमा । कार्तिकी
फाल्गुनी चैवी ज्यैष्ठो पञ्चदशी तथा । मन्वन्तरादय-
श्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः ।”

अथ व्यतीपातादिकालाः । याज्ञवल्क्यः “शतभिन्दु-
क्षये दानं सहस्रान्तु दिनक्षये । विषुवे शतसाहस्रं
व्यतीपाते त्वनन्तकम्” । वराहपुराणे “दशं शतगुणं
दानं तच्छतम् दिनक्षये । शतम् तस्य संक्रान्तौ शतम्
विषुवे ततः । युगादौ तच्छतगुणमयने तच्छताहतम् ।
सोमग्रहे तच्छतम् तच्छतम् रविग्रहे । असंख्येयं
व्यतीपाते दानं वेदविदो विदुः । शतम् शतगुणमित्यर्थः ।
तथा “उत्पत्तौ लक्षगुणं कोटिगुणं भ्रमणनाडिकायान्तु ।
अर्बुदगुणितं पतने जपदानाद्यक्षयं पतिते ।” उत्पत्त्यादि-
भ्रमणसक्तं ज्योतिःशास्त्रे “विंशतिर्द्विंशतौत्पत्तौ भ्रमणे
चैकविंशतिः । पतने दश नाड्यस्तु पतिते सप्त नाडिकाः ।
व्यतीपातोऽत्र विष्कुम्भादियोगेषु सप्तदशो योगः ।
वृद्धमनुगा तु प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः ।
“अवश्यान्विधनिष्टार्द्राणागदैवतमस्तके । यद्यमा रवि-
वारेण व्यतीपातः स उच्यते । नागदैवतम् अक्षेष्ठा ।
रुक्मकं प्रथमचरणः । मस्तक इति अवश्यादिभिः
प्रत्येकं सम्बध्यते । शास्त्रान्तरेऽन्योऽपि व्यतीपात
उक्तः । “पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ मेघे रविः
स्याद्यदि शुक्लपक्षे । पाशाभिधाना करभेण युक्ता
तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः । अस्मिन् हि गोभूमि-
हिरण्यवस्त्रदानेन सर्वं परिहाय पापम् । शूरत्व-
भिन्दुत्वमनामयत्वं मन्वाग्निपत्यं लभते मनुष्यः” । पञ्चा-
ननः सिंहः गुरुभूमिपुत्रौ वृहस्पत्यङ्गारकौ । पाशाभि-
धाना द्वादशी । करभम् हस्तनक्षत्रमिति । ज्योतिः-
शास्त्रे तु रविचन्द्रयोः क्रान्तिसाग्रे सूर्यौ वैष्ट-
व्यतीपातौ दर्शितौ । तदाह गालवः “चन्द्रार्कयो-
र्ज्यनवोच्चक्षजातमूर्तिः कालानलद्युतिनिभः पुरुषोऽस्ति
रौद्रः । अस्त्रोद्यतो भुवि पतन्श्च निरीक्षमाणः कं घात-
येऽहमिति च व्यतीपातयोगः ।” आह शृगुः “क्रान्ति-
साग्रेसमयः समीरितः सूर्यपर्वसदृशो सुनीश्वरैः ।
तत्र दत्तस्तजपपूजनं कोटिकोटिगुणमाह भार्गवः” ।
अयमर्थः सूर्याचन्द्रमसोः क्रान्तिसाग्रे पुण्यकालद्वयं
सम्भवति । एकः व्यतीपाताख्यः अपरः वैष्टताख्यः ।
तत्र क्रान्तिसाग्रे लक्षणस्य व्यतीपातस्य गण्डोत्तरार्द्धां
दारभ्य क्रमशः सार्द्धं सप्तसु योगेषु सम्भोऽस्ति

वैष्टतसंज्ञस्य तु शुक्रयोगादारभ्य सार्द्धं त्रिषु योगेषु स-
म्भोऽस्ति “वैष्टते व्यतीपाते दत्तमक्षयकृद्भवेत्” । भरद्वाजः
“व्यतीपाते वैष्टते च दत्तस्यान्तो न विद्यते । व्यतीपाते
विशेषेण स हि सूक्ष्मः प्रकीर्तितः ।” स्थूलप्रकारेण
प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैष्टत इति ।

अथोपरागकालः । पद्मपुराणे “चन्द्रस्य यदि वा भानो
राज्येण सह सङ्गमः । उपराग इति ख्यातस्तत्त्वानन्-
फलं सृष्टम् । इन्द्रोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं भवेत् ।
गङ्गातीरे तु सम्प्राप्ते इन्द्रोः कोटी रवेर्दश” । रवेर्दश-
गुणमिति लक्षगुणाद्दशगुणमित्यर्थः । एवमुत्तरत्वापि
तथा । “रविवारे रवेर्मासः सोमे सोमग्रहस्तथा । चूडा-
मणिरिति ख्यातस्तत्त्वानन् फलं सृष्टम्” । भरद्वाजः
“चन्द्रसूर्योपरागे च यत्कर्तव्यं तदुच्यते । सर्वं हेम-
मयं दानं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वं गङ्गासमं तोयं
राज्यपक्षे दयाकरे” । ऋष्यशृङ्गः “राज्यपक्षो यदा
सूर्यो यस्तु आङ्गं समाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी
दत्ता विप्रस्य वै करे” । शातातपः “अयनेषु सदा देवं
विशिष्टं स्मरहेषु यत् । षड्शीतिसुखे चैव विमोक्षे
चन्द्रसूर्ययोः । विमोक्षे वर्तमाने न तु विमुक्तयो-
रित्यर्थः “उपरागे तु तत्कालमिति” स्मरणात् ।

आह शातातपः “संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि
दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ।
रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायादो हि मानवः । सप्त-
जन्मान्तरं रोगो दुःखभागी सदा भवेत्” । वृद्धवशिष्ठः
“अयने द्वे च विषुवे चतस्रः षड्शीतयः । चतस्रो
विष्णुपदाश्च संक्रान्त्यो द्वादश सृताः । ऋषककटसंक्रान्त्यौ
द्वे तदगदक्षिणायने । विषुवे च तुलामेघे गोलमध्ये
ततोऽपराः” । ऋषः मकरः । गोलः राशिचक्रम् ।
“कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः । षड्शीति
सुखा प्रोक्ता षड्शीतिगुणा फलैः । वृषदृष्टिकर्कश्रमे
सिंहे चैव सदा रविः । एतद्विष्णुपदं नाम विषुवा-
दधिकं फले” । गालवः “मध्ये विषुवति दानं विष्णु-
पदे दक्षिणायने चादौ । षड्शीतिसुखेऽतीते तद्योद-
गयने भरि फलम्” । एतच्च फलाधिक्यप्रतिपादनार्थ-
मुक्तम् । फलमाह भरद्वाजः “षड्शीत्यान्तु यद्दानं
यद्दानं विषुवद्वये । दृश्यते सागरस्थानस्तस्यान्तो नैव
विद्यते” । विष्णुपदादिस्त्र्यक्षतमं पुण्यकालमाह
गालवः “स्थिरमे विष्णुपदं षड्शीतिसुखं द्वितुभे तुला-

मेधे । विष्वन्तुये दत्तायणं सौम्यकं सूर्ये ।” पूर्व-
 लोकेष्व्यातमेतत् । “अयनांशकतुल्येन कालेनैतत्
 स्फुटं भवेत् । सर्वविष्णुपदाद्युक्तभेदादि ह्ययनेऽन्यथा ।
 सृगकर्कादिगे सूर्ये वास्योदगयने सति । तदा संक्रान्ति-
 दाने सुरुक्ता विष्णुपदादयः ।” अयमर्थः राशिं प्रति
 त्रिंशदंशका भवन्ति सूर्यश्च प्रतिदिनमेकैकं भुङ्क्ते
 तत्र यावद्भिरंशैरयनच्युतिर्भवति तावता सूर्यस्य भोग्य-
 कालेन भाविनां विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवतीति ततश्च
 यदा द्वादशभिरयनच्युतिर्भवतीति तदा भाविन्याः संक्रा-
 न्तेर्द्वादशभिर्दिनैरर्वाक् पुण्यकालो भवति अस्मिन् च तत्-
 संक्रान्तिनिमित्तं दानादि कर्तव्यमिति । एवं न्यूनातिरि-
 क्तेष्वपि बोद्धव्यम् । न केवलमादित्यस्यैव संक्रमसमये
 पुण्यकालः किन्तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे
 पुण्यकालो भवतीति । तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे “नक्षत्र-
 राशोरविसंक्रमे सूर्यार्वाक् परत्वापि रसेन्दुनाद्यः ।
 पुण्यप्राप्तयेन्द्रोस्तिधरापलैर्युता एकैव नाडी मुनिभिः
 शुभोक्ता । नाड्यस्तस्यः सपलाः कुजस्य बुधस्य तिस्रः
 पलविंशयुक्ताः । साङ्गार्ध्विनाद्याः पलसप्तयुक्ताः गुरोस्तु
 शुक्रे सपलाश्चतस्रः । द्विनागनाद्याः पलसप्तयुक्ता शनैश्चर-
 णाभिहिताः सुपुण्यः । आद्ये तु मध्ये जपदानहोमं
 कुर्वन्वाप्नोति सुरेन्द्रधाम ।” अस्यार्थः आदित्यस्य
 राशिनक्षत्रगमने अर्वाक् परतश्च षोडश घटिकाः पुण्य-
 कालः । तथा चन्द्रस्यापि राशिनक्षत्रगमने घटिकैका-
 पलानि त्रयोदश अर्वाक् परतश्च पुण्यकालः । एवं
 मङ्गलस्य घटिकाश्चतस्रः पलमेकञ्च पुण्यकालः । तथा
 बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि पुण्यकालः । बृह-
 स्पतेरपि साङ्गार्ध्वतस्तो घटिकाः सप्त पलानि पुण्यकालः ।
 शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकञ्च पुण्यकालः । शनैश्च-
 रस्यापि द्वात्रिंशतिघटिकाः सप्त पलानि पुण्यकाल इति ।
 अथ प्रकीर्णकालाः । आह विष्णुः “अमावस्या व्यतीपातो
 ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । मन्वादयो युगादिश्च संक्रान्ति-
 वैधृतिस्तथा । दिनक्षयं दिनच्छिद्रमवमञ्च तथा परम् ।
 द्वायने विष्वद्वयुम्नं षड्शीतिसुखन्तथा । चतस्रो
 विष्णुपदस्य पुत्रजन्मादि चापरम् । आदित्यादिग्रहा-
 णाञ्च नक्षत्रैः सह सङ्गमः । विज्ञेयः पुण्यकालोऽयं
 ज्योतिर्विज्ञिर्विचार्य्य च । तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः
 पुण्यवृद्धये ।” अमावास्यादीनि प्रसिद्धानि । दिनक्षय
 उक्तः पद्मपुराणे “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यस्मिन् स सा-

ह्विनक्षयः ।” वशिष्ठोऽप्याह “एकस्मिन् सावने त्वङ्गि-
 तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साह-
 खिकं फलम् ।” दिनच्छिद्रलक्षणमाह भृगुः “तिथ्यङ्गिति-
 थियोगर्त्तवेदादी शशिपर्वणः । सप्तशौ दिवसच्छिद्रसमाख्यौ
 ग्राह्यौ भागवतः । अयमर्थः तिथ्यङ्गं करणं करणतिथियो-
 गनक्षत्राणामन्ते आदौ च पूर्वकालः सोमग्रहणतुल्यः स
 च दिनच्छिद्रसंज्ञ इति । छेदकालमानमप्युक्तं तेनैव
 “छेदादिकालः कथितस्तिथिखयोर्घटीद्वयम् । नागवङ्गि-
 पक्षोपेतं तङ्गे तत्त्वपलैर्युतम् । पलैः षोडशभिर्युक्तं
 नाडिकाद्वितयं युतेः । छेदादिश्चमयः प्रोक्तो दानेऽनन्त-
 फलप्रदः ।” कृतिः करणम् । नागः अष्टौ । वङ्गयः
 त्रयः । भौ नक्षत्रम् । तत्त्वं पञ्चविंशतिः । युतिः
 योगः । तदयमर्थः सिद्धो भवति । तिथिकरणयो-
 राद्यन्ते घटिकाद्वयमष्टविंशत् पलानि पुण्यकालः । नक्ष-
 त्रस्य तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं घटिकाद्वयम् । योगस्यापि
 षोडशभिः पलैर्युक्तं घटिकाद्वयमिति । अवमलक्षण-
 माह विष्णुः “तिथितयं सूर्यस्यैको वारः स्यादवमं
 हि तत् । त्रिवारसृक् तिथिर्यत्र दिनसृक् च तदु-
 च्यते ।” अत्र दिनक्षयावमयोरियान् भेदः । यत्र तिथि
 द्वयावसाने वारावसानं स दिनक्षयः । यत्र तिथिद्वयाव-
 सानेऽपि वारानुवृत्तिः सोऽवम इति । ब्रह्मप्रोक्ते
 “एकादशस्यमावस्या पूर्णमा पुत्रजन्म च । वैधृतिश्च व्यती-
 पातो भद्रा चावमवासरः । युगमन्वादयस्ते स्युरिन्दु-
 पर्वसमानकाः । क्रान्तिसास्यं दिनच्छिद्रं ग्रहाणां भग-
 नस्तथा ।” भग्नः राशिनक्षत्रेषु गमनम् । देवी
 पुराणे “व्यतीपातो विष्णुपदं षड्शीतिसुखन्तथा ।
 क्रान्तिसास्यममावास्या ग्रहणं वैधृतिश्च यः । संक्रा-
 न्तिश्च दिनच्छिद्रं तिथिद्विदिनक्षयः । इत्यादिः पुण्य-
 कालस्तु होमदानादिकर्मणः ।” स्कन्दपुराणे “ग्रहणं
 चन्द्रसूर्याभ्यामुत्तरायणसत्तमम् । विष्वं सव्यतीपातं
 षड्शीतिसुखन्तथा । दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिज्ञेयं
 विष्णुपदं पुनः । इति कालः समाख्यातः पुंसां पुण्य-
 विवर्द्धनः । अस्मिन् दत्तानि दानानि स्नानहोमतपांसि
 च । अमन्तफलदानि स्युः स्वर्गभोगप्रदान्यपि ।” आह
 व्यवनः “अमावास्यासंक्रान्तिव्यतीपातविषुवायनषड्-
 शीतिसुखविष्णुपदादिवैधृतिग्रहणानां स एव पुण्य-
 कालः । “अयने षड्शीतौ च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
 युगादौ वैधृतौ चैव दत्तं भवति चाक्षयम् ।” आह

शातातपः “अयनेषु तु यद्वत् पङ्कशीतिसुखेषु च ।
चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तं भवति चाक्षयम्” । नारदः
“विशाखासु यदा भातुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः । स
योगः पङ्कको नाम पुष्करेण्वतिदुर्लभः” ।

अथ निषिद्धकालाः तत्र शङ्खलिखितौ “आहारं सैयुनं निद्रां
सन्ध्याकाले तु वर्जयेत् । कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा
दानप्रतिग्रहौ” । स्कन्दपुराणे “रात्रौ दानं न
कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् । हरन्ति राक्षसा यस्मात्
तस्माद्वातर्भयावहम् । विशेषतो निशीथे तु न शुभं
कर्म शर्मणे । अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु सहा-
निशम् । तथा “ज्ञानञ्चैव महादानं स्वाध्यायान्तु न
तर्पणम् । प्रथमेऽवदे न कुर्वीत महागुरुनिपातने” ।
आह ज्योतिःपराशरः “अनप्राधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानाद्य
भिम्यहान् । साङ्ख्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ।
वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाशा-
सुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात् । बाले वा यदि वा
वृद्धे शुके वास्तसुपागते । मलमासद्वैतानि वर्जये
द्यत्नतः सदा” ।

अथ निषिद्धस्यापि धर्मविशेषेण पुण्यकालत्वमभिधीयते ।
देवलः “राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । ज्ञान-
दानादिकं कुर्यान्निशि कास्यव्रतेषु च” । वृद्धवसिष्ठः
“ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रादिप्रसवेषु च । दानं नैमि-
त्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्टम्” । विष्णुधर्मोत्तरे
“पूजनन्वतिथीनाञ्च पान्थानामपि पूजनम् । तच्च रात्रौ
तथा ज्ञेयं गवासुक्तञ्च पूजनम्” । महाभारते “रात्रौ
दानं न शंसन्ति विना त्वभयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां
द्विजश्रेष्ठा ! दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम्” । श्रीमार्कण्डेय-
पुराणे “महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।
ज्ञानं तत्र न कुर्वीत कास्यनैमित्तिकादृते” । विश्वामित्रः
“महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः । नैमि-
त्तिकतया कुर्याच्चिन्त्यन्तु न मनागपि” ।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालाः । विष्णुधर्मोत्तरे
“कालः सर्वोऽपि निर्दिष्टः पात्रं सर्वसदाहृतम् । अभयस्य
प्रदाने तु नात्र कार्या विचारणा । तदैव दानकालस्तु
यदा भयसुपस्थितम्” । तथा “न कालनियमो दृष्टो दीय-
माने प्रतिश्रये । तदैव दानमस्तोक्तं यदा पान्थसमागमः ।
न हि कालं प्रतीक्षेत जलं दातुं तृषान्विते । अन्नोदकं
सदा देयमित्याह भगवान्मनुः” । स्कन्दपुराणे “अर्द्ध-

प्रसूतां गां दद्यात् कालादोनविचारयन् । कालः स
एव ग्रहणे यदा सा द्विसुखी तु गौः” । व्यासः
“आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत् । तदभावे
तु गौरेव नरकोद्वरणाव वै । तदा यदि न शक्नोति
दातुं वैतरणीन्तु गाम् । शक्तोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा श्रेयो
दद्यान्मृतस्य च” । वराहपुराणे “व्यतोपातोऽथ
संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः । पुण्यकालास्तदा सर्वे यदा
मृत्युरूपस्थितः । तदा गोभूहिरण्यप्रादि दत्तमक्षयता-
मियात्” । तथा “यावत् कालं सुते जाते न नाडो
क्षिद्यते नृप ! । चन्द्रसूर्योपरागेण तमाहुः समथं
समम्” । विष्णुधर्मोत्तरे “अच्छिन्ननाद्यां यद्वत् पुत्रे
जाते द्विजोत्तमाः ! । संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षयं
प्रकीर्त्तितम्” । मत्स्यपुराणे “यदा वा जायते वित्तं
चित्तं अद्वासमन्वितम् । तदैव दानकालः स्याद्यतोऽ
नित्यं हि जीवितम्” । इति कालनिरूपणम् ।

अथ देशाख्यं दानाङ्गसुपवर्णयते । तत्र देशीपुराणे “सर्वे
शिवाचमाः पुण्याः सर्वा नद्याः शुभप्रदाः । दानस्नानो-
पवासादिफलदाः सततं नृणाम्” । आह विष्णुः
“चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते । स
स्वच्छदेशो विज्ञेय आर्यदेशस्ततः परः” । भविष्यपुराणे
“न हीयते यत्र धर्म्मसुतप्रात् सकलो द्विज ! । स देशः
परमो नित्यं सर्वपुण्यप्रदो सतः । विद्वद्भिः सेवितो
यत्र यस्मिन् देशे प्रवर्त्तते । शास्त्रोक्तस्यापि विप्रेन्द्र ! स
देशः परमोमतः” । याज्ञवल्क्यः “यस्मिन् देशे रुद्रः
कृष्णस्तस्मिन् धर्म्माच्चिबोधत” । श्रीमार्कण्डेयपुराणे
“सहस्रस्य चोत्तरो यस्तु यत्र गोदावरी नदी । पृथिव्या-
मपि कृत्स्नायां स प्रदेशोऽतिपावनः” । व्यासः “गङ्गा-
द्वारे प्रयागे च अविशुक्ते च पुष्करे । नगरे चाट्टहासे
च गङ्गासागरसङ्गमे । कुरुक्षेत्रे गयायाञ्च तीर्थे वाऽसर-
कण्टके । एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षयतामियात् ।
सर्वतीर्थमयी गङ्गा तत्र दत्तं महाफलम्” । स्कन्द-
पुराणे “वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागः पुष्कराणि च ।
गङ्गा सप्तद्वीपस्य नैमिषासरकण्टकम् । श्रीपर्वतमहा-
कालं गोकर्णं वेदपर्वतम् । इत्याद्याः कीर्त्तिता देशाः
सुरसिद्धनिषेविताः । सर्वे शिलोच्चयाः पुण्याः सर्वा नद्याः
ससागराः । गोसिद्धसुनिवासाश्च देशाः पुण्याः प्रकी-
र्त्तिताः । एषु तीर्थेषु यद्वत् फलस्थानन्त्यङ्गवेत्” ।
पद्मपुराणे “गङ्गा चोदङ्मुखी यत्र यत्र प्राची सर-

स्वती । तत्र क्रतुशतं पुण्यं ज्ञानदानेषु सुव्रतम् ।
लिङ्गं वा प्रतिष्ठा वापि दृश्यते यत्र कुलचित् । तत्
सर्वं पुण्यप्रतां याति दानेषु च महाफलम् । ब्रह्मप्रोक्ते
“नदीतीरे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च वेश्मनि । दत्तं
शतगुणं प्राङ्मूर्ध्निमादित्यसन्निधौ । शिवस्य विष्णोर्वक्त्रे च
सन्निधौ दत्तमक्षयम् । तथा “अग्निहोत्रे गवां गोष्ठे
वेदोषपवित्ति । शिवायतनसंस्थाने यदल्पमपि दीयते ।
तदनन्तफलं त्रेयं शिवचेतानुभावतः” । मत्स्यपुराणे
“शालग्रामसमुद्भूता शिला चक्राङ्गमण्डिता । यत्र
तिष्ठति वसुधे । तत्क्षेत्रं योजनत्रयम् । द्वारवत्याः शिला
देवि ! कृद्रिता मम मुद्रया । यत्नापि नीयते तत्प्रा-
चीर्धं द्वादशयोजनम् । तथा “प्रयागादिषु तीर्थेषु
पुण्ये प्रधायतनेषु च । दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीपुण्य-
वनेषु च” । व्यासतने शङ्करादिक्षेत्रे तदुक्तं भविष्य-
पुराणे “क्रोशमात्रं भवेत् क्षेत्रं शिवस्य परमात्मनः ।
प्राणिनां तत्र पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारणम् । फलं दत्त-
क्षतानाञ्च अनन्तं परिकीर्तितम् । मनुजैः स्थापिते
लिङ्गे क्षेत्रे मानमिदं स्फुटम् । स्वयम्भुवि सहस्रं
स्यादार्धं चैव तदर्द्धकम्” ।

अथ अज्ञातानां दानाङ्गस्य चरितम् । स्कन्दपुराणे “दानं दद्यात्
प्रयत्नेन अज्ञातमनस्य नृपतः । अज्ञातं स्वल्पमपि
दानमानान्त्यमश्नुते । अज्ञायान्पि यदत्तं सर्वस्वमपि
सत्तमम् । न तत् फलाय भवति तस्माच्छ्रद्धां समाश्रयेत्” ।
देवलः “प्रदाय शाकसुष्ठिं वा अज्ञातमिदं सद्यताम् ।
महते पात्रभूताय सर्वस्युद्यमान्मुयात्” । महाभारते
“अज्ञया साध्यते धर्मो महद्भिर्नारिण्यभिः । निष्कि-
ञ्चनास्तु सुनयः अज्ञावन्तो दिवं गताः । धर्मार्थकाम-
भोज्याणां अज्ञा परमकारणम् । पुंसामअज्ञानानां
न धर्मो नापि तत्फलम्” । वज्रपुराणात् “अज्ञापूर्वाः
सर्वधर्माः अज्ञामध्यान्तसंस्थिताः । अज्ञानिष्ठाप्रतिष्ठाश्च
धर्माः अज्ञैव कीर्तिताः । श्रुतिमात्ररसाः सूक्ष्माः
प्रधानपुरुषेश्वराः । अज्ञामात्रेण गृह्यन्ते न वाक्येन न
चक्षुषा । कायक्लेशैर्न बद्धमिर्न चैवार्थस्य राशिभिः ।
धर्मः सम्प्राप्यते सूक्ष्मः अज्ञाहीनैः सुरैरपि । अज्ञा
धर्मः परः सूक्ष्मः अज्ञा ज्ञानं क्षतलपः । अज्ञा स्वर्गस्य
भोज्यश्च अज्ञा सर्वमिदं जगत् । सर्वस्य जीवितञ्चापि
दद्यादअज्ञया यदि । नाम्नुयात् स फलं किञ्चित् अज्ञा-
नक्षतो भवेत्” । वेदव्यासः “अज्ञा वै सात्विकी देवी

सूर्याश्च दुहिता नृप ! । सवित्री प्रसवित्री च जीव-
विश्वासिनी तथा । वाग्वृद्धं त्रायते अज्ञा मनोवृद्धञ्च
भारतम्” । महाभारते “क्रियावान् अज्ञानश्च दाता
प्राज्ञोऽनसूयकः । धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्त-
रम्” । स्कन्दपुराणे “अज्ञा मातेव जननी ज्ञानस्य
सुकृतस्य च । तस्माच्छ्रद्धां सद्यताय ज्ञानं सुकृतमर्जयेत्”
मनुः “अज्ञयेत्पूर्वज्ञं नित्यं कुर्यात् प्रयत्नतः । अज्ञा-
कृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्जनैः” । याज्ञवल्क्यः
“दातव्यं प्रत्यहं पाले निमित्तेषु विशेषतः । याचि-
तेनापि दातव्यं अज्ञातान् भुङ्क्ते” । बृहस्पतिः “मन्त्रा-
ज्योपाङ्गोमे तु तपसोऽन्द्रियदोषतः । न्यूनता स्याच्च-
दाने तु अज्ञायुक्ते भवेत् कचित्” ।

“देशनिरूपणञ्च पूर्वं व्रतखण्डादावेव प्रपञ्चितम् । इह तु
पात्रादिदानाङ्गनिरूपणप्रतिज्ञानिर्वाहार्थं दिङ्मात्रमेव
प्रदर्शितम् । न चात्र भविष्यपुराणमतेन दानाङ्गपञ्चके
निरूप्यमाणे दानाङ्गभूतस्यापि दातुः कथं पृथगनुपादन-
मिति शङ्कनीयं दानस्य दातव्यतिरेकेषानुपपत्तौ नैव
तदाक्षेपात् । एवं तर्हि देशकालादेरप्यनुपादानं स्यात् ।
“अथ सामान्ये नैव तदाक्षेपेऽपि ब्रह्मावर्त्तादिविशेषलाभार्थं”
तन्निरूपणमिति चेत् दातापि तर्हि शुचित्वादिविशेषला-
भार्थनिरूपणीयः स्यात् । उच्यते तत्ताद्विधायकवाक्यगता-
ख्यातप्रत्ययोपात्तत्वादेव तदनिरूपणं नत्वाक्षेपात्, शुचि-
त्वादिविशेषलाभस्तु वाक्यान्तरादिति कर्त्तव्यमिधानपक्षे
तु प्रत्ययोपात्तभावनवैवासाधारण्येन तदाक्षेपाच्च देशा-
दिसाम्यम् । एवमादिक्लेशपर्यालोचनया षडङ्गं दान-
मिति वदता देवेन तु निरूप्यतएव तथा हि
“दाता प्रतिग्रहीता च अज्ञा देयञ्च धर्मयुक्तः । देशकालौ
च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुरिति” । तल्लक्षणं तु
प्रागभिहितमिति तु न पुनराश्रियामहे । न तु अज्ञा-
दिवदितिकर्त्तव्यतापि दानाङ्गमित्यतः प्रतिपादनीयैव
यदाह याज्ञवल्क्यः “देशकाल उपायेन द्रव्यं अज्ञास-
मन्वितम् । पाले प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम्” ।
इति उपायः इतिकर्त्तव्यता ।

अथ दानसामान्यविधिरुच्यते । तत्र दातृधर्मः । भविष्य-
पुराणे “सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।
निष्कामेण महावीरः ! काव्यं कामान्वितेन च । व्याचार
युक्तः अज्ञावान् प्राज्ञोऽप्यात्मवित्तमः । कर्मणां
फलमाप्नोति न्यायार्जितधनस्य यः” । सस्याक् प्रथम

कल्यादिना । संसाधनं यथाविहितसाधनम् । अधि-
कारिणा अर्थिना समर्थेन विदुषा च । अध्यात्म-
वित्तमः परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढप्रत्ययवान् ।
न्यायार्जितधनः स्ववृत्त्यर्जितधनः । आपस्तम्बः
“प्रयोजयिताहुमन्ता कर्त्तेति स्वर्गनरकफलेषु भागि-
नः यो भूय चारभते तस्मिन् फलविशेषः” । याज्ञवल्क्यः
“विधिदिष्टन्तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः । फलं
न किञ्चदाप्नोति कुशलात्वं हि तस्य यत्” । मनुः “प्रभुः
प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्परायिकं
तस्य दुस्तेर्विद्यते फलम्” । साम्परायिकं पारलौकि-
कम् । योगियाज्ञवल्क्यः “अज्ञाविधिसमायुक्तं कर्म यत्
क्रियते ऋभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्याय कल्पते ।
विविचीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्वरन्त्य-
सुरास्तस्य मूढस्य ह्यकृतात्मनः” । भविष्योत्तरे “कास्यो-
दानविधिः पार्थ ! क्रियमाणो यथातथम् । फलाय
मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयावहः” । गारुडपुराणे
“प्रशस्तदेशकाले च पात्रे दत्तं तदक्षयम् । कोटिजन्मा-
र्जितं पापं ददतस्तस्य नश्यति । सकलाङ्गोऽपि सम्भारो
यस्य दानक्रियाविधौ । सम्भवेदपि पापीयान् स सद्यो
सुक्तिमेषप्रति” । देवीपुराणे “शुचिना भावपूतेन
ज्ञानिसत्यव्रतादिना । अपि सर्षपमात्रोऽपि दातारं
तारयेदिह” । दक्षः “दानञ्च विधिवद्देयं काले पात्रे
गुणान्विते” । यमः “सर्वत्र गुणवद्दानं श्रपाकादिष्वपि
स्मृतम् । देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः” ।
गुणवत् उत्तमफलम् । तथा “दानं हि बहुमानाद्यो
गुणवद्भूतः प्रयच्छति । स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुत्रपौत्रैः
सहानुते । परञ्चादुपहृत्येह दानं दत्त्वा विचक्षणः ।
सुखोदयं सुखोदकं प्रेत्य वै लभते धनम्” । अलुपहृत्य
पीडामनुत्पाद्य, सुखोदकं सुखोत्तरफलम् । रामायणे
“नावज्ञया प्रदातव्यं किञ्चिद्वा केनचित् क्वचित् । अवज्ञया
हि यद्दत्तं दातुस्तद्दोषसावहेत्” । शातातपः “अभि-
गम्य तु यद्दानं यच्च दानमवाचितम् । विद्यते सागर-
स्थान्तस्तस्यान्तो नैव विद्यते । प्रच्छन्नानि च दानानि
ज्ञानञ्च निरहंकृतम् । तर्पांसि च सुगुप्तानि तेषां फल-
मनन्तकम्” । ब्रह्मप्रोक्ते “गुप्ताधरायी गुप्तदाता
गुप्तपूजाग्निस्तत्क्रियः । पूज्यते सर्वलोकेषु सर्वदेवैः शत-
क्रतुः” । व्यासः “स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्राय
दीयते । तत् सहस्रगुणं भूत्वा दातारमुपतिष्ठति” ।

दृढस्थितिः “कृते प्रदीयते गत्वा त्वेतायां दीयते गृहे ।
द्वापरे च प्रार्थयति कलौ चातुगमान्विते” । प्रतियुही-
तृमृहं गत्वा यद्दीयते तत् कृते युगे दत्तं भवति प्रति-
युहीतारं स्वमृहमाह्वय यद्दीयते तत् त्वेतायुगे दत्तं
भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्वापि । वज्रपुराणे “तमो-
वतस्तु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च । नृप ! दानन्तु
तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्य एव च । दीर्घमन्तुमनाश्चैव
दम्भार्थं चार्थकारणात् । यो ददाति द्विजातिभ्यः
स बालत्वे तदश्नुते । देशे काले च पात्रे च
योददाति द्विजातिषु । परितुष्टेन मनसा यौवने तु
तदश्नुते । वैश्वदेवविहीनं च सम्भ्रोपासनवर्जितम् ।
यद्दानं दीयते तत्तु दृढकाले समश्नुते” । आह मनुः
“न विस्मयेत तपसा, वदेदिच्छां न चान्दतम् । नात्तै-
विप्रवेदिमान् न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत् । यत्तोऽन्तेन
क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् । आयुर्विप्रापवादेन
दानन्तु परिकीर्त्तनात्” । यमः “आशं दत्त्वा ह्यदा-
तारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्त्यते यस्तु
तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” । हारीतः “दानं ज्ञानं तप-
स्यागोमन्त्रकर्म विधिक्रियाः । सङ्गलाचारनियमाः
शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः” । आह प्रचेताः “स्नातोऽधि-
कारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि । पवित्राणां
तथा ज्ञाथे दाने च विधिचोदिते” । वायुपुराणे
“क्रियां यः कुरुते मोहादनाचस्येह नास्ति लः ।
भवन्ति न तथा तस्य क्रियाः सर्वाः न संशयः” । शास्त्रा-
यनः “दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्जनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसना-
रूढपादस्तु जान्तेर्वा जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्त्य-
कोयश्च प्रौढपादः स उच्यते” । वशिष्ठः “यज्जले शुष्क-
वस्त्रेण स्थले चैराह्वाससा । जपोहोमस्तथा दानं तत्-
सर्वं निष्फलं भवेत्” । विष्णुपुराणे “होमदेवार्चनाद्यास्तु
क्रियास्वाचमने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजवाचनके
जपे” । द्विजवाचनके द्विजस्त्रिवाचनादौ । शातातपः
“सव्यादंसात् परिभ्रष्टकटिदेशश्चतुर्मुखः । एकवस्त्रन्तु तं
विद्यात् दैवे पित्रे च वर्जयेत्” । लोकोत्तमः “स्नाने
दाने जपे होमे दैवे पित्रे च कर्मणि । बन्ध्यामासुरीं
कक्षां शेषकाले यथारुचि । याज्ञवल्क्यः “परिधानाह्विः
कक्षा निबद्धा ह्यसुरी भवेत् । धनकर्मणि विद्वद्भिर्ज-
नीया प्रयत्नतः । बहिःकक्षा बहिर्निर्गता कक्षेत्यर्थः” ।

मनुः “न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा । आचरन्निषेकन्तु कर्माण्यन्यथा चरन् । सम्यग्योरुभयोर्जय्ये भोजने दत्तधावने । पितृकार्ये च देवे च तथा मूलपुरीषयोः । गुरुणां सन्निधौ दाने यागे चैव विशेषतः । एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः” । पराशरः “स्नाने दाने जपे होमे देवे पित्रे च कर्मणि । सव्यापसव्यौ कर्तव्यौ सपत्नौ करौ द्विजैः” । लघुहारीतः “जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । अन्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्ण-रजतैः कुशैः । दर्भहीना तु या सव्या यच्च दानं विनोदकम् । असंख्यातञ्च यज्जपन् तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्” । हारीतः “देवाश्च पितरश्चैव तपोयज्ञदानानाभीशते सन्नारः सर्वकार्यसाधनानामार्तिभयोपसर्गभ्योरक्षितारो भवन्ति सन्ता देवतास्तदा एवंसिद्धमन्त्रवत् करोति देववत् करोति यद्वाति देवताभिरेव तद्वाति यत् प्रतिगृह्णाति देवताभिरेव तत् प्रतिगृह्णाति तस्मान्नामन्त्रवत् प्रतिगृह्णीयात् यत्त्वमन्त्रतः प्रतिपादिता हि देवतास्तुष्णीं प्रतिगृह्णीयुर्हि शठा भवन्ति तस्मान्मन्त्रवदङ्गिर-वोच्य दद्यादालम्ब्य वा” । अथोक्त्य मोक्षं कृत्वा । आलम्ब्य सोदकेन पाणिना स्पृष्ट्वा । आपस्तम्बः “सर्वाण्युद-कपूर्वाणि दानानि यथाश्रुति वीहारे” वीहारे यज्ञे अन्वाहार्यदात्रादौ यथाश्रुति यावदेव श्रुतं तावदेव कुर्यान्नोदकपूर्वतादिनियम इत्यर्थः । बराहपुराणे “तोयं दद्यात् द्विजकरे दाने विधिरयं स्मृतः । स्रुतशो-दकहस्तश्च ददातीति तथा वदेत्” । गौतमः “अन्तर्जालु-करं कृत्वा स्रुतश्रुतं तिष्ठोदकम् । फलानि चाभिसम्भ्राय प्रदद्यात् अङ्गयान्वितः” पाताञ्जलिधने तु नारदीयपु-राणे विशेष उक्तः । “मनसा पातसदृश्यं जलं भूमौ विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्थानो दानस्थानो न वि-द्यते” । धौस्यः “दानकाले तु सस्माप्ते पातस्यासन्निधौ जलम् । अन्यविप्रकरे दत्त्वा दानं पात्रे निधीयते” । षट्त्रिंशन्मतात् “पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियावन्तं गुणान्वितम् । देशे काले च संप्राप्ते देयमण्डु विनिः-क्षिपेत्” । उभयासन्निधाने तु विशेषस्तत्रैवोक्तः “द्रव्यपातविकर्षणं परोक्षं दातुमद्यतः । तत् ध्यायेद्दे-भुवं पात्रं द्रव्यमादित्यदेवतम्” । धौस्यः “परोक्षेऽपि तु यद्दत्तं तीर्थे स्नातेन सोदकम् । तद्दानं सोदकं प्राङ्मुरनन्तफलदायकम् । परोक्षे कल्पितं दानं पात्रा-

भावे कथं भवेत् । गोत्वजस्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु । परोक्षेऽपि च यद्दत्तं भावपूर्वेण चेतसा । गुरुमित्रद्विजातिभ्यस्तत् दानमनन्तकम् । परोक्षे खलु यद्दत्तं स्वस्यक्षरविवर्जितम् । दृश्यते सागरस्थानस्त-स्थानो नैव दृश्यते” । आपस्तम्बः “तस्मादोमित्युदाहृत्य-यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनः । तस्मात्सु प्रयोक्तव्यः कर्मारम्भेषु सर्वशः । तिस्रः साङ्गस्तु कर्तव्या सात्तास्तत्त्वार्थचिन्तकैः । देवताध्यानकाले न श्रुतं कुर्यात् न संशयः” । दृष्ट-वशिष्टः “नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मनः । सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्वयम् । पुंस्त्वय-मिति प्रपितामहादिपुरुषत्वमित्यर्थः । तदुक्तं “नान्दी-मुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम सङ्कीर्तयन् विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् । तथा दानहोमजपान् कुर्व-न्नामीनः कुशसंस्तरे । एषां फलमनन्तं लभते प्राङ्-मुखो नरः” । सट्त्रिंशन्मतात् “नामगोत्रे समुच्चार्य सम्यक्-अङ्गान्वितो वदेत् । सङ्कीर्त्य देशकालादि त्वभ्यं सम्प्र-ददे इति । न समेति स्वस्वत्वस्य निवृत्तिसपि कीर्त्त-येत्” षट्त्रिंशन्मतात् “प्रणीते तु समिद्धेऽग्नौ जुह-याद्वाहृतित्वयम् । उदग्येषु दर्भेषु पात्रं तेषूपपादयेत् । प्राग्येषु स्वयंस्थित्वा दाता च परमेस्वरम् । ध्यात्वा स्वपुण्यसुदृश्यं दक्षिणं प्रतिपादयेत् । समस्ता व्याह-तीर्त्वा तत्रोपरि समापयेत् । ब्राह्मणं प्रणिपत्याथ ततः पात्रं विसर्जयेत् । अनेन विधिना दानं दा-तव्यं होमपूर्वकम् । तत् कर्म दक्षिणावर्जं होमवर्जञ्च नार्हति” । एतच्च विहिताङ्गभूतहोमकेषु होमाहुवाद-पुरःसरमुपदर्शितं तच्छट्पुण्यविधिपरम् । अन्यथा हतथा-दृष्टशिष्टाचारेषु ताम्बूलादिदानेऽपि प्रसङ्गः स्यात् । ततः परं प्रतिग्रहीतधर्मास्ततोक्तास्ते च प्रतिग्रहीत शब्दे दृश्याः ।

दातृप्रतिग्रहीतुभसधर्मास्ततोक्ता यथा बराहपुराणे “देवं वा कर्मा पितरं वा नाशुचिः कर्तुमर्हसि । स्नानमेव द्विजातीनां परं शुद्धिकरं स्मृ-तम् । अतः स्नातोऽर्हतामेति दाने चैव प्रतिग्रहे । कृतमन्त्रायिना कर्म राजसत्वाय कल्पयेत् । प्रजापतिः कर्मगुप्तप्रैपयितुमस्त्वज्जरा । रक्षोहमेतत् परमं सुनिभः कल्पितं सवे । तस्मात्कृतयोर्द्वयं ददात प्रतिगृह्णता । स्नानहोमजपादीनि कुर्वता च विशेषतः । संत्यज्य

वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् । सकृत् प्रदक्षिणी-
कृत्य पवित्रमभिधीयते । वायुपुराणे “दानं प्रतिग्रहो
होमो भोजनं बलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्यम-
सुरेभ्योऽन्यथा भवेत्” । साङ्गुष्ठेन अङ्गुलीसङ्गताङ्गु-
ष्ठेन । “एतान्येव च कार्यैरिण दानादीनि विशेषतः ।
अन्तर्जातु विधेयानि तद्वदाचमनं नृप !” । बौधायनः
“भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः । बहि-
र्जातु न कार्यैरिण तद्वदाचमनं स्मृतम्” । ब्रह्माण्डपुराणे
“नाधिकारी सुक्तकच्छो सुक्तचूडस्तथैव च । दाने प्रति-
ग्रहे यज्ञे ब्रह्मयज्ञादिकर्मसु । देवाः समेत्य वस्त्रं
हि तच्च पुंसामक्षययन् । ततश्च वाससा हीनमसंपूर्णं
प्रचक्षते । सोत्तरीयस्ततः कुर्यात् सर्वकर्माणि भावतः ।
अधौतं कारुधौतञ्च परिदध्यान्न वाससी । ददानः प्रति-
गृह्णन् च दध्यादहतमेव च” । वराहपुराणे “सुज्ञातः
सस्यगाक्षान्तः कृतसंध्यादिकक्रियः । कामक्रोधविहीनश्च
पापप्रण्डस्यश्वर्जितः । जितेन्द्रियः सत्यवादी पातं दाता
च शस्यते” तथा “प्रमीते मोक्षपुरुषे स्मृतके वा समा-
समे । दशरात्रमनर्हः स्यात् कर्तुं दानप्रतिग्रहौ ।
पिण्डोदकादि स्मृतके दातुं प्रेताय युज्यते । चाच्छि-
न्नायां तथा नाद्यां दानाहौ स्मृतस्मृतके” । विष्णुधर्मोत्तरे
“शुचिर्वीर्यशुचिर्वीर्यं दद्यादभयदक्षिणाम् । शुचिनाऽ-
शुचिना वापि ग्राह्या भय उपस्थिते” । छन्दोगपरिशिष्टे
कात्यायनः “कुशोपरिनिषिद्धेन तथा यज्ञोपवी-
तिना । देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलं हि तत्” ।
आह जातकर्णः “ओङ्कारेण दद्यात् प्रतिगृह्णीयाच्च” ।
स्कन्दपुराणे “प्रणवो जयतां वीजं वेदानामादरेव च ।
एव एव परं ब्रह्म पवित्रमयमुत्तमम् । तस्मात् प्रणव-
सुचार्यं कार्यं दानप्रतिग्रहौ” यमः “योऽर्चितं प्रतिगृ-
ह्णाति योऽर्चयित्वा प्रयच्छति । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं
विपरीते विपर्ययः” । लिङ्गपुराणे “दद्याद्दानं यथा
शक्त्या सदाभ्यर्चनपूर्वकम् । ब्राह्मणश्चापि गृह्णीया-
ज्जन्ता दत्तं प्रतिग्रहम्” । शातातपः “प्रश्नपूर्वन्तु
ह्यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् । स पूर्वं नरकं याति
ब्राह्मणस्तदनन्तरम्” । प्रश्नपूर्वमिति एतमध्यायम् एत-
मनुवाकं वा यदि त्वमस्त्वलितं पठसि तदा तण्तावद्द-
दामीत्युक्त्वा तथा कृते यद्दीयते तत् प्रश्नपूर्वकम् ।
व्यासः “अवमानेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् ।
तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम्” । शातातपः

“कार्यं लोभेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् ।
दाताग्रे नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम्” । विष्णु-
धर्मोत्तरे “प्रतिग्रहो यो विधना प्रदत्तः प्रतिग्रहो
यो विधना गृहीतः । द्वयोः प्रयोगश्चरमन्तु कार्यः
अयस्तथाप्रीति न संशयोऽल” ।
अथ मिश्रधर्माः । नन्दिपुराणे “दाने विधिमविज्ञाय न हि
तद्दातुमर्हति । प्रतिग्रहानभिज्ञश्च गृह्णीन्नरयमश्नुते ।
सावज्ञं प्रतिगृह्णानो यहीतापि पतत्यधः । किन्त्वं
वेत्सीति वक्तव्यो न दाता ब्राह्मणः कश्चित् । सोऽपि पृष्टः
स्वयं तेन दानार्थं तं न कीर्तयेत्” । यदि त्वमेतत्
पठसि तदा तुभ्यमेतद्ददामीति साक्षात् परीक्षणमत्र
निषिध्यते, पातत्वबोधार्थमुपायान्तरेण परीक्षणं त्वनु-
मतमेव । तदुक्तं यमेन “शीलं संवसनाज्ज्ञेयं शौचं
संव्यवहारतः । प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया विभिः पातं
परीक्ष्यते” । संकथनं शुद्धभावेन विद्याकथा । वराह-
पुराणे “अपि सर्षपमात्रं हि न देयं विचिकित्सता ।
मनसा हानमुज्ञातः प्रतिगृह्णीत नैव हि । ददानः
प्रतिगृह्णन् यतो लोभमयादिना । नात्रोति श्रेयसा
योगं निरयं चैव गच्छति” । नारदीयपुराणे “देश-
कालविधानाद्यौहीनं दानं भयावहम् । दातुः प्रतिग्रही-
तश्च गृहीतमसतः सदा ।” षट्त्रिंशन्मतात् नामगोत्रे
समुच्चार्यं प्राङ्मुखो देयकीर्त्तनात् । उदङ्मुखाय विप्राय
दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत् । देयकीर्त्तनादिति देयकीर्त्त-
नोत्तरकालं दत्त्वेत्यर्थः । “प्राक्प्रत्यगास्या बोधाहे दातृ-
प्राहकयोः स्थितिः । दद्यात् पूर्वमुखो द्रव्यमेष एव
विधिः सदा” । यत्तु कीर्त्तयन्ति “प्राङ्मुखः प्रतिगृह्णी-
द्विवाहे तु विपर्ययः” इति तस्य समूलत्वे सिद्धे अनुष्ठान-
विकल्पः, तत्राप्युदङ्मुखसंप्रदानवैशिष्ट्यमस्मृतेस्तदेवानु-
ष्ठेयम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे “दद्यात् पूर्वमुखो दानं
गृह्णीयादुत्तरासुखः । आयुर्विवर्द्धते दातुर्महीतुः
क्षीयते तु तत्” ।

देयद्रव्याणां दानमन्त्राः हेमाद्रः ख० दर्शिता यथा तत्र
कपिलायाः सात्स्थे “कपिले ! सर्वभूतानां पूजनीयासि
रोहिणि ! । सर्वतीर्थमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे”
शङ्खस्य “पुण्यस्त्वं शङ्ख ! पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
विष्णुना विष्टतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
वृषस्य “धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः । अष्टमूर्तेरधि-
ष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

हेमः “हिरण्यगर्भगर्भस्य हेम वीजं विभावसोः । अनन्त-
पुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
भीतवस्तस्य “भीतवस्तयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् । प्रदाना-
त्तस्य मे विष्णुरतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।
श्वेताश्वस्य “यस्माद्विष्णुस्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः । चन्द्रार्क-
वाहनं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
धेनोः “यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशवसद्भिभा । सर्व-
पापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
लोहस्य “यस्मादायसकर्माणि त्वदधीनानि सर्वदा । लाङ्ग-
लाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
क्लागस्य “यस्मात्त्वं क्लग ! यत्तानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।
यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
श्वेतवस्तस्य “शरणं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।
सुवेशधारि त्वं यस्माद्वासः ! शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
रक्तवस्तयुगस्य “रक्तवस्तयुगं यस्मादादित्यस्य प्रियं सदा ।
प्रदानादस्य मे सूर्यो हतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।
क्षणवस्तस्य “धर्मराजेन विधृतं क्षणवस्तं सुशीमनम् ।
सर्वकेशविनाशाय क्षणवस्तं ददास्यहम्” ।
अक्षस्य “अक्षमेव यतो लक्ष्मीरक्षमेव जनार्दनः । अक्षं ब्रह्मा-
खिलत्वाणमस्तु मे जन्मजन्मिन्” ।
सोपदंशदध्यक्षस्य “चन्द्रमण्डलमध्यस्थं चन्द्राम्बुजसमप्रभम् ।
दध्यक्षं तस्य दानेन प्रीयतां वामनो मम । दध्रक्षं
सोपदंशञ्च ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । प्रीयतां धर्मराजो
हि तद्दानान्मम सर्वदा” ।
रूपानीयदध्यक्षस्य “पानीयसहितञ्चैतत् सदध्योदनपात्रकम् ।
समर्चितं तत् सफलं सदक्षिणं गृहाण दध्योदनपात्रकं
मम” ।
क्षराक्षस्य “सर्वात्मा सर्वलोकेशः सर्वव्यापी सनातनः ।
नारायणः प्रसन्नः स्यात् क्षराक्षप्रदानतः” ।
पायसाक्षस्य “पायसं परमाक्षञ्च सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
सर्वदैवयोग्यञ्च त्र्ययःपुष्टिं प्रयच्छतु” ।
अपूपक्षस्य “आदित्यतेजसा भक्तं जातित्रैष्टुकरं परम् ।
तदन्नं मम विप्र ! त्वं प्रतीच्छापूपसुत्तमम्” ।
सक्तूनाम् “प्राजापत्या यतः प्रोक्ताः सक्तवो यत्तकर्माणि ।
तस्मात् सक्तून् प्रयच्छामि प्रीयतां मे प्रजापतिः” ।
रजतस्य “अक्षरेषु ससङ्गूतं रजतं पितृवल्लभम् । तस्मादस्य
प्रदानेन रुद्रः सम्प्रीयतां मम” ।
तान्त्रपात्रस्य “परापवादपैशून्त्यादभक्ष्यस्य च भक्षयात् ।

तत्प्रजातञ्च यत् पापं तान्त्रपात्रं प्रशस्यतु” ।
कांस्यपात्रस्य “यानि पापानि कास्यानि कामोत्थानि
कृतानि च । कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा” ।
स्वर्णगर्भतिलपात्रस्य “देवदेव ! जगन्नाथ ! वाञ्छितार्थफल-
प्रद ! । तिलपात्रं प्रदास्यामि तवाङ्गे संस्थितेरहम्” ।
दर्पणस्य “दर्शनेन त्वमादर्श ! नृणां सङ्गलदायकः । शौर्य-
सौभाग्यसत्कीर्त्तिनिर्भलज्ञानदो भव” ।
सुक्तानाम् “तान्त्रपर्यं र्षीत्यन्ना वर्णाद्याकल्पवर्णिताः । सुक्ताः
युक्तुर्ज्ञवाः सन्तु भुक्तिमुक्तिप्रदा मम” ।
सुवर्णपद्मस्य “त्वदङ्गवो जगत्सृष्ट्यैधर्मो हेमपङ्कजः । पद्मा-
वासहरेर्नाभिजातो मां पाहि सर्वदा” ।
सिंहस्य “कान्तारवनदुर्गेषु चौरव्यालाकुले पथि । हिंसकास्तु
न हिंसन्तु सिंहदानप्रभावतः” ।
अङ्गुलीयकस्य “हिरण्यगर्भसम्भूतं सौवर्णमङ्गुलीयकम् ।
धर्मप्रदं प्रयच्छामि प्रीयतां कमलापतिः” ।
वल्लयस्य “काञ्चनं हस्तवल्लयं रूपकान्तिमुखप्रदम् । विभूषणं
प्रदास्यामि विभूषयतु मां सदा” ।
कुण्डलद्वयस्य “क्षीरोदमथने पूर्वसङ्गूतं कुण्डलद्वयम् । श्रिया
सह यदङ्गूतं ददे श्रीः प्रीयतां मम” ।
तुलस्याः “मणिकाञ्चनपुष्पाणि मणिसुक्तामयानि च । तुल-
सीपत्रदानस्य कलां नार्हन्ति प्रोङ्गुशीम् । तुलसीपत्र-
दानाद्वा ब्रह्मणः कायसम्भवम् । पापप्रशमनं यातु
सर्वे सन्तु मनोरथाः” ।
दुग्धस्य “अलक्ष्मीहरणं नित्यं नित्यं सौभाग्यवर्द्धनम् ।
क्षीरं मङ्गलमायुष्यं ततः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
नवनीतस्य “कामधेनोः ससङ्गूतं विष्णोस्तुष्टिकरं परम् । नव-
नीतं प्रदास्यामि वलं पुष्टिञ्च देहि मे” ।
आज्यस्य “कामधेनुससङ्गूतं देवानामुत्तमं हविः । आयुर्वि-
वर्द्धनं दातुराज्यं पातु सदैव माम्” ।
तैलस्य “तैलं पुष्टिकरं नित्यमायुष्यं पापनाशनम् । अमा-
ङ्गल्यहरं पुण्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
पादुकायाः “कण्टकोच्छिष्टपात्राण्डशिकादिनिवारणम् । पादुकां
सम्प्रदास्यामि विप्र ! प्रीत्या प्रदद्याताम्” ।
चामरस्य “शशाङ्ककरसङ्काश ! हिमडिण्डीरपाण्डुर ।
प्रोक्षारयाशु दुरितं चामराभरवल्लभ !” ।
चन्दनखण्डस्य “चन्दनावासमन्दारसखे ! वृन्दारकाक्षित ! ।
चन्दन ! त्वत्प्रसादान्ने सान्द्रानन्दप्रदो भव” ।
चन्दनाटुतुलेपनस्य “श्रीखण्डकाण्डकपूर्वकसूरीकुङ्कुमा-

नितम् । विलेपनं प्रयच्छामि सौख्यमस्तु सदा मम” ।
 कस्तूर्याः “समस्तेभ्योऽपि वस्तुभ्यः संस्तुतासि सुरासुरैः ।
 विन्यस्ताऽङ्गेषु कस्तूरी सुखदाऽस्तु सदा मम” ।
 कर्पूरस्य “कन्दर्पदर्पदो यस्मात् कर्पूर ! प्राणतर्पण ! । अम-
 मात्वभवस्तापस्त्वद्दानादपसर्पत” ।
 गोपीचन्दनस्य “यद्भूदङ्गसंलग्नं कुङ्कुमादिविलेपनम् । जल-
 क्रीडासु गोपीनां द्वारवत्यां जलार्पितम् । गोपीचन्द-
 नमित्युक्तं मुनीन्द्रैः किल्विषापहम् । तस्मादस्य प्रदानेन
 विष्णुर्दिशत वाञ्छितम्” ।
 शिवप्रतिमायाः “त्वया सुराणाममृतं पिपाय ज्वालाहलं
 संहतमेव यस्मात् । तथाऽसुराणां, त्रिपुरञ्च दग्ध
 मेकेपुष्पा लोकहितार्थमीश ! । तव प्रदानादहमप्यदोषी
 दोषैर्विमुक्तस्तु गुणान् प्रपद्ये । तथा कुरु त्वं शरणं
 प्रपद्ये मयि प्रभो ! देववर ! प्रसीद” ।
 कामाक्षेश्वरयोः “प्रसीदतु भवोनित्यं कृत्तिवासा महेश्वरः ।
 पार्वत्या सहितो देवोजगदुत्पत्तिकारकः” ।
 शिवलिङ्गस्य “शिवशक्तप्राप्तकं यस्मात् जगदेतच्चराचरम् ।
 तस्मादनेन सर्वं मे करोतु भगवान् शिवम् । कैलासवासी
 गौरीशो भगवान् भगनेत्वभित् । चराचरात्मकोलिङ्गरूपो
 दिशत वाञ्छितम्” ।
 शरकतलिङ्गस्य “इदं शरकतं लिङ्गं रौप्यपोठसमन्वितम् ।
 धान्यैर्द्वादशभिर्युक्तमेकादशफलान्वितम् । सम्प्रदायां वि-
 धानेन यथोक्तं फलमस्तु मे” ।
 काशीरलिङ्गस्य “काशीरलिङ्गपते तु इदं काशीरजं वदेत्” ।
 सस्यभूमेः “सर्वभूताश्रया भूमिर्वराहेण ससृजृता । अन-
 लस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 जर्णयाः “जर्णो मेप्रससृजृता शीतवातभयापहा । यस्मानु-
 पारहारी स्यादतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 जर्णपदस्य “जर्णपदमनुष्येयं स्वर्णवीजं तव प्रभो ! । दत्तं
 गृहाण देवेश ! पापं संहार सत्वरम्” ।
 धान्यस्य “धान्यं करोषि दातारमिह लोके परत च ।
 तस्मात् प्रदीयते धान्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 गोधूमानाम् “यस्मादन्नमयोजन्तु द्वीपे गोधूमसम्भवः । गान्धर्व-
 सौख्यधनदः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 सुद्धानाम् “सुद्गन्धीजानि वै यस्मात् प्रियाणि परमेष्ठिनः ।
 तस्मादेषां प्रदानेन प्रीतिः सिद्धातु मे सदा” ।
 क्षणकस्य “पुरा गोवर्द्धनोद्धारसमये हरिभञ्जिताः । क्षणकाः
 सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी” ।

लवणस्य “रसानाममृजं श्रेष्ठं लवणं वत्तवर्द्धनम् । ब्रह्मणा
 निर्मितं साक्षादतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।
 यवानाम् “वान्यराजाश्च साङ्गत्या द्विजप्रीतिकरा यवाः ।
 तस्मादेषां प्रदानेन समास्त्वभिमतं फलम्” ।
 तिलानाम् “तिलाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहससृजृताः ।
 तिलदानेन सर्वं मे पापं नाशय केशव !” ।
 शर्करायाः “अमृतस्य कलोत्पन्नाः इक्षुधाराजशर्करा । स्वर्य-
 प्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 खण्डस्य “मनोभवधनुर्मध्यादङ्गूतः शर्कराजनिः । तस्मादस्य
 प्रदानेन मम सन्तु मनोरथाः” ।
 गुडस्य “प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा । तथा
 रसानां प्रवरः सदैवैक्षुरसोमतः । मम तस्मात् परां
 लक्ष्मीं ददस्व गुड ! सर्वदा” ।
 मधुनः “यस्मात्पितृणां आङ्गे त्वं पीतं मध्वन्तोद्भवम् ।
 तस्मात्तव प्रदानेन रत्न मां दुःखसागरात्” ।
 उदकुम्भस्य “वारिपूर्णघटोपेतं देवत्वयमयं अतः । प्रीयतां-
 धर्मराजोऽस्तु दानेनानेन पुण्यदः” ।
 उपानहोः “उपानहौ प्रदास्यामि कष्टकादिनिवारणे ।
 सर्वस्थानेषु सुखदे अतः शान्तिं प्रयच्छतुम्” ।
 व्यजनस्य “सुविता सर्वजन्तूनां शैत्यानन्दकरी शुभा । पि-
 तृणां तृप्तिदा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 शालग्रामस्य “महाकोपनिवासेन चक्राद्यैरुपशोभितम् । अस्म-
 देव ! प्रदानात्तु मम सन्तु मनोरथाः” ।
 शिवनाभस्य “महाकोपनिवासी ते महादेवो महेश्वरः ।
 प्रीयतां तव दानेन अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 वैतरण्याः “यमद्वारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी ।
 तान्तुर्काशोयच्छामि उत्तारय सुखेन माम्” ।
 धेनोः “यस्मात्तव गृध्रिणी सर्वा धेनुर्वैष्णवसन्निभा । सर्वपापहरा
 नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 उत्क्रान्तिधेनोः “मृत्युक्रान्तौ प्रवृत्तस्य सुखकान्तिविट्पद्वये ।
 त्वभ्यं सम्प्रदे नाम्ना मां ससृत्क्रान्तिसंज्ञिताम्” ।
 मेघ्याः “वाङ्मनःकायजनितं यत्किञ्चिन्मम दुष्कृतम् । तत्
 सर्वं विलयं यातु त्वद्दानेनोपसैविनाम्” ।
 शूलस्य “भगवन् ! शूलहृत्तेश ! दत्ताध्वरविनाशन ! । तवा-
 शुभप्रदानेन शूलं नश्यतु मे सदा” ।
 लोहपात्रस्य “यानि पापान्यनेकानि मया कामकृतानि च ।
 लोहपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु सर्वदा” ।
 रौप्यपात्रस्य “अगम्यागमनं चैव परदारामिर्मर्षणम् । रौप्य-

पात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ।

सहिरण्यतिलानाम् “तिलाः स्वर्णसमायुक्ता दुरितक्षयकारकाः । विष्णुप्रीतिकरा नित्यसतः शान्तिं ददत्वमी” ।

सहिरण्यतिलपात्रस्य “तिलाः पुष्पाः पवित्राश्च सर्वकामकराः शुभाः । शुक्लाश्चैव तथा कृष्णा विष्णुगात्रसमुद्भवाः । यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च । तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा” ।

कुशाण्डस्य “ब्रह्महत्यादिपापघ्नं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

कुशाण्ड ! बलवीजात्मकतः शान्तिं प्रयच्छ मे”

फलस्य “इदं फलं मया विप्र ! प्रभूतं पुरतस्तव । तेन मे सफलवाप्तिर्भवेज्जन्मनिजन्मनि” ।

मण्डकानाम् “आदित्यतेजसोत्पन्नाः सर्वमङ्गलकारकाः ।

मण्डकाः सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी” ।

स्वर्णपात्रस्य “जन्मान्तरसहस्रेषु यत् कृतं दुरितं मया ।

स्वर्णपात्रप्रदानेन तस्य शान्तिरिहास्तु मे” ।

आरोग्यार्थाज्यस्य “या याऽलक्ष्मीर्यदङ्गेषु सर्वगात्रे व्यवस्थिता ।

तत् सर्वं शमयाज्यं त्वं लक्ष्मीं पुष्टिं च वर्जय” ।

पापक्षयार्थाज्यस्य “आज्यं तेजः सहृदिष्टमाज्यं पापहरं स्रुतम् । आज्यं सुराणामाहार आज्ये देवाः प्रतिष्ठिताः” ।

आयुधस्य “त्वं देवानां मनुष्याणां रक्षसामायुधो ह्यसि । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शान्तिर्भवतु सर्वदा” ।

भक्ष्याणाम् “केशवप्रीतिदा भक्ष्याः शम्भुब्रह्माकृतदिदाः । पृथिविधापूपकाद्याः यच्छन्तु बलमौरसम्” ।

काष्ठानाम् “सोमोद्भवानि दारुणि जातवेदः प्रियाणि च । तस्मादेषां प्रदानेन श्रियं देहि विभावसो !” ।

कुलत्पस्य “अग्निवर्णोद्भवो नाम बलकीर्तिप्रवर्धनः । कुलत्पः सर्वपापघ्नः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

कटक्षेत्रस्य “सदा रोहन्ति वीजानि काले कृष्टे सहीतले । तव प्रदानात्सफला मम सन्तु मनोरथाः” ।

संक्रान्तिशूलस्य “सर्वमहर्क्षतारेण ! सर्वेश ! त्वं हि भास्कर ! । संक्रान्तिशूलदोषं मे निवारय दिवाकर !” ।

पुस्तकस्य “सर्वविद्याश्रयं ज्ञानकरणं ललिताक्षरम् । पुस्तकं सम्प्रयच्छामि प्रिया भवतु भारती” ।

तण्डुलानाम् “अन्नेन जायते विश्वप्राणिनां प्राणरक्षणम् । तण्डुला वैश्वदेव्याः पाकेनान्नं भवन्ति ये । पावनाः सर्वयज्ञेषु प्रशस्ता होमकर्माणि । तस्मात्तण्डुलदानेन प्रीयतां विश्वदेवताः” ।

पुष्पाणाम् “आश्रयन्ति मनो यस्मात् तस्मात् सुमनसः स्रुताः । दत्ता ददतु मे नित्यमन्याह्लादयुतां श्रियम्” ।

जीरकस्य “जीरको जायते यस्मान्नङ्गलं शुभकर्मासु । तस्मात्जीरकदानेन प्रीयतां गिरिजा मम” ।

ताम्बूलस्य “ताम्बूलं श्रीकरं भद्रं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । अस्य प्रदानात् ब्रह्माद्याः शिवं ददतु पुष्कलम्” ।

ताम्बूलकरङ्गस्य “पूरितं पूगपूरेण नागवल्लीदलान्वितम् । पूर्णेन पूर्णपात्रेण कर्पूरपूरकेण च । सपूगखण्डनं दिव्यं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् । करङ्ग ! त्वं गुणाधारन्त्वत्प्रदानात् कुरुष्व माम्” ।

हरिद्रायाः “लक्ष्मीप्रिया या लक्ष्मीदा लक्ष्मीवद्वसनप्रिया । सौभाग्यकङ्करस्त्रीणां हरिद्रा श्रीप्रदाऽस्तु मे” ।

सौभाग्यवस्तुयुग्मस्य “कञ्चुकीवस्तुयुग्मैश्च तथाकर्णावतंसकैः । कण्ठस्रुतैश्च भूषाभिः प्रीयतां निमिनन्दिनी” (सीता) ।

शूर्पस्य “रामपत्नि ! महाभागे ! पुष्पसूते ! निरामये ! । गृहाणेमानि शूर्पाणि मया दत्तानि जानकि !” ।

कमण्डलुस्य “कमण्डलुर्जलैः पूर्यः स्वर्णगर्भः सुलक्षणः । अर्पितस्तो महासेन ! प्रसन्नश्च सदा भव” ।

यज्ञोपवीतस्य “ब्रह्मस्त्रं महादिव्यं मया यत्नेन निर्मितम् । ब्राह्मं जन्मास्तु मे देव ! ब्रह्मस्त्रसमर्पणात्” ।

अक्षमालायाः “अष्टाविंशतिसंख्याकैरुद्राक्षैर्वीजिता मया । अर्पिता तव हस्ते च गृहाण सुरसैन्यक !” ।

स्वर्णनागस्य “विधुन्तु ! नमस्तुभ्यं सिंहकानन्दनाव्यय ! । दानेनानेन नागस्य रत्नं सां वेधजात्ययात्” ।

इन्दुदण्डस्य “इन्दुदण्डं महापुष्पं रमालं सर्वकामदम् । तुभ्यं दास्यामि तेनाशु प्रीयतां परमेश्वरः” ।

गन्धद्रव्यस्य “कर्पूरः कदलीभूतो देवदेवप्रियः सदा । भाग्योत्तमो नृपाणाञ्च तद्दानात् सुखमश्नुते । जटासां सुद्भवं देवीसणिनाभिसमुद्भवम् । भक्तप्राहं संप्रदास्यामि मम सन्तु मनोरथाः” ।

सूर्यसूतः “ददाति भातुर्भवं सर्वोपस्कारसंयुतम् । मनोऽभि-लषितावाप्तिं करोतु मम भास्करः” ।

गणेशप्रतिमायाः “यसामनन्ति विश्वेशं विश्वनाथमुपासुतम् । विघ्नेशं तं विप्रवर ! तुभ्यं दास्याम्यभीष्टदम्” ।

गोसात्रस्य “गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश । यस्मात् तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्वं च” ।

शय्यायाः “यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च । शय्यामसायशून्यास्तु तस्माज्जन्मनिजन्मनि” ।

रत्नस्य “यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा व्यवस्थिताः । तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः” ।

भूमेः “यथा भूमिप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशोम् । दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवत्यहम्” ।

दास्याः “इयं दासी मया तुभ्यं श्रीवत्स ! प्रतिपादिता । तव कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तु मे” ।

रघस्य “रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्म्मणे । विश्वभूताय नाथाय अरूपाय नमोनमः” ।

कवस्य “इहासुलोभयत्वायं कुरु केशव ! मे प्रभो ! कृतन्वत्-प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभम्” ।

शिविकायाः “देवदेव ! जगन्नाथ ! विश्वात्मन् ! दत्तयानया । प्रभो ! शिविकया देव ! प्रीतो भव जनार्दन !” ।

गृहस्य “इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपस्कारसंयुतम् । तव विप्र ! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम्” ।

आश्रयस्य “समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीत्यर्थं ते जगन्निधे !” । तव विप्र ! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम्” ।

कन्यायाः “गौरीकन्यामिमं विप्र ! यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं विप्र ! त्वं तां समाश्रय” ।

महिष्याः “चन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषी शुभा । महिषीदानमाहात्म्यादस्तु मे सर्वकामदम् । धर्म्मराजस्य साहाय्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः । महिषासुरस्य जननी साऽस्तु मे सर्वकामदा” ।

ऋत्युमहिष्याः “महिषीं वत्ससंयुक्तां सुशीलाञ्च पयस्विनीम् । रत्नवस्त्रेण पुष्पेण दत्त्वा ऋत्युञ्जयेच्चरः” ।

मेघस्य “रोमत्वङ्मांसमज्जाद्यैः सर्वोपकरणैः शुभः । जगतः सम्यदुत्तोल्लि त्वामतः प्रार्थये शिवम्” ।

अजायाः “देवानां योसुखं हव्यवाहनः सर्वपूजितः । तस्य त्वं वाहनं पूज्यं देवैः सेन्द्रैर्महर्षिभिः । अग्निमान्द्यं पूर्वकर्मविपाकोत्पन्तु यन्मम । तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं जठराग्निं विवर्द्धय । त्वं पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवती धरा । त्वत्प्रसृत्युत्थिता यज्ञाः तस्माच्छान्तिकरी भव” ।

तुनापुरुषादीनां देयद्रव्याणां मन्त्रास्तु तत्तच्छब्दे दृश्याः । अन्यद्रव्यदानमन्त्रा अपि केचित् कचिदुक्ता अनुसन्धेयाः ।

दानक न० कृत्स्नितं दानम् “दानं कृत्स्नितं” पा० ग० सू० यावां कन् । कुत्सिते दाने ।

दानकाम त्वि० दानं कामयते कस-स्वार्थे णिङ् अण् । दानशीले “गौतमस्तोमेन यदीच्छेद्दानकामा मे प्रजा स्यादिति” आश्र० श्रौ० ६।१।१४ ।

दानच्युत पुंस्त्री गोत्रप्रवरर्षिभेदे कार्तिकौ० वाभ्रवशब्देनास्य द्वन्द्वे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः वाभ्रवदानच्युताः ।

दानधर्म्म पु० दानरूपो धर्म्मः । दानात्मको धर्म्मः स च भारते व्यासशसनपर्वणि ५७ अध्यायावधिषु ६६ अध्यायान्तेषु विस्तरेणोक्तः । अन्यत्र “अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्म्म-मनुत्तमम् । अर्थानामुचिते पात्रे अद्वया प्रति-पादनम् । दानन्तु कथितं तज्ज्ञैर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । न्यायेनोपाज्येदित्तं दानभोगफलञ्च तत् । अध्यापनं याज-नञ्च वृत्तिर्विप्रे प्रतिग्रहः । रक्षणं विजयश्चैव क्षत्रवृत्ति-रुदाहृता । कुसीदं क्षत्रिवाणिज्यं वैश्यवृत्तिः सुभावजा । यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्त्तितम् । नित्यं नैमित्तिकं २ काश्यं ३ विमलं ४ दानमीरितम् । अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे । अतुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्यकम् । यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते विदुषां करे । नैमित्तिकं २ तदुद्दिष्टं दानं सङ्गिरनुष्ठि-तम् । अपत्यविजयैश्चर्यस्वर्गायं यत् प्रदीयते । दानं तत् काश्य(३)माख्यातमृषिर्धर्मचिन्तकैः । ईश्वरप्रीण-नार्थाय ब्रह्मवित्तु प्रदीयते । चेतसा सत्वयुक्तेन दानं तत् विमलं ४ सृष्टम्” इत्युपक्रम्य गारुडे ५।१४० उक्तः ।

“दानधर्मात् परोधर्मा भूतानां नेह विद्यते” तत्रैवाध्याये दानपति पु० इत० । १ अक्रूरे यादवभेदे । “गच्छत्वयं दानपतिः क्षिप्रमानयितुं ब्रजात् । नन्दगोपञ्च गो-पांश्च करदानं मम शासनात्” हरिवं० ७६ अ० । “शंसङ्गिः सुन्दनेनाशु प्राप्नो दानपतिर्ब्रजम्” ८२ अ० । २ बज्रप्रदे, त्वि० “यज्वा दानपतिर्धीमान् यथा ना-न्योऽस्ति कश्चन” भा० आ० २२३ अ० । ३ अश्वरुभेदे पु० । “रणोत्कटो दानपतिः शैलध्वंसीकुलाकुलः” हरिवं० २४० अ० असुरोक्तौ ।

दानपात्र न० इत० । दानयोग्ये ब्राह्मणभेदे दानशब्दे दृश्यम् दानफल न० इत० । दानजन्ये फलभेदे तत्र दानभेदे कति-चित् फलभेदा वङ्गि० पु० उक्ता यथा

“गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः । तद-नन्तफलं विद्धि अवस्थातितये नृप ! । तमोवृत्तस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च । नृप ! दानन्तु तत् सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु । ईष्यामन्यु मनाश्चैव दम्भायं चाथकारणात् । यो हृदाति द्विजातिस्थः स वात्ये तु तदश्नुते । वैश्वदेवविहीनञ्च सन्ध्योपासनवर्जितम् । यद्दानं दीयते तस्मै वृद्धकाले तदश्नुते । दृष्टाजन्मानि

क्त्वारि वृथा दानानि षोडश । तान्यहं संप्रवक्ष्यामि
यथावदनुपूर्वशः । अपुत्रस्य १ वृथाजन्म धर्मबाह्या नराः २
सदा । परपाकं सदाश्रन्ति परतापरताश्च ४ ये । देव
पितृविहीनः १ यत् ईश्वरेभ्यः स्वदोषतः २ । दत्त्वानुकीर्त-
नाच्चैव ३ वेदान्निव्रतत्यागिने ४ । अन्यायोपार्जितं दानं ५
व्यर्थं ब्रह्महण्ये ६ तथा । गुरुवेऽन्तवक्त्रे ७ यत् स्तेनाय-
पतिताय ८ च । कृतघ्नाय ९ च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मवि-
हिधे ११ । याचकाय १२ च सर्वस्य वृषल्याः पतये १३ तथा ।
परिचारकाय १४ श्रुत्याय १५ सर्वत्र पिशुनाय १६ च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र ! वृथा दानानि षोडश ।

दानव पु० दनोरपत्यम् अण् । कश्यपपत्न्याः दत्तकन्याभेदस्य
दनोरपत्ये । १ दानवाश्च भा० आ० ६५ अ० उक्ता यथा “चत्वा-
रिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ! । तेषां प्रथमतो
राजा विप्रचित्तिर्महायशः । शंखरो नमुचिश्चैव पुलोमा
चेति विश्रुतः । असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ।
अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्खश्च वीर्यवान् । तथा
गगनमूर्ध्नि च वेगवान् केतुमांश्च सः । स्वर्भापुरोऽश्व-
पतिर्दक्षपर्वजकक्षया । अश्वमीवश्च सृज्यश्च तदुण्डश्च
महाबलः । एकपादेकवक्त्रश्च विरूपाक्षमहोदरो ।
निचन्द्रश्च निशुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा । शरभः शल-
भश्चैत स्त्र्यश्चन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता दनोर्वंशे दा-
नवाः परिकीर्तिताः ” “दानवांश्च विवुधा विजिग्यिरे”
साधः । दानवस्येदम् अण् । २ दानवसम्बन्धिनि लि०
स्त्रियां ङीप् । “मायाश्चास्मै ददौ सर्वाः दानवीः काम-
सोहिता” हरिवं० १६३ अ० ।

दानवगुरु पु० इत० शुक्राचार्य

दानवज्र पु० देवे गान्धर्वे च वैश्यजातिके अश्वभेदे । “देव-
गन्धर्ववाह्नास्ते दिव्यवर्णा मनोजवाः । क्षीणाक्षीणा
भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः । पुरा कृतं महेन्द्रस्य
वज्रं वृत्तनिवहंश्चम् । दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्त-
मूर्धनि । ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते ।
लोकै यशोधनं किञ्चित् सा वै वज्रतनुः स्मृता । वज्र-
पाणिर्ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रं वज्ररथं स्मृतम् । वैश्या वै
दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः । क्षत्रं वज्रस्य भागेन
अवध्या वाजिनः स्मृताः । रथाङ्गं वडवा स्मृते मूरा-
श्चाश्चेषु ये मताः । कामवर्णाः कामजवाः कामतः ससु-
पस्थिताः । इति गन्धर्वजा कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः”
भा० आ० १७० अ० ।

दानवारि पु० इत० । १ देवे २ विष्णौ च । दानं गजमदकूपं
वारि । ३ गजमदजले न० । “सेनाचरीभवदिभानंदान
वारिवासेन यस्य जनिताऽसुरभी रणश्रीः” नैष० “कटस्थान
प्रोषितदानवारिभिः” साधः ।

दानवीर पु० १ वीररसभेदे तदाश्रये २ नायकभेदे च । “स च
दानधर्मयुद्धैर्देयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्” । स च वीरः
दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः
तत्र दानवीरो यथा परशुरामः । “त्यागः सप्तसमुद्र-
सुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिरिति” अत्र परशुरामस्य
त्यागे उक्ताहः स्यायी भावः । सम्प्रदानब्राह्मणैरा-
लास्त्रनविभावैः सत्वाध्यवसायादिभिश्चोद्दीपनविभावै
र्विभावितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावितो हर्षपृथ्यादिभिः
सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते” सा० द० ।

दानवेय पु० दन्वाः अपत्यं दनु-स्त्रियां मनुष्यजातित्वात् ऊङ् ।
ततः “स्त्रीस्यो ढक्” पा० ढक् । दनुनाम्ना दत्तकन्याया
अपत्ये “दैतेया दानवेयाश्च किमिच्छन्ति पराक्रमात्”
हरिवं० २२१ अ० “विष्णुना निहतेष्वेव दानवेषु ते हताः”
भा० क० ७३ अ० ।

दानशील लि० दानं शीलं सततमनुष्ठानं यस्य । वज्रदातरि
“यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम्” भा०
मी० १२० अ० ।

दानशौण्ड लि० दाने शौण्डः दक्षः । वज्रप्रदे अमरः
“निर्युणोऽपि विमुखो न भूपतेर्दानशौण्डमनसः पुरो-
ऽभवत्” साधः ।

दानसागर पु० गौडदेशप्रसिद्धे भूम्यासनानादीनां षोड-
शानां पदार्थानां प्रत्येकं षोडशसंख्यान्विते देयद्रव्यभेदे ।
“यः कश्चित् कुरुते देवि ! ग्रहणे दानसागरम् । वृषोत्-
सर्गं महादानं यत् किञ्चित् पृथिवीतले” कामधेनुत०
२५ पटले । दानानां सागर इव प्रतिपादकतया आधार
इव । २ तुलापुरुषादिमहादानानां विधानत्रापके स्मृ-
तिनिबन्धभेदे ।

दानयोग्य लि० इत० । दानशब्दोक्ते दानस्य पात्रे ।

दानीय लि० दीयतेऽस्मै दा-वा० सम्प्रदाने अनीयर् । १ सम्प्र-
दाने । “दानीयः प्रभवो लयः” सुश्व० । दानमर्हति यत् ।
२ दानयोग्ये दानपात्रे च ।

दानु लि० दा-दाने दो-खण्डने वा कर्त्तरि लु । १ दातरि
२ विक्रान्ते भेदि० । श्वायौ ४ सुखे च संचिन्तसा० उणा०
५ दानवे च । “दानुं शयानं स जनास इन्द्रः” ऋ०

१।१२।११। “दानं दानवम्” माघवः भावे तु । इदानीं
७वर्षेण न० “यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना” ऋ०१०।
४३।७ “दानुना दानेन वर्षेण वा” भा० “आदित्या दानु-
नस्यतो” ऋ० १।१२६।३। “दानुनः दानस्य” भा० क-
र्मणि तु । ददेवे धने च । “करत्तिस्त्रोमववा दानुचिताः”
ऋ० १।१७४।७ “दानुभिर्देवैर्धनैश्चिताः” भा०

दान्त लि० दम-कर्त्तरि क्त । श्वहिरिन्द्रियनिग्रहकर्त्तरि
“शान्तोदान्त उपरतस्तित्तुः अज्ञावान् समाहितो भूत्वा-
त्मन्यात्मानमवलोकयेत्” वेदान्तसारधृता श्रुतिः । दम-
णिच्-क्त नि० । २दमिते ३शिक्षिते वलीवर्दादौ लि०
४दमनकृष्टे पु० राजनि० । [न्द्रियनिग्रहे च ।

दान्ति स्त्री दम-क्तिन् । १तपःक्लेशादिसहिष्णुतायां २बाह्ये-
दापित लि० दा-णिच्-कर्मणि क्त । २साधिते २दण्डिते
दापितघनके २प्रतिवाद्यादौ च ।

दाप्य लि० दा-णिच्-कर्मणि यत् । १दण्ड्यो २दापनीये च ।

दाम न० दो-खण्डने बा० करणे मन् । १पश्चादिवन्धनरज्ज्वौ
“स्रग्दामैरिव चित्रिता” भा० भौ० ५७ अ० । “सन्तानमा-
ल्यदामं च तैरेव कुसुमैः कृतम्” हरिवं० १४५ अ० ।
भावे मन् २सम्माने । दस्यते अनुशिष्यते दम-कर्मणि
चञ् बा० दीर्घः । लोके विश्वसंसारे दामोदरशब्दे दृश्यम् ।

दामकण्ठ पु० गोवप्रवर्त्तकर्मभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इज् ।
दामकण्ठ तदीये यूयपत्ये ततः उपका० इन्वे अइन्वे
च बद्धु युवप्रत्ययस्य लुक् । कलसीकण्ठदामकण्ठाः
दामकण्ठा वा इत्येवम् ।

दामग्रन्थि पु० मत्स्यराजविराटस्य सेनापतिभेदे “अथ मत्-
स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जवन्यजम् । कङ्कवत्सुभगोपा-
लादामग्रन्थिश्च वीर्यवान् । युध्येशुरिति मे बुद्धिर्वि-
र्त्तते नात्र संशयः” भा० वि० ३१ अ०

दामचन्द्र पु० द्रुपदचन्द्रस्य पुत्रभेदे “ष्टदुम्नः शिखण्डी
च दौर्ध्रं खिर्जनमेजयः । चन्द्रसेनो रुद्रसेनः कीर्त्तिवर्मा
ध्रुवो धरः । वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुते-
जनः । द्रुपदस्य तथा पुत्रा द्रुपदश्च महास्त्रवित्” भा०
द्रो० १५८ अ०

दामन् न० स्त्री दो-खण्डने करणभावादौ मनिन् । दोहन
काले पश्चादिपादवन्धनरज्ज्वौ (कादुनदडि) २मात्रायां
३रज्जुमात्रे अमरः बद्धप्रपञ्चयुक्ते एकस्मिन् यत्र पशवो
बध्यन्ते (दोका) इत्येते ४पदार्थे च “भाति स दामापपदी-
नस्य” माघः स्त्रियां नान्तत्वे ऽपि मनन्तत्वात् न ङीप् ।

दामानौ दामानः किन्तु वा डाप् । दामे दामा इत्यादि
दामनपर्वन् न० दमनस्येदमण् दामनं पर्व यत् । दमन-
भञ्जनतिथौ १चैत्रशुक्लचतुर्दश्याम् २तन्मासीयद्वादश्या-
दिषु च दमनशब्दे मूलं दृश्यम् । “सत्तीर्थे ऽर्कविष्णुभासे
तन्तुदामनपर्वणोः” नरसिंहपु० तन्तुपर्वशब्दे दृश्यम्

दामनि पु० दमनस्यापत्यम् इज् । १दमनस्यापत्ये २आयुध-
जीविसंघभेदे च ततः स्वार्थे दामन्यादि० छ । दामनीय
तत्पार्थे बद्धत्वे तु तद्वाजत्वात्तस्य लुक् । दामनय इत्येव
दामनी स्त्री दामैव प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अणि न नलोपः
ङीप् । पशुवन्धनरज्ज्वौ अमरः “दामनीदामभारैश्च
केचित् कायावलम्बिभिः । कीलैरारोप्यमाणैश्च दाम-
नीपाशपाशितैः” हरिवं० ६६ अ०

दामन्यादि पु० “दामन्यादित्तिगर्त्तप्रठादेः” पा० छप्रत्यय-
निमित्ते पा० ग० सूत्रोक्ते शब्दगणे स च गणः
“दामनि औलपि वैजवापि औदकि औदकि आच्यु-
तन्ति आच्युतदन्ति शाकुलकि आकिदन्ति औड्वि काक-
दन्ति शाकुलन्ति सार्वसेनि विन्दुवैन्दवि तुलभ मौञ्जा-
यन काकान्द सावित्रीपुत्र” ।

दामलिप्त न० तमोलिप्तनगरे (तमलुक) हेम०

दामलिह् पु० दाम-लेटि लिह्-क्तिप् । १दामलेहके । तमा-
त्मन इच्छति क्यच् दामलिह्यति ततः क्तिप् । २आत्मनो
दामलेहकेच्छौ “दादेर्धातोर्घः” पा० उपदेशे दादेरिति
विशेषणात् अस्य उपदेशे दादित्वाभावात् न घः सि० कौ० ।

दामाञ्जन न० दान्तः अञ्जनम् । अश्वादेः पादवन्धन-
रज्ज्वौ (पिकाडि) हेमच० दामाञ्जलमयत्वार्यं हारावली
“दामाञ्जलस्त्रलितलोलपदं तरङ्गाः” माघः ।

दामिनी स्त्री भीमो भीमसेनेनवत् दामा सुदामा नगः स
एकदेशत्वेनास्यस्य “संज्ञायां मन्मात्र्याम्” पा० इनि
ङीप् । सौदामन्यां विद्युति ।

दामोदर पु० दाम वन्धनसाधनं उदरे यस्य । यशोदा-
नन्दने कण्ठे तत्कथा “ततो यशोदा संक्रुद्धा कण्ठं
कमललोचनम् । आनाथ शकटीमूले भर्त्सयन्ती पुनः-
पुनः । दाम्ना चैवोदरे बद्धा प्रत्यवभ्रातुदूखले । यदि
शक्नोषि गच्छेति तत्तद्वा कर्म साऽकरोत्” इत्युपक्रमे
“स च तेनैव नाम्ना तु कण्ठो वै दामवन्धनात् । घोषे
दामोदर इति गोपिभिः परिगीयते” हरिवं० ६४ अ०
“विदारो रोहितोभागो हेतुर्दामोदरः सहः” विष्णु० स० ।
शाङ्करभाष्ये तु अस्यान्यापि व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा

“दमादिषाधनेनोदरा उत्कृष्टा गतिर्या तथा गम्यत इति दामोदरः । “दमादामोदरं विदुरिति” महाभारते य-
शोदया दामोदरे बद्ध इति वा “दामानि लोकनामानि-
तानि यस्योदरान्तरे । तेन दामोदरस्त्वेषः श्रीधरस्त्वित्-
साम्प्रतः” इति व्यासवचनात् वा दामोदरः । “दमो व-
हिरिन्द्रियनिग्रहः तज्जन्यो दामः तस्येदमित्यण् क-
गताविति धातोर्भावे “वहोदर” पा० अपि गुणे रपरत्वे
च अरः अवगतिः गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वात्तस्य विशेषण-
मुदिति उत्कृष्ट इत्यर्थः तथा च दामो दमसाधकः उत्
उत्कृष्टः अरः अवगतिः साक्षात्काररूपास्येति दामोदरः ।
उत्कृष्टा च गतिः धूमादिगतिसपेक्ष्याचिरादिः दमादिषा-
धना अस्य सगुणस्येति दामोदरनामनिरुक्तिः । “तर्वाभि-
ध्यगतं बद्ध दाम्ना गाढं तथोदरम् । ततश्च दामोदरतां स
ययौ दामवत्त्वनादिति” ब्रह्मपुराणम् इति आनन्दगिरिः ।
२ अतीते अर्हद्भेदे हेमच० । वर्द्धमानपुरसन्निकृष्टे शनदभेदे
च । ४ शालग्राममूर्त्तिभेदे तल्लक्षणं पद्मपुराणे यथा
“स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु सः । चक्रे
तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा” । ब्रह्माण्डपुराणे
“दामोदरस्तथा स्थूलो मध्यचक्रः प्रतिष्ठितः” प्रतिष्ठित
इत्यत्र प्रकीर्तित इति कचित् पाठः । “दूवांभं
हारसङ्कीर्णं पीतरेखायुतं शुभम्” । “पीतरेखा तथैव
चेति” ब्रह्मपुराणे पाठः । ब्रह्मपुराणे “उपर्यधश्च चक्रे
द्वे नातिदीर्घं सुखे विलम्बम् । मध्ये च रेखा लम्बैका
स च दामोदरः स्मृतः” । अन्यत्र “स्थूलो दामोदरो
ज्ञेयः सूक्ष्मरश्मो भवेत्तु यः । चक्रे तन्मध्यदेशस्य
पूजितः शुभदः सदा” । ब्रह्मवै० प्रकृतिखण्डे “द्विचक्रं
स्फुटमत्यन्तं ज्ञेयं दामोदराभिधम्” । मत्स्यस्मृतौ
“विश्वक्सेनमतिस्थूलं लघु दामोदरं स्मृतम्”

दामोष्णीष पु० गोत्रव्यावर्त्तकप्रवरर्षिभेदे “दामोष्णीषस्त्रै-
बलिश्च पर्णादो वरजानुकः” भा० सं० ४ अ० । युधिष्ठिर-
सभासभ्योक्तौ । तस्यापत्यं कुर्वाण्य । दामोष्णीषप्र
तदपत्ये पुंस्त्री

दाम्पत्य न० दम्पत्योरिदं पत्यन्तत्वात् यक् । १ दम्पति
सम्बन्धिनि अग्निहोत्रादौ २ दम्पत्योरन्योन्यप्रीतौ च
“ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्यतिम्” इत्युपक्रमे “वि-
द्याकामस्तु गिरिशं दम्पत्याश्चसुमां सतीम्” भाग० २।१।८।
दान्भिक त्रि० दम्भेन चरति धर्मं उक् । लोकेषु कीर्त्यादि
ख्यापनार्थं धर्मचारिणि श्रैष्ठ्यात्प्रतिनि, २ दम्भयुक्ते

च । “पापरोम्यभिगच्छश्च दान्भिको रसविक्रयी”
मनुना रसविक्रयकर्मविपाकः दान्भिकत्वमित्युक्तम् ।
“दान्भिको दुष्कृतः प्राज्ञः शूद्रेण सदृशो भवेत्” भा० व०
२।५ अ० । श्वकपक्षिणि पुंस्त्री० राजनि० ।

दाय दाने भा० व्यात्म० सक० सेट् । दायते अदायिष्ट अदा-
यिदम् अदायिध्वम् । ऋदित् णिच् अददायत-त ।

दाय पु० दा-दाने भावे वज् । १ दाने “मिथोदायः कृतो
येन गृहीतो मिथ एव वा । मिथ एव प्रदातव्यो यथा
दायस्तथा गृहः । अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय
एव वा” मनुः । दीङ्क्ष्ये भावे धज् । २ क्ष्ये अजयपालः
३ स्थाने सेदि० । दो-खण्डने भावे घज् । ४ खण्डने शब्द-
रत्ना० ५ सोक्तु गठनभाषणे सेदि० । तस्य परोक्तस्य खण्ड-
नरूपत्वात् नद्यात्वम् । दा-दाने कर्मणि घज् । इद्रे
धनादौ “ते तत्र विविधान् दायान् विजयार्थं नरेन्द्रराः”
भा० व्या० १८४ अ० । “संस्थाः सुखारसंस्थित्यै दत्त-
दायाः शुभाशयाः” काम० नीति० । “दायन्तु विविधं तस्मै
उदणु मे गदतोऽनघ । यत्तार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धन
सञ्चयम्” भा० सं० ५।१ अ० । ७ विवाहकाले कन्यायै दीय-
माने यौतुकादिधने कन्यादानकाले जामातादिभ्यो ददेये
धने व्रतान्तभिच्चादौ समावृत्तब्रह्मचारिभ्यो हदीयमाने
धने च १० विभागाहर्षित्वादिधने च दायभागशब्दे
दृश्यम् ।

दायक त्रि० दा-दाने ण्वल् । १ दत्तरि “तावतां गोसहस्राणां
फलं प्राप्नोति दायकः” भा० व० १६३ अ० । “चौराणां भक्त-
दायकाः” मनुः । दो-खण्डने ण्वल् । २ खण्डके च ।
दायेन धनेन कार्याति कै-क । ३ दायदे “गृह्णा इति
समाख्याता यजमानस्य दायकाः” गृह्यम् दायका दायदा
इत्यर्थः ।

दायवन्धु पु० दाये वन्धुः । भ्रातरि शब्दरत्ना०

दायभाग पु० दायस्य सम्बन्धिभिर्भागो यत् । अष्टादशविवादा-
न्तर्गते विवादपदभेदे तद्विद्वत्पथं जीमूतवाहनकृते दायभागे
यथा “अथ दायभागे निरुध्यते तत्र नारदः “विभागो-
ऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्नं प्रकल्प्यते । दायभाग इति प्रोक्तं
तद्विवादपदं बुधैः” । पितृत आगतं पितृन् तच्च पितृ
सरणोपजातस्त्वसुच्यते । पितृस्येति पुत्रैरिति च
द्वयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणं सम्बन्धिमात्रेण सम्ब-
न्धिमात्रधनविभागेऽपि दायभागपदप्रयोगात् अतएव
दायभागे विवादपदसुप्रसक्तस्य नारदोऽपि सात्वादिधन-

विभागस्य पदशितवान् तथा सनुरपि पितादिपद-
सदृशैव “एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत” इत्युपक्रमस्य
यावत्सम्बन्धिनविभागसुक्तवान् । दीयत इति
व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गौणः सृ-
तप्रजितादिस्त्वनिष्ठितपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाभ्यात्
न तु सृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति । ततश्च पूर्वस्वामि-
सम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत् द्रव्यं स्वत्वं तत्र
निरुद्धो दायशब्दः । ननु किं दायस्य विभागो विभक्ता
वयवत्वं ? यद्वा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वं ? न तावत्
पूर्वः दायविनाशापत्तेः नापि द्वितीयः संयुक्तेऽपि न
समेदं विभक्तं स्वं भ्रातुरिदमिति प्रयोगात् । न च
सम्बन्धविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्य-
विशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यं सम्बन्धान्तर
सङ्गावप्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेऽप्येव विभागव्यङ्ग्य-
स्वत्वापादकत्वात् कृतस्त्वपितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाश
कल्पनागौरवात् यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयो-
गाच्च । उच्यते एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्प-
न्नस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारा
नहेतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं वि-
भागः । विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा विभागः ।
यत्रापि चैकं दासीगवादिकं वस्तुसाधारणं तत्रापि
तत्तत्कालविशेषे बह्वनदोहनफलेन स्वत्वं व्यज्यते ।
तदाह दृष्टस्थितिः “एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथा-
शीन गृहे गृहे । उद्धृत्य कूपवायस्यस्वतुसारेण गृह्यते ।
युक्ता विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत्” । इदं श्लोका-
द्धत्वयं नानास्थानस्य न तु क्रमिकम् । ननु “पित-
र्युर्द्धं गते पुत्रा विभजेयुर्द्धं न पितुरिति” नारदवच-
नात् पितुर्द्धं विभजेयुरित्यन्वयात् विभागात् पूर्वं
न तत्र पुत्राणां स्वत्वं न च विभागस्य स्वत्वकारणता
असम्बन्धधनेऽप्यतिप्रसङ्गात् । उच्यते पितादिनिध-
नानन्तरमेवास्मदीयं धनमिति प्रयोगात् एकपुत्रे च
विभागं विनैव स्वत्वस्वीकाराच्च सम्बन्धनिधनमेव स्वत्व
कारणमतो नातिप्रसङ्गः । नन्वर्ज्यहव्यापारोऽर्जनम्
अर्जनाधीनस्वामिभावसर्वाजयिता तेन पुत्रव्यापारो-
जन्मैर्वाजनं युक्तम् अतो जीवत्येव पितरि पुत्राणां
तत्र स्वत्वं न तु तन्निधनात् अतएवोक्तं “क्वचिज्जन्मनैव
यथा पितरि धने” । नैतत् सन्वादिविरोधात् । यथा

सनुः “जर्द्धं पितृश्च मातृश्च समेत्य भ्रातरः समम् । भजे-
रन् पैटकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः” जीवतोरपि
पितोः पुत्राणां कुतो न विभाग इत्याशङ्क्यायामिदमुत्तरं
तदानीमस्वामित्वादिति । न च भार्या पुत्रश्चेत्यादिवत्
अस्वातन्त्र्याभिप्रायमिति वाच्यं तदानीं स्वत्वे प्रमाणा-
भावात् भार्यादिषु तु यत्ते समधिगच्छन्ति अर्जयन्तीति
स्वत्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यवर्णनम् । किञ्च स्त्रीपात्ते-
ऽपि तेषामस्वामित्वे स्वधनसाध्यवैदिककर्माच्छेदात् श्रुति
विरोधः स्यात् । देवस्य पितृधने अस्वाम्यमेव स्पष्ट-
यति यथा “पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्द्धं न पितुः ।
अस्वाम्यं हि भवेद्देष्टां निदेशे पितरि स्थिते” । किञ्च
जीवत्यपि पितरि पितृधने पुत्राणां स्वामित्वे पितु-
रनिच्छयापि विभागः स्यात् जन्मनैव स्वत्वमित्यत्र प्र-
माणाभावाच्च अर्जनरूपतया जन्मनः सृतावनधि-
गमात् । क्वचिज्जन्मनैवेति च जन्मनिवन्धनत्वात् पिता
पुत्रसम्बन्धस्य पितृभरणस्य च स्वत्वकारणत्वात् परम्भ-
रया वर्णनम्” ।

अस्य मते च पुत्राणां पितादुपरमादावेव तद्धने स्वत्वं
तच्चैकदेशनिष्ठम् ।

मिताक्षरादिप्राचीनमते जन्मनैव पुत्राणां पितृधने
स्वत्वं तच्च समुदितद्रव्यनिष्ठमिति भेदः ।

तदेतत् प्राचीनमतं वीरभित्तोदये जीमूतवाहनमत-
निराकरणेन परिष्कृत्य समर्थितं यथा

“यत् सन्वादिबचनव्याख्यासु बहुधा बुधाः । विवदन्ते
दायभागः स प्रबन्धेन वर्णयते” । तल्लक्षणमाह नारदः
“विभागोऽर्थस्य पितृप्रस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्पयते । दायभाग
इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैरिति” । पितोरयं पितृप्रस्य
इति कृतैकशेषात्पितृशब्दाद्यत् अथ मातृधनस्यापि
विभागकथनात् । पितृप्रस्य पुत्रैरिति च इयमपि
सम्बन्धिसात्वोपलक्षणम् पत्नीत्यादिनान्येषामपि भर्ता-
दिधने तन्निष्पण्यात् । अतएवोपक्रमे सनुना पितादि
पदज्ञोपात्तम् । “एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रति
संहितः । आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधतेति” ।
“दायधर्मोऽप्यत्र विभागरूपोऽभिप्रेतस्तस्यैवाग्रे लक्षण
कथनपूर्वकस्मिन्नूपणात् उद्देशावसरेऽपि “स्त्रीपुंसयो-
विभागश्चेति” तस्यैव विवादपदत्वेनोद्देशात् । अतए-
वाग्रे यावत्सम्बन्धनिधनविभागमेव प्रदर्शितवान्सनुः । दाय-
शब्दस्यायं स्वामिसम्बन्धमात्रं लक्ष्यस्त्ववद् द्रव्यं वदति ।

तथा च निघण्टुकारः “विभक्त्यं पितृद्वयं दाय-
माहर्षनीषिणः” इत्याह । अत्रापि पितृपदं सम्बन्धि-
मात्रोपलक्षणमन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात् । विभक्त्यं
विभागाहमित्यर्थः अन्यैकपुत्रादिस्वामिके विभा-
गाभावाद्दायशब्दाव्यव्यता न स्यात् । यत्तु जीमूत-
वाहनेन (दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयो-
गश्च गौणः स्तुतप्रव्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वो-
त्पत्तिफलमास्यात् । न तु स्तुतादीनां तत् त्वत्वागोऽस्ति ।
तच्च पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वास्थ्योपरमे यत् इत्ये-
ऽन्यस्य स्वत्वं तत् निरुद्धोदायशब्दः इत्युक्तं, तच्च सुन्द-
रम् निरुद्धत्वाङ्गीकारे दायददातिशब्दयोगैरण्वो-
पन्यासानर्थक्यात् । सर्वथाऽवयवार्थराहित्ये हि निरु-
द्धत्वम् । न च योगरूढत्वम् अवयवार्थवाचस्य स्वयमेवो-
पन्यासात् गौणमवयवार्थं परिकल्प्य तदङ्गीकारस्य
निष्प्रयोजनत्वमन्योन्याश्रयत्वमनुभवविरोधो व्याघातश्च ।
तत्स्वास्थ्योपरम इति च । जन्मनापि स्वत्वक्षोपपादयिष्य-
माणत्वादव्यापकम् । विभागशब्दस्त्वेकस्वाम्यानां
द्रव्यसमुदायविषयाणां तत्तदेकदेशे व्यवस्थापने शक्तः ।
अतएवैकपुत्रादीनां पित्रादिधनस्वाम्ये विभागशब्दा-
प्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रापि
चैकं दासीगवादि बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्काल विशेष-
नियतदासदोहनादिना तस्य तस्य सत्वव्यञ्जनादस्त्वेक-
देशस्वाम्यव्यवस्थापनरूपो विभागशब्दार्थः । अत-
एव “एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे” इति
“उद्धृत्य कूपवायम्भस्तुसारेण गृह्यते” । “युक्ता विभ-
जनीयं तदन्यथानर्थकम्भवेदिति” च दृष्टस्यत्वादिवचनेषु
बह्व्यसाणरीत्या तदुपपादयिष्यते । स च दायोद्विषयोऽ
प्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । पुत्रादीनां पित्रादिधने पुत्र-
त्वादिनैव सत्यपि स्वामिनि पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वो-
त्पत्तेः स तेषामप्रतिबन्धोदायः स्वामिसङ्गावस्थाप्रति-
बन्धकत्वात् । यस्तु विभक्त्यासंख्येष्टिनोऽपुत्रस्य स्तुतस्य
भ्रात्रादीनां तद्वन्नरूपोदायः स सप्रतिबन्धः स्वामि
सङ्गावस्था प्रतिबन्धकस्यापगम एव तत् स्वत्वोत्पत्तेः । ननु
सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दायः । स्वामिसङ्गावे पुत्रा-
दीनामपि जन्ममात्रेण स्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
तथाहि । यदि जन्मनैव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वत्वं
स्यात्तर्हि त्यज्यमात्रस्य पुत्रादेशत्वात् साधारणमिति तदनु-
मतिं विना द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पित्रादीनामनधि-

कारापत्तौ “जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति” श्रुति-
विरोधः । किञ्च विभागात् प्राक्पित्रादिप्रसाद-
लब्धस्याविभाज्यत्ववचनं व्यर्थं स्यात् । तज्जि पित्रा
पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्तं सर्वैरेव दत्तमिति विभाग
प्राप्तिभावादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः । अननुमत्या तु
साधारणद्रव्यस्य दानमेव न सम्भवतीति पित्रादि
प्रीतिदत्तत्वादिवचने युक्तिरयुक्ता । एवं पुत्राद्यनुमति
अन्तरेण स्यादीनामपि भर्तादिभिः प्रीतिदानस्यासम्भ-
वाच्चदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात् । “भर्ता प्रीतेन यद्वत्तं
स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममश्नीयाद्-
द्याद्वा स्यावराहते इति” वचने यथाकाममश्नी-
याद्द्याद्वेत्यनेनाविभाज्यत्वं भर्तृप्रीतिलब्धस्य यदभिहितं
तदपि व्यर्थम् । न चेदमविभागावस्थायां प्रीतिदानं
तस्य चाविभाज्यत्वञ्च प्रतिपादयति किन्तु स्यावराहते
यद्वत्तमित्यन्वयादिभागोत्तरमपि भर्ता स्त्रियै स्यावरञ्च
प्रीत्या देयमज्ञानाद्वत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपहृत्य विभ-
जनीयमस्यावरन्तु न प्रत्याहर्त्तव्यमित्यनुवादमात्रम्
स्यावरस्य स्त्रियै प्रीतिदानप्रतिषेधमात्रं तात्पर्येण बोध-
यतीति शङ्कनीयम् । तथान्वयस्य व्यवहितयोजनाप्र-
सङ्गेनायुक्तत्वात् । स्यावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रता समर्प-
कत्वेऽन्यांशस्यानुवादमात्रं व्यर्थत्वापरपर्यायस्यापद्यते ।

अथ “मणिसुक्ताप्रवालाणां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।
स्यावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः” । तथा
“पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च । स्याव-
रन्तु न भुज्येत प्रसादे सति षेटक इति” वचन-
मवश्यं विभागप्राक्काशीनस्यावरप्रसाददानप्रतिषेध-
परं वाच्यं मणिसुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरःसरं
तत्प्रतिषेधाभिधानात् अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन
वैयर्थ्यापत्तेः । तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्धि-
सुक्तादिषु तदनुमतिमन्तरेणापि दाने पितुः स्वातन्त्र्यम् ।
स्यावरे तु तदनुमत्यैवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य
वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति, जैवम् तस्य पितामहो-
पात्तस्यावरविषयत्वात् । अतीते पितामहे तत्स्वाम्य-
नाशात्पितापुत्रयोः साधारणे तदीयद्रव्यस्वत्वेऽपि
स्यावर एव पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिसुक्तादौ तु नेति तदर्थम् ।
यत्तु गौतमवचनम् “उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभते इत्या-
चार्याः” इति । जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे मिताचराकृता
प्रमाणत्वेनोपन्यस्तन्दायभागदायतत्त्वकृता व्याख्यातमेव ।

पितृस्त्वोपरमे तज्जन्यत्वस्य हेतुभूतेनोत्पत्तिमात्रसम्बन्धे-
नान्यसम्बन्धाधिकेन जनकधने पुत्राणां स्वामित्वात्तद्वनं
पुत्रोत्पत्तेरनान्यः सम्बन्धीत्याख्यां सन्त्यत इति । न
तु पितृस्त्वत्वे विद्यमानेऽपि तत्र पुत्रस्त्वत्वमिति तदर्थः ।
नारदः प्रवचनविरोधात् । “पितर्युध्वं गते पुत्रा
विभजेयुर्धनमिहतरिति” नारदः पितृर्धनमित्याह ।
अन्यथा धनं विभजेयुरित्येवावच्छेदः । “पितर्युध्वं परते
पुत्रा विभजेयुर्धनमिहतरः । अस्वस्यं हि भवेदेषां
निर्दोषे पितरि स्थिते इति” । देवलोऽपि पितृर्धन-
मित्युक्तोत्तरार्द्धेनास्वस्यं हीति स्पष्टमेव तेषामस्त्व-
त्वं हेतुत्वेनोक्तवान् । निर्दोषे पातित्यादिस्त्वत्वापग-
मकदोषरहिते । अनुरपि “अर्धं” पितृस्य मातृस्य समेत्य
भ्रातरः समम् । भजेरन् पैतृकं रिक्त्यमनीशास्ते हि
जीवतोरिति” जीवतोऽस्मात्पातितोस्तद्वने पुत्राणाम-
स्वस्यं व्यक्तमेवाह । यत्तु शङ्कन्निखितावाहृतः “न
जीवति पितरि पुत्रा रिक्त्यमभजेरन् । यद्यपि स्वस्य-
स्यश्चादधिगतत्वेनैव एव पुत्रा अर्धधर्मयोरस्वातन्त्र्या-
दिति” स्मृतिचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातम् । यद्यपि
“तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वा-
स्यमधिगतं प्राप्तलथापि जीवति पितरि तद्वनं तदिच्छां
विना न विभजेरन्नर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्मिहपारतन्त्र्या-
द्विभागकरणेऽनर्हः पुत्रा” इति । तेनानेन वचनेन
जन्मना पुत्रादीनां पित्रादिस्वामिकधने स्त्वत्वमिति” तदपि
न सन्वादिवचनानां बहूनामस्वस्यप्रतिपादकानामनु-
रोधेनास्वान्यथायस्य वर्णनीयत्वात् । वर्णितञ्च कल्पतरौ
“यद्यपि पश्चादधिते पितृधनव्यापारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्या-
दिभिरुपात्ते धने स्वस्यन्तथापि तत्राप्यस्वस्यजीवति
पितरि, किञ्च पितृधने अर्धधर्मयोस्तेषां पितरि जीव-
त्यस्वातन्त्र्यादिति । किञ्च स्त्वत्वं शास्त्रैकसमधिगम्यं तत्र
च रिक्त्यक्रयादिवज्जन्मनः स्त्वत्वेतत्वेनानुक्तेर्जन्मना
स्त्वत्वमप्रमाणकमेव । अतएव यथा भार्यादिवचनम्
“भार्या पुत्रश्च दासश्च त्वय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते
समधिगच्छन्ति यथैते तस्य तद्वनमिति” । पारतन्त्र्य-
मात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्वस्यवचनान्यपीत्यपास्तम् । भा-
र्यादिष्वध्वन्यादिवचनैः कर्त्तृनादिमाधनकत्वेन स्वा-
मित्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यमात्रपरत्वमन्यथा औतादिषु
धनसाध्नेषु पुराणादिश्रुतान्तेषामधिकारित्वमपि विरु-
द्धम् । अतः तु प्रत्युत जन्मनः स्त्वत्वेतत्वे प्रमाणा-

भावाद्व्यर्थमेवान्यथानेकवचनवर्णनम् । किञ्च यदि स्त्वत्वं
लौकिकं स्यात्तर्हि तदुपायानामपि लौकिकत्वात् “स्वामी
रिक्त्यक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं
लब्धं”, क्षत्रियस्य विजितम् निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति”
गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादमात्रत्वाच्च हि पाकादो-
दनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवादमात्र-
मुच्यते । तस्य हि वचनस्यायमर्थः । रिक्त्यं दायः
क्रयः प्रसिद्धः । संविभागो दायस्यैकदेशनिष्ठस्वामित्व-
व्यञ्जकोविभागः । परिग्रहः पूर्वमपरेणास्वीकृतस्वारण्यादि-
साधारणप्रदेशसम्बन्धिनस्तृणजलकाष्ठादेः स्वीकारः ।
अधिगमोऽज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु
स्त्वत्वेतत्तेषु सत्त्वं स्वामी भवति । जातेषु च जायते ।
ब्राह्मणस्य लब्धं प्रतिग्रहादिप्राप्तमधिकमसाधारण-
रिक्त्यादयस्तु सर्वसाधारणाः । अधिकमित्युत्तरत्वं सर्वत्र
सम्बध्यते । क्षत्रियस्य विजितं युद्धविजयदण्डादिप्राप्त-
मसाधारणम् । वैश्यस्य निर्विष्टं क्षत्रिगोरक्षणादिभूति-
लब्धम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिभूतिलब्धम् । निर्विष्टस्य
विशेष्येतिवाचकत्वम् “निर्विशेष्येतिभोगयोरिति”
विकाण्डाभिधानात् । वैश्यशूद्रग्रहणस्योपलक्षणत्वा-
दन्येषामप्यनुलोमजप्रतिलोमजातानां “सूतानामश्व-
सारथ्यम्” इत्याद्यौशनसादिप्रतिपादितं वृत्तिजातं निर्वि-
ष्टशब्देन संगृह्यते सर्वस्य भूतिरूपत्वात् । किञ्च
“योऽदत्तादायिनो हस्तास्त्रिपसेत ब्राह्मणोधनम् ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः” । इत्यदत्ता-
दायिनश्चौरस्य हस्ताद्याजनादिस्त्वत्वापि धनमर्ज-
यतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्त्वत्वस्य लौकिकत्वे ।
स्त्वत्वाज्जयतो निरपराधत्वात् मन्मते तु शास्त्रैक-
समधिगम्यत्वात् स्त्वत्वस्य चौरदाटकयाजनादावेतद्वचनादेव
स्त्वत्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम् । अपि च मम स्व-
मनेनापहृतमिति व्यपदेशो न स्यात् स्त्वत्वस्य लौकिकत्वे
अपहर्तुरेव तत्र स्त्वत्वात् । सन्मते त्वपहारस्य निषिद्ध-
त्वेन स्त्वत्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽयं व्यपदेशः । यदि च
सुवर्णत्वादिकमिव तत्र स्त्वत्वमपि प्रत्यक्षप्रमाणकन्तर्हि
सुवर्णत्वादौ यथा न सन्देहस्तथास्य स्वमिदमस्य नेत्यपि
सन्देहो न स्याद्विणीतित्वात् । इदमेवोक्तं संप्रहकारेण ।
“वर्त्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव न । अन्य-
स्वमन्यहस्तेषु चौर्यादौः किञ्च दृश्यते । तस्माच्छास्त्रत-
एव स्यात् स्वस्यं नानुभवादपि । अस्यापहृतमेतेन न

युक्तं वक्तुमन्यथा । विदितोऽर्थागमः शास्त्रे तथाऽवर्ण-
पृथक् पृथगिति । शास्त्रे “स्वामी रिक्थक्रयेत्यादौ” साधा-
रणसाधारणरूपोऽर्थागमः स्वलोपायः पृथक् पृथक्वर्ण-
तस्तथा विदितो लौकिकत्वे तच्छास्त्रानर्थक्यं शास्त्रो-
क्तयिदितत्वादित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् यथावर्णमिति सृति
चन्द्रिकायां पाठः । पूर्वपाठस्तु मदनरत्नलिखितः । अथ
यदस्य यथेष्टं विनियोज्यं तत्तस्य स्वमिति लोकप्रसिद्धे र्य-
थेष्टविनियोज्यत्वं स्वत्वमिति चोक्त्या दर्जतेनातिप्रसङ्गस्तत्र
चौरादेर्यथेष्टविनियोज्यत्वाभावाद्द्विनियोगकाले त्वासादि-
दर्शनात् । अतएव सन्देहोऽप्युपपन्नः सुवर्णत्वादित्यु-
त्वाभावात् स्वत्वस्य । भवेत् स्वसम्भवात् । शास्त्रेण सर्वस्य
कुटुम्बभरणादौ विनियोगविशेषनियमादैच्छिकविनियोग-
विषयत्वस्य कुत्वाप्यप्रसिद्धेः । तदप्याह संयहकारः श-
ङ्कोपन्यासपुरःसरम् “न च स्वसुच्यते तद्यत् स्वेच्छया
विनियुज्यते । विनियोगोऽस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव निय-
म्यते इति” । अत्र पूर्वाङ्गे शङ्कोपन्यास उत्तराङ्गे
तत्परिहारः । न च रिक्थादिवदुत्पत्त्यैवार्थस्वामित्व-
मिति गौतमवचने उत्पत्तेरपि जन्मापरपर्यायायाः स्वत्व-
हेतुत्वोक्तौः सत्यपि स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च शास्त्रैकसम-
धिगम्यत्वे जन्मना पुत्रादेः पित्रादिधने स्वत्वमन्ततमेवेति
वाच्यम् तस्यानेकदूषणैरन्यथा व्याख्यानस्य प्रागेवोक्त-
त्वात् । इदमेवाभिसन्धाय धारेस्वरूपापि शास्त्रैक-
समधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम् । अपि च । जीव-
त्यपि पित्रादौ पुत्रादेस्तद्वने जन्मना स्वत्वे तद्विच्छाया-
मपि पुत्रादीच्छयैव विभागः स्यात् । अस्वातन्त्र्यवचना-
न्नेवमिति चेत् न तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं
भवेद्व्यवहारस्तु सिद्धेदेव । यथा पित्रादिभिः सह
पुत्रादिभिश्चतुष्पाद्व्यवहारे प्रवर्त्यमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः
श्रेयोविघातमात्रं शिष्ये पितुः पुत्र इत्यादि वचनार्थ-
इति प्राक्प्रपञ्चितं तथात्वापि स्यात् । अस्त्विति चेन्न
सकलनिवन्धविरोधात् । क्वचिज्जन्मनैवेति प्राचीनग्रन्थ-
लिखनमपि जन्मनिवन्धनत्वात्पितापुत्रादिसम्बन्धस्य पितृ-
सरणस्य च तत्स्वत्वापगमहेतुत्वेन परस्परया वर्णनीयम् ।
किञ्च । ऊर्ध्वं पितृश्रेत्यादि अनुवचनं जन्मना पुत्राणां
स्वत्वपरं जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वास्ये तदि-
च्छया विना न विभागः ऊर्ध्वन्तु स्वेच्छयेति विभागनि-
धार्थं तदिति वाच्यं तच्चान्यायम् अस्वाभ्यपरत्वापत्तेः ।
न च पितृपरमकालविधानार्थमिति युक्तम् दृष्टार्थ-

त्वाद्भिभागस्योभयस्याप्यनुपपत्तेः । नापि नियमविधि-
विभागस्य “एवं सह वसेयुर्वा पृथग् वा धर्मकाभ्यया” इति
समुना विकल्पाभिधानात् । कालविधौ च पितृपर-
मानन्तरकाल एव विभागो नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्य-
बाधोऽयं स्यात् । जातेष्टवज्जातप्राणवियोगापत्तिस्वरूप
विशेषविरोधस्यात्माभावात् । अतो जीवतोः पितृस्त-
द्वने स्वास्यं नास्ति किन्तु परतयोस्तयोरिति तत्कालीना-
स्वत्वज्ञापनार्थं सन्वादिवचनं विभागस्तु स्वातन्त्र्यप्रा-
प्तकालीन इच्छाप्राप्तेऽनूद्यते । तथा चैतद्वचनविरोधादपि
न जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमवत्यतितत्वादि-
कमपि पित्रादिस्वत्वनाशकारणं वक्ष्यते । तस्मात्
पित्रादिस्वत्वनाश एव तद्वने पुत्रादीनां स्वास्यं न तत्-
स्वत्वसमकालीनमिति स्वास्यादिसङ्गावस्य सर्वत्र प्रति-
बन्धकत्वात् सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दाय इति द्वैविध्य-
मनुपपन्नमिति । अत्रोच्यते । यदि स्वत्वापगम एव
पुत्रादीनां तद्वने स्वत्वं तर्हि निर्दोषे पित्रादौ जीवति
तेषां धनसाध्यवैदिककर्मस्वनधिकारप्रसङ्गे “जातपुत्रः
कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादि श्रुतिविरोधस्तुल्यः स्व-
कपोलकल्पितहेत्वाभाससमर्थितस्त्वर्थानुरोधेन श्रुति
सङ्कोचोऽयुक्तः । आहिताग्नाविष्टप्रथमयज्ञे पित्रादौ
जीवत्यपि पुत्रादीन् प्रति तत्प्रवृत्त्यविशेषात् । सकल-
याज्ञिकशिष्टानां तदनुष्ठानदर्शनाच्च । जातपुत्रकृष्ण
केशपदाभ्यां वयोद्विजानतिक्रमस्यैव विवक्षा न तु तयोर-
व्यवस्थितयोः स्वरूपेणेति विरोधाधिकारणे भाष्यवार्त्ति-
कादौ स्थितत्वात् । न च यथा पुत्रानुमत्या पितृर्भव-
न्मते तदधिकारस्तथा सन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्रा-
द्यनुमत्येति वाच्यम् । यतो द्वयोरपि मते पितुः
स्वत्वस्य धने विद्यमानत्वात् स्वत्वत्यागरूपप्रधाननिष्प-
त्तिरविहता भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्यैवाभावादनु-
मतेषु स्वत्वजनकत्वाद्यागादिप्रधाननिष्पत्तिरेव कथम् ।
वस्तुतस्तु पितुः पुत्राद्यनुमतिरपि नापेक्षिता स्वात-
न्त्र्यप्राप्ता । पित्राद्यनुमतिस्तु पुत्रादेरपेक्षिता पारतन्त्र्यप्रा-
प्तित्वात् । विशेषो यथा स्त्रियाः स्वधनेनापीष्टा
पूर्त्तादिप्रतादौ भर्तादेरनुमतिस्तत्पारतन्त्र्यवचनात् ।
अननुमतौ तु स्वतन्त्रः प्रत्यवायो वैगुण्यं वा कर्मणि न
तु प्रधानस्वरूपानिष्पत्तिः । पित्राद्यनुमतेः स्वत्वोत्पाद-
कत्वञ्चैतद्विरोधात्कल्पमानमलौकिकमशास्त्रीयञ्च । त-
स्माच्छास्त्रैकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे कथञ्चिज्जन्मनोऽपि

रिक्तादिवचनादधिगमादिपदेन संपन्न आवश्यकः स्मृति
स्मृतिपुराणशिष्टाचारसिद्धयं निर्देष्टुं जीवत्यपि पितादौ
पुत्रादिवज्जादुष्टानाधिकारस्यानुरोधात् । वस्तुतस्तु
लौकिकमेव स्वं लोके च जातमात्राणामेव पुत्रादीनां
पितादिधने स्वाभ्यव्यवहारोऽन्ये ग्रामपीति साधयि-
ष्यामः । यच्च पितादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादिसाधारण-
स्वत्वे कथमनुमतिमन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तान्तदनु-
मतियोग्येष्वपि पुत्रादिषु स्वातन्त्र्यात्पितादीनां न
तदनुमत्यपेक्षा किमुतानुमत्ययोग्येति परिहृतप्रायमेव
तद्विधिवलादेवाधिकारोऽवगम्यत इति तु विज्ञानेश्वरा-
चार्यः । अतस्तोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमवचनस्य
यज्जीमूतवाहनरघुनन्दनाभ्याम्परस्परिकोत्पत्तिस्वत्वेहेतु-
त्वेन व्याख्यानं कृतान्तदपि व्यथेमेव । यत्तु शङ्खवचन-
नस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैव साधीयसी । कल्प-
तरुक्तव्याख्यायान्तु विद्याद्युपात्ताध्याहारेऽनुपस्थितभूयः-
पदाध्याहारः प्रसज्येत । जन्मपदाध्याहारस्तु पुत्रत्वा-
द्याक्षेपस्थितेरप्याध्याहाराच्च नायुक्तः । तेन श्रुत्युप-
पन्नमृत्युनुरोधानुनारददेवलादिवचनानामेवास्वातन्त्र्य-
परत्ववर्णनमुचिततरम् । यद्युक्तं प्रीतिदत्तस्यावि-
भाज्यत्ववचनानि जन्मना स्वत्वाभ्युपगमेऽनुपपन्ना-
नीति । तदपि न अनुमत्यभिप्रायेण स्यावरप्रीति-
दानाभावस्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः । स्वातन्त्र्याद्वा पि-
त्ररनुमतिमन्तरेणापि तेन दत्ते स्यावरव्यतिरिक्ते
पुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते । अतएव स्यावरे विशेष-
वचनम् “स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असम्भूय सुतान् सर्वांश्च दानञ्च च विक्रयः” इति ।
मणिसुक्ताप्रबालानामित्यादिवचनन्तु जन्मना स्वत्व-
पक्ष एवोपपन्नतरम् । न च पितामहोपात्तस्यावर-
मात्रविषयत्वमिति युक्तम् । न पिता न पितामह
इति द्वयग्रहणात् । पितामहस्य हि स्वाजितमपि पुत्रे
पौत्रे च सत्यपि न देयमिति वचनं जन्मना स्वत्वज्ञ-
मयति । यथा परमते मणिसुक्ताप्रबालादीनां पैता-
महानामपि पित्रेव स्वत्वन्तस्तरणात्तथास्मिन् मते-
ऽपि पुत्रादीनान्तत्वं जन्मना स्वत्वे साधारणेऽपि पितृ-
दानाधिकार इत्यविशेषः । तस्मात्पैत्रके पैतामहे च
द्रव्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितृ-
रावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्ब-
भरणापदिमोक्षादिषु च स्यावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे

स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम् । स्यावरादौ तु स्वाजितेऽपि
पितादिपरम्पराप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यं तुल्यमेव ।
“स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय
सुतान् सर्वांश्च दानञ्च च विक्रयः । ये जाता येऽप्य-
जाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृत्तिञ्च तेऽभिका-
ङ्क्षन्ति न दानञ्च च विक्रयः” इत्यादि वचनात् । अस्या-
प्यपवादो वक्ष्यते यच्च स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वा-
च्छास्त्रे च जन्मनः कापि स्वत्वेहेतुतानभिधानात्
कथञ्जन्मना पुत्रादीनामित्यादिधने स्वत्वस्वीकार इत्यु-
क्तम् । तत्तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेत्यापि गौतमा-
दिवचन उत्पत्तेरपि स्वत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक् । वस्तु-
तस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तम् ।
सर्वथा शास्त्रज्ञानगम्भरहितानां प्रत्यन्तवासिनां स्वेच्छा-
दीनामपि सम स्वमिदं नान्यस्य स्वमिति व्यवपदेशस्तत्-
कृतश्च क्रयविक्रयादिव्यवहारो दृश्यते । तेनान्वयव्यति-
रेकाभ्यां क्रयाद्युपायकं स्वामित्वमपि तैर्यथेष्टविनि-
योगार्हत्वरूपं पदार्थान्तररूपं वा प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
देवावगतमित्यवश्यं वाच्यम् । एतत्तर्कोपपन्नोऽनुमान-
वाक्यप्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्तः “स्वं लौकिकं
लौकिकार्थक्रियासाधनत्वादुच्चीक्षादिवम् इत्यन्वयदृष्टान्तः ।
आहवनीयादीनां हि शास्त्रैकसमधिगम्यानां न लौकि-
कार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्तः । तेना-
न्वयव्यतिरेकौ हेतुः । यद्यप्याहवनीयादीनामपि यागा-
दिलौकिकक्रियासाधनत्वमप्यस्ति । तथापि तत्त्वोक्त-
प्रमाणकाम्नादिरूपेण नालौकिकाहवनीयादिरूपे-
णेति न व्यभिचारः । इह तु सुवर्णादिरूपेण न
क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति सुवर्षत्वादिना
भरणादर्थक्रियासाधनत्वात्तदयालौकिकं रूपमेवं स्वत्व-
मपि सर्वानुगतं लौकिकमेव न ह्यस्वत्वेन क्रयादि
क्रियानिर्वाहो लोके । न चैवं स्वामी रिक्थेत्यादि
स्मृतीनां लोकसिद्धान्तानुवादकत्वेनानर्थक्यापत्तिरिति
वाच्यम् । धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरणस्मृतावना-
दिवाचकत्वतदभावरूपसाधुत्वासाधुत्वविवेकमेव तस्यो-
पपत्तेः । साधुशब्दाधिकरणे ह्येतदवस्थितं यत्तद्वीर्य-
व्यवहारिणां लोकानामविविक्तं लौकिकमेव साधुत्वं
शास्त्रेण विविच्यते । नत्वलौकिकसाधुत्वं साधुभि-
र्भाषितेत्यादिविधवाच्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यादि । एवमत्रापि
तथा च नयविवेको भवनाथः “लोकसिद्धिज्ञानज्ञ-

न्मादि अतएवानित्यं । प्रथमलोकधीविषयव्यवस्थितं तच्चिबन्धनार्थं स्मृतिव्याकरणादिस्मृतिवदिति । जन्मादीत्यादिपदेन क्रयादिग्रहणम् । व्याकरणादित्यादिपदेन सङ्गीतरत्नपरीक्षासासुद्रिकाणां ग्रहणम् । रागादीनामपि हि लोकसिद्धानामेवानभियुक्तान् प्रति विवेकार्थमेव तल्लक्षणकथनमित्युक्तं स्मृत्यधिकरणे आचार्यचरणैः । स्वामी रिक्थेत्यादिवचनन्तु प्रागेव व्याख्यातम् । रिक्थशब्दस्तु निष्प्रतिबन्धदायपरः संविभागशब्दश्च सप्रतिबन्धदायपर इति मितान्तरायां विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । स्मृतिचन्द्रिकाकृता तु रिक्थं पितादिवने पुत्रादीनां स्वामित्वापादकं जन्मनैवेति व्याख्याय संविभागः पितादिपदेन विशेषनिष्ठस्वामित्वसम्पादको विभाग इति संविभागशब्दे व्याख्यातस्तत्र स्वस्य सतो विभागात् स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रतिपादनानौचित्यात् । एकदेशव्यवस्थापनमात्रं हि स्वत्वस्य विभागेन क्रियते । सुखसुखहेतुत्वग्रहणे स्वामिपदे वैकल्याणपत्तेः । अतएवाह मितान्तरायां विज्ञानेश्वराचार्यः 'विभागशब्दश्चानेकस्वामिकथनविषयः प्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषय इति' । लोके पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरमेव । यदपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादिवचनं तदपि स्वामिसम्बन्धनिबन्धनानेकदायहरप्राप्तौ लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिरासार्थम् । प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धान्तुवादकत्वमिति सकलनिबन्धुभिरभिधानात् । नियतौपायिकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतोऽगुरोरपि संमतम् । लिप्सानये हि तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वसालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनप्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमेवेति पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन । न च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्त्तते । प्रलपितमिदङ्केनापि । अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति' अन्येन । अस्वार्थधीकृता विवृत एवम् । यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्ता नियमानां स्वलोपायतामिदं शास्त्रं न बोधयति क्रत्वर्थताबोधने व्यापृतत्वात् । तथा सति प्रतिग्रहादिप्राप्तस्य स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावादखेन च स्वत्वलागात्मकयागासम्भवात् कस्येह द्रव्यार्जननियमा भवेयुरिति पूर्वपक्षासम्भव इति शङ्कार्थः । प्रलपित-

मित्याद्युत्तरस्तस्यार्थः । अर्जनप्रतिग्रहादेः स्वत्वहेतुतायां लोकसिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्वाव्यापाराज्ञियमानां क्रत्वर्थत्वे तेन गम्यत इति न यागासम्भयो नियमानर्थक्यञ्चेति । सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य लौकिकत्वाभ्युपगमेनैव विचारप्रयोजनमुक्तम् 'अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति' । अस्याप्यर्थ एव विवृतः । यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्ता नियमार्जितेनैव क्रतुर्नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण । न तु पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते अर्जननियमस्य क्रत्वर्थत्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वात्नियमातिक्रमार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिरप्रत्यूहा पुरुषस्यैव तु नियमातिक्रमदोष इति अनेन नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमभ्युपगतमन्यथा क्रतुसिद्धिप्रतिषेधनिरोधात् । तत्रैवाधिकरणे कुमारोस्वामिनोऽप्यत्रभवतः स्वत्वं लौकिकमित्येवाभिमतमिति । तत्रत्यवार्त्तिकतन्त्ररत्नाभियोगभाजां सुलभमेव । अतएवाह शास्त्रदीपिकायां, पार्थसारथिः रागप्राप्तं तावदर्जनञ्च शास्त्रीयम् । रागतश्च पुरुषार्थतया प्राप्तेः प्रत्यक्षेणैवार्जितं द्रव्यं पुरुषस्मीययत् पुरुषार्थं विज्ञायते न तदनुमाने क्रत्वेकशेषतया शक्यं विज्ञातम् । तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि पुरुषकार्याणामन्यतम इति कार्यान्तरवत् क्रतावप्युपयुज्यत इत्येतावान् विशेषः । नतु तस्यैवाङ्गं तथा सति जीवनलोपात् क्रतुरेव न प्रवर्त्ततेति प्रष्टुकेन । अत्रार्जनस्य शास्त्रीयत्वन्निरस्यता स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च लोकसिद्धत्वं स्पष्टतरमेवोक्तम् । अन्यदपि तेनैवोक्तम् । तस्मात् पुरुषार्थेन्द्रव्यार्जनमेवञ्च दृष्टार्थमवति । नियमस्तु दृष्टाभावात्कामदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जनविषयत्वात् । नियमस्य पुरुषगतत्वमेव कल्पते । तेनासावुपायान्तरेणाजयन् प्रत्यवेतीति गम्यत इति । ततश्च स्वामी रिक्थेत्यादिवचसां लौकिकमेव रिक्थादीनां स्वलोपायत्वमनूय तदतिरिक्तोपायनिवृत्तौ तात्पर्यं ज्ञियमविषयेति नानर्थक्यशङ्कापि तृप्तिसाधनभोजनाश्रितदिङ्मयमवत् । द्रव्यार्जनमेव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारोदाहरणज्ञियमस्तु पूर्वपक्षयुक्तितयोपन्यस्तः । स एव ततोदाहरणमित्येव भट्टशुभतयोर्भेदः स्वत्वस्य लौकिकत्वं तदभयसम्मतमिति निष्कर्षः । तत्तदूषणभूषणादि तु तन्त्राभियोगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगादिह नोच्यते । एतेन चोपार्थादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं

स्यादिति यत्संप्रहकारधारेणराभ्यां स्वत्वस्य लौकिकत्वे
दूषणमभिहितं तदपि परास्तम् । चौथ्यादिषु स्वत्वो-
पायत्वस्य लोकएवाप्रसिद्धेरन्यस्य स्वमिदंज्ञास्येत्येवं व्यव-
हारात् । क्रयाद्युपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोऽपीदमस्य
वान्यस्य वेत्याकारो नानुपपन्नः । मम स्वमनेनापहृतमिति
न ब्रूयादपहर्तुरेव स्वत्वादिति च यत्स्वत्वस्य लौकिकत्वे
दूषणमभिहितं तदप्येतेनामूलविशीर्णम् । यच्चोक्तं
संप्रहृता “शास्त्रेण सर्वस्य तत्र विनियोगनियन्त्रणा-
द्वयथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्वत्वासम्भवः इच्छया कापि
नियोगासम्भवादिति । तदप्यापाततः न हि वयमै-
च्छिकविनियोगोपहितत्वं ब्रूमीमपि तु तदर्हत्वमात्रम् ।
अन्यथा राजादिभयादिच्छाप्रतीवर्ततेऽपि तत्र विनि-
योगेच्छानिच्छादशयोश्च स्वत्वतदभावौ विरुद्धौ प्रसज्ये-
याताम् राजादिनियन्त्रणादिव शास्त्रनियन्त्रणादन्य-
त्तैच्छिकविनियोगाभावेऽपि तदर्हत्वस्यानपायात् । अतएव
दुष्टत्वेनाशास्त्रीयविनियोगे स्वव्यवहारो नास्ति ।
प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रातिक्रमात् । तदर्हत्वं च तद-
र्जितत्वप्रयुक्तमस्यैव । तथा च नयविवेकेऽप्युक्तम् ।
“तच्च तस्य तदर्हं यद्येनार्जितमिति” । तदर्हं यथेष्टवि-
नियोगार्हमित्यर्थः प्रतिबन्धादङ्गुलमजनयतोऽपि कुम्-
लस्यबीजस्य बीजत्वप्रयुक्तमङ्गुलोत्पादनाहर्त्वमिव । वस्तु-
तस्तु बीजत्वाङ्गुराहर्त्वयोरिव स्वत्वत्वयथेष्टविनियोगार्ह-
त्वयोरपि भेद एव । अन्यथाहर्तावच्छेदकाऽपरिचयेऽह-
ताया दुर्भिरूपत्वात् । तेन ब्राह्मण्यमिव स्वत्वमपि
तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यं पदार्थान्तरमेवेत्यस्तिविनाशशालि ।
ब्राह्मण्यन्तु जातिरूपं नित्यमित्येतावान् परं भेदः ।
इदञ्चाकरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च । अत्र मितान्तरायां
स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजनसक्तं शास्त्रैक-
समधिगम्ये स्वत्वे । मनुः “यद्गृह्णितेनार्जयन्ति कर्मणा
ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्कर्षेण शुद्धानि दानेन तपसैव
च” इत्यादिस्मरणसत्प्रतिग्रहादि यस्य यदर्जनी-
पायत्वेन निषिद्धनर्जिते तस्य स्वत्वाभावाच्चौथ्यादर्जित-
वत्तत्पुत्राणामपि तदविभाज्यमेव । लौकिकत्वे तु
स्वत्वस्य तदर्जितेऽपि पितुः स्वत्वात्तत्पुत्राणां पितृधन-
त्वेन तद्विभाज्यम् । अर्जयितुरेव प्रतिषेधातिशयमिति-
तत्प्रत्यवायात् प्रायश्चित्तम् । तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपधर्मो-
पायतस्तत्स्वमिति न प्रायश्चित्तमपि “सप्त वित्तागमा
धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च

सत्प्रतिग्रह एव चेति” मनुस्मरणात् । प्रयोगो
दृढार्थेन्द्रव्यप्रयोगः कर्मयोग आर्त्विज्यादिकरणम् ।
तत्र दाय्यादीनां तयाणां वर्णचतुष्टयसाधारण्येन जयस्य
चतुर्विधं प्रति, योगस्य स्वयं कृतस्य वैश्यं शूद्रं च प्रति धर्म्य-
त्वम् अस्वयं कृतस्यापि च स्वयं कृतस्यापि सर्वान्
प्रति । कर्मयोगस्य तु विप्रं प्रत्येवेति विशेष इति ।
अत्र मदनरत्नकरो दूषणमाह “स्वत्वस्य शास्त्रैकसम-
धिगम्यत्वेऽप्यसत्प्रतिग्रहादिनिषेधो न स्वत्वानुत्पादकता-
न्तेषां वदति किन्तु प्रत्यवायमात्रहेतुताम् । इत-
रथा “आपहृतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो वा यतस्ततः ।
न लिप्येतेनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः । कुमोदं
कृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयङ्कृतम् । आपत्काले स्वयं
कुर्वीतैनसा युज्यते द्विजः” इति वचनैरेनसा न युज्यत
इत्यभिधानेनापि प्रत्यवायाभावावगमेनामापदिप्रत्यवाय-
स्वैवावगमात् प्रतिषेधप्रतिप्रसवयोः समानविषयत्वौ-
चित्यात् । अतएवानापि तत्र द्रव्यपरित्यागपूर्वकं जप-
तपोरूपं प्रायश्चित्तमेव विदधाति । न चौथ्यादिवद्वाज-
दण्डमपि किञ्चिद्वचनमसत्प्रतिग्रहादौ । तेनासत्प्रति-
ग्रहादेः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरपि तेषां स्वत्वोत्पाद-
कत्वाविशेषात्तदर्जितस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि तुल्यमिति
नैतत्प्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति । अत्र वदामः ।
शास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्ववादिनो मते यथा चौथ्यादि-
निषेधस्य स्वत्वानुत्पादकत्वदण्डप्रयोजनं विचारस्यास्य
युक्तमिति अत्र कर्तुः प्रायश्चित्तार्हताप्रयोजकत्वप्र-
रता । तथाऽसत्प्रतिग्रहादिनिषेधस्याप्यस्तु यथा चाप-
दुपाधिना “तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि पङ्कनश्रता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः । आख्यातव्यश्च
तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छतीत्यादि” प्रतिप्रसवबलाच्चौथ्ये
तच्चितयाभावस्तथाऽसत्प्रतिग्रहादेरप्यस्तु । अन्यथोभय-
त्वापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यानिष्प्रतिप्रसङ्गः । शास्त्रीयत्वे
स्वत्वस्याप्रसक्तचौथ्योपायकत्वनिषेधः कथमिति चेत् ।
अधिगमान्तरभावेन कथञ्चित्प्रसक्तोक्तो नावश्यवक्तव्य-
त्वात् अपरथा प्रतिषेधानुपपत्तेः । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे
च विकल्पापत्तिभया “दीक्षितो न जुहोतीत्यादिव-
ज्ञापप्रकारमतेन पर्युदासत्वं सामान्यविशेषभावेन विशेष-
निषेधसामान्यविध्योर्बाध्यवाधकभावोऽपि वा मतान्तरे-
णेत्यपि स्वीकार्यमेवागत्या । प्रतिग्रहादेस्तु प्रसक्ति-
ब्राह्मणादेरस्येवेत्यापत्तदभावोपाधिकौ प्रतिप्रसवप्रति-

वेधावप्युपपन्नतरो । तच्च सत्प्रतिग्रहस्यैकतवाणिज्या-
दावनापदि ब्राह्मणस्य राजदण्डोऽपि स्यादिति चेन्न
इष्टापत्तेः । न हि स्वधर्मत्यागिनो राजदण्डाभावः
कस्यापि सम्मतः । स च क्वचित् सामान्यरूपेणोक्त एव
गृह्यते क्वचिद्विशेषादान्नात इत्यन्यदेतत् । अतएवाभौ-
किकस्वत्वादिन इदमव्यपरदूषणम् । चौथ्यादिनिषेधस्य
त्रितयप्रयोजकतागौरवम् । पर्युदासत्वादिसौकारगौर-
वञ्च लौकिकस्वत्वादिनस्तु दण्डप्रत्यवायमात्रपरत्वम् ।
तेषां स्वत्वानुपायत्वस्य लोकसिद्धत्वादिति रागप्राप्तिनिषेधे
पर्युदासादिसौकारानापत्तिश्चेति लाघवमिति । तस्मा-
च्छास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वेऽसत्प्रतिग्रहादेस्तदनुपायत्वात्त-
दर्जिते पितुः स्वत्वाभावः स्यादेवेति चौथ्याद्यर्जितपि-
तृधनविभागवदसत्प्रतिग्रहाद्यर्जितस्याप्यविभाज्यत्वम् ।
लौकिके तु तस्मिन् लोके तेषामपि तदुपायत्वात्
सिद्धं तद्विभाज्यमिति मितान्तरोक्तं साध्येव प्रयो-
जनम् । इदञ्चोपलक्षणम् । पूर्वपक्षे चौथ्याद्यर्जित-
पितृधनसौकारे यथा पुत्रादीनामपि दण्डप्राप्त्यसत्त-
भवत्येव तथाऽसत्प्रतिग्रहाद्यर्जिततदुपग्रहणेऽपीत्यपि
प्रयोजनमवसेयम् अर्जयितुरेव प्रायश्चित्तमित्यभिधानेनो-
चितत्वात् । इदन्तिह विचार्यम् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे
चौथ्यस्य लोके तदनुपायत्वे सिद्धे षड्भक्तानशनाद्या-
पदि यच्चौथ्यमनुमतत्वेन चोरिते स्वत्वस्य तदने न वा ।
नाद्याः लोकेऽनुपायत्वेनावधारितत्वात्तदुत्तरेभ्यः पशन्तु-
मशक्यत्वात् । न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि
जलादेर्दधिजनकत्वादि बोध्यते । न द्वितीयः अस्त्रेण
पञ्चमहायज्ञादिप्रधानानिष्यतेः । न च क्षुत्प्रतिवात-
सात्वमेव तेन क्रियतां नान्यदलौकिकमिति वाच्यम् ।
शिष्टाचारविरोधात् न हि “शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्य-
कृत्वा तदुपयुज्यते “यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नास्तस्य
देवताः” इति स्मरणाच्च । अतएव विश्वामित्रः श्व-
जावनीं श्वपचट्टहात् हृत्वेन्द्रादिदेवोद्देशेन त्यक्त्वा
भोज्यामीति मनसि कृत्य यदा यथादैवतलज्जागांस्त्यक्तुं
प्रवृत्तस्तदा तुष्टैरिन्द्रादिभिर्दृष्टिः स्मृता शस्यञ्च तन्-
क्षणमेव प्रभूतमभूदित्याख्यायिका पुराणेषु स्मर्यते ।
शास्त्रैकसमधिगम्ये तु स्वत्वे यथाशास्त्रञ्चौथ्यादेरपि
स्वत्वोत्पादकत्वतदभावो न विरुद्धो । लौकिकस्वत्वतद-
पायत्वादिनस्तुभयतः पाशारज्जुरियमिति । अत्र प्रति-
विदध्मः । यद्यपि चौथ्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वञ्च लोकसिद्धं

तथाप्यनेनैव सश्रमभक्तानशनकाले षड्भक्तानशिनो
विधानाद् गम्यते । स्वत्वमात्रस्य हि शास्त्रीयत्वे विरु-
द्धत्वमतजज्ञानानां क्रयादिस्वत्वसाध्यव्यवहारानुप-
पत्तेः । अतश्चौथ्यनिषेधोदण्डपापमात्रबोधक एव ।
चौथ्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वाप्रसक्तेर्न तदभावपरः । यथा
ब्राह्मणस्य सर्वत्र प्रत्यक्षत्वेऽपि जात्युत्कर्षस्थले शास्त्री-
यत्वमेव । पुरुषेयत्तानियमस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् ।
यथाङ्गराचार्याः “एतावन्मात्रान्विहागमिकं प्रत्ये-
तव्यम् न ह्ययं पुरुषेयत्तानियमोलोकप्रमाणगम्य
इति” । तत्रापि तावत् पुरुषपरम्पराजन्यव्यक्तौ ब्राह्मण्य-
मभिव्यज्यत इति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव एव परं शास्त्रीय
व्यञ्जके ज्ञानवत्तादृश्यव्यक्तौ ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षमेव
व्यक्तिप्रत्यक्षप्रसुखजातिप्रत्यक्षसामग्रीसम्भारादित्यपि व-
दन्ति । इह तु चौथ्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत्व-
ग्रहात्तादृशस्य तस्य स्वत्वोत्पादकत्वेव शास्त्रेण बोध्यते ।
न च प्रत्यक्षविरोधः । न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रे-
णापि बोधयितुं शक्यमिति वाच्यम् न ह्यनुत्पादकत्व-
मपि लोकात् । तादृशेन व्यवहाराभावादन्वयव्यतिरेक-
गम्या स्वत्वस्य चौथ्योपायकता नावगम्यत इत्येतावत् ।
तथा च एतेषादीनां लोकानवगतपुत्रादिजनकता
यथा शास्त्रादवगम्यते तेषां दृष्टोपायान्तरजन्यतायामपि,
तथेहाप्यस्तु । स्वर्गाहवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणां
दृष्टोपायाभावोऽप्यधिक इत्यन्यदेतत् । प्रतिबन्धकप्र-
तिबद्धदाहादिजनकता यद्योक्ते जकमन्त्राणामथर्वादि
शास्त्रगम्या लोकप्रमाणगम्यत्वात् लप्ते जकतायाश्च प्रति-
बन्धकप्रतिबद्धकार्यजनकतातिरिक्ताया अनिवार्यत्वात् ।
शक्तिनाशतदुत्पत्तिकल्पनायामतिगौरवात् । यत्तु जन्मना
स्वत्वज्जिराकुर्वता जीमूतवाहनेन ‘क्वचिज्जन्मनैवेति
जन्मनिबन्धनत्वात्प्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्य पितृभरणस्य
च कारणत्वात्परम्परया वर्णनमिति’ प्राचीनलिखनाभि-
प्रायसङ्का कथसत्पादनरूपेण पितृगतव्यापारेण एते स्व-
त्वोत्पत्तिरित्याशङ्कोक्तं ‘अन्यव्यापारेणाप्यन्यस्य स्वत्वम-
विरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य । दृष्टञ्च लोकेऽपि दाने हि
चेतनोद्देश्यकत्वागादेव दाहव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये
स्वाभित्वम् । न च स्वीकारणात् स्वत्वं स्वीकर्तुं रेव
दातृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलमेव हि दानरूपता तच्च
फलं सम्प्रदानाधीनम् । यथा हि देवतोद्देशेन त्यागं
कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव यागस्य

होमाभिधाननिमित्तभूतस्य चोपे कुर्वन्नुत्तिगेव होतेत्यु-
च्यते तद्वत्तापि स्यात् । किञ्च । मनसा पात्रसहि-
श्रुत्यादिशास्त्रे स्वीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम् ।
ननु ग्रहणं स्वीकारः अमृततद्भावे चिप्रयोगादस्वं स्व
कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति कथन्ततः प्रागेव सुत्वम् ।
उच्यते । उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण समेद-
मिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहाराहं क्रियते इति स्वीकार-
शब्दार्थः याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमज-
नयतोऽप्यर्जनरूपता न विरुद्धा याजनादौ दक्षिणा-
दानादेव स्वत्वात् । पितृनिधनकालीनजीवनमेव वा
पुत्रस्यार्जनस्य विव्यति । किञ्च । आत्मादिधने तन्मर-
णात्तन्मरणकालीनजीवनाद्वा भ्रातृन्तरादेः स्वत्वम-
कामेनापि वाच्यत्वाद्विहायस्त्विति । तदेतदुक्तानमिति
विलसितम् । तथा हि शास्त्रमूलत्वादस्येति तावत्
स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम् । यदपि दृष्टं
लोकोऽपीत्यादि तदव्यापातसुन्दरम् । न हि प्रतिग्रही-
त्यर्थस्वीकुर्वत्यपि तस्य स्वत्वस्य द्यते । पात्रविशेषोद्देशेन
त्यागे तेनास्वीकृतेऽपि तत्स्वत्वोत्पत्तौ परस्मै तस्य प्रति-
पादनासम्भवप्रसङ्गात् । यदपि स्वीकर्तुरेव दातृत्वापत्ते-
रिति तदप्ययुक्तम् । परस्वत्वापत्तिफलकव्यापारस्य दान-
त्वात्सम्प्रदानस्वीकारानुक्तानुमानादिव्यापारस्य दान-
पदार्थत्वात्तत्फलपहितता तु तस्य सम्प्रदानस्वीकार-
मन्तरेण न सम्भवतीति सम्प्रदानव्यापारस्तद्वृत्तकः । न तु
स एव दानशब्दार्थः । यदपि यथा ह्रीत्यादि तदपि
न यजमानकर्तृकान्निहोत्वहोमादौ तद्विरोधात् ।
यत्तापि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं यजमानेन क्रियते ।
चरुवत्तस्य प्रक्षेपोऽर्ध्यादिभिस्तत्तापि विविक्तकर्तृक-
त्वाद्यथास्त्रन्तद्भवहाराविरोधात् । अन्यक्तस्य प्रक्षेपपर-
होमशब्दवाच्यता नास्ति । स तु त्यागः सुकर्तृकोऽ-
न्यकर्तृको वाऽवच्छेदकोऽस्तु न तावता कश्चिदोषः ।
अतएव यागस्य न प्रक्षेपामेव आत्मलाभो होमस्य तु
तदपेक्षेव । दानस्य तु प्रतिग्रहीद्व्यापारसाधेयैव
तदभावे दानपदार्थानिष्पत्तेः । यच्च किञ्चेत्यादि ।
तदपि यत्किञ्चित् उक्तमस्यैव तत्र विधानात् न तु
दानस्य । अतएव दाता तत् फलमाप्नोतीत्युक्तमन्यथा
तस्मानुवादत्वापत्तेः । दानत्वे हि तस्य तत्फलभावा-
प्रसक्तौ तत् फलमाप्नोतीति व्यर्थमेष स्यात् । अत-
स्तत्र जलप्रक्षेपरूपः पात्रोद्देशक उक्तमस्यैव ददातिना

विवक्षितोदानत्वनिष्पत्तिस्तु तस्य सम्प्रदानकर्तृकस्वीकारे
सत्येवेति परमार्थः । अतएवोत्सृजे इत्येव तत्र सङ्कल्प-
वाक्यं शिष्टानाञ्चतु दास्ये इति सम्प्रददे इति वा । अतः
प्रतिग्रहादेव दानस्य फलेऽपि सम्प्रदानस्य स्वत्वमिति
प्रतिग्रहस्यार्जनरूपत्वमविरुद्धम् । स्वत्वजनकोहि
व्यापारोऽर्जनशब्दार्थः । अतएवाह प्रभाकरः प्रल-
पितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्र-
तिषिद्धमिति । अस्य ग्रन्थः प्रागेव विवृतः । किञ्च ।
प्रतिग्रहस्य समेदमिति ज्ञानरूपस्य दातृव्यापारमा-
त्रोत्पन्नस्वत्वव्यवहारार्थतामात्रसम्पादकतायामर्जनशब्दस्य
तत्र गौणता स्यात् । अन्यस्मै तत्प्रतिपादनानुपपत्तिश्च
पूर्वसुक्ता । तदस्वीकारे प्रागुत्पन्नतत्स्वत्वनाशश्च कल्प्यः
स्यात् । न च दातृव्यापारात्तत्स्वत्वनाशात्साधारण
सम्प्रदानस्वत्वोत्पत्तिरिवश्राभ्युपेया त्वयापि । अपरथै-
तत्स्वत्वनाशेऽन्यस्य च स्वत्वानुत्पत्तेर्मध्यस्थस्य तस्य परि-
ग्रहादिनाऽन्यस्य यस्य कस्यापि वनगतास्वामिकतृण
काष्ठादाविव तत्र स्वत्वं स्यात्परिपालनाप्रसङ्गश्च । तथा
मन्त्रेऽपि पात्रविशेषोद्देशककल्याणे पात्रविशेषो-
त्पन्नमपि स्वत्वान्दस्वीकारे नश्रालम्ब्यस्य स्वीकारात्तत्स्वत्वो-
त्पत्त इति न कोऽपि विरोधः साधारणस्वत्वविनाशासा-
धारणस्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्र साधारण
स्वत्वव्यवहाराभावेन तदुत्पत्तिरप्रमाणिकी नैव स्वीक्रियते
गौरवाच्च । किन्तु दातरेव यथेष्टविनियोगाहस्वत्वाप-
गमेऽपि परस्वत्वापत्तिफलभावे दानशब्दार्थानिष्पत्ते-
र्विधिशिरस्कफलार्थिनः प्रतिपादनावधिपरिपालनीयत्व-
रूपं स्वत्वमस्यैव । यथा कृते हविषि भस्मसाङ्गावा-
वधि अस्य श्रृंगस्यर्थादिनिषेधाश्रयणनिमित्तदोषश्रवणानु-
रोधेन, तथा चान्यस्वत्वानुत्पत्तावपि न मध्यस्थपरि-
ग्रहाद्यनिवारणादिदोषः । शिष्टाचारोऽप्युभयत्र परि-
पालनरूपस्तन्मूलक एव । न चोत्सर्गमात्रस्य तत्र त्वया
वश्याभ्युपगमात्परस्वत्वापादनादरण्येन स्यादिति वाच्यम् ।
तादृशोत्सर्गस्यैव विधितात्यर्थविषयत्वात् । होमस्यलेऽ-
न्यन्यथा भस्मसाङ्गावानादरापत्तेः । यच्च याजनाध्यापन
साहचर्यात् प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वाजनकत्वेऽपि गौणमे-
वार्जनत्वमिति । तदयंबोधात् । तत्र हि ये ये द्विज
प्रभृतीनाम्भागास्तेषांलोषान्तेभ्यो भृतिरूपेणैव दक्षिणा-
काळे प्रतिपादनम् । परिक्रयव्यवहारोऽप्यतएव
“स्वामिकर्म परिक्रयः” इति जैमिनिस्मृतादौ विस्तरेण

निर्णीतएव विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । कर्मकरानतिज-
निका भूतिरेव हि परिक्रयः । एवमध्यापनेऽपि शिष्योऽ-
ध्यापकायाध्यापनभूतिमेव तत्सन्तीप्रजननोभध्ययनान्तोऽ-
र्पयन्ति । नियतभूतिकरणे तु भूतकाध्यापनसुपपातकम् ।
अतएव याजनाध्यापनयोः प्रतिपद्वाङ्मृतिशब्दवाच्यनिर्व-
शाच्च पृथगभिधानसुभयमिश्रितत्वात् । तेन तयोरपि
मुख्यमेवार्जनत्वम् । दक्षिणास्वव्यवहारोऽप्यतएव ऋत्वि-
गध्यापकदेये । यदपि भ्रातादिधने भ्रातृन्तरादि स्वत्वो-
त्पादकत्वन्तर्निधनस्य तत्कालीनभ्रातृन्तरादिजीवनस्य वा
कृत्रिमिति पुत्रादावपि पित्रादिनिधनन्तत्कालीनजीवनं
वा स्वत्वोत्पादकमस्तु नत्वकृत्रिमं पुत्रादिजन्मनैवेत्युक्तम् ।
तदपि जन्मनोऽपि स्वत्वोत्पादकत्वावशङ्कत्वोपपादनादेव
परिहृतम् । यच्चोक्तं ऋद्धिस्मृत्युत्पत्त्यादि सनुवचनमपि
जन्मनः स्वत्वापादकत्वे न घटते प्राग्विभागनिषेधार्थत्वे
तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः विभागस्य दृष्टार्थत्वेन तद्विधान-
कालविधानयोरसम्भवात् । विभागस्य पक्षप्राप्तस्य निय-
मार्थत्वे सहवासविधिविरोधाद्यापत्तेः । तस्मात्पितरि
सति मातरि च सत्यान्तर्जनस्यास्याभाव उपरतयो-
रेव तयोः पुत्रादेस्तर्जनस्यास्यमिति प्रतिपादनार्थमेव
तद्वाच्यमिति । तदत्युत्तानाभिधानम् अस्वार्थविधाना-
पत्तेस्तुल्यत्वात् । प्राग्विभागात्कालविधिपरत्वे-
बाधकाभावात् । इच्छाप्राप्तकालानुवादेऽपि व्यवहार-
शास्त्रत्वेनाविरोधात् । एतेन जातेष्टवच्छेषिविरोधादि
निमित्तानन्तर्यबाधकाभावात्पितृपरमानन्तरक्षणएव विभागः
प्रसज्येतेत्यप्यपास्तम् । कालविधानेन पितृपरमस्य
निमित्तत्वाबोधनाच्च । अन्यथा निमित्ते सति नैमित्तिक-
स्यावशङ्कत्वात्पितृरुद्धं विभागाकरणे प्रत्यवायोऽपि
प्रसज्येत । पतितत्वपारिव्राज्ययोः पितृस्वत्वनाशोऽप्य-
धिकः जन्मना स्वत्वन्तुल्यमेव । पातित्ये तु प्रायश्चित्ताना-
चरण एव स्वत्वनाशो विभागानर्हता च । अन्यथा द्रव्य-
साध्यं प्रायश्चित्तमपि पितोः स्वद्रव्येण न स्यात् । अत-
एव मातृनिर्दष्टे रजसीत्याद्यापि कालविधिपरमेव । न
तु पातित्यादिवत्तत्वं स्वत्वाभावः । स तु लोकेत एव
विभागनिषेधाच्च भ्रातादाविवेत्यादि वक्ष्यते । किञ्च ।
तदेवं पितृस्वत्वापगमएकः कालः अपरस्वानपगत एव
पितृस्वाभ्ये पितरिच्छेति कालद्वयमित्युक्त्वा मध्ये मिता-
क्षरोक्तं विभागकालत्रयं दूषयित्वा तस्मात्पतितत्वनि-
सृष्ट्वोपरमैः पितृस्वत्वापगम एकः कालः अपरस्य

सति स्वत्वे तदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसंहर-
ता जीमूतवाहनेनैव पितृस्वत्वानपगमेऽपि पुत्राणां
विभागो स्वीकृतस्तत्र पुत्राणांस्मृतधने स्वत्वोत्पादः
कथम् । कथञ्च जीवतोः पितोरस्वाभ्यप्रतिपादकवचनैः
सह न विरोधः । अस्वस्य विभागासम्भवात्कथन्तेषां
विभागः । पितृस्वत्वापगमएवोद्धं पितृस्वत्वेन विव-
क्षितोऽतएव स्मृतपदस्मरित्युद्धमित्युक्तम् । पितृ-
स्वत्वापगमोद्धमित्यर्थः पितृस्वत्वापगमस्य तद्विधानादिव-
त्तस्य पतितत्वनिस्तृहत्वाभ्यामपीत्यादि स्वमन्ये पूर्वापर-
विरोधश्च न कथम् । अत्राप्युपरतस्य हत्वादिना पुत्राणां
स्वत्वस्मृतधने भवतीति ज्ञापनादयमेकः काल इति उक्तम्
तत्राप्युपरतस्य हत्वादिनेत्यनेन पितृस्वत्वापगमएव यदि
विवक्षितस्तर्ह्यनपगते पितृस्वत्वे तदिच्छाऽपरः काल इत्य-
भिधानं विरुद्धम् । पितृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिजीवन-
स्यैवार्जनस्य तदीयस्य स्वीकारात्पितृस्वत्वे सति पुत्राणां-
नङ्गने स्वत्वस्वीकारः कथम् । नङ्गनाशमिवमातृरजोनि-
दृष्टिमात्रेण पितुः स्वत्वापगमे पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीन-
नत्वस्वाम्योपरमे यत् द्रव्ये स्वत्वन्तत्वं निहृढोदायशब्द-
इति स्वीकृतायशब्दार्थभावात्पितृस्वत्वानपगमे यत् विभाग-
स्तत्र दायशब्दप्रयोगोऽपि दुस्त्य इत्यादि वक्तुं व्याकुली-
स्यात् । जन्मना स्वत्वस्वीकारे तु सर्वमनाकुलमित्यादि-
सुधीभिरुन्नेयम् । अतएव मिताक्षरादौ पूर्वस्वामि-
सम्बन्धाधीनं स्वत्वमन्यस्य यत् धने तदेव दायशब्दवाच्य-
मित्युक्तं तु पूर्वस्वाम्योपरमेऽपि तत् प्रवेशितः । तस्मिन्
द्विविधो दाय इति ।

यच्च जीमूतवाहनेनैव मिताक्षरोक्तम् विभागो-
नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्यानान्तदेकदेशेषु
व्यवस्थापनमिति विभागशब्दार्थः । न च सम्बन्धावि-
शेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्था-
पनं विभाग इति वाच्यमित्याशङ्क्य सम्बन्धान्तरसङ्गाव-
प्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेष्टेव विभागव्यङ्ग्यस्वत्वा-
पादकत्वात् । कृत्स्नपितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाशकल्पना-
गौरवात् । यथेष्टविनियोगफलभावेनानुपयोगाच्चेति
दूषयित्वा उच्यते । “एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्या-
दावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन देशेष्टिक-
व्यवहारानर्हताया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना
व्यञ्जनं विभागः । विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा
विभाग इति व्युत्पत्त्येत्युक्तम् । तद्वायतत्वकतोपन्यस्य

दूषितम् “यत्नास्य स्वत्वन्तर्वायै गुटिकापात इति कथं
वचनाभावाच्चित्तयेत्यम् । यत् हि पितृनिधनानन्तर-
दीयाश्वयोरेकमादाय भ्राता यदर्जितन्तर्वाजकस्य द्वौ
भागवपरस्यैकः सर्वसम्मतः । तत्र यदि प्राचीनधनवि-
भागकाले गुटिकापातादर्जकेन स एवाश्वः पञ्चाब्जस्यसदा-
प्रादेशिकस्वत्ववादिमते प्रागर्जकस्यैव सोऽश्व इति
तेनार्जितधने कथं भ्रातृन्तरस्य विभागः । तत्रैवा-
स्वत्वेन तदुत्पन्ने सुतरां स्वत्वाभावादस्य चाविभाज्य-
त्वात् । यदि वार्जकेतरेण सोऽश्वोऽब्जस्यसदा तेनार्जित-
धनस्य समभाग एव युक्तः । एकस्य स्त्रियासेनापरस्या-
श्वासेनार्जकत्वादिति । वस्तुतस्तु सम्बन्धाविशेषात्
सर्वसम्बन्धिनां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वस्य गुटिकापाता-
दिना प्रादेशिकव्यवस्थापनं विभागः । कर्तृधनगतस्व-
त्वात्पादविनाशावप्यगत्या कल्प्यते । संसृष्टतायां प्रादेशि-
कस्वत्वात्पादकर्तृधनस्वत्वोत्पादविनाशाविव । तच्च “वि-
भक्तो यः पुनः पित्वा भ्राता वैकल्य संस्थितः । पितृव्ये-
न्नाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते” इतिवृहस्पति-
वचने येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्यादीनां पितृपिता-
महोपाजितद्रव्येणाविभक्तं स्वस्यत्पत्तितः सम्भावति ।
तएव विभक्ताः सन्तः पुनः परस्परप्रीत्या पूर्वकृतविभागाः
एव यत्तत्र धनं नन्ममापि यन्मम धनन्तत्तवापीत्येकस्मिन्
कार्ये एककृततया स्थितास्ते संसृष्टाः नन्वेवंकृपाणा-
न्धनसंसर्गमात्रेण सम्भूयकारिणां बणिजामपि संसर्ग-
त्वम् । नापि विभक्तानां द्रव्यसंसर्गमात्रेण । प्रीति
पूर्वकतादृगभिसन्धिं विनेत्यभिदधता दायभागकृतापि
स्वहस्तिताम् । साधारणस्वत्वादेव हि “वन्धूनामविभ-
क्तानाम्भोगक्षैव प्रदापयेत्” इति कात्यायनवचनं यथा
श्रुतमेव सङ्गृह्यते । वावङ्गुत्तधनमात्रे स्वस्वत्वापि
सत्त्वात् । अतएवात्र धने परस्परस्य चौर्यमपि नास्ति ।
एवञ्च ।

“साल्पित्वस्यातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च । विभ-
क्ताभ्रातरः कृत्युर्द्धाविभक्ताः परस्परम्” इति नारद-
वचने परस्परनिरूपितदानादिनिषेधोऽपि न्यायमूलक-
एव । दानादेः पूर्वमपि देयादौ प्रतिग्रहीतादेः स्वत्व-
सत्त्वाद्दानप्रतिग्रहादेरसम्भवात् । अविभक्तत्वादेव चावि-
भक्तद्रव्येण यत्कृतं दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्र सर्वेषां फल-
भागित्वम् । तथा च नारदः “भ्रातृणां विभक्तानामेको
धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्

पृथक्” । व्यासोऽपि “स्यावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधार-
णस्य च । नैकः कृत्यात्क्रयन्दानं परस्परमतं विना” ।
अत्र समस्तस्येति विशेषणोपादानात् कर्तृधनगतमेव
प्रत्येकं स्वत्वं स्वीक्रियते । तस्मात्तु लब्धधनसम्बन्धान्तरसत्त्वेन
सम्बन्धिसकाशात् संक्रान्त्यन्यं यत्तत्र समापीति स-
म्बन्धिनां प्रतीयते तद्विमते दानादिकं प्रतिषिद्धं
स्वार्थम् । अतो नैकदेशगतं स्वत्वमिति । इदञ्च द्रव्य-
समुदायविषयाणामनेकस्यास्यानामेकदेशे व्यवस्थापनं
विभाग इति वदतो मिताक्षराकृतोऽप्यभिमतमिति ल-
भ्यते । इदन्त्विह विचार्यम् । द्रव्यसमुदायनिरूपितं
स्वामित्वं स्वायम् स्वामिनिरूपितञ्च द्रव्यसमुदाये
स्वत्वं व्यासज्यहृत्ति प्रत्येकहृत्ति वा । नाद्यः एकैक-
स्वामित्वस्वत्वाश्रयनाशे तद्वाश्यावशिष्टसमुदायगततदु-
त्पत्तेश्च कल्पनायामतिगौरवापत्तेः प्रत्येकस्य प्रत्येक-
द्रव्ये दानक्रयादियथेष्टविनियोगानर्हत्वापत्तौ व्यवहा-
रविस्वादापत्तेश्च । न द्वितीयः विभागे सति तावता-
न्नाशोत्पादकल्पनापत्तेः । स्वस्य सतोविभागो न तु वि-
भागात् स्वत्वमिति अन्यविरोधाच्च । अत्र ब्रूमः ।
प्रत्येकहृत्तीनि सम्बन्धाविशेषात् स्वास्यानि च सन्त्येव ।
परस्परविभागागते परस्परस्यान्यान्यदीयद्रव्ये तानि
नशन्ति परमते मरणपारिव्रज्यादिनेवेति न काश्चिन्नु-
पपत्तिः । व्यवस्थापनमपीदमेव अन्यैकदेशे उत्पादन-
मित्येव वदेत् । अतएव विनाशमात्रकल्पना न तु स्व-
त्वान्तरोत्पादकल्पना । जीमूतवाहनमते च कुत्र
वास्तवं सम स्वत्वमिति विभागात् प्रागनिरूपणात्तदधी-
नश्रोत्पत्त्यात्तलौकिककर्मेच्छेदः । अनुमत्या विभागोत्तर
कृतया परस्परद्रव्ये परस्परस्वत्वान्तरोत्पत्तिस्वीकारे तदु-
त्पादविनाशकल्पनागौरवं यच्चया मिताक्षरामतं प्र-
त्यापादितं ततोऽपि तवाधिकमापन्नम् । व्यवहारा-
नुपयोगेन समुदायस्वत्वस्य निष्प्रयोजनता च योपन्यसा
साध्येकदेशगत स्वत्वाश्रयणमे तल्यैवेति कृतमतिदूरंगत्वा ।
अनयोश्च मतयोर्दुर्गतायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम्
“देशानां जातिसंघस्य धर्मोऽयमस्य यो भृशः । उदितः
स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत्” भृशुवचनम् भृशु-
राहेति शेषः । दायस्य भागः प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यत्र अच् ।
२जीमूतवाहनादिकृते दायस्य विभागज्ञापके अन्ये पुं ।
दायभागमाहिक्रमश्च उत्तराधिकारिणश्चे १०६८ पृ०
उक्तः ।

दायाद पु० दायं विभजनीयधनमादत्ते आ+दा-क । दाय-
मत्ति अद-अण् उपपदसमासो वा । १सापिण्डे २पुत्रे च
अमरः । “न तं भजेरन् दायादाः” मनुः । “उज्जीता-
भरणात् ज्ञाना दायादा ऊर्जमानुयुः” कात्या० । ३दाया-
धिकारिणि त्रि० “तेषां षट् वन्मुदायादाः” मनुः स्त्रियां
टाप् “पुमान् दायादोऽदायादा स्त्री” निरु० कप्रत्य-
तान्तस्यैवेदं रूपम् सुग्वबोधमते षण्णत्वात् ङीप् स्यात्
दायादीति भेदः । सा च ४कन्यायाम् शब्दार्थकल्य० पुत्रे
“त्वया दायादवानस्ति त्वं मे वंशकरः सुतः” भा०आ०
७५अ० ।

दायाद्य न० दायादस्य भावः ब्राह्मणा० ष्यञ् । १सापिण्डे
दायरूपमाद्यम् । २सापिण्डे निबन्धने धने च “दा-
यादस्य प्रदानञ्च” मनुः “स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि
प्राप्नोति पाण्डवः” भा०आ० १११ अ० । “स्त्रीणां स्वपति
दायाद्यसुपभोगफलं स्मृतम्” भा०अनु० ४७अ०

दायित्वं त्रि० दायं दानं करोति दायि-कर्मणि-क्त ।
कृतदाने दायिते भरतः एतन्मूलं मूल्यम् ।

दार पु० व०व० दारयति भ्रातृन् दृ-णिच् दारि-कर्त्तरि
अच् । भाष्यार्थं “दारांश्च कुरु धर्मेण सा निमज्जीः
पितामहान्” भा०आ० १०३अ० “दाराणां सुरवैरिणो
रतिपतेर्मातृस्त्रिलोकजितः” धनञ्जयवि० । “पाणिग्रह-
णिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्” मनुः । “बृहशा-
नाहरेत् दारान्” यमः । करणे चञ् । २औषधभेदे । भावे
चञ् । ३विदारणे पु० ।

दारक त्रि० दृ-ण्वल् । १विदारके २बालके “चाण्डालदारके-
णानुगम्यमानम्” काद० “एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्य-
त्रैव दारकाः । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवाधाय दार-
कान्” भा०आ० १२६ अ० । “सदृगरांश्च महाघोरान्
समरे शत्रु दारकान्” मा०द्रो० १५६अ० २पुत्रे “कुमारो
भर्तृदारकः” अमरः । ४कन्यायां स्त्री “सन्तानसन्निवि-
त्रेयः दारिकादानपूर्वकः” कामन्दकी० “पूतनां दैत्य-
दारिकाम्” हरिवं० ४२अ० ५आमन्त्रकरे पुंस्त्री राजनि० ।
तस्य भूमिद्विदारकत्वात् तथात्वम् ।

दारकश्चान् न० दाराणां तद्भावस्य प्रतिपादकं कर्म । भाष्यार्थं
सम्पादके ज्ञानविशेषरूपे विवाहे त्रिका० “सा प्रशस्ता
द्विजातीनां दारकर्माणि मेधुने” । “सवर्णांमे द्विजातीनां
प्रशस्ता दारदर्माणि” मनुः । दारक्रियाऽप्यत्र स्त्री “पुन-
र्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च” मनुः “दारक्रिया

योग्यदशञ्च पुत्रम्” रघुः । “क्षीवे दारक्रिया यादृक्”
भा० सं० ३६अ० ।

दारग्रहणं न० दाराणां दारत्वस्य सम्पादकं ग्रहणं ज्ञानम् ।
दारत्वसम्पादके ज्ञानरूपे विवाहे “तेन भाष्यार्थसम्पा-
दकं ग्रहणं विवाहः । तस्य स्वीकाररूपज्ञानविशे-
षस्य समवायविषयतयोर्भेदात् वरकन्ययोर्विवाहकर्तृत्व
कर्मत्वे अतएव “कन्यापुत्रविवाहेष्विति” विष्णुपुराणोक्तं
संगच्छते । भाष्यार्थस्य स्वरूपसद्विशेषणत्वेन नेतरे-
तराम्यदोष इति उदा० रघु० “तद्दारग्रहणे यत्नं
यत्नतया च मनः कुरु” भा० आ० १३अ० । दारपरिग्रहा
दयोऽप्यत्र “अतः परं समावृत्तः कुर्याद्दारपरिग्रहम्” मनुः

दारणं न० दारयति जलमलम् दृ-णिच् युच् । १कतकफले
शब्दर० । तस्य जलकालप्य दारणात्तथात्वम् २दारकभावे
त्रि० “समाधत्त शितं वाणं गिरीणामपि दारणम्” भा०
क० ४६अ० करणे ल्युट् । ३विदारणसाधने अस्त्रादौ त्रि०
स्त्रियां ङीप् । “नमस्ये शुम्भहननीं निशुम्भ हृदि दार-
णीम्” हरिवं० १६६अ० भावे ल्युट् । ४विदारणे भेदने
“दारुदारणपथैः समाहृतम्” “तद्दारुदारणपथेषु
चतुर्षु किं स्यात्” लीला० । द्वैधीकरणे व्रणादिस्रोतन-
साधके ५औषधभेदे तच्च सुश्रुतेनोक्तं यथा
“चिरविल्लोऽग्निको दली चित्तको हयमारकः । कपोत
वृषकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् । क्षारद्रव्याणि
वा यानि क्षारो वा दारणं परम्”

दारद न० दारद देशभेदे भवः स्निग्धा० अण् । १विषभेदे अमरः
२पारदे ३हिङ्गुले च भेदि० । दारदे देशस्य सन्निकष्टः
अण् । ४ससुद्रे हारा० ।

दारबलिभुज् पु० दारेण चञ् पुटेन विदारणेन बलिं भुङ्क्ते
भुज-क्तिप् । वकपक्षिणि त्रिका० ।

दारव त्रि० दारुणः विकारः रजता० अञ् । दारुविकारे
काष्ठमये पदार्थे “दारवाणां च तक्षणम्” मनुः ।
“अभीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम्” स्क० सि०

दारि त्रि० दृ-णिच्-इन् । १दारके स्त्रियां वा ङीप् ।

दारिका स्त्री दारक+टाप् कापि अत इच्चम् । कन्यायाम्
जटाध० दारकशब्दे उदा० ।

दारिद्र्यं न० दरिद्रस्य भावः ष्यञ् । दरिद्रतायां दुर्गती
धनान्दिराहित्ये “प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः” नैष०
दारिद्र्यवर्णनं सूक्ष्मकटिकायां यथा

“सुखं हि दुःखात्पुनरुभूय शोभते घनान्धकारेणिव दीपः”

दर्शनम् । सुखानु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरी-
रेण मृतः स जीवति । दारिद्र्यमनुत्तकं दुःखम् ।
वयस्य ! न ममार्थान् प्रति दैन्यम् । पश्य “एतत्तु मां
दहति यदुद्वहस्यदीयं क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्ज-
यन्ति । संशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमन्तः कालात्यये
मधुकराः करिणः कपोलम्” । सत्यं न मे विभवनाश-
कृतास्ति चिन्ता, भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति
यान्ति । एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य यत् सौहृ-
दादपि जनाः शिथिलीभवन्ति । दारिद्र्याद्ध्रियमेति
क्षीपरिगतः प्रभ्रमगते तेजसो, निस्तेजाः परिभू-
यते, परिभवाच्चिर्वेदमापद्यते । निर्विष्यः शुचमेति,
शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते, निर्वुद्धिः क्षयमेत्यहो
निधनता सर्वपदामास्यदम् । दारिद्र्यं हि पुरुषस्य ।
निवासस्थितायाः परपरिभवो वैरमपरं, जुगुप्सा
मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् । वनं गन्तुं बुद्धि-
र्भवति च कलत्वात् परिभवो, हृदिस्यः शोकाग्निर्न च
दहति सन्नापयति च” । तत्रैव अन्यत्र स्थाने “दारि-
द्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते, सुस्निग्धा
विमुखीभवन्ति सुहृदः स्तारीभवन्त्यापदः । सत्वं
क्ष्मासुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिच्छाद्यते, पापं
कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते । सङ्गं नैव
हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाव्यते नादरात् सम्प्राप्तो गृह-
सुखेषु धनिनां सावज्ञमालोक्यते । दूरादेव महाज-
नस्य विहरत्यलच्छदो लज्जया मन्ये निर्धनता प्रकाम-
मपरं यष्टं महापातकम् । दारिद्र्य ! शोचामि भव-
न्तमेवमस्मच्छरीरे सुहृदित्युश्रित्वा । विपन्नदेहे मयि
मन्दभाग्ये, समेति चिन्ता क गमिष्यसि त्वम्” ।
तत्सूचकयोगभेदा जातकपद्धतावक्ता यथा “समस्तपाप-
क्षेत्रैर्युतेक्षितं धनाभिधम् दरिद्रताविधायकं वि-
शेषतः कुशातुना” । “बुधशुक्रवयश्चेद्विज्ञा वित्तनाशं
विदधति यदि वृष्टाः सोमसौम्येन्दुपुत्रैः” “ज्येष्ठः शशी
ज्ञेन विलोकितोऽर्थे पूर्वाजितार्थस्य विनाशदः स्यात्” ।
“नवीनवित्तागमरोधकोभवेत् रविधनेऽत्यष्टिभित्ते कुजोऽङ्गे
प्रद्विंशके स्ते धननाशदः स्यात्” । नामनयोगशब्दे वक्तव्य-
लक्षणशूलयुगमोलकयोर्गैरिद्रताभिः वृहज्जा-उक्ता यथा
“विधनश्च शूले” “धनविरहितः पाण्डुर्वा वा युगे त्वय गो-
लके विधनमलिन” इत्यादि “पुष्पवन्तार्कियोगे स्थान्मुखौ
धूर्त्वा धनोऽज्जितः” । “तपनारार्कपुत्राणां योगे निःस्त्रोऽति

दुःखितः” । “नृपतेर्वंशजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः ।
मलिनो दुःखितो नीचो निःस्त्रोदासः खलो भवेत्” ।
अस्य अपवादः “लग्नाद्विधोर्वा वृद्धिस्थैः शुभैः सर्वैः शुभं
फलम् । द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाल्यं चेन्नास्ति दरिद्रता” ।
जातकपद्धतिः ।

दारित त्रि० दृ-णिच्-क्त । विदारिते अमरः ।

दारी स्त्री दारयति दृ-णिच्-इन्-ङीप् । जुहुरोगभेदे ।
तल्लक्षणं सुश्रुते उक्तं यथा “परिक्रमणशीलस्य वायु-
रत्यर्थरुल्लयोः । पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तत्र
संश्रिताम्” ।

दारु पु० न० दीर्यते दृ-जण् । काठे अमरः “प्रतिगृह्यन्
विद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत्” । “वानस्यत्यं मूलफलं
दार्वग्न्यर्थं तथैव च” मनुः “शैक्यं कमण्डलुञ्चैव द्विदलं
दारुमेव च” हरिवं० २०१ अ० । १ पित्तले २ देवदारुणि
मेदि० । ३ शिल्पिनि ४ दारुके त्रि० धरणिः । दा-दाने
दो-खण्डने वा रु । ५ दानशीले ह्खण्डनशीले च त्रि० ।

दारुक न० दारु+स्वार्थे क । १ देवदारुणि राजनिः । दारु+
संज्ञाया कन् । २ जण्यस्य सारथौ पु० । “रथेष्वतिरथो
यन्ता दारुकः केशवस्य वै” हरिवं० ११६ अ० । “रैवतञ्च
गिरिं देवो गत्वा दारुकमब्रवीत् । मदीयं रथमेतं त्वं
ग्रहायेच्चैव दारुक !” १२२ अ० । “उत्कम्बरं दारुक
इत्युवाच” माघः तस्यापत्यं फिज् । दारुकि तदपत्ये
“शिक्षितो दारुकिस्तदा” भा० व० १८ अ० ।

दारुकच्छ पु० देशभेदे तत्र भवः कच्छान्तदेशवाचित्वात् वुज् ।

दारुकच्छक तद्गवे त्रि० । [२ यनकदल्यां च राजनिः ।

दारुकदली स्त्री दारु इव कठिना कदली । १ काठकदल्यां
दारुका स्त्री दारुका कायति कै-क । दारुणः प्रतिकृतिर्वा
इवार्थे क । काठमयपुत्तलिकायां शब्दरत्ना०

दारुकावन न० वनभेदरूपे तीर्थभेदे शिवपु० ।

दारुकेश्वर पु० शिवलिङ्गभेदे शिवपु० । [भेदे राजनि० ।

दारुगन्धा स्त्री दारुणि गन्धो यस्याः । (चोड़ा) गन्धद्रव्य-
दारुगर्भा स्त्री दारु तन्मयो गर्भोऽस्याः । काठकदल्यां हारा०
दारुचिनी स्त्री खनामख्यातायां गुडत्वचि शब्दार्थचि० ।

दारुचीर्णक न० गुडत्वचि शब्दार्थचि० ।

दारुज त्रि० दारुणो जायते जन-ड । १ काठजाते २ मर्दने
वाद्यभेदे पु० शब्दर० ।

दारुण पु० दारयति भीषयते चित्तं दृ-भये णिच् “कृतदा
रिभ्य उन्नन्” उणा० उन्नन् । १ चित्तवृत्ते २ भयानकरसे

अमरः । शतवृत्तिभयानके दुःसहे भीषणे ४ भयहेतौ त्रि०
“हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः” सा० द० । उज्ज्वल
दत्तस्तु दृ-विदारे इत्यस्यैव णिजनस्य रूपमिदमित्याह ।
प्ररौद्रसंज्ञकनक्षत्रगणे ज्यो० । “उपेन्द्र ! वज्रादपि दारु-
णोऽसि” गीत० । “दारुणा कण्डुरा कृत्वा केशभूमिः
प्रजायते” सुश्रुतः । “वाचा दारुणया क्षिपन्” मनुः ।
हृविदारके त्रि० । ततः भृशा० अभूततद्भावेऽर्थे कण्ड् दारु-
णायते “वियोगिहृद्दारुणि दारुणायसे” नैष० ७ विष्णौ
पु० “सुधन्वाखण्डपरगुदार्णोद्विषणप्रदः” विष्णुसं० ।
“सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुणः”
भा० ।

दारुणक पु० सुश्रुतोक्ते क्षुद्रोगभेदे क्षुद्रोगशब्दे २२८३ पु०
दृश्यम् । “सिरां दारुणके जिह्वा क्षिप्रसिद्धस्य मूर्धनि”
सुश्रु० ।

दारुणा स्त्री “तृतीयाऽक्षयसंज्ञा या दारुणा सा प्रकीर्तिता”
इत्युक्ते १ तिथिभेदे । २ नर्मदाखण्डाधिष्ठातृदेवीभेदे च
शब्दार्थचि० ।

दारुतीर्थ न० दारुवनभेदरूपे तीर्थभेदे शिवपु० ।

दारुनिशा स्त्री दारुप्रधाना निशा हरिद्रा । दारुहरिद्रा-
याम् रत्नमा० । [हिङ्गुपत्रग्राम् राजनि० ।

दारुपत्नी स्त्री दारुणः देवदारुणः पत्न्यिव पत्नमस्याः ङीप् ।
दारुपात्र न० दारुणः पात्रम् । काष्ठमये जलाधारादिपात्रे
“अलावुं दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैदलं तथा । एतानि
यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्” मनुः ।

दारुपीता स्त्री दारुणा काष्ठेन पीता । दारुहरिद्रायां
राजनि० । [हारा० ।

दारुपुत्रिका स्त्री दारुमयी पुत्रिका । काष्ठपुत्तलिकायाम् ।
दारुमुख्याह्वया स्त्री दारुमुख्यमाह्वयते आ+ह्वे-श । गो-
धायां राजनि० । आ+ह्वे-क । दारुमुख्याह्वयाऽप्यत्र
शब्दार्थ० । [ओषधिभेदे शब्दार्थचि० ।

दारुमूषा स्त्री दारुप्रधाना मूषा । (दारुमूषीति) ख्याते
दारुयन्त्र दारुमयं यन्त्रम् । काष्ठनिर्मितयन्त्रभेदे “अस्त्रयन्त्रो
हि पुरुषः कार्यं ते दारुयन्त्रवत् । केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः
केचिदेव यदृच्छ्या” भा० उ० १५८ अ० ।

दारुवधू स्त्री दारुमयी वधूः वधूप्रतिमा दारुमयी वधूरिव वा ।
१ काष्ठपुत्तलिकायां २ काष्ठमयीस्त्रीप्रतिमायाञ्च । “जल-
विन्दुमिन्दुमणिदारुवधूम्” माघः । “इन्दुमणिः चन्द्र-
कालशिला सैव दारुवधूस्तन्मयी वधूः स्त्रीप्रतिमा”

मल्लि० दारुस्त्रीदारुपत्नीदारुपुत्तलिकादयोऽप्यत्र ।

दारुवह न० दारु वहति वह-अच् “इको वहेऽपीत्यादिभ्यः”
पा० पीला० न पूर्वपददीर्घः । दारुवाहके जलादौ ।

दारुसार पु० दारुसु सारः श्रेष्ठः । चन्द्रेण शब्दार्थचि० ।

दारुसिता स्त्री दारुणि सितेव (दारुचिनीति) ख्यातायां
गुडत्वचि । “त्रेया दारुसिता स्वादौ तिक्ता चानिर्लपित
हृत् । हरिभिः शुक्रलावत्यसुखशोषतृषापहा” भावप्र०
तद्गुणा उक्ताः । [हरिद्रायाम् रत्नमाला ।

दारुहरिद्रा स्त्री दारुमयी हरिद्रा । खनामख्यातायाम्
दारुहस्तक पु० दारुणोहस्त इव “इवे प्रतिकृतौ” पा०
कन् । काष्ठमयदर्पभेदे अमरः ।

दार्धसत्र त्रि० दीर्घसत्रे भवः अण् “देविकाशिशमेत्या” पा०
आद्यच् आत् । दीर्घसत्रे भवे ।

दार्ध्य न० दृढस्य भावः घञ् । दृढत्वे “उत्साहो वाग्विक्ता
दार्ध्यं मापत्केशसहिष्णुता” कामन्दकी० ।

दार्तय त्रि० दतौ भगादि ढञ् । १ दतिभवे २ तत्तस्ये च ।

दार्दुर पु० दर्दुरः मृत्पात्रभेदस्तदाकारोऽस्यस्य मञ्जा०
ण । १ दक्षिणावर्तशङ्कुभेदे शब्दार्थचि० । दर्दुर
स्तेदम् अण् । २ दर्दुरसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां
ङीप् । “चालितो गुरुपुत्रेण भार्गवोऽङ्गिरसेन वै ।
प्रविष्टो दार्दुरीं मायामनादृष्टिं चकार ह” हरिवं०
४१६१ अ० । दर्दुरश्चेह राजसः तेन दार्दुरी राजसी

दार्दुरिक त्रि० दर्दुरः मृत्पात्रभेदः शिल्पमस्य ङञ् । मृत्पात्र
भेदकारके (कुमार) कुलात् ।

दार्भ त्रि० दर्भस्तेदम् अण् । कुशसम्बन्धिनि ।

दार्भि पुंस्त्री दर्भस्य गोत्रापत्यम् ङञ् । दर्भर्षिगोत्रापत्यं
आयायणे तु तस्मिन् फक् । दर्भायण इत्येव ।

दार्भ्य त्रि० दर्भे भवः कुर्वां गय । दर्भभवे ।

दार्वं पु० देशभेदे स च देशः ङ० स० कूर्मविभागे १४ अ०
ऐशान्यासुक्तः “ऐशान्यां मेरुकनधराज्येत्युपक्रमे ब्रह्म-
पुरदर्विडामरवनराज्यकिरातचीनकौषिन्दाः” । “कौलि-
सर्पाः समहिषा दार्वाशोलाः सकेरलाः” हरिवं० १४
अ० । शतस्ये २ नदीभेदे च तस्या इदम् नद्यादि० ङक् ।
दार्वेय तदीयजलादौ त्रि० दार्वेषु भवः वज्रवचनार्थे
वुञ् । दार्वेक दार्वजनपदेषु भवे त्रि० ।

दर्वाट न० दारु इव निश्चलतया निरूपणीयविषयनिश्चयार्थ-
मटन्त्यत्र अट-अजर्थे क । १ चिन्तागृहे, २ सन्तगृहे च ।
हारा० ।

दार्ष्टिं पुंस्त्री दारु-इव कठिनोऽण्डोऽस्य । मयूरे शङ्खार्थ-
कल्पः । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

दार्ष्टिघाट पुंस्त्री दारु आहन्ति आ+हन्-अण् “दारावा
हनोऽण् अन्त्यस्य च टः संज्ञायाम्” वार्त्ति-अण् नस्थाने
टः । (काटोकरा) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । “पुरुषस्य गन्धर्मसो गोधा-कालका-दार्ष्टिं
घाटाक्ते वनस्पतीनाम्” यजु० २४।१५ । असंज्ञायां तु
न टान्तादेशः । दार्ष्टिघात काष्ठाघातमात्रे लि० । स च
दार्ष्टिघातखगे शब्दरत्ना० अत्रार्थे टान्तत्वमेव युक्तं
वार्त्तिके संज्ञायां टान्तत्वस्यैव साधनात् ।

दार्ष्टिका स्त्री दारयति दृ+उल्तादित्वात् साधुः ङीप् दार्ष्टिं
दारुहरिद्रा तद्विकारोऽपि दार्ष्टिं अभेदोपचारात् स्वार्थे
क । १ दारुहरिद्राकाथोद्भव तस्ये अमरः २ गोजि-
ह्वौषधौ शब्दार्थचि० ।

दार्ष्टिपत्रिका स्त्री दार्या दारुहरिद्रायाः पत्रमिव पत्रम-
स्यस्याः ठन् संज्ञायां ऋस्वः तत् तदाकारः पत्रेऽस्यस्या
वा ठन् । गोजिह्वायां रत्नमाला ।

दार्ष्टि स्त्री दारयति दृ-णिच् उन् स्त्रियां दारणस्य अवयव-
विभागरूपत्वेन गुणवचनत्वात् वा ङीप् दृ+उल्ता० नि०
ङीप् वा । दारुहरिद्रायाम् ।

दार्ष्टिकाथोद्भव न० दार्या दारुहरिद्रायाः काथाडुद्भवति उद्+
भू-अच् । १ रसाञ्जने राजनि० रक्तिसंरसाञ्जने रत्नमा०
दार्ष्टि लि० दर्श भवम् आर्षे ठञ् बाधित्वा अण् । १ दर्शभवे
“दार्ष्टिमस्तन्वन्पर्वपौर्णमासञ्च योगतः” मनुः । लोके तु
कालात् ठञ् । दार्ष्टिक इत्येव । दृशि नेत्रे भवः अण् ।
२ नेत्रभवे लि० ।

दार्ष्टिपौर्णमासिक लि० दर्शे पौर्णमास्यां च भवः ठञ् ।
दर्शपौर्णमासीभवे । “दार्ष्टिपौर्णमासिकैतिकर्त्तव्यता”
कात्या० श्रौ० ५।६।११ स्मृत्यै कर्कः ।

दार्ष्टि लि० दृषदि पिष्टः शैषिकः अण् । दृषदि प्रस्तरे
पिष्टे सक्तप्रभृतौ

दार्ष्टित न० दृषडित्वा नद्यास्तीरे कर्त्तव्यम् अण् । सत्वभेदे
तद्विधानादि यथा “दार्ष्टितमृत्विगाचार्ययोरन्यतरस्य
गा रक्षेत् संवत्सरम्” कात्या० श्रौ० २४।६।११ इत्या-
दिभिः “एत्य च दृषद्वितीतीरेण” इत्यन्तैः स्मृत्यै रक्तः तस्याव-
श्यविशेषस्तत उत्तरस्मृत्येषु दृश्यः । “दार्ष्टितमेतत्संज्ञं
सत्वमभिधीयते” कर्कः ।

दार्ष्टान्तिक लि० दृष्टान्तेन युतः ठञ् । दृष्टान्तयुक्ते उपमेये

“स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितम्” वृ० उ० शङ्करभाष्यम्
दाल न० दले सञ्चितम् अण् । पुष्पात् पतिते दलसञ्चिते
१ मधुभेदे भावप्र० उक्तलक्षणादि मधुशब्दे दृश्यम् इन्द्रनी-
लदलाकारस्फुटमन्तिकोत्पन्ने २ दृष्टकोठरान्तर्भवे मधुनि-
च राजनि० । ३ कोद्वे धान्यभेदे पु० हेमच० ।

दालन पु० दालयति दल-णिच्-ल्यु । दलनते रोगभेदे रोग-
शब्दे ३४६६ पु० दृश्यम् । [विषभेदे हेमच० ।

दालव पु० दलति दल-उन् तस्यायम् अण् । स्यावर-
दाला स्त्री दल्यते दल-कर्मणि-घञ् । महाकाले किम्पाके
दृष्टे भावप्र० स्वार्थे क । दालिका तत्त्वार्थे

दालि स्त्री दल-इन् । (दाल) इति ख्याते दलिते १ शमीधान्ये
शब्दार्थचि० दाडि डस्य लः । २ दाडिस्वशब्दार्थे च स्त्री
त्वात् वा ङीप् तत्त्वार्थे सा च श्देवदालीलतायां राजनि० ।

दालिम पु० दाडिम+डस्य लः । दाडिमदृष्टे भरतः

दालम् पु० व० व० । दाल्भ्यस्य दलभगोलजस्य कात्वा; अण्
यलोपः । दाल्भ्यस्य कात्वे पु

दाल्भ्य पुंस्त्री दलभस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । दलभर्षि-
गोत्रापत्ये वके सनिभेदे । “वकोदाभ्यः स्थूलशिराः
क्षणैपायनः शुक्रः” भा० स० ४ अ० दलभशब्दे कान्दो०
वाक्यम् दृश्यम् । तस्य युवापत्यम् यूनि फिञ् । दाल्-
भ्यार्थनि दलभ्यस्य यून्यपत्ये । २ पुण्याश्रमरूपे तीर्थभेदे ।
“दाल्भ्यघोषश्च दाल्भ्यश्च धरणीस्यो महात्मनः । कौ-
न्तेयानन्त्यशसः सुव्रतस्यामितौजसः । आश्रमः स्था-
यते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विस्तृतः” भा० व० ६० अ०

दालि पु० दल-णिच् वा० मि । इन्द्रे त्रिका० ।

दाव पु० दुनाति दु-कर्त्तरि ण । १ वने श्वनभवेऽनले च
अमरः । “ददर्श दावं दद्वन्तं सज्जानं गह्वने वने”
भा० व० २६० श्लो० । “वनमिव दावपरीतम्” वृ० स० २४ अ० ।
“इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति” भा० आ०
२२३ अ० । “दावं दग्ध्वा यथा शान्तं पावकं शिशिरा-
त्यये” भा० द्रो० २६४२ श्लो० । “अधिज्यघन्वा विचचार
दावम्” रघुः । भावे घञ् । २ उपतामे च ।

दावन् पु० दा-कर्मभावादौ उणा० वनि । १ देये शदाने च
“नियुत्वा रथेनायाहि दावने वायो सखस्य दावने”
ऋ० १।१२४।१ “दावने दातव्याय हविषे तत्स्वीकाराय
पुनः किमर्थं दावने अस्त्रभयमभिसतदानाय । उभयत्र
ददातेः कर्मणि भावे च क्रमेणौषादिको वनिः ।
कान्दसः नोपधाजोपः” भाष्यः । लोके तु दाव्ने इत्यादि ।

“अतो मनिनूकनिबुनिपञ्च” पा० सुष्युपसर्ग उप-
पदे च वनिप् । भूरिदावा इत्यादि बहुदातरि । अयं
छन्दस्वेव लोके तु न पाणिनिः सङ्गवोधे तु लोके-
ऽपीत्युक्तम् ।

दावप पु० दावं वनवक्त्रिं पाति पा-क । पुरुषभेदे “अर-
न्याय दावपम्” यजु० ३०।१६ पुरुषमेधे एकादशयूपे
आलस्यपुरुषभेदोक्तौ ।

दावसु पु० अङ्गिरसो सुनौ पञ्चभाज्यब्रा०

दावाग्नि पु० इत० । वनान्ते दावानलादयोऽप्यत्र । “दा-
वाग्निसदृशो मेऽद्य दन्दहीति शुभां तनुम्” हरिवं०
१५३२० “जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः”
भा० वि० १४२० ।

दाविकं त्रि० देविकायां नदीभेदे भवः अण् “दाविकाशिंशपे-
त्यादिना” आद्यच आत् । देविकानद्यां भवे । एव
देविकाकृते भवः अण् । दाविककृत् तत्कृत्भवे
शाल्यादौ ।

दाश(स) हिंसने स्वा० पर० सक० सेट् । दाशो(स्त्रो)ति
अदाशी(सी)त् अयं वैदिकः । “यस्ते दाशोति नम
उक्तिभिः” ऋ० ८।४।६ “दाशहाशुषे हन्ति इत्तम्”
ऋ० २।१।६४ “यस्मै त्वं सुहृद्विणो ददाशो अनागास्त-
मदिते !” ऋ० १।६४।१५

दाश दाने चु० उभ० सक० सेट् । दाशति-ते ऋदित् अदिदा-
शत्-त । “स वा एतेभ्यस्तत् पुरोऽदाशयत् तस्मात् पुरो-
डाशः” शत० ब्रा० १।६।२।५

दाश दाने स्वा० उभ० सक० सेट् । दाशति-ते अदाशीत् अदा-
शिष्ट ऋदित् णिच् अदिदाशत्-त । “यस्तुभ्यं दाशान्न तमं
हो अश्ववत्” ऋ० २।२।३१४ “तुभ्यं दाशतः स्वासः” ७।१४।३

दाश(स) पु० स्त्री दाशो(स्त्रो)ति मत्स्यान् दस(श)ति मत्स्यान्
वा चञ् नि० नलोपः दाश(स्य)ते दीयते मत्स्यास्य मूल्यमस्मै
चञ् वा । १ मत्स्योपजीविनि धीवरे स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । “दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्तोत्रोजवेन च । वायुना
चातुक्येन तूष्णं पारमवाम्नुयात्” भा० व्या० ५८७५ स्त्रो०
“स्त्रेहात् संज्ञोहमापन्नो नापि दाशो यथा तथा”
भा० व्या० १३६५ स्त्रो० । “एष नौयायिनासुक्तो व्यव-
हारस्य निर्णयः । दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति
निग्रहः । यन्नापि किञ्चिद्दाशानां विशेष्येतापराधतः ।
तद्दाशैरेव दातव्यं समागस्य स्वतोऽंशतः” । “निषादो
भागं सृते दा(श)सं नौकर्मजीविनम् । कैवर्त्तमिति यं

माङ्गरायवर्तनिवासिनः” इति च मनुः स्वार्थे क ।
तत्त्वार्थे । ततः परं पुत्रशब्द आद्युदात्तसत्पुरुषे दाशक-
पुत्रः । दाशते ऋतिरस्त्रे । २ ऋत्ये (चाकर) पु० रमानायः ।

दाशग्राम पु० दाशप्रधानो ग्रामः । धीवरप्रधाने ग्रामे ततः
चतुरर्थ्यां कुसुदादि० ठञ् काशग्रादि० ठञ्जिठौ वा दाश-
ग्रामिक तस्य सन्निवृत्तदेशादौ त्रि० स्त्रियां ठञ्जि ङीप्
जोठि टाप् इति भेदः ।

दाशतयी त्रि० दश अवयवा यस्य तथप् दशतयः ततः
स्वार्थे प्रज्ञा० ण । दशावयवके ऋग्भेदसंहितायां स्त्री
तस्याः दशमखण्डलात्कत्वात्तथात्वम् ।

दाश(स)नदिनी स्त्री इत० । व्यासमातरि सत्यवत्यां धीवर
कन्यायाम् । कालीशब्दे २०२१ पु० दशग्राम् ।

दाश(स)पु(पू)र न० दाशा(सा)न् कैवर्त्तान् पिपूर्त्तिं पात्र
यति पृ-क । पूरयति पूर-अण् वा । कैवर्त्तीसुक्ते
जोरस्वामी [भिभेदे शब्दार्थचि०]

दाश(स)फली स्त्री दाश(स)प्रियं फलमस्याः ङीप् । औष-
दाश(स)मेय पु० देशभेदे स च देशः इ० स० १४२० उत्तरतः
कौलास इत्युपक्रमे “यौधेय दाश(स)मेय शत्रुमाकाः ऋ-
मधूतर्त्तय” उत्तरस्यासुक्तः ।

दाशरथ पु० दशरथस्येदम् अण् । श्रीरामे “प्रदीयतां दाश-
रथाय मैथिलीति” महानाटकम् । दाशरथेः श्रीरामस्ये-
दम् अण् । ३ दाशरथिसम्बन्धिनि त्रि० “अजीगणदाशरथं
न वाक्यम्” भट्टिः ।

दाशरथि पु० दशरथस्यापत्यम् अत इज् । दशरथस्यापत्येषु
श्रीरामादिषु चतुर्षु । “जलधिं विजङ्क्षुः शशिदाशरथिः”
“एष दाशरथिभूयमेत्य च” “अरस्त्रोदाशरथि-
र्भवन् भवान्” साचः । “सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभू-
मेर्बलिज्जमम्” रघुः ।

दाशराज्ञ त्रि० दशाज्ञां राज्ञासिद्धं तद्वितार्थद्विगोः अण् ।
उपधालोपः । दशानां राज्ञां सम्बन्धिनि ।

दाशरात्रिक त्रि० दशरात्रेण निर्धत्तः ठञ् । दशरात्र-
साध्ये १ प्रथमे २ दशरात्रस्येदम् ठञ् । दशरात्रसम्बन्धिनि
“दाशरात्रिकाग्याहानि द्व्यर्हाद्विषेकोद्धेन” कात्या० श्रौ०
२३।१५ “देवेभ्यो दशरात्रं दिग्भ्यो दाशरात्रिकं पृष्ठग्रम्”
शत० ब्रा० १२।१।२।३

दाशु त्रि० दाश-दाने ङन् । ३ दातरि २ दत्ते च “अं युवं
दाशध्वराय देवाः” ऋ० ६।६।६ “दाशध्वराय दत्तहवि-
ष्वाय” भा० ।

दाशुरि त्रि० दाश हिंसने उरिन् । हिंसते । “खग्रं चित्त
मन्यते दाशुरिः” क० ८।४।१२। “दाशुरिर्दाशान्” भा०
दाशेय पुंस्त्री दाश्या धीवर्था अपत्यम् ढक् । धीवर्था
अपत्ये । स्त्रियां ङीप् । सा च व्यासमातरि सत्य-
वत्यां शब्दर० “अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीभिर्दमब्रुवन्”
भा० ७०।१७३ अ० । [स्त्रियां टाप् ।

दाशेर पुंस्त्री दाश्या अपत्यम् जुह्वा० ढक् । धीवर्था अपत्ये
दाशेरक पु० दाशेरप्रधानः देशः संज्ञायां कन् । १।भावदेशे
२तदधिपे ण्ये पितादिकमेण ३तद्देशवासिषु व०व० ।

“दाशेरकगणैः सह” भा०भी०५० अ० ।

दाशौदनिक पु० दश ओदना यत् यज्ञे तस्य व्याख्यानो
ग्रन्थः ङञ् । १।दशौदनयज्ञव्याख्याने ग्रन्थे । दशौदन-
यज्ञस्य दक्षिणा यज्ञाख्यत्वात् ङञ् । २तदाख्ययज्ञ-
दक्षिणायां स्त्री ङीप् ।

दाशय त्रि० दश-क दशस्य दशकस्यादूरदेशादि सङ्काशा०
चतुरर्थ्यां गय । दशकादूरदेशादौ ।

दाश्व त्रि० दाश-वन् वा० इडभावः । दातरि जटाध० ।
तत् दाश्वस् इत्येव पाठो न्यायः ।

दाश्वस् त्रि० दाश-दाने कसु “दाशान् साहानित्यादिना” मा०नि०
१दत्तवति । दाश-हिंसने कसु । २हिंसितवति । दाश
धातौ (दाशुषे) इत्युदाहरणम् । “धीपरो दाश्वंसम्” क० ४।
२।८ “दाश्वंसं हविर्दत्तवन्तम्” भा० “तस्मै मुनिर्दोरद-
लिङ्गदर्शी दाश्वान् सुपुत्राणि प्रमित्युवाच” रघुः । “पुंसां
पुनः पारमहंस्य व्यासमे व्यवस्थितानामनुसृज्य दाशुषे”
भाग० २।४।१२

दास-दाने भा० उभ० सक० सेट् । दासति ते अदासीत् अदा-
सिष्ट । ष्टदित् णिच् अददासत् त । हनने च “यो नः
कदाचिदपि दासति द्रुहः” क० ७।१०४।७। दासति हन्ति”
भा० “स्वादिगणीयोऽप्येष दाशधातौ ढशप् ।

दास त्रि० दत्त-दशने “दंसेष्टनौ नस्य आत्” उणा०
१ज्ञातात्मनि २भूद्रे ३धीवरे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
दास्यते भूतिरस्मै दासति ददात्यङ्गं स्वामिने उपचा-
राय वा दास अच् वा । ४भृत्ये (चाकर) । दास-दाने
सम्प्रदाने घञ् ५दानपात्रे सम्प्रदाने इणूदाणां नामान्त
प्रयोज्योपाधिभेदे “शस्मान्” ब्राह्मणस्य स्यात् वस्मान्
क्षत्रियस्य तु । गुप्तदासान्तकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः
उदाहृतं । दासशब्दनिष्क्रिभेदादिकं वीरशिलोदये
दर्शितं यथा

“शिष्यान्नेवासिभृतकाधिकर्मकरेभ्यो दासानाम्भेद-
न्दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेनाह कात्यायनः “स्वतन्त्र
स्यात्मनोदानादासत्वं दारवङ्गुरिति” । “यथा भर्तुः
सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाद्वारत्वम् । तथा स्वतन्त्रस्यात्मनः
परार्थत्वेन दानादासत्वमिति भृगुराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ।
“अनेनात्यन्तपारार्थमासाद्य शुभ्रूपका दासाः । पारा-
र्थमात्रमासाद्य शुभ्रूपकास्तु कर्मकरा इति भेदोऽप्युक्त
इत्यवगन्तव्यम् । अत्यन्तपारार्थं तु तेषामवति यैः
स्वपुरुषार्थवृत्तिनिरोधेन परार्थत्वमाश्रितमिति स्मृति
चन्द्रिका । दासत्वं ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव “त्रिषु
वर्णेषु विज्ञेयं दासं विप्रस्य न कचिदिति” तेनैवाभिधा-
नात् । अनेन दासानां जातितो भेद उक्तः । विप्रतिरे-
ष्वपि दास्यमातुलोभ्येनैव भवति “वर्णानामातु-
लोभ्येन दास्यन्न प्रतिभोमतः । राजन्यवैश्यशूद्राणामन्य-
जताञ्च स्वतन्त्रतामिति” तेनैवोक्तत्वात् । स्वतन्त्रतां त्यज-
ताम् अत्यन्तपारार्थ्यं कृजतामित्यर्थः । न प्रतिभोमत
इति स्वधर्मपरित्यागिभ्योऽयतिभ्योऽप्यन्यत्र द्रष्टव्यम् । अ-
तएव नारदः “वर्णानां प्रातिभोभ्येन दासत्वञ्च विधी-
यते । स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासतां मतेति” ।
“यद्योत्तमवर्णं प्रति हीनवर्णां सवर्णां वा भार्या भवति न
पुनर्हीनवर्णं प्रत्युत्तमवर्णां तथैव दासोऽपि भवेदित्यर्थः ।
एतच्च प्रव्रज्यावसितो हीनवर्णस्यापि दासो भवतीत्य-
भिधानं क्षत्रियवैश्यप्रव्रज्यावसितविषयञ्च तु ब्राह्मण
प्रव्रज्यावसितविषयम् तस्य निर्वाणत्वाभिधानेन दासत्वा-
भावात् । तस्य निर्वाणत्वं दर्शितं कात्यायनेन “प्रव-
ज्यावसिता यत् तथो वर्णा द्विजातयः । निर्वासं कारये-
द्विप्रं दासत्वं क्षत्रविट् भृगुरिति” । “कारयेद्वाजेति शेषः
क्षत्रञ्च विट् च क्षत्रविट् सर्वोद्बन्धो विभाषैकवङ्गवतीति वचना
देकवङ्गावः । निर्वासनञ्च अपदेनाङ्कयित्वा कर्त्तव्यमित्या-
ह तदुत्तमनारदौ” “पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वध-
र्मे न तिष्ठति । अपदेनाङ्कयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवा-
सवेदिति” । न चैवं सति “राज्ञ एव तु दासः स्यात्
प्रव्रज्यावसितो नरः । न तस्य प्रतिभोक्षोऽस्ति न विगुहः
कथञ्चनेति” नारदेन प्रव्रज्यावसितो राज एव दासो नान्य-
स्येत्यभिधानात् स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्रेति यत्तेनैवोक्तं
तद्विधिप्रयमतीति वाच्यम् । यतोऽवेष्टुधिकरणन्यायेन
क्षत्रियमात्रवचनेनापि राजशब्देनात्र लक्षणाया प्रजापा-
लस्य अहृणात् प्रजापालकत्वञ्च राज्याधिकते वैश्वादावपि

सम्भवादयः क्षत्रियः प्रव्रज्यावसितः स हीनवर्णस्यापि प्रजापालस्य वैश्यस्य दासो भवतीति प्रतिपादनार्थत्वात् । केचित्तु प्रव्रज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य दासत्वनिर्वासनयोर्विकल्पमाहुः तच्च पूर्वोक्तप्रकारेण सम्भवत्याहुतौ अष्टदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणस्यान्याय्यत्वात् । “दास्यं विप्रस्य न कचिदिति” निषेधाच्च । दारवहासतेति वचनादुब्राह्मणस्य सर्वार्थं प्रति दासत्वं प्राप्तं तन्निषेधार्थमाह कात्यायनः । “सर्वेणामपि हि विप्रं तु दासत्वञ्चैव कारयेदिति” यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यन्मज्जेत तदाऽसावशुभङ्गमं न कुर्यादित्याह स एव “शीलाध्ययनस्य च तदूनं कर्मकामतः । तत्रापि नाशुभं कर्म प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः” इति । “यस्मात्परोपकारः कर्तव्य इति विधिः तत्तस्मादूनं कर्म मध्यमोत्तमव्यतिरिक्तमपि कर्म कामतो वेतनमन्तरेण स्वेच्छया परोपकारार्थं कुर्यादित्यर्थः पूर्वाहुतस्य । तत्रापि तेष्वपि हीनकर्मसु यदशुभङ्गमं गृहद्वारशोधनादिकं तच्च कुर्यादित्युत्तराह्वयः । क्षत्रियवैश्यविषये स्वामिनः कर्तव्यमाह मनुः “क्षत्रियञ्चैव वैश्यञ्च ब्राह्मणोऽहत्तिकर्षितौ । बिष्टयादान्दशस्थेन स्वामी कर्माणि कारयति” । आन्तशंखेन अक्रौर्येण । अयमर्थः । हत्तिकर्षितं क्षत्रियं वैश्यञ्च दासीभूतमक्रौर्येण स्वानि कर्माणि कारयन् स्वामी पोषयेदिति । अत्र स्वामीत्यनेन न सन्ध्विजनककर्माणि कारयेदित्याह कर्माणीति सामान्याभिधानेन जघन्यकर्माण्येव कारयितव्यानीति नियमो नास्तीति सूचयति । हत्तिकर्षितावित्यनेन, गत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासत्वाङ्गीकारः कार्यो न तु गत्यन्तरसम्भवे इति दर्शयति । बलादासीकरणे दण्डमाह मनुः “दास्यन्तु कारयन्लोभादुब्राह्मणः संस्तान् द्विजान् । अनिच्छतः प्रभावत्वाद्वाज्ञादायः शतानि षडिति” । “प्रभोः भावः प्रभावस्तस्मात् प्रभुत्वादित्यर्थः । साधारणादिभ्यः स्वार्थे अज्वक्तव्य इति वार्त्तिकेन्द्र । द्विजातिपदाच्च दण्डः शूद्रविषय इति दर्शयति । अत एवाह “शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भवेति” । स च दासः पञ्चदशप्रकार इत्याह नारदः “गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धोदायादुपागतः । अनाकालभृतश्चैव आहितः स्वामिना च यः । भोजितो महतश्चर्णात् युद्धप्राप्तः पण्ये जितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः जतः । भक्तदासश्च विप्रे य-

स्यैव बद्धवाहृतः । विक्रोता चात्मानः शास्त्रे दासीः पञ्चदश सृताः” इति । गृहजातः स्वगृहे दास्याज्जातः । क्रीतो मूल्येन स्वास्यन्तरात् प्राप्तः । लब्धः तत एव प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः रिकथग्राहित्वेन लब्धः । अनाकालभृतो दुर्भिक्षे यो भरणग्राहसत्वाय रक्षितः । आहितः स्वामिना कृष्णदातयौधितां नीतः । कृष्णभोजनेन दासत्वमभ्युपगतः कृष्णदासः । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः । पण्ये जितः दासत्वपण्ये दूतादौ जितः । तवाहमित्युपगतः तवाहन्दासोऽस्मीति स्वयमेवोपगतः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्चरितः । जतः एतावन्तं तव दासो भवामीत्यभ्युपगतः । भक्तदासः सर्वकालस्मृत्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । भक्षितं यावत्ते मूल्यद्वारेण ददामि तावदास इत्यभ्युपगत इति सृष्टिचन्द्रिका । बद्धवाहृतः बद्धवा गृहदासी तथा हृतस्तत्त्वोभेन तादृङ्ग्राह्य दासत्वेन प्रविष्टः । यस्मात्मानं विक्रीणीति असावात्मविक्रोतेत्येवं धर्मशास्त्रे दासभेदाः पञ्चदशप्रकाराः सृता इत्यर्थः । अत्राद्यानां गृहजातक्रीतलब्धदायागतानाञ्चतुर्णां दासत्वापगमः स्वामिप्रसादादेव नान्यथेत्याह स एव “तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते । प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेधां क्रमागतमिति” । आत्मविक्रोतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह स एव “विक्रीणीति स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं चराधमः । स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यत इति” अत्र प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र इत्यनुषज्यते । ततश्चायमर्थः । आत्मविक्रोतापि गृहजातादिवत् स्वमिप्रसादं विना दास्यान्न विमुच्यत इति एवञ्च गृहदासादयोऽप्यात्मविक्रोतपञ्चमाः स्वामिप्रसादादकालभृता इव दास्यान्मुच्यन्त इति वचोभङ्गप्रादर्शितमिति सन्तव्यम् । स्वामिप्राणरक्षणार्थगृहजातादयोऽकालभृताश्च सर्वेऽपि दास्यान्मुच्यन्ते इत्याह स एव “यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसंशयात् । दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति” । एषामिति निर्धारणे षष्ठी पञ्चदशानां मध्ये अव्यतन इत्यर्थः । यत्तु “ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्तिभौ । पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः इति मनुवचने सप्त विधत्वमुक्ततेषां दासत्वप्रतिपादनाय न परिसंख्यार्थम् । ध्वजा गृहदासी । एतच्च स्वामिप्रसादात् प्राणरक्षणात् वा दास्यापगमनं प्रव्रज्यावसितभिन्नदासेषु द्रष्टव्यम् ।

तस्य दासत्वोक्तोक्तभावात् । अतएव याज्ञवल्क्यः
 “प्रव्रज्यावसितोराज्ञोदास आभरणान्तिकम्” इति । राज्ञो-
 दासः पार्थिवस्यैव दासो नान्यस्येत्यर्थः । अनाकाल
 मृत्योर्नाम प्रव्रज्यावसितात्कविक्रोहव्यतिरिक्तानाक्षया-
 नान्दास्यापनयनप्रकारमाह नारदः “अनाकाल
 मृत्योदास्यानुसृज्यते गोयुगन्ददत् । आहितोऽपि धनं
 दत्त्वा स्वामी यद्येनसङ्गरेत् । कथं तु सोदयं दत्त्वा कृषी
 दास्यात् प्रसृज्यते । तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः रणे-
 जितः । प्रतिशीर्षप्रदानेन संचेत्प्रस्तुत्यमर्षणा ।
 कृतकालव्यपगमात् कृतदासो विमुच्यते । भक्त्योत्-
 क्षेपणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । निम्पहाङ्गुवायास्तु
 मुच्यते बद्धाभृतः” इति । एतदुक्तं भवति दुर्भिक्षे पोष-
 ष्येन कारितो दासो गोयुष्मार्पणानुसृज्यते । आहित
 दासस्तु स्वामिना गृहीते ऋणे प्रत्यर्पिते सति उत्तमर्ष-
 दास्यादिसृज्यते । ऋणदासस्तु स्वकृतं यत्नेनोत्तमर्षाय
 यावद्वनन्दत्वापाकृतं तस्मै तावद्वनं सङ्गृह्य दत्त्वा
 विमुच्यते । तवाहमित्युपगतादयस्त्वयोदासाः स्व-
 निर्वर्त्यस्त्रीयव्यापारनिर्वर्तकदासान्तरप्रदानादिसृज्यते ।
 कृतकालस्तु दासो दास्यावधित्वेन परिभाषितका-
 लस्यातिक्रमणादिसृज्यते । भक्तदासस्तु भक्त्योत्-
 क्षेपणाद्भक्तभक्तमूल्यसमर्पणादिसृज्यते । गृहदासीलो-
 भेन दासत्वं प्राप्तस्तत्सम्भोगत्यागादिसृज्यते इति । व-
 ल्गत्दासीकृतानान्यागमाह याज्ञवल्क्यः “बलादासी-
 कृतसौरेर्विक्रीतस्यापि मुच्यते” इति । अपिशब्देन
 दत्ताहितौ गृह्यते । ततश्चायमर्थः । बलात्कारेण यो
 दासीकृतः यश्च चौरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीत आहितो-
 दत्तो वा स यस्य पात्रं दासभावेन तिष्ठति तेन प्रायुक्त
 मोचनहेतुयत्नरेणैव शीघ्रं मोचनीय इत्यर्थः । यदि
 तेन लोभादिवशादसौ न मुक्तस्तदा राज्ञा मोचयितव्य
 इत्याह नारदः “चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता
 बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यन्ते हि नेष्यते”
 इति । चौरैरपहृताश्च ते विक्रीताश्चेति कर्मधारयः ।
 यत्केकस्य दास्यं पूर्वमङ्गीकृत्यापरस्यापि दासत्वमङ्गीक-
 रोति अस्मावपरेणापि विवर्जनीय इति स एवाह ।
 “तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति । न स
 तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तमिति” । अस्वतन्त्रः
 परदासत्वेनास्वतन्त्रः कामं नूतनस्वामिदास्यं कास्यमानम्
 इतरदासीभवनं दासं पूर्वस्वामी गृह्णीयादित्यर्थः ।

एवं यदेतद्दासमधिकृत्योक्ततन्त्रं दास्यामपि समानन्याय-
 त्वादु योजनीयम् । दासीस्वामिनमधिकृत्य विशेषमाह
 कात्यायनः “स्वां दासीं यस्तु सङ्गच्छेत् प्रसृता च भवे-
 त्ततः । अवेक्ष्य वीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु
 सेति” । स्वकृतगर्भाधानमनुसन्धाय सा दासी सन्तान
 सहिता दासत्वविमोचविधिना स्वकृतगर्भादेदासत्वपरि-
 हारार्थं अदासीत्वेन कार्या स्यादित्यर्थः । कः पुन-
 र्दासत्वविमोचकोविधिरित्याकाङ्क्षायामाह नारदः
 “स्वन्दासमिच्छेद् यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः । स्वन्वा-
 दादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सङ्गामसा । साक्षताभिः
 सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यङ्गिरवाकिरेत् । अदास इति चोक्ता
 तिः प्राङ्मुखनमथोत्सृजेदिति” । अत्रापि दासशब्देन
 दास्या अपि ग्रहणम् लिङ्गस्योद्देशप्रविशेषणत्वेन
 ग्रहाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वात् । एवमुक्त्यर्थे सति
 यद्वर्तते तदाह स एव “ततः प्रवृत्ति वक्तव्यः स्वा-
 स्यनुग्रहपात्रितः । भोज्याहोऽप्यप्रतिपाद्यो भवत्यभि-
 मतः सतामिति” । स्वास्यनुग्रहेण दास्यापाकरणरूपेण
 वक्तव्यः सम्भाषणार्हः । अदास्या अपि दासेन परि-
 शीताया दासीत्वमेव भवतीत्याह कात्यायनः
 “दासेनोदा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।
 यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्याः स्वास्यधीनः प्रभुर्यतः” इति ।
 दासधनस्यापि तत्स्वामिधनत्वमित्याह स एव “दासस्तु
 तु धनं यत्प्राप्तं स्वामी तस्य प्रभुः स्यातः” इति । ब्राह्म-
 ण्यादिषु दासीकरणे दण्डमाह कात्यायनः “आदद्याद्
 ब्रह्मार्थी यस्तु विक्रीणीत तथैव च । राज्ञा तदुक्तं
 कार्यं दण्डप्राः स्युः सर्व एव ते । कामात् संश्रितां
 यस्तु कुप्यादासीं कुलस्त्रियम् । संक्रामयन् तथान्यत्र
 दण्डप्रास्तञ्चाकृतम्भवेत् । बालधालीमदासीञ्च दासीमिव
 भुनक्ति यः । परिचारकपत्नी वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहस-
 मिति” । तत्कार्यं अकृतं निवर्तनीयमित्यर्थः । तेन
 राज्ञा दण्डप्राः स्युः रिन्वयः । विष्णुरपि “यस्तु त्तमवर्धं
 दासो नियोजयति तस्योत्तमसाहसोदण्ड” इति । कश्चि-
 द्दासीविक्रयणे दण्डमाह कात्यायनः “विक्रोशमानं
 यो भक्तां दासीं विक्रीतमिच्छति । अनापदिष्यः शक्रः
 सन् प्राप्नुयात् द्विशतं दममिति” । द्विशतं पणानामिति
 शेषः । भक्तमित्यनेन दुष्टाया विक्रयणे दण्डाभाव
 इति दर्शितमिति” ।

“चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ता-

दास्तनयास्ते स्युरन्वया दासं उच्यते" काबिकापुरा-
णोक्ते निजगोत्रेण संस्कारं विना गृहीते ऽदत्तकादौ
च तेषां च दासवद्भरणायतया तथात्वम् दत्तकशब्दे भूतं
दृश्यम् । स्त्रियां ङीप् । दास-उपलक्षणे अच् । उप-
लक्षणे लि० । ऽदत्तासुरे पु० दासपत्नीशब्दे दृश्यम् । १० दस्यौ
च दासवेशशब्दे दृश्यम् । दासस्वापत्यं नडा० फक् ।
दासायत दासापत्ये पुंस्त्री० । दास+भृशं० अमृततद्भावे
क्यङ् । दासायते अदासो दासो भवतीत्यर्थः । अदासं
दासं करोत्यर्थे चि कजाद्यनु प्रयोगः अदासो दासो
भवति दासीभवति अदासं दासं करोति दासो करोती-
त्यादि संज्ञायां कन् । दासक गोत्रप्रवर्त्तकप्रभेदे तस्य गो-
त्रापत्यम् अश्वा० फक् । दासकायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।
दासपत्नी स्त्री ब०व० । दासयति दास-उपलक्षणे अच् दासोऽ-
त्तासुरः पतिर्यासवम् । १२ अष्टम् । "दासश्चत्विरेहिगोपा
अतिष्ठन्" ऋ० ११२१११ "दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्दलः
पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः । दासपत्नीः
दसु उपलक्ष्ये दासयतीति दासोदलः पचाद्यच् ।
चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । दासः पतिर्यासां "विभाषा स-
पूर्वस्य" पा० ङीप् तत्संनियोगेनेकारस्य नकारः बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्" भा० "अश्विनाविन्दुमसृष्टं दृष्टभूयो
तिरोक्षत्तामश्विनौ दासपत्नीः" भा० आ० १२४० । इत०
दासस्य पत्नीव दासस्त्रियाञ्च सर्ववचनम् ।

दासमित्र न० इत० । दासस्य मित्रे ततः अदूरदेशादौ
काश्या० ठञ् जिठौ । दासमित्रिक तददूरदेशादौ लि०
स्त्रियां ठञ् ङीप् जिठि टाप् । दासमित्रस्यापत्यम्
इज् । दासमित्रि तदपत्ये पुंस्त्री० । ततः ऐषुका० विषये
देशे भक्तत्वं । दासमित्रिभक्त तदीये विषये देशे न० ।

दासमीय लि० दशमे देशभेदे भवः, दासं शूद्रं सिमते मान-
यन्ति मैथुनार्थिन्यस्तादासस्यस्तासु भवोवा क् । १ दशमदे-
शभवे २ ष्टहस्यशूद्राभिरतस्त्रीजाते च । "ब्राह्म्यानां
दासमीयानां वाही कानामयज्वनाम्" भा० क० ४४ अ० ।
कीलकशब्देनोक्तैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।

दासवेश पु० दासस्य दस्योर्विशः । दस्युनाशे "पुत्रये च
दासवेशाय चावहः" ऋ० २११२८ "दासवेशाय दासानां
दस्यूनां वेशाय नाशाय" भा०

दासी स्त्री दास+गौरा० ङीप् दासस्य पत्नीव, तज्जातिस्त्री वा
ङीप् । १ परिचारिकायां कर्मकर्यां दासशब्दे दृश्यम् ।
"जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् । मृते

पितरि कुर्यात्सं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्" याज्ञ० २ शूद्रकैवर्त्त-
योर्भा० र्यायां शतज्जातिस्त्रियाम् । ४ काकजङ्घार्या
५ नीलान्ताने इनीलभिरुष्टराञ्च राजनि० । ७ पीतभिरुष्टरां
रत्नमा० दवेद्यां विश्वः । दास्याः पाद इव पादोऽस्य ह-
स्यादित्वान्नान्त्यकोपः । दासीपाद दासतल्यपादयुक्ते लि०
स्त्रियां कुम्भपद्या० ङीप् पादस्य पद्मावय । दासीपदीत्येव
"पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्वांश्वैर्वा बहिः । निन्दि-
तेऽहनि सायाङ्गे ज्ञात्यृत्विग्युरुचसिचौ । दासी
घटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् पदा" मनुः । अत्र शब्द-
कल्युष्टमे दासीघटे त्वेकपदकलनं प्रामादिकं तत्र दास्याः
कर्मत्वेन घटस्य च कार्यत्वेन भिक्षुपदार्थत्वेन पदद्वयम्

दासीभारादि पु० पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिमित्ते शब्दगणे
स च पा० ग० सू० उक्तो यथा "दासीभारः देवहूतिः ।
देवभीतिः देवजातिः वसुभीतिः ओषधिचन्द्रमाः ।

दासीसभ न० दासीनां सभा संघातः "सभाऽराजमनुष्य पुर्यां"
"अशाला च" पा० क्लीवता । दासीसंघाते अमरः दास्या
मनुष्यत्वात् संघातार्थकत्वे एव अशालापरत्वे क्लीवता श-
ब्दकल्युष्टमे विग्रहे दास्याः सभेत्येकवचनोक्तिः प्रामादिषी
एकस्याः संघातासम्भवात् शालार्थत्वे च क्लीवत्वाप्रसङ्गे ।

दासिर पुंस्त्री दास्याः अपत्यम् जुहत्वात् टक् । दास्या
अपत्ये १ शूद्रे २ कैवर्त्ते च । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
दास्यां भवे लि० । दास-बा० एरच् । २ उट्टे पुंस्त्री
मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । स्वार्थे क । दासेरक
उट्टे राजनि० । दासीपुत्रादौ च हारा० ।

दास्य न० दासस्य भावः कर्म वा षण्ज् । दासस्य १ कर्मणि
२ तस्य भावे च । "निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भिक्षुलक्ष-
णम्" ब्रह्मवै० प्रक० "पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रे
द्विजन्मनाम्" मनुः । दासशब्दे उदा० दृश्यम् ।

दास्य न० दस्यौ देवते अस्य अय् । अश्विनीनक्षत्रे ।
दाह पु० दह-भावे षण्ज् । १ भस्मीकरणे "दाहशक्तिरिव
क्षणवत्कनि" रघुः "दाहादूर्ध्वमशौचं स्यात् यस्य वैतानिको
विधिः" शु० त० सूतिः । "पांशुवर्षे निशां दाहे" मनुः ।
शवदाहप्रकारः कन्दोशपरिशिष्टे उक्तो यथा

"दुर्बलं स्नापयित्वा तं शुद्धचेलाभिसंघृतम् । दक्षिणा-
शिरसं भूमौ बहिष्कृत्यां निवेशयेत् । हृतेवाभ्यक्तमा-
श्राप्यं सुवस्त्रमुपवीतितम् । चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सु-
मनोभिर्विभूषयेत् । हिरण्यशुकलान्यस्य क्षित्वा छिद्रेषु
समृष्ट । सुखेऽथ पिपायैव निर्हरेयुः सुतादयः ।

आमपात्रेऽन्नादाय प्रेतमन्त्रिपुरःसरम् । एकोऽनु-
 शक्ते च सार्द्धमर्द्धं पय्युत्सृजेद्भुवि । अर्द्धमादहनं
 प्राप्त आसीनोदक्षिणासुखः । सव्यं जान्वाचत्र शनकैः
 क्षतिलं पिण्डदानवत्” । “अथ पुत्रादिराहृत्य कु-
 र्याद्द्वारचयं सहत् । भूप्रदेशे शुचौ देशे पश्चाच्चित्वादि-
 लक्षणम् । तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं सुखे ।
 आञ्जपूर्णं स्तुवं दद्यादक्षिणामं नक्षि स्तुवम्” । द-
 ताक्तस्यात्यावने विशेषमाह वराहपुराणम् “दक्षिणा-
 शिरसं कृत्वा सचेत्तनु शवं तथा । तीर्थस्थावाहनं
 कृत्वा स्नपनं तत्र कारयेत् । गयादीनि च तीर्थानि
 ये च पुण्याः शिलोच्चयाः । कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च
 सरिद्वराम् । कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणा-
 शिनीम् । भद्रावकाशं सरयूं गण्डकीं पनखां तथा ।
 ज्येष्ठाञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा । पृथिव्यां
 यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा । ध्यात्वा तु मनसा
 सर्वं कृतञ्चानं गतायुषम् । देवाश्चाग्निमुखाः सर्वे
 गृहीत्वा तु हताशनम् । गृहीत्वा पाणिना चैव
 मन्त्रमेतत्सदीरयेत्” । श्लोम् “कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म
 जानता वायुजानता । मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्च-
 दशमागतम् । धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमाहतम् ।
 दहेयं सर्वगताणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु । एव-
 मङ्गा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । ज्वलमानं
 तथा वङ्गि शिरःस्थाने प्रदापयेत् । चातुर्वर्ण्येषु संस्थान-
 सेवं भवति पुत्रिके ।” साम्बिकदाहप्रकारस्तु नारायण
 भट्टकृतान्येति पद्धतौ दृश्यः ।

२ कुपितपितृजेदहसन्तापभेदे यथाह पितृकोपकारणमुक्त्वा
 विदाहिलक्षणे भावम् “विदाहि द्रव्यसङ्कारमस्तु
 कुर्यात्तथा तथा । हृदि दाहञ्च जनयेत् पाकङ्गच्छति
 यच्चिरात्” । “असिद्धिमस्तु चैतेषु दाहः परम इष्यते” ।
 “अतिदग्धे दाहपाकरागस्त्रावाङ्गमर्द्धं क्लमपिपासामूर्च्छाः
 क्षुभैरणं वा । पाकान्ते च गलताल्लोष्ठशोषदाह-
 सन्तापान् जनयति” इति च सुश्रु०

दाहका त्रि० दहति दह-ण्वल् । १ दाहकर्त्तरि “क्षेत्रवेषस-
 वनयामवितीतखलदाहकः” याज्ञ० स्त्रियां लोपि स्यत
 इत्वम् । दाहिका “शक्तिर्यथात्मनो खलु दाहिका स्थिता”
 ब्रह्म० वै० पु० २ वज्रो पु० श्चिबले वले च ३ रक्तचिबकवले
 पु० राजनि० वज्रो च दाहिका शक्तिरतिरिक्तेति भीमा-
 सकाः । तन्मते च अन्तुमानचिलासमौ अतिरिक्तशक्तिवाद-

निरासे उल्लाप्य दूषितं प्रसङ्गादत्र दिङ्मात्रं दर्शयते यथा
 “स्यादेतत् ईश्वरवत् कार्यं नैव शक्तिरप्यनुमीयते तथा
 हि यादृशादेव करानलसंयोगाद्दाहो जायते तादृशा-
 देव सति प्रतिबन्धके न जायते अतो यदभावात् कार्या-
 भावस्तदङ्गादावस्य मेयं तेन विना तदभावात् यत्तद्भा-
 वानुपपत्तेर्व्यतिरेकसुखेन शक्तिमिद्धिः । न चादृष्टवैगुण्यं
 दृष्टसाङ्ग्ये तदभावात् तस्य तदर्थत्वात् अन्यथा दृष्टदण्ड-
 इन्द्रमपि चक्रं न आस्येत । अथादृष्टविलम्बादपि विलम्बो
 यथा बन्ध्यास्त्रीप्रयोगे, परमाणुकर्मणि, अध्ययनतुल्यत्वे
 एकत्र फलनारतस्यमिति चेन्न अदृष्टविलम्बो हि न तद्भा-
 वानुत्पादौ मग्नपसारणात्तत्पदं दाहाभावप्रसङ्गात् ।
 किञ्च नियमतो मणिसङ्गावे कार्याभावस्तदभावे कार्य-
 मिति दृष्टत्वात् मग्नयाद्यभाव एव कारणम् अन्यथा क-
 दाचित् मग्नयाद्यभावेऽपि तदभावान्न कार्यं स्यात् बन्ध्या
 संप्रयोगे तु दृष्टव्यभिचाराददृष्टविलम्बादेव विलम्बः ।
 अदृष्टञ्च क्वचित् साक्षाज्जनकम् अन्यथा परस्परया हेतु
 रपि न स्यात् । न च समप्रत्ययोः समञ्च निरपवादमभ्य-
 स्य तोरेकप्रगल्भते नापर इति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्ति-
 मनामदृष्टं निमित्तं कारणम् अगम्यागमनसाध्ये सुखे
 तदभावात् तद्विभाज्यमात् सुखं स्यात् न धर्मात् । एतेन
 सुखस्यागमनादुत्पाद्यं सुखमप्युक्तं तथा चागम्यागमन-
 कारणत्वे न न स धर्मः श्येनापूर्ववज्जिप्रिद्धफलकत्वे नान-
 र्थत्वात् । दाहप्रतिकूलोदृष्टादेव तदभाव इति चेन्न
 तस्योत्तेजकाभावसहितसगजजन्यत्वे तत्र दाहार्थिनोऽ-
 प्रवृत्तिप्रसङ्गात् तज्जन्यत्वे तत्तत्तदुत्पादकादेव दाहाभाव
 इति नियमस्यादृष्टेन प्रथमोपस्थितोपजीव्यत्वाच्च । प्रति-
 बन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात् अदृष्टवत् शौचाचम-
 नादेश साधारणस्यात्वाप्यन्यथः स्यात् । अशुचरेव तदुत्-
 पत्तौ, शौचे सति तदभावापत्तेः प्रतिपक्षसन्निधापकस्य
 तत्त्वे, अदृष्टे सति मग्नप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः अग्नि-
 मकाल एव सन्निधिदर्शनेन तदसिद्धिभावात् । अस्तु
 तदुत्तेजकाभावसहकृतप्रतिबन्धकाभावस्यान्यव्यतिरेका-
 भ्यां हेतुत्वम् एवं च केवलोत्तेजकसङ्गावे उभयसत्त्वे उ-
 भयभावे च विशिष्टाभावोऽनुमितोहेतुः प्रतिबन्धकत्वञ्च
 कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तच्च मग्नयाद्यभावत्वेन, न
 तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याशयः । एवं प्रति-
 बन्धकत्वाभिसतमण्पादीनामभावकूट एव कारणं तेन
 मणिसङ्गावे मग्नयाद्यभावेऽपि न कार्यम् । अनतिरि-

ज्ञाभाववादिमते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभिहितस्य हेतुत्वम् । न चाभावो न कारणं, भाववदुपाहकतौल्यात् । दृष्टञ्च कुद्यसंयोगाभावस्य गतौ, अनुपलम्भस्याभावविज्ञाने, विज्ञिताकरणस्य प्रत्ययाये, निर्देष्टव्यस्य वेदपाभायेन जनकत्वमिति प्राञ्चः । सैवं विशिष्टं हि नाथान्तरं येन तदभावोऽनुगतः स्यात् किन्तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे कश्चित् विशेषणस्याभावः कश्चित् मण्यभावः कश्चिदुभयं कारणमिति व्यभिचाराच्चैकमपि हेतुः स्यात् । स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिव प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते अन्यथा पृथिव्यां प्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि वायौ रूपसंशयो न स्यात् । एवञ्च यथा केवलदण्डसङ्गावे, दण्डपुरुषसङ्गावे, हयाभावे च विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावोऽबाधितानुगतव्यवहारबलात् प्रतीतिसिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभावस्याभावे हयाभावे च केवलप्रतिबन्धकाभावो विशेष्यविशेष्योभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाहकारणमस्तु । अथ विशेषणाद्यभावादेव केवलपुरुषाभावव्यवहार एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न अनुगतव्यवहारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेः सातीन्द्रियत्वात् । अथोत्तेजकप्रयोगकाले मण्ये कोऽभावः ? न तावत् प्राग्ध्वंसाभावो तयोः प्रतियोगिसमानकालत्वात् न च श्रामोऽयमासीदित्यत्र यथा श्रामध्वंसप्रयुक्तश्रामघटत्वेन पक्षघटस्य ध्वंसएव, तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्तोत्तेजकाभावत्वेन मण्यध्वंस एवेति वाच्यं ध्वंसस्यानन्तत्वे उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गाभावात् । नाप्यत्याभावाः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् यथा दण्डोपनयापनयदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पादिविनाशवान् अबाधितकेवलपुरुषाभावतदभावव्यवहारयो रूपपादयितुमन्यथाऽशक्यत्वात् तथोत्तेजकोपनयापनयदृष्टकालायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः तस्य न्यायत्वात् । यदि च संसर्गाभावत्ववैधर्म्योक्तत्वं नान्तरभवति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु न हि क्लृप्तविशेषवाधे सामान्यवाधो, विशेषान्तरमादायापि तस्य सम्भवात् अन्यथा क्लृप्तानादिसंसर्गाभाववैधर्म्येण ध्वंसोऽपि न सिद्धोत् व्यवहारानुपपत्तिश्च तस्यैव सोऽयमस्माकं समीककणहो न तु शक्तिवादः । अस्तु वा ध्वंसएवासौ संसर्गाभावविभागे जन्याभावत्वेन ध्वंसस्य

विभजनात् न चैवं विनाशवत्त्वेन प्राग्भावं एव सः, परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् । यद्वाऽत्यन्ताभाव एवासौ तस्य नित्यत्वेऽपि कादाचित्कप्रतीतिकाव्यानुदयो प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात् प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावश्च तथैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति तत्र यदि प्रतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव विशेषस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणावच्छिन्नत्वेन प्रतिक्षणं घटस्य विनाशः स्यात् इति क्षणभङ्गापत्तिः विद्यमानस्य विनष्टत्वे चाप्रतीतेः शिखा विनष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीताबाधितप्रत्ययाच्च न विशेषणाभावेऽपि विशेषध्वंसः श्रामोऽयमासीत् पुरुष इत्यादौ सविशेषणे इति न्यायेन विशेषप्रवृत्ति श्रामकैवल्यध्वंस एव प्रतीयते ध्वंसस्य ध्वंसानुपपत्तेः न विद्यमानस्य ध्वंसः । एतेनोत्तेजकसङ्गावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमण्येरुत्पन्नध्वंसस्य उत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वस्तश्च सः कारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्यपास्तं, विद्यमानध्वंसस्य ध्वंसाभावात् । न च ध्वंसान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव इति वाच्यम् उत्पन्नाभावस्य विशिष्टप्रत्ययहेतुतया ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः । नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः । तथा हि स एव कश्चित् विशेषणाभावसहितः कश्चिद्विशेषणाभावसहितो दाहकारणमिति अनुगतमस्तदवस्य एव विशेषणविशेषणाभावयोः प्रत्यासत्तिव्यवच्छेदकानुगतधर्माभावात् । अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषणविशेषणाभावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोश्च सत्त्वं एव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्तर्हि विशिष्टविरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहारादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनातिरिक्तविशिष्टाभावेन । अथोत्तेजककाले विद्यमानात्यन्ताभावानुवृत्तावप्युत्तेजकापनये उत्तेजकाभावव्यक्त्या जाता तदवच्छिन्नमण्येरभावो न तत्रेति तदा न कार्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमण्येरभावकूटस्य जनकत्वादिति चेन्न तत्तदुत्तेजकाभावानामनुगतत्वेनानुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः उत्तेजकाभावत्वेनानुगतेऽतिप्रसङ्गः । अथ विशेषणविशेषणाभावयोर्विशिष्टविरोधित्वमनुगतं कारणतावच्छेदकं यत्र तदन्तराभावस्तत्र न विशिष्टं यत्र विशिष्टं तत्र न तयोरेव इति सहजानवस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवसिद्ध-

त्वादिति चेन्न सहानवस्थाननियमो न परस्परविरह-
रूपतया विशेषणविशेषप्राभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभाव-
तया तत्प्रत्येकाभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः तथा च
विशेषणविशेषणयोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तेः तदभावस्य
तत्त्वात् न चोभयाभाव उभयविशिष्ट एवं ह्यभावद्वयं
विशिष्टाभावे न तु प्रत्येकभावरूप इति प्रत्येकाभावा-
द्विशिष्टव्यवहारो न स्यात् । नापि परस्परविरहव्या-
प्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा विशेषणविशेषप्राभावस्य विशिष्टा-
भावत्वेन तदव्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अभेदे तयो-
रभावात् । एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारविरोधित्वा-
दिनानुगतत्वमपास्तं केनाप्यनुगतेन विशेषणविशेषप्रा-
भावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावस्य विशिष्टाभावत्वेन
तदव्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अभेदे तयोरभावात् ।
विशेषणविशेषप्राप्त्यन्तरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः तदभावा-
भावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात् तस्माद्विशेषणविशेषप्राभावो
विशेषणावच्छिन्नविशेषप्राभावो न विशिष्टाभाव इति ।

“अत्रोच्यते विशेषणविशेषणयोः सम्बन्धाद्विशिष्ट-
व्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहार
इति घटतदभावव्यवहाराविव घटसत्त्वासत्त्वाभ्याम् । न
हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः । न च तदभावे
सति न विशिष्टाभावव्यवहारः । यस्य च यत्न सम्बन्धः
स एव तस्य तस्य वैशिष्ट्यम् स च सम्बन्धाभावोविशेषणा-
भावाद्विशेषप्राभावादुभयाभावात् सर्वत्राविशिष्ट एकस्तेषां
व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारकारणम् इह दण्डो
पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात् । अतएव दण्डमात्र-
सङ्गावे दण्डपुरुषसङ्गावे च केवल्यपुरुषयोः सम्बन्धाभावः
सर्वत्रास्तीत्यनुगतः केवलपुरुषतो व्यवहारः । एवञ्च प्रति-
बन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धाभावो दाहकारणं स च
प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसङ्गावे उभयाभावे
चास्ति सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो ना-
स्तीति प्रतीतेः । नन्वेवं यत्न प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ
तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धा-
भावादिति चेन्न तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धाभावात् सर्वत्र
स्वरूपसम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतेः तथापि
प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः तयोरभावश्च
प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकश्च दाहकारणं तथाचोभया-
भावे उत्तेजकसत्त्वे परं दाहः स्यात् उत्तेजकवति च
प्रतिबन्धको दाहो न स्यादिति चेन्न अधिकरणमाभावेव

स्वरूपसम्बन्धस्तयोर्घटवद्भूतलचत्वरीयतदभावयोर्विशिष्टप्र-
त्ययजननयोग्यत्वमस्ति घटवति कदापि घटाभावप्रत्यया-
नुदयात् तदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्ट-
प्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धः, अन्ययोत्तेजकवति
प्रतिबन्धके चत्वरीयोत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः ।
तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धको-
त्तेजकसङ्गावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव । यद्वा अदण्ड-
पुरुषस्याभावे दण्डो पुरुषो न प्रतियोगी तस्य दण्डित्वा-
भावात् किन्तु तदन्यः, तस्य चाभावे दण्डिसङ्गावेऽपि
दण्डमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट इति । तस्मात्
केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः तदुक्तं न हि दण्डिनं
सति अदण्डानामन्येषां नाभावः किन्तु दण्डाभावस्यैवेति
युक्तम् अन्यथा तत्रान्येषामिति पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः । तथा
केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसङ्गतः प्रतिबन्धको न
तु प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तद-
न्यस्य च प्रतिबन्धकस्याभावे उत्तेजकसहितप्रतिबन्धक-
सत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे विशिष्ट इति
नाननुगमः उत्तेजकापनये केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न
तदभाव इति दाहो न भवति । ननु न प्रतिबन्धका-
भावः कारणम् एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवत् प्रतिप्रति-
बन्धकसत्त्वेऽपि तदन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्यानुदयात्
न हि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्येऽपि
कार्यमिति चेन्न प्रतिबन्धकाभावत्वेन न हेतुत्वं अन्यो-
न्याश्रयात् किन्तु तत्तन्मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात् तत्त्वे-
ऽपि वा घटे दण्डसलिलादिकप्रतिबन्धकाभावकूटहेतु-
त्वात् । यद्वा प्रतिबन्धकतावच्छिन्नप्रतियोगिक एक एवा-
भावः कारणं स च यावद्विशेषाभावनियत इति न
प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्योदयः प्रति-
बन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्या-
भावेऽपि न कार्यम् अन्यव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिप्रकारण-
त्वयोर्पहे संसर्गाभावस्य त्वयाऽपि हेतुत्वाङ्गीकारात्
अन्यथा सामग्रीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे च
कार्यव्याप्याभावापत्तौ कार्यकारणयोर्व्याप्यव्यापकभावा-
भावे व्याघातात् । किञ्च तत्रापि प्रतिबन्धकाभावे शक्ति-
रस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योभावमादाय शक्तिषत्त्वप्रसङ्गः ।
न च स दुर्वचः न वा प्रागभावत्वादिनाननुगमव्यभिचारौ ।
प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोप्य यो निषेधः स
संसर्गाभावः भूतत्वं घटसंसर्गो नेत्यत्र भूतत्वे घटसंसर्गस्य

संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम् । वयन्तु ब्रूमः यत्
प्रतियोगिनसधिकरणे समारोप्य निषेधागमः स संसर्गा-
भावः यत् चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य
निषेधावगमः सोऽन्योन्याभावः भूतलं न घट इत्यत्र
भूतलस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम् ।
आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत् सा भूत्तापदन्त्या,
इदमिह, नेदमित्यबाधितविलक्षणव्यवहारस्यैव तत्र
मानत्वादिति । ननु प्रतिबन्धकाल्यन्ताभावो न हेतुः
तस्मिन् सत्यपि संसर्गाभावात् न हि करादौ मग्न-
त्यन्ताभावः तत्संयोगाल्यन्ताभावो वा मग्नः स्वावयव-
वृत्तित्वात् संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात् अतएव न तत्-
प्रध्वंसप्रागभावौ हेतु तयोः करादाववृत्तेः गुणकर्मा-
देश्च प्रतिबन्धकत्वानापत्तेश्च तस्य जन्यधर्मानाश्रयत्वेन तत्र
तयोरभावात् न चान्यः संसर्गाभावोऽस्तीति चेन्न संसर्गा-
वच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य प्रतिबन्धकेऽन्तर्भावात्
न च समयावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव तथै-
वान्वयव्यतिरेकावधारणात् । अथैवं प्रागभावप्रध्वंस-
स्थले समयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ न तयोः
सिद्धिः अत्यन्ताभावोऽव्याप्यवृत्तिः तस्य चैकत्र भावाभावे
क्वचिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित्काल इति चेन्न तत्र विद्या-
मानताविरोधित्वेनैव कपाले न घट इति प्रतीतिवैल-
क्षण्यात् नत्वेवं भूतले घटाभावप्रतीतिः । अन्ये तु
भविष्यति घटो घटो नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्या अत्य-
न्ताभावेनैकेन समयितुमशक्यत्वात् अन्य एवायं संसर्गा-
भाव इत्यप्याहुः । एतेन विशेषणाभावविशेषप्राभावतदु-
भयाभाववर्धितसामस्योत्पत्त्यभेदास्तु हेतुः दाहे च जाति-
त्ययकल्पनमिति प्रयुक्तं अतुमतहेतुसत्त्वात् दाहवैजा-
त्यस्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् व्यक्तियोग्यतैव जाति-
योग्यत्वे मानं योग्येऽयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रहरं
भा दहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात्
न च संकल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः
संकल्पनाशसमयस्य स्वतोऽविशेषात् । न च मन्त्रपाठजनि-
तमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्धकं तत्कालदाहाप्राप्तिकफल-
नाशत्वेनाग्रे दाहाप्रतिबन्धादिति वाच्यं प्रतिबन्धक-
स्याविहितत्वेनानिषिद्धत्वे नादृष्टाजनकत्वात् । तदाचार-
स्याविगतत्वेन श्रुत्याद्यनुभावकत्वादिति चेत् भैवम् उद्दे-
शप्रज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रति-
बन्धनकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वात् न शक्तिमनपकुर्वतां मज्जा-

दीनां प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिसिद्धिः । न च कार्यानु-
त्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकमेव प्रतिबन्धकमिति वाच्यं
कार्यानुत्पादो हि तत्र न प्रागभावो न वा तदुत्तरकाल-
संसर्गः तस्य मन्त्रादाजन्यत्वात् इति चेन्न मन्त्रदीक्षाप्र-
तिबन्धकत्वात् तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चि-
त्करा एव मन्त्र दो कार्यकारणोपचारात् स्वाधिकफल-
प्रत्ययात् वा तथा व्यपदेशः । प्रतिबन्धकश्च सामर्थ्यविरहः
मन्त्राद्यभाववर्धितसामर्थ्यविरहः स च मन्त्रादेरेव तदभा-
वाभावस्य तत्त्वात् । नव्यास्तु प्रतिबन्धकाभावो न कारणं
न वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति
तत्तत्कालप्रतिबन्धोत्तरवृद्धेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धका-
भावः कारणतावच्छेदको न तु कारणं दण्डत्ववत्
आकाशाद्येकव्यक्तिकेन यथा कारणत्वं क्वचित् प्रतिबन्धे-
ऽप्यन्यत्र शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेदादस्तथा कारणत्वमिति
तत्प्रतिबन्धे शब्दोत्पत्तिर्नैवाहुः । तच्च वज्रप्रति-
बन्धकाभावयोरन्यव्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि कारण-
त्वात् नत्वेकमवच्छेदकं विनिगमकाभावात् । किञ्च
यस्मिन् सत्यपि यदभावात् कार्याभावस्तस्य कारणत्व-
मायाति न तु तदवच्छेदकत्वं न हि कार्येऽयोग्यव्यव-
च्छेदः कारणत्वं किन्तु नियतपूर्वसत्त्वं तच्च सहकारि-
विरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्युच्यते । अन्यथा चक्रसहित-
दण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः । यस्य यद्वर्ण-
मवगत्यैव नियतपूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते तदवच्छेदकं दण्डत्व-
मिव । सहकारो तु न तथा । ननु सा भूत् अर्थापत्तिः
शक्तौ मानमनुमानन्तु स्यात् । तथाहि स्थिरोऽवयवी
जनकदशाविशिष्टवज्रिरजनकदशव्यावृत्तभावभूतधर्मवान्
जनकत्वात् कुण्डकुठारात्तीक्ष्णकुठारवत् दाह्यासंयुक्तवृद्धे-
र्दाह्यासंयुक्तवज्रित्वादेः प्रतिबन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशा-
व्यावृत्तत्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः । यदापि
शक्तेर्भावहेतुत्वेन नाजनकदशव्यावृत्तत्वं तथाप्युक्त-
विशिष्टाया सख्यत्वम् यदा धर्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणं न
च दृष्टान्तासिद्धिः तत्त्वधारत्वेऽपि लौहविशेषघटित-
कुठारे विलक्षणच्छिदाक्रियारूपकार्यबलादतीन्द्रियत्व-
सिद्धिः । अथ वा तथाभूत एव वज्रः कार्यानुकूल-
विशिष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् । अती-
न्द्रियत्वञ्च यदापि न साक्षात्काराविषयत्वं अनित्य-
साक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्मजन्यसाक्षात्काराविषयत्वं
वा परं स्वं वा प्रत्यसिद्धेः संयोगादिपञ्चकजन्यज्ञाना-

विषयत्वमैन्द्रियकाणामपि । तथापि संयोगाद्यन्यतर-
प्रत्यासत्तिजन्यभावात्काराविषयत्वसुभयवादिंसिद्धम् अन्य-
तरञ्च तदन्यान्यत्वं न चाभावातीन्द्रियत्वं तस्यासिद्धेः ।
न च वज्रौ स्थितिस्थापकेनार्थान्तरं तत्र तदभावात्
क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगे वा उत्पत्तेः, न च त्वत्वं
नित्यत्वं बोधाधिः स्वरूपत्वादमति इष्टाणुके साध्या-
व्यापकत्वात् यदा पिण्डीभूतोवज्रः दाहानुकूलनाती-
न्द्रियभावभूतधर्मवान् दाहजनकत्वात् आत्मवत् । नचा-
र्थत्वसुपाधिः अदृष्टस्य दाहानुकूलत्वेनादृष्टसाध्याव्यापक-
त्वात् । अथ वा करवज्रसंयोगः कार्यानुकूलनातीन्द्रिय-
धर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् इष्टाणुकवच्च । न
चात्मत्वं द्रव्यत्वं बोधाधिः इष्टाणुकैकत्वस्यार्थदो साध्या-
व्यापकत्वात् । यदा प्रतिबन्धकदशायां प्रत्यक्षसकल-
दाहहेतुसमवहितोदाहाजनकोवज्रजनकदशादृष्टिकार्या-
नुकूलभावभूतधर्मस्यून्यः अजनकत्वात् तीक्ष्णात् कुण्ठवत्
यदा तथाभूतोवज्रः दाहजनकदशादृष्टिदाहानुकूल-
भावभूतधर्मस्यून्यः दाहाजनकत्वात् दाह्यासंयुक्तवज्र-
वत् अनुकूलत्वञ्च कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्व-
कारणतद्वच्छेदकसाधारणं दृढदण्डत्वेन कारणत्वदृढ-
त्वाभावादपि कार्याभावदर्शनादिति । उच्यते । साध्यं
विनाप्युभयसिद्धिप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भ-
वात् विपक्षबाधकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वं यदि च
सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनेषाध्यनुपलम्भमात्रादेव व्या-
प्तिप्रवृत्तदा शक्तिसिद्धिप्रानन्तरं तेनैव हेतुना शक्तप्रति-
रिक्तत्वोपेण शक्तप्रतिरिक्तदाहानुकूलनातीन्द्रियधर्म-
सिद्धिः एवं तत्तदतिरिक्तत्वस्य प्रत्येकपक्षेनैव हेतुना जनन-
तादृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः । द्वितीयादितादृशधर्मं वि-
नापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वाद्युपपत्तेः न तादृशा-
जनसिद्धिरिति चेत् हन्तैवं शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः
किं शक्त्या । यत्स्वीश्वरानन्त्यवन्न शक्त्यानन्त्यमित्युक्तं
तदबोधात् कार्यभावे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं नवी-
श्वरत्वेन द्विकर्तृकत्वादिना वा गौरवात् घटे त्वार्थः
समाजः । एवञ्च जनकदशाव्यावृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं
न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात् । अपि च भावकार्य-
मात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात्
शक्त्यानुकूला शक्तिरपरा समवायिकारणे सन्त्येव एवं
अपि समवायिकारणजन्येऽपि तदनुकूलशक्तिस्वीकारे
शक्त्यनवस्था । किञ्च प्रथमानुमाने जनकत्वं न स्वरूप-

योग्यत्वं वज्रौ कुठारे च तदभावात् किन्तु कार्यानुप-
धानं तथा च तदुपधानदशायामपि वज्रौ शक्तिः कुठारे
तैश्चानुमिति बाधोद्वेष्टानासिद्धिश्च । लौहविशेषाणामेव
सातिशयच्छिदाजनकत्वमतोनातीन्द्रियतैश्चानुमितिः । अ-
ग्निमचतुर्षु बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वसुपाधिः तुल्ययोगक्षे-
मेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात् । अपि च जनक-
त्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसङ्गा नान्वयव्यतिरेकी
न च जनकत्वाभावस्य शक्तावेव प्रसिद्धिः अन्योन्याश्रयात्
न च गुरुवचनपरम्परातएव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः
अन्वये सिद्धार्थस्याप्रमाणात्वात् । न च परार्द्धसंख्यायां
साध्यजनकत्वव्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः अप्रत्यक्षायाः शब्दैक-
वेद्यायास्तस्याः प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्यतिरेकयोर्गोचि-
तमशक्यत्वात् । एतेन पण्ड्यापूर्वेऽपि तत्प्रसिद्धिरपास्ता ।
स्यादेतत् तृणारणिमणीनां वज्रौ कारणत्वादेकशक्तिसत्त्व-
सुखेयमेकता एकजातीयकार्ये एकजातीयकारणत्वनिय-
मात् । वज्रवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति
चेन्न वज्रजातीयत्वस्याकस्मिन्कृतापत्तेः कारणगतैकरूप-
मपहाय कार्यगतवज्रतररूपकल्पने गौरवात् तृणा-
रणिमणिप्रभववज्रत्वावान्तरजातेरनुपलब्धिबाधितत्वाच्च ।
यत्र च तत्तदिन्धनप्रयोज्यं प्रदीपदारुदहनादौ वैजात्य-
मनुभूयते तत्र कारणे त्वेकशक्तिसत्त्वमपि नास्ति, किञ्च
गोमयदृष्टिकप्रभवदृष्टिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभव-
दृष्टिकेऽपि वैजात्यं कल्प्यम् एवं तत्प्रभवत्वं तत्प्रभवे-
ष्वपीति वैजात्यानन्त्यं विजातीयकारणानां विजातीय-
कार्यजनकत्वनियमात् । न च तयोर्नैको दृष्टिको
बुद्धिपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातीयेष्वेककार्यां
शक्तिः समवेयात् न कार्यविशेषात् कारणविशेषः तद-
भावात्तदभावः क्वाप्यनुमीयेत तदभावेऽपि तज्जातिशक्ति-
मतोऽन्यस्मादपि तत्त्वापत्तिसम्भवादिति चेत् वज्रदृष्टि-
कादावेवमेतन्निरूपितनियतवज्रादिकारणत्वे धूमादौ
कुतो न तदनुमानम् अन्यथा कार्यवैजात्येऽपि तृणस्य
वज्रविशेष इव वज्रत्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न
तु धूममात्रे तृणादिप्रभवत्वग्रहानन्तरं वज्रवान्तर-
जातिप्रवृत्तवज्र-तदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तर-
जातिप्रवृत्ते भविष्यतीत्यप्यशङ्कोत । बाधकं विना
धूमत्वेन वज्रकार्यतेति चेत्तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति
वज्रत्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम् । यत्तु तृणत्वेन कार-
णत्वप्रवृत्त्योपजीव्यत्वात्तद्व्यर्थं वज्रौ जातिविशेष एव

कल्पते इति तन्न वज्रित्वेन कार्यत्वग्रहात्तद्व्याधिं
तृणादौ शक्तिकल्पनौचिख्यात् । यथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां
तृणफुत्कारयोः परस्परसहकारित्वं तथैव तच्छक्त्योरपि
परस्परसहकारित्वेन वज्रप्रसक्तत्वं तथैव कार्यदर्शनात्
एवं तृणारणिमणिफुत्कारनिर्भन्त्यनतराणिकिरणानां
वज्रप्रसक्तशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फुत्कारेण तृणा-
देव, निर्भन्त्यनेनारण्येव प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणे-
रेवाग्न्युत्पत्तिः न तु मणिफुत्कारादिभ्यो, मणिफुत्कार-
शक्त्योः परस्परसहकारित्वविरहात् । यत्तु तृणफुत्-
कारादिस्तोमत्वये विशिष्टे शक्तिरिति तन्न तृणत्वेन
ग्रहीतकारणतामङ्गप्रसङ्गादिति । उच्यते । तृणारणि
मणिफुत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतु-
जानन्तशक्तिस्त्रोकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यावान्तर-
वज्रव्यक्तिषु जातित्वयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्पते
न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः गोमयप्रभववृक्षिक-
प्रभववृक्षिकयोर्वा पाटलत्वकपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्य-
क्षसिद्धत्वात् तृणजन्यनानावज्रिषु तृणजन्यत्वज्ञानान-
न्तरं मणिजन्यव्याख्याऽनुगतबुद्धिरस्ति । जातिविषया
तृणजन्यत्वेनोपाधिनाऽसाविति चेन्न बाधकं विनानुगत-
बुद्धेस्तद्वज्रप्रजातिविषयत्वनियमात् न च । गोमयवृक्षिक-
प्रभववृक्षिकजातिपरम्परायामनुगतजात्यापत्तिः गोमय-
जन्यवृक्षिक-प्रभवत्वजातेः सत्त्वात् वज्रिभावे च दाह-
स्पर्शवानवयवः तत्संयोगः सेवनादिश्च कारणानि न तु
तृणादिकं विनापि, तदुत्पत्तिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीसादा-
येव सा, साध्यसामग्र्यप्राजनकत्वात् । ननु तृणारणि-
मणीनां वज्रौ कारणत्वग्रहे शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनं
तदग्रहस्य नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् । अथारणि-
मण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना वज्रव्यतिरेकः
तृणान्वयवज्रिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तद-
तरहेतुसकलसमवधाने तृणान्वयेऽवश्यं वज्रिरिति नियता-
न्वयेन रासभादिव्यावृत्तेन तृणादिकारणत्वग्रह इति
चेन्न तृणं विनापि वज्रिरिति ज्ञाने सति नियतपूर्ववर्ति-
त्वस्य कारणस्य ग्रहीतमशक्यत्वात् । तृणजन्यवज्रौ मण्योः
कारणत्वग्रह इति चेत् व्यभिचारेण वज्रौ तृणजन्यत्वाग्रहे
तदजन्यत्वस्याप्यग्रहात् वज्रिभावस्यैव उपजन्यत्वाच्च । न च
मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रह इति, अन्योऽन्याश्रयात् ।
यत्तु यत्र कारणताप्राप्त्यर्हकं नास्ति तत्र व्यभिचारस्तद-
ग्रहपरिपन्थीति तन्न अबाधितनियतपूर्ववर्तिताभावग्रहे

तदग्रहस्यासम्भवात् अभावप्रमायां भावज्ञानानुदयादिति
उच्यते उक्त्याह कैर्वज्रिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताव-
च्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृणनिष्ठनिरूपितकार्यताव-
च्छेदकरूपवत्त्वं वज्रैर्विजात्यकारणव्यावृत्तं परिच्छि-
द्यते । न तु तृणत्वेन कारणत्वं वज्रित्वेन वा कार्यत्वं
तच्चोभयथापि सम्भवति वज्रित्वेन कार्यं तथा तदनु-
कूलशक्तिमत्त्वेन तृणादीनां कारणतया वज्रित्वावान्तर-
जातिविशेषेण कार्यं तथा वा अत्र च विनिगमकसक्तमेव ।
अथ तृणारणिमणीनामभावत्वयेण कार्यमित्यन्वयव्यति-
रेकाभ्याम् अभावत्वयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति
न व्यभिचारः अभावाभावत्वस्य भावपथ्यवसन्नत्वादिति
चेत् अभावत्वयाणांभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकेऽप्येक
एव एत तृणादि प्रत्येकमेव । आद्योऽभावस्य कारणत्व-
मिति किमायातं तृणादिकारणत्वे, द्वितीये तृणस्य
नारणिमण्यभावाभावत्वं भावाभावत्वतदुभयापत्तेः ।
एतेनाभावत्वये कार्यं न तदभावे कार्यमित्यन्वयव्यति-
रेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य कारणत्वग्रह इति परास्तम् ।

दाहकाष्ठ न० दाहस्य दाहार्थं काष्ठमस्य । दाहागुरुणि
गन्धद्रव्यभेदे राजनिः ।

दाहघ्न न० दाहं हन्ति हन-टक् । देहदाहनाशके
औषधादिभेदे तच्च चक्रद० उक्तं यथा ।

“शतधौतवृताभ्यक्तं दिह्याद्वा यवसक्तुभिः । कोला-
मलकयुक्तैर्वा धान्याम्बुरपि बुद्धिमान् । आदयेत् तस्य
सर्वाङ्गभारनालाहंवाससा । लामज्जेनाय शुक्तेन
चन्दनेनानुलेपयेत् । चन्दनाम्बु कणास्यन्दितालवृत्तोपवी-
जितः । सुष्याद्वाहार्दितोऽम्बोजकदलीदलसंस्तरे । परि-
षेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने । शस्यते शिशिरं तोयं
हृष्णादाहोपशान्तये । क्षीरैः क्षीरिकाषायैश्च सुशीतै-
श्चन्दनान्वितैः । अलर्दाहं प्रशमयेदतैश्चान्यैश्च शीतलैः ।
कुशादिशालपर्णीभिर्जीर्णकाद्येन साधितम् । तैलं हतं
वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् । फलिनीलोप्रसेव्याम्बु-
हेमपत्रं कुटक्षटम् । कालीयकरसोपेतं दाहे शक्तं
प्रलेपनम् । ह्रीवेरपद्मक्षीशीरचन्दनचोदवारिणा । सं-
पूर्णमवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः” ।

दाहज्वर ७० दाहप्रधानो ज्वरः । देहज्वालाविशेष-
रूपदाहकारके ज्वरभेदे “पीतं वृक्षिकमूलन्तु पर्युष्मित
जलेन वै । सार्द्रं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर !”
गारुडे १६१ अ० ।

दाहनागुरु नं दाहनस्य दाहनाय अगुरु । दाहागुरुणि
गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

दाहमय त्रिंदाहेन प्रचुरः । दाहप्रधाने ज्वरादौ । “तत्र
दाहमयत्वे भूमोच्छादयः” सा० द० । [त्रिका० ।

दाहसर पु० दाहार्थं स्त्रियतेऽसौ ह-आधारे अप् । प्रसूताने
दाहहरण नं दाहो ह्रियतेऽनेन ह-ल्युट् णिच्-कर्त्तरि ल्यु
वा । शौर्यणमूले (वेणारमूल) शब्दच० । २ दाहनाशके त्रिं

दाहागुरु नं दाहस्य दाहार्थमगुरु । खनामख्याते गन्ध-
द्रव्यभेदे राजनि० । तत्काष्ठस्य दाहेनैव गन्धोत्पादनात्
तस्य तथात्वम् । [गरदः सतुः । स्त्रियां ङीप् ।

दाहिन् त्रिं दहति दह-णिनि । दाहके “अगारदाही
दाहुक त्रिं दह-वा० उकञ् । दाहके “नास्याग्निदाहको ।
भवतीति विज्ञायते” आश्व० ण्ट० २ । ८ । १०

दाह्य त्रिं दह-कर्मणि गत्यत् । १ दहनीये दग्धव्ये २ दाहाहे
च । “अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमहोऽयोऽशोष्य एव च” गीता
दिक् पु० दिक्षु कायते कै-क । विंशतिवर्षवयस्के करिशावके
करमे शब्दर० ।

दिक्कन्या स्त्री दिग् एव कन्याः । १ दिप् पू पकन्यायाम् । “दि-
क्कन्याभिः पवनचमरैर्वीज्यमानः” भारतरत्नम् । दिग्
एव कन्याः ब्रह्मकन्याः । ब्रह्मणः कन्यारूपायां दिशि
तासां ब्रह्मकन्यात्वे नोत्पत्तिकथा वराहपु० यथा

“शृणु राजन्नुपहितः प्रजापाल ! कथाभिषाम् । यथा
दिशः ससुप्तज्ञाः श्रोत्रेभ्यः पृथिवीपते ! । ब्रह्मणः
रुजतः सृष्टिमादिसर्गे ससृज्यते । चिन्ताभूम्ना हती
को मे प्रजाः सृष्टिं करिष्यति । एवं चिन्तयतस्तस्य
अयकाशं व्रजत्विह । प्रादुर्बभूवुः श्रोत्रेभ्यो दश कन्या
महाप्रभाः । पूर्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा
तथा । जह्वीध एव षण्मुख्याः कन्या ह्यासंसदा
नृप ! । तासां मध्ये चतसस्तु कन्याः परमशोभनाः ।
याः षण्मुख्यो महाभागा गाम्भीर्येण समन्विताः ।
या ऊचुः प्रणयाहेव प्रजापतिमकलमप्रम् । अव-
काशन्तु नो देहि देवदेव ! प्रजापते ! । यत्र तिष्ठामहे
सर्वा भर्तृभिः सहिताः सुखम् । पतयस्व महाभाग !
देहि नोऽव्यक्तसम्भवं ! । ब्रह्मोवाच ब्रह्माण्डमेतत्
सुश्रोण्यः ! शतकोटिप्रविस्तरम् । तस्यान्ते स्वेच्छया
लुष्टा उष्यतां सा विलम्बथ । भर्तृभ्य वः प्रयच्छामि
ब्रह्मा रूपस्त्रिभोऽनघाः ! । यथेष्टं गम्यतां देशो यस्या यो
रोचतेऽधुना । एवमुक्ताश्च ताः सर्वा यथेष्टं प्रययुः कदा ।

ब्रह्मा सर्वज्ञं तर्ह्यं तान् लोकपालान् महाबलान् । दृष्ट्वा
तु लोकपालांस्तु ताः कन्याः पुनराह्वयन् । विवाहं
कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः । एकामिन्द्राय स
प्रादादग्नयेऽन्यां यमाय च । निर्वृताय च देवाय
वरुणाय महात्मने । वायवे धनदेशाय ईशानाय च
सुव्रतः । ऊर्ध्वं स्वयमधिष्ठाय शेषायाधो व्यवस्थि-
ताम् । एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशं
पुनः । दशमीं भर्तृनाम्नस्तु अर्द्धनाम्नोद्धरन् प्रभुः ।
ततः प्रभृति ता देव्यः सिन्धुदायाः परिकीर्तिताः ।

दिक्कर पु० । दिशं स्त्रीसुखदंशनं करोति क-टच् । १ युनि
त्रिका० २ शिवे च दिक्करवासिनीशब्दे दृश्यम् ।

दिक्करवासिनी स्त्री दिक्करे शिवे वासिनी । देवीभेदे

“एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्ववत् क्रमः । यं स्मृत्वा
नाशुभं किञ्चिदाप्नोति अवश्ये रतः । दिक्करस्तरुणः
प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः । तस्मिन्नुद्धृषिता देवी
तस्माद्दिक्करवासिनी” कालिका० पु० ८२ अ० ।

दिक्करिका स्त्री १ नदीविशेषे । तत् वा “अस्ति नाटकशैले तु
सरो मानससन्निभम् । यत्र सार्द्धं शैलपुत्रा जल-
क्रीडां सदा हरः । कुरुते नरशाहूँल ! स्वर्णपङ्कज-
शोभिते । तस्य पश्चान्मध्यपूर्वभागेभ्यश्च सरिन्त्ययम् ।
अवतीर्णं प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति । तस्य पश्चिम
भागे तु नदी दिक्करिकाह्वया । दिग्गजक्षेत्रसंज्ञाता
तेन दिक्करिका स्रुता” कालि० पु० ८२ अ० । दिक्
दलदंशनं करिका नखक्षतरेखा च यस्याः । २ युवत्यां
स्त्री दिक्करिनुशब्दे उदा० ।

दिक्करिन् पु० दिक्षु स्थितः करो । ऐरावतादौ दिग्गजे
“परिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्ति” भाषः । ते च पूर्वा-
दिक्रमेण स्थिताः अमरे दर्शिताः यथा “ऐरावतः
पुण्डरीको वामनः कुसदोऽङ्गनः । पुण्डरन्तः सार्वभौमः
सुप्रतीकश्च दिग्गजाः” । दिक्षु स्थिताः गजाः दिग्गजाः
इत्यर्थः । तत्स्त्रियां स्त्री ङीप् । तेषां क्रमेण स्त्रियश्च
“करिण्योऽध्वसुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् । तान्-
कर्णौ शुभदन्ती चाङ्गना चाङ्गनावती” अमरोक्ताः ।

दिक्करी स्त्री “दिग् दष्टे वक्तुं लाकारे करिका नखरेखिका”
वैजयन्त्युक्तेः दिशः वक्तुं लाकारा दलक्षतभेदा करो च
नखक्षतभेदा यस्याः संज्ञात्वात् न कप्, दिक्करः युवा
ततः “वयसि अचरमे” वा० तरुणवयोवाचित्वात् स्त्रियां
ङीष् वा । २ युवत्यां स्त्रियाम् हेमच० ।

दिक्पति पु० इत० । दिशं पत्नौ इन्द्रादौ दिक्पत्या
शब्दे दृश्यम् । “पवनोदिक्पतिर्भौम आकाशः खचरा-
मराः” संकल्पप्रारम्भमन्त्रः “वितरसि दिक्षु रथे दिक्-
पतिकमनीयम्” गीतगो० । “सूर्यः सोमः क्षमापुलः
सैहिकेयः शनिः शशी सोम्यस्त्रिदशमन्त्री च पूर्वादिदि-
गधीश्वराः” इत्युक्तेषु २४ व्यूहैर्दिपहेतुः ।

दिक्पाल पु० दिशं पालयति पालि-अण् उप० स० । दिक्-
पतौ इन्द्रादौ “यत्तार्क्ष्ययानि विधिना दिक्पालांसैव
कर्मिणः” पद्मपु० । कलसशब्दे १७८१ पु० उदा० ।

दिक्शब्द पु० दिशि दृष्टः शब्दः । दिग्वाचकशब्दे पूर्वाप-
रादौ तस्य देशकालादिपरत्वेऽपि भूतपूर्वं गत्या दिग्वा-
चकत्वात्तथात्वम् “अन्यारादितरतेदिक्शब्दाच्चूत्तरपदा-
लाहियुक्ते” पा० “दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः तेन
संस्थिति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति” सि०कौ० ।

दिक्शूल न० दिशि दिग्भेदे गतौ शूलमिव । प्राच्यादिदिक्षु
गमने निषिद्धवारभेदे । “शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं
न च कुजे चोत्तरां मन्देन्दोश्च दिने न शक्रकुम्भं
यास्यां गुरौ न प्रज्येत् । शूलानीति विलङ्घ्या यानि
समुज्जा ये वित्तलाभाशया भ्रष्टाशाः पुनरापतन्ति यदि
ते शक्रेण तुल्या अपि” ज्योतिःसारसंग्रहः ।
केभाञ्चिन्मते “बौधे गुरौ दक्षिणाम् । ईशाने ज्वलने
चैव नैर्द्धते भारते तथा । न गन्तव्यं सुराचार्ये प्र-
तीच्यां रविशुक्रयोः” इति

दिक्साधन न० दिशः साध्यन्ते ज्ञानार्थम् अनेन । दिग्ज्ञान
साधने उपायभेदे तच्च कुण्डलार्कं दर्शयति यथा
“नृपाङ्गुलैः संमितकर्कटेन सूत्रेण वा वृत्तवरं वि-
लिख्य । रव्यङ्गुलं शङ्कुसमुष्य मध्ये निवेशयेत् खान्ति
मिताङ्गुलीभिः । चतुर्मिताभिश्च ऋजूत्तमाभिः संस्पृष्ट-
शोर्धं तु शलाकिकाभिः । तच्छङ्कुभा यत्र विशेषयेयाद्-
वृत्ते क्रमात् स्तोवरुणन्द्रकाष्टे” नृपाङ्गुलैः परिमितेन
कर्कटेन सूत्रेण वा वृत्तं विलिख्य तन्मध्ये द्वादशाङ्गुलं
वृद्धसूत्र्ययं स्थापयेत् कीदृशं विंशत्यङ्गुलमिताभिस्तत्तद्भिः
ऋजुभिः संसानाभिः शलाकाभिः कल्पितचतुर्दिग्गत-
वृत्तस्याभिः संस्पृष्टमस्तकम् एवं शङ्कुसमत्वं साधयित्वा
तादृशस्य शङ्कुस्त्रयाया पूर्वाङ्गुले यत्र यस्मिन् प्रदेशे
वृत्ते प्रविशति यत्र वापराङ्गुले वृत्ताङ्गुलहिरयेति तत्र
चिह्नयोः क्रमात् प्रतीचो प्राची च भवत इति
अत्र दिग्ज्ञानशब्दे वक्ष्यमाणम् “वृत्तेऽङ्गः सुसमी-

कतचित्तिगते इत्यादि सि० शि० वाक्यं प्रमाणम् । तत्र
असार्द्धं श्लोकस्योपपत्तिः अस्मिन् उक्ता यथा “दोःकोट्योर्नाभ
भेदो न स्वरूपभेद इति दोःकोटिवर्गयोगपदं कर्णः १०
वृत्तपरिधिस्मृष्टदिगन्ताच्छङ्कुः” यावन्नीयमानासतस्तः
शलाकाः कर्णा भवन्ति सते देगे शङ्कुं निखाय शङ्कु
समितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्र शङ्कुप्रकाश्या
यतति सा प्राचीति” अत्र शङ्कुसमितयेत्युपल-
क्ष्यं तेनाधिकयापि रज्ज्वा वृत्तं कार्यम् । अ-
न्यथा यत्तान्त्रभा मण्डकुला तत्र धनुःसंक्रान्तौ द्वादशा-
ङ्गुलशङ्कुस्त्रयायाप्रवेशस्तादृशे वृत्ते न स्यादेव तस्माद्-
स्याभिः षोडशाङ्गुलसूत्रेण वृत्तं कारितं तथा वृत्ते
वृत्ते लाघवं चैकेनैव वृत्तेन शङ्कुसमत्वसाधनं दिक्साधनं
च सिध्यति । अतएव रामवाजपेयी “शङ्कुमानाधिके
व्यासदले वृत्ते विशेषादि” इत्याह एवं सूत्रप्राचीसाधनं
कृत्वा सूत्रमपि शालिन्याह । “कर्के कीटे शोभगे यूक्या
या द्वाभ्यां चाल्या सिंहकुम्भान्तिकेऽपि । यां वै काष्ठं
भानुमान् याति तस्यां चाल्या द्वन्द्वं कारुके चालनं न ।”
या प्राची कर्के कर्कसंक्रान्तौ कीटे वृत्तिकसंक्रान्तौ दृषभ-
मकरसंक्रान्तौ एकया यूक्या चाल्या सूर्यस्यायनवशात्
उत्तरायणे उत्तरतः दक्षिणायने दक्षिणतः एवं सिंह-
कुम्भान्तिके सिंहकन्यातुलासंक्रान्तौ कुम्भमीनमेघसंक्रान्तौ
च द्वाभ्यां यूकाभ्यां चालनीया अयनवशात् मिथुनधनुः-
संक्रान्तौ चालनं नास्तीति एवं प्राचीसाधनं कृत्वायो-
त्तरदक्षिणयोः साधनं शालिन्याह “रज्ज्वं द्विधां
मध्यचिह्नं सपाशं प्राचीं शङ्कुं पश्चिमे अपि दत्त्वा ।
कर्केऽमीमान् दक्षिणे चोत्तरे च तच्चिह्ने स्याद्विष्णा-
चोत्तरा दिक्” । कुण्डमण्डपयोर्वावान् विस्तारस्तद्वि-
गुणकृतमध्याङ्कादुभयतः पाशवती रज्ज्वर्न्यस्या तां प्राचीं
प्राचीचन्द्रोर्दक्षशङ्कुर्विष्यसेत् ततो मध्याङ्के वृत्त्या
रज्ज्वं दक्षिणे उत्तरे चाकर्षेत् विद्वान्, कर्पाङ्के दक्षिणा
उत्तरा च स्यादिति अत्र स्पष्टेव युक्तिरिति । अथ
रालौ दिक्साधनोपायं वसन्तमालिकयाह “निशि
वा अथणोदये दिगैन्द्री गुरुमस्योदयनेऽथ वज्रमस्य ।
शरवर्षं किवायुमानरालेऽस्यसुतः साधय पूर्ववत्तं यास्याम्”
अथवा रालौ अथणस्योदये प्राची अथ वा पुष्यस्योदये
प्राची अथवा कृत्तिकोदये प्राची अथ शरवर्षं किंरुप-
वायुस्योर्भे चित्वास्त्रालौ तथोरन्नराले प्राची । असुतः
प्राचीतः पूर्ववत् पूर्वोक्तेन तथा यास्यां दक्षिणादिशं

क्षाधयेदिति "क्षत्तिका अरण्यः पुष्पशिलाखातो-
र्यदन्तरम् । एतत् प्राचया दिशो रूपं युगमातोदिते
पुरः" इति । अथ चित्ताखातोर्दन्तरे प्राचोत्थुक्तं
तन्मध्यस्य दुर्विज्ञेयत्वात्तदुपायमनष्टुभाह "चित्रां विद्व-
कया स्नातीमन्यथापि शलाकया । तिर्यक्स्थान्तरचिह्नात्
तु द्विमूलेऽन्या स्फुटेन्द्रदिक् । एकया कृज्वा शलाकया
चित्रां विद्वानन्यथा तादृशैव शलाकया स्नातीं विद्वान-
तयोः शलाकयोरुपायं दक्षिणोत्तरा मध्याह्नात् द्वितीयां
शलाकां समतया दद्यात् प्रथमद्वितीययोः शलाकयोर्मूलम्
एकीकृत्य तृतीयां मध्याह्नादुभयसंपातं यावच्चतुर्थीं
शलाकां प्रान्ते रज्जुप्रोतलम्बद्वयवर्ती पूर्वापरायतां
दद्यात् यत् लम्बकौ भूयां पतितौ तत्तादृशोः पूर्वापर-
स्त्वदनात् स्रष्टा प्राचीत्यत्र स्रष्टा युक्तिरिति ।
अथ प्रकारान्तरेण लघुपायेनोदीचीसाधनमाह, दिन-
मानदले सप्ताङ्गुलच्छायाप्रतो हि यत् । शङ्कुमूले नीय-
मानं स्तब्धं स्यादुत्तरा दिशः । तिथिपलादुगणिताद्वा
दिनमानमेतावदिति ज्ञात्वा ततो घटिकादिना ज्ञाते
दिनाहं मध्याह्ने सप्ताङ्गुलशङ्कोर्यत्र छायायं लगति
तस्माच्छङ्कुमूलं यावज्जीयमानं स्तब्धं दक्षिणोत्तरस्तब्ध-
मिति अथ वा सप्ताङ्गुलशङ्कोरगणितागतमाध्याह्निक-
छायातुल्या तस्यैव छाया यदा स्यात्तदपाच्छङ्कुमूले
नीयमानं स्तब्धं दक्षिणोत्तरेति । अत्र युक्तिस्तस्मिन्
रुमये रविर्दक्षिणोत्तरवृत्ते भवतीति ततः पूर्ववत् पूर्वा-
परं साध्ये एवं दिक्साधनं विधाय मण्डपस्य चतुष्को-
णत्वाच्चतुष्कोणसाधनं विपरीताख्यानक्याह "दिगन्तशङ्कु-
द्वयजं द्विपाशं विस्तारतुल्यं तु गुणं दत्ताह्वे । कोणे प्रकर्षे
दिति वेदकोणेखेवं चतुःकोणमतीव साधु" । दिगन्तयोः
पूर्वदक्षिणयोः दक्षिणापरयोः अपरोत्तरयो उत्तरपूर्वयोः
शङ्कुद्वयजं द्वौ पाशौ यस्य तं विस्तारेण तुल्यगुणं
स्तब्धं स्रष्टुं चिह्ने हत्वा कोणे आकर्षयेत् । एवं चतु-
र्ध्वपि कोणेष्विति कते साधु चतुरस्रं स्यादिति" तदु-
व्याख्या । अधिकं दिग्ज्ञानशब्दे दृश्यम् ।

दिक्क्षत्ति न० दिक्कोणे । "दिक्क्षत्ति पुनर्वभात् भीयते"
कात्या० श्रौ० २१।३।२।३८ । "दिक्क्षत्ति दिक्कोणम्"
संग्रह व्याख्या ।

दिग्गंश पु० ७त० । सि० शि० उक्ते दिक्स्थे अंशभेदे यथा
"चक्रांशकाह्वे क्षितिजास्थवृत्ते प्राक्क्षत्तिकाभीष्ट
दिशस्तु मध्ये । येऽंशाः क्षित्यास्तेऽत्र दिग्गंशकास्थास्त-

ज्जग्रात् दिग्ज्येत्यपरे विभागे" सि० शि० "कदाचिदध्य-
भीष्टदिने यस्मिन् काले प्रच्छकः पृच्छति तत्र कालेऽर्को-
परि न्यस्तस्य दिग्मण्डलस्य क्षितिजस्य च सम्पाते या-
भीष्टा दिक् तस्याः प्राक् क्षत्तिकस्य चान्तरे क्षितिज-
वृत्ते येऽंशास्तेऽत्र दिग्गंशका ज्ञेयाः । तेषां ज्या दिग्-
ज्येति एवं पश्चिमभागेऽपि" प्र० मि०

दिगन्त पु० इत० । १दिशामन्ते । दिगन्तविज्ञानरथोहि
तत्सुतः "भुजार्जितानां च दिगन्तसम्पदाम्" रघुः ।
२शास्त्रीयज्ञानकर्मयुतजनाधिष्ठितमध्यदेशादतिरिक्ते देशे च
दिगन्तर न० दिशामन्तरमवकाशः । १दिशामवकाशे "सञ्चा-
रपूतानि दिगन्तराणि" रघुः । अन्या दिक् मयूर० ।
२प्रकृतदिशोऽन्यस्यां दिशि च न० ।

दिगम्बर पु० दिक्पुन्यमम्बरं यस्य । १शिवे २जैनभेदे पु०
तन्मतमर्हच्छब्दे उक्तप्रायं किञ्चिदत्राधिकमुच्यते । "दि-
गम्बरा मध्यमत्वमाह्वरापादमस्तकम् । चैतन्यव्याप्तिर्ब्रह्मे-
रानखाप्युत्तेरपि" । अस्य भाषा प्राकृतान्तरभेदमिन्द्रा
मागधी । अस्य स्वरूपन्तु गलन्तलपङ्केन पिच्छिलबी-
भक्त्युपेक्ष्यदेहच्छविलुञ्जितचिकुरो सुतत्वसरो वेश-
दुर्दर्शनः शिखिशिखण्डपिच्छिकाहस्तः इति । एतन्मन-
सिद्धं जीवस्य मध्यमपरिमाणत्वं शा० सू० भाष्ययोर्नि-
राकृतं यथा

"एवञ्चात्माऽकात्स्न्यम्" सू० । "शरीरपरिमाणो
हि जीव इत्याहता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणत्वायां
च सत्यामकृत्योऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटाद-
वदित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणाञ्चानवस्थित-
परिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा
पुनः केनचित् कर्मविपाकेण हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्यं
हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्, पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्यं
पुत्तिकाशरीरे सम्पीयेत । समान एव एकस्मिन्पि
जन्मानि कौमारयौवनस्थाविरुपे दोषः । स्यादेतत्, अन-
न्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे शङ्कु-
चेयुर्महति च विकाशेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां
जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहज्येत वा न वेति
वक्तव्यम् । प्रतिजाते तावज्ज्ञानन्तावयवाः परिच्छिन्ने
देशे सम्पीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः
स्वैर्वावयवानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः
स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवा-
न्नामानन्त्यं नोवमेक्षितमपि शक्यम् । अथ यथाविशेष

हृच्छरीरप्रतिपत्तौ च केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तस्य शरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्ति इत्युच्यते तत्रा-
प्युच्यते भा० । “न च पर्यायादप्यविरोधो विकारा-
दिभ्यः” सू० । “न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमा-
भ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं
शक्यते कुतः विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमा-
पगमाभ्यां ह्यनिश्चयापूर्वमात्रस्यापत्तौ यमात्रस्य च जीवस्य
विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यं, विक्रियावत्त्वे च कर्मा-
दिवदनित्यत्वं प्रसज्येत, ततश्च बन्धनोच्चाभ्युपगमो
बाध्येत, कर्माटकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबवत् संसार-
सागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादृङ्गात्मित्वं भवतीति ।
किञ्चान्यदागच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामागमोपाधिधर्म-
वत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चाव्यवस्थितः कश्चि-
दवयवी आत्मेति स्यात्, न च स निरूपयितुं शक्यते
अयमसाविति । किञ्चान्यदागच्छन्त्येते जीवावयवाः
कुतः प्रादुर्भवन्ति अपगच्छन्त्यश्च क्व वा लीयन्त इति
वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च लीये-
रन् अर्थात्कत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणो-
ऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारे निरूप्यते प्रमाणा-
भावात् । किञ्चान्यदनवष्टतस्वरूपस्यैव सत्यात्मा स्यात्
आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्,
अत एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्यायेणाप्यवयवोपगमाप-
गमावात्मन आश्रयितुं शक्यते । अथ वा पूर्वेण सूत्रेण
शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिप-
त्तावकात्स्न्यप्रसङ्गनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः
पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यता
न्यायेनात्मनो नित्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां विज्ञानान-
वस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्विचिचानां (विवसनानाम्)
अपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । सन्तानस्य ताव-
दवस्तुत्वे नैरात्मवादप्रसङ्गः, वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विका-
रादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति” ।

इत्यनेन त्वि० “दिग्स्वरत्वेन निवेदितं वस्तु” । कुमा०
स्त्रियां गौरा० ङीष् । “तथा चैव दिग्स्वरी” काली-
ध्यानम् “सोऽरूपोऽपि दिग्स्वरी त्रिजगतां माताऽपि
सद्योऽयना” कालीस्तवः । दिगेवास्वरम् । ४ दिग्मे अस्वरे
दिक् च अस्वरश्च समा० द्व० । ५ दिग्काशसमहारे च
न० “आच्छादितायतदिग्स्वरसुखकैर्गाम् माघः । इतमसि
न० मेदि० स्वार्थे क । दिग्स्वरक लपणके हारा० ।

दिगादि पु० “दिगादिभ्योयत्” पा० विहितयत्तुयन्निमित्तं
शब्दगणभेदे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा “दिक् वर्गं
पूग गणं पक्ष धातु मित्त मेवा अन्तर पयित् रश्च
खलीक उखा साक्षिन् देश आदि व्यन्त सुख जघन मेघ
यूथ (उदकात्संज्ञायाम्) न्याय यंश वेश काल व्याकाश” ।
दिगीश्वर पु० इत० । इन्द्रादौ दिक्पात्रे २ स्वर्यादिपक्षे च
“दिगीश्वरा भास्वरशुक्रभौमा राह्वार्किचन्द्रज्ञसुरार्चिताः
स्युः” ज्यो० त० दिगीशादयोऽप्यत्र “दिगीशब्दन्दांशविभूति
रीशिता” नैघ० [उदयाचलादौ ।

दिगुपाधि पु० इत० । दिशां प्राच्यादिव्यवहारोपाधौ
दिग्गज पु० दिशि स्थितो गजः । दिक्षु स्थिते रेरावतादौ
गजे दिक्करिन्शब्दे वक्ष्यम् । “नदत्याकाशगङ्गायाः
स्रोतस्युद्गमदिग्गजे” रघुः । “चिरस्य याथार्थ्यप्रसक्तमि-
दिग्गजैः” माघः ।

दिग्जय पु० दिशां तत्स्थलोकादपानां जयः । जिगी-
पुक्ते युद्धेन इदिक्स्थितन्तपजये विद्याया २ दिक्स्थ-
लोकादिजये च । दिग्विजयादयोऽप्यत्र

दिग्ज्ञान न० इत० सि० शि० उक्ते दिशां प्राचीत्वादिविज्ञान-
साधने प्रकारभेदे स च तलोक्तो यथा

“वृत्तेऽम्भःसुसमीकृतचित्तगते केन्द्रस्थशङ्कोः क्रमा-
ज्ञाप्यं यत्र विशत्यपैति च यतस्तत्पारैन्द्र्यौ दिशौ ।
तत्कालापमजीवयोस्तु विवराङ्गाकर्णमित्या हतात्मस्वज्याप्र-
मिताङ्गुलेरयनदिशैन्द्री स्फुटा चालिता । तन्मत्प्रादय
याम्यसौम्यककुभौ सौम्या भ्रुवे वा भवेदेकस्मादपि भास्यतो
भुजमिनां कोटीमिमां शङ्कुतः । न्यस्येदयदिष्टजुं तथा
भुवि यथा यच्च्यप्रयोः संयुतिः कोटिः प्राच्यपरा भवेदिति
कृतं बाहुंश्च याम्योत्तरा” सू० “उदकेन समीकृतायां भूमा-
विष्टप्रमाणं वृत्तं मिलिष्य तस्य केन्द्रे द्वादशाङ्गुलशङ्कुं
निवेश्य तस्य छाया तस्मिन् वृत्ते यत्र प्रविशति पूर्वाह्णे वा
अपराह्णे यतो निर्गच्छति तत्र पश्चिमपूर्वदिशौ किञ्च
भवतः । परन्तु यस्मिन् काले छायाप्रवेशो जातो यस्मिन्
काले च निर्गमस्तात्कालिकयोरर्कयोः क्रान्तिज्यो साध्ये ।
तयोरन्तरात् तस्याम्खायायाः कर्णेन गुणितात्मन्वज्यया
भक्तादयत्नमङ्गुलादि फलं तेनैन्द्रो दिगुत्तरतश्चालिता
स्फुटा भवति यद्युत्तरेऽयने रविर्वर्त्तते तदा उत्तरतः यदि
दक्षिणे तदा दक्षिणतः । एवं स्फुटा प्राची । अन्यथा
स्थलेत्यर्थः । तन्मत्प्रादुयास्यसौम्यो दिशौ । अथ प्रकारा-
न्तरेणाह । भ्रुवस्ययत्नमङ्गुलेण विज्ञा भ्रुवाभिसुखकी-

लोकः सौम्या । स्वस्थानकीलको यास्या । तन्मत्प्रात्
पूर्वापरं । प्रथमं भास्वायापदर्शने दिग्ज्ञानसूक्तम् ।
इदानीमथैकस्मादपि भाषतः । तच्चैवम् । अभीष्ट-
काले शङ्कोर्भाषं चिह्नयित्वा तस्याम्भावाया वक्ष्यमाण-
प्रकारेण भुजं कोटिं चानीय भुजकोटिमिते शलाके
वृत्तीत्वा शङ्कुमूलादयथादिगगतं कोटिशलाकां छाया-
प्राद्वृत्तदिग्गतं भुजशलाकां च तथा भुवि न्यसेदयथा
शलाकापयोः संयुतिः स्यात् । एवं कृते सति कोटिः
प्राच्यपरा दिग्भवति । बाह्वश्चास्योत्तरा । अतो-
पपत्तिः । अहोरात्रवृत्ते इदानीमुन्नतघटिकानामग्रे
पूर्वाह्णे सममण्डलेन यावदन्तरं तावदेवापराह्णे तावती-
नां घटीनामग्रे भवति । अतस्तच्छायापविन्दुभ्यां
दिग्ज्ञानमुपपद्यते । परं तत्कालान्तरेण यदर्कक्रान्त्यन्तरं
तेनान्तरितं भवति । अतस्तत् सन्धेयम् । तच्चैवम् ।
तस्मिन् काले यानि कर्णवृत्ताप्राङ्गुलानि पूर्वाह्णे यानि
चापराह्णे तेषामन्तरं कार्यम् । तत्र लाघवार्थं तत्काल-
क्रान्त्योरेवान्तरं कृतम् । ततोऽप्याकरणायानुपातः ।
यदि लब्धज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्तदा क्रान्तिज्यान्तरेण
किमिति । अत्र लब्धमयान्तरम् । ततोऽन्योऽनुपातः ।
यदि त्रिज्याव्यासार्धं एतावदन्तरं तदा कर्णव्यासार्धं
किमिति । अत्र तुल्यताद्वयकभाजकयोस्त्रिज्यानामग्रे
कृते सख्युपपन्नं तत्कालापमजीवयोस्तु विवरादिद्यादि ।
यद्युत्तरमथनं वर्तते उत्तरतोऽर्कं चाङ्किते शङ्कोर्भाषं
दक्षिणतो याति तदोत्तरतश्चालनीयम् । अत उपपन्न-
मैन्द्री स्फुटा चाङ्कितेति । भुजकोटीनामुपपत्तिरपि ।
सन्निवेशमात्रेण दिग्ज्ञानमिव दर्शितम्” प्रमि०

दिग्ज्या स्त्री दिग्मंशब्दे दर्शिते सि० शि० उक्ते दिशामंशभेदे ।

दिग्दर्शनं न० दिशो दृश्यान्तेऽनेन दृश-करणे ल्युट् ।

१ दिग्ज्ञानसाधने यन्त्रभेदे (कम्पास) इत० । २ दिशां दर्शने च

दिग्दाह पु० दिशां दाहः । वृ० ष० २१ च० उक्ते उत्पातभेदे

तच्छुभाशुभादिकं ततोक्तं यथा

“दाहो दिशां राजभवाय पीतो देशस्य नाशाय
हताशवर्षः । यश्चारुणः स्यादपसव्यवायुः शस्यस्य नाशं
स करोति वृष्टः । योऽतीव दीप्रा कुरुते प्रकाशं छाया-
मपि व्यञ्जयतेऽर्कवत् यः । राज्ञो महद्देयते भयं सः
शस्त्रप्रकोपं क्षतजानुरूपः । प्राक् क्षतियाणां सनरेश्च-
राणां प्राग्दक्षिणे शिल्पिजुमारपीडा । यास्यो सहोपैः
प्ररूपैस्तु वैश्या दूताः पुनर्भू प्रमदाश्च कोणे । पश्चान्

शूद्राः क्षत्रिजीविनश्च चौरास्तुरङ्गैः सह वायुदिक्स्थे ।
पीडां व्रजन्त्युत्तरतश्च विप्राः पाषण्डिनो वाणिजकाश्च
शाख्याम् (ऐशान्याम्) । नभः प्रसन्नं विमलानि भानि प्रद-
क्षिणं याति सदागतश्च । दिशां च दाहः कनका-
वदातो हिताय लोकस्य सपार्थिवस्य” ।

दिग्देवता स्त्री दिशां तन्मर्यादानां देवता साक्षिभूतेव ।
दिशां मर्यादासाक्षिभूतदेवतायास् “दिग्देवता अतिर-
जस्वल्मतिर्न विजानाति” भाग० ४।१४।८

दिग्ध पु० दिह-कृत । १ विपाक्तवाये अमरः “हृदये दिग्-
दशरैरिवाहृतः” कुमा० । २ अग्नौ शक्तेहे च पु० हेमच० ।
४ प्रबन्धे अजयपालः । ५ लिप्ते लि० मेदि० ।

दिग्बल न० दिङ्निमित्तं पहाणाम् बलम् । लग्नादौ
स्थितपहाणां दिग्भेदनिमित्ते बले यथाह ज्योतिषे
“लग्ने सौम्यसुराचार्यौ कुजाकौ दशमे तथा । द्यूने
सौरिचतुर्थे तु सितेन्दु दिग्बलान्वितौ” । अत्र
कोणदिग्बलित्वनिरासाय लग्नदशमद्यूनचतुर्थपदैः
पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिगुपादनम् । लग्ने स्थितौ
बुधगुरु पूर्वदिग्बलिनौ यतो राशीनासदयो लग्नं उद-
यस्तु पूर्वदिश्येव भवति । लग्नात् दशमे स्थितौ कु-
जाकौ दक्षिणदिग्बलिनौ यतो लग्नाद्दशमराशिरेव
दक्षिणदिशि तिष्ठति । सप्तमे स्थितौ शनिः पश्चि-
मदिग्बली यतो लग्नात् सप्तमराशिरस्तमेति । अस्तश्च
पश्चिमदिश्येव भवति । तथा लग्नाच्चतुर्थे स्थितौ शुक्र-
चन्द्रौ उत्तरदिग्बलिनौ यतो लग्नाच्चतुर्थराशिरेवोत्तर-
दिग्भागे तिष्ठति । तद्वलान्वितौ पहाो दिग्बलीत्युच्यते”
एतच्चायुर्दायादिषु बलगणनोपयोगि । यात्रादिषु
यथास्थितपूर्वाद्यपेक्षयैव पहाणां दिग्बलित्वं ज्यो० त०
उक्तं यथा “प्राच्यां सौम्यसुराचार्यौ यास्यां भास्व-
रभूमिजौ । प्रत्यक् सौरिरुदीचान्तु सितेन्दु दिग्-
बलान्वितौ” ।

दिग्बलिन पु० दिग्बलमख्यस्य इति । १ दिङ्निमित्तबल-
युक्ते वृद्धे दिग्बलशब्दे दृश्यम् । २ तादृशे राशिभेदे च
“ऐन्द्रां मानुषराशयस्तु पशवोयाम्ये सवीर्या अलिर्दा-
रुण्यां बलयुक् तथैव बलिनः पानीयज्ञाश्चोत्तरे” ज्यो० त०
दिग्बलन न० दिग्भेदे वदनं यस्य । प्राच्यादिदिग्भेदेन
तत्रस्थितसुखके राशिभेदे । “लग्ने दिग्बलनेऽतिदण्डग-
मनं प्राच्यादि शूलं विना” ज्यो० त० राशीनां दिग्-
भेदेन सुखसूक्तं तत्रैव । “मेघाद्यास्त्रिभवात् ज्ञेयाः

प्रागादिदिङ्मुखस्त्वमी" तथा च मेघः प्राग्वदनः, वृषो-
याभीवदनः, मिथुनः पश्चिमासुखः, कर्क उत्तरासुखः एवं
सिंहादयः धनुरादयश्च । दिङ्मूलादयोऽप्यत्र ।

दिग्वस्तु पु० दिग्वपुं वस्तुमस्य । शिवे २जैनभेदे च
२नम्ने ति० "दिग्वस्तुवज्रकाञ्चीमणिमयसुकुटाद्यैर्युता-
दीप्रजिह्वा" रत्नाकाञ्चीध्यानम् । दिग्वसनादयोऽप्यत्र ।

दिग्वारण पु० दिक् स्थितो वारणः । दिग्गजे रेरावतादौ ।
"दिग्वारणमदाबिलम्" "प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा"
कुमा० ।

दिग्विजय पु० दिशं तत्स्थानपञ्चोक्तानां विजयः ।
विद्ययायुक्तेन वा दिक्स्थानपञ्चोक्तजये "प्रागुद्वदिग्वि-
जयः भीमदिग्विजयः शङ्करदिग्विजयः" इत्यादि ।

दिङ्ग पु० दिङ् इति कार्यात् शब्दायते कै-क । उत्कृष्टदिङ्गो
शब्दकल्पः । तत्स्फोटने हि दिङ् इति शब्दो जायते
इति तस्य तथालम् ।

दिङ्मन्त्र न० दिशि दिग्भेदेन स्थितं नक्षत्रम् । "क्षत्ति-
काद्यास्तु पूर्वोदौ सप्त सप्तोदिताः क्रमात् । यद्दिशं
यस्य नक्षत्रं तत् तस्य शुभं गृहम्" ज्यो० त० उक्ते ऋक्षभेदे
दिङ्नाग पु० दिशि स्थितो नागः । दिग्गजे "दिङ्नागानां
पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्" मेघदू० दिङ्नाग
मदगन्धर्व कुमा० ।

दिङ्मण्डल ति० इत० । दिशं मण्डले २मण्डलाकारे तत्समूहे
च । "उज्जादास्वदुर्वाङ्गिताम्वतमसप्रभृदिङ्मण्डले"
उद्भटः ।

दिङ्मात्र न० दिशेव ज्ञातृ । एकदेशे शब्दार्थचिन्ता ।
दिङ्मूढ ति० दिशि मूढः । दिग्भ्रान्तियुक्ते पूर्वोदिदिशं
अर्थार्थतोऽपरिज्ञानम् दिग्ममः तद्युक्ते दिशामयार्थ-
ज्ञानयुक्ते ।

दिङ्गि पु० दिङ्गि+प्रभो० वाद्यभेदे ।

दिङ्गिर पु० दिङ्गिर+प्रभो० । वाद्यभेदे अमरः ।

दित ति० दो-खण्डने क्त इत्थम् । क्तिन् द्वैधीकृते अमरः ।

दिति(ती) स्त्री दो-खण्डने क्तिच् वा डोप् । दित्य-
सातरिकश्यापपत्त्याम् । "प्रजक्षिरे महाभागा दक्षकन्या-
स्तयोदश । अदितिर्दितिः दनुःकाला" भा० आ० ६५ अ० ।
ताश्च कश्यपस्य पत्न्यः "ददौ स दश धर्माय कश्यपाय
तयोदश" हरिवं० ६ अ० । भावे क्तिन् न डोप् ।
२खण्डने च ।

दितिज पु० दितेर्जायते जन-ड । असुरे "इत्येव दितिज

संचानाम्" भा० अनु० १४ अ० । "दितिजसहस्रगणैर्निवेज्य-
माणम्" हरिवं० २२ अ० "एकएव दितेः पुत्रो हिरण्यक-
शिपुः स्मृतः" भा० आ० ६५ अ० । उक्तेरेकस्यैव तत्सुतत्वेऽपि
तद्वंशजानानामप्युपचारात् तज्जन्यत्वं द्रष्टव्यम् ।

दितितनय पु० इत० । दैत्ये दितिनन्दनदितिमुतादयोऽ-
प्यत्र । "नखे दितिमुताधीशः पदे रोदसी" सा० द० ।

दित्य पु० दितौ भवः यत् । असुरे शब्दार्थकल्पः । दितिं
खण्डनमर्हति यत् । २खेदनाहं-धान्यादौ ति० ।

दित्यवाट पु० दित्यं खेदनाहं धान्यादिकं वहति वह-णिव ।
द्विवर्षवयस्के पशौ । "दित्यवाट्योविराट् कन्दः" यजु० १४
१४० । "दो अवखण्डने क्तिन् प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति
दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यदा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाट्
विराट् कन्दो भूत्वोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसा
अहीत् "दित्यवाहं वयसाप्नोद्विराट् कन्दः विराट्-
भूत्वा दित्यवाहं उच्चक्रसुः" शत० ब्रा० ८. २। ४। १२ । स्मृतेः,
वेददी० स्त्रियां डीपि वाच्यौ । दित्यौ हीत्वेव । "दित्यवाट्
च मे दित्यौ ही च मे" यजु० १८। २६ । "द्विसंवत्सरो
वृषोदित्यवाट् तादृशो गौर्दित्यौ ही" वेददी० ।

दित्या स्त्री दातृमिक्षा दा-सन् इत् अभ्यासञोपः भावे च ।
दानेच्छायाम् ।

दित्सु ति० दातृमिक्षुः दा-सन्-उ । दानेच्छावति "दित्सुः
सुतां योधहरैस्तुरङ्गैः" भट्टिः कचित् आर्षे तु नाभ्या-
सञोपः "संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम्"
भा० उ० ७ अ० ।

दिदृक्षा स्त्री द्रष्टुमिक्षा दृश-सन्-भावे च । दर्शनेच्छा-
याम् । "द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयंवरदिदृक्षया" भा० आ०
१ अ० । "एकस्यसौदर्यं दिदृक्षयेव" कुमा० ।

दिदृक्षु ति० द्रष्टुमिक्षुः दृश-सन्-उ । द्रष्टुमिक्षौ "को-
पितो ह्यसि मया दिदृक्षुषा" रघुः । "व्यवहारान्
दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः" मनुः ।

दिदृक्षेय ति० द्रष्टुमेद्वयः दृश-सन् केत्य । "द्रष्टुमे-
द्वयः । "दिदृक्षेयः परि काष्ठाय जेन्यः" ऋ० १। १४। ५ ।
दिदृक्षेय ति० दिदृक्षामर्हति बा० ढक् । दर्शनीये "दिदृ-
क्षेयः स्तनवे भास्त्रजीकः" ऋ० १। १। २ । "दिदृक्षेयः
सर्वदर्शनीयः" भा० ।

दित्यु पु० दित्युत्+प्रभो० । १वज्जे तिघण्टुः "रुजदस्ता १८-
सता दित्युसौ" ऋ० १। ७। १५ । "पाहि मा दित्योः" यजु०
२। २० । २वाये च । "क्षत्राणां क्षत्रपतिरेभ्यति दित्युन्

पाहि" यजु० १०।१७। दो अखण्डने दानि खण्डयन्ति
दिद्यो वाणाः "इषो वै दिद्यव इषुवधमेवैनमेतदति
नयतीति" शत० ब्रा० ५।४।२।२।

दिद्युत् ति० द्युत-किप् नि०। १दीप्तिशीले २वज्रे पु० निघ०।
दिधिषाय न० दधायाङ्ग दम् धा-आय नि० द्वित्वं पुक्
च । १मद्ये २आरोपितवन्मुभावे ३धारके ति०। "मित
इव यो दिधिषायो भूददेव" ऋ० २।४।१। "दिधिषायो
धारयिता" भा० उज्ज्वलदत्तसु दधिषाय इति सूत्रं
पठित्वा दधिपूर्वकादस्यतेरायः इति व्याचक्षौ ।

दिधिषु पु० दिधीं धैर्यम् इच्छति इष-किप् शकुन्वा०।
द्विरुदायाः स्त्रियाः पत्यौ पुनर्भूतौ अमरः

दिधिषू स्त्री दधाति पापं धिषृते वा धा-धिष-वा ज अ-
न्द्ङन्भू इत्यादिना नि०। वारह्यविवाहितायां स्त्रियाम् ।
"ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा । सा चा-
योदिधिषूर्ज्या पूर्वा तु दिधिषूः सृता" देवकीतायां
ज्येष्ठाविवाहप्रागभावकालीनविवाहयुक्तायां २कनिष्ठायां
भगिन्याञ्च ।

दिधिषूपति पु० इत०। "आतृर्नृत्तस्य भार्यायां योऽनुरज्येत
कामतः । धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः"
मनुक्ते विधवायां आरुमायायां रते भ्रान्तरे ।

दिधिषू स्त्री दिधिषू-प्रभे०। दिधिषूशब्दार्थे शब्दरत्ना० ।

दिन पु० न० द्यति तमः दे-खण्डने दी-क्षये वा नक् ह्रस्वः ।
१सूर्यकिरणावच्छिन्ने काले तद्धेदादिकं अहन् शब्दे ५७६
ष्ट० दृश्यम् । २षडिन्द्रात्मके मातुषे अहोरात्रे चान्द्रे
३तिथिरूपे काले ४चान्द्रमासात्मके पैतृके कालभेदे सौ-
रवर्गरूपे ५देवे कालभेदे द्वाह्ने ६कल्परूपे काले च
"अजगोपतियुग्मञ्च कर्कषन्तिमृगास्तथा । निशासंज्ञाः
सृताश्चैव शेषाश्चान्ये दिनाख्यकाः" इति ज्योतिषतत्त्वोक्ते
७राशिभेदे । "दिने दिने त्वं तत्तुरेधि रेऽधिकम्" नैष०
"दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य" "दिनेषु गच्छतु च निता-
न्तपीवरम्" रघुः । "प्रौढध्वानं दिनमिह जलदाः"
साधः जीमूतवाहनसु सूर्यकिरणावच्छिन्नं चतुर्थी-
मात्मकं दिनमित्याह "दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने
तमो तमोऽहन्तुरदर्शने सति । कुष्ठगानां द्युनिर्णयथा
तथा पितृणां शशिपृष्ठवाचिनाम्" सि० शि० दिनमानशब्दे
दृश्यम् "तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्" सू० सि०।

दिनकर पु० दिनं करोति क-ट्, दिने करः किरणोवाच ।
१सूर्ये २अर्कवृक्षे च "दिनकराभिमुखं बलरेणवः"

रघुः । "ब्रह्माण्डसम्पुटपरिभ्रमणं समन्तादभ्यन्तरे दिन-
करस्य करप्रसारः" सू० सि० ।

दिनकरतनय पु० इत० । अर्कनन्दने १शनौ २यमे च
"चारवशात् द्वितीयमृहगे दिनतनये" दृ० सं० १०४ अ० ।

दिनकरसुतादयोऽप्यत्र ३कर्णे ४सुयीवे ५तपत्यां ६यस-
नायां च स्त्री । ["दिनकर्ता न दृश्यते" हरिवं० १६३ अ०।

दिनकर्तृ पु० दिनं करोति क-ट् च । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च
दिनकृत् पु० दिनं करोति क-किप् । सूर्ये हेमच०।

"सुक्ताः करा दिनकृते दिवादिमध्याह्नगामिनः स्निग्धाः"
दृ० सं० १० अ० । २अर्कवृक्षे च [शब्दर० ।

दिनकेशव पु० दिनस्य केशव इवान्तकत्वात् । अन्वकारे
दिनक्षय पु० दिनस्य तिथेः क्षयः । तिथिक्षये । "एकस्मिन्
सावने त्वङ्गि तिथीनां क्षितयं यदा । तदा दिनक्षयः
प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्" मलमा० त० वशिष्ठः । तिथि-
क्षयशब्दे दृश्यम् ।

दिनचर्या ७त० । भावप्र० उक्ते दिने कर्तव्यभेदे यथा

"मानवो येन विधिना स्वस्थस्तिष्ठति सर्वदा । तमेव
कारयेद्देवो यतः स्वास्थ्यं सदैव पश्येत् । दिनचर्यां
निशाचर्यां ऋतुचर्यां यथोदिताम् । आचरन् पुरुषः
स्वस्थः सदा तिष्ठति नान्यथा" । तत्र स्वस्थस्य लक्षण-
माह सुश्रुतः "समदोषः समग्निश्च समधातुमल-
क्रियः । प्रसन्नाल्लिन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते" ।
क्रियात्र कर्म तेन समक्रियः शरीरातुरूपकर्मा । तत्र
दिनचर्यामाह ब्राह्मे संहृते बुद्धये तत्र स्वस्थो
रक्षार्थमायुषः । तत्र दुःखप्रशान्त्यर्थं सरोद्धि मधुसू-
दनम् । दध्यन्नदर्शसिद्धार्थविलगोरोचनासुखाम् ।
दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रबुद्धेन शुभावहम् । स्वमाननं
हृते पश्येत् यदीच्छेत् चिरजीवितम् । आयुष्यमुपसि
प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनम् । तदत्र कूजनाम्नानोदर-
गौरववारणम् । आदिशब्देन वातमूत्रादीनां ग्रहणम् ।
आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध-
वातः । पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहिते
नरस्य । परिकर्त्तिका गुदे परिकर्त्तनवत्पीडा ।
पुरीषस्य सङ्गो निरोधः । ऊर्द्धवातः उद्गाढवाहलम् ।
वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गाद्धाने क्षमी रुजा । जठरे
वातजाश्चान्ये रोगाः स्युः वातनिघ्नात् । वस्तिमेहनयोः
शूलं मूलवृक्षं शिरोरुजाः । विनाभो वज्रशानाहः
स्नाहिकुं मूलनिघ्ने । विनाभः शरीरस्य नक्षता वज्र-

शानाहः वङ्गणस्याकर्षणवतीडा । न वेगितोऽन्त्य-
कार्यः स्यान्न वेगान् धारयेद् बलात् । कामशोकभ-
यक्रोधान् मनोवेगान्धारयेत् । गुदादिमलमाग्राणां
शौचं कान्तिबलप्रदम् । पवित्रकरमाख्यातमलच्छीकलि
पापहृत् । प्रक्षालणं मतं पाण्ड्योः पादयोः शुद्धिकार-
णम् । मलम्रमहरं वृषत्रं चक्षुषत्रं राजसापहम् ।
दन्तकाष्ठविधिः भक्षयेद्दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलमृच्छग्रन्थि तथाऽग्रणम् । एकैकं
चर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन तु । दन्तशोधनचूर्णेन दन्त-
भासान्धवाधयन् । क्षौद्रलिकटुकाक्तेन तैलसिन्धुभवेन
वा । चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्ताक्षित्यं विशोधयेत् । तेजो-
वती (तेजवलकल) इति लोके प्रसिद्धा । मधूको मधुरे
श्रेष्ठः करञ्जः कुटुके तथा । निम्बं स्थात्तित्तके श्रेष्ठः
कषाये खदिरस्तथा । समयन्तु समालोक्य दोषश्च प्रकृतिं
तथा । यथोचितैरसैवीर्यैर्युक्तं द्रव्यं प्रयोजयेत् ।
तेनास्य सुखवैरस्यदन्तजिह्वास्यजा गदाः । रुचिवैशद्य
लघुता न भवन्ति भवन्ति च । अर्के वीर्यं वटे दीप्तिः
करञ्जे विजयो भवेत् । लले चैवार्थसम्पत्तिर्विदर्या
मधुराशनम् । खदिरे सुखसौगन्ध्यं विले त
विषुलं धनम् । उदम्बरे तु वाक्सिद्धिरास्म त्वारोग्यमेव
च । कदम्बे तु धृतिर्मेधा चम्पके दृढवाक्श्रुतिः ।
शिरीषे कीर्त्तिःसौभाग्यमायुरारोग्यमेव च । अपामार्गे
धृतिर्मेधा प्रज्ञाशक्तिस्तथासने । दाडिम्यां सुन्दराकारः
ककुभे कुटजे तथा । जातीतगरमन्दारैर्दुःखप्रञ्च विन-
श्रुति । गुञ्जाकातालहिन्नालं केतकश्च वृहच्छरः ।
खजूरं नारिकेलञ्च सप्तैते तृणराजकाः । तृणराज
समुत्पन्नं यः कुर्याद् दन्तधावनम् । नरश्चाण्डालयोनिः
स्याद्यावद्गङ्गां पश्रुति । न खादेद्द गलताल्लोष्ठजिह्वा
दन्तगदेषु तत् । सुखस्य पाके शोथे च श्वासकास
वमीषु च । दुर्बलो जीर्णभुक्तश्च हिक्कागूच्छानदा-
न्वितः । शिरोरुजात्तंस्तृप्तिः आलः पानक्लमान्वितः ।
अर्हितः कर्णगूली च नेत्ररोगी नयज्वरी । वर्ज्ययेद्दन्त-
काष्ठन्तु हृदामययुतोऽपि च । अजीर्णभुक्तः न जीर्णं
भुक्तं यश्च सः । जिह्वानिर्लेखनं हैमं राजतं ताञ्जं
तथा । पाटितं मृदु तत् काष्ठं मृदुपलमयं तथा । तत्
काष्ठं दन्तशोधनयोग्यं काष्ठम् । दशाङ्गुलं मृदु क्षिग्धं
तेन जिह्वां लिखेत् सुखम् । तज्जिह्वामलवैरस्यदुर्गन्ध
जड़ताहरम् । गण्डूषमपि कुर्वीत शीतेन पयसा

सुष्ठु । कफटप्पामलहरं सुखान्तःशुद्धिकारकम् ।
सुखोष्णोदकगण्डूषः कफार्चिमलापहः । दन्त-
जाड्यहरश्चापि सुखलावकारकः । विषमूर्च्छागदा-
न्तानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् । कुपित्ताक्षिमलक्षीय
रूक्षाणां स न शस्यते । सुखोष्णोदकगण्डूषो यथा
“सुखप्रक्षालणं शीतपयसा रक्तपित्तजित् । सुखस्य पीडि-
काशोधनीलिकाव्यङ्गनाशनम् । कुर्याद्वापि कटूष्णेन
पयसास्त्विशोधनम् । कफवातहरं क्षिग्धं सुख-
शोषविनाशनम् । कटुतैलादि नस्यार्थे नित्याभ्यासेन
योजयेत् । प्रातः क्षौद्राणि मध्याह्ने पित्ते सायं समी-
रणे । सुगन्धवदनाः क्षिग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः ।
निर्वल्लीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः । सौवीरमञ्जनं
नित्यं हितमच्छोक्ततो भजेत् । लोचने भवतस्ते न
मनोज्ञे स्फुरद्दर्शने । सौवीरं (श्वेतसुरमा) इति लोके
प्रसिद्धम् । स्त्रोतोऽञ्जनं मतं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भ-
वम् । दृष्टेः कण्डूयनहरं दाहहृत्केदरुजापहम् ।
अच्छोर्दृष्टावहञ्चैव सहते सारुतातपौ । नेत्रे रोगा न
जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् । स्त्रोतोऽञ्जनं (कृष्णसुरमा)
इति लोके । विशुद्धं शोषनं विनापि । सिन्धुसम्भवम्
सिन्धुनाम पर्वतः तत्र सम्भवम् । रात्रौ जागरितः
आलः कर्हितो मुक्तवांस्तथा । ज्वरातुरः शिरःस्नातो
नाच्छोर्दृष्टनमाचरेत् । पञ्चरात्राक्षप्रलम्बशुक्लेशरोमाणि
कर्त्तयेत् । केशशस्त्रनखादीनां कर्त्तनं सद्यसाधनम् ।
पौष्टिकं धनमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् । सम्भ-
साधनम् शोभाजनकम् । उत्पाटयेत्तु लोमानि
नासायाः न कदाचन । तदुत्पाटनतो दृष्टेर्दौर्बल्यं
त्वरया भवेत् । केशपाथे प्रकुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् ।
केशप्रसाधनं केशत्रं रजोजन्तुमलापहम् । आदर्शा-
लोकनं प्रोक्तं माङ्गल्यं कान्तिकारकम् । पौष्टिकं
बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् । लाघवं कर्म-
सामर्थ्यं विभक्तघनगात्रता । दोषप्रयोगिनिवृत्तिश्च
व्यायामादुपजायते । व्यायामे दृढमात्रस्य व्याधिर्नास्ति
कदाचन । विरुद्धं वा विदग्धं वा सुष्ठु शोषं विप-
च्यते । भवन्ति शीघ्रं नैतस्य देहे शिथिलतादयः । नचैनं
सहसाक्रस्य जरा समधिरोहति । न स्यात्ति सदृशनेन
किञ्चित् स्थौल्यापकर्षकम् । स सदा सुखसाधने बलिनं
क्षिग्धभोजिनाम् । वसन्ते शीतपयसे सुकरां स हितो
मतः । अन्यदापि च कर्त्तव्यो बलाच्चैव यथाबलम् ।

हृदयस्थो यदा वायुर्वक्त्रं शीघ्रं प्रपद्यते । सुखञ्च शोषं
लभते तद् बलाद्वायुं लक्षणम् । किं वा ललाटे नासायां
गात्रसन्धिषु कक्षयोः । यदा सञ्जायते स्वेदो बलाद्वायुं
तदादिशेत् । भुक्तवान् क्षतसम्भोगः कासी श्वासी कृशः-
क्षयो । रक्तपित्ती क्षती शोषी न तं कुर्यात् कदाचन ।
अतिव्यायामतः कासो ज्वरः रुद्धिः श्मः क्लमः । लघ्णा-
क्षयः प्रतमको रक्तपित्तञ्च जायते । अभ्यङ्गं कारये-
न्नित्यं सर्वेष्वङ्गेषु पुष्टिदम् । शिरःश्ववर्णपादेषु तं
विशेषेण शीलयेत् । सार्पणं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्प-
वासितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्प्रति कदाचन ।
गन्धतैलम् गन्धद्रव्याणामनुयादीनामग्नियोगेन निष्का-
शितः स्नेहः । अभ्यङ्गो वातकफहृच्छ्रमशान्तिबलं
सुखम् । निद्रावर्णमृदुतायुः कुरुते देहपुष्टिदम् ।
अभ्यङ्गः शीलितो मूर्ध्नि सकलेन्द्रियतर्पकः । दृष्टिपुष्टि-
करो हन्ति शिरोभूमिगतान् गदान् । केशानां बद्धतां
दार्ढ्यं मृदुतां दीपतां तथा । कृष्णतां कुरुते कुर्या-
च्छिरसः पूर्यतामपि । न कर्णरोगाच्च मलं न च मन्था-
हनुपहः । नोच्चैःश्रुतिर्न व्याधिर्यं खालित्यं कर्ण-
प्रणात् । रसाद्यैः पूरणं कर्णं भोजनात् प्राक् प्रश-
स्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णं भास्करेऽस्तसुपागते ।
पादाभ्यङ्गश्च तत्स्थैर्यं निद्रादृष्टिप्रसादकम् । पादसुप्तिं
अमस्तम्भसङ्कोचस्मृतनप्रणत् । व्यायामक्षुण्णवपुषं पङ्ग्रां
संमर्दितं तथा । व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयसिवोरगाः ।
लोमकूपं शिराजालं धमनीभिः कलेवरैः । तर्पयेद्वल-
साधत्ते स्नेहयुक्तावगाहने । अङ्गिः संसिक्तमूलानां
तर्ह्याम्लवादयः । वर्द्धन्ते हि तथा नृणां स्नेह-
संसिक्तधातवः । नवज्वरी अजीर्णी च नाभ्यङ्गेत कथ-
ञ्चन । तथा विरिक्तो वान्तश्च निरुद्धो यश्च मानवः ।
निरुद्धः दत्तो निरुद्धवस्तिः यश्चै सः । पूर्वयोः कच्छता
व्याधेरसाध्यत्वमपि वा । शोषाणां नत्विह प्रोक्ता
बह्विधादादयो गदाः । पूर्वयोः तरुणज्वरिणोऽजीर्णि-
नश्च । उद्धर्तनङ्गफहरं मेदोघ्नं शुक्रदम्परम् । बल्यं
शोणितकृष्णापि त्वक्प्रसादमृदुत्वकम् । सुखलेपात् इदं
चक्षुः पीनोगण्डस्थाननम् । कान्तमव्यङ्गपिडकं भवे-
त्कमलसन्निभम् । दीपनं वृषमायुष्यं स्नानमोजो
बलप्रदम् । कण्डूमलश्रमखेदतन्द्राट्टुदाहपाकतुत् ।
बाह्यैश्च सेकैः शीताद्यैरुष्णान्तर्याति पीडितः । नरस्य
स्नानमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः । शीतेन पयसा स्नानं

रक्तपित्तप्रशान्तिदम् । तदेवोष्णेन तोयेन बल्यं वात-
कफापहम् । शिरःस्नानमचक्षुष्यमत्युष्णं नाभ्युवा
सदा । वातक्षेपप्रकोपे तु हितन्तश्च प्रकीर्तितम् ।
“अशीतेनाभ्यसा स्नानं पयःपानक्षवाः स्त्रियः । एतदो
मानवा ! पय्यं स्निग्धमत्यञ्च भोजनम् ।” हरिश्चन्द्र-
स्यैतत् । यः सदा मलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् ।
बलीयस्त्वितनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतधरः । स्नानं ज्वरेऽ-
तिसारे च नेत्रकर्णां निवारिषु । आध्मानपीनसाजीर्ण-
मुक्तवत्सु च गर्हितम् । स्नानस्यानन्तरं सत्यगस्तेषां
कुण्डस्य मार्जनम् । कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वगदोष-
नाशनम् । कौशेयौर्णिकवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रन्त्यैव च ।
वातक्षेपहरन्तु शीतकाले विधारयेत् । कौशेयं
पट्टाम्बरम् तसरवस्त्रञ्च । मेध्यं सुशीतस्मितम् कषायं
वस्त्रसुच्यते । तद्धारयेदुष्णकाले तत्वापि लघु शस्यते ।
कषायं (कोसुकी) इति लोके कषायरागरक्तं वा । शुक्लान्तु
शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् । नचोष्णञ्च च वा
शीतलान्तु वर्षासु धारयेत् । यशस्वङ्काभ्यमायुष्यं श्रीम-
दानन्दवर्द्धनम् । त्वच्यं वशीकरं रुच्यं नवं निर्मल-
मम्बरम् । कास्यं कामोद्दीपकम् । कदापि न जनैः
सङ्गिर्धार्थ्यस्मलिनमम्बरम् । तत्तु कण्डूकामिकरं ग्लान्य-
लक्ष्मीकरम्बरम् । अलक्ष्मीः अशोभा हरिद्वृक्षः ।
कुङ्कुमचन्दनञ्चापि कृष्णागुरु च मिश्रितम् । उष्णं
वातकफध्वंशं शीतकाले तदिष्यते । चन्दनं घनसारेण
बालकेन च मिश्रितम् । सुगन्धि परमं शीतसुष्णकाले
प्रशस्यते । घनसारः कर्पूरः बालकं ह्रीवेरम् । चन्दनं
घुस्त्रोमेतं मृगनाभिसमायुतम् । न चोष्णं न च वा
शीतं वर्षाकाले तदिष्यते । घुस्त्रं कुङ्कुमम् । मृग-
नाभिः कस्तूरी । अतुलेपस्तृषामर्च्छादुर्गन्धखेद-
दाहजित् । सौभाग्यतेजस्वग्वर्णप्रीत्योजोबलवर्द्धनः ।
स स्नानानर्हलोकानामनुलेपोऽपि नो हितः । सुगन्धि-
पुष्पपत्राणां धारणङ्गान्तिकारकम् । पापघ्नोपहृहरं
कामदं श्रीविवर्द्धनम् । भूषणैर्भूषयेदङ्गं यथायोग्यं
विधानतः । शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काञ्चनं स्मृतम् ।
अहरिद्विहरं पुष्टिकरं दुःसम्प्राशनम् । पापदौर्भाग्य-
शमनं रत्नाभरणधारणम् । साणिक्यन्तरणेः सुजात्य-
ममलं सुक्ताफलम् शीतगोमर्ह्यस्य च विद्रुमो निगदितः
सौख्यस्य गारुडतम् । देवेज्यस्य च पुष्परागमसुरा-
चार्यस्य वज्रं, शनेः नीलसिर्भलसन्त्ययोश्च गदिते गोसेद-

वेदवर्धके । वासःश्ङ्काररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् । रत्नोन्नमर्थं भोजस्य सौभाग्यकरमुत्तमम् । सततं विज्ञमन्त्रस्य महौषध्यास्तथैव च । रोचनासर्पपादीनां माङ्गल्यानाञ्च धारणम् । आयुर्लक्ष्मीकरं रत्नोत्तरं भङ्गलदं शुभम् ! हिंसादिभयविध्वंसि वशीकरणकारणम् । ततो भोजनवेलायां कुर्यान्माङ्गल्यदर्शनम् । तस्य प्रदर्शनं क्षत्रियमायुधर्मविवर्द्धनम् । लोकेऽस्मिन्माङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्द्धताशनः । पुष्पसक्कसपिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः । पादुकारोङ्गणङ्गुल्यात् पूर्वं भोजनतः परम् । पादरोगहरं दृष्यं चक्षुःप्रज्ञायुधो हितम् । शरीरे जायते नित्यं वाङ्मन्त्रा नृणाञ्चतुर्विधा । बुभुक्ष्वा च पिपासा च सुषुप्सा च रतिसृष्ट्या । भोजनेच्छाविघातात् स्यादङ्गमर्दोऽरुचिः श्रमः । तन्द्रालोचनदौर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः । विघातेन पिपासायाः शोषः कण्ठाशयोर्भवेत् । श्रवणस्यावरोधश्च रक्तशोषो हृदि व्यथा । निद्राविघाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम् । अङ्गमर्दस्तथा तन्द्रा स्यादज्ञापक एव च । बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याहारेभ्यश्चक्षयात् । मन्दीभवति कायाग्निर्यथा चाग्निर्निरिन्धनः । आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः । पचति दोषक्षये च धातुन् धातुक्षये च प्राणान् । आहारः प्रीणनः सद्यो बलकहे हृद्धारणः । ऋत्यायुःशक्तिवर्णैर्जःसत्यशोभाविवर्द्धनः । यथोक्तशुणसम्पन्नं नरः सेवेत भोजनम् । विचार्य दोषकालादीन् कालयोर्भयोरपि । उभयोः कालयोः प्रातःसायञ्च । तथा च । सायं प्रातर्मनुष्याणां भक्षणं श्रुतिविवक्षितम् । नान्तरा भोजनङ्गुल्यादिग्निहोतृसमोविधिः । प्रातः प्रथमयाभादुपरि द्वितीययाभादवर्कः । तथा च । “याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् । याममध्ये रक्तोत्पत्तिर्यामयुग्माद् बलक्षयः” । अन्यच्च । “क्षुत् सम्भवति पक्केषु रसदोषमलेषु च । काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः” । रसादीनां पाकज्ञानमाह उद्गारशुद्धिरत्नाहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् । स्थानमाह आहारान्तु नरः कुर्यान्निर्हारमपि सर्वदा । उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते श्रियाः । निर्हारो मलमूलोत्सर्गः । आहारनिर्हारविहारयोगाः स देव सद्भिर्विजने विधेयाः । अतः परम् आहारविधिः स च आहारशब्दे सुशुद्धोक्तः उक्तप्रायः ।

आहारानन्तरं कृत्यजानञ्च भावप्रकाशे दर्शितं यथा “एवं भुक्त्वा समाचामेद्रूक्षग्रहणपूर्वकम् । भोजने दन्तलम्बानि निर्हृत्याचमनं चरेत् । दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेत् शनैः । कुर्यादनिर्हृतं तद्भि सुखस्यानिष्टगन्धताम् । दन्तलम्बनमनिर्हृत्य लेपं मन्येत दन्तवत् । न तत्र वञ्छयः कुर्यात् यत्नं निर्हरणं प्रति । आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषीं स्पृशेत् । भुक्त्वा च संस्कारेन्द्रियमगस्त्यादीन् सुखावहान् । विष्णुरात्मा तथैवाज्ञं परिणामश्च वै यथा । सत्येन तेन सहभुक्तं जीर्यत्वन्नमिदमथा । अगस्तिरग्निर्देवानलश्च भुक्तं ममाज्ञं ज्वरयत्वशेषम् । सुखञ्च मे तत्परिणाममस्मभं यच्छन्त्वरोगं मम चास्तु देहम् । अङ्गारकमगस्तिञ्च पावकं सूर्यमग्निनौ । पञ्चैतान् संस्कारेन्द्रियं भुक्तं तस्याशु जीर्यति । इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः । अतन्द्रितः निरन्तरं जाग्रत् तिष्ठेन्नृत्तं स्वप्रातः । “भुक्तमात्रस्य तु रुद्राद्वन्धुर्गिन् कुपितः कफः” इति वचनात् । जीर्णोऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धो पित्तमेधते । भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽग्नं भोजनोपरि । विदग्धं किञ्चित् पक्वं किञ्चिदपक्वम् । ततः परं भुक्तमात्रे प्रज्ञातस्य कफस्य प्रतीकारोपायः ताम्बूलादिभक्षणम् तत्रोक्तं तच्च ताम्बूलशब्दे ३२०७ पुं उक्तम् । खदिरगुणादि च तत्रोक्तं खदिरशब्दे २४६४ पुं उक्तम् । ततः कलशेषोक्तलोक्ता यथा

“भुक्त्वा शतपदं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते । अङ्ग-
प्रज्ञातशैथिल्यं श्रीवाजानुकटीसुखम् । भुक्तोपविशत-
स्तन्द्रा शयानस्य तु पुष्टता । आयुश्चङ्क्रममाणस्य ऋत्यु-
र्ध्वमिति धावतः । चङ्क्रममाणस्य पदशतं शनैर्गच्छतः ।
आसानष्टौ सहजानस्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे । ततस्तद्विगुणान् वामे पश्चात् स्वयाद् यथासुखम् । वामदिशायासनलो नाभेरुद्धेऽस्ति जन्तूनाम् । तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तः प्रपाकार्थम् । त्रिदोषशमनी खड्गा तृती वातकफापहा । भूश्या दृंहणी दृष्ट्या काष्ठपट्टी तु वातला । अन्यः पुनराह “भूश्या वातलातीव रुद्धा पित्तास्रमाग्निनी । सुशया शयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् । अमानिलहरं दृष्ट्वा विषरीतमतोऽन्यथा” । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं परम् । प्रीतिनिद्राकरं दृष्ट्वा कफघातशमाहम् ।

प्रवातरौज्यवैवर्ण्यं स्तम्भकदाहपित्तहृत् । स्वेदमूर्च्छा-
पिपासाप्लवमप्रवातमतोऽन्यथा । सुखं प्रवातं सेवेत
शीघ्रो शरदि चानरा । निर्वातमायुषे सेव्यमारोग्याय
च सर्वदा । पूर्वोऽनिशो गुरुः सोष्णः क्षिण्वः
पित्तास्रद्रुषकः । विदाही वातलः आन्तिकफशोप्रवातं
हितः । स्नादुः पटुरभिषण्दी त्वग्दोषार्शोविष-
क्षणीन् । सन्निपातं ज्वरं श्वासमाप्रवातञ्च कोपयेत् ।
स्नादुर्भक्ष्यद्रव्येषु बाहुल्येन मधुररसजनकः । दक्षिणः
पवनः स्नादुः पित्तरक्तहरो लघुः । वीर्येण शीतलो
बल्यश्चक्षुषो न तु वातलः । पश्चिमः पवनस्त्रीक्ष्णः
शोषणो बलहृक्षुः । मेदःपित्तकफध्वंसो प्रभञ्जन-
विवर्द्धनः । उत्तरो मारुतः शीतः क्षिण्वो दोषप्रकोप-
कृत् । क्लेदनः प्रकृतिस्थानां बलदो मधुरो मृदुः ।
दोषप्रकोपकृत् आतराणाम् । आग्नेयो दाहकद्रुषो
जैर्हृतो न विदाहकृत् । वायव्यस्तु भवेत्तिक्त ऐशानः
कटुकः स्रुतः । विषग्वायुरनायुषप्रः प्राणिनां बहुरोग-
कृत् । अतस्तं नैव सेवेत सेवितः स्नाद्व शर्मणे । व्यजन-
स्थानिको दाहस्वेदमूर्च्छाप्रमापहः । तालवृत्तभवो
वातस्त्रिदोषशमको मतः । वंशव्यजतजस्तूष्णो रक्त-
पित्तप्रकोपणः । चामरो वस्त्रसम्भूतो मायूरो वेतज-
क्षुधा । एते दोषजिता वाताः क्षिण्वाः हृद्याः सुपू-
जिताः । दिवास्त्रायं न कुर्वीत यतोऽसौ स्थात् कफा-
पहः । शीघ्रवर्ज्येषु कालेषु दिवास्त्रो निषिध्यते ।
उचितो हि दिवास्त्रो नित्यं येषां शरीरिणाम् ।
वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्त्रपतां दिवा । व्यायाम-
प्रमदाध्वाहनरतान् क्लान्तानतीसारिणः शूलश्वास-
वतस्तृषापपरिगतान् हिक्कामरुतोऽडितान् । क्षीणान्
क्षीणकफान् शिथून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो
रात्रौजागरिताक्षराक्षिरशनान् कामं दिवा स्त्रापयेत् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सामीकृता तु यैः ।
न तेषां स्त्रपतां दोषो जायतां चोपजायते । स्त्रपतां
दिवा । जायतां रात्रौ । भोजनानन्तरं निद्रा वातं
हरति पित्तहृत् । कफं करोति वपुषः पुष्टिसौख्यन्तरोति
हि । शयनं पित्तनाशाय वातनाशाय सर्व्वनम् । वसनं
कफनाशाय ज्वरनाशाय लङ्घनम् । आसीनं चूर्णितं
यत्तु नाभिषण्दी न रुक्षणम् । अपरानप्युदरेऽक्षस्य
संस्थापनहेतुनाह शब्दान् स्पर्शांश्च रूपाणि रसान्
रसवान् मनःप्रियान् । भुक्तवानपि सेवेत तेनाह

माधु तिष्ठति । उदरे इति विशेषः । अन्नस्रोदरे-
ऽस्थितिहेतुनाह शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धो
जुगुप्सितः । भुक्तमप्रयतश्चाक्षमतिहासश्च वामयेत् ।
अप्रयतमपवित्तम् । अन्यदपि वर्जनीयमाह शयनं
चासनश्चाति न भजेन्न द्वाधिकम् । नाग्न्यातपो न
श्वनं न यानं नापि वाहनम् । श्वनं बाहुभ्यां जल-
प्रतरणं यानं मार्गं चलनं, वाहनमश्वादि । व्यायामश्च
व्यवायश्च धावनं यानमेव च । युद्धं गीतञ्च पाठञ्च
सङ्घर्षं भुक्तवांस्यजेत् । परिवर्जनार्थमजीर्णस्य हेतु-
नाह अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च सम्भारणात् स्वप्न-
विपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्क्यं लघु चापि भुक्तमन्नं
न पाकं भजते नरस्य । ईर्ष्याभयक्रोधसमन्वितेन लुब्धेन
रुग्दैत्यनिपीडितेन । विद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं
न सस्यत् पारिपाकमेति । सम्भारणात् अधोवात-
मलमूत्रादीनाम् । अध्यशनलक्षणमाह अजीर्णं
भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते । तन्निवारयन्नाह
प्रागुक्तं चानले मन्दे द्विरङ्को न समाचरेत् । अस्याय-
मर्थः प्रातर्भुक्तेऽजीर्णं सति अह्नयेव पुनर्न भुञ्जीत
इत्यर्थः । रात्रौ पुनस्तथापि सति भुञ्जीतेव । यत
आह सुसुत एव “प्रातराशे त्वजीर्णं तु सायमाशे तु
दुष्प्रति । पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति
पावकम्” । अस्य त्वयमर्थः । पूर्वं भुक्ते रात्रिभुक्ते
अन्ने विदग्धे किञ्चित् पक्वं प्रातर्भुञ्जानः पावकं हन्ती-
त्यर्थः । यत आह “सायमाशे त्वजीर्णं तु प्रातर्भुक्तं
विषोपममिति” । सायमाशाजीर्णं भोजनोपायमाह
भवेद्यदि प्रातरजीर्णशङ्का तदाऽभयां नागरसैन्धवाभ्याम् ।
विचूर्णतां शीतजलेन युक्तां भुञ्जीत चान्नं मितमन्नकाले ।
आयुःक्षयभयादिद्वाद्वाङ्मि सेवेत कामिनीम् । अवशो
यदि सेवेत तदा शीघ्रवसन्तयोः । अवशः अजितेन्द्रियः ।
आस्था(स्थितिः)वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यसुखप्रदा । अ-
ध्वा(गतिः)वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यविनाशनः । यत्तु
चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलमेधाग्नि-
प्रदमिन्द्रियरोधनम् । उष्णीषं कान्तिहृत् कैश्यं रजोवात
कफापहम् । लघु तच्छलते यस्माद्गुरु पित्ताक्षि-
रोगकृत् । उपानद्धारणं नेत्रप्रमायुषप्रं पादरोगकृत् ।
सुखप्रचारभोजस्यं वृषप्रञ्च परिकीर्तितम् । पादाभ्या-
मनुपानद्ग्रां सदा चङ्क्रमणं नृणांम् । अनारोग्य
मनायुषप्रनिन्द्रियज्ञमद्विदम् । क्लृप्तं धारणं वर्षातप-

वातरजोऽपहम् । हिमम् हितमल्लोषं माङ्गल्यमपि
कीर्तितम् । सत्वोत्थाहवलस्यैर्यधैर्यतेजोविवर्द्धनम् ।
अथष्टम्भकरश्चापि भयम् दण्डधारणम् । कर्षाच्छादन
संयुक्ता शिविका सर्ववृक्षभा । तस्यामारोहणं नृणां
त्रिदोषशमकं मतम् । वातश्लेष्मगदार्त्तानामञ्जिता
श्चमकत्तरिः । पित्तानिलकरो हृस्ती लक्ष्म्यायुःपुष्टि-
वर्द्धनः । घोटकारोहणं वातपित्ताग्निश्रमकृन्तनम् ।
भेदोर्वर्णकफघ्नञ्च हितं तद्वलिनां परम् । आतप
स्वेदमूर्च्छाक्षपित्तदृष्टाक्षमश्वमान् । दाहं विवर्णतां
कुथार्दितान् काया व्यपोहति । दृष्टिदृष्ट्या हिमावस्था
निद्रालस्यविधायिनी ।”

दिनज्योतिम् न० इत० । आतमे राजनि० ।

दिनदुःखित पुंस्त्री० दिनसुदृष्टिः दुःखितः उत्कण्ठितः ।
चक्रवाके शब्दर० । स्त्रियां ङीप् । रात्रौ हि स्त्रीविर-
हेण दिनार्थसुत्कण्ठायुक्तत्वात् तस्य तथालम् ।

दिनप पु० दिनं पाति पा-क । १।सूर्ये हारा० २।चर्कष्टे
३।सूर्यादिषु वारेषु च “दिनाव्दमासहोराणामधिपा न
समाः कुतः” इति मयस्य प्रश्ने “मन्दादधः क्रमेण
स्युश्चतुर्था दियसाधिपाः । वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च
प्रकीर्त्तिताः” सू० सि० । “शनेः सकाशादधः क्रमेण
चतुर्थसङ्ख्याका ग्रहा दिनाधिपतयो वारेश्वरा भवन्ति यथा
शनिरविचन्द्रभौमबुधशुक्रशुक्रा इति तत्क्रमः” रङ्ग०
“सूतकानां परिच्छेदो दिनमासाव्दपास्तथा । मध्यम-
ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते” सू० सि० ।

दिनपति पु० इत० । १।सूर्ये २।चर्कष्टे च ३।वारेषुसूर्यादौ
च दिनपश्यदे दृश्यम् दिननाथदिनेशदयोऽप्यत्र ।
४।दिनप्रवेशलग्नेशे दिनप्रवेशलग्नेश्वरादिषु मध्ये तल्लग्न
दर्शिनि अधिकबलयुक्ते ५।पहमेदे च दिनप्रवेशशब्दे
दृश्यम् । “दिननाथपूर्णशशिनोरसम्भवात्” भावः ।

दिनपात पु० दिनस्य चान्द्रदिनस्य तिथेः पातः क्षयः ।
दिनक्षये “अधिवारे दिनपाते धनुषि रवौ भातुलङ्घिते
मासि । चक्रिणि सुप्ते कुर्यान्न माङ्गल्यं विवाहञ्च”
भौमपराक्रमः ।

दिनपिण्ड पु० इत० । ज्योतिषोक्ते अहर्गणे ।

दिनप्रणी पु० दिनं प्रणयति करोति प्र+णी-क्तिप् । १।सूर्ये
२।चर्कष्टे च ।

दिनप्रवेश पु० तालकोक्ते मासप्रवेशवत् वर्षमाससम्बन्धि-
दिनानां प्रवेशे तत्प्रवेशकालाद्यानयनं नील० ता० उक्तं

यथा “मासार्कस्य तदासन्नपङ्क्तिर्केण सहान्तरम् ।
कलीकृत्यार्कगत्याप्रदिनाद्येन युतोनितम् । तत्
पङ्क्तिस्थं वारपूर्वं मासार्केऽधिकहीनके । तद्वा-
रादौ मासवेशो दिवसेऽप्येव सेवतु” । अयमर्थः
मासार्कः वर्षप्रवेशकालीन एव राश्यंशकलाविकलादि-
युक्तः सूर्यः प्रथममासार्कः द्वितीयमासार्कस्तु तथा-
भूतार्क एकैकराशिमात्रयुक्तः । तस्य तदासन्नपङ्क्तिर्केण
पाश्चात्यदेशप्रचलितमकरन्दानुसारितिथिपत्तिकास्थसप्त-
ग्रहज्ञापकपङ्क्तिस्थेन स्फुटार्केण यदन्तरं तत्
कलात्मकं कृत्वा तद्विवसीयरविगत्या तद्विवसीयस्कृट्
सूर्यगत्या हरणेन लब्धदिनाद्येन तत्पङ्क्तिस्थार्कः ।
वारादिना युतमूनितं वा कार्यं तथा सति यदि मा-
सार्कस्ततोऽधिको भवति तदा पूर्वोत्तरोत्था युते वारादौ
मासप्रवेशे वारादिर्भवति यदि मासार्कस्ततो हीनो भवति
तदा जनितं कार्यम् एवंकृते तथाभूते वारादिके मासप्रवेशो
भवति । दिनप्रवेशे त्वयं भेदः । वर्षप्रवेशप्रथममासप्रवेश-
कालयोरैक्यमिव प्रथमदिनप्रवेशस्यापि तत्कालैक्यम् ।
द्वितीयादिदिनप्रवेशकालस्तु इत्यम् मासार्कस्थाने दिनार्क
इति विपरिणमनीयम् तथा च मासार्के एकैकांशयोजने
द्वितीयादिदिनार्को भवति तस्य पूर्ववत् आसन्नपङ्क्तिस्थ
स्फुटार्केण यदन्तरं तत्कलात्मकं कृत्वा तद्विवसीया-
र्थगत्या कृते लब्धेन दिनाद्येन पङ्क्तिस्थार्ककालवा-
रादिकं युतमूनितं वा कार्यं तथा सति यद् अंशादिकं
भवति तत्पङ्क्तिस्थार्ककालीनवारादिषु हीनमधिकं
कार्यं तथा कृते यद्भवति तत् द्वितीयादिदिनप्रवेशे
वारादि ज्ञेयम् तथा च तादृक्समये यस्य राशेरुदयः
तत् अंशादिसंहितं दिनप्रवेशलग्नम् इति ।

दिनेशायनं च तत्रैवोक्तं यथा

“तत्र मासतनोर्नाथो सूर्ये शोजन्मपस्तथा । विराशिपो
दिननिशोरवीन्दुमपतस्तथा । अव्दप्रवेशलग्नेश एषु
वीर्याधिकस्तनुम् । पश्यन् मासपतिर्ज्ञेयस्तनो वाच्यं
शुभाशुभम् । अपरे दिनलग्नेशं तथा प्राचुर्विचक्षणाः ।
मासघट्टे शयोर्वाच्यं फलं वर्षेशवद्बुधैः” नी० क० इत्युप-
क्रमे दिनपतिनिर्णयस्तत्फलं च तत्रोक्तं यथा
“दिनप्रवेशकालेऽपि खेटान् भावांश्च साधयेत् । चन्द्रलग्नां-
शकाभ्यां तु फलं तत्र वदेद्बुधः । चतुष्कमिन्विहेषादि
दिनमासाव्दलग्नपाः । एषां बली तदु पश्यन् दिनेशः
परिकीर्त्तितः” । इन्विहेषादिचतुष्कम् दिनसूर्येशः जल-

लक्ष्मेशः, दिनरात्रिभेदेन दिने दिनप्रवेशे सूर्यः, रात्रौ दिनप्रवेशे चन्द्रः, एतच्चतुष्कं, दिनमासावदपाः दिनप्रवेशमासप्रवेशवर्षप्रवेशलग्नशास्त्रयः इति सप्तानां मध्ये योऽधिकबलवान् दिनप्रवेशलग्नदर्शी च स दिनपतिरिति बोध्यम् । इदन्त्ववधेयं सुन्या हि राश्यादिद्युतं जन्मलग्नमेव सा च एकैकवर्षे एकैकराशिमतिक्रम्य राश्यान्तरे गच्छति तेन तस्या मासे त्वैराशिकेन सा-हृद्वांशभोगः दिने च पञ्चकलाभोगः तदनुसारेणैव सुन्यायाः राश्यादिकल्पनया तदधीशतिरूपणम् । “तिको-णकेन्द्रायगताः शुभाश्चेन्द्रात्तनोर्वा बलिनः खलास्तु । षडन्यागास्तत्र दिने सुखानि विलासमानार्थयशोयुतानि । षडपरिष्फोपगता दिनाव्दमासेन्यहेहाः खलखेट-युक्ताः । गदप्रदा मानयशोहराश्च केन्द्रतिकोणायगताः सुखाप्रप्रै । लग्नांशपः सौम्यखगैः समेतो दृष्टोऽपि वा मितदृष्टेन्दुनापि । नैरुज्यराज्यादिशरीरपुष्टिर्मांसोक्त-वहुःखमतोन्याथात्वे । यदंशपः सूर्ययुगीक्षितो वा स्निग्धेक्षणाङ्गावजसौख्यकृत् सः । दुःखप्रदः प्रोक्तवदन्य-थात्वे सर्वेषु भावेऽप्ययमेव रीतिः । षडंशकः सौम्ययुतो रोगदः पापयुक् शुभः । व्यंशंशः शुभयुगदृष्टः सद्ययः पापतत्त्वसन् । जायांशः सौम्ययुगदृष्टः स्वस्तीसौख्य-विलासकृत् । पापैर्पहैः कलिर्दुःखं पापान्तस्थे सृतिं वदेत् । शुभमध्येस्थिते स्वप्ने बल्लवं कामिनोसुखम् । स्वस्यां रतिर्युगवन्त्यखगेऽन्यास्तु रति वदेत् । सूर्य्यंशे सूर्य्यगैः सौम्यैर्युगदृष्टे मरणं रणे । मिश्रैर्मिश्रं खलैः सौख्यं वर्षलग्नानुसारतः । द्विहादशे खला हानिं व्यये सौम्याः शुभव्ययम् । कर्त्तरी पापजा रोगं करोति शुभजा शुभम् । लग्नेऽष्टमे वा क्षीणेन्दुर्दृष्ट्युदः पापद्वगयुतः । रोगो वा ग्रहणं वापि रिपुतः, शस्त्रभी-रपि । चन्द्रे सभौमे निधनारिसंस्थे नृणां भयं शस्त्र-कृतं पशोर्वा । पापैः सुखस्थैः पतनं गजाश्वयानात्ततः स्याद्बल्लवा च पीडा । शुभा द्यूने विजयदा द्यूनादर्थं सुखावहाः । नवमे धर्मभाग्यार्थराजगौरवकीर्त्तिदाः । दिनप्रवेशेऽस्ति विधुरवस्थायां तु यादृशि । तदवस्था तुल्यमवौ फलं दत्ते न संशयः । विहाय राशिं चन्द्रस्य भागा द्विधाः शरोद्धृताः । लब्धं गता अवस्थाः सुभौ-म्यायाः फलमादिशेत् । प्रवासं प्रवासोपगते रात्रिना-थेऽर्चनाशस्तु नष्टोपगते सूर्य्यभीतिः । सूर्यावस्थिते स्या-ज्जयायां जयस्तु विलासस्तु हास्योपगते कामिनीभिः ।

रतौ स्याद्विः क्रीडिता सौख्यदात्री प्रसन्ना च निद्रां कलिर्देहपीडाम् । भयं तापराशिः सुखं स्यात्तु भुक्ता ज्वराकस्मितास्तु स्थितास्तु क्रमेण” ।

दिनवन्धु पु० इत० । १२२२० हेमच० । २२२२० च दिनबल पु० दिने बलं यस्य । १२२२० दिपदराशिषु । ते च राशयः बृहज्जा० भट्टोत्पलयोगेन यथा “होरा स्वामिगुरुक्षेत्रीक्षितयुता नान्यैश्च वीर्योत्कटाः केन्द्रस्था द्विपदादयोऽङ्गि, निशि च प्राप्ते च सन्याह्वये” मू० “वीर्योत्कटाः इत्यनुवर्त्तते द्विपदादयो द्विपदचतुष्पद-कीटाः यथाक्रममङ्गि, निशि, प्राप्ते च सन्याह्वये वीर्यो-त्कटाः भवन्ति अङ्गि दिने द्विपदा बलिनः, निशि रात्रौ चतुष्पदाः, सन्याह्वये कीटाः । अत्र न केवलं दृष्टिकं कीटः यावदाप्याः कीटग्रहणेणैव ज्ञेयाः । तत्र च श्री-देवकीर्तिः “मिथुनतुलाकुम्भकन्या दिवावला धन्विनश्च पूर्वाङ्गम् । अजटप्रसिंहा रात्रौ मृगश्रवणयोः पूर्वपञ्चाङ्गे” । दृष्टिकमीनकुलोरा मकरान्याङ्गं च सन्वयायामिति” भट्टो० । एवं स्थिते शब्दक० पञ्चषष्ठादिराशीनां यद्दिन बलसक्तं तन्मूलं चिन्त्यम् । दिने बलं यस्य । २२२२० गुरु-शुक्रेषु ग्रहेषु यथाह बृहज्जा० “निशि शशिकुजसौराः सर्वदा जोऽङ्गि, चान्ये, बल्लसितगताः स्युः क्रूर-सौम्याः क्रमेण” “शशिकुजसौराश्चन्द्रभौमशनयः निशि रात्रौ वीर्यवन्तो बलिनः, बुधः सर्वदा सर्वस्मिन् काले निशि दिने च बली, अन्ये परे रविगुरुसिता अङ्गि दिने बलिनः” भट्टो० ।

दिनमणि पु० दिने मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १२२२० हारा० २२२२० च “दिनमणिमण्डलमण्डन ! भवखण्डन !” गीतगी० । “महदहः किमहो रजनी तनुर्दिनमणौ गणकोत्तरगोलगे । ननु तनुर्दिवसो महती निशा वद विचक्षण ! दक्षिणादिगते” सि० शि०

दिनमयूख पु० दिने मयूखोऽस्य । १२२२० २२२२० च दिन-किरणादयोऽप्यत्र ।

दिनमान न० दिनस्य मानम् । सूर्य्यदर्शनकालस्य मानभेदे तन्मानभेदे कारणं सि० शि० उक्तं यथा

“अतश्च सौम्ये दिवसो महान् स्यात् रात्रिर्लघुर्धन्व-मतश्च यान्ये । दुरात्रदृष्टे क्षितिजादधःस्थे रात्रिर्यतः स्याद्दिनमानमूढे” । सदा समत्वं दुनिशोर्निरक्षे नोन्याखलं तत्र कुजाद्युतोऽन्यत् । षट्षष्टिभागाभ्यधिकाः पलांशा यत्नाथ तत्तात्पर्यपरो विशेषः । लम्बाधिका क्रान्तिरुदक्

च यावत् तावद्दिनं चलतमेव तत् । यावच्च यास्यां
सततं तमिस्रा ततश्च मेरो सततं समाईम् । विप्रवृद्धं
द्युसदं क्षितिजत्वमितं तथा च दैत्यानाम् । उत्तरयास्यौ
क्रमशो मूर्धोर्ध्वगतौ ध्रुवौ यतस्तेषाम् । उत्तरगोले क्षिति-
जाद्भुवं परितो भ्रमन्तमादित्यम् । सव्यं त्रिदशः सततं
पश्यन्त्यसुरा असंख्यं यास्ये । दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र
दर्शने तमी तमोहन्तुर्दर्शने सति । कुष्ठगानां द्युनिशं
यथा नृणां तथा पितॄणां शशिष्ठवासिनाम् । दिनं
सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत् सांस्कृतिकैः प्रकीर्तितम् ।
दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मत् निशा तथा तत्फलकीर्त-
नाय तत् । इन्द्रान्तमारोहति यैः क्रमेण तैरेव वृत्तैरव-
रोहतीनः । यतैव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तैव तिष्ठन् न
विलोक्यते किम् ? विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः
सुधादीधितमामनन्ति । पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्त-
कौर्ध्वं दश्यं यतोऽस्माद् द्युदलं तदैषाम् । भाषान्तरत्वाच्च
विधोरधःस्थं तस्माद्विशीघ्रः खलु पौर्यमास्याम् । कण्ठे
रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम् ।
यदतिदूरगतो द्रुहिणः क्षितेः सततमाप्रख्यं रविभीक्ष्णते ।
भवति तावदयं शयितश्च तद्युगसहस्रयुगं द्युनिशं विधेः ।
यो हि प्रदेशोऽपममण्डलस्य तिर्यक्स्थितो यात्युदयं
तथास्तम् । सोऽत्येन कालेन य ऊर्ध्वसंस्थोऽनत्येन
सोऽस्मादुदया न तुल्याः । य उन्नमे यास्यनता नृ-
णाद्याः स्वस्वापमेनापि निरक्षदेशे । यास्याच्चतस्रोऽति-
नतत्वमाप्ना उद्यन्ति कालेन नतोऽत्येन । कर्क्यादयः
सौम्यनता हि येऽत्र ते यान्ति यास्याच्चवशादुत्तमम् ।
कालेन तस्माद्वृद्धनोदयन्ते तदन्तरे स्वं चरखण्डमेव ।
भचक्रपादास्तिथिनाडिकाभिः पृथक् ससद्यन्ति निरक्ष-
देशे । चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र पूर्णाग्नि-
शंमिताभिरेव । मेघादेर्निष्ठुनानो नाडीभस्तिथिमिता-
भिरुद्वृत्ते । लगति कुजे तदधःस्थे प्रथमं तामिश्रो-
नाभिः । कन्यानाड्युपोऽन्तिस्थिमितनाडीभिरुद्वलये ।
लगति कुजे चोर्ध्वस्थे पश्चात् तामिश्राडग्रभिः ।
तद्रहितविंशद्भिः कन्यानो वा भ्रग्नानो वा । चर-
खण्डैरुनाड्यास्तेन निरक्षोदयाः स्वदेशे स्थुः । क्षितिजे-
ऽजादिं कृत्वा गोलं भ्रमयन् प्रदर्शयेत् सर्वम् । उक्त-
भक्तं चान्यच्छिष्याणां बोधजननार्थम् । योऽभ्युदेति
समयेन येन तत्प्रभोऽस्तस्ययाति तेन च । राशि-
कुण्डलमपमण्डलं कुजादर्धमेव सततं यतः स्थितम् ।

यत्र लम्बजलया २४जिनोनाकास्तत्र नोदयचराद्यस्तवत् ।
नान्यसंस्थिततयान्यथोदितं येन नैष विषयो नृगोचरः ।
यत्र लम्बमपमण्डलं कुजे तदुदहाद्यामिह लम्बसुव्यते ।
प्राचि पश्चिमकुजेऽस्तलम्बकं मध्यलम्बमिति दक्षिणोत्तरे ।

दिनमुख न० ६त० । अहर्मुखे प्रभाते । [त्रिका० ।

दिनमूर्ध्वेन पु० दिनस्य मूर्ध्वेवाद्यास्यानत्वात् । उदयाचले

दिनधीवन न० दिनस्य यौपनमिव । मध्याह्ने शब्दार्थचि०

दिनरत्न न० दिनस्य रत्नमिव प्रकाशकत्वात् । १सूर्ये हेमच०

२अर्कदले च ।

दिनराशि पु० ६त० । ज्योतिषोक्ते । अहर्गणे "यथास्वभगणा

भ्यस्तो दिनराशिः कुवासरेः । विभाजितो मध्यगत्या

भगणादिर्घो भवेत्" सू० सि० । २दिनसंज्ञके वृषादौ

राशौ च राशिगच्छे दृश्यम् ।

दिनव्यास पु० दिनस्य अहोरात्रात्कालकालज्ञापकवृत्तस्य व्यासः ।

सू० सि० उक्ते अहोरात्रवृत्तव्यासे "क्रान्तौ क्रमोत्-

क्रमव्ये द्वे कृत्वा ततोत्क्रमव्यया । हीनाविज्या दिन-

व्यासदलं तद्विज्योत्तरम्" सू० "दिनव्यासदलमहोरात्र-

वृत्तस्य व्यासार्धम्" रङ्ग० ।

दिनांश पु० ६त० । विधा विभक्तस्य दिनस्य । प्रातर्मध्याह्नवा-

याह्नेषु भागेषु राजनि० । पञ्चधाविभक्तस्य दिनस्य २प्रा-

तःषड्भादौ च "प्रातःकालो सुहृत्संस्तीनु सङ्गवशाद्देव

त । मध्याह्नस्त्रिहूर्तः स्यादपराह्णस्ततःपरम् । साया-

ह्नस्त्रिहूर्तः स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत्" तिथित० ।

दिनावगम पु० ६न० । प्रभाते "नृशब्दादुगमक्रुद्धः स कदा-

चिद्दिनावगमे" हरिवं० ८१अ० ।

दिनादि पु० ६व० । प्रभातकाले राजनि० ।

दिनान्त पु० ६त० । सायाह्ने "कृत्वा दिनान्ते निवृत्त्या

गन्तुम्" रघुः । दिनावसानादयोऽप्यत्र । "दिनावसानो-

त्तु कवालवत्सा" रघुः ।

[त्रिका० ।

दिनान्तक पु० दिनमन्तयति अन्तःस्थि-च-चल । अन्तकारे

दिनारम्भ ६त० । प्रभाते

दिनार्ध पु० दिनस्य सूर्यकिरणप्रकाशात्कालस्यार्धम् । दिवा-

भागस्यार्धे "एवं विप्रयति व्याया स्वदेशे या दिना-

र्धजा" सू० सि० ।

दिनिका स्त्री दिनं तत्रकृतं कर्महेतुतया अस्मत्प्रभृतौ

उन् । दिने कर्मकरणभृतौ (एकदिनेरभजुरि) रत्नमाला ।

दिनेश पु० ६त० । १सूर्ये हेमच० । २अर्कदले दिनप्रवेशश-

ब्दोक्ते दिनप्रवेशलम्बने शादिषु मध्येऽधिकवलययुते तत्र-

दर्शिनः ३२५ ४ सुखादौ वारेणे च दिनेश्वरादयोऽप्यत्र ।
दिनेशात्मज ५० इतः । १२५ नौ २५ मे ३० ४ सुपोवे च
५ तपत्यां ६ यमुनायां च स्त्री ।

दिनम् सवाते चु० आत्म० सक० सेट् । दिन्मयते अदिदिम्भत
दिप्सु ति० दन्म-सन् उ-कान्दसः न भव् । दम्भेच्छौ ।
“न यं दिप्सन्ति दिप्सवः” ऋ० १२५।१४। “लोके तु
धिप्सन्ति धिप्सुः” इति भेदः । [दिम्भत-त ।

दिभ नोदने चु० उभ० सक० सेट् इदित् । दिम्भयति ते अदि-
दिम्भ संघाते चुरा० उभ० सक० सेट् । दिम्भयति ते अदिदि-
म्भत-त । [दि० १६।१७।

दिय ति० देय+प्रपो० । देये “भुवद्भुदियानां प्रतिः” ऋ०
दिरिपक ५० कन्दुके त्रिका० ।

दिलीप ५० स्वर्यवंशे १२५ भेदे । स्वर्यवंशे दिलीपौ च द्वौ
जातौ एकः अंगुमतः पुत्रः खट्वाङ्गापरनामा । अपरोद-
ब्धिदृष्टः पुत्रः रामदृष्टप्रपितामहः यथोक्तं हरिवंशे
१५५ “सुतः पञ्चजनस्यासौ दंशुमाक्षाम वीर्यवान् ।
दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विद्युतः । येन स्वर्गादि-
हामस्य सृजते प्राप्य जीवितम् । तयोऽनुसन्विता लोका
बुद्ध्या सत्येन चानघ ! । दिलीपस्य तु दायादो महा-
राजो भगोरथः” । “अनमित्रसुतो राजा विद्वान् दुर्ल-
भोऽभवत् । दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः ।
दीर्घवाक्कृद्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाऽभवत्सुतः । अयोध्यायां
महाराजो रघुरासीन्महाबलः । अजस्तु रघुर्नौजज्ञे
अजादृशरघोऽभवत् । रामो दशरथाज्जज्ञे धर्मात्मा
सुमहायशः” हरिवं० १५५-रामस्य प्रपितामहः तस्य
दृष्टप्रपितामहः इत्यर्थः । तत्र रघुपतिरिति “दिलीप इति
राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव” रघुः । [त्रिका० ।

दिलीपराज ५० दिलीप एव राट् राजा । दिलीपन्मे
दिलीर नन्द-वा० ईर प्रपो० । शिलीम्ने हारा० [न्वीत् ।
दिव प्रीतौ स्वा० पर० सक० सेट् इदित् । दिवति अदि-
दिव जिगीषायां क्रीडायां च अक० पण्ये व्यवहारे इच्छायां
स्तुतौ च सक० दिवा० पर० सक० सेट् । अस्य करणस्य वा कर्म-
संज्ञा । अक्षैरक्षान् वा दीव्यति अदेवीत् दिदेव । देवित्वा
द्युत्वा देवनं दिदिवान् इद्यूवान् “अदीव्यद्रौद्रमत्युग्रम्”
भट्टिः । “उवाच दीव्याव पुनर्वज्रचित्तं मयाऽर्जितम्”
भा० व० ७८ अ० “दिव्यामि शकुने ! त्वया” भा० व० ७८ अ०
“ततस्तु याते वाष्पे” ये पुण्यलोकस्य दीव्यतः भा० व० ६१ अ० ।
“तदाऽदेवीत् पाण्डवोऽजातशत्रुः” भा० व० ६५ अ० । अपि

तु कचित् तड् । “प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्युतदे-
विनम्” भा० वि० १८ अ० “अचातुखा पुनर्द्युतमेहि
दीव्यस्व भारत !” भा० व० ७८ अ० । “के तवान्ये कितवा
दीव्यमाना विना राक्षो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः” ५६० श्लो०
“दिवस्तदर्शस्य” पा० व्यवहारक्रीडार्थत्वेऽस्य कर्मणि
प्रणी शतस्य दीव्यति । तदर्शस्य किं ब्राह्मणं दीव्यति स्तौती
त्यर्थः सि० कौ० । द्यूतं जिगीषायामन्यत्र आद्युनः
जिगीषान्युन्य इत्यर्थः । दिदेविषति दुदूषति देवयति ते
अदिदिवत् त । “तेनादुदूषयद्दामं” ऋगेण ऋगलोच-
ना” भट्टिः । देदिवीति देद्योति
उपसर्गपूर्वस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते तदर्शे ।

दिव कूजने चु० आत्म० सक० सेट् । देवयते अदिदेवत ।
दिव अद्दे चु० उभ० सक० सेट् । देवयति ते अदीदिवत् त ।
दिव स्त्री दीव्यत्यत्र दिव-वा० आधारे डिवि । १५५
२ आकाशे च अमरः । द्यौः दिवौ दिवः द्युम्याम्
द्युषु । ३ दिने “सौरेण द्युनिशोर्वासम्” सू० सि० “मनीषितं
द्यौरपि येन दुग्दा” रघुः “य इत्यमसास्यग्रमहर्दिवं
दिवः” “दिवीव चक्षुराततम्” ऋ० १२५।५

दिव न० दीव्यत्यत्र वज्रार्थे आधारे क । १५५ । दिवौकसः
त्रिदिवः । २ आकाशे मेदि० ३ दिने भवने च हेमच० ।
तत्र स्वर्गे “लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव” भा० व०
१६१ अ० दिने “शुशुभेऽभ्यधिकं राजन् ! दिवं ज्योति-
र्गणैरिव” हरिवं० ६३ अ० ।

दिवङ्गम ति० दिवमाकाशं स्वर्गं वा गच्छति दिव-वा० खच्
सुप् । १ आकाशगामिनि । “दिशं प्रतिष्ठमानानाकसु
शब्दो दिवङ्गमः” भा० व० ४८ अ० । २ स्वर्गगामिनि च
“दिवङ्गमं हरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात्” भा० व०
१४६ अ० ।

दिवन् न० दिव-वा० अप्रतिपूर्वादपि कनिन् उज्ज्वल० ।
स्वर्गे त्रिदिवौकसः । अस्य भत्वे उपधाऽङ्गोपस्य दीर्घ-
विधौ स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घः दीर्घा दीर्घे इत्यादि
दिवस ५० दीव्यत्यत्र दिव-असच् किञ्च । “नाडीषटितम-
स्तत्र सावनो दिवसः स्रुतः । त्रिंशभागोऽर्कराशेस्तु
दिवसः सौर उच्यते । चान्द्रस्तु त्रिव्यवच्छिन्नो भीमो
भूपरिधेर्मतः” इत्युक्तेषु सावनादिषु दिनेषु । “दिवसाः
परिणामरमणोऽयः” शकु० । “अथोजयत् स धर्मात्मा
दिवसे दिवसेऽत्र च” । भा० व० १८२ अ० ।
दिवसकर ५० दिवसे करोऽस्य दिवसं करोति क-अच्

वा । १सूर्ये हेमच० २अर्कवृत्ते च । “दिवसकरकचोऽस्तं
ध्वान्तमनन्तं हेम” भाषः । क-किप् दिवसकदयत् ७० ।

दिवस्यति ७० दिवः पतिः अलुक्० रोःसत्वम् । १इन्द्रे
अमरः । “इन्द्राणीमानयिष्यामो यद्येच्छसि दिवस्यते !”
भा० उ० ११ अ० ।

दिवस्युत ७० दिवः आकाशस्य पुत्रवत् प्रियः दिवः पुत्र
त्वायते त्वै-क प्रथो० वा । १दुलोकप्रिये २दुलोकपालके
वा सूर्ये । “दिवस्युत्ताय सूर्याय शंसत” यजु० ४।३५
“दिवस्युत्ताय दुलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय दुलोकान्नि सूर्यो
जायते दिवः पुत्र त्वायते स इति दिवस्युत्ताय दिवःपाल-
कायेति” वा वेददी० ।

दिवस्यृथिवी स्त्री द्वि० व० द्यौश्च पृथिवी च “दिवसश्च पृथि-
व्याम्” पा० दिव इत्येव चात् द्यावा च आदेशे अका-
रोच्चारणं सकारस्य क्त्वं (क्वापि) मा भूदित्येतदर्थम्”
सि०को० । रोदस्योः द्यावाभूयोः हेमच० “तं देवा
बुध्ने रजसः सुदंसं दिवस्यृथिव्योररतिम्” ऋ० २।२।२
दिवस्यृशृ ७० सृशति सृश-किन् इत० । पादेन स्वर्ग
स्पर्शनि १परमेश्वरे “दिवस्यृक् सर्वदृग्व्यासः” विष्णुसं० ।
“दिवःस्पर्शनादिवस्यृक्” भा० “पादोऽस्य सर्वाभूतानि
त्विपादस्यामृतं दिवि” छा० उ० तस्य पादस्य दिविस्थित्यात्
त्विपक्रमावतारे वा तथात्वात् तत्त्वम् । २आकाशस्पर्शनि
शब्दादौ च ।

दिवा अव्य० दिव-का । दिवसे अमरः “दिवा सातयुष्म-
च्चरणयुगलध्याननिरतः” कर्पूरस्तवः “पश्चिमान्तु समा-
सीनो मलं हन्ति दिवाकृतम्” मनुः ।

दिवाकर पु० दिवा करोति क-ट । १सूर्ये २अर्कवृत्ते च “दि-
वाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते” ति०त० “दिवा-
कराद्वृत्ति यो गुहायु” “दिवाकरास्तु एविभूषणास्-
दाम्” कुमा० ।

दिवाकरसुत ७० इत० । १शनौ २यमे ३कर्णे ४सुपीवे च
प्रययुनायां तपत्यां च स्त्री । अरुणात्मजशब्दे दृश्यम् ।
“गङ्गादिवाकरसुताजलचारुहाराम्” वृ० सं० ४२ अ०

दिवाकीर्त्ति ७० दिवैव कीर्त्तिः क्त्यं यस्य रात्रौ क्षुर-
कसंनिधेधात् । १नापिते अमरः । २चण्डाले हेमच० ।
तस्य दिवाचरत्वात्तथात्वं दिवाचरशब्दे दृश्यम् । “दिवा-
कीर्त्तिमुदक्याच्च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्सृ-
ष्टिनं सृष्ट्वा स्नानेनैव विशुध्यति” मनुना तस्यासृष्ट्यात्वं
सुक्तम् । दिवाकीर्त्तिर्यस्य । उलूके मेचके हेमच० ।

दिवा तस्य नामोच्चारणे हि तस्य भव्यद्रव्ये तिक्तता जायते
इति लोकसिद्धत्वात् तन्नाम्नो न दिवाकीर्त्तनीयता ।
दिवाकीर्त्त्य न० दिवा दिवसे कीर्त्त्यं कीर्त्तनीयम् । वर्षसाध्ये
गवामयने सत्वे द्वयोर्मसिषट्कयोर्मध्ये विषुवक्षामके
एकस्मिन्नहनि गेये सामभेदे तस्य ता० ब्रा० ४।१।१ दर्शितं
यथा “विषुवानेष भवति” पूर्वोत्तरयोः पक्षयोर्मध्ये १नुष्ठेयं
गवायनस्य प्रधानभूतं विषुवदाख्यमहः प्रदर्शयति एष
विषुवान् संवत्सरस्य मध्यतो भवतीत्युपक्रमे अस्मिन्-
हनि सामानि विधत्ते” भा० । “दिवाकीर्त्त्यं सामा भवति”
ता० ब्रा० ४।१।१२ । “दिवाकीर्त्त्यानि शुक्रियाणि सा-
मानि तस्मिन् प्रयुज्यन्ते इति दिवाकीर्त्त्यं सामा व्ययं
विषुवान् दिवाकीर्त्त्यं सामा कार्यः” भा० । तस्य प्रशंसापूर्वकं
तत्र गेयर्चः प्रतीकञ्च दर्शितं यथा

“स्वर्भातुर्वा आसुर आदित्यन्तमसाविध्यन्तस्य देवा दिवा-
कीर्त्त्यै तमोऽपान्नन् यद्विवाकीर्त्यानि भवन्ति तस एवास्मा-
दपन्नानि रश्मयो वा एत आदित्यस्य यद्विवाकीर्त्यानि
रश्मिभिरेव तदादित्यं साक्षादारभन्ते” ता० ब्रा० ४।
१।१२ “आसुरेण स्वर्भातुना तमसाविद्विष्यादित्यस्य वा-
चकं तमोऽन्वकारं देवा दिवाकीर्त्त्यैः सामभिरपान्नन्
व्यनाशयन् अतो यद्विवाकीर्त्यान्यस्मिन् भवन्ति तेन
तम एवास्मादादित्यादपन्नानि । कथमेषां सामानं तमसो-
हननसामर्थ्यमिति चेत् उच्यते दिवाकीर्त्यं सामानीति
यत् एते आदित्यस्य रश्मयो वै रश्मिरूपा एव अत
एषां युक्तमेव तमसो नाशकत्वं तत्तथासति रश्मिभि-
रेवादित्यं साक्षात् प्रत्यक्षमारभन्ते ये सतिष्ठो विषु-
वति दिवाकीर्त्यानि प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । दिवाकीर्त्यं
सामभिस्तमसोऽपहननं सामान्येनोक्तं तदेव विद्वद्व्यति
भा० “भ्राजाम्भाजे पवमानसुखे भवतो सुखत एवास्य
तमोऽपन्नानि” ता० ब्रा० ४।१।१४ । “पवमानसुखे साध्य-
न्दिनार्भवयोः पवमानयोर्मुखे प्रसुखे भ्राजाम्भाजे
सामनी भवतः गायत्रस्य नित्यत्वात् ततः परस्तात् क्रमेण
भवत इत्यर्थः । अस्य प्रज्ञामनुद्यूतमिति त्वचे सातव्यं साम
भ्राजं, तन्माध्यन्दिने पवमानसुखे, “परिस्थानो गिरिषा
इत्यस्मिन् गेयं साम आभ्राजं तदार्भवपवमानसुखे” भा०

दिवाचर ति० दिवा दिवसे चरति भ्रमार्थम् चर-ट ।
पश्चिमेदे स्त्रियां ङीप् । “दिवाचरो न शर्व्यां न च
नक्तञ्चरो दिवा” वृ० सं० दच० २चण्डाले तस्य रात्रौ
आसनगरे चारनिधेनेन दिवसे एव चारस्य मनुनावि-

कृतित्वात् तथात्वं यथा "रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु
 नगरेषु च । दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राज-
 शासनैः" श्यासाखगादौ च दिवासञ्चारशब्दे दृग्ग्रम् ।
 दिवाचारिन् ति० दिवा चरति चर-णिनि । दिवससञ्चा-
 रिणि भूते । "स्नाहेत्यथ वज्रहरणम्" इत्युपक्रमे
 "सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा" व्याख० ग०
 १।२।६४० ।

दिवाटन पुंस्त्री० दिवाऽटति चट-ल्यु । १। काके गज्जार्थ-
कल्प० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २। दिवागंतयुक्ते त्रि० ।
दिवातन त्रि० दिवा भवः टुप् लृच् । दिवाभवे । “शशिन-
इव दिवातनस्य लेखा” कुसा० । स्त्रियां ङीष् । “पद्मजानां
दिवातनीम्” भट्टिः ।

द्विवातर न० अतिगयेन दिवा प्रकाशकम् तरप् । अल्पतम
काशके दिवसे । “यः सुदर्गतरो द्विवातरात् प्रायुषे
द्विवातरात्” ऋ०१।१२७.५

दिवान्ध पुं स्त्री० दिवा दिवसे अन्धः । १। पेचके त्रिका० दिव-
सान्धप्राणिमात्रे च । “दिवान्धाः प्राणिनः केचित्
रात्रावन्धास्तथाऽपरे” देवीमा० श्वलगुनाखगे स्त्री राजनि०
दिवान्धकी स्त्री दिवान्ध-स्वार्थे क गौरा० डीप् । कुकु-
न्दय्याम् पुराणम् ।

दिवाभीत पुंस्त्री दिवा दिवसे भीतः । श्मेचके “जीन”
 दिवाभीतभिवाच्यकारम्” कुमा० । स्त्रियां जातित्वात्
 ङीष् । श्कुमुदाकरे श्चौरे च पु० सेदि० ।

दिवाभीति पु० दिवा भीतिरस्य । १पेचके शब्दर० ।
२दिवसभीतियुक्ते लि० । [इत्येव ।

दिवामणि पु० दिवा मणिरिव । १। सूर्ये शब्दर० २। अर्क-
दिवामध्य न० इत०। मध्याह्ने हेमच० ।

दिवावसु ७० दिवा वसुः किरणोऽस्य । श्रुत्यै २ अर्कद्वये
 न दीव्यति दिव-क्षिप् द्यौः आवसुः हविरस्य दिव-
 आवसति आ+वस-उन् वा । शीघ्रहविष्के २ द्युलोके
 वासिनि वा इन्द्रे । "दिवं यय दिवावसो ।" ७०८. १४।१।

दिवाशय पु० दिवा दिवसे शेते-शी-क्व् ७त० । १ दिवास्वा-
पयुक्ते रदिवसेऽप्रकाशयुक्ते च “न मे दिवाशयाः पुता न
रात्रौ दधिभोजिनः । सुविंशीं नादुगच्छति न स्यृशन्ति
रजस्त्रजाम्” जैमि० भारतम् । “व्याहरोह कुसुदाकरो-
ध्रुवां रात्रिजानरपरोदिवाशयः” रघुः ।

दिवसश्चरति० दिवा दिवसे सञ्चरति सम्-चर-उ ।
 दिवसचारिणि प्राणिभेदे तथाभूताः ह०सं०८८४०कति-

चिदन्ता यथा “श्यामाशेषप्रशयस्रवशु नशिखिस्त्रीकर्ष
चकाह्वयावापाण्डीरकखञ्जरीटकशुकध्वाङ्गः कपोता-
खयः । भारद्वाजकुलालकुकुटखरा चारीतष्टभौ कपिः
फेण्टः कुकुटपूर्णकूटचटकाचोक्ता दिवास्वराः” ।

दिवास्वप्न पु० दिवा दिवसे स्वप्नः । दिवानिद्रायाम् । तद्दोषा-
 दिक् दिनचर्याशब्दे भावप्र० रक्तसूक्तम् । सुप्ते च "सर्वेषु पु
 दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र शीघ्रात् । प्रतिषिद्धेऽपि
 तु बाहवृद्धस्त्रीकर्णितक्षतक्षीणमद्यनित्ययानवाहनाध्य-
 कर्मपरिश्रान्तानामभुक्तवतां मेदःस्वेदकफरसरक्तक्षी-
 णानामजीर्णनाञ्च सङ्कर्तं दिवास्वप्नप्रतिषिद्धं रात्र्या-
 वपि जागरितवतां जागरितकालादङ्गमिष्यते दिवा-
 स्वप्नः । यस्मिन्दि दिवास्वप्नो नाम तत्र स्वपतामधर्षः
 सर्वदोषप्रकोपश्च तत्प्रकोपाच्च कासश्वासप्रतिश्रयायसिरा
 गौरवाङ्गतर्ह्यस्रोचकज्वराग्निदौर्बल्यानि भवन्ति ।
 "सृगयाद्यो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः । तौर्ध-
 त्विकं दृष्टादृष्टा च कामजो दशको गणः" व्यसनोक्तौ
 मतुः "रसामिभ्युक्तमद्यं वा दिवास्वप्नञ्च सेवते । अथ-
 कान्तगते काले स्वयं दोषान् प्रकीपयेत्" भा० व्यास० १७७०

दिवास्वाप ५० ७त० । इदिवसनिद्रायाम् । दिवास्वप्नश्च
 दृश्यम् । दिवास्वापोयस्य । शूलकादौ च तेषां रा-
 त्रिचारित्वेन दिवास्वापवत्त्वात् तथात्वम् यद्योक्तं ६०३०
 ८८३० । “लोमाशिकापिङ्गलास्फिषिकास्थौ बल्युल्लुङ्गौ
 शशकश्च रात्रौ ।” श्वलगुलीखने स्त्री राजनि ।

दिवि पु० दीव्यति दिव-वा० कि० । चाषखगे शब्दा०
 दिविक्षित् वि० दिव जयति वसति जि-किप् अलुक्स्० ।
 स्वर्गवासिनि । “सृष्ट्यामासाविचरन्ता दिविक्षिता”
 ऋ० १०।८।१२ । “दिविक्षिता दिविवस्त्रा” भा० अथो-
 स्यान्ते वेदे वाच० । “नम आदित्ये भ्यश्च विश्वे भ्यश्च देवेभ्यो
 दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यः” ऋ० ७० ।

द्विविज ५० द्विवि जायते जन—इ अलुक् ० । दुजोकाजते
 “तामेवातिदूरे मधूकरीमिव सुमनस उपजिघ्र्स्तीं द्विविज
 मनुजमनोनयनाह्लाददुर्वैगतिविहारविनयावलोकसुस्तरा-
 क्षरावयवैः भाग० ५।२।७ “व्युषा ध्यावो द्विविजा
 ऋते नाभिष्कृत्वाना” ऋ० ७।७५।१ “जे विभाषा” घा०
 पक्षे लक् दुजोऽप्यत्र

दिविष्मत् दोष्मत्+पृषो० । दोष्मयुक्ते “महाराष्ट्रे दि-
विष्मते” ऋ०४।११।११ “दिविष्मते दोष्ममते” भा०।

दिविता स्त्री दीप-बा० इतच् पुष्पो० । दीप्तौ 'यायायो

वाचा दिविता दिवितता” ऋ० १०७६।६ “दिवितायां दीप्तिमत्तायाम्” भा० ।

दिवियज् पु० दिवि द्युलोकस्थितानीन्द्रादीन् यजते यज-
किप् अलुक्० । द्युलोकस्थितदेवयजिनि “हेतारो
न दिवियजो मन्दतमाः” ऋ० ८।८७२६ “देवानिन्द्रा-
दीन्स्तुान्येवं दिवियजो दिवि द्युलोकस्थितानीन्द्रा-
दीन् देवान् यजन्तः” भा० ।

दिविरथ पु० पौरवे भूमन्त्यु सुते ऋषभेदे “ततो दिविरथो-
नाम भूमन्त्योरभवत् सुतः” भा० अ० ८४ अ० २ अङ्गराजपुत्र
दधिवाहनपुत्रे ऋषभेदे च “अङ्गपुत्रो महानासीद्
राजैन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिवि-
रथोऽभवत् । पुत्रो दिविरथस्यासीच्छक्रतुल्यपराक्रमः”
हरिवं० ३१ अ० ।

दिविष(स)द् पु० दिवि सीदति सद्-किप् अलुक्० वा
पत्वम् । देवे अमरः । “पृथिवीषदं त्वान्तरिक्षसदं दि-
विषदं देवसदं नाकसदम्” यजु० ८।२ “सान्द्रानन्द
पुरन्दरादिदिविषदुन्दैरमन्दादराद्” “दृष्यद्वावदूयमा-
नदिविषदुन्दैरदःखापदम्” शीतगो० ।

दिविष्टि ति० दिविमिच्छति इष-कर्त्तरि क्तिञ् । द्युलोक-
च्छायुक्ते “इमा उ वां दिविष्टयः” ऋ० ७।७४।१ “दिवि-
ष्टयो दिविमिच्छन्त्यः” भा० ।

दिविष्ठ ति० दिवि तिष्ठति स्या-क अलुक्० पत्वम् । १ चन्त-
रीक्षस्ये २ स्वर्गस्थिते च “दिविष्ठस्य भुविष्ठस्तं पृथ्वीभूतो
मम प्रियः” भा० अ० ६४ अ० ।

दिविसृश् ति० दिवि सृशति किन् “न रपरेति” पा० पयु० दासात्
न पत्वम् । द्युलोकसृशति “आ हि स्याथो दिविसृ-
शम्” ऋ० ४।४६।४ किञ्चलत्वात् अलि पदान्ते च कुः

दिवी स्त्री दिव वा० ई । उपजिह्वाकाकीटे हारा० ।

दिवेदिवे अव्य० दिव-वा० के द्वित्वञ् । दिवसे निरु० ।

दिवीकस् पु० द्यौः स्वर्ग आकाशो वा ओकोयस्य । १ देवे
२ चातकखगे च मेदि० ।

दिवीजा ति० दिवो जायते जन-ङ् । वा० अलुक्० । द्युलो-
काज्जाते “एषा स्या नो बुहिता दिवोजा” ऋ० ६।६५।१

दिवीदास पु० दिवः स्वर्गात् दासो दानं यज्मै । वध्रस्य पुलभेदे
“वध्रश्चानुमिधुनं यजे मेनकायामिति श्रुतिः । दिवोदासश्च
राजर्षिरहत्या च यशस्विनी” हरिवं० ३२ अ० । भनु-
वस्ये रिपुञ्जयस्ये २ ऋषभेदे च तत्कथा काशीख० ४७ अ० ।

“ततश्चिन्तयता रुद्रा वष्टो राजर्षिसत्तमः । अवि-

सृक्ते महाक्षेत्रे तपस्यन्निचलेन्द्रियः । मनोरन्ध्रजो वीरः
अलोधर्मइवोदितः । रिपुञ्जयेति विख्यातो राजा परपुर-
ञ्जयः । अथ ब्रह्मा तमासाद्य बह्मगौरवपूर्वकम् । उवाच
वचनं राजन् । रिपुञ्जय ! महामते ! । इमां पालय
भूपाल ! सप्तसहस्राद्रिताननाम् । नागकन्यां नागराजः
पत्न्यर्थन्ते प्रदासति । अनङ्गमोहिनीञ्चान्ना वासुकिः
शीलभूषणाम् । दिवोऽपि देवादास्यन्ति रत्नानि कुसु-
मानि च । प्रजापालनसन्तुष्टा महाराज ! प्रतिज्ज्ञाम् ।
दिवोदास इति ख्यातमतो नास त्वमाप्स्यसि । मत्-
प्रसादाच्च नृपते ! दिव्यं सामर्थ्यमस्तु ते । परमेष्ठिवचः
श्रुत्वा ततोऽसौ राजसत्तमः । वेधसं बद्धशः सुत्वा
वाक्यञ्चेदमुवाच ह । राजोवाच । पितामह ! महा-
शान्त्य ! तिलोकीकरणक्षम ! । कथञ्चान्ये च राजानो
मे कथं कथ्यते त्वया । ब्रह्मोवाच त्वयि राज्यं
प्रकृष्यामि देवोदृष्टिं विधास्यति । पापनिष्ठे च वै राक्ष-
सो देवो वर्धते पुनः । राजोवाच यद्यहं पृथिवी-
नाथः सर्वलोकप्रतामह ! । तदा दिविसदो देवा दिवि-
तिष्ठन्तु मा भुवि । देवेषु दिवि तिष्ठन्तु मयि तिष्ठति भू-
तले । अङ्गपुत्रेण राज्येण प्रजा शौख्यमवाप्स्यति ।
तथेति विश्वरूपप्रोक्तो दिवोदासो नरेश्वरः । पदहं
धोषयाञ्चक्रे दिवं देवा प्रजान्त्वति । मयि प्रशासति
श्रीर्षी सुराः खस्या भवन्त्विति । नागच्छन्त्वह वै नागा
नराः सुस्या भवन्त्विति” इत्युपक्रमे
दिवोदासस्य काशीतो निर्वर्षनान्तकथा तत उत्तरेषु
अध्यायेषु दृश्यते । १ पत्वन्तरेवतारे काशीराजभेदे
आयुर्वेदग्रन्थे तत्कथा ७८६७८ सुसुतप्रादुर्भावे भाव० प्र०
उक्ता दृश्यते ।

दिवीङ्गव ति० दिवे रुर्म उज्ज्वति उदु+भू अच् । आकाश
स्वर्गयोजाति । २ एलायां स्त्री शब्दार्थकलम् ।

दिवील्का स्त्री दिवा जाता उल्का । दिवसजातायां नभ-
सश्च तायासुल्कायाम् । “अधूमा न्यपतत् सार्धदिदील्का
नभसश्च ता” भा० उ० २० अ० ।

दिवीकस् पु० दिवं स्वर्ग ओकोयस्य दिवा ओकोयस्येति दि-
वन्शब्दे उज्ज्वलदत्तः । देवे “पथि व्यजृम्भन्त दिवौक-
शमपि” । “वचोनिशस्याधिपतेदिवौकशम्” रघुः ।
“कीर्त्तयिञ्च दिवौकसां प्रियम्” भावः “तारकेषु दिवौ-
कशः” कुमा० ।

दिवीकस् पु० (ओक्श्) शब्दोऽदन्तोऽप्यस्त्रीलुक्पठदन्तोः

दिव्यमोक्षोऽस्य । देवे 'वसुधामिह संप्राप्तैः सर्वैरेव दिवौ कसेः' हरिवं० २१३अ० ।

देव्य त्रि० दिवि भवः यत् । १२३गभवे २२आकाशभवे ३उत्पातभेदे ५० "संस्तुचयन्ति दिव्यान्तरीक्षमौमास्तदुत्पाताः" इ० वं० उक्तम् उत्पातशब्दे ११२३इ० दृश्यम् । ४यमे ५गुगुलौ च ५०राजनि० कालीविनासतत्त्वोक्ते ६भावभेदे "इष्टु भावत्रयं देवि ! दिव्यवीरपशुकृपात् । दिव्यस्तु देववत्प्रायो वीरश्चोद्गतमानसः । स यत्नेतां पथेन दिव्यभावविनिर्णयः । त्वेताद्वापरपथेन वीरभाव इतीरितम् । मद्यं मत्स्यं तथा मांसं सुद्रां मैथुनमेव च । इन्द्राशनसाधनं भद्रे ! चितासाधनमेव च । एतन्ने कथितं सर्वं दिव्यवीरमतं प्रिये । दिव्यवीरमतं नास्ति कलिकाले सुलोचने ।" ७नायकभेदे रसमञ्जरी इन्द्राटयो दिव्यनायकाः । ८लवङ्गे न० मेदि० ९हरिचन्द्रे न० राजनि० । १० गङ्गाजलादिसर्गपूर्वकशपथभेदे "ब्राह्मणो वचनं श्रुत्वा ज्ञानेशोज्ञानिनां वरः । गङ्गातोयं करे कृत्वा स्त्रीकारञ्च चकार सः । गङ्गातोयसुपश्यन् मिथ्या यदि मदेज्जनः । स याति कालसूत्रञ्च यावद् ब्रह्मणो वयः" । ब्रह्मणो वयं प्र० स्व० "तथा गङ्गादकं तात्त्वं गोमयं गोरज-कृपा । सद्यं वा यदि वाऽसद्यं यदि दिव्यं करोति वः । कर्ता च रौरवं याति तथा कारयिता प्रिये ! । उभयोः पुनरावृत्तिर्नरयोनिषु नास्ति वै । तस्यास्ति पुनरावृत्तिर्व्याघ्रशूकरयोनिषु । दिव्यं कर्तुः कारयितुर्जपपूजा इथा तथा । गायत्रीरहितस्यापि नरकश्चोत्तरोत्तरम्" इति गायत्रीतन्त्रे ५५८० व्याहारे प्रतिज्ञातार्थसाधनाय वादिप्रतिवादिनोरन्यतराभ्यां कर्तव्ये ११लौकिकसाध्यादिप्रमाणासङ्गवे तुलादिपरीक्षभेदे । तज्ज्ञेदादिः तत्र त्वसामान्यविशेष वीरमि० दिव्यमातृकायां दर्शितो यथा "तत्र दिव्यज्ञानं मानुषप्रमाणाभावे यद्वर्णयकं यत् तदुच्यते । यत् सुवृत्तितत्त्वे एवकारस्यजे अपिशब्दं दत्त्वा मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र दिव्याङ्गीकारस्तथापि तद्वर्ततेति प्रयोजनसूक्तं तदयुक्तम् "एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममिति" वदता याज्ञवल्क्येन "प्रमाणहीने वादे तु निर्दोषा दैविकी क्रियेति" वदता बृहस्पतिना च "यु-क्तिष्वयसमर्थास्तु शपथैरेनमर्देयेति" नारदेनापि मानुष-प्रमाणासत्त्वे एव दिव्यस्य विधानात् । तत्र बृहस्पतिः दिव्यभेदानाह "घटोऽग्निरुदकश्चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः । मन्त्रस्तु तदुल्लाः प्रोक्ताः सप्तमस्तु सप्तमः ।

अष्टमं फालगित्युक्तं नवमम्वर्मजन्तथा । दिव्यान्तेतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति" । नारदः "युक्ति-ष्वयसमर्थास्तु शपथैरेनमर्देयेत् । अर्थकालवनापेक्षमन्यन्तु सुकृतादिभिः । घटोऽग्निरुदक-श्चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः । उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्धार्थं महा-त्मभिः । सन्दिग्धोऽर्थोऽभियुक्तानां परीक्षार्थं महात्म-नाम् । प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यान्तविशुद्धये" इति । अर्देयेत्युच्येत् । अर्थोपेक्षत्वं सिद्धयतिप्रतिार्थस्यात्मत्व-महत्त्वानुरूपमित्यर्थः । नन्वेवमपि शपथानां मानुष-प्रमाणाभाव एव निर्णायकत्वेन दिव्यत्वात् कथं दिव्यानि नवेत्यभिधानम् । तथा च शङ्खः "तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विषाशनमपस्तु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्त-प्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेदिति" । तांश्च शपथानाह बृहस्पतिः "सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च । देवब्राह्मणपादांश्च पुनर्दारशिरांसि च । एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पार्थं सुकराः सदेति" । नारदोऽपि "सत्य-वाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च । देवतापिष्ट-पादांश्च दत्तानि सुकृतानि च । स्मृशेच्छिरांसि पुलाणां दाराणां सुहृदान्तथा । अभियोगेषु सर्वेषु कोशपान-मथापि वा । इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्प-कारणे" इति । सत्यम् । अत्र सप्तमन्तरभाविनिर्णय-निमित्तस्य दिव्यत्वेन विवक्षितत्वात् । तादृशत्वञ्च घटा-दीनामेव न तु शपथानान्तेषां कालान्तरभाविनिर्णय-निमित्तत्वात् । नन्वेवं कोशस्य कथनेषु यद्वह्यमिति चेत् सत्यम् । तस्य तेषु पाठो महाभियोगविषयकत्व-साध्यात् सावष्टम्भाभियोगविषयत्वसाध्याच्च । वस्तुतस्तु शपथानामपि नारदादिवचनानुसाराद्गोबलीवर्दन्यायेन दिव्यत्वाभ्युपगमेन नवशब्दस्योपलक्षणत्वात् । तथाच नारदः "युक्तिष्वयसमर्थास्तु शपथैरेनमर्देयेत् । अर्थ-कालवनापेक्षमन्यन्तु सुकृतादिभिः । घटोऽग्निरुदक-श्चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः । उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्धार्थं महात्मभिः" । दिव्यं नाम तुलारोहणम् । विषाशनमपस्तु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत् । मनुः "असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमनयोः । अविदंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लभ्य-येत् । अग्निं वाहारयेदेनमपस्तु चैनन्निसज्जयेत् । पुनर्दारस्य वाप्येन शिरांसि स्पर्शयेत् दृष्टक् । यस्या-देवैः प्रयुक्तानि पुष्करार्थं महात्मभिः । परस्परविशुद्धार्थं

तस्मादिव्यानि नामतः । असाक्षिकेति मानुषप्रमाण-
रहितेतिव्यर्थः । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि
महाभियोगे प्रयोक्तव्यानि तथा च याज्ञवल्क्यः
“तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विगुडये ।
महाभियोगेज्जेतानि शीर्षकस्येऽभियोक्तारि ।
रुच्या वाग्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः” । अत्राग्निशब्देन
तन्मायः प्रगुडादयो गृह्यन्ते । शीर्षकं लक्षणया जय-
पराजयनिमित्तो दण्डः तत्प्रयुक्तदण्डभागित्वं वा रुच्या
रुच्यया । इतरः अभियुक्ताभियोक्तोरन्यतरः । इतरः
शिरोवर्त्तयेत् दण्डं स्वीकुर्यादित्यर्थः । ननु “कोश-
स्येऽपि दापयेत्” इति स्वस्याभियोगेऽपि कोशस्य
विधानात् कथं महाभियोगेज्जेतानीति चेन्न तस्य तुला-
दिषु पाठोऽवष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । न तु
महाभियोगेज्जेति नियमार्थः । “अन्यथा कोशस्य शङ्का-
भियोग एव प्राप्तिः स्यात् । “अवष्टम्भाभियुक्तानां
घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशस्य शङ्का-
स्वेतो नियस्य चेति पितामहस्मरणेन । अवष्टम्भः
शीर्षकस्यः । अवष्टम्भोऽत्र निश्चय इति स्मृतितत्त्वे ।
यदा शीर्षकस्योऽभियोक्ता न स्यात्तदा एतानि दिव्यानि
न स्यादिति तथा च नारदः “शिरोवर्त्ती यदा न
स्यात्तदा दिव्यं न दीयते” इति । दिव्यदाने
नियममाह पितामहः “अभियोक्ता शिरःस्थाने
दिव्येषु परिकीर्त्तयेत् । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं
श्रुतिनिर्दर्शनात्” । कात्यायनोऽपि “न कश्चि-
दभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेदिति” । अभियुक्ताय
दातव्यमित्यस्यापवादं रुच्यावाग्यतर इत्यनेनाह याज्ञ-
वल्क्यः । नारदोऽपि “परियोक्ता शिरःस्थाने सर्व-
त्वैकः प्रकल्पितः । इच्छया त्वितरः कुर्यादितरो वर्त्तये-
च्छिरः” इति । कचिद्विषयविशेषे शिरोविनापि दिव्यं
देयमित्याह याज्ञवल्क्यः “विनापि शीर्षकात् कुर्या-
त्पृष्ठोद्देश्य पातके” इति । शीर्षकादिनापि पराजय-
प्रयुक्तदण्डभागिनोऽभियोक्तुरभावेऽपि । पातके ब्रह्म-
हत्यादौ । कात्यायनोऽपि “पार्थिवैः शङ्कितानाञ्च
निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः । आत्मगुह्यपराणाञ्च दिव्यं
देयं शिरो विनेति” । कालिकापुराणेऽपि “परदाराभि-
प्राप्ते च चौर्यागम्यागमेषु च । महापातकशक्ते च
स्यादिव्यं नृपसाहसे । विप्रतिपत्तौ विवादेऽवर्णस्य
स्यापने कृते । तत्रैव स्यापयेदिव्यं शिरःपूर्वं मही-

यतिः । परदाराभिप्राप्ते च बहुवो यत्र यादिनः ।
शिरोहीनश्चवेदिव्यमात्मनः शुद्धिकारणादिति” । विप्रति-
पत्तौ परदारगमनाद्यभियोगरूपायां, विवादे कृष्णा-
दानादिविषये अवर्णोऽपवादः । परदाराभिप्राप्ते चेति
चौर्यादीनामप्युपलक्षणम् । विष्णुः “राजद्रोहे साहसे
च विना शीर्षपर्वर्त्तनादिति” । विषयविशेषेषु दिव्य-
विशेषानाह सम्यक्कारः “घटादीनि विधानानि शु-
द्धयेषु दापयेत्” । पितामहोऽपि “अवष्टम्भाभि-
युक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशस्य
शङ्कास्वेतो नियोजयेत् इति” । कात्यायनः “शङ्का-
विश्राससम्माने विभागे रक्थिनां सदा । क्रियासम्-
हकर्तृत्वे घटादीनि विनिर्दिशेत्” । क्रियासम्ह-
कर्तृत्वे सम्भूयैकक्रियाकारित्वे । पितामहोऽपि
“विश्रम्भे सर्वशङ्कास्तु सन्धिकार्ये तथैव च । एषु
कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविगुडये । शिरःस्थापि
विहीनानि दिव्यादीनि विवर्त्तयेत् । घटादीनि विधा-
नानि कोश एकः शिरः स्मृतः” इति । तण्डुलानां
विषयं स एवाह “चौर्ये तु तण्डुला देया नान्य-
त्वेति विनिश्चयः” इति । अन्यत्र स्त्रीसंग्रहादौ न तु
दत्तापङ्गवे “तद्वर्गैस्त्वै तण्डुला” इति वक्ष्यमाण-
कात्यायनवचनेन तण्डुलदिव्यस्य विधानात् । एतदस्य-
चौर्यशङ्कायां वेदितव्यम् । “चौर्येऽभिषङ्गायुक्तानां
तन्माषो विधीयते” इति महाचौर्यशङ्कायां तन्मा-
षाष्य तेनैव विधानात् । द्रव्यसङ्ख्याया दिव्यविशेषा-
नाह विष्णुः “अथ शपथक्रिया राजद्रोहादिषु यथा-
कामनिक्षेपवर्णस्तेष्वर्थप्रमाणादिति” । शपथो दिव्यम् ।
राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधादिव्यं निक्षे-
पादिषु धनतारतम्यादित्यर्थः । वस्त्रादिविषयविवादे तु
तन्मूल्यद्रव्यपरिमाणं ग्राह्यम् । बृहस्पतिरपि “विषं
सहस्रेऽपङ्कते पादोने च कृताशनः । विभागोने च
सलिलमर्द्धे देयो घटः सदा । धनुःशताभियोगे तु
दातव्यस्तन्माषकः । त्रिशते तण्डुला देयाः कोशश्चैव
तद्वर्गके । शतकृतेऽपङ्कते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।
गोचरस्य प्रदातव्यं सदाः कालावलेहनम् । एषा सङ्ख्या
निक्षेपानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता । चतुर्गुणोत्तमा-
नाञ्च कल्पनीया परीक्षकैरिति” । धर्मशोधनम् । धर्मज
दिव्येन शोधनम् । निक्षेपानां जातिगुणवर्धनं मध्य-
मत्वसुखमत्तञ्च तैरेव । यत्तु “नाहस्तादुद्धरेत् फालञ्च

विषं न तुलां तथेति" याज्ञवल्क्यवचनं तन्मध्यमोत्तम-
पुरुषविषयम् । यत् "सहस्रे तु घटं दद्यात् सहस्राङ्गे"
तथायसम् । अङ्गस्याङ्गे तु सलिलं तस्याङ्गे तु विषं
सूतमिति" पितृमहवचनं तद्व्यत्याख्यद्रव्यापहारे
पातित्वं भवति तद्विषयम् । एतत्सोयसाहसविषयम्
दत्तापङ्गवे तु कात्यायनः "दत्तस्यापङ्गवो यत् प्रमाणं तत्
कल्पयेत् । सोयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ।
सर्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् । हेमप्रमाण-
युक्तन्तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत् । ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुव-
र्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् । अशीतेस्तु विनाशेऽप्य
दद्याच्चैव कृताशनम् । पञ्चा नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् । विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधी-
यते । पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्द्धाङ्गस्य तण्डुलाः ।
ततोऽर्द्धाङ्गविनाशे हि स्मृतेषु पुत्रादिमस्तकान् । ततो-
ऽर्द्धाङ्गविनाशे तु लौकिकस्य क्रिया सूता । एवं
विचारयन् राजा धर्माधीश्वरं न होयत" इति । अत्र
सुवर्णशब्दः षोडशभाषात्मकः । नाशोऽपङ्गवः । विंश-
द्दशविनाशे त्रिंशद्विनाशन इति स्मृतिचन्द्रिका ।
पञ्चाधिकस्य पञ्चभ्योऽधिकस्य षट्प्रभृतेरिति यावत् ।
तदर्द्धाङ्गस्य सुवर्णप्रभृतेः । ततोऽर्द्धाङ्गस्य अष्टमाधोन
सुवर्णाङ्गप्रभृतेः । ततोऽर्द्धाङ्गस्य विनाशे सार्द्धसप्तमाधो
नसुवर्णाङ्गप्रभृतेर्विनाशे । लौकिकाश्च क्रियाः ।
अपङ्गवे तव दशगुणो द्रव्यनाशो भविष्यतीत्यादिकाः ।
अशब्दः स्मार्त्तशपथसंघातः । अतएवाह विष्णुः
"सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् । तत्र च ल-
क्षणलोने मूद्रं दूर्वाकरं शापयेत्, द्विलक्षणलोने तिल-
करम्, त्रिलक्षणलोने जलकरं चतुःलक्षणलोने सुवर्णकरम्,
पञ्चलक्षणलोने सीरोद्धृतमहीकरम्, तत्र सुवर्णाङ्गेनै
कीशो देवः मूद्रस्य ततः परं यथार्हं घटान्युदकविषा-
णामन्यतमं द्विगुणार्थं यथार्थमिहता समयक्रिया ।
तेश्वरस्य त्रिगुणेष्वर्थे, राजन्यस्य कोशवर्जस्तुगुणेष्वर्थे ब्रा-
ह्मणस्य कोशन्दद्यात् अन्यत्वागामिकालसमयनिबन्धन-
क्रियातः कोशस्थाने ब्राह्मणं सीरोद्धृतमहीकरमेव शा-
पयेत् । प्राग्दृष्टदोषं स्वल्पेऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतम-
मेव कारयेत् । सत्सु प्रथितं सञ्चरितं न महत्त्वर्थेऽ-
पीति" । सीरोद्धृतमहीकरं लाङ्गलोद्धृतलोहस्तमि-
त्यर्थः । जनप्रहणमधिके शापनिष्ठत्यर्थं शापे तु विशेष-
वसाह मनुः "सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोवीजकाञ्चनैवैश्वर्यं मूद्रं सर्वेस्तु पातकैरिति" यदाह-
मर्थापङ्गवी स्यात् तदा सत्याभिधानधर्मो मम निष्कलः
स्यादिति शपथकारिणं ब्राह्मणं वाचयेत् । एवं क्षत्रिया-
दीनां वाहनादीनि निष्कलानि स्फुरित्वादीत्यर्थः ।
पादसर्गादीनां विशेषः सूत्रान्तरे दर्शितः "निष्के तु
सत्यवचनं द्विनिष्के पादलक्ष्मणम् । जनतिके तु पुष्पं
स्यात् कोशपानमतः परम्" इति । अत्र निष्कशब्देन क-
र्षचतुर्थ्यांशो सङ्घासङ्घितः प्रतिपाद्यते कचिद्देशे तत्रापि
निष्कव्यवहारात् न तु मनूक्तो निष्कः तस्य राज-
तपलात्मकत्वेन मूलकाञ्चनकर्षादधिकत्वात् तत्र सत्यव-
चनविधौ चतुर्थ्यर्थे ब्राह्मणस्येति विरोधः स्यात् ।
दिव्ये दण्डे च मनूक्तं परिमाणम् आहमिति
दृष्टस्यतिराह "सङ्ख्या रश्मिरजोमूला मनुना ससुदा-
हृता । कार्पापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथेति" ।
संख्या परिमाणं रश्मिरजोमूला त्वसरेखादिका । विनये
दण्डे । तच्च परिमाणं प्रतिज्ञापूर्वकं मनुराह "लोकसं-
व्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि । तास्मरूपसु-
वर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः । जालान्तरगतं भानौ
यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणां नान्तरा-
ण्युच्चलते । त्वसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया त्रिंशत्का परि-
माणतः । ता राजसर्पपक्षिचक्षुः त्रयो गौरसर्पपः ।
सर्पपाः षड्यवो मध्यस्थियवन्त्वेकलक्षणम् । पञ्चलक्षणको
माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाक्षतारः पलानि
धरणन्दश । द्वे लक्षणे समष्टौ विज्ञेयो रौप्यमाषकः ।
ते षोडश स्याद्वरणं पुराणस्यैव राजतः । धरणानि
दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः । कार्पापणस्तु विज्ञेयः
कापिकस्तान्निकः पणः । चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञे-
यस्तु प्रमाणतः" इति । अत्र तास्मरूपसुवर्णानामिति
तास्मरूपयोरत्यत्वात् प्राक्प्रयोगो न तु क्रमप्रदर्शनार्थः ।
पलानि धरणन्दशेत्यन्तं सुवर्णपरिमाणाभिधानात् ।
चतुःसौवर्णिको निष्क इत्युक्तं रूपपरिमा-
णाभिधानम् । अवशिष्टेन तास्मपरिमाणाभिधानम् ।
जालान्तरप्रविष्टे स्वर्यरश्मौ यत् सूक्ष्मं रजो दृश्यते तत्
त्वसरेणुसंज्ञकम् अष्टौ त्वसरेणवो त्रिंशत् तास्मिन्ः
राजसर्पपः । त्रयो राजसर्पपाः गौरसर्पपः । षड्गौर-
सर्पपा मध्यमो यवो न सूक्ष्मो न स्थूल इति । मध्यम-
यवस्य परिमाणसूक्तं मितालराशाम् मध्यशब्दः पाद-
प्रमाणार्थः । तथा च संपूर्णयवपरिमाणसूक्तमिति मनु-

भाषेत् । तयो यवाः कृष्णलम् । माषः पञ्च कृष्णलानि
सुवर्णः षोडश माषाः । पलं सुवर्णाश्चत्वारः । धरणन्दश
पलानि । कृष्णमाषो द्वे कृष्णले । रजतस्य धरणं
षोडश कृष्णमाषाः । अथ च पुराण इति संज्ञान्तरम् ।
राजतः शतमानः राजतदशधरणानि राजतपलसंज्ञा-
यस्य भवति । “शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव त्विति”
याज्ञवल्क्यस्मरणात् । पूर्वोक्तसुवर्णचतुष्टयपरिमित एको
राजतनिष्कः । कार्ष्णिकः कर्षसंमितः ताश्चिकस्तान्-
विकारः कार्ष्णिको विज्ञेयः । पण इति च संज्ञा क-
स्यैव विज्ञेयेत्यर्थः । चण्डोऽध्याहार्यः । अतएव वृह-
स्पतिः “निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्ष्णिकस्तान्त्रिकः पणः” ।
ताश्चकर्षजता मुद्रा विज्ञेयः कार्ष्णिकः पणः । स एव
चन्द्रिका प्रोक्ता ताश्चतसस्तु धानकाः । ता द्वादश सुव-
र्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु” । इति कर्षः पलचतु-
र्धांशः । “ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलद्वयचतुष्टयम्
इत्यमरसंज्ञेनाभिधानात् । ते माषाः षोडशाक्षः कर्ष इति
च संज्ञेत्यर्थः । तेनाक्षकर्षशब्दयोः सुवर्णपरिमाणवचन-
त्वमित्यवगम्यते । याज्ञवल्क्यः पले विकल्पमाह
“पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम्” । इति
तस्य चतुर्थोऽंशो विंशतिर्माषा तत्परिमितः कार्ष्ण-
िकः । अतएव कात्यायनः “माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः
कार्ष्णिकस्य तु । काकिणी तु चतुर्भागा माषकस्य पणस्य
चेति” । राजतोऽपि कार्ष्णिकोऽस्तीत्याह नारदः “का-
र्ष्णिकस्य प्रमाणमाह “पलान्यष्टौ सुवर्णस्तु ते सुवर्णाश्च-
तुर्दश । एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्तितम्”
वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः “ब्राह्मणस्य
धटो देयः क्षत्रियस्य क्षताशनः । वैश्यस्य सखिलं देयं
शूद्रस्य विषमेव तु । साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो
भनीप्रभिः । विषं विना ब्राह्मणस्य सर्वेषां वा तुला
सूता” इति । अनित्या चैवं व्यवस्था “राजन्येऽग्नि-
घटं विषं वैश्वे तोयं नियोजयेत् । सर्वेषु सर्वदिव्यं
वा विषवर्जं द्विकोत्तमे” इति कात्यायनस्मरणात् । व्य-
वस्थापले वयोविशेषादिना व्यवस्थापनीयम् तदाह
नारदः “स्त्रीवाहुरान् सत्वहीनान् परितश्चादिताल-
रान् । बालवृद्धातुरांस्त्रीश्च परीजेत घटं सदा । स्त्री-
णान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सखिलं सूतम् । घट-
कोशादिभिस्ताडामन्तस्तात्वं विचारयेत् । नार्त्तानान्तो

शुद्धिः स्यात् न विषं पित्तरोगिणाम् । श्वित्प्रसङ्गान-
खादीनां नाग्निकर्म विधीयते । न मज्जनीयाः स्त्री-
बाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः । रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः
समांसो ये च दुर्बलाः । निरुत्साहान् व्याधिक्षिप्ता-
क्षार्तांस्तोये निमज्जयेत् । सद्यो स्त्रियन्ते मज्जन्तः
स्त्र्यप्रपाणा हि ते सूताः । साहसेऽप्यागतानेताद्वैव
तोये निमज्जयेत् । न चापि हारयेदग्निं विषेण विषो-
धयेत्” याज्ञवल्क्यः “तुला स्त्रीबालवृद्धान्पङ्कबाह्वा-
णरोगिणाम् । अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य
चेत” । स्त्रीमातृजातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण ।
बाल आशोडशाद्वर्षाज्जातिविशेषानादरेण । वृद्धोऽ-
शीतिकावरः । अन्तो नेत्रविकलः । पङ्कः पादवि-
कृतः । ब्राह्मणोजातिमात्रम् । रोगी व्याधितः ।

एतेषां शोधनार्थं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशीर्षेत्तवै-
शाखेसु सूत्रादीनां सर्वदिव्यप्रसक्तौ तुलैवेति नियस्यते न तु
सर्वकालं स्त्रीणां तुलानियमः कोशाद्विधानात् । अग्नि
फालस्तप्तमाषस्य क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । यवा
श्वार्थे शूद्रस्य विषस्य सप्तैव यवा उक्तप्रमाणलक्षणा
भवन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् अग्निर्जलं
वेति क्षत्रियवैश्यविषयमित्यवगम्यते । अतएव पिता-
महः “ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य क्षताशनः ।
वैश्यस्य सखिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत्” इति ।
कात्यायनोऽपि “न लोहशिल्पिनामग्निः सखिलं नाशु-
सेविनाम् । मन्त्रयोगविदाश्चैव विषं दद्यात् न क्वचित् ।
तण्डुलैर्न नियुज्येत व्रतितं सुखरोगिणाम्” इति ।
व्रतितं पयोव्रतादिनियमस्थम् । हारीतोऽपि “कुडिनां
वर्जयेदग्निं सखिलं श्वासकासिनाम् । पित्तक्षेपवतां
नित्यं विषं च परिवर्जयेत्” इति ।

विष्णुरपि “न श्लेष्मकारिणां व्याधितानां भीक्षुणां
श्वासकासिकानामशुभेविनाशदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति”
पितामहोऽपि “कुडिनां वर्जयेदग्निं सखिलं श्वास-
कासिनाम् । पित्तक्षेपवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् ।
मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तत्रैव च । कोशः प्राज्ञै-
र्न दातव्यो वे च नास्ति कष्टतयः” इति । यत्तु पिताम-
हेनोक्तम् “सत्रतानां भृशात्तानां व्याधितानां तपस्वि-
नाम् । स्त्रीणाञ्च न भवेद्विषं यदि धर्मस्तवेष्ट्यते”
इति तुलैतरविषयं तदिति केचित् तदयुक्तम् । “घट-
कोशादिभिस्ताडामन्तस्तात्वं विचारयेदिति पूर्वोदाहृत-

नारदवचनेन स्त्रीणां कोशादेर्विधानात् । तदग्न्यन्व-
विषयमित्युक्तं विद्यारण्यस्त्रीपादैः । विज्ञानेश्वराचार्यास्तु
पुंस्त्रियोर्विवादे रूच्या वान्यतरः कुर्वीदित्यनेन पक्षे
स्त्रीणां अपि दिव्यप्रसक्तौ पुरुषस्यैव दिव्यं न स्त्रीणा-
मित्येतत्परमिदम् । अन्यथा सर्वथा तासां दिव्यनिषेधे
घटकोशादिभिस्तासामनस्तत्त्वं विचारयेदित्यनेन विरोधः
स्यादिति पाञ्चः । कात्यायनः “गोरक्षकान् वारिजकां-
स्तथा कारुज्जशीलवान् । प्रेक्षान् वारुंषिकांश्चैव ग्राह्ये-
ष्वद्वन्द्वद्विजान्” । कालिकापुराणेऽपि “वर्णान्त्यस्य सदा
देयं माषकं तन्महेमजमिति” । वर्णानामन्यः प्रत्यन्तः
तस्येत्यर्थः । नारदोऽपि “महापराधे निर्द्धमे कृतज्ञे
क्लीवकुक्षिते । नास्तिके दृष्टदोषे च शत्रूनां तु विव-
जयेत्” इति । कात्यायनोऽपि “मातापितृद्विज-
गुरुद्वन्द्वस्त्रीवालघातिनाम् । महापातकयुक्तानां नास्त-
िकानां विशेषतः । लिङ्गिनां प्रमदानाञ्च मन्त्रयोग-
क्रियाविदाम् । वर्णसङ्करजातानां पापाभ्यासप्रवर्त्ति-
नाम् । एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेवं प्रवर्त्तितः ।
दिव्यं प्रकल्पयेच्चैव राजा धर्मपरायणः । एतैरेव नि-
युक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति । न सन्ति साधवो यत्न
तत्त शोभ्याः स्वकैरैरिति” । साधूनां दिव्यमर्हति
राजा कल्पयितुमिति शेषः । प्रतिनिधिद्वारा एतैर्दिव्यं
कारणोयमिति दृष्टवितुमाह स एव “महापातक-
युक्तेषु नास्तिषेषु विशेषतः । न देयं तेषु दिव्यन्तु
पापाभ्यासरते ऋगुः । येषु पापेषु दिव्यानि कर्त्त-
व्यानि प्रयत्नतः । तारयेत्सज्जनैस्तानि नाभिशस्तं
त्यजेद्धर इति” । तारयेत् शोधयेत् । अभिशोधनं
प्रतिनिधिद्वारा शोधनमकारयित्वा न त्यजेदित्यर्थः ।
अस्तु तेनैवोक्तम् “अस्यैवप्राधमदासानां स्वेच्छानां
प्रापकारिणाम् । प्रातिलोभ्यप्रसूतानां निश्चयो न तु
राजनि । तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशे-
दिति” । तत्तैर्नियुक्तानां साधूनामभावे विज्ञेयम् । तत्-
प्रसिद्धानि घटादीनि इति स्मृतितत्त्वे । साधूनामभ-
्यासमर्थं प्रतिनिधिमभ्युपजानाति स एव “काल-
देशविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् । अन्येन हारये-
दित्यं विधौ विपर्ययः” । सामर्थ्याभावे सर्ववर्णविषये
विशेषमाह चारीतः, “राजस्येऽग्निं घटं विधौ वैशेष्ये
तोयज्जिज्ञो जयेत् । न विषं ब्राह्मणे दद्याद्विषं वर्णान्तरे
सूतम् । कोशतण्डुलधर्मास्तु धर्मसम्भवमेव च ।

एतद्वारादिशपथान् सर्ववर्णं प्रयोजयेत्” इति ।
अथ दिव्यकालः तत्त पितामहः “यो यस्य विहितः कालो
विधिर्यस्य च यो यथा । तं प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन वादि-
नश्च बलावलम् । चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव
च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ।
घटः सर्वकुंकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् । अग्निः
शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः । शरद्वर्षे च
सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषमिति” । विष्णुरपि स्त्री-
ब्राह्मणविकलाऽसमर्थरोगिणां न तुला देया न वाति
वायौ न कुक्ष्यसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः शरद्वर्षयोश्च
न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयं प्राद्विष च । न
क्षैष्टिकाणां व्याध्यर्दितानां भीक्षुणां श्वासकासिना-
मन्त्रजीविनासदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति । हेमन्त-
निषेधोऽत्र पौषमासविषय एव न तु मार्गशीर्षविषयो-
ऽपि । मार्गशीर्षस्य “चैत्रो मार्गशिरा इति पूर्वोदाहृत
पितामहवचनेन सकलदिव्यसाधारणत्वाभिधानात् ।
नारदोऽपि “विचार्य धर्मनिपुणैर्धर्मशास्त्रविशारदैः ।
धर्मं सर्वतु कं प्रोक्तं पण्डितैर्धटधारणम् । वर्षासु
समये वज्रिर्हेमन्तशिशिरे तथा । ऋषीणां सलिलमित्युक्तं
विषं काले तु शीतले । न शीते तोयगुडिः स्नाहोष्ण-
कालेऽग्निशोधनम् । न प्राद्विष विषं दद्यात् प्रवाते न
तुलां तथा । नापराह्णे न मध्याह्ने न मध्याह्ने कदा-
चनेति” । मध्याह्ने दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तविषयः ।
अतएव पितामहः “पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे
च घटो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभी-
पसता । दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुक्तिर्विधीयते ।
रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषं देयं सुशीतलमिति” । अत्र
विषस्य वर्षासु निषेधात् सिंहरवावेव परीक्षामात्र
निषेधाच्च दिव्यान्तरं सिंहतरयर्षावपि कुर्वन्ति । अतः
“यास्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेदित्यस्य न विष-
यः । तथा च ज्योतिषे “सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे
चास्तमिते ऋगौ । मलमासे न कर्त्तव्या परीक्षा जय-
काङ्क्षिणा” । तथा “रविगुप्तौ गुरौ चैव न शुक्ले-
ऽक्षगते पुनः । सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते
बुधैः । नाटस्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे ।
तु परीक्षाविवासश्च शनिभौमदिने भवेत्” । रविगुप्तौ
गुरौ चेदित्यत्र शस्यत इति शेषः तथा च दीपिकायाम्
“न शुक्राक्षोऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासोऽष्टमेऽर्के

विष्टौ मासे मन्त्राख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु
चाय । नाडीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनीनाथताराविशुद्धौ
प्रातः कार्या परीक्षा द्वितनुचरग्रहशोदये शस्तलग्ने ।
इति । यद्यपि दिव्ये वारविशेषविधानाभावस्तथापि
शिष्टाचारादादिव्यवारे दिव्यानि दातव्यानीति भिताक्ष-
रायाम् । अथ दिव्यदेशाः तत्र पितामहः । “प्राङ्मुखो
निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटः सदा । इन्द्रस्थाने
सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे” इति । घटग्रहणं
दिव्यान्तरस्थाप्यपलक्षणम् । इन्द्रस्थानग्रहणञ्च प्रसिद्ध-
देवतायतनान्तरस्थाप्यपलक्षणम् । अतएव दिव्यमात-
स्यपक्रम्य नारदः “सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे” ।
विषयविशेषे इन्द्रस्थानादीनां व्यवस्थाभाह । कात्यायनः
“इन्द्रस्थानेऽभिषेकानां महापातकानां नष्टनाम् । नष्ट-
द्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् । प्रातिलोम्यप्रस-
तानां दिव्यं देयञ्चतुष्पथे । अतोऽन्येषु तु कार्येषु
सभामध्ये विदुर्मुधा” इति । इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजपूर्व-
स्थाने । दिव्यदेशानादरे दिव्यं विसंवदतीत्याह, नारदः
“अदेशकालदत्तानि बह्विषासकृतानि च । व्यभिचारं
सदर्थेषु कुर्वन्तो ह न संशयः” । वासो जननिवासस्तस्मा-
द्विष्णुतानि निर्जनप्रदेशकृतानीति यावत् । अतएव
पितामहः “प्रत्यक्षं दापयेद्दिव्यं राजा वाधिरक्तोऽपि
वा । ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव चेति” ।
ब्राह्मणानां प्रकृतयोऽस्मात्प्राप्तोपाज्ञेत्यन्वयः ।
अथ दिनव्यसाधारणविधित्तत्वं दृष्टव्यमिति : “ज्ञेहात्
क्रोधाक्लोमतो वा भेदमायां लि सान्निधः । विधिदत्तस्य
दिव्यस्य न भेदो जायते कचिदिति” । विधिस्तु पितामहेन
दर्शितः “दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्निवाकः समा-
चरेत् । अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपयासो नृपाज्ञया ।
तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन धर्मवित् । वादित
तुर्वचोवैश्व गन्धमात्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राङ्गलि-
भूत्वा प्राङ्निवाकस्ततो वरेत् । एहो हि भगवन्धर्म !
अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालेश्वर वस्त्रा-
दित्थमरुद्गणैः । आवाह्य तु घटे धर्मं पश्चादङ्गानि
विन्यसेत्” । सर्वकार्याणि साधारणानि असाधारणानि
च ततस्तदुपयोगिसमासमीपस्थापनान्तरमित्यर्थः । घट-
ग्रहणमतं दिव्यमात्रोपलक्षणम् । अस्मिन्दिव्य इति
मन्त्रलिङ्गादेतेषां धर्माणां दिव्यमात्रसाध्यस्य । “इमं
मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनञ्च

देवानां तथैव परिकल्पयेत्” इत्युपसंहरता तेनैवोक्त-
त्वाच्च । अङ्गानि कानीयाकाङ्क्षायां स एवाह, “इन्द्र-
पूर्वं तु विन्यस्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे
भागे कुबेरं चोत्तरे तथा । अग्न्यादिलोकपालांश्च
कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः श्यामो
वरुणः स्फटिकप्रभः । कुबेरस्तु सुवर्णभः अग्निश्चैव
सुवर्णभः । तथैव निर्वर्तितः श्यामो वायुर्धूमः प्रश-
स्यते । ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत्क्रम्मादिमान् ।
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वं वरुणास्यापयेद्बुधः । धरोभुव-
स्तथा सोम आपश्चैवानलोऽनिलः । प्रत्यक्षञ्च प्रभा-
तञ्च यस्योऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । देवेशेऽनयोर्मध्ये आदि-
त्यानां तथाऽयनम् । धातार्यमा च सितञ्च वरुणांशो
भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः
सुतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजन्वो जवन्त्यजः ।
इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः । अग्नेः
पश्चिमभागे तु रुद्रा एकादश सुताः । वीरभद्रश्च
शम्भुश्च गिरिशश्च महायशः । अजैकपादहिरुर्गङ्गाः
पिनाकी चापराजितः । भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च
विशाम्पतिः । स्याणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्रैकादश
सुताः । प्रेतेशरक्षोर्मध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही
चैव माहेंद्री चासृगङ्गा गणसंयुता । निर्वर्तेरुत्तरे
भागे गणेशायतनं विदुः । वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां
स्थानमुच्यते । पवनः स्वर्शनो वायुरनिलो मरुतस्तथा ।
प्राणाः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । घट-
स्योत्तरभागे तु दुर्गाभावाहयेद्बुधः । एतासां देवता-
नान्तु स्नाना पूजनं विदुः । भूषावसानं धर्माय दत्त्वा-
चाचादिकं क्रमात् । अर्घादि पश्चादङ्गानां भूषान्तुप-
कल्पयेत् । गन्धादिकां निवेद्यानां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ।
चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः । आच्येन
हविषा चैव समिद्धिहोमसाधनैः । सावित्रा प्रणवे-
नाथ स्नाहान्ते नैव होमयेत्” । अङ्गानाम् इन्द्रादि-
दुर्गानाम् अर्घादुपकल्पनञ्च न काण्डानुसमयेन ।
तथात्वे प्रयोगवचनावगताङ्गसहभाववाधापत्तेः । किन्तु
पदार्थानुसमयेन तथा च दुर्गायै भूषणं दत्त्वा धर्मस्तेन्द्रा-
दिदुर्गानानाञ्च गन्धादिपरिचर्यां विप्रकल्पयेदिति । गायत्रीं
प्रणवादिवासुदेव्यं पुनः प्रणवं स्नाहाकारान्तुष्टाय्यं
समिदाज्यचरुभिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

“अनुक्तसङ्ख्या यत् स्यात् शतमष्टोत्तरं स्मृतमिति” स्मर-
णादित्यर्थः । होमानन्तरकर्तव्यं स एवाह “यमर्थम-
भियुक्तः स्यात्प्रतिष्ठित्वा तन्तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सहि-
तन्तु कार्यञ्च शिरः क्रमात्” । मन्त्रश्च, “आदित्यचन्द्रा-
वनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च
रात्रिश्च उभे च सम्यो धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति”
एतत् सर्वं पूर्वाह्णे कर्तव्यम् तस्य प्रधानकालत्वात्
तथा च नारदः “अहोरात्रोपहिते स्नाते आर्द्रवाससि
मानवे । पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितमिति” ।
एतत् प्राङ्निवाकेनोपवासादिनियमपूर्वकं कर्तव्यम् तथा
च नारदः “प्राङ्निवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः । सत्यसन्धः
शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः । उपोषितश्चार्द्रवासाः
कृतदन्तानुधावनः । सर्वासां देवतानाञ्च पूजां कृत्वा
अथाविधि” । कर्तृरुपवासादिकमाह “विरात्रो-
पोषितोयः स्यादेकरात्रोपोषितस्तु वा । नित्यं देयानि
दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे” इति । याज्ञवल्क्योऽपि
“सचेलं स्नातमाह्वय स्त्र्यर्थोदय उपोषितम् । कारयेत्-
सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधावित” । अत्र स्त्र्यर्थोदय-
पदेन पूर्वाह्ण एव ग्राह्यः “पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां
प्रदानमनुकीर्त्तितमिति” नारदवचनातुरोधात् । विरा-
त्रैकरात्रोपवासयोः शक्ताशक्तविषयत्वेन वप्रस्था ज्ञेया ।
दिवप्रयोगानन्तरं हविषादानम् उक्तेन विधिना दिव्य-
प्रयोगं कारयितुः राज्ञः फलञ्चाह पितामहः “सङ्गिः
परिष्ठतो राजा शुद्धिमेतां प्रपूजयेत् । ऋत्विक्पुरो-
हिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् । एवं कारयिता
राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् । महर्तौ कीर्त्तिमाप्नोति
ब्रह्मभूयाय कल्पते” इति । अथञ्च विधिः सर्वदिव्य-
साधारण इत्याह स एव “इमं मन्त्रविधिं कर्तुं सर्व-
दिव्येषु योजयेत् । आवाहनञ्च देवानां तथैव परि-
कीर्त्तितमिति” । सर्वदेवावाहनादि संशोध्यशिरसि पत्मा-
रोपणान्नं सर्वदिव्यसाधारणमित्यर्थः” दिव्यमाहका ।
१२जलभेदे । “दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकामवम् ।
तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम्” भाव०प्र० ।
१३स्नानभेदे न० “असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्ताद्यपे-
क्षया । मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिद्विच्छन्ति स्वरयः ।
मान्द्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं
मानसञ्चैव सप्तस्नानं प्रकीर्तितम् । “आपोहिष्ठेति” वै

मान्द्रं, ददालम्भन्तु पार्थिवम् । आग्नेयं भस्मना स्नानं,
वायव्यं गोरजः स्मृतम् । यत्तु सातपथ्येण स्नानं
तद्विध्यसिच्यते । वारुणञ्चावगाह्यञ्च, मानसं विष्णुचि-
न्तनम् । समस्तं स्नानसुदृढं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।
कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्” योगि-
याज्ञवल्क्यः । दिवि द्योतात्मके आदित्ये परमव्योम्नि वा
ब्रह्मणि स्वस्वरूपे भवः यत् । “दिव्यस्य देवताप्रायः
शुद्धान्तःकरणः सदा । इन्द्रातीतो वीतरागः सर्वभूत-
क्षमः क्षमी” इत्युक्ते १४तत्त्ववेत्तारि पु० १५आमलक्यां
स्त्री मेदि० । १६बन्ध्याकूर्कोटक्याम् १७शतावर्याम्
१८महामेदायाम् १९ब्राह्म्याम् २०स्थूलजीरके २१श्चेत
दूर्वायाम् २२हरीतक्याम् २३पुरावाम् २४गन्धवत्याञ्च
स्त्री राजनि० । २५देवे दिने २६तदीये माने च न०
दिव्यदिनदिव्यमानशब्दयोर्द्वयम् । २७द्युलोकाज्जाते
२८मनोज्ञे २९लोकातीते दिव्यदर्शी दिव्यचक्षुः त्रि० ।

दिव्यकट न०प्रतीचोस्थे पुरभेदे “कृत्स्नं पञ्चनदञ्चैव तथैवा-
सरपर्वतम् । उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पु-
रम्” भा० स० ३१अ० नकुलप्रतीचीजये ।

दिव्यकुण्ड न० कामरूपपीठस्यचोभकशैलपूर्वभागस्थे कुण्ड-
विशेषे । “यथा तद्दक्षिणे महाशैलः क्षोभकोनामना-
मतः । तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठवन्तो देवी व्यवस्थिता ।
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना प्रच्योनिस्वरूपिणी । एकत्र
पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् । स्थिता रमयितुं
तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा । तच्छैलपूर्वभागात्तु कान्ता
नाम महानदी । दक्षिणं सागरं याति प्रथमां चोत्तर-
क्षवा । दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तच्छैलोपत्यकागतम् ।
संस्थितस्तत्र स्नात्वा तु तां देवीं परिपूजयेत् । दिव्य-
कुण्डे नरः स्नात्वा पञ्चपुष्करिणीं शिवाम् । यः पूजये-
न्महाभागः स योनौ न हि जायते” । कालि०पु० ८५अ०

दिव्यगन्ध पु० कर्म० । १मनोज्ञे गन्धे । दिव्योगन्धोऽस्य ।
२गन्धके श्लवङ्गे च न० ३स्थूलैलायां महाचक्षुःशाले
च स्त्री राजनि० ।

दिव्यगायन पु० कर्म० । गन्धर्वे अक्षरः ।

दिव्यचक्षुस् पु०दिव्यं चक्षुर्यस्मात् ५ब० । १मर्कटे शब्दमाह ।
(चक्षमा) ख्याते २पदार्थे च ३सुगन्धभेदे ४सुलोचने च ।
दिव्यमनरीक्षभूतं चक्षुरस्य । ५अग्रे त्रि०मेदि० । कर्मधा० ।
५अलौकिकपदार्थदर्शनयोग्ये नेत्रे न० “न च मां शक्यसे
द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे

योगसैश्वरम्” गीता । दिव्यमलौकिकार्थदर्शनसाधनं चक्षुरस्य । “तथाभूतनेत्रयुक्ते त्रिं “त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा” रघुः “नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष ! नमस्ते दिव्यचक्षुषे” नीलकण्ठस्तवः ।

दिव्यतेजस् स्त्री दिव्यं तेजो यस्याः ५० । श्राल्मीलता-
याम् । २४३ ततेजस्ते त्रिं ।

दिव्यदर्शिनं त्रिं दिव्यमलौकिकपदार्थं पश्यति दृश-णिनि ।
अतीन्द्रियार्थदर्शके । “व्याजहार सभामध्ये दिव्य-
दर्शी महातपाः” भा० आश्व० २० अ० । दृश-क्तिप् ।
दिव्यदृगप्यत्र ।

दिव्यदिनं न० दिवि भवम् यत् कर्म० । दैवे दिने “मासैर्द्वा-
दशभिर्वर्षे दिव्यं तदहश्च्यते” सू० सि० तन्मानसुक्तम् ।

दिव्यदोहदं न० “यत् दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सि-
द्धये । उपयाचितं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधाः” हारा०
उक्ते अभीष्टसिद्धये देवेभ्यो देये द्रव्ये ।

दिव्यनदी स्त्री कर्म० । आकाशगङ्गायाम् ।

दिव्यनारी स्त्री अप्सरःसु सर्वेशायाम् दिव्यस्त्री प्रभृतयो-
ऽप्यत्र । “दिव्यस्त्रीकरचारुचामरवरैः संवीज्यमानः
कदा” गङ्गास्तवः ।

दिव्यपञ्चामृतम् न० पञ्चानाममृतानां तत्तुल्यखादूनां समा-
हारः कर्म० । मिलितगव्याज्यदधिलीरमधुसितालके
पदार्थे राजनि० ।

दिव्यपुष्पं पु० दिव्यं मनोज्ञं पुष्पम् । शक्रवीरे शमहाद्रीणायां
राजनि० संज्ञायां कन् कापि अतस्त्वम् । दिव्यपु-
ष्पिका रक्तपुष्पकार्कट्यो स्त्री रत्नमाला ।

दिव्यप्रश्नं पु० कर्म० । अनागतज्ञापके प्रश्ने । “उच्चावचं दैव-
युक्तं रहस्यं दिव्यप्रश्नाः मृगचक्रासुहृताः । जयं महानं
कुरुहृद्भयानां निवेदयन्ते पाण्डवानां जयञ्च” भा० उ०
४७ अ० ।

दिव्यमानं न० कर्म० । दैवे माने “सुरासुराणामन्योन्य-
महोरात्रं विपर्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं मानो
भंगप्रपूरणात्” । “युमानां विघ्नं यातं तथा कृतयुगं
विदम् । प्रोज्झ्य सृष्टेस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यसं-
ख्यया” । “ब्राह्मं दिव्यं तथा पितृन् प्राजापत्यं गुरो-
स्तथा । सौरं च सावनं चान्द्रमार्गं सानानि वै त्रयं
सू० सि० ।

दिव्ययमुना स्त्री नित्यकर्म० । कामरूपपीठस्य दम्निकाया
नद्याः पूर्वभागस्य नदीभेदे यथा “तस्या नद्याः पूर्वभागे

गङ्गेव फलदायिनी । माघन्तु सकलं मासं तस्यां
स्नात्वा नरोत्तमः । तथा दम्निकायाञ्च परं निर्वाणं
माप्नुयात् । ततः पूर्वं परा देवी नाम्ना सा सरिदु-
त्तमा । महती दिव्ययमुना यमुनावत्फलप्रदा ।
दक्षिणाद्रिसमुद्भूता दक्षिणोद्विगाभिनी । तस्यान्तु
कार्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमाप्नुयात्” कालि० पु० ८१ अ०

दिव्यरत्नं न० कर्म० । चिन्तामणौ मणौ शब्दार्थक० ।

दिव्यरथं पु० कर्म० । व्योमयाने विमाने शब्दरत्ना० ।

दिव्यरसं पु० नित्यकर्म० । शपारदे राजनि० । शमनोज्ञे
रसे पु० दिव्योरसोऽस्य । शरुचिररसयुक्ते त्रिं ।

दिव्यलता स्त्री कर्म० । समूर्णलतायाम् राजनि० । शमनोज्ञे
लतामात्रे च ।

दिव्यवस्त्रं पु० दिव्यं वस्त्रं यस्मात् । शिष्यप्रकाशे शब्दरत्ना० ।
इत० । शमस्त्रवस्त्रयुक्ते त्रिं कर्म० । शमनोज्ञे वस्त्रे न०

दिव्यसरित् स्त्री कर्म० । आकाशगङ्गायाम् “व्योम्नि दिव्यस-
रिदम्बुपङ्क्तिः” माघः ।

दिव्यसानुं पु० विश्वदेवभेदे “विश्वे चाग्निमुखा देवाः” इत्यु-
पक्रमे “पाणिं जेमासमूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च”
भा० आश्व० ६१ अ० विश्वदेवोक्तौ । शदिव्यसानुके गिरौ च ।

दिव्यसारं पु० दिव्यः सारोऽस्य । शालवृक्षे राजनि० ।

दिव्यादिव्यं पु० दिव्यश्चादिव्यश्च कर्म० । नायकभेदे रसम-
ञ्जरी यथा अर्जुनादयः । शनायिकाभेदे स्त्री यथा द्रौ-
पद्यादयः । शउपदेवीभेदे स्त्री शब्दार्थचि० ।

दिव्यासनं न० “अथ दिव्यासनं वस्त्रे पुष्टं हस्तेन बन्ध-
येत् । एकहस्तमध्यदेशं भूमिहस्तञ्च नासया” रुद्रजा०
उक्ते आसनभेदे ।

दिव्येलकं पु० सर्पभेदे “तयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलक-
लोभ्रपुष्पकराजिचित्तिकाः पोटगलः पुष्पाभिकीर्णौ
दर्भपुष्पोवेक्षितकः सप्त तेषामाद्यवोराजिलवत् शेषा मण्ड-
लिवत्” सुत्र० ।

दिव्योदकं न० कर्म० । शचनरीक्षभवे जले दिव्यशब्दे भावः
प्र० वाक्ये तद्भेदादि दृश्यम् । अम्बुशब्दे विवर्तितः ।

दिव्योपपादुकं पु० उपपद्यते मातृपितृादिदृष्टकारणमनपे-
क्ष्यैव अदृष्टसहकृताणुस्य एव उत्पद्यते उप-पद-उक्तञ्
कर्म० पिशाचादिव्यादृष्टत्वे दिव्य इति विशेषणं तेषाञ्च
मातृपितृादिदृष्टकारणापेक्षाभावेऽपि दिव्यत्वाभावाच्च
तथात्वम् । देवे अमरः ।

दिव्यीशं पु० तन्त्रोक्ते गुरुभेदे । “महादेवो महाकाञ्चि-
नः

पुरश्चैव भैरवः । दिव्यौघा गुरुः प्रोक्ताः सिद्धौघान्
कथयामि ते” । इति शक्तिरत्नाकरतन्त्रम् । “अथ तारा-
गुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् । ऊर्ध्वकोशो व्योमकोशी
नीलकण्ठोऽष्टध्वजः । दिव्यौघान् सिद्धिदान् वत्स !
शृणुष्वान्वहितो मुदा” । “शृणु वत्स ! महादेव !
गुरुन् दुर्गामनूजवान् । परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी
शुभोदयः । क्षणकाल ! कालनाथो दिव्यौघा भैरवादि-
काः” तन्त्रसारे देवताभेदात्तुल्येदा उक्ता रुचिरौषधौ च
दिव्यौषधि स्त्री नित्यकर्म । १ मनःशिलायाम् शब्दार्थिकः ।
दिश दाने आज्ञापने कथने च तु० उ० भ० सक० अचि० । दिशति
ते अदिक्षत् न दिदेश देष्टा दिष्टः दिष्टिः । दिष्टा आदिश्या
“साक्षिणः सन्ति मेत्युक्ता दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः”
भनुः । दाने “इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति” भा०
आनु० १८४३ ली० आज्ञापने “महादेवेन दिष्टं ते एवजन्म
नराधिप !” सा० व० १०६ अ० । “दिदेश तस्मै प्रयतं
तनूजाम्” कुमा० ।

अति+स्वविषयसङ्गच्छान्यविषये उपदेशे सक० अतिदेशशब्दे
१०० प्र० दृश्यम् । “यथाकालोपपाते तद्देवते तद्देवतं
कृत्वा तद्वातिदिशप्रानेन जुहुयात्” कात्या० श्रौ० २५।
२।४ उपदेशे च । “इत्यर्चितः स भगवानतिदिशप्रात्मनः
पदम्” भाग० ४।६।२८ ।

अनु+पश्चात्कथने । “यज्ञं देवेभ्योऽनुदिशति” तैत्ति० स०
१।५।४।२ “रासञ्चाप्यनुदिशताम्” रासा० लङ्का० ८६ स०
अप+कलने यथार्थाङ्गवे अपदेशशब्दे दृश्यम् । “पश्चिम-
क्रतुविदा पुरोधसा रोगशान्तिमपदिशन् मन्त्रिणः ।
सम्भृते शिखिनि गूढमादधुः” “तस्य निर्दयरतिश्रमा-
लसाः सिलकज्यमपदिशन् पार्श्वगाः” रघुः ।

वि+अप+संज्ञाभेदे “आतरं राजराजानं महेश्वरसखं
प्रभुम् । धनेश्वरं व्यपदिशन्” भा० व० २८० अ० । “मित्रं च
सां व्यपदिशस्व परं च यासि” ऋच्छक० “ईश्वर इति
व्यपदिशते” वेदा० सा० “निमित्तसङ्गावाहिमिष्टोऽपदे-
शोऽसुखव्यवहारोऽपदेशः” परिभाषेन्दुशेखरोक्तेऽर्थे ।
अभि+अभिमुखीकृत्योपदेशे । “यां यासभ्यदिशत् सैनसकास-
यत” पञ्चमीभ्रान्ता १२।११ ।

आ+आज्ञायाम् उपदेशे “अथात आदेशो नेति” तु० उ०
“आदिक्षदादीप्रकथयानुकल्पम्” भट्टिः । आदेशशब्दे
२१६ प्र० उक्ते अर्थे च “धातोः स्थाने इवादेशम्”
रघुः ।

अनु+आ+पश्चादादेशे उपदेशे च अन्वादेशशब्दे २१६ प्र०
उक्ते अर्थे च ।

प्रति+आ+निराकरणे “प्रत्यादेशो निराकृतिः” अमरः “कञ्ज
प्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैर्न समापमाणा” “अन्तः
शरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता”
रघुः “किमहमेतं जलधरसमयं न प्रत्यादिशामि” विक्र०
वि+आ+विशेषेणादेशे । “समीरणः प्रेरयिता भवेति
व्यादिशते केन कृताशनस्य” कुमा०

सम्+आ+सस्यगादेशे । “समादिदेशैकवधूर्भवित्वा” कुमा० ।
उद्+स्वरूपकथने “उद्देशोल्लेखं विभागः परोक्षा चेति”
न्यायसमयः । उद्देशशब्दे ११७० उक्तेऽर्थे च । तच्छब्दे
उदा० प्रश्ने उद्देशकशब्दे दृश्यम् ।

उप+अनुशासने उपदेशशब्दे १२१० प्र० उक्तेऽर्थे च । “उप-
दिशति कामिनीनां बौवनमद एव ललितानि” सा० द०
“उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकलमघाः” भा० उ० १७४ अ०
प्रति-उप+उपदेशस्य प्रतिरूपोपदेशे “व्याधिं प्रति प्रत्युपदे-
क्ष्यामः” सुत्र० “यद्यत्प्रयोगविषये भाविकसुपदिशते
मया तस्यै । तत्तद्विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे
वाला” माल० मि

निर्+निर्णयेन देशने कथने च “अनुपत् पोठमासन्ने निर-
दिष्टञ्च काञ्चनम्” भट्टिः उच्चारणे च “निर्दिशमान-
स्यादेशा भवन्ति” व्या० परिभाषा “पृच्छन् निर्दिशमान-
नसुचार्यमाणम्” नागेशभट्टः ।

प्रति+निध्+प्रकृतानुरूपनिर्देशे । “तदिति प्रकृतं भावल्लक्षणं
प्रतिनिर्दिशते” । येन पदेन उद्देशेनैव पदेन पुनः-
कथने । उद्देशप्रतिनिर्देशयोरेकपदप्रतिपाद्यत्वेऽपि न
कथितपदत्वदोषः अन्यपदेन निर्देशे तु प्रत्युत भग्नप्रक्रम-
तादोषः यथाह सा० द० “एवमुक्तो मन्त्रिसुखैरावणः
प्रत्यभाषत” अत्र वचधातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव
यक्तुमुचितं तेन आवणः प्रत्यवोचतेति पाठो युक्तः ।
एवञ्च सति न कथितपदत्वदोषः तस्योद्देशप्रति-
निर्देशप्रत्यतिरिक्तविषयत्वात् । इह हि वचनप्रति-
वचनयोर्द्वेष्टप्रतिनिर्देशप्रत्वं यथा

“उदेति सविता ताञ्चत्ताञ्च एवास्तमेति च” इत्यत्र ।

यदि पदान्तरेण स एवायः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव
प्रतिभासमानः प्रतीतिरित्यगयति । यथा वा

“ते हि मालयसामन्त्र्य पुनः प्रोक्ष्य च शूलिनम् । विद्ध-
ञ्चास्मै निवेदयार्थं तद्विच्छदाः खसुद्ययुः” अत्र अस्मै

इति इदमां प्रकान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्यामेतददःश-
ब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा
“उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्” अत्र
“मिता भूः पत्न्यापं स च पतिरपामिति” युक्तः पाठः ।
प्रति+प्रतिरूपदेशने । “भुजगगतिप्रतिदेशितात्मकत्वः” भा०
शा० ३६७ अ०

सम्+सस्यकथने सस्यकृतयादेशे वाचा कथने च “अभिदूति
काचिदिति संदिदिशे” माघः “ननु सन्दिशति सुदृशो-
दितया त्वपया न किञ्चन किलाभिदधे” माघः “ददौ
स दयितां आत्मे मालाञ्चाग्रं हिरण्यमीम् । राज्यं
सन्दिशन् भोगांश्च समार व्रणपीडितः” भट्टिः “अथ
विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम्” कुमा०

दिश स्त्री दिशति ददात्यवकाशं दिश-किन् । १। आशयायाम्
प्राच्यादिव्यवहारहेतौ काशायाम् । “क्षत्यैकमयधिं
तस्मादिदं पूर्वञ्च पश्चिमम् । इति निर्दिशते देशो
यथा सा दिगिति स्मृतेति” उक्तेस्तस्या देशिकपरत्वाप-
रत्वा समवायिकारणत्वम् । सा चैका नित्या विम्भीचेति
“कालखात्मदिशं सर्वगतत्वं परमं महत्” भाषा० ।

दिक्परीक्षा च कलादृष्ट्योपस्कारयोर्यथा

“इत इदमिति यतस्तद्दिशं लिङ्गम्” सू० । “काल-
लिङ्गप्रकरणं समाप्य इदानीं दिग्लिङ्गप्रकरणमारभ-
माण आह । दिश इदं दिशन् दिगनुमापकम् इतो-
ऽत्यन्तरसंयुक्तसंयोगाश्रयादिदं बहुतरसंयुक्तसंयोगाधि-
करणं परम् इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदं
संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरणसपरमिति नियतदिग्दे-
शयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यतो द्रव्याङ्गवति सा
दिगित्यर्थः । न हि तादृशं द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्त-
संयोगानामल्पीयसां वा पिण्डयोरुपनयनायकमन्यदास्ति
न च तदुपनयमन्तरेण तत्तद्विशिष्टबुद्धिः न च तामन्त-
रेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तद्वि-
शिष्टप्रत्ययव्यवहारौ । न च काल एव संयोगोपनाय-
कोऽस्तु किं द्रव्यान्तरेणेति वाच्यं कालस्य नियतक्रियोप-
नायकत्वेनैव सिद्धेः, अनियतपरधर्मापनायकत्वकल्पना-
यान्तु काश्मीरकुण्डमुपकुण्डरागं काण्डिकाभिनीकुचकलसं
प्रत्युपनयेत् आकाशात्मनोरपि तथा परधर्मापसंक्रा-
मकत्वे स एव प्रसङ्गः, दिशस्तु अनियतपरधर्मापसंक्रा-
मकतयैव सिद्धत्वाच्चातिप्रसङ्गः एवञ्च क्रियोपनायकात्
कालात् संयोगोपनायिका दिक् पृथगेव । किञ्चास्मात्

पूर्वमिदम् अस्माद्विज्ञानमिदम् अस्मात्पश्चिममिदम् अस्मा-
दुत्तरमिदम् अस्माद्विज्ञानपूर्वमिदम् अस्माद्विज्ञानपश्चिम-
मिदम् अस्मात्पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तरपूर्वमिदम्
अस्मादधस्तादिदम् अस्मादुपरिष्ठादिदम् इत्येते प्रत्यया
इत इदमित्यनेन संवृत्तीताः एतेषां प्रत्ययानां निमित्त-
त्वात्तन्नास्मत्वात् । किञ्च नियतोपाध्युच्चायकः कालः
अनियतोपाध्युच्चायिका दिक् भवति हि यदपेक्षया यो
वर्त्तमानः स तदपेक्षया वर्त्तमान एव, दिगुपाधौ तु नैवं
नियमः यं प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचित्तस्याः
प्रतीचीत्वात् एवमुदीच्यादिष्वपि वाच्यम्, यदपेक्षया
सूर्योदयाचलसन्निहिता या दिक् सा तदपेक्षया प्राची
यदपेक्षया सूर्यास्ताचलसन्निहिता या दिक् सा तद-
पेक्षया प्रतीची, सन्निधानन्तु संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं ते
च सूर्यसंयोगा अल्पीयांशो भूयांसो वा दिगुपनेयाः ।
एवं प्राच्यभिसंख्यपुरुषवामप्रदेशावच्छिन्ना दिगुदीची, ता-
दृशपुरुषदक्षिणभागावच्छिन्ना दिक् दक्षिणा, वामत्व-
दक्षिणत्वे तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ । गुरुत्वा-
समवायिकारणक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिक् अथः ।
अदृष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिगूर्द्धा ।
एवञ्चेन्द्राग्नियमनिर्हृतिवरुणवायुसोमेशाननागब्रह्माधि-
ष्ठानोपलक्षिता दश दिश इति व्यपदेशान्तरं प्राच्यादि-
व्यपदेशात्” उप० ७० । “द्रव्यत्वमित्यत्र वायुना व्याख्याते”
सू० । दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुरपरमाणुवदित्याह ।
“गुणवत्त्वाद्व्यत्वम् अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः” ह० ।
एकत्वमतिदिशन्नाह । “तत्त्वम्भावेन” सू० । “दिग्-
लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्त्वावदेकत्वं तदनुवि-
धानादेकपृथक्त्वम्” ह० । ननु यदोक्तं दिक् कथं तर्हि
दश दिश इति प्रतीतिव्यवहारावित्यत आह । “कार्य-
विशेषेण नानात्वम्” सू० । “कार्यविशेषः कार्यभेदस्तेन
नानात्वोपचार इत्यर्थः” ह० । तमेव कार्यभेदं दर्शय-
न्नाह । “आदित्यसंयोगाङ्गुतपूर्वाङ्गविव्यतो भूताच्च प्राची”
सू० । “प्राक् अस्यां सविता अक्षतीति प्राची तथाच
यस्यां दिश मेरुप्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं
संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन् या सा दिक् प्राची अत्र पुरु-
षाभिसन्निभेदमाश्रित्य कालत्वोपवर्णनम्, भवति हि
कस्यचित्पूर्वेदुः प्रातरस्यां दिश आदित्यसंयोगः प्रथमं
वृत्त इतीयं प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्यचिदपरेद्युरस्यां
आदित्यसंयोगः प्रथमं भावीत्यभिसन्नाय प्राचीव्यवहारः

कस्याचिदिशानीं अस्याम् आदित्यसंयोगो भवन्नस्तीत्यभि-
 सन्धाय प्राचीव्यवहारः, भूतादिति आदिकर्म्मणि क्तप्र-
 त्ययः तेनाभिसन्धेरनियमात् यदायादित्यसंयोगो नास्ति
 रात्रौ मध्याह्नादौ तत्रापि प्राचीव्यवहारानुगमः सिद्ध-
 तीति भावः” उप० वृ०। दिगन्तरव्यवहारेऽपीममेव प्रकार-
 मितिदिशज्ञाह “तथा दक्षिणा प्रतीची उदिची च” सू०।
 “तद्वदेव दक्षिणदिग्वर्त्तिनगादिना सहादित्यसंयोगाद्भूत-
 पूर्वाङ्गविषयतो भूताद्वा दक्षिणव्यवहारः एवं प्रतीच्युदि-
 च्योरपि व्यवहार उच्येयः। वामत्वदक्षिणत्वे निरुक्ते
 एव” उप० वृ०। दिगन्तरालव्यवहारेऽपीममेव प्रकार-
 मितिदिशज्ञाह “एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि” सू०।
 “प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्लक्षणसाङ्ग्येण दक्षिणपूर्वा दिगिति
 व्यवहारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरोत्तरपूर्वोत्तराहम्
 एते चादित्यसंयोगा येन विभुना द्रव्येणोपनीयन्ते सा
 दिगिति कणादरहस्ये व्युत्पादितं विस्तरतः” उप० वृ०।
 अलि पदान्ते च कुः। दिक्। “दिग्दक्षिणा गन्धर्वहं सुखेन”।
 “प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवानम्” कुमा०। सा चोपाधिभेदात्
 दशधा “पूर्वाग्नेयी दक्षिणा च नैर्ऋती पश्चिमा तथा।
 वायवी चोत्तरेशानी जह्वा चाधोदिशोदशेति” ब्राह्-
 मण्यम्। आशाशब्दे तत्त्वत्वे प्रमाणं प्राच्यादिभेदे उपा-
 धिस्वरूपञ्च २५५ वृ० दृश्यम्। “यथा दिशा धावति वेधसः
 सृष्टा” नैम०। “परस्परालापनिवासला दिशः” किरा०
 भागुरमिते वा टाप् दिशाप्यत्र। दिशागज दिशापाल-
 शब्दे दृश्यम् दिशाञ्च यात्राद्युपयोगिनसंज्ञाभेदः ज्यो० तं
 उक्तो यथा “अङ्गारिणी दिग्गविविप्रमुक्ता यस्यां
 रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता। प्रधूमिता यास्यति यां
 दिनेशः शेषाः प्रशस्ताः शुभदाश्च ताः स्युः”। “यत्र
 पूर्वादिकाष्टायां दृष्यराश्यादिगोरविः। सा दिगस्तमिता
 ज्ञेया शेषास्तिष्ठः सदोदिताः। यात्रा युद्धं विवादश्च द्वारं
 प्रासादहर्म्ययोः। न कर्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिसुखं
 नरैः”। “अस्ताशायां स्थितं यस्य नाम्नः प्रथममक्षरम्।
 स आर्त्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयोद्वैवहतो नरः” ज्योति० तं
 दिक्करशब्दोक्तो २६तन्त्रे च वैजयन्ती २६शसंख्यायाम्
 ४तत्संख्यानिते च। “दिग्भिर्गुणैरष्टयमैः शरैर्वै” नील-
 ता०। ५ ओत्ताधिष्ठातृदेवताभेदे “दिग्वाताकप्रचेतोऽग्नि
 अहोन्द्रोमेन्द्रव्युक्ताः” शारदातिलकम्। कः प्रजापतिः
 दिशि भवं दिगां यत्। दिश्य दिग्भवे ति०। दिशा निर्द-
 शम् उच्यते। दैशिक दिक्कृते ति० दैशिकपरत्वाप्रत्ये।

दिश्य ति० दिशति दिश-क। १ देशके। २ विष्णौ पु०। “चतुरस्रो
 गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः” विष्णुसं०।

दिशस् स्त्री दिश-वा० कसुन्। दिशि रमानायः।

दिशागज पु० दिशायां स्थितो गजः। दिग्गजे “नामान्
 दिशागजसुतान् दिवप्रापि च भारत!” हरिवं० १४५ अ०

दिशाचक्षुस् पु० गरुडात्मजभेदे। “वातवेगो दिशाचक्षु-
 निर्भिषोऽनिभिषस्तथा” भा० उ० १०० गरुडपुत्रोक्तो।

दिशापाल पु० दिशां पालयति पालि-अण् उप० सं० इन्द्रादौ
 १६दिक्पाले २३द्वानियोजिते वैराजादिप्रजापतिसुते दिशां
 पालकभेदे च। दिग्भेदेन तेषां नियोजनकथा हरिवं० ४
 अ० यथा “एवं विभज्ज राज्ञानि क्रमेण स पितामहः।
 दिशापालानथ ततः स्थापयामास भारत!। पूर्वस्यां दिशि
 पुत्रन्तु वैराजस्य प्रजापतेः। दिशापालं सुधन्वानं
 राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। दक्षिणस्यां महात्मानं कदम्बस्य
 प्रजापतेः। पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयेत्।
 पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम्। केतुमन्तं
 महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। तथा हिरण्य-
 रोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः। उदीच्यां दिशि दुर्धर्षं
 राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा
 सपत्न्या। यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते”।

दिशोदण्ड पु० दिशमनादृत्य दण्डः अलुक् सं०। दिशो-
 ऽनादरेण दण्डे सि० कौ०।

दिश्य ति० दिशि भवः दिगा० यत्। दिशि भवे। “ये
 सर्पाः पार्थिवा य आन्तरिक्षा ये दिव्या ये दिश्यास्तेभ्य
 इमं बलिमहार्पम्” आश्व० गृ० २।१।६।

दिष्टि ति० दिश-कर्म्मणि क्त। १ उपदिष्टे २ कथिते। संज्ञायां
 कर्त्तरि क्त। १ भाग्ये न० अमरः। “न दिष्टमिदं कुरुते
 न तिष्ठति तु पौरुषे” विष्णुपु०। ४ काले पु० अमरः।
 ५ वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे। “नरिप्रपुत्रोऽथ नाभागः सप्तमो
 दिष्ट उच्यते” भाग० ८।१।२ वैवस्वतमनुपुत्रकथने।
 ६ दारुहरिद्रायां शब्दमाला

दिष्टान्त पु० इत०। १ भाग्यसमाप्तौ तदुपलक्षिते २ मरणे च।

“ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्वेषां दुःखमावहन्” भा० आ०
 ४६ अ० “दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोकात्” रघुः

दिष्टि स्त्री दिश-भावे क्तित् संज्ञायां कर्त्तरि क्तित् वा।
 १ हर्षे २ परिमाणे च भेदि०। ३ कथने उपदेशे
 ४ उत्सवे “तथाचास्य दिष्टिद्विमिव शुचाव” काद०।
 ५ भाग्ये च “राजकुले दिष्टिद्विमिव सोमहानभूत्” काद०।

दिष्ट्या अयं दिश-सम्पदाभावे किप् दिशं देशनं स्थायति
स्त्रै-स्त्रै-वा किप्, अन्नप्रादि० नि० वा । १ हर्षे २ मङ्गले
भाग्यार्थकदिष्टिगण्डस्य तृतीयान्तस्य रूपमित्यन्ये तेन
१ भागे प्रनेत्यर्थे । “अन्योऽन्यगतसौ हार्दा दिष्ट्यादिष्टेति
चाब्रुवन्” भा० आ० १२८ अ०

दिष्ट्या नि० दा-गिण्यु । दातरि उणादि० ।

दिह लेपने अदा० उभ० सक० अनिट् । दिग्धि दिग्धे अधि-
क्षत् अधिक्षत-अदिग्ध अधिक्षन्त अदिहत् । दिदेह
दिदिहे । दिग्धा धेज्यति दिग्धः । “अदिहं चन्दनैः
शुभैः” भट्टिः । “स चन्दनोशोरमृणालदिग्धः” भट्टिः ।
उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्व्योत्यर्थयुक्तलेपने । प्रथिदिग्धि
“दन्तास्तपसाभिदिग्धाः” अथ० ५।१८।८ “दन्तरजसाव-
दिग्धि” कौ० त० ब्रा० २१ “कवचैः शोणितादिग्धैः” भा० भी०
१२८४ श्लो० “जर्ज वा एतं रसं प्रथिव्या उपदीका
उद्दिहन्ति यद्वल्भोकम्” तै० आ० ५।१८ “लोहानां च
मण्यीनां च मलपङ्कोपदिग्धता” काम० नी० “शिरोगलं
कपोपदिग्धम्” सुश्रु० “यथाधो भूसौ निदिग्धं तदस्यया
स्यादेवं तत्” शत० ब्रा० १।७।२।१२

दी क्षये दि० आत्म० अक० अनिट् । दीयते अदास्त । दिग्ये
ओदित् दीनः । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्व्योत्यर्थक्षये
“अथ श्येनो जवसा निरदीयस्” ऋ० ४।२७।१ “आपो
नम्रे द्रुतमच्चं वहन्तीः स्वयमत्कौः परिदीयन्ति यद्वीः”
ऋ० २। ३५।१४

दीक्ष मौण्डेय यागे उपनयने नियमव्रतयोरादेशे च स्वा०
आ० सक० सेट् । दीक्षते अदीक्षट् । दिदीक्षे दीक्षि-
धृते । “दीक्षस्मह रामेण त्वरितं तुरगाध्वरे” भट्टिः
“यज्ञादुह वा एष पुनर्जायते यो दीक्षते” ऐत० ब्रा० २।२२
“कथं नो मध्येऽदीक्षट्” ऐत० ब्रा० २।१८ “ब्रह्मसत्वेण
दीक्षिष्प्रमाणः” भाग० १।१।६ कचित् वेदे पदत्ययः
“ते ह देवयजनं दिदीक्षुः पञ्चभी० ब्रा० २४।१८ णिच् ।
दीक्षयति “राजानं दीक्षया मासुः सर्पसत्वात्यये तदा” भा०
आ० २०।७ श्लो० ।

दीक्षणा न० दीक्ष-भावे ल्युट् । यज्ञाद्यर्थनियमभेदे । “बन्ध
मोक्षमखदीक्षणेऽपि” राजमातृश्लोः ।

दीक्षणीय न० दीक्षणाय क्तितादि क् । दीक्षासाधने हवि-
र्भेदे । “यो दीक्षते आग्नावैष्णवं हृदो दीक्षणीयं हवि-
र्भवति” शत० ब्रा० २।१।४।२१ १ इष्टिभेदे स्त्री “दीक्षणी-
याप्रायणीयातिथ्यदेवता” कात्या० श्रौ० ५।३।१० “दीक्षणी-

यादीनां सकलानामिष्टीनां सदेवताकानां चानां शुभम्”
कर्कः “वागन्तेन वा दीक्षणीयां, नीचैस्तरां नीचैस्तरा-
मितरे” कात्या० श्रौ० ७।२।२१ “अथ वा वागन्तेन उत्त-
मया वाचा उच्चैर्दीक्षणीयां कुर्युः इतरे द्वे इष्टौ प्राव-
णीयातिथ्ये नीचैस्तरां कर्तव्ये, दीक्षणीया उच्चैस्तरां,
प्रावणीया तदपेक्षया नीचैस्तरां, तदपेक्षया नीचैस्तरा-
मातिथ्येति” कर्कः । १ शौभिके इष्टिभेदे हेम० । ४ वाज-
पेयाङ्गभूते इष्टिभेदे । “वाजपेयाङ्गभूतानां यजतीनां
दीक्षणीयाप्रावणीयादीनामादिषु सकलदृष्टीतमाङ्गं
जुहोति” यजु० ८।५। वेददी० ।

दीक्षा स्त्री दीक्ष-भावे अ । १ नियमे २ उपनयनसंस्कारे
“दीयते विमलं ज्ञानं क्षीयते कर्मवासना । तेन दीक्षेति
सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः” इति तन्त्रोक्ते १ अथीष्ट-
देवमन्त्रग्रहण्ये ४ तदुपदेशे । यागाङ्गदीक्षा च द्वादशसंख्या
अपरिमिता वा यथाह कात्या० श्रौ० ७।१।२८ सू० “द्वादश
दीक्षाः” “अत्वाग्निष्टोमे भवन्ति” कर्कः । “अपरिमिता
वा” द्वादशसंख्यातोऽतिशयेनाधिकसंख्या वा दीक्षा
भवन्ति “अपरिमितं प्रमाणाद्भूय इति” परिशिष्टकारः
अतश्चत्वारो दीक्षापक्षाः, “एका दीक्षा, तिस्रो दीक्षा,
द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा दीक्षेति” शाखान्तरादेते
दीक्षापक्षाः । आपस्तम्बः “दशाहमवराध्यं दीक्षितो
भवति मासं संवत्सरं वा यदा कशः स्थादित्यपरं विज्ञा-
यते च यदा वै दीक्षितः ज्ञयो भवत्यथ मेध्यो भवति
यदास्मिन्ननर्न किं चन भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्य
क्षणं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति यदास्य त्वचास्थि
संधीयतेऽथ मेध्यो भवति पीवा दीक्षितं क्षयो यजेत यद-
स्याङ्गानां हीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायते” इति ।
कर्कः “पुण्याहे दीक्षा क्रयः प्रसव उत्थानम्” ११ सू०
“तान्यत्र दीक्षा सोमक्रयः प्रसवः सुत्या उत्थानं समाग्निः
पुण्याहे विष्टिव्यतीपातादिज्योतिःशास्त्रनिषेधवर्जिते
सुदिने भवन्ति यतएव अरन्ति “आभ्युदयिकः पदार्थः
पुण्येऽहनि कर्त्तव्यः एतानि चाभ्युदयिकानीति” कर्कः ।
तान्त्रिकमन्त्रदीक्षाकालादि मन्त्र० त० उक्तं यथा
“अथ दीक्षाकालः सा च मलमासे न कार्या यथा-
ऽगस्त्यसंहितायाम् “यदा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो
भूतम् । अयमेव तथा चैवमिति कर्त्तव्यताक्रमः । वि-
शुद्धदेशकालेषु शुद्धात्मा नियतो शुभः । सकलप्रो
प्रोष्य कर्त्तव्यमङ्गुरारोपणं चने ।। कुर्यान्मन्दीसर्गं

आहुतादी च स्वस्तिवाचनम् । स्वस्त्योक्तप्रकारेण
 रुदेतद्विधीतम् । मधुमासे भवेद्दुःखं माधवे रत्न-
 सञ्चयः । भरणी भवति ज्येष्ठे व्याघ्रादे बन्धुनाशनम् ।
 सन्ध्याः आवाणे नूनं भवेद्भाद्रपदे क्षयः । प्रजानामा-
 श्विने मासि सर्वतः शुभमेव हि । ज्ञानं स्यात् कार्तिके
 ह्यौख्यं मार्गशीर्षे भवत्यपि । पौषे ज्ञानक्षयो माघे
 भवेन्नेधाविवर्द्धनम् । फाल्गुनेऽपि विष्टिः स्यान्मलमासं
 विवर्जयेत् । गुरौ रथौ दिने शुक्ले कर्त्तव्यं बुधशो-
 मयोः । अश्विनी भरणी स्वातिविशाखाहस्तभेषु च ।
 ज्येष्ठोत्तराश्वेष्वां कुर्यान्मन्त्राभिषेचनम् । शुक्लपक्षे च
 कृष्णे वा दीक्षा सर्वसुखावहा । पूर्णिमा पञ्चमी चैव
 द्वितीया सप्तमी तथा । तयोदशी च दशमी प्रशस्ता
 सर्वकामदा । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे सोदये शशितारयोः ।
 गुरुशुक्रोदये शुद्धे लग्ने द्वादशशोधिते । चन्द्रतारासु-
 क्लृप्ते च शक्यते सर्वकर्मसु । सूर्यग्रहणकालेन समानो
 नास्ति कश्चन । तत्र यद्युत् कृतं सर्वमनलफलदं भवेत् ।
 न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि । द्वादशीं
 गृहीतं यत्किञ्चन काले गुरोर्दृष्टु । सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य
 विनायासेन सेव्यतः । सप्तं मन्त्रम् । आङ्गुरारोपणमा-
 गमप्रसिद्धम् । शुद्धकालत्वं दर्शयति मधुमासे इत्यादि ।
 पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे तिथिवारनक्षत्रकरणयोगशुद्धदिवसे ।
 तथाच महाकपिलपञ्चरात्रम् “एवं नक्षत्रतिथ्यादौ
 करणे योगवासरे । मन्त्रोपदेशे गुरुणा साधकस्य शुभा-
 वहः” । सोदये शशितारयोरिति जन्मचन्द्राद्यतारयोरानु-
 कूल्यसहिते गुरुशुक्रोदये गुरुशुक्रानस्तमये । एतत्तु
 समयशुद्धान्तरोपलक्षणम् । (अकालशब्दोक्ते “गुरोर्भ-
 गोरस्तत्राल्ये” इत्यादिके वचने “परीक्षारामकृपांश्च पुर-
 ष्वरणदीक्षणे” इत्यादिना अशुद्धकाले तस्यावर्जित्व-
 सक्तम्) । द्वादशशोधिते द्वादशशोधिते । ज्ञानमा-
 लायाम् “रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य ग्रहणे तथा” ।
 तथा “तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य” कथञ्चनम् ।
 दीक्षातत्त्वे “यदेवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुसृतः ।
 न तिथिर्न व्रतं होमो न स्नानं न जपः क्रिया ।
 दीक्षायाः कारणं किञ्चित् खेच्छ्याप्ते तु सद्गुरौ” ।
 सद्गुरौ सिद्धमन्त्रगुरौ । दीपिकायाम् “ध्रुवस्तु-
 नक्षत्रगणे रविशुभवासरेषु सत्तिथौ सद्गुरौ दीक्षा ।
 स्थिरलग्ने शुभचन्द्रे केन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्मे” ।
 ध्रुवाणि त्रीण्युत्तराणि रोहिणी च । मृदूनि चित्वा-

हुराधासृगशिरोरेवत्यः । केन्द्रं लग्नचतुर्थसप्तदशकम् ।
 कोणं नवपञ्चकम् । धर्मो नवमः । वीरतन्त्रे “रोहिणी
 अवयवाङ्गौ च धनिष्ठा चोत्तराश्वयम् । पुष्यः शत-
 भिषगर्को च दीक्षानक्षत्रमिष्टम्” । अर्को हस्तः ।
 रत्नावल्याम् “योगाश्च प्रीतिरायुधान् सौभाग्यः शोभनो-
 धृतिः । दृष्टिर्भुवः सुकन्मा च साध्यः शुक्रश्च हर्षणः ।
 वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्मा इन्द्रश्च प्रोद्वह” । तथा ।
 शुभानि करणानि सुदीक्षायाञ्च विशेषतः । शकुन्यादीनि
 गिष्टिञ्च विशेषेण विवर्जयेत्” । शकुन्यादीनि शकुनिना-
 गचतुष्पदकिन्तुभानि । कृष्णेऽपस्यां चतुर्दश्यां पूर्वप-
 क्षदिने तथा” । कृष्णे कृष्णपक्षे । कालोत्तरे “भूतिकामैः
 सिते सदा” म० त० दीक्षायां प्रतिप्रसवः “राववभट्टतसा-
 रसंग्रहे शिष्टशुक्लजन्मादिवसे संक्रान्तौ विषवायने ।
 सत्तीर्थेऽर्कविधुमासे तन्तुदामनपर्वण्योः । मन्त्रदीक्षां प्रकु-
 र्याणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत्” । तन्तुपर्व परमेश्वरोपवीत
 दानतिथिः आवाण्यो पूर्णिमा । दामनपर्व दमनभञ्जनति-
 थिश्चैतदशुक्लचतुर्दशी । कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति देवी-
 वाक्यम् “यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विवि-
 धानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ।
 करालभैरवञ्चापि यामलं वामसाश्रितम् । एवंविधानि
 चान्यानि मोहनायानि तानि तु । मया स्मृतानि चा-
 न्यानि मोहायैषां भवार्णवे” । तस्मात् सद्भिः श्रुतिस्मृति-
 विरुद्धे वक्तृनि न कदाचित् पदं न्यस्तव्यम् । अर्थादि-
 दुष्टमन्त्रप्रतीकारस्तु “एषु दोषेषु सर्वत्र मायां काच-
 मयापि वा । क्षिप्वा चादौ श्रियं दद्यात् तद्दूषण-
 विमुक्तये । तारसंपुटितो वापि दुष्टमन्त्रो विमुच्यति ।
 यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्धति । सुवने-
 श्वरीपारिजातेऽपि “मायावीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धि-
 प्रदो भवेत् । पिण्डस्तु केवलो मन्त्रो मायावीजोऽवली-
 कृतः । मायावीजात् भवेत् प्राणोवीजश्चैतन्यवीर्यवत्” ।
 नारदीये “यदृच्छया श्रुतं मन्त्रं छद्मनापि हठेन वा ।
 पलेक्षितं वा गाथाञ्च तदुपेत्य त्वनर्थकम् । प्रविश्य
 विधिवद्दीक्षामभिषेकावसानिकाम्” । अधिकं तन्त्रसा-
 रोक्तं देशाद्यनुपदं वक्ष्यते
 तन्त्रसारे दीक्षाशब्दस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वं कलावावश-
 कता दर्शिता यथा

“दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं सा निरु-
 प्यते “दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात् पापक्षयं संख-

वम् । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता सुनिमित्तान्वेदिभिः । दीयते ज्ञानसंभारः क्षालनात् पापसन्ततेः । ततो दीक्षेति सा प्रोक्ता सुनिमित्तान्वेदिभिः । सर्वश्रमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् तथा च “दीक्षामूलं जपं सर्वं दीक्षामूलं परन्तपः । दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत् कुलाश्रमे वसन्” । शूद्रस्य निषेधमाह तन्त्रान्तरे “प्रणवादां न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्वथा । आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रञ्चाजपसंज्ञकम् । स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः । शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्” । ऋषिंहतापनीये “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यद्विजानीयात् स ऋतोऽधोगच्छति” । लक्ष्मीं लक्ष्मीमन्त्रम् । विशेषमाह वाराहीतन्त्रे “गोपालस्य मनुर्देवो मङ्गेशस्यापि पादजे । तत् पत्न्याश्चापि स्वर्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा” ।

अदीक्षितस्य निन्दासाह तन्त्रसारे
“अदीक्षिताये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः । न भवन्ति प्रिये तेषां शिलायासुप्रवीजवत् । देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्च तान्त्रिकात् । कल्पे दृष्टा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः । मन्त्रन्तरसङ्घर्षेषु निष्कृतिर्नैव जायते । नादीक्षितस्य कार्यं स्यात् तपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः” । अतः सद्गुरोराहितदीक्षः सर्वकर्माणि साधयेत् । गोविन्दवृन्दावने “अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न विद्युच्छति” । नवरत्नेश्वरः “सर्वसाधपि दीक्षायां सुक्तिः फलमखण्डितम् । अविरोधाङ्गवन्त्येव प्रासङ्गिक्यस्तु भुक्तयः” । दीक्षा काम्या च यथा कुलार्णवे “उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः । क्षणाद्दृष्टि देवेश ! दीक्षा हि विधिना कृता । दीक्षाज्ञागमोक्तागमपदार्थमाह गामले “आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजानने । मन्त्रस्तस्या हृदमभोजे तस्मादागम उच्यते । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः । पञ्चवर्षेभ्योऽदीक्षा ज्ञागमोक्तैः शृणु प्रिये ! । यां कृत्वा कलिकाले च सर्वभीष्टं नभेन्नरः” तन्त्रसां

दीक्षाप्रकारश्च कलावतीशब्दे १७६२ पृ० दृश्यः ।

अन्यत्र च दीक्षाशब्दव्युत्पत्त्यादिकमुक्तं यथा

रुद्रजामले “ददाति शिवतादात्म्यं क्षिप्रोति च भलत्वम् । अतो दीक्षेति संप्रोक्ता दीक्षानन्तार्थवेदिभिः” । लघुकल्पसूत्रे च “दीयते परमं ज्ञानं क्षीयते पापपङ्कतिः । तेन दीक्षोच्यते तन्त्रे स्वागमार्थवत्त्वात्” । योगीनीतन्त्रे तृतीयभागे षष्ठपटलेऽपि “दीयते ज्ञानमत्यर्थं क्षीयते पाशवन्धनम् । अतो दीक्षेति देवेश ! कथिता तत्त्वचिन्तकैः । मनसा कर्मणा वाचा यत् पापं ससुपार्जितम् । तेषां विज्ञेयकरणी परमज्ञानदा यतः । तस्माद्दीक्षेति लोकेऽस्मिन् गीयते शास्त्रवेदकैः । विज्ञानफलदा सैव द्वितीया लयकारिणी । तृतीया सुक्तिदा चैव तस्माद्दीक्षेति गीयते” । विश्वसारतन्त्रे द्वितीयपटले च “अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कसलानने ! । यस्य विज्ञानमात्रेण देवत्वं लभते नरः । दिव्यज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात्पापक्षयं यतः । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता सर्वतन्त्रस्य सम्मता” । अथ दीक्षामाहात्म्यम् रुद्रजामले पूर्वखण्डे तृतीयपटले “देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्च तान्त्रिकीम्” पञ्चदशपटले “अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः । न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायासुप्रवीजवत्” कल्पसूत्रटीकाष्टतकुलार्णवतन्त्रे “रसेन्द्रेण यक्षविज्जमयः सुवर्णतां व्रजेत् । दीक्षाविज्जस्तथैवात्मा शिवत्वं लभते प्रिये ! दीक्षाग्निदग्धकर्मासौ पाशाद्विच्छिन्नबन्धनः । गतस्तस्य कर्मबन्धो निर्जोविश्च शिवो भवेत् । गतं शूद्रस्य शूद्रत्वं विप्रस्यापि च विप्रता । दीक्षासंस्कारसंभिज्ञे जातिभेदो न विद्यते । शिवलिङ्गे शिलाबुद्धिं कुर्वन् यत् पापमाप्नुयात् । दीक्षितस्यापि पूयत्वं स्मरन् तत् पापमाप्नुयात् । दार्वप्रसूतौ हस्तद्रवजातिलिङ्गं प्रतिष्ठितम् । यथोच्यते तथा शुद्धाः सर्वे वर्णाश्च दीक्षिताः । येन पूजितमात्रेण चाब्रह्मभुवनान्तकम् । पूजितं तेन सर्वं स्याद्दीक्षितेन न संशयः । नादीक्षितस्य कार्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः” । पञ्चमखण्डे षष्ठोक्तायेऽपि “गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यात्मपोषणम् । स्वकर्म चरितं दत्तं पुनस्तामेव पोषयेत् । एवं सर्वशरीरस्थं सर्पिर्वत् परमेश्वरी । विना चोपासनाद्देवि ! न ददाति फलं त्वया” । पुरश्चरश्चोक्ताये प्रथमपटले “न च दीक्षा-

एतानि सुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

आशुबोध व्याकरणम्	३।०	२८ अनुमानचिन्तामणि तथा	५५ नलोदय सटीक	॥
२ धातुरूपादर्शः	२	अनुमानदीप्ति	५६ ईश केन कठ प्रश्न सुगड	
३ शब्दस्तोम महानिधिः (संस्कृत		३० सर्वदर्शनसंग्रह	माण्डूक्य (सटीक भाष्य)	५
अभिधान)	१०	३१ भाषिणीविलास सटीक	५७ छान्दोग्य (उपनिषद्) सभाष्य	
४ सिद्धान्तकौमुदी सरला टीका		३२ हितोपदेश सटीक	सटीक	५
सहिता	११	३३ भाषापरिच्छेदसंज्ञावलीसहित	५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर	
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त)	॥	३४ ब्रह्मविवाहवाद	(उपनिषद्) सभाष्य सटीक	२
६ तुलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः)	४	३५ दशकुमारचरित सटीक	५९ बृहदारण्यक (उपनिषद्)	
७ गयाश्राद्धादि पद्धतिः	१	३६ परिभाषेन्दुशेखर	सटीक सभाष्य	१०
८ शब्दार्थरत्न	॥	३७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः	६० सुश्रुत वैद्यक	४
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	१	३८ चक्रदत्त (वैद्यक)	६१ शाङ्गधर (वैद्यक)	१
१० छन्दोमञ्जरी तथा उत्तरत्नाकर		३९ उणादिसूत्र सटीक	६२ वेतालपञ्चविंशति	॥०
सटीक	॥	४० मेदिनीकोष	६३ पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक)	४
११ वेणीसंहार नाटक सटीक	१	४१ पञ्चतन्त्रम् (श्रीविष्णु शर्मणा	६४ आत्मतत्त्वविवेक (वैज्ञाधिकार)	२
१२ सुद्वाराक्षस नाटक सटीक	१॥	सङ्कलितम्)	६५ सत्तकोपनिषत्	॥
१३ रत्नावली सटीक	॥	४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	६६ उपमान चिन्तामणि	१०
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक	१॥	४३ नाथचम्पू	६७ नागानन्द नाटक	१
१५ धनञ्जय विजय सटीक	१	४४ तर्कसंग्रह (इराजी अनु-	६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् (मध्वस्वामि	
१६ सहावीरचरित	१॥	वाद सहित)	कृत भाष्य सहितम्)	२
१७ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक	२	४५ प्रसन्नराघव नाटक (श्रीजय-	६९ चन्द्रशेखरचम्पू काव्य	२
१८ वैद्यकरणभूषणसार	॥	देवकवि विरचित)	७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम्	
१९ लीलावती	॥	४६ विवेकचूडामणि (श्रीमत्	(भाष्य सहितम्)	२
२० वीजगणित	१	शङ्कराचार्य कृत)	७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता	
२१ शिशुपालवध सटीक (भाव)	४	४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण)	सायणाचार्य कृत भाष्यसंहिता	१
२२ किरातार्जुनीय सटीक	२॥	४८ लिङ्गातुशासन सटीक	७२ विद्वशालभङ्गिका नाटिका सटीक	१
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक	॥	४९ ऋतुसंहार सटीक	७३ कारण्डव्यूह (वैज्ञानिक)	२
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥	५० विक्रमोर्वशी (सटीक)	७४ कुवलयानन्द अलङ्कारचन्द्र-	
२५ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥	५१ वसन्ततिलक भाष्य	काव्य टीका सहित	३
२६ वाचस्पत्यम् (संस्कृत बृहदभि-		५२ गायत्री व्याख्या	७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	
धान)	१२०	५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित)	(श्रीहर्षविरचित)	॥
२७ कादम्बरी सटीक	४	सांख्य प्रवचन भाष्य	७६ साररुत व्याकरण सटीक	
२८ राजप्रशस्ति	॥	५४ भोज प्रबन्ध	पूर्वाङ्गम्	१।

७७ वासवदत्ता सटीक २	सप्तपटि सर्गपर्यन्तम् २	११३ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रस- रत्नाकर (वैद्यक) ६
७८ (कालिदास कृत) पुष्पवाण- विलास काव्य सटीक ॥	६७ सटीक बाल्मीकिरामायण बालकाण्डस्य अष्टपटि सर्गाधि १	११४ भगवद्गीता शाङ्करभाष्य आनन्द- गिरिकृतटीका तथा सुबोधिनीसमेत ५
७९ सहस्र शतकम्, पदारविन्द शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्द- स्मितशतकम्, कटाक्षशतकम् १	६८ मदनपालनिघण्टुः (वैद्यक) १	११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका १
८० मनुसंहिता कुल्लूकभट्ट कृत टीका सहित ५	६९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः १०	११६ मालतीमाधव सटीक १॥०
८१ नैषधचरितम् (मल्लिनाथ कृत टीका सहित) १०	१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरीद्वितीयभागः १०	११७ सटीक भट्टिकाव्य ४
८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार ॥	१०१ साहित्यदर्पणम् (अलङ्कार) १॥०	११८ सटीक काव्यप्रकाश ४
८३ क्षीरमतिोदय (स्तुतिशास्त्र) १०	१०२ श्रीहर्षचरित वाणभट्टकृत २	११९ सभाष्यशाण्डिल्यल्लव ॥४
८४ भावप्रकाश (वैद्यक) १०	१०३ अमरकोष ॥०	१२० लघुकौमुदीव्याकरणम् ॥
८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक २	१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्य कृत	१२१ महानाटकम् (हनुमन्नाटक) १
८६ अनर्घराघवनाटक (सुरारिकृत) २	शारीरकभाष्य तथा गोविन्दा- नन्द कृत टीका सहित १०	१२२ दशरूपकम् (अलङ्कार) १॥
८७ दैवतब्राह्मणसभाष्य १	१०५ वेदान्तपरिभाषा १	१२३ भोजचम्पू (भोजदेव कृत चम्पू रामायणम्) १
८८ षड्विंशब्राह्मणम् १	१०६ वेदान्तसार सटीक १	१२४ भारत चम्पू सटीक ४
८९ सीमांसा परिभाषा ॥०	१०७ सटीक निदान (वैद्यक) ४	१२५ मार्कण्डेयपुराणम् ५१
९० अर्थसंग्रह (लौगाक्षीभीमांसा) ॥०	१०८ कामन्दकी नीतिसार सटीक १	१२६ गोलाध्यायः १
९१ रघुवंश सटीक १॥०	१०९ (दण्डिकवि कृत) मल्लिका- भारतप्रकरण सटीक २	१२७ गणिताध्यायः १
९२ मेघदूत सटीक ॥०	११० अलि विष्णु, हारीत, याज्ञ- वल्क्य उभला अङ्गिरा यम आप- स्तम्ब, संवर्त कात्यायन वृहस्पति पराशर व्यास शङ्ख लिखित दत्त- गौतम शातातप यशष्ठ प्रणोत संहिता (धर्मशास्त्र) १५	१२८ पञ्चदशी (सटीक) २
९३ ईश्वरनिरूपणम् १	१११ मत्स्यपुराण ६	१२९ पातञ्जलदर्शनस्य भोजशक्तिः १
९४ इक्ष्वरानुमानचिन्तामणि (गङ्गेशोपाध्याय कृत) १	११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण १०	१३० शकुन्तलानाटक टीकासहित १
९५ न्यायदर्शन सभाष्य सृष्टि २॥०		१३१ शब्दरूपदर्श ॥१
९६ सटीक बाल्मीकिरामायण बालकाण्डस्य प्रथमाध्याय १		१३२ वृहत्संहिता वा वाराहोसंहिता ४॥४

कलिकाता संस्कृत विद्यामन्दिरे—वि, ए, उपाधिधारिणः श्रीजोवानन्द विद्यासागर-
भट्टाचार्यस्य सकाशात् लभ्यानि ।

